«Тепер ми самим очевидним способом
маємо боротьбу самих народів – великоруського й українського.
Один наступає, другий обороняється.
Історія сих двох «братніх народів» вступила в стадію,
про котру оповідає біблійна історія перших братів:
І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?»

Михайло Грушевський, «Очищення вогнем» (1918)

ПЕР

Національна академія наук України
Інститут історії України

ЗЛОМ:

ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ У ЧАСОВИХ ПЛАСТАХ І ПРОСТОРАХ МИНУВШИНИ

Діалоги з істориками

У двох книгах

Книга 1

Київ
2022

УДК 94(477):[327.88+341.324](470+571:477)
П27

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

Упорядники
Геннадій БОРЯК
Олексій ЯСЬ

Редактор
Ніна ЯЦЕНКО

Макет і науково-допоміжні роботи
Світлана БЛАЩУК
Надія ЛІСУНОВА

Покажчик
Юлія ГРИЩЕНКО
Володимир ЛЮБЧЕНКО
Олександр МАЄВСЬКИЙ
Анна МАЛАЯ
Тарас ШУЛЬГА

Авторський колектив

Віра Агеєва
Олександр Алфьоров
Олександр Андрощук
Вадим Арістов
Олена Аркуша
Олег Бажан
Андрій Блануца
Галина Басара-Тиліщак
Дмитро Білий
Леся Бондарук
Дмитро Ващук
Ігор Вєтров
Людмила Ведмідь
Ярослава Верменич
Владислав Верстюк
Степан Віднянський
Тамара Вронська
Кирило Галушко
Володимир Гінда
Володимир Головко
Олексій Гончаренко
Віктор Горобець
Валерій Грицюк
Сергій Громенко
Олександр Гуржій
Віктор Даниленко
Олександр Даниленко
Святослав Даниленко
Галина Денисенко
Дені Екерт
Геннадій Єфіменко
Тетяна Заболотна
Ярослав Затилюк
Оксана Зорич
Ярослав Калакура
Алла Киридон
Ольга Ковалевська
Олександра Кудлай
Андрій Кудряченко
Ксенія Кузіна
Олександр Лисенко
Лариса Лисиця
Микола Литвин
Олексій Лупандін
Володимир Любченко
Андрій Мартинов
Валентина Матях
Ірина Матяш
Володимир Мельниченко
Микола Михайлуца
Володимир Молчанов
Олег Муравський
Дмитро Ніколайчук
Ірина Орлевич
Тетяна Осташко
Сергій Падалка
Тетяна Пастушенко
Іван Патриляк
Олександр Перехрест
Ігор Пилипів
Руслан Пиріг
Роман Подкур
Микола Посівнич
Олександр Потильчак
Олександр Реєнт
Олександр Рубльов
Олена Русіна
Іван Савчук
Віталій Скальський
Микола Слободянюк
Андрій Смирнов
Валерій Смолій
Сергій Соколюк
Вікторія Солошенко
Ігор Соляр
В'ячеслав Станіславський
Олександра Стасюк
Валерій Степанков
Олена Тітіка
Василь Ткаченко
Сергій Толстов
Валерій Томазов
Володимир Трофимович
Лілія Трофимович
Сергій Троян
Олександр Удод
Олександр Филь
Людмила Хойнацька
Людмила Чекаленко
Тарас Чухліб
Олег Шама
Валентина Шандра
Юрій Шаповал
Валентина Шевченко
Олександр Шморгун
Ігор Щупак
Лариса Якубова
Тетяна Ястремська
Олексій Ясь
Ніна Яценко

За сприяння
Фонду Катедр Українознавства (США)

ISBN 978-966-02-9981-8 (загальний)
ISBN 978-966-02-9982-5 (Кн. 1)

© Автори, 2022
© Інститут історії України Національної академії наук України, 2022

ЗМІСТ

КНИГА 1

До читача *(Валерій Смолій)* 25

Розділ І. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА, ЇЇ ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, ПРИРОДА. ВІД ВІЙНИ ГІБРИДНОЇ ДО ВІЙНИ ПОВНОМАСШТАБНОЇ (2014–2022 рр.)

Які вияви «гібридної» війни на початку 2000-х років можна вважати предтечею майбутньої збройної агресії Росії проти України? *(Сергій Соколюк)* 31

Яка роль у розв'язанні війни антиукраїнських настроїв російської бізнесової та політичної еліт? *(Сергій Падалка)* 36

Яка роль Російської православної церкви (РПЦ) та Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) у «розмиванні» української державності? (*Олег Муравський)* 39

Чому РПЦ в Україні перетворилася на інструмент денаціоналізації й елемент гібридної війни проти української незалежності? *(Алла Киридон)* 41

Яку роль Москва відводить РПЦ у прагненні упокорити Україну? *(Віктор Даниленко, Олександр Даниленко)* 46

Як торувався шлях до конституювання Помісної православної церкви в реаліях російсько-української війни? *(Алла Киридон)* 51

Чому денаціоналізація українців стала одним із головних елементів російсько-української війни? *(Олександр Рубльов)* 57

Чим є «русский мир»? *(Алла Киридон)* 61

Чому доктрина «русского мира» стала однією з першопричин російсько-української війни? *(Олег Муравський*) 72

Чому російська культура винна? *(Віра Агеєва)* 75

Ліниві південці: як виглядають українці в дзеркалі імперської літератури? *(Віра Агеєва)*..... 79

Слова, породжені війною. Які нові лексеми з'явилися в українському мовному просторі в період російсько-української війни? *(Ніна Яценко)* ... 83

Як учасники мистецьких проєктів можуть протистояти загрозам «русского мира»? *(Ольга Ковалевська)* 87

Якою була реакція українських політичних карикатуристів на зміну зовнішньополітичної ситуації, на загрозу війни, небезпеку вторгнення, поточну ситуацію щодо успіхів «русского мира» в Україні? *(Ольга Ковалевська)* 92

Чи можна візуалізувати «русский мир»? *(Ольга Ковалевська)* 98

Чи існує взаємозв'язок між незавершеністю процесу деколонізації, дерусифікації і декомунізації України та фактами зрадництва, дезертирства, колабораціонізму і сприяння окупантам в умовах нинішньої війни? *(Ярослав Калакура)* 104

У чому полягає деколонізація в українському публічному просторі в умовах російсько-української війни? *(Олег Бажан)* 109

Як Російська Федерація використовує потенціал СНД та інших наддержавних утворень на пострадянському просторі для задоволення власних гео-, військово-політичних інтересів? *(Олег Муравський)* 112

Чи були «торговельні війни» РФ проти України початком збройної агресії? (*Сергій Падалка)* 114

Що спричинило і якими є наслідки російсько-українських газових воєн? *(Олег Бажан)* 117

Як санкційна політика Європейського Союзу, США, Великобританії проти Російської Федерації впливає на російсько-українську війну? *(Олег Муравський)* 120

Яким був арсенал економічних важелів антиєвропейського тиску РФ на Україну? *(Сергій Падалка)* 122

Які основні причини російсько-української війни 2014–2022 рр.? *(Алла Киридон, Сергій Троян)* 125

Як захоплення проросійськими бойовиками Слов'янська стало «спусковим гачком» російсько-української війни? *(Олександр Андрощук)* 127

Чи є щось схоже у проголошенні незалежності України в 1991-му р. та створенні «ДНР» і «ЛНР» у 2014 р.? *(Геннадій Єфіменко)* 135

Як українські «кіборги» обороняли Донецький аеропорт (травень 2014 – січень 2015 рр.)? *(Олександр Андрощук)* 137

Що таке АТО та ООС? *(Олександр Андрощук)* 146

Що спільне і чим засадниче відрізняються Донецько-Криворізька республіка (ДКР) в 1918 р. та окуповані в 2014 р. Росією окремі регіони Луганської та Донецької областей (ОРДЛО)? *(Геннадій Єфіменко)* 152

Яких економічних втрат зазнала Україна у війні? *(Сергій Падалка)* 155

Наскільки важливий мовний фронт і чому російсько-українська війна є війною ідентичностей? *(Тетяна Ястремська)* 159

В якому стані перебуває культурна спадщина України під час російсько-української війни 2014–2022 рр.? *(Галина Денисенко)* 163

Якої шкоди завдає агресія РФ проти України вітчизняній культурній спадщині та музеям зокрема? *(Вікторія Солошенко)*..... 173

Як Україна захищає свої культурні скарби? (*Вікторія Солошенко)* 176

Як європейські організації і світова спільнота допомагають Україні у справі захисту та збереження культурних цінностей? *(Вікторія Солошенко)* 178

Як віртуальні архіви допомагають відтворити знищені об'єкти? (*Вікторія Солошенко)* 180

Чи можна російсько-українську війну 2014–2022 рр. вважати екзистенційною війною? *(Алла Киридон, Сергій Троян)* 182

У чому полягають стадіальні та геоекономічні витоки російської агресії проти України та всієї світової спільноти? *(Олександр Шморгун)* ... 184

Чи можна російсько-українську війну 2014–2022 рр. назвати відкладеною або відтермінованою великою війною в Європі, яка повинна остаточно завершити перехід до нової системи міжнародних відносин? *(Алла Киридон, Сергій Троян)* 188

Чи є Республіка Білорусь державою-агресором щодо України з 24 лютого 2022 р. попри відсутність бойових дій? *(Сергій Троян)* 190

Що являє собою російська цивільна і воєнна картографія України від XVII ст. до агресії 2022 р. і чому російські військові «погано орієнтуються на місцевості»? *(Кирило Галушко)* 193

Якою була реакція світових митців street art на вторгнення Росії в Україну? *(Ольга Ковалевська)* 199

Чи можна вважати розпочату 24 лютого 2022 р. Російською Федерацією фазу широкомасштабної війни проти України геноцидом українського народу? *(Алла Киридон, Сергій Троян)* 204

Яку роль у підвищенні обороноздатності України відіграє іноземна військова допомога? *(Сергій Толстов)* 207

Хто такі «орки»? *(Дені Екерт, Іван Савчук)* 213

Росія намагається легітимізувати в інформаційному просторі наратив про те, що зараз на території України іде Третя світова війна. Чи це направду так? *(Юрій Шаповал)* 215

Дехто переконаний, що після варварської поведінки російської армії, насильств у Бучі, Бородянці, Маріуполі та інших містах і регіонах створений радянською і сучасною російською пропагандою образ російського солдата-визволителя зруйновано. Чи це так? Як тепер відповідати на запитання поета Євгена Євтушенка «Хотят ли русские войны?» *(Юрій Шаповал)* 218

Чи змінила нинішня війна Росії проти України розуміння важливих аспектів в історії Другої світової війни? Зокрема, йдеться про розповсюджені путінською пропагандою твердження, що Росія могла б виграти Другу світову і без України *(Юрій Шаповал)* 221

Як впливає на поведінку (в т. ч. і агресивну) росіян аж занадто «переможний» образ історії їхньої країни? *(Юрій Шаповал)* ... 224

Чи є концепція «ментальної війни» Росії проти Заходу прикриттям російських імперських амбіцій? *(Юрій Шаповал)* 227

Як / чи впливає історія як дисципліна на ваше усвідомлення цієї війни? *(Юрій Шаповал)* 230

Регіон Франкенштейна. Навіщо Росія хоче анексувати Південь України та відтворити Таврійську губернію? *(Сергій Громенко)* 232

Як Україна врятувала Землю від чергової світової війни *(Сергій Громенко)* 234

У чому плутанина в термінах «росіянин» та «русский» та що з цим робити? *(Геннадій Єфіменко)* 237

Які стратегії й тактики використовує Росія в інформаційній війні проти України? *(Оксана Зорич)* 246

Розділ II. ВІД КИЄВО-РУСЬКОЇ СПАДЩИНИ ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ. УКРАЇНА У ПРОСТОРІ ПРОТИСТОЯННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА СХІДНОДЕСПОТИЧНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Чому хрещення князем Володимиром Русі вважається підмурком української державності? *(Ярослав Затилюк)* 253

Чи має підстави «антинорманська теорія» походження Русі? *(Вадим Арістов)* 256

Чи руйнував Київ і «переносив столицю» Русі Андрій Боголюбський? *(Вадим Арістов)* 259

Якими є основні теми і сюжети московсько-української війни за «києво-руську спадщину»? *(Ярослав Затилюк)* 262

Як відбувалася взаємодія Русі і степових народів до монгольського завоювання? *(Вадим Арістов)* 264

Чи є слушною думка про історичну безпрецедентність російської «гібридної» війни та пов'язаних із нею подій? *(Олена Русіна)* 266

Як відбувалась мобілізація до війська у Великому князівстві Литовському (ВКЛ)? *(Андрій Блануца, Дмитро Ващук)* 270

Чи існували випадки звільнення від воєнної служби у ВКЛ? *(Андрій Блануца, Дмитро Ващук)* 273

Чи існувало правове регламентування несення військової служби у ВКЛ? *(Андрій Блануца, Дмитро Ващук)* 275

Як економічний та природний чинники впливали на перебіг військових дій у ВКЛ? *(Андрій Блануца, Дмитро Ващук)* 279

Яку винагороду отримувала шляхта з несення військової служби за часів ВКЛ? *(Андрій Блануца, Дмитро Ващук)* 281

Як каралися зрадники та заохочувалися бояри, які перейшли на службу до великого князя литовського? *(Андрій Блануца, Дмитро Ващук)* 283

Як український князь Костянтин Іванович Острозький переміг московитів у битві під Оршею 1514 р.? *(Ярослав Затилюк)* 285

Як оцінити політичні та військові звитяги гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (1616–1622) – «грози московитів» і патрона української церкви? *(Ярослав Затилюк)* 287

Як змінювалися характер війн та їхнє сприйняття суспільно-політичною думкою в добу раннього модерну? *(Валерій Смолій)* 290

Яку функціональну роль відіграли революції в становленні ранньомодерної цивілізації? *(Валерій Смолій)* 295

Як пов'язані революції раннього нового часу з процесами державотворчості? *(Валерій Смолій)*..... 300

Яку модель держави запропонувало українське суспільство у XVII ст.? (*Валерій Смолій)* 305

Як Українська національна революція XVII ст. змінила свідомісний простір українців? *(Валентина Матях)* 310

Чому так зване «возз'єднання» України з Росією відбулось лише 1654 р., якщо Богдан Хмельницький звернувся до московського царя з проханням про допомогу вже 8 червня 1648-го? *(Віктор Горобець)* ... 314

Чи існували в середині XVII ст. зовнішньополітичні альтернативи переходу України під зверхність царя? *(Віктор Горобець)* 319

Якою була роль Османської Порти в переході України 1654 р. під царську протекцію? *(Віктор Горобець)* 323

Які політичні та історіографічні проблеми існували навколо Переяслава 1654 р.? *(Тарас Чухліб)* 327

Якою мірою уявлення про Переяславську «генеральну» раду 1654 р. як одностайне й репрезентативне волевиявлення українців щодо «возз'єднання з братським російським народом» відповідає дійсності? *(Віктор Горобець)* 333

Яким чином на велелюдній Переяславській раді 1654 р. вдалося обговорити й ухвалити умови договору з царем? *(Віктор Горобець)* 337

Як довго українсько-російський договір 1654 р. зберігав свою правочинність і чому так звані «Колишні статті Богдана Хмельницького» у версії 1659-го не є тотожними «Березневим статтям» 1654-го? *(Віктор Горобець)* 343

Які прояви жорстокості та терору демонструвала Росія при намаганні українців позбавитися її влади (захоплення Батурина, взяття Запорозької Січі, розправа над козаками біля Переволочної в 1709 р.)? *(В'ячеслав Станіславський)* 347

Що спровокувало українсько-російський збройний конфлікт на білоруських землях 1656–1659 рр.? *(Віктор Горобець)* 350

Якою була роль Московської держави у провокуванні громадянської війни в Україні після смерті Богдана Хмельницького? *(Віктор Горобець)* ... 355

Як могло так статися, що українські полки гетьмана Хмельницького воювали спільно з шведською армією Карла X Ґустава з Річчю Посполитою 1657 р., в той час як Московська держава була союзником Варшави та перебувала у стані війни зі Стокгольмом? *(Віктор Горобець)* 361

Яким чином гетьман Іван Виговський здобув блискучу перемогу над московським військом під Конотопом? *(Тарас Чухліб)* 367

Як московський мілітарний чинник позначився на долі Правобережного Гетьманату? *(Валерій Смолій, Валерій Степанков)* 372

Які загрози бачив Петро Іваненко (Петрик) з боку Росії в кінці XVII ст. та до чого він закликав українців? *(В'ячеслав Станіславський)* ... 376

Чому український гетьман Іван Мазепа відмовився від зверхності московського царя Петра? *(Тарас Чухліб)* 379

Чому Запорозька Січ виступила проти Москви під час Північної війни 1700–1721 рр.? *(Тарас Чухліб)* 385

Як Москва намагалася перекрити торговий шлях через українські землі задля здобуття виходу в Чорне море на початку XVIII ст.? *(В'ячеслав Станіславський)* 390

Як змінилося державне життя в Україні після Полтавської битви 1709 р.? *(Віктор Горобець)* 395

Від чого намагався застерегти європейських лідерів гетьман в екзилі Пилип Орлик? *(Валентина Матях)* 400

Якою була роль Малоросійської колегії у знищенні Української козацької держави? *(Віктор Горобець)* 405

Як російська зброя визначила розв'язку національно-визвольного руху 1768–1769 рр. на Правобережжі та на кінець XVIII ст. трансформувала геополітичний простір Центрально-Східної Європи? *(Валерій Смолій)* 412

Козаки-дворяни, або Чому імперія так і не знищила козаків? *(Олександр Алфьоров)* 416

Чи була «єдиність» між українцями та московитами в модерну добу? *(Олександр Гуржій)* 418

Як Російська імперія пробувала демонтувати ціннісну систему українців? *(Валентина Матях)* 421

Чи існувала українська національна еліта? *(Валерій Томазов)* 426

Як відбувався процес інкорпорації козацької старшини до російського дворянства? *(Валерій Томазов)* 429

Як використовувалося українське козацтво у завойовницьких війнах Російської імперії першої половини XVIII ст.? *(Олена Дзюба)* 432

Розділ III. ІМПЕРСЬКА ДОБА ТА ЇЇ СПАДОК У СВІТЛІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Які війни на території України XVIII – початку XX ст. будуть вважатися визвольними, а які – загарбницькими? *(Валентина Шандра)* ... 439

Як розвивалося повстання Т. Костюшка 1794 р. в Україні? *(Володимир Молчанов)* 441

Які військові повинності відбувала людність українських земель упродовж XIX – початку XX ст.? *(Валентина Шандра)* 450

Як здійснювалась міфологізація російсько-французької війни 1812 р. в історичній науці? *(Володимир Молчанов)* 453

Навіщо Російська імперія створювала військові поселення на українських територіях? *(Валентина Шандра)* 461

Який відгук та наслідки на Правобережній Україні мало Січневе польське повстання 1863–1864 рр.? *(Олександр Реєнт)* 464

Яке значення мав Декабристський рух для подальшого розвитку суспільно-політичних процесів в Україні? *(Володимир Молчанов)* 468

«Москалі — чужі люде…». Як Тарас Шевченко зображав росіян? *(Володимир Мельниченко)* 476

Яким чином у XIX ст. залучалось Азовське козацьке військо до військової потуги імперією Романових? *(Олександр Реєнт)* 483

Яких втрат від царизму зазнав польський визвольний рух в Україні? *(Олександр Реєнт)* 488

У чому особливість спротиву селян Східної Галичини проти Австрійської монархії навесні 1846 р.? *(Олександр Реєнт)* 491

Чи варто вважати революційні події у Відні (березень 1848 р.) поштовхом до масових сутичок львів'ян із австрійськими військами (1–2 листопада 1848 р.)? *(Олександр Реєнт)* 495

Коли відбулася інкорпорація Києва та Київщини до адміністративної системи Московської держави? *(Дмитро Ніколайчук)* 498

Чому Російській імперії вдалося мобілізувати українське козацтво для участі в наполеонівській війні 1812 р., придушенні Листопадового повстання 1830 р. та Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр.? *(Валентина Шандра)* 501

Якою була роль українців у Січневому повстанні 1863 р.? *(Володимир Молчанов)* 506

Якою була участь українців у російсько-турецьких війнах? *(Валентина Шандра)* 515

Що Карл Маркс писав про неминучість великої війни Росії із Заходом? *(Олег Шама)* 520

Як проявлялась слабкість російської армії на річці Альма (8 вересня 1854 р., Крим)? *(Олександр Реєнт)* 523

Що таке оборона Севастополя (1854–1855) і яких втрат зазнали росіяни? *(Олександр Реєнт)* 526

Яким чином Англія і Франція виконали задумане: не дали змоги Росії перемогти у Кримській війні? *(Олександр Реєнт)* 529

Перебіг російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Як дорого вона обійшлась Російській імперії? *(Олександр Реєнт)* 535

Як російські монополії впливали на розв'язання війн імперією Романових у другій половині XIX – на початку XX ст. та російсько-української війни 2014–2022 рр.? *(Володимир Молчанов)* 539

Що вкладали русофіли наприкінці XIX – на початку XX ст. у поняття «русскій народ»? *(Ірина Орлевич)* 549

Як виникла назва Малоросія та яку роль відіграє вона в сучасних ідеологічних практиках і кампаніях Російської Федерації? *(Олексій Ясь)* 551

Як сприймали й оцінювали назву Новоросія українські історики та діячі? *(Олексій Ясь)* 554

Якою була участь українців у російсько-японській війні 1904–1905 рр.? *(Валентина Шандра)* 558

Як відтворено національну ідентичність українців у «забутій» драматичній поемі Лесі Українки «Бояриня»? *(Ніна Яценко)* 560

Як розвивалися події революції 1905-1907 рр. на теренах українських земель? *(Володимир Молчанов)* 565

Яке значення мала Перша світова війна для української людності? *(Олена Аркуша, Валентина Шандра)* 572

Яке значення мало «українське питання» в геополітичних стратегіях держав – учасниць Першої світової війни? *(Олександр Реєнт)* 579

У чому полягав трагізм Першої світової війни для українського суспільства? *(Олександр Реєнт, Валентина Шевченко)* 581

Як Перша світова війна вплинула на процеси українського державотворення? *(Олександр Реєнт)* 586

Чому Перша світова війна стала для українського соціуму «забутою»? *(Валентина Шевченко)* 589

Як імперська Росія поборювала галицьке «мазепинство» в часи Першої світової війни? *(Олександр Рубльов)* 592

Яким був внесок Легіону Українських січових стрільців у боротьбу проти імперської Росії? *(Микола Литвин)* 597

Що є спільного та відмінного в спробах остаточного вирішення українського питання Росією в роки Першої світової (1914–1918) та російсько-української (2014–2022) воєн? *(Олександр Реєнт, Володимир Любченко)* 601

Розділ IV. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА КОНФРОНТАЦІЯ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

З чим у травні 1917 р. до Петрограда їздила делегація Української Центральної Ради і з чим вона повернулася? *(Владислав Верстюк)* 607

Як російська преса відреагувала на проголошення І Універсалу *(Владислав Верстюк)* 610

Яку роль українське питання відігравало в діяльності більшовицької верхівки у 1917 р. до Жовтневого перевороту? *(Геннадій Єфіменко)* … 613

За яких умов та за якими критеріями визначалася територія України у 1917 р. до ІІІ Універсалу Української Центральної Ради? *(Геннадій Єфіменко)* …… 618

Яким було ставлення Леніна до України до 1917 р.? *(Геннадій Єфіменко)* …… 622

Чому українізація частин російської армії не була успішною? *(Владислав Верстюк)* …… 625

Хто представляв російську меншину в Українській Центральній Раді? *(Віталій Скальський)* …… 629

Чому у жовтні 1917 р. Генеральний секретаріат повернувся до ідеї скликання Всеукраїнських Установчих Зборів та як на це відреагував Тимчасовий уряд? *(Владислав Верстюк)* …… 631

Чи доцільною для українців була участь у виборах до Всеросійських Установчих Зборів? *(Тетяна Осташко)* …… 634

Як і коли була проголошена Українська Народна Республіка? *(Олександра Кудлай)* …… 637

У чому суть концепції історико-правових підстав створення Української незалежної держави в 1917 р.? *(Тетяна Осташко)* …… 640

Яку роль у формуванні кордонів України зіграв ІІІ Універсал? *(Геннадій Єфіменко)* …… 642

Якими були передумови та початок агресії більшовицької Росії проти Української Народної Республіки наприкінці 1917 р.? *(Олександра Кудлай)* …… 645

Як поводились російські більшовицькі війська в Україні у лютому 1918 р.? *(Віталій Скальський)* …… 649

Чому бій під Крутами став символом протидії українців російській агресії? *(Віталій Скальський)* …… 652

Чи зустріли українські міста більшовиків короваєм під час російсько-української війни взимку 1918 р.? *(Галина Басара-Тиліщак)* …… 655

Хто і коли першим здобув міжнародне визнання – совітська Росія чи УНР? *(Геннадій Єфіменко)* …… 660

Чому більшовицьке керівництво в лютому 1918 р. не заперечило проти створення Донецько-Криворізької республіки? *(Геннадій Єфіменко)* …… 663

Чи була Донецько-Криворізька республіка чимось особливим та важливим на теренах колишньої Російської імперії? *(Геннадій Єфіменко)* …… 668

Які були перспективи розбудови української державності після підписання Брестського мирного договору? *(Олексій Лупандін)* …… 670

Якою була політика радянського уряду Росії щодо Української Держави 1918 р.? *(Олексій Лупандін)* 674

Як проходили українсько-російськи мирні переговори 1918 р.? *(Олексій Лупандін)* 679

Як вирішувалось питання встановлення кордонів у контексті українсько-російських мирних переговорів 1918 р.? *(Олексій Лупандін)* 684

Якою була політика радянського уряду Росії щодо Української Держави 1918 р.? *(Олексій Лупандін)* 689

Яким було ставлення української та російської сторін до виникнення державних утворень на території колишньої Російської імперії? *(Олексій Лупандін)* 695

Як вирішувалось питання реституції культурних цінностей у контексті українсько-російських мирних переговорів 1918 р.? *(Олексій Лупандін)* 702

Як вирішувалось питання про кордони між УНР / Українською Державою та РСФСР у 1918 р.? *(Геннадій Єфіменко)* 706

Як народився та що становив собою проєкт обласної автономії як форми адміністративно-територіального устрою влади на зайнятих денікінцями теренах України? *(Володимир Любченко)* 712

Якими були відносини між більшовицьким урядом РСФРР та Директорією у січні 1919 р.? *(Олексій Лупандін)* 716

Чому конституційні засади Української Держави Павла Скоропадського формувалися за взірцем «Зводу законів Російської імперії»? *(Руслан Пиріг)* 721

Коли, де і на яких засадах була утворена КП(б)У? *(Руслан Пиріг)* 724

Чому і з якою метою Тимчасовий робітничо-селянський уряд України був утворений в РСФРР (листопад 1918 р.)? *(Руслан Пиріг)* 727

Яку роль відігравали російські монархісти в Українській гетьманській державі 1918 р.? *(Руслан Пиріг)* 729

У чому полягали розходження між гетьманом П. Скоропадським і командувачем Добровольчої армії А. Денікіним у баченні шляхів відродження Росії? *(Руслан Пиріг)* 732

Чому гетьман Скоропадський і члени уряду не були присутні на поминальній панахиді за «убієним Государем» 20 липня 1918 р.? *(Руслан Пиріг)* 735

Чим було викликане видання П. Скоропадським федеративної Грамоти? *(Руслан Пиріг)* 738

Між двох вогнів: Українська Кубанська Держава в 1917–1920 рр. Чому вона постала і чому не відбулась? *(Дмитро Білий)* 741

Коли і за яких умов була проголошена державність совітської України? *(Геннадій Єфіменко)* 747

Коли і за яких обставин була проголошена незалежність совітської України? *(Геннадій Єфіменко)* 750

Коли і за яких обставин незалежність совітської України формально визнала РСФРР *(Геннадій Єфіменко)* 754

За яких обставин виник весною 1919 р. Внутрішній фронт? *(Владислав Верстюк)* 759

Які наслідки мав бій махновців з білогвардійцями під Перегонівкою у вересні 1919 р.? *(Владислав Верстюк)* 763

Які більшовицькі плани зірвав виступ отамана Григор'єва? *(Владислав Верстюк)* 765

Які територіальні суперечки існували між совітською Україною та РСФСР у 1919 р. та чим вони були викликані? *(Геннадій Єфіменко)* 768

У чому полягають основні чинники поразки денікінців в Україні, які в 1919 р. діяли за потужної підтримки Антанти? *(Геннадій Єфіменко)* 772

Як змінився кордон між УСРР та РСФРР у 1920 р.? *(Геннадій Єфіменко)* 776

Хто і кому «дарував» території у 1920-х роках після взаємного визнання РСФСР та УСРР за договором 1920 р.? *(Геннадій Єфіменко)* 780

Чому і коли була розпочата більшовицька політика українізації та яку роль вона зіграла в опануванні більшовиками України *(Геннадій Єфіменко)* 785

Яку мету переслідувала радянська Росія, ініціювавши 1920 р. «визвольний» похід Червоної армії на західні землі України та проголошення Галицької соціалістичної радянської республіки? *(Микола Литвин)* 790

Що спонукало патріотично налаштоване стрілецтво Галицької армії в листопаді 1919 р. перейти у стан Добрармії А. Денікіна, а в січні 1920 р. – до Червоної армії? *(Микола Литвин)* 793

Якими були наслідки Ризького мирного трактату 1921 р. для України та народів Центрально-Східної Європи? *(Владислав Верстюк)* ... 797

КНИГА 2

Розділ V. УКРАЇНА НА ТЕРЕНАХ МІЖВОЄННОГО СВІТОУСТРОЮ 1921–1939 рр. І ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939–1945 рр. МІФОЛОГІЯ «ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ» У СТРАТЕГІЯХ Й ПРАКТИКАХ ПУТІНСЬКОЇ РОСІЇ

Яку позицію в українському питанні займало русофільство (москвофільство) в міжвоєнний період XX ст.? *(Ірина Орлевич)* 807

Які особливості сприйняття образу СРСР і росіян
у творчій спадщині Степана Бандери? *(Микола Посівнич)* 809

Чи були в середовищі українського політикуму Західної України на
початку 1920-х рр. проросійські / радянофільські орієнтації? *(Ігор Соляр)* . 813

Яким було ставлення українських партій Західної України
до СРСР / УРСР? *(Ігор Соляр)* 815

Як здійснювалася т. зв. радянізація Південної Бессарабії
у 1940–1941 рр.? *(Микола Михайлуца)* 818

Якою була реакція західних українців на запровадження
в регіоні «демократії» радянського зразка? *(Олександра Стасюк)* 822

У чому полягає історичне значення досвіду державотворення
в Карпатській Україні? *(Степан Віднянський)* 827

За якими документами та подіями можна простежити еволюцію
інституту воєнного стану на українських землях? *(Тамара Вронська)* 831

У чому полягала сутність «українського питання» напередодні
та на початку Другої світової війни? *(Олександр Лисенко)* 841

Як реалізовувався сценарій «возз'єднання» західноукраїнських
земель з УРСР у складі СРСР? *(Микола Литвин)* 846

У який спосіб легітимізувалися територіальні прирощення
СРСР у 1939–1940 рр.? *(Микола Литвин)* 849

Як можна оцінити політичне значення проголошення Акту
30 червня 1941 р. про відродження української державності?
(Олександр Лисенко, Іван Патриляк) 852

Як рефлексувало бессарабське населення на початок
німецько-радянської війни? *(Микола Михайлуца)* 858

Як був оцінений внесок України у боротьбу об'єднаних
націй проти нацизму та фашизму в Другій світовій війні?
(Олександр Лисенко, Валерій Грицюк) 863

Якою була роль СРСР в українсько-польському конфлікті
у період німецько-радянської війни?
(Володимир Трофимович, Лілія Трофимович) 869

Чому верхівка Третього Райху пішла на творення кількох
адміністративно-територіальних утворень
на українських землях? *(Олександр Потильчак)* 874

Яку роль відігравала видавничо-пропагандистська діяльність
підпілля в системі боротьби ОУН і УПА? *(Олександра Стасюк)* 879

У чому полягає зміст і значення ідейно-політичних
трансформацій у середовищі ОУН(Б) під час Другої світової війни?
(Олександра Стасюк) 883

Як ідеологічне протистояння в окупаційній пресі і карикатура
на сталінський тоталітарний режим перегукуються з графічними

образами диктаторів в роки німецько-радянської і російсько-української воєн? *(Микола Михайлуца)* 887

Чи перегукується із сьогоденням декомунізація «по-румунськи» на українських теренах, названих «Трансністрією» у 1941–1944 рр.? *(Микола Михайлуца)* 893

Якими були людські втрати України в роки Другої світової війни? *(Олександр Лисенко)* 898

Які роль та місце відводилися Берліном та Москвою угрупованням військ на території України перед початком німецько-радянської війни? *(Олександр Лисенко, Валерій Грицюк)* 905

Чому евакуаційні заходи Кремля поставили мешканців окупованих загарбниками регіонів на межу виживання? *(Олександр Перехрест, Олена Тітіка)* 911

Як здійснювалася відбудова аграрної галузі України, чим вона ускладнювалася і якими були її результати? *(Олександр Перехрест)* ... 913

Як здійснювалася евакуація до Російської Федерації на початковому етапі німецько-радянської війни? *(Олександр Перехрест, Олена Тітіка)* ... 916

Яке значення мала допомога по лінії ЮНРРА для відбудови України у повоєнні роки? *(Людмила Хойнацька)* 923

Які наслідки для України мала відмова від плану Маршалла? *(Людмила Хойнацька)* 926

Чому і як радянська влада депортувала українців під час Другої світової війни та після неї? *(Тамара Вронська)* 929

У який спосіб ГУЛАГ використовувався для придушення українського національно-визвольного руху? *(Леся Бондарук, Тамара Вронська)* 935

У який спосіб більшовицький режим «упорядковував» релігійне життя на щойно приєднаних західноукраїнських землях? *(Олександр Лисенко)* 942

Як РПЦ набула статусу «державної церкви» в СРСР під час війни? *(Олександр Лисенко)* 949

Які функції виконували Рада у справах РПЦ і Рада у справах релігійних культів при РНК СРСР та їхні уповноважені в Україні? *(Олександр Лисенко)* 954

Чим відрізнялися Українська Автокефальна Православна Церква і Автономна Православна Церква під час нацистської окупації? *(Андрій Смирнов)* 958

Чому і як радянське керівництво переслідувало УАПЦ в роки Другої світової війни? *(Олександр Лисенко, Андрій Смирнов)* 961

Чому Греко-католицька церква стала головним ворогом Москви і як Кремль розправився з нею? *(Олександр Лисенко, Ігор Пилипів)* 966

Чи була християнізація складовою окупаційної політики на Півдні України в роки Другої світової війни? *(Микола Михайлуца)* … 972

Хто такі «бандерівці» і як їх образ використовується в сучасному рашистському контенті *(Володимир Гінда)* …… 976

Які звірства чинили радянські солдати на території нацистської Німеччини? *(Володимир Гінда)* …… 981

Які міфи про німецько-радянську війну та Україну створені «істориком» Путіним та яка їхня роль у сучасній російсько-українській війні? *(Володимир Гінда)* …… 989

Які міфи Другої світової війни експлуатує сучасна Росія? *(Володимир Гінда)* …… 993

Що таке тактика «випаленої землі» у радянському варіанті та чому її досі активно використовують російські військові? *(Володимир Гінда)* …… 998

Війна СРСР проти Фінляндії: за що гинули радянські солдати в снігах Суомі? *(Олександр Филь)* …… 1002

Як змінилося життя мешканців УРСР з початком німецько-радянської війни? *(Тетяна Заболотна)* …… 1008

Як нацистські окупанти упокорювали окуповану територію України? *(Тетяна Заболотна)* …… 1013

Як функціонували заклади освіти в Україні під час нацистської окупації? *(Тетяна Заболотна)* …… 1019

Яким було культурне життя в роки нацистської окупації? *(Тетяна Заболотна)* …… 1024

Наскільки правдивою була преса в період нацистської окупації? *(Тетяна Заболотна)* …… 1028

Чи був голод в окупованих українських містах? *(Тетяна Заболотна)* … 1033

СРСР переміг би у війні без українців? *(Микола Слободянюк)* …… 1037

Як українці боролися з ворогом на окупованій території? *(Микола Слободянюк)* …… 1042

Як трактується колабораціонізм періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії? *(Олексій Гончаренко)* …… 1055

Що являла собою російська колаборація під час Другої світової війни і як вона висвітлювалася в пресі на Півдні України? *(Микола Михайлуца)* …… 1060

Що таке «українська поліція»? *(Олексій Гончаренко)* …… 1066

З якою метою радянською пропагандистською машиною конструювалася бінарна опозиція «герої-антигерої»? *(Олександр Лисенко, Людмила Хойнацька)* …… 1070

Хто такі «Праведники народів світу»? *(Ігор Щупак)* …… 1078

Чи причетні українці до «остаточного розв'язання єврейського питання» на окупованих німецькими, румунськими та угорськими військами територіях? *(Ігор Щупак)* 1085

Чому в СРСР «забули» про Голокост*? (Ігор Щупак)* 1093

Як оцінюються матеріальні збитки України у роки Другої світової війни? *(Ігор Вєтров, Людмила Хойнацька)* 1098

Як здійснювалася відбудова індустрії України? *(Ігор Вєтров, Людмила Хойнацька)* 1101

Як «велика перемога» у Другій світовій війні стала ідеологією агресивної політики сучасної Росії? *(Тетяна Пастушенко)* 1105

Яким є дискурс «Великої вітчизняної війни» у сучасній війні Росії проти України? *(Тетяна Пастушенко)* 1111

Як Путін допоміг краще зрозуміти Гітлера і як тепер розповідати в школі про Другу світову війну *(Сергій Громенко)* 1117

Кого слід відносити до категорії «діти війни»? *(Григорій Голиш, Лариса Лисиця)* 1121

Якими були мотиви й форми участі неповнолітніх українців у антинацистському русі опору? *(Григорій Голиш, Лариса Лисиця)* 1123

Чи проводилися спеціальні акції окупантів щодо насильницького вивезення до нацистського райху неповнолітніх українців? *(Григорій Голиш, Лариса Лисиця)* 1125

Які основні напрями працевикористання неповнолітніх на окупованих нацистами територіях України? *(Григорій Голиш, Лариса Лисиця)* 1127

Якою була система виховання неповнолітніх українців в умовах нацистського окупаційного режиму? *(Григорій Голиш, Лариса Лисиця)* ... 1129

Якими були типи спеціальних дитячих установ УРСР у постокупаційний період? *(Григорій Голиш, Лариса Лисиця)* 1131

Якою мірою діти й підлітки підокупаційної України стали жертвами нацистського етноциду? *(Григорій Голиш, Лариса Лисиця)* ... 1133

Як нацистська програма «Лебенсборн» зачепила життєві долі неповнолітніх українців? *(Григорій Голиш, Лариса Лисиця)* 1136

Розділ VI. УКРАЇНА У ДОБУ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ КАТАСТРОФ І КОМУНІСТИЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ 1921–1991 рр. ТОТАЛІТАРНИЙ ПРОЄКТ І РАДЯНСЬКА ЛЮДИНА ЯК ПЕРЕДТЕЧІ СУЧАСНОГО РАШИЗМУ

Що таке український Донбас і як змінювалися його межі у 1917–1925 рр.? *(Геннадій Єфіменко)* 1141

Коли було проголошено та чому був швидко скасований сталінський план «автономізації» радянських республік і України зокрема? *(Геннадій Єфіменко)* 1149

Яка подія відбулася 30 грудня 1922 р. і чому СРСР тоді не було створено? *(Геннадій Єфіменко)* 1152

Коли було створено СРСР та чим був змушений поступитися Сталін? *(Геннадій Єфіменко)* 1154

Яким був український досвід більшовицької політики українізації в УСРР і чому його було поширено на терени усієї контрольованої Кремлем території? *(Геннадій Єфіменко)* 1157

У чому відмінність у реакції більшовицького керівництва на голод 1921–1923 рр. в УСРР та в РСФРР та чим вона була викликана? *(Геннадій Єфіменко)* 1162

Коли і за яких умов було приєднано Крим до радянської України? *(Лариса Якубова)* 1168

Чи правда, що саме більшовики створили українську націю? *(Лариса Якубова)* 1172

Чи була коренізація актом доброї волі більшовиків? Що змусило їх піти на цей крок? *(Лариса Якубова)* 1176

Чи була коренізація синонімом проголошеного «розвою національних культур»? *(Лариса Якубова)* 1180

Чим «завдячують» радянські українці В. Леніну і Й. Сталіну? *(Лариса Якубова)* 1186

Як агітаційно-пропагандистські кампанії легітимізували державний терор проти українців? *(Ксенія Кузіна)* 1190

Чому жодна з українських церков не мала шансів на легітимне існування в СРСР? *(Олег Бажан)* 1204

Чим відрізнявся український правозахисний рух від аналогічних рухів колишнього СРСР? *(Людмила Ведмідь)* 1208

Як формувався негативний образ дисидентів у свідомості громадян СРСР та сучасної Росії? *(Людмила Ведмідь, Роман Подкур)* 1215

Чому радянську пропаганду XX ст. можна вважати невидимою війною проти української ідентичності? *(Ірина Матяш)* 1225

Як репрезентує і яке значення відводить путінський режим історії радянської України для виправдання сучасної агресії? *(Олексій Ясь)* ... 1231

Чи мова може бути жертвою депортацій? *(Тетяна Ястремська)* 1234

Якими були особливості пізньорадянського колоніалізму? *(Віктор Даниленко, Олександр Даниленко)* 1238

Розділ VII. ПОСТТОТАЛІТАРНИЙ СВІТ, СУЧАСНА УКРАЇНА І НЕОІМПЕРСЬКИЙ ПРОЄКТ ПУТІНСЬКОЇ РОСІЇ. РАШИЗМ У СВІТЛІ СУЧАСНОГО ІСТОРИЧНОГО ТА СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Рашизм: чи це є російський різновид фашизму і нацизму? *(Василь Ткаченко)* 1245

Рашизм: чи далеко від «лайтфашизму» до нацизму? *(Василь Ткаченко)* … 1248

Рашизм: які контури цього політичного режиму? *(Василь Ткаченко)* … 1251

Рашизм: яка соціальна складова рейтингу війни? *(Василь Ткаченко)* … 1256

Рашизм: звідкіля у російському суспільстві такий потенціал злоби й ненависті, насилля й мародерства? *(Василь Ткаченко)* 1259

Рашизм: як відбувався перехід від «вуличного радикалізму» до путінського фашизму? *(Василь Ткаченко)* 1263

Рашизм: чи є Путін головним ідеологом Росії? *(Василь Ткаченко)* 1269

Рашизм: чи можуть в Росії з'явитися політичні сили, здатні протистояти Путіну? *(Василь Ткаченко)* 1274

Рашизм: чи є путінський режим фашистським за критерієм геноциду? *(Василь Ткаченко)* 1278

Рашизм: яка ідеологія надихає агресивний курс Путіна? *(Василь Ткаченко)* 1283

Рашизм: чим закінчиться дискурс навколо поняття «фашизація Росії»? *(Василь Ткаченко)* 1290

Хто є «улюбленим філософом» В. Путіна? — або «Скажи мені, хто твій улюблений філософ, і я скажу — хто ти» *(Лариса Якубова)* 1294

Що таке «Томос»? Яким церквам він надавався в історії православ'я? *(Алла Киридон)* 1302

Про що свідчить і чим загрожує «лік» російського диктатора на іконах? *(Ольга Ковалевська)* 1306

Яким є сприйняття путінської Росії та її очільника, а також російсько-українського конфлікту російськими карикатуристами? *(Ольга Ковалевська)* 1311

Чи є Росія фашистською державою? *(Лариса Якубова)* 1317

Якою є соціальна база рашизму? *(Лариса Якубова)* 1321

Що приховує «велике обнулення»? Яким є державний лад путінської Росії? *(Лариса Якубова)* 1327

Що живить україножобію путінської Росії? *(Лариса Якубова)* 1331

Які наслідки міграційної експансії росіян в Україну? *(Віктор Даниленко, Святослав Даниленко)* 1337

Яка роль старої імперської спадщини в радянському та сучасному російському державних проєктах? *(Олексій Ясь)* 1341

Якими є джерела сучасного російського реваншизму? *(Віктор Даниленко)* 1346

Як народжувалася армія сучасної незалежної України? *(Віктор Даниленко, Святослав Даниленко)* 1350

Розділ VIII. СВІТ ГЕОПОЛІТИКИ, ПОСТРАДЯНСЬКІ ОБШИРИ ТА КОНЦЕПТ ПОГРАНИЧЧЯ У РІЧИЩІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ЗМАГАНЬ

Які ознаки соціокультурної рубіжності України? *(Ярослава Верменич)* … 1355

У чому полягає специфіка дослідження українсько-російських відносин крізь призму концепту пограниччя? *(Ярослава Верменич)* … 1359

Чи існують «ментальні кордони» в просторі українсько-російського порубіжжя? *(Ярослава Верменич)* …… 1363

Яку загрозу становлять конфлікти ідентичностей для пограничних соціумів? *(Ярослава Верменич)* …… 1367

Чи правомірно застосовувати фрактальну парадигму до з'ясування витоків українсько-російських конфліктів? *(Ярослава Верменич)* …… 1370

Яка специфіка ведення гібридних війн у когнітивному просторі? *(Ярослава Верменич)* …… 1374

Як з'являються стереотипи міфотворення на порубіжжі? *(Ярослава Верменич)* …… 1378

Чим обумовлюється конфліктогенний потенціал українсько-російського пограниччя? *(Ярослава Верменич)* …… 1382

Українсько-російські відносини після розпаду СРСР пройшли шлях від т. зв. «стратегічного партнерства» до широкомасштабної війни: як це сталося? *(Степан Віднянський)* …… 1388

Чому Росія обрала шлях війни і терору? *(Сергій Громенко)* …… 1396

Колективна безпека в Європі на тлі «розрядки» та «холодної війни»: українські аспекти? *(Степан Віднянський, Андрій Мартинов)* …… 1399

Як можна окреслити місце України в еволюції європейської системи безпеки (1991–2022 рр.)? *(Степан Віднянський, Андрій Мартинов)* …… 1402

Яким є вплив російсько-української війни на регіональні та глобальні процеси у першій половині XXI ст.? *(Степан Віднянський, Андрій Мартинов)* …… 1404

Як еволюціонували взаємовідносини України та Європейського Союзу під час російсько-української війни? *(Степан Віднянський, Андрій Мартинов)* …… 1407

Як окремі країни-члени Європейського Союзу ставляться до російсько-української війни та членства України в ЄС? *(Степан Віднянський, Андрій Мартинов)* …… 1414

Що дає Україні статус кандидата на вступ до ЄС? (*Степан Віднянський, Андрій Мартинов)* …… 1416

Чи можлива особлива процедура вступу України до Європейського Союзу в умовах війни? *(Степан Віднянський, Андрій Мартинов)* …… 1418

Якими є українські мережі впливу в ЄС як чинники європейської інтеграції? *(Степан Віднянський, Андрій Мартинов)* …… 1420

Яке значення для України має оборонно-безпекова стратегія Європейського Союзу «Стратегічний компас»? *(Алла Киридон, Сергій Троян)* 1423

У чому полягає механізм захисту ООН? *(Людмила Чекаленко)* 1426

Яким є ставлення європейських інтелектуалів до російсько-української війни? *(Степан Віднянський, Андрій Мартинов)* 1434

У чому полягає значення європейських студій в Україні в умовах російсько-української війни? *(Степан Віднянський, Андрій Мартинов)* ... 1438

Чим є китайський чинник у трикутнику відносин Росія–Україна–Китай та як він працює у російсько-українській війні 2022 р.? *(Володимир Головко)* 1440

Які історичні підстави кваліфікувати Росію як терористичну державу? *(Віктор Даниленко, Олександр Даниленко)* 1444

Чому Росія визнана країною-спонсором тероризму? *(Олег Бажан)* 1448

Яку шкоду заподіяв російський агресор вітчизняним місцям пам'яті про Голокост, здійснюючи ракетні обстріли України, та чи мало це міжнародний резонанс? *(Андрій Кудряченко, Вікторія Солошенко)* 1450

Які об'єкти єврейської культури й місця пам'яті жертв Голокосту на Харківщині зазнали руйнувань російськими окупантами? *(Андрій Кудряченко)* 1453

Які пам'ятки історії чи символи для єврейського народу зазнали ушкоджень під час російського нападу на Україну в 2022 р.? *(Андрій Кудряченко)* 1455

Якими є міжнародні виміри російсько-української війни? *(Андрій Кудряченко)* 1457

Чи існує колективна відповідальність російського суспільства за нинішню загарбницьку війну проти України та чи доцільно проводити паралелі між сучасною Росією і нацистською Німеччиною? *(Андрій Кудряченко)* 1461

Які перспективи дезінтеграції РФ? *(Андрій Мартинов)* 1464

Розділ IX. «ВІЙНИ ЗА ІСТОРІЮ» В ПРОСТОРІ ІСТОРІОГРАФІЇ. ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА, ДИДАКТИЧНИЙ ВИМІР, АБО ПІДРУЧНИКИ ЯК ЧИННИК ВОЄННОЇ СУЧАСНОСТІ

Чому в РФ держава є єдиним актором історичної політики? *(Олександр Удод)* 1471

Які цінності нав'язує суспільству російська держава засобами історичної політики? *(Олександр Удод)* 1474

Як російська держава монополізувала «історичну правду»? *(Олександр Удод)* 1477

У чому полягає репресивний характер російської історичної політики? *(Олександр Удод)* 1480

Як історична пропаганда в РФ формує образ українця як цивілізаційного ворога? (*Олександр Удод)* 1483

У чому полягає небезпека російської історичної політики для України? Як навчити українців протистояти російській історичній політиці *(Олександр Удод)* 1486

Як диференціюється історична політика РФ щодо регіонів України? У чому небезпека такої політики*? (Олександр Удод)* 1489

Яке значення має шкільний підручник з історії у змісті історичної політики РФ? *(Олександр Удод)* 1492

Чому історична освіта в РФ не звільнилась від міфологем радянської (комуністичної) історіографії*? (Олександр Удод)* 1495

Як у Росії відродили «ідеологічну обробку» вчителя історії? *(Олександр Удод)* 1498

Які завдання та призначення мала президентська «Комісія правди»? *(Олексій Ясь)* 1501

Чому і як російська історіографія з часів Татіщева і Карамзіна глорифікує роль воєн, розпалює тероризм і ворожнечу народів та виправдовує експансіоністську політику Московії, а відтак Російської імперії, нинішньої РФ? *(Ярослав Калакура)* 1504

Як інтерпретувалися українсько-російські відносини ранньомодерної доби національною історичною думкою другої половини XIX – перших десятиліть XX ст.? *(Валентина Матях)* 1508

Як російська історіографія забезпечує реваншистську ідею «відновлення СРСР»? *(Олександр Удод)* 1512

У чому причини живучості імперських стереотипів у російській історіографії? *(Олександр Удод)* 1515

Яку інтерпретаційну модель українсько-російських відносин пропонує сучасна історіографія України? *(Валентина Матях)* 1518

ПОКАЖЧИК ІМЕН 1523

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ 1538

ДО ЧИТАЧА

Від давніх часів історична людина вирізняла себе у часі та просторі. Спершу такі вирізнення побутували на рівні первісних уявлень, які зводилися до простої формули – свої та чужі. За такими лініями поділу існували практично всі первісні людські громади – рід, плем'я, етнос.

Але історичне життя у своєму розвої до цих давніх маркерів родового поділу невпинно додавало культурні, мовні, суспільні, духовні, політичні, господарські та інші чинники, передумови, процеси, події, обставини. Вони суттєво урізноманітнювали і водночас неймовірно ускладнювали світ людських розрізнень. Продуктом такого розрізнення і водночас ствердження загальнонаціональної спільноти стала ідентичність.

Годі навіть побіжно перерахувати численні концепції творення націй і конструювання національних ідентичностей. Адже дискусії довкола цих концептів точаться понад два століття нової та новітньої історії. Так чи інакше, проте вживання ідентичності як метафори пов'язують із народженням, точніше формуванням націй. Врешті, тривалий час національна ідентичність нерозривно асоціювалася саме з існуванням національної держави.

Проте протягом XX ст. із здобуттям державної незалежності багатьма народами на різних континентах ці уявлення суттєво змінилися. Історичний досвід продемонстрував, що незалежність завжди виборювалася у горнилі запеклих і кривавих національно-визвольних змагань за ідентичність і державу протягом десятків і навіть сотень років. Саме з цієї перспективи доречно сприймати нашу минувшину, котра значною мірою є історією змагань за національну ідентичність і державу.

Нинішні військово-політичні реалії в драматичний і трагічний спосіб потверджують те, що завжди знали й повсякчасно доносили до суспільства історики: держави проєктуються творчою думкою, здобуваються титанічною працею суспільства й утверджуються пролитою кров'ю. Сьогодні це історичне знання, засвоєне дуже дорогою й страшною ціною, стало незаперечним для всього українського суспільства.

Гібридна війна з неоімперською Росією, котра в різних формах тривала протягом восьми років, перейшла в нову фазу. Якщо гібридна стадія війни була скерована переважно на руйнування української ідентичності, то її повномасштабна фаза відкрито спрямована на цілковите знищення України як держави. ***Відтак відбувся кардинальний перехід від війни за українську ідентичність до війни за незалежність України як держави.***

Варто підкреслити, що для українського історика агресія путінської Росії не була несподіваною, а сприймалася як вислід її неоімперських потуг. У широкому сенсі йдеться про т. зв. відновлення Росії як євроазійської імперії, що є наступницею імперії Романових й СРСР. У метафоричному сенсі можемо обстоювати думку, що йдеться про черговий імперський проєкт – версії 3.0 або навіть 4.0, якщо брати до уваги Московщину / Російську державу.

Російсько-українську війну низка інтелектуалів від 2014 р. справедливо назвала *запізнілою*, або *відкладеною* війною. За розгортання інших історичних

передумов, перебігу політичних подій, соціально-економічних обставин і геополітичних конфігурацій російсько-українська війна мала б спалахнути ще на початку 1990-х рр. Навіть більше, нинішню війну часто-густо співвідносять із давніми російсько-українськими порахунками доби Української революції 1917–1921 рр.

Однак насправді сучасна війна є глибоко закоріненою в нашій минувшині й сягає низки попередніх історичних епох і періодів, оскільки Московщина / Російська держава / імперія Романових / більшовицька / радянська / пострадянська / путінська Росія будь-що-будь намагалися поневолити й русифікувати навколишні народи, передусім українців.

Зауважу, що це аргументовано й переконливо продемонстровано в численних студіях, підготовлених в Інституті історії України НАН України протягом доби незалежності України. Більшість із них представлена у вільному доступі та повнотекстових форматах на вебсайті нашої установи.

Закцентую увагу лише на останніх трьох великих книгах академічного видання «Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в 1917–2021 рр.», підготовлених Інститутом історії України та опублікованих видавництвом «Кліо» у 2021 р. на замовлення Державного підприємства «Центр захисту інформаційного простору України». Йдеться про репрезентацію радянського тоталітаризму в межах концепції «довгого» ХХ ст. в історії України, котра подана як епоха змагання з викликами та суперечностями посттоталітарного транзиту. Сутність і зміст епохи незалежності України автори тритомника представили як змагання за нашу справжню свободу, національну ідентичність і незалежність України від радянської тоталітарної спадщини й неоімперських зазіхань путінської Росії. Війна безапеляційно довела слушність таких стратегій і концепцій.

Ще раніше в студіях відомого українського інтелектуала І. Лисяка-Рудницького була запропонована конструкція українського «довгого» XIX ст., яка здобула визнання та новітнє прочитання у працях сучасних істориків. У 2021 р. у видавництві «Кліо» також видана фундаментальна студія нарисів, присвячених українському «довгому» ХХ ст. – «Українське століття (1921–2021): витоки, уроки, перспективи державотворення».

Проте російсько-українські суперечності й порахунки походять із більш віддалених часів, передусім доби Хмельниччини, котра вивела на авансцену європейської та національної історії гетьмана Богдана Хмельницького. Саме він очолив потужний викид національної енергії українців на початку 1648 р. Ця доленосна подія спричинилася до Національної революції і дещо згодом – важкої та кривавої війни.

Національна революція середини XVII ст. генерувала великий конструктивний і творчий потенціал. Здивована Європа побачила, як за декілька років на східному ареалі Речі Посполитої з'явилася нова держава зі своїми кордонами, територією, військово-політичним устроєм та символікою. Вона перетворилася на впливовий суб'єкт міжнародних відносин.

Однак тогочасні складні і навіть драматичні геополітичні реалії змусили Б. Хмельницького укласти вимушений союз із Москвою, умови якого були грубо порушені царями. Недаремно в контексті наступних російсько-українських

відносин постать Б. Хмельницького отримала досить контраверсійні оцінки – від звеличення до критики.

Та ***найголовніший історичний урок полягає для нас у тому, що об'єктивно республіканський демократичний устрій фундованої Б. Хмельницьким Української держави не мав жодних перспектив для свого існування в складі монархічної Московської держави, яка згодом трансформувалася в імперію.*** Навіть більше – ***українству у складі імперії Романових загрожувало суцільне зросійщення і повне розчинення національної ідентичності.***

Наступники Богдана Хмельницького, опираючись російській експансії, намагалися зберегти державну суверенність України й шукали зовнішніх союзників. У річищі цих змагань виник українсько-шведський альянс 1708–1709 рр., ініційований гетьманом Іваном Мазепою. Його соратники започаткували першу українську політичну еміграцію антиросійського спрямування, в середовищі якої 1710 р. постав документ, який увійшов в історію під назвою «Договори і постанови прав і вольностей військових...», ширше відомий загалу як Конституція Пилипа Орлика. Нині готується до друку чергова книга нарисів, в якій будуть докладно висвітлені ці драматичні та доленосні події нашої ранньомодерної історії

Таким був ранньомодерний пролог до двох «довгих» століть в історії України – «довгого» XIX ст. і «довгого» XX ст. – епох імперського та радянського панування на українських теренах, із страшними наслідками яких мусимо змагатися до сьогодні. Отож у світлі нашої історії нинішня повномасштабна війна з Росією не є несподіваним явищем, а радше – навпаки, позаяк відображає багатовікову імперську хворобу всього російського суспільства.

Пропонована книга – це свого роду популярний компендіум, створений українськими істориками як відповідь на суспільні запити, зловісні виклики і загрози нашої воєнної сучасності у форматі уявних діалогів із читачами.

Книга структурована за дев'ятьма основними проблемно-тематичними блоками, що дають можливість концентровано репрезентувати «больові точки» й злободенні проблеми національної історії:

I. Російсько-українська війна, її передумови, причини та природа. Від війни гібридної до війни повномасштабної (2014–2022).

II. Від києво-руської спадщини до національної держави раннього нового часу. Україна у просторі протистояння західноєвропейської та східнодеспотичної цивілізацій.

III. Імперська доба та її спадок у світлі російсько-українського протистояння.

IV. Російсько-українська конфронтація за доби Української революції 1917–1921 рр. (У цьому розділі датування подій 1917 – початку 1918 рр., тобто періоду після повалення самодержавства і до впровадження в Україні та Росії західноєвропейського календаря, зазвичай у статтях подається за чинним нині календарем – за новим стилем. Вживається також подвійне датування: спочатку дата вказується за новим стилем, а в дужках – за старим).

V. Україна на теренах міжвоєнного світоустрою 1921–1939 рр. і Другої світової війни 1939–1945 рр. Міфологія «Великої вітчизняної війни» у стратегіях й практиках путінської Росії.

VI. Україна у добу соціокультурних катастроф і комуністичних експериментів 1921–1991 рр. Тоталітарний проєкт і радянська людина як передтечі сучасного рашизму.

VII. Посттоталітарний світ, сучасна Україна і неоімперський проєкт путінської Росії. Рашизм у світлі сучасного історичного та соціогуманітарного знання.

VIII. Світ геополітики, пострадянські обшири та концепт пограниччя у річищі російсько-українських змагань.

IX. «Війни за історію» в просторі історіографії. Історична політика,

Таким чином, ***сучасна війна є відображенням тих багатоманітних історичних процесів, які глибоко закорінені у віддаленій і ближчій українській минувшині.*** Нинішня війна є війною не тільки з путінською Росією; це війна за повний і остаточний розрив України з радянською / тоталітарною та імперською спадщинами. ***Сьогочасна війна – це критичний період у багатовіковій історії боротьби за нашу національну ідентичність і державну незалежність, оскільки вона має дати беззастережну і стверджувальну відповідь на гамлетівське питання: бути чи не бути Україні як державі в глобальному світі XXI ст.?***

Валерій СМОЛІЙ

Розділ I

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА, ЇЇ ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, ПРИРОДА. ВІД ВІЙНИ ГІБРИДНОЇ ДО ВІЙНИ ПОВНОМАСШТАБНОЇ (2014–2022 рр.)

«Назва “Украина”, вочевидь, не може бути збережена в якості титулу жодного повністю денацифікованого державного утворення на звільненій від нацистського режиму території»

Тимофій Сергейцев (2022)

Які вияви «гібридної» війни на початку 2000-х років можна вважати предтечею майбутньої збройної агресії Росії проти України?

Починаючи з перших днів проголошення Державної Незалежності України, саме ситуація в Криму та на Півдні України була тим лакмусовим папірцем, що відображав реальний стан справ з українською державністю, ураховуючи майже понад 30-річний період наполегливого «гібридного» впливу Московщини проти України.

До «Тузли» у Керченській протоці у вересні – жовтні 2003 р., призвела низка причин. По-перше, імперіалістична політика Росії і намагання її встановити контроль над Керченською протокою та акваторією Азовського моря, помножені на бажання контролювати нафтогазові родовища під морським дном; по-друге, прагнення РФ «обкатати» на практиці нову ухвалену воєнну доктрину, що передбачала завдання завчасного удару по районах «загрози» російським інтересам та «прощупування» реакції світової співдружності на конфлікт з Україною. І, по-третє, в основу конфлікту були покладені також передвиборчі інтереси: з одного боку, В. Путін був зацікавлений у зміцненні своєї влади та іміджу «собирателя русских земель», а також посилення позицій інших проімперських політсил, а з іншого – президент України Л. Кучма – в збереженні своєї влади будь-якою ціною.

Попри чинне на той час законодавство СРСР, УРСР і РСФСР про лінію україно-російського кордону в Керченській протоці, підтверджене кількома державними договорами між Україною і Росією уже в новітні часи, РФ безпідставно і лицемірно продовжувала не визнавати Тузлу українською територією. І, врешті-решт, прагнення РФ було втілено наприкінці вересня 2003 р. з початком будівництва дамби до острова з метою приєднання його до Росії з розміщенням на ньому прикордонної застави.

Українська сторона неодноразово попереджала РФ про незаконність таких дій, утім, безрезультатно. Навіть затримання 21 жовтня українськими прикордонниками у своїх територіальних водах російського буксира «Труженик» зі співробітниками Кубанської адміністрації на борту не зупинило агресивних устремлінь російської сторони. І тільки 23 жовтня після розміщення української прикордонної застави та інших підрозділів на острові й спорудження фортифікаційних споруд і приїзду Л. Кучми за 102 м від лінії державного кордону було припинене спорудження дамби.

Утім, навіть після зустрічі в грудні 2003 р. президентів обох держав та підписання ними Договору про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, який, по суті, став «міною сповільненої дії», що і спрацювала згодом у 2014, 2018, 2022 роках, питання про російсько-український кордон і про режим Азовського моря так і залишилися неврегульованими. І тільки 12–13 липня 2005 р. в результаті чергових міждержавних консультацій РФ визнала належність Україні острова Коса Тузла в Керченській протоці і «вод навколо нього». Прикметно, що по всій Україні, в т.ч. в Криму

і Севастополі, у вересні – жовтні 2003 р. на підтримку територіальної цілісності України прокотилася хвиля мітингів, звісно, за сприяння адміністративного ресурсу, прямо підпорядкованого президентській вертикалі.

Після перемоги Помаранчевої революції на початку 2005 р. РФ активізувала інформаційно-психологічну операцію проти України, створюючи та підтримуючи антиукраїнські за своєю суттю політичні партії та рухи, особливо в Криму та Севастополі. І результати цього не змусили себе довго чекати.

У травні – червні 2006 р. Росія через своє політичне лобі у Верховній Раді України, проросійські політичні партії, громадські організації та рухи зірвали міжнародні (українсько-американські за участі багатьох інших країн, передусім, країн – членів НАТО) військово-морські навчання «Сі Бриз – 2006» («Sea Breeze – 2006»). Ці навчання, які проводилися в Україні щорічно з 1997 р. відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння та співробітництво з питань оборони та військових відносин між Міністерствами оборони США і України від 1993 р., мали розпочатися 17 червня 2006 р. і стати найбільшим в Україні та найважливішим для ВМС ЗС України головним практичним заходом їх підготовки до участі в антитерористичній операції НАТО в Середземному морі «Активні зусилля» та дозволили б адаптувати підготовку українських ВМС до міжнародних стандартів. Українська сторона надавала інфраструктуру на Чорноморському узбережжі, а США, в рамках технічності та фінансової підтримки, мали посприяти інженерному переобладнанню полігону в Старому Криму та його інфраструктури.

Натомість противники цих навчань у Верховній Раді України – фракції Партії регіонів (ПР), Прогресивної соціалістичної партії України (ПСПУ), Комуністичної партії України (КПУ), Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ(о)), організувавши протягом травня – червня блокування Феодосійського порту та місць перебування американського персоналу представниками своїх кримських осередків спільно з проросійськими громадськими організаціями, опираючись на так зване «волевиявлення» народу, проголосували проти проведення цих міжнародних військово-морських маневрів, що й призвело до їх зриву. У блокуванні взяли участь також представники цих партій з Донбасу, Верховної Ради АРК, активісти проросійських організацій, зокрема: «Российской общины», «Союза советских офицеров», «Общественно-патриотического движения "Родина"», «Всеукраинской организации Союза рабочих, крестьян и трудовой интеллигенции», «Прорыв», а також члени російської ЛДПР (були згодом депортовані), донські та кубанські козаки(!). Особливу активність виявили лідер ПСПУ Н. Вітренко та лідер КПРФ В. Зюганов, який на той час мав статус члена ПАРЄ: вони закликали пікетників у Феодосії до рішучіших дій. Усі ці та інші акції протесту готувалися та проводилися під керівництвом депутата Держдуми РФ Директора інституту СНД К. Затуліна. Активно висвітлювали ці акції російські ЗМІ – НТВ та РТР. Урешті-решт, після понад місячної облоги проросійськими силами Феодосійського порту, довелося скасувати морську фазу навчань, яка мала розпочатися 19 липня 2006 р. в акваторії Чорного моря.

Отже, ці події стали можливими унаслідок безвідповідальності частини українських політиків та місцевих посадових осіб і бездіяльності кримських спецслужб та МВС, які вже тоді стали на шлях державної зради, за винят-

ком чіткої державницької позиції Представника Президента України в АРК Г. Москаля, який принципово розвінчував провокаційні дії проросійських активістів та вбачав у них бажання не лише зашкодити міжнародному іміджу ЗС України, а й зірвати курортний сезон у Криму, звинувативши потім у цьому київську владу.

Через два роки, 5 липня 2008 р., у Севастополі під час святкування Дня ВМС ЗС України група агресивно налаштованих осіб на Графській пристані атакувала кордон українських моряків, зірвала пам'ятний знак на честь підняття державних прапорів на кораблях Чорноморського флоту 29 квітня 1918 року і демонстративно потопила його з катера у Севастопольській бухті. Чітка злагодженість дій проросійських вандалів виразно засвідчила про присутність у їхніх лавах кадрових співробітників російських спецслужб. Причому, все це відбувалося на очах севастопольської міліції, яка бездіяльно спостерігала за наругою над історичною пам'яткою України. Як це потім повторилося в лютому – березні 2014 р., попереду екстремісти запускали місцевих бабусь. Ці події засвідчили про розгортання якісно нового етапу українсько-російського протистояння. А спроба надати належну правову оцінку цим подіям та притягнути провокаторів до відповідальності викликала невдоволення в проросійських організацій, які закликали також до надання права безстрокового перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі та Криму, оскільки в ньому «бачили свою опору і надію». Аналізуючи бездіяльність місцевих офіційних властей у тих подіях, можна провести аналогію з 2014 роком, коли першими зрадили Україні саме працівники кримських і севастопольських правоохоронних органів на чолі зі своїм керівництвом.

«Гібридні» дії РФ яскраво були продемонстровані через декілька днів, коли в період з 14 по 26 липня 2008 р. в районі Одеси, Миколаєва та в Криму відбулися чергові українсько-американські військово-морські навчання «Сі Бриз – 2008» із залученням флотів держав – членів НАТО та країн – учасників програми Альянсу «Партнерство заради миру», метою яких було підвищення рівня взаємодії і сумісності підрозділів країн – учасників проведення «миротворчих і гуманітарних операцій».

Прикметно, що навчанням передувала тривала активна та цілеспрямована інформаційна операція російських і кримських проросійських ЗМІ, котрі всіляко прагнули роздмухати протестні антиНАТОвські настрої серед кримського населення та зірвати проведення навчань. У результаті перелічені вище проросійські партії та громадські організації зірвали берегову фазу навчань у районі озера Донузлав, провокаційними діями захопивши українську військову техніку та намагаючись захопити польовий командний пункт. Очолював цю провокацію в смт. Новоозерне екс-лідер кримських комуністів Л. Грач, відомий своїми антиукраїнськими та антикримськотатарськими поглядами. Він, користуючись своєю недоторканістю депутата Кримського парламенту, був присутній у районі проведення навчань і надавав цілевказівки членам ПСПУ, «Русского блока» із Сімферополя та Севастополя й особисто координував їхні дії.

Подібна тактика повторилася навесні 2014 р. на Донбасі, коли цивільне населення спрямовувалося на захоплення військової техніки ЗС України, що прямувала на прикриття державного кордону.

Безумовно, результати Бухарестського саміту у квітні 2008 р. у тій чи іншій мірі негативно вплинули на подальші події – як у Криму та Севастополі, так і на початку серпня 2008 р. під час так званої «п'ятиденної» війни – російсько-грузинського конфлікту, результатом якого стала втрата Грузією суверенітету над майже 20% території.

Особливо активізувалися проросійські партії в боротьбі проти євроінтеграції України в 2009 р. Так, 22 травня, через небажання депутатів від фракцій ПР, ПСПУ і КПУ голосувати у Верховній Раді за проведення наймасштабніших за свою історію військових навчань «Сі Бриз – 2009», основним завданням яких мала стати підготовка підрозділів ВМС ЗС України до боротьби з піратством, цей план було зірвано. А 12 червня 2009 р. ці фракції відмовилися внести до порядку денного законопроєкт президента В. Ющенка про допуск підрозділів Збройних сил інших держав на територію України у 2009 р. для участі у навчаннях.

Отже, проведений аналіз подій початку XXI ст. – конфлікт навколо острова Коса Тузла восени 2003 р., зрив українсько-американських військово-морських навчань «Сі Бриз – 2006», антиукраїнські акції під час святкування Дня ВМС ЗС України 5 липня 2008 р. у Севастополі, зрив проросійськими політичними силами міжнародних навчань «Сі Бриз – 2008» та «Сі Бриз – 2009» – продемонстрували тривалу цілеспрямовану систематичну діяльність політичних кіл РФ та проросійськи налаштованих політиків і ЗМІ в Україні, зокрема, в Криму та інших регіонах країни щодо дестабілізації обстановки, зриву заходів міжнародного військового співробітництва ВМС ЗС України, і стали не лише провокаціями, а й репетиціями «гібридної війни» РФ проти України.

Усе це, як показав час, призвело до подій у Криму з подальшою збройною агресією РФ та анексією півострова і тимчасової окупації частини територій Луганської і Донецької областей, а врешті-решт – до повномасштабної збройної агресії 24 лютого 2022 р., яка триває донині – спроби знищення Української держави. Ці та інші події свідчать про необхідність ретельного врахування уроків історії та недопущення сьогодні і в подальшому таких трагічних помилок. Відтак це потребує від України цілого комплексу узгоджених дій і заходів, а також розроблення стратегії з нейтралізації та попередження цих негативних, а часом і загрозливих явищ і процесів. Відповідно, безпековий компонент має бути одним із важливих пріоритетів зовнішньої і внутрішньої політики української влади, справою всього українського суспільства, запорукою становлення української політичної нації.

Бібліографія

Булава І. Геббельсятина // Флот України. № 23 від 09.06.2006. URL: http://fleet.sebastopol.ua/articles/ gebbelsyatina

Військові навчання НАТО в Криму зірвано. URL: http://tsn.ua/ukrayina/viiskovi-navchannya-nato-v-krimu-zirvano. html

Євген Марчук: «Проблема сучасної України – це ігнорування близького і далекого історичного досвіду». URL: http://innovations.com.ua/ua/articles/op-manage/19536/jevgen-marchuk-problema-suchasnoji-ukrajini-ce-ignoruvannya-blizkogo-i-dalekogo-istorichnogo-dosvidu

Исповедь крымчанина. Часть 2. URL: http://sevastopol.su/blog/read/id/1796

Карпенко В. Виклики XXI віку. Політичні хроніки пером публіциста. 1. Цупкі обійми «старшого брата». Проблема Тузли законсервована, але не розв'язана. URL: http://ukrlife.org/main/karp/vyklyky11.htm

Конфликт вокруг Тузлы (2003). URL: http://krymology.info/index.php/% _(2003)

Конфлікт навколо о. Тузла (2003 р.). URL: http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/druge-desyatil-ttya-nezalezhno-ukra-ni-pol-tichne-zhittya/konfl-kt-navkolo-o-tuzla-2003-r-/

Крюгер Ф. Ворожі диверсійні групи в Криму слід негайно нейтралізувати. URL: http://maidan.org.ua/arch/oldkrym/1215684969.html

Лосев И. Политическая мозаика. «Нетипичные» славяне // Флот України. 2006. № 26. 17 липня. URL: http://fleet.sebastopol.ua/articles/ politicheskaya_mozaika/

Мамчак М. Військово-політична криза навколо острова Тузла в Керченській протоці 2003 року як перша практична спроба гібридної війни проти України // Анексія Автономної Республіки Крим і війна на Донбасі. 2014–2015: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військ.-іст. конф., 23 вересня 2015 / Нац. військово-історичний муз. України. Київ, 2015. С. 6–10.

Мезенцев О. Пікетуючи здоровий глузд. Підготовка до навчань «Сі бриз – 2006» триває в непростих умовах // Флот України. 2006. № 23. 9 червня. URL: http://fleet.sebastopol.ua/articles/piketuyuchi_zdoroviy _gluzd/

Притула В. Міжнародні навчання «Сі Бриз–2006» не відбудуться. URL: http://www.radiosvoboda.org/ content/article/948552.html

Россия подает «Си Бриз» в антироссийском ключе. URL: http://www.ya2004.com.ua/2008/07/18/1158/

Силкін Є. Коли приїздять сорок народних депутатів з Києва, в мене виникає питання — «невже не можна прислати одного розумного?» // Флот України. 2015. № 26. 3 липня. URL: http://fleet.sebastopol.ua/articles/koli_priyizdyat_sorok_narodnih_ deputativ_z_kieva.

Сид И. Остров (коса) Тузла: война мифов или новая талассократия? // Со-Общение. 2003. № 12. URL: http://liter.net/=/Sid/article/sid_soob2003-12_tuzla.htm

Сі Бриз. URL: https://uk. wikipedia.org/ wiki/%D0%A1%D1%96_%D0%91%D1%80%D0%B8%D 0%B7

Соколюк С. Активізація гібридної війни Росії проти України в Криму (2003–2008 рр.) // Крим у координатах історії: збірник матеріалів другого наукового семінару / Упорядники: І. Степанець, О. Машевський, О. Купчик. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2021. С. 190–198.

Соколюк С. Зрив антиукраїнськими силами міжнародних військово-морських навчань «Сі бриз–2006» – передвісник збройної агресії Росії проти України // Анексія Автономної Республіки Крим і війна на Донбасі 2014–2015: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військ.-іст. конф., 23 вересня 2015 / Нац. військово-історичний муз. України. Київ, 2015. С. 11–21.

Соколюк С. Криза навколо Острова Тузла та зрив міжнародних військово-морських навчань – репетиції «гібридної війни» Росії проти України // Міжнародна науково-практична конференція «Чорноморське регіональне співробітництво в контексті процесів європейської інтеграції» (22 квітня 2016). Збірник праць. Херсон: Грінь Д.С., 2016. С. 143–148.

Соколюк С. Репетиції «гібридної» війни Росії проти України // International scientific-practical conference «Actual Questions and Problems of Development of Social Sciences» (28–30 june 2016). Kielce, 2016. С. 32–36.

Соколюк С. Срыв учений «Си Бриз-2006» – репетиция «гибридной» войны России против Украины. URL: http://qha.com.ua/ru/politika/sriv-uchenii-si-briz2006-repetitsiya-gibridnoi-voini-rossii-protiv-ukraini/155900/

Украина против строительства Россией дамбы в Керченском проливе. URL: www.utro.ru/news/2005/03/14/417358. shtml

Хоменко В. Палять американські прапори й... курортний сезон // Кримська світлиця. 2006. № 23. 2 червня. URL: http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=3876.

Шудря А. Але ж дійсно свято! // Флот України. 2006. № 27. 10 липня. URL: http://fleet.sebastopol.ua/articles/ale_zh_diysno_ svyato!/

Сергій СОКОЛЮК

Яка роль у розв'язанні війни антиукраїнських настроїв російської бізнесової та політичної еліт?

Після 1991 р. економічні відносини України і Російської Федерації розвивалися в експансіоністському річищі, що відрізняло їх від традиційних міждержавних практик. У їх основі перебували особисті бізнес-інтереси президентів, глав урядів держав, армії бюрократії з обох сторін, а також олігархів. Модель відносин Росії і України випливала також і з сировинної моделі економіки, яка перебувала у сфері експлуатації природних ресурсів.

Російська Федерація в Україні сформувала потужну групу лобістів, що займалися просуванням бізнес-інтересів у різних сферах української економіки. Нерідко до числа провідних лобістів економічних інтересів Росії в Україні потрапляли і президенти України та керівники уряду. У 2000 р. прем'єр-міністр України В. Ющенко, як не дивно, фактично демонструючи прагматичне бажання співпрацювати з РФ, забезпечив умови приходу російських транснаціональних корпорацій в Україну. Російською політичною верхівкою щораз Україна втягувалася в процес реалізації власних імперських геополітичних проєктів. Очевидно, що політики України, перебуваючи в полоні політичного романтизму і завищених економічних очікувань, не могли об'єктивно оцінювати двосторонні відносини. Російська Федерація левову частку політичних зусиль спрямовувала на освоєння українського економічного простору. Наміри російського політикуму щодо України відбивала крилата фраза Б. Нємцова: «Крим не потрібно приєднувати – його потрібно скупити».

Отже, мало місце постійне зростання числа російських політиків, які жадали, аби економічні відносини з Україною розвивалися в суто прагматичному руслі. Групи інтересів, чисельно зростаючи, зазвичай демонстрували негативне ставлення до ідей розвитку економічних відносин обох країн. Природно, що в таких політиків з'являлося прагнення диктувати Україні умови економічної співпраці. Л. Кучма, зокрема, домагався забезпечення певного балансу двосторонніх інтересів.

РФ проти України відкрито використовувала засоби економічного тиску та примусу. У 2000 р. аби змусити Україну передати РФ транспортний газопровід в оренду на 25 років за 1,8 млрд дол. спільному українсько-російському підприємству, російські політики вчинили черговий політичний скандал з приводу нібито наявних енергетичних боргів України. Голова комітету в закордонних справах Держдуми РФ Д. Рогозін уніс пропозицію арештувати українське майно в Криму й подати позов до Міжнародного суду.

Починаючи з середини 1990–х років РФ розчищала дорогу для наступу на українську економічну незалежність. Вона вміло грала на головній больовій точці України – готовності значної частини політичної та економічної верхівок поступатися стратегічними інтересами держави в обмін на особисті статки. Як наслідок, ті поступки, на які йшла Україна при укладанні економічних

угод, були економічно невиправданими й несли небезпеку її територіальній цілісності та суверенітету.

Своєю чергою, політика українського керівництва стосовно економічних інтересів РФ мала догоджувальний характер. Діяла така собі двозначність у політиці вищого керівництва України стосовно РФ, коли, з одного боку, йшлося про успіхи від залежності від Росії, а, з іншого, нарощувалися перед нею боргові зобов'язання. Це давало право РФ нехтувати інтересами України, розглядати її таким собі прохідним двором, унеможливлювалося вироблення прозорих правил у двосторонній політиці. Для України економічні відносини з РФ залишалися чи не найскладнішими з усього комплексу зовнішньої політики. У політичного керівництва України зазвичай у своєму арсеналі бракувало чіткого уявлення реального коридору можливостей в економічних відносинах з сусідньою державою.

Отже, Україна, виявляючи інтерес до поглиблення економічних відносин з РФ, постійно натикалася на загострення двосторонніх стосунків. РФ ігнорувала прагнення України нарощувати темпи свого економічного зростання, знаходити шляхи залучення іноземних інвестицій. Для України, особливо за президентства Л. Кучми, в суто практичному плані це не було вирішальним приорітетом. Проте для російської сторони таке походження іноземних інвестицій нерідко мало принципове значення. Розбіжності у двосторонніх економічних відносинах набували систематичного характеру і постійно загострювалися. Особливо, коли Україна в односторонньому порядку заявляла про свій геополітичний інтерес. Показовим прикладом такого чергового загострення відносин стало намагання РФ змусити Україну змінити європейську геополітичну парадигму напередодні створення Єдиного економічного простору в складі РФ, Білорусі і Казахстану. Україна, відстоюючи позицію, що пропоновані інтеграційні процеси мали обмежуватися утвердженням т. зв. «послабленої моделі ЄЕП», у 2003 р. пішла на укладання Ялтинської угоди про Єдиний економічний простір, зосередившись лише на одному аспекті ЄЕП – на створенні зони вільної торгівлі. РФ наполягала на іншому, оскільки ЄЕП вона розглядала як геополітичний проєкт, який мав утвердити її функцію інтеграційного центру Євросходу як альтернативи Євросоюзу.

Невід'ємним елементом економічного наступу РФ на Україну ставала система захисту активів, придбаних в Україні російським бізнесом. Уже в 1990-і роки великий російський капітал розпочав напрацьовувати технології збереження і зміцнення власного бізнес-середовища в Україні. Здебільшого таку допомогу росіянам надавали українські олігархи, представники ФПГ, які тісно були зав'язані на газовому бізнесі, чи безпосередньо або опосередковано мали приналежність до органів влади, працювали у виконавчих органах чи були депутатами.

Україна залишалася економічно в програшній позиції перед РФ і внаслідок того, що йшла у фарватері непаритетних умов співробітництва. На її території російські компанії все більше відкривали нові виробництва, які здобували конкурентні переваги на ринку товарів і послуг.

РФ нав'язувала Україні також невигідні умови торгівлі. Режим вільної торгівлі зовні подавався як благодатна справа для обох сторін. Його суть полягала в тому, що вводилась заборона у двосторонніх торговельних операціях на

введення будь-яких кількісних обмежень (квот, граничних обсягів ввезення, мит). Україна, маючи дефіцит платіжного балансу і погодившись добровільно-примусово на цей крок, відкривала дорогу для «втечі» валюти за кордон. Політика імпортозаміщення починала виконувати негативну роль у торговельному балансі України. РФ режиму вільної торгівлі дотримувалася доти, поки це було їй економічно вигідно. Як тільки економічна й політична кон'юнктура змінювалися, РФ відразу вводила мита та інші обмеження на українські товари. Так, ввівши квоти на імпорт українських труб великого діаметра, Росія завдала удару по традиційно потужних позиціях виробників України у цьому сегменті світового ринку. Здійснивши імпортозаміщення і проінвестувавши власних виробників труб, Росія позбавила Україну конкурентних переваг.

Російська Федерація постійно нарощувала в Україні присутність своїх банків. Наявність в Україні значної кількості філій російських банків звужувала можливості фінансової системи. Внаслідок того, що податкова система РФ була стабільнішою і сприятливішою, ніж українська, значна кількість українських підприємців, аби мати вигоду, переводили свої рахунки у ці філії. В такий спосіб відбувалося переливання вітчизняного капіталу в російський, що починав працювати на російський інтерес.

Ще однією формою експансії РФ було підпорядкування своїм економічним інтересам української нафтогазової промисловості. З цією метою російська влада створила штучні бар'єри для постачань російської нафти на українські НПЗ, що фактично поставило їх на межу банкрутства.

В умовах збройної війни РФ проти України зазнала змін сукупність аспектів двосторонніх економічних відносин. Об'єктами агресії ставали конкретні сектори, галузі та підприємства української економіки. Російська агресія завдала чималих збитків українській енергетиці. Україна втратила низку об'єктів у Криму, родовища у шельфі Чорного моря, також були зруйновані енергетичні об'єкти в Донецькій і Луганській областях тощо.

Сергій ПАДАЛКА

Яка роль Російської православної церкви (РПЦ) та Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) у «розмиванні» української державності?

Російська Федерація на сучасному етапі державотворення зусиллями президента Володимира Путіна обрала імперську модель політичної / цивілізаційної ідентичності, повернувшись, таким чином, до традицій періоду царської та / або більшовицької Росії. Модель опирається на тріаду Сергія Уварова «самодержавство, православ'я, народність», у якій московському православ'ю відводиться роль «державного православ'я». Така модель державно-церковних відносин передбачає пряме підпорядкування церкви державі.

Остаточне повернення Російської Федерації до імперської політики на початковому етапі президентства Володимира Путіна, особливо після Помаранчевої революції в Україні, привернуло увагу російського керівництва до ідеології РПЦ у політичній сфері. Це сприяло використанню структур РПЦ на пострадянському просторі (в Україні – УПЦ МП) для поширення доктрини «русского мира». Так, патріарх РПЦ Кіріл неодноразово називав «русский мир» окремою цивілізацією, до якої зараховував росіян, білорусів та українців, а також інші неслов'янські народи, якщо вони сприймають духовні та культурні основи «русского мира».

Негласний союз влади та РПЦ у Російській Федерації призвів до того, що, по-перше, РПЦ почала ототожнювати «русский мир» зі своєю т. зв. «канонічною територією», яка збігається з кордонами колишньої Російської імперії; по-друге, центральні органи влади Росії за допомогою релігійного (православ'я) і світського (культура, мова) складників, умовно кажучи, «прив'язували» громадян інших держав (України, Білорусії, Молдови та ін.) до «русского мира».

Один із найвпливовіших стратегів США Збігнєв Бжезинський наголосив, якщо домінуюча в країні церква більш ніж на 20% контролюється ззовні, то ні про яку незалежність держави не може йти мова. Україна, – як відомо, номінально держава православна, але майже 70% її православних осередків перебувають у юрисдикції УПЦ МП (структура, підпорядкована РПЦ), яка дотримується ідеології «русского мира», заперечує існування України як нації-держави і розглядає її як країну (не державу) Малоросію в межах «руської православної цивілізації», де провідну роль відведено Російській Федерації.

У період російсько-української війни РПЦ відкрито підтримала плани президента Російської Федерації Володимира Путіна щодо знищення української державності збройним шляхом, що було започатковано у 2014 р. Синод РПЦ в Україні фактично повторює наративи Кремля, виводячи з-під відповідальності за агресію проти України Російську державу, цинічно перекладаючи відповідальність на Україну.

Опосередковано, а іноді й відкрито, УПЦ МП також зайняла позицію агресора – Росії. У 2014 р. УПЦ МП не лише не засудила країну-агресора, але

й була нелояльною церковною структурою щодо Української держави. Під час російсько-українського збройного конфлікту саме духівництво УПЦ МП:

– намагається не помічати російської збройної агресії проти України, яка триває із 2014 р., натомість представляє її як братовбивчу громадянську війну на догоду інтересам Російської Федерації;

– активно працює над зривом європейської інтеграції України, для того щоб залишити її у сфері впливу «русского мира», підтримує ідею керівництва Російської Федерації з перетворення України на «failed state» («держава, що не відбулася»);

– зриває мобілізацію до Збройних Сил України, відмовляється вшановувати загиблих у боях російсько-української війни героїв України;

– нав'язує українській пастві російських святих, розповсюджує у храмах антиукраїнську за змістом та суттю літературу, ініціює різноманітні заходи з пропагування російської історії й культури, організовує паломництво до святих місць у Росії з індоктринаційним супроводом;

– співпрацює зі Збройними Силами Росії, освячує російську техніку / зброю, а також займається шпигунством на користь псевдоутворень «ДНР» / «ЛНР» – зокрема та Росії – загалом;

– продовжує нав'язувати парафіянам наративи агресора та згадувати предстоятеля РПЦ під час богослужінь, який не те, що не засудив російське вторгнення в Україну (2022 р.), але й благословив Збройні Сили Росії на фізичне знищення українців;

– відіграє одну з ключових ролей у депортації українців на територію Російської Федерації або ж тимчасово окупованих українських територій після повномасштабного вторгнення країни-агресора, працює в постійному контакті з силовиками та Міністерством надзвичайних ситуацій Росії.

Після початку відкритої фази російсько-української війни (24 лютого 2022 р.) правоохоронні органи України регулярно звітують про виявлені факти колабораціонізму та антиукраїнської діяльності представників УПЦ МП. Вищезазначене сприяло тому, що в травні 2022 р. більше половини (51%) опитаних соціологічними службами українців вважали, що держава взагалі має заборонити діяльність УПЦ МП на території України. В умовах російсько-української війни в окремих областях обласні ради прийняли відповідні ухвали.

Отже, релігія і політика – пов'язані між собою суспільні підсистеми, що особливо помітно на прикладі РПЦ, яка в унісон із керівництвом Російської Федерації сприяє поширенню доктрини «русского мира» на теренах пострадянського простору, а, отже, долучається до послаблення національної безпеки України. Зважаючи на факт того, що значна частина кліру й мирян структурної одиниці РПЦ – УПЦ МП не відчуває зв'язку з українською державою, а солідаризується радше з ідеологією «русского мира», церква за своїми суттю / змістом не може претендувати на роль національної церкви і тим паче у жодному випадку не може бути об'єднувальним чинником українського народу / політичної нації і держави. Навпаки, упродовж усього періоду незалежності України УПЦ МП здійснювала згубний вплив на формування національної ідентичності українців та сприяла «розмиванню» української державності.

Олег МУРАВСЬКИЙ

Чому РПЦ в Україні перетворилася на інструмент денаціоналізації й елемент гібридної війни проти української незалежності?

Стан гуманітарно-культурного простору певної країни узалежнений та корелює з її політичним режимом. Російська Федерація прагне усіляко втримати Українську державу в орбіті власного впливу. Серед засадничих платформ політико-ідеологічного міфологізування – спроба легітимізувати уявлення про тисячолітню державність Росії, її претензії на спадок Давньої Русі з центром у Києві, про Росію тощо. Цим імперським геополітичним цілям Кремля слугує діяльність Російської православної церкви (РПЦ), яка тісно пов'язана з російською владою та імплементує владні доктрини. Призначення патріархії московської полягало в нав'язуванні суспільству інформаційної картини, яку продукували офіційні російські ЗМІ, та отриманні додаткової мотивації для підтримки агресії – переходу від політики захисту «російських людей» до захисту «православ'я», спонукання до «війни за віру». Тобто в інструментальному вимірі режим В. Путіна використовує РПЦ як знаряддя зовнішньополітичної експансії Росії. Цілком закономірно, що одним із основних інструментів імперської агресії Росії проти України стала саме Російська православна церква, яка здійснювала багаторічну інтервенцію на релігійному, освітньому, мовному, культурному просторі, нав'язуючи українцям чужі цінності.

Російська православна церква використовувалася як інструмент колоніальної влади для денаціоналізації корінного населення України фактично від 1686 р. Нагадаємо: від хрещення Русі київський митрополит мав своєрідні умови першості з певними правами, владою, привілеями. До Київської митрополії входило 10 єпархій, які визнавали владу київського митрополита. Входження Київської митрополії до складу Московського патріархату у 1686 р. визначило підпорядкування українських церковних інституцій російській світській і церковній владі. Після 1686 р. межі митрополичої області були зведені до єпархіальної. Привілеєм київського митрополита був і пошанований титул, який відображав реальну церковну, канонічну владу київського святителя. Залежно від церковно-історичного розвитку зазнав змін і титул київського митрополита: початково – «митрополит Київський і всієї Руси», після 1621 р. – «Київський і Галицький і всієї Росії», а в наданій Гедеону Святополк-Четвертинському 28 січня 1688 р. грамоті він титулувався як «митрополит Київський, Галицький і Малої Росії». Згодом цар Петро І ліквідував інститут гетьманства, і майже одночасно був ліквідований титул київського митрополита: Варлаам (у миру – Василь) Ванатович (Вонятович) (1722–1730) був висвячений уже як архієпископ, а не митрополит київський. Російський уряд цим намагався підкреслити, що Київська митрополія є ординарною єпархією РПЦ. Окремі єпархії в Україні було переведено в безпосереднє підпорядкування синодові РПЦ. Так в Україні з'явилася Російська Церква як інструмент колоніальної влади для

денаціоналізації корінного населення України (позбавлення народу своїх національних особливостей, зокрема – мови, культури, релігії тощо).

За радянських часів російська та радянська великодержавна й імперська ідентичності зливалися воєдино. Відтак радянський режим намагався нівелювати не лише українську суб'єктність, але монополізувати й духовну сферу України на користь російської ідентичності. Зокрема, в повоєнний час у Москві формувалась не лише партійно-державна політика, але й офіційна церковна позиція: в Україні було дозволено функціонувати лише Екзархату РПЦ в Україні. Натомість Українська Греко-Католицька Церква та Українська Автокефальна Православна Церква були заборонені.

З розпадом СРСР і падінням комунізму РПЦ, єпископат, клір і миряни зробили ставку на відновлення дорадянської практики відносин між церквою та державою, уґрунтованою на ідеї «симфонії» з державними структурами. Відтак РПЦ набула статусу державної церкви, потужного соціального інституту, який відіграє вагому роль у внутрішній і зовнішній (як провідник експансіоністської політики в культурно-ідеологічній сфері) політиці РФ. За президентства Б. Єльцина держава звернулась за ідеологічною та духовною підтримкою до РПЦ для легітимізації історичної наступності авторитарних російських традицій державної влади. 26 вересня 1997 р. було ухвалено Федеральний закон РФ «Про свободу совісті та про релігійні об'єднання». Водночас у процесі ухвалення цього закону РФ тодішній очільник РПЦ Патріарх Алексій II неодноразово звертався до вищих органів влади, домагаючись законодавчого убезпечення особливої ролі православ'я в житті Росії. Тож не дивно, що в преамбулі до цього документа визнано особливу роль православ'я в історії Росії, становленні та розвитку її духовності й культури. Від лютого 2009 р. РПЦ очолює Патріарх Кіріл.

Керівництво РПЦ було безпосередньо причетним до формування моделі режиму В. Путіна, а їхні спільні наміри щодо сакралізації «російської національної ідентичності», «православної цивілізації» тощо стали одним із провідних чинників, які посилили в країні авторитарні тенденції, забезпечили владі суспільну підтримку. Характер взаємин РПЦ із державою оприсутнений в «Основах соціальної концепції РПЦ», де церква позиціонує себе рівноправним партнером держави та актором політичних відносин. Фактично РПЦ набула статусу «державної церкви», послідовного сателіта державної влади, потужного соціального інституту, який став відігравати важливу роль у внутрішній та зовнішній політиці РФ. Наслідком створення такого «політичного альянсу» між церквою і владою, заснованого на ідеї винятковості Росії, її історичній місії щодо домінування над Євразією стали новітні агресивні дії РФ на міжнародній арені, зокрема в Україні.

Відтак РПЦ є одним із суб'єктів російсько-української війни. Офіційний Кремль потужно використовує інформаційно-пропагандистський ресурс РПЦ. Саме РПЦ належить ключова роль у ретрансляції та утвердженні антиукраїнського, імперсько-ідеологічного конструкту «русского мира» на українських теренах. Упродовж тривалого часу в інформаційному просторі через релігійну практику РПЦ просувала в Україні геополітичну доктрину «русский мир», що був спрямований на розмивання національної і громадянської ідентичності українців («слов'яни», «православні»), заперечення існування

суверенної Української держави («південні й західні руські землі», складник «Святої Русі»), що відкривало шлях до її поглинання РФ.

У контексті політики Росії щодо України збирання «русского мира» стало обопільною справою Російської держави та Російської православної церкви. Кремлівська влада вдалася до використання потужного інструменту Московського патріархату для утримання України в зоні власних впливів. Структурною частиною саме Московського патріархату (юридично й організаційно) є Українська православна церква (УПЦ): відповідно до Статуту про управління УПЦ, що був чинний до 27 травня 2022 р., УПЦ входила до складу РПЦ. На початок російсько-української війни УПЦ нараховувала близько 12 000 парафій. Через Українську православну церкву Московський патріархат намагається втілити політичний проєкт реінтеграції України в Росію (зокрема йдеться про безпосередній (хоча й латентний) вплив на свідомість парафіян під час богослужінь через проповіді священнослужителів). Зазначимо, що в ході повномасштабного наступу РФ та його підтримки керівництвом РПЦ (зокрема особисто патріархом Кірілом) УПЦ здійснила спробу дистанціюватися від РПЦ (відповідно до рішення Собору УПЦ 27.05.2022). Згідно з новим Статутом, Предстоятель УПЦ більше не є членом Синоду РПЦ, УПЦ не керується рішеннями Архієрейського Собору РПЦ, а обраний Предстоятель УПЦ не має отримувати благословення Патріарха РПЦ, щоб розпочати своє служіння на чолі УПЦ. Як реакція на це рішення УПЦ – РПЦ анексувала парафії УПЦ в Криму, а також низку інших на тимчасово окупованих територіях. Водночас станом на 25.07.2022 УПЦ продовжує визнавати свій зв'язок із Вселенським православ'ям через РПЦ.

Засадничий посил очільника РПЦ: «Єдина церква і єдина держава» маркував не лише наміри лідера церкви, але й сигналізував про початок нової російської політичної доктрини. Цей намір підтверджувала й пасторська поїздка патріарха Кіріла (серпень 2009 р.) в Україну. З подачі очільника РПЦ «русский мир» почав трактуватися як «спільний наднаціональний проєкт», втілення якого відкривало перед Україною перспективу поглинання Росією, розмивання української етнічної і громадянської ідентичності.

Напередодні проведення т. зв. «референдуму» в АРК (березень 2014 р.) очільник РПЦ вкотре нагадав вірним своєї церкви, передусім в Україні, про «велику російську цивілізацію, що вийшла з Київської купелі Хрещення і поширилася на величезні простори Євразії», яка «понад 400 років не дає спокою тим, хто в цій мирній цивілізації бачить якийсь виклик своїм власним ідейним установкам». Лейтмотивом риторики владно-церковних кіл РФ є думка про єдність сучасної східно-православної цивілізації на історичному просторі Святої Русі, творцями якої в свій час немов виступали Росія, Україна, Білорусь, а віднедавна ще й Молдова, тому потрібно оберігати та зміцнювати духовну єдність між «братніми народами», плекаючи православну віру, російську мову й культуру. Виправдовуючи війну Росії в Україні необхідністю збереження та відродження «цілісності простору Святої Русі», керівництво РПЦ постійно виголошує тезу про миротворчу місію російських військ на території України. Водночас В. Путін виправдовував війну проти України також нібито «гоніннями» на Московський патріархат.

РПЦ була причетна й до створення і поширення міфу, який став потужним легітимізованим і мобілізаційним чинником для Кремля, керівництва

псевдодержавних утворень «ДНР» та «ЛНР», що полягав у сакралізації збройного протистояння на Донбасі. У контексті російської військової агресії в риториці Московського патріархату підсилилися акценти стосовно наявності «потенційного ворога», який прагне відсепарувати українські землі від «східноправославної цивілізації». Реагуючи на нібито зазіхання цих «ворогів» на «цілісність історичного простору Святої Русі», РПЦ підтримує вторгнення Росії на територію України, освячуючи «миротворчу місію Росії в Україні». Вже в ході широкомасштабної агресії РФ проти України очільник РПЦ у промові після завершення літургії в храмі Христа Спасителя в Москві 6 березня 2022 р. недвозначно висловився на підтримку російської агресії проти України. Підспівуючи російській офіційній пропаганді, служителі РПЦ виправдовують російську агресію, геноцид українського народу та закликають своїх вірян поповнювати лави російських окупаційних підрозділів.

Загалом у період російсько-української війни з боку РПЦ спостерігається значна активізація потужної релігійно-інформаційної експансії, спрямованої на розкладання українського суспільства, його капітуляцію перед агресором. Використовується широкий спектр засобів: пропаганда ідеологем «русского мира», паплюження іміджу Української держави і влади в очах міжнародної спільноти, формування фейкової медійної картинки для міжнародної громадськості, провокування міжцерковних протистоянь, «робота на переконання» з помісними православними церквами тощо.

Основними напрямами інформаційного впливу РПЦ у гібридній війні Росії проти України є такі:

– вплив на ціннісно-ментальні установки національної ідентичності українців;

– легітимізація війни Росії в Україні та анексії Криму як «миротворчої місії» з підтримки права на возз'єднання православних «братніх» народів, поділеної російської нації;

– нівелювання державності українського народу та самоідентичності української нації; тотальна дискредитація всього українського (політики, влади, мови, культури, стилю, рівня життя тощо);

– поширення проросійських українофобських ідей;

– організація та підтримка діяльності різноманітних громадських, релігійних об'єднань із прихованою антиукраїнською спрямованістю; проведення масових акцій та заходів, під час яких ненав'язливо виправдовується агресивна політика Росії, а також паплюжаться дії української влади, патріотичні прагнення та євроінтеграційний поступ українства; безпосередня ідеологічна підтримка сепаратизму, у т. ч. військових сепаратистських формувань на Донбасі, російських добровольців, злочинної діяльності російських військ та окупаційної адміністрації в ОРДЛО та Криму;

– агресивна протидія РПЦ усамостійненню та конституюванню помісної Православної церкви України; розпалювання ворожнечі та загострень міжрелігійних суперечностей в Україні та ін.

Стараннями РПЦ новітня геополітична доктрина «русского мира» набула сакралізованого характеру, проголошуючи псевдоідеї про «спільність історичних коренів, історичної пам'яті, культурної спадщини», «спільність східнослов'янської православної цивілізації» тощо. Показово, що і влада, і церква

Росії відмовляються сприймати українців як окремий народ, а Україну – як суверенну країну. Кремлівські ідеологи руками церкви реалізують стратегію «м'якої сили» – довгострокової інформаційно-пропагандистської програми створення позитивного сприйняття всього російського та Росії – як «території абсолютного добра». Такі засоби гібридної війни спрямовані на те, щоб поступово збільшувати в українському суспільстві прошарок людей, позитивно налаштованих на відновлення відносин із Росією, з негативним ставленням до інтеграції в Євросоюз тощо.

Отже, діяльність Московського патріархату, попри голослівні заяви про власну аполітичність, засвідчує солідарність Російської православної церкви з імперською окупаційною політикою диктаторського режиму В. Путіна. Наслідки цього альянсу унаочнюють жахливі свідчення «миротворчої місії»: лише в період з 24 лютого до 23 липня 2022 р. щонайменше 183 релігійних споруд у щонайменше 14 областях України були вщент зруйновані або зазнали руйнувань різного ступеня, з них 5 споруд – мусульманські, 5 – іудейські, решта 173 – християнські (127 об'єктів (73%) зі 173 ушкоджених християнських споруд, що були повністю або частково зруйновані внаслідок нападу Росії, належать Українській православній церкві (УПЦ). 22 належать протестантським спільнотам, 19 – Православній церкві України (ПЦУ), три – Римо-Католицькій церкві (РКЦ) та дві – Українській Греко-Католицькій церкві (УГКЦ)).

Бібліографія

Гордієко Д., Клос В., Мицик Ю., Преловська І. Історія Української Православної Церкви. Харків: Folio, 2019. 256 с.

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті: 5 місяців повномасштабного вторгнення Росії: агресор завдав руйнувань щонайменше 183 спорудам релігійних спільнот України. URL: https://dess.gov.ua/russia-ruined-at-least-183-religious-sites/

Здіорук С. І. Московський патріархат як механізм деструкції національної єдності в Україні. Київ: НІСД; Відділ гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень, 2019. 12 с.

Здіорук С., Яблонський В. Проект «русского мира» як механізм імперської агресії Росії проти України // Наукові записки. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2018. Вип. 6(74). С. 258–268.

Коновальчук П. І. Зміст та основні напрями пропаганди Російської православної церкви у контексті гібридної війни Росії проти України // Стратегічна панорама. 2018. № 2. С. 31–36.

Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 560 с.

Яремчук В. Україна у протидії новітній релігійно-інформаційній експансії з боку РПЦ // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 5–6 (79–80). С. 127–145.

Алла КИРИДОН

Яку роль Москва відводить РПЦ у прагненні упокорити Україну?

Ще за Петра І Російська православна церква остаточно перетворилася у своєрідний департамент державного апарату, відірвалася від народу і зрослася із самодержавством. Фундаментом державного будівництва для російської імперської державності XIX – початку XX ст. була, як відомо, тріада «православ'я – самодержавство – народність». Фактично відновивши в радянських умовах самодержавство, розвинувши народність в обсязі, який не був доступний Російській імперії з другої половини XIX ст., радянські керівники і православну церкву підпорядкували по суті великодержавним інтересам, перетворили її на ідеологічний підрозділ КПРС.

Попри всі видимі суперечності між двома релігіями – православ'ям і комунізмом – Російська православна церква у повоєнний період знайшла своє місце в системі радянської влади, утвердившись як один із державних інститутів, а згодом перетворилась на рівні підсвідомості в складову життєвого світу «совєтської людини». Про зрощування церкви і радянської влади під проводом останньої свідчать хоча б такі символічні факти як визнання церковними ієрархами Сталіна «богообраним вождем воїнських і культурних сил Росії» та чотириразове нагородження патріарха Алексія І орденом Трудового Червоного Прапора.

Єднання православної церкви і радянської держави розпочалося з відомої зустрічі Сталіна з вищими ієрархами РПЦ та Архієрейського собору у вересні 1943 р. За розпорядженням «вождя», РПЦ дозволено було організувати духовну академію і духовні семінарії у всіх єпархіях, свічкові заводи та інші виробництва, видавничі центри церкви. Вищим ієрархам був наданий престижний особняк для резиденції РПЦ і мешкання, персональні урядові автомобілі, приватні дачі та ін. Держава взяла на себе зобов'язання забезпечувати їх продуктами за державними цінами. Архієреї одержали право розпоряджатися церковними коштами. Тож зрозуміло, з яких причин Архієрейський собор прийняв звернення до уряду, в якому дякував особисто Сталіну за «співчутливе ставлення» до потреб церкви й обіцяв, що служителі церкви будуть брати ще активнішу участь «у загальнонародному подвигу за врятування Батьківщини».

Для зв'язку між РПЦ та урядом у 1945 р. було створено Раду в справах РПЦ (згодом – Рада у справах релігій). На практиці Рада здійснювала повний контроль над діяльністю РПЦ, зокрема – цензуру всіх її видань. Очолювали її кадрові офіцери органів безпеки (КДБ). Патріархи Сергій, а згодом і Алексій І завжди випрошували дозвіл на всі церковні заходи. Рада, а не патріарх, формулювала і статут РПЦ.

Наприкінці війни Сталін санкціонував проведення у Москві Помісного собору. Діяльність Собору, який відкрився 31 січня 1945 р., досить широко висвітлювалась на сторінках центральних газет. Орган ЦК ВКП(б) газета «Правда» опублікувала 5 лютого 1945 р. не лише повідомлення про роботу Собору,

а й деякі його матеріали (зокрема промову голови Ради в справах РПЦ Георгія Карпова), звернення до уряду, біографічну довідку про новообраного Патріарха Московського і всія Русі Алексія І.

У своєму виступі Карпов відзначив особливі заслуги РПЦ, яка в дні тяжких випробувань «… не переривала свого зв'язку з народом, жила його потребами, сподіваннями, надіями, зробила свій внесок у загальнонародну справу». Про минулі гоніння на церкву і віруючих Карпов не сказав жодного слова. Навпаки, з його слів виходило так, що Жовтнева революція «звільнила Російську православну церкву від тих пут, які сковували і чинили утиски на її внутрішньоцерковну діяльність».

Прикметно, що церковні ієрархи також не згадували про минулі антицерковні кампанії. У зверненні Собору до уряду говорилося: «Собор щиросердно молить Господа про дарування нашій дорогій Вітчизні і союзним з нами країнам якнайшвидшої завершальної перемоги над фашизмом і про примноження сил, здоров'я і років життя нашому любимому Вождю Радянської Держави і Верховному Головнокомандуючому нашого славного воїнства Йосипу Віссаріоновичу Сталіну». Церковні ієрархи поділяли великодержавницькі погляди Сталіна на радянську імперію, схвалювали послідовну централізацію як державної, так і церковної влади. «Радянізація» РПЦ і її одержавлення здійснювалися під безпосереднім керівництвом Ради в справах РПЦ.

«Відновлена патріархія, – пише сучасний російський історик, професор Борис Соколов, – і в більш ліберальний період [...] підтримувала всі заходи радянської влади у внутрішній і зовнішній політиці, навіть якщо вони суперечили не тільки християнським заповідям, а й один одному. Жодного слова осуду не було ні з приводу радянських вторгнень в Угорщину, Чехословаччину, Афганістан, ні у зв'язку з розстрілом робітників у Новочеркаську в 1962 р., ні після знищення корейського авіалайнера в 1983…». Так було і пізніше з Ічкерією, Грузією, Сирією…

Навіть всередині РПЦ найганебніші акції щодо релігії і церкви здійснювалися нерідко руками її конформістського керівництва. Участь у пропагандистських кампаніях була тією ціною, яку церковні очільники платили за можливість комфортно жити, виконувати свій пастирський обов'язок і турбуватися про душі віруючих.

Поворот у ставленні партійно-радянського керівництва до Російської православної церкви був продиктований необхідністю зміцнення і консолідації «інтернаціональних» сил всередині СРСР. І РПЦ стала важливим інструментом такої консолідації. Сповідуючи ідею російської єдності, єдності території Росії (СРСР), єдиної мови, культури і церкви, вона послідовно виконувала роль каталізатора й цементувального компонента радянського суспільства. Наполегливо культивувала вона й російські духовні цінності, російську національну ідею, оберігаючи «свою» канонічну територію від будь-яких сепаратистських впливів. І церковна, і світська влада СРСР цілком усвідомлювали роль релігійного чинника в державному розвитку – цьому їх навчав світовий історичний досвід. Адже Велика Британія, як світова імперія, постала значною мірою завдяки виникненню окремої від Ватикану англіканської церкви. Вирішальну роль відіграла церква у звільненні Болгарії з-під османського поневолення. Наявність власних церков убезпечила грузинський та вірменський народи від асиміляції в умовах іноземного панування.

Російська православна церква завжди противилася відродженню українського автокефального руху, можливості створення Української помісної православної церкви. Так було на початку XX ст., в 1917–1920-ті рр., у повоєнний період. Документи свідчать, що в 1954 р. серед керівництва українського екзархату РПЦ не виключалась можливість відокремлення від Російської православної і створення єдиної незалежної української церкви. У 1960-ті рр. розгорнулася боротьба за українську автокефалію Митрополита, а згодом Патріарха Філарета. Ще в 1960-ті рр. було порушено питання про видання Біблії, Молитвослова та іншої богословської літератури українською мовою, перекладачем якої був Філарет, точилися розмови про українську автокефалію. Реальні ж кроки в цьому напрямі були здійснені пізніше за агресивного спротиву РПЦ.

Російська православна церква постійно прагнула до розширення зони свого впливу. У цьому вона досягла в повоєнний період значних успіхів, у т. ч. і в Україні. Своєї мети вона досягала зазвичай за допомогою світської влади та її адміністративно-силових можливостей.

Радянський режим, будучи атеїстичним за своєю природою, на практиці проводив лінію, спрямовану на зміцнення церковної єдності російського й українського народів під егідою Московського патріархату. Для цього зміцнювався духовно-адміністративний центр у Москві, придушувалися будь-які відцентрові рухи всередині православної церкви, робилося все для того, аби в Радянському Союзі домінуючою була єдина структура – Російська православна церква. Від війни з нею радянська влада поступово перейшла, як зазначалося, до «мирного співіснування», а в роки Другої світової війни та післяхрущовський період – до співпраці. Комуністична партія повною мірою усвідомлювала її колосальний інтеграційний потенціал.

Розглядаючи православну церкву в радянській Україні як невилучну і невідокремлювану частину Російської православної церкви, правлячі кола СРСР доклали всіх зусиль, щоб вона була домінуючою конфесією на всій території України. Досягалося це традиційними для більшовицької системи шляхами, способами і методами. Так, приєднання Західної України до СРСР відразу гостро порушило питання про доцільність існування на її території Української греко-католицької церкви (УГКЦ), традиційної для регіону, звичної для місцевого населення з виразним національним забарвленням, церкви, яка протягом кількох століть стояла на сторожі української ідентичності, виступала натхненником національно-визвольної боротьби.

До приходу радянської влади на західноукраїнських землях УГКЦ об'єднувала понад 5 млн віруючих. До її складу входило 3040 парафій і 4440 церков, духовна академія, 5 духовних семінарій, 2 школи, 127 монастирів. Очолював її митрополит, якому підлягали 10 єпископів і 2950 священників. Окрім них було 520 ієромонахів, 1090 монахинь, 540 семінаристів. Із поверненням радянської влади УГКЦ вживала активних заходів до порозуміння з нею. Однак на цю територію дуже швидко «поклала око» Російська православна церква.

Прямим актом Московської патріархії в справі ліквідації УГКЦ було Послання Патріарха Алексія I до уніатів Західної України, видане в 1945 р. безпосередньо після його обрання на патріарший престол. У ньому висловлювалася радість із приводу нарешті досягнутого возз'єдання «історичних російських територій» і водночас печаль про те, що не возносяться спільні вдячні молитви

Богу за це возз'єднання, бо західні брати належать до іншої віри, «відторгнуті від своєї Матері – Російської православної церкви». «Молимо вас, браття [...], – закликав патріарх, – порвіть зв'язки з Ватиканом, який веде вас у пітьму і духовне падіння своїми єресями... Поспішіть повернутися в лоно вашої істинної Матері – Російської православної церкви».

Російська православна церква спільно з окупаційною владою спішно «освоювали» західноукраїнські землі. Уже в березні 1945 р. відповідні органи підготували детальну інструкцію про ліквідацію УГКЦ, схвалену Сталіним. Вслід за нею у квітні 1945 р. спочатку в газетах «Радянська Україна» та «Вільна Україна», а згодом у всіх республіканських та обласних газетах з'явилася стаття за підписом В. Росовича (псевдонім Ярослава Галана) під назвою «З хрестом чи ножем», яка містила гострі нападки на уніатів. Того ж місяця були заарештовані єпископи на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим. Усім їм було запропоновано «добровільно возз'єднатися» з РПЦ. «Удар, який ми нанесли Сліпому, виявився дуже вдалим, – заявив Микита Хрущов 16 липня 1945 р. на нараді секретарів обкомів партії, начальників НКВС і НКДБ західних областей України. – Необхідно підтримати ініціативну групу по переходу до православ'я, підтримати священників, які переходять від уніатства до православної віри». Далі відповідні органи влади розпочали арешти провідних діячів УГКЦ і засилати їх до Сибіру. За короткий час було закрито церковні освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіальні управління, а також заарештовано близько 1 тис. служителів культу. До лютого 1946 р. із 1270 уніатських священників, які перебували ще на свободі, 997 через страх перед репресіями «визволителів» підписали прохання про приєднання їх до православної церкви.

У 1946 р. відбувся закритий судовий процес над греко-католицькими ієрархами на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим. Митрополит був засуджений на 8 років примусових робіт, однак пробув в ув'язненні аж до 1963 р. Тоді ж, у 1946 р., як відомо, у Львові було скликано неканонічний Собор із «назначенців», який під тиском влади прийняв рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив із Римом і підпорядкування греко-католиків Російській православній церкві. Собор висловив подяку «державним мужам великого Радянського Союзу і Української держави» за визволення від фашизму і засвідчив «незламну вірність своїй Батьківщині».

За подібним сценарієм розгорталися події і в Закарпатті. 15 священників мукачівської єпархії було вислано до Сибіру, трьох убито, а 36 втекли за кордон. Зрештою, всі греко-католицькі церкви закрили, а 50 священників засудили на різні строки ув'язнення. Наслідком цих дій було проголошення в серпні 1949 р. Московським патріархом «добровільного возз'єднання мукачівської єпархії з Російською православною церквою».

Західноукраїнське населення важко сприймало православ'я, яке насаджувалося насильницьким шляхом, до того ж, атеїстичною державою. В очах національно налаштованих західних українців воно справедливо ототожнювалося з окупаційним режимом, з русифікацією і колонізацією. Уніатство ж сприймалося ними – і не лише уніатами, а й багатьма свідомими українцями-православними – як національна українська релігія, переслідувана за своє українство.

Однак, підтримуване владою російське православ'я поступово утверджувалося на території Західної України. Впродовж десяти років, з 1946 по 1956, у регіоні у православ'я було «переорієнтовано» 2959 греко-католицьких храмів з 3147, 1241 священник із 1832. Як повідомляв голова Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Карпов, близько 230 парафій, що не дали згоди на возз'єднання, в адміністративному порядку розпускались, а духовенство, яке не підтримало рішень Львівського та Ужгородського соборів, заарештовувалось, засуджувалось, або ж, у кращому випадку, позбавлялося парафій.

Так утворювався не лише спільний, а й єдиний церковний простір між Україною і Росією, який потім ретельно підтримувала і зміцнювала церковна і світська (радянська) влада. Українців і росіян церква ретельно навчала, що вони – єдине ціле, у них єдина держава, єдина віра, єдина мова, єдина культура. Українцям місця на своїй землі окупаційна влада не залишала.

Своєї суті Російська православна церква не змінила і сьогодні. Якщо Православна Церква України розглядає російсько-українську війну як агресію з боку Росії, окупацію та спробу знищення державності України й української церкви, то колаборантські дії Російської православної церкви та її частини УПЦ МП спрямовані проти держави Україна. Російська церква розглядає «спецоперацію» Російської Федерації в сусідній державі як можливість зберегти та поширити свій вплив на Україну, а збройне протистояння на Сході України – як «внутрішньоукраїнський конфлікт», «громадянську війну». В УПЦ МП визнали свою Кримську єпархію закордонною. Через Російську православну церкву спецслужби Росії, як і в минулому, впливають на дестабілізацію України.

Бібліографія

Балюк В., Дорошко М. Релігійний чинник у гібридній війні Росії проти України // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2020. Вип. 1(51). С. 5–11.

Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ, 2009.

Гриневич В., Даниленко В., Кульчицький С., Лисенко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України. Київ, 2007.

Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ, 2018.

Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке. Москва, 1995.

Віктор ДАНИЛЕНКО, Олександр ДАНИЛЕНКО

Як торувався шлях до конституювання Помісної православної церкви в реаліях російсько-української війни?

У православній традиції реальна Помісна церква фундує нерозривний зв'язок між релігійною організацією та процесом національного державотворення. Статус помісності в Православній церкві тісно пов'язаний зі здобуттям церквою автокефального (з давньогрец. – самоочолюваного), тобто самостійного управління, всіма без винятку церковними справами. Автокефалія – це статус помісної церкви як самокерованої, незалежної частини Вселенської Православної церкви, що очолюється патріархом або архієпископом чи митрополитом.

15 грудня 2018 р. на об'єднавчо-установчому соборі проголошено постання Православної Церкви України (ПЦУ). Помісна церква стала ще одним гарантом незалежності країни. 6 січня 2019 р. ПЦУ отримала «Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві України» (Томос – указ, декрет, послання предстоятеля помісної православної церкви), що засвідчило отримання статусу автокефалії й ствердило канонічність ПЦУ. Отримання Томосу й утворення Православної Церкви України стало справді епохальною подією не лише в історії церковного життя, але й у державному та світовому вимірі. Задля цього моменту церкві, державі й суспільству довелося подолати складний шлях.

Рух до проголошення автокефалії церкви в Україні започатковано наприкінці 1980-х років. Але активізація процесу окреслилася 2016 р. У березні 2016 р. Президент України П. Порошенко у Туреччині зустрівся з Архієпископом Константинополя – Вселенським Патріархом Варфоломієм I, де на офіційному рівні було обговорено перспективи створення в Україні Помісної православної церкви.

Наступним кроком стало «Звернення Верховної Ради України до Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні» (Постанову підтримали 245 членів парламенту). У зверненні депутати просили Вселенського Патріарха взяти «активну участь у подоланні наслідків церковного поділу шляхом скликання під егідою Вселенського Патріархату Всеукраїнського об'єднавчого Собору, який би вирішив усі суперечливі питання та об'єднав Українське православ'я». Окрім того, Рада просила Константинополь «видати Томос про автокефалію православної церкви в Україні». Депутати також попросили Вселенського Патріарха скасувати Томос від 1686 р. про приєднання Київської митрополії Константинопольського патріархату до Московського патріархату (про передачу Київської митрополії з підпорядкування Константинополя до Москви). Своє звернення серед іншого депутати аргументували підтримкою Московським патріархом Кірілом російської влади у конфлікті на Донбасі та анексії Криму. Це рішення Ради було першим офіційним зверненням до патріарха про автокефалію, мало значний суспільний і міжнародний резонанс, зустріло гостру реакцію РПЦ.

Саме 16 червня 2016 р. в Богословській академії на грецькому о. Крит мав розпочати роботу Всеправославний Собор, ініційований Константинополем. На Святий і Великий Собор Православної церкви, задум якого сягає ще XIX ст., у Вселенського Патріарха Варфоломія були свої надії і сподівання: не лише утвердити себе в статусі «першого серед рівних», ставши ініціатором його проведення після тривалої перерви. За його задумом, Собор мав стати маніфестацією цілісності і соборності Вселенського православ'я, місцем дискусії з найскладніших питань. Останній етап підготовки Собору потопав у інтригах та розрахунках, а політика тріумфально домінувала над богослов'ям. Москва «всіляко намагалася формалізувати свій особливий статус у Повноті Православ'я, на якому Патріарх Кіріл, усупереч канонічному праву, наполягав вже декілька років (ми законні спадкоємці Візантії…), постійно погрожувала Константинопольському Престолові зривом Собору. Між Константинополем та Москвою постійно відбувалися суперечки за домінування у православ'ї, а тому питання, кому підпорядковуватиметься церква в Україні, було для них дуже важливим».

Всеправославний собор відбувся 16–27 червня 2016 р., але без участі РПЦ, Антіохійської, Болгарської та Грузинської православних церков, які його просто проігнорували. Вселенський Патріарх сприйняв цей акт як особисту образу, що лише поглибило давно нуртуючу його антипатію до Москви. Відтак цей собор, попри історичність, не став «революційним», не став проривом зі сформульованими відповідями на ті виклики, які накидалися православ'ю століттями.

На той момент в Україні в ході агресії РФ і неконвенційної війни змінилася внутрішньополітична ситуація і позиціонування конфесійного середовища щодо цих подій. Реалії гібридної війни переконливо доводили, що Росія використовує проти України широкий комбінований арсенал засобів. Агресор розгорнув справжній фронт на гуманітарному напрямі. Одне з чільних місць серед дієвих інструментів російської гуманітарної інтервенції посідав релігійно-церковний чинник. Саме через Українську православну церкву, юридично й організаційно підпорядковану Московській патріархії (УПЦ МП), Кремль активно маніпулював свідомістю мільйонів українських громадян, насаджуючи ідеологеми «русского мира», намагався дискредитувати автокефальний рух в Україні, нагнітати напруженість у міжправославних відносинах тощо.

В Україні, де більшість віруючих – православні, понад 50% осередків її православної мережі на 2016 р. перебувало в підпорядкуванні Московського патріархату. Як слушно зауважував відомий американський політолог Зб. Бжезінський: якщо домінуюча в країні церква більше ніж на 20% контролюється ззовні, то ні про який реальний політичний суверенітет говорити не доводиться. По суті, УПЦ МП виконувала роль одного з істотних інструментів залежності України від Російської Федерації. Демонстрацією інструментів впливу Москви на внутрішні українські справи став хресний хід УПЦ МП наприкінці липня 2016 р. під час відзначення роковин хрещення Русі. Відтак найдієвіший спосіб позбавитися залежності й успішно протистояти духовній експансії Росії полягав в утвердженні автокефалії власної національної православної церкви, тобто необхідності інституалізації Української Помісної православної церкви.

За результатами соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова в листопаді 2016 р., 44,3% опитаних православних українців висловилися за необхідність створення в Україні «Єдиної Помісної Православної Церкви, незалежної від інших церковних центрів за межами України»; 25% – не підтримали цю ідею; 30,7% респондентів не визначилися. Для порівняння: у 2003 р. за помісність українського православ'я свої голоси віддали 17,4% опитаних, а в 2007 р. – 20,7% респондентів.

Упродовж 2018 р. здійснювалися надважливі заходи щодо зміцнення духовного фундаменту українського народу й остаточної нейтралізації політико-ідеологічного впливу Росії на Українську державу в умовах гібридної війни.

Вагомим чинником було те, що на початок 2018 р. переважна мережа релігійних організацій УПЦ в юрисдикції Московського патріархату (12 675 організацій, або 65,2% православних утворень України) охоплювала всю територію країни і за чисельністю була домінуючою в 22 із 25 регіонів (за винятком Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей).

У квітні 2018 р. Верховна Рада України й Президент П. Порошенко спільно з УПЦ КП, УАПЦ та частиною єпископів УПЦ МП відправляють звернення до Константинопольського патріарха Варфоломія з проханням дарувати Томос про автокефалію православної церкви в Україні. У відповідь Константинополь ухвалює принципове рішення дарувати країні автокефалію. Після шестигодинних переговорів із патріархом Варфоломієм у Стамбулі (квітень, 2018 р.) П. Порошенко заявив, що автокефалія для України близька як ніколи.

Як позиціонувалися погляди громадян щодо процесу створення Помісної церкви?

Згідно з результатами опитування громадян, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром Разумкова 19–25 травня 2018 р. в усіх регіонах України, окрім Криму та окупованих територій Донбасу, ідею створення в Україні автокефальної УППЦ підтримувало 31,3%, не підтримувало 19,8%, байдужими виявилися 34,7%, вагалися з відповіддю 14,2% респондентів. Серед тих, хто підтримував утвердження Помісної православної церкви, більше половини (56,0%) висловили переконання, що вона мала створюватися на основі УПЦ КП з приєднанням усіх охочих. Водночас, 14,0% респондентів висловили міркування, що мала створюватися абсолютно нова церковна інституція.

Упродовж травня – серпня 2018 р. спеціально утворена комісія в складі трьох митрополитів на чолі з митрополитом Гальським Еммануїлом здійснила візити до інших автокефальних православних церков, інформуючи їх про позицію Константинополя та пропонуючи їм об'єднатися в процедурі надання автокефалії Українській церкві. По завершенні цих візитів мав бути підготовлений звіт Спеціальної комісії, продискутований з метою прийняття відповідного рішення на найближчому засіданні Священного Синоду Константинопольського патріархату, запланованого на вересень 2018 р. Визначальною в цій дискусії мала стати позиція самого Вселенського Патріарха Варфоломія, неодноразово оприлюднена в низці його виступів і промов. Зокрема, про свою незмінну турботу і зацікавленість у розв'язанні українського церковного

питання, «відновленні єдності розділеного церковного тіла» в Україні Вселенський Патріарх говорив 1 липня 2018 р. у Тронному залі своєї резиденції під час промови з нагоди 40-го дня від упокоєння митрополита Петра Євангела. Він нагадав про духовні та канонічні права Вселенського Престолу стосовно України: «… Константинополь ніколи не видавав дозволу передавати території України будь-кому… Наш Престол не визнав відділення Київської Митрополії і залежних від неї православних Церков Литви та Польщі та їх приєднання до Московської Церкви, що було здійснено проти канонів…».

У серпні 2018 р. патріархи Кіріл та Варфоломій зустрічалися в Стамбулі.

Доленосними стали рішення Синоду Вселенського Патріархату від 11 жовтня 2018 р.: скасовано рішення 1686 р. про передання української церкви в управління Московського патріархату (відтак Москва позбавлялася права призначати Київського митрополита); прийнято та розглянуто апеляцію від Філарета (Денисенка), Макарія (Малетича) та їхніх послідовників, які опинилися в схизмі не з догматичних причин – згадані персоналії були канонічно поновлені у своєму єпископському або священницькому сані; відновлено сопричастя їхніх вірних з Церквою; анафема РПЦ Філарету визнавалася недійсною. Було оголошено про започаткування процесу надання автокефалії православної церкви в Україні. Орієнтовно на листопад 2018 р. очікували проведення Об'єднавчого собору українських православних церков – Київського патріархату, Московського патріархату та Української автокефальної православної церкви, на якому мав бути обраний предстоятель єдиної помісної церкви. Саме він мав отримати Томос про автокефалію Української помісної православної церкви.

15 жовтня 2018 р. Синод РПЦ ухвалив рішення про повний розрив євхаристійного спілкування з Константинопольським патріархатом. У засіданні брало участь двоє представників УПЦ МП – митрополит Київський і всієї України Онуфрій та митрополит Запорізький і Мелітопольський Лука. Під євхаристійним спілкуванням у православ'ї мають на увазі принцип єдності між автокефальними православними церквами у Вселенській православній церкві. Розрив означає неможливість спільного служіння й участі в таїнствах для священників і мирян Руської православної церкви та Вселенського патріархату.

22 жовтня Вселенський Патріарх Варфоломій заявив, що не планує відступати у вирішенні питання про українську автокефалію, незважаючи на тиск РПЦ.

3 листопада 2018 р. Президент України підписав Угоду про співпрацю та взаємодію між Україною та Вселенським Патріархатом у створенні незалежної православної церкви в Україні, зокрема деталізовано процес надання Томосу. Синод Вселенського патріархату (27–29 листопада 2018 р.) призначив дату Собору Православної Церкви в Україні, який відбувся 15 грудня 2018 р. (м. Київ).

6 січня 2019 р. під час урочистої Літургії Вселенський Патріарх Варфоломій вручив «Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві України» митрополиту Епіфанію і Президентові України П. Порошенку. Україна стала повноправним суб'єктом міжнародних релігійно-церковних відносин. Українська церква відновила свою незалежність, що перекрило один із каналів російського впливу на українські

внутрішні справи. Як правило, виникнення самостійної держави якогось православного народу майже відразу спричиняло і створення його помісної церкви (хоч у випадку України так не сталося – вона тривалий час залишилася на конфесійному рівні пов'язаною з Російською Федерацією). Після визнання Росії державою-агресором зв'язки з нею на конфесійному рівні стали абсолютним нонсенсом.

Фактично, з визнанням автокефалії ПЦУ почався новий розкол світового православ'я. Причому ініціатором цього розколу виступив Патріарх Московський Кіріл, який розірвав канонічне спілкування з Константинополем після того, як Патріарх Варфоломій прийняв рішення надати Томос Українській церкві.

Отже, шерег внутрішніх і зовнішніх обставин, увиразнених станом на 2018 р., активізували необхідність вирішення питання про створення Української помісної православної церкви. Провідним у цьому процесі виступив державний чинник. Серед внутрішніх обставин зручність вибору моменту, насамперед, пояснюється істотним зниженням рівня суспільної підтримки УПЦ (традиційного і головного контрагента української православної автокефалії) внаслідок промосковської позиції її ієрархів у питаннях російської агресії. Загострення національних почуттів в умовах військових дій залишає чимраз менше байдужих до церковної проблематики, збільшує частку прихильників очищення країни від «московських попів» та облаштування «своєї», «національної» церкви.

Передбачалося, що конституювання Української помісної православної церкви (УППЦ) створить для України низку значних переваг, а саме:

1) з огляду на православну більшість українського населення, УППЦ виконуватиме місію дієвого чинника суспільної мобілізації, що вкрай актуально в контексті внутрішніх та зовнішніх викликів і загроз територіальній цілісності, суверенітету, конституційному ладу України, особливо в умовах війни, яка триває;

2) отримання автокефалії сприятиме активнішому долученню Української помісної православної церкви до Вселенського православ'я, що стане одним із дієвих чинників зміцнення суб'єктності України на міжнародній арені;

3) фундація УППЦ прискорить послаблення негативного впливу УПЦ МП на суспільство.

Створення помісної автокефальної Церкви резонувало в кількох площинах: церковно-релігійній, історичній, політичній, геополітичній, безпековій, культурно-ціннісній, міжнародній тощо. Для України очевидним було знаходження в переломній, кризовій точці – точці біфуркації деякого нового стану, за яким мав відкриватися новий горизонт подій. Політичний чинник, якщо розглядати його як локальну детермінанту релігійної ситуації в точці біфуркації, став каталізатором активізації процесу конституювання Помісної церкви в Україні. Надання Томосу про автокефалію Православної церкви в Україні постало чинником впливу на всіх суб'єктів релігійної ситуації, вирішуючи низку питань, з одного боку, та загострюючи низку соціально-політичних ризиків – з іншого. Хоча процес реального об'єднання православних вірян довкола помісної церкви триватиме ще певний час, мав пройти так званий період звикання до нової моделі, однак з церковного погляду незалежність України від Росії вже стала фактом. Зміни, що відбулися в Україні на помежів'ї

2018–2019 рр. в церковному житті, стали не лише подією релігійно-церковного життя, але й водночас масштабною політичною подією, елементом творення нації.

Бібліографія

31% українців – «за» створення автокефальної помісної Церкви в Україні, «проти» – 20% (27.06.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/social_questioning/71636

Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». Київ: НІСД, 2018. 688 с.

Про Звернення Верховної Ради України до Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні: Постанова Верховної Ради України від 16 червня 2016 р. № 1422-VIII. Відомості ВР України. 2016. № 27. Ст. 528. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-19

Войналович В. А. Сучасне українське православ'я: старі і нові виклики // Наукові записки ІПіЕНД. 2018. № 3–4 (95–96). С. 141–192.

Єдина українська автокефальна помісна церква: Що це таке і чому її створення наразі вкрай важливе. URL: https://ua.112.ua/golovni-novyni/yedyna-ukrainska-avtokefalna-pomisna-tserkva-shcho-tse-take-i-chomu-ii-stvorennia-narazi-vkrai-vazhlyve-442058.html

Киридон А. М. Становлення помісної Православної церкви в Україні (2016–2019 рр.) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. Вип. 7 / відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. С. 180–190.

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). Київ, 2018. 78 с. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf

Релігійна безпека/небезпека України: зб. наук. праць і матеріалів / За ред. проф. А. Колодного. Київ: УАР, 2019. С. 136–148, 209–214.

Алла КИРИДОН

Чому денаціоналізація українців стала одним із головних елементів російсько-української війни?

Формальним приводом для широкомасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. для Кремля, що звично нехтував міжнародним правом, слугувало стратегічне завдання здійснити, мовляв, «денацифікацію» території сусідньої суверенної держави. Насправді ж, поминаючи брехливу риторику керівництва й ледь не стовідсотково підданих РФ, йшлося про радикальну «денаціоналізацію» українців – бажано, цілковите чи принаймні часткове знищення української нації. Тим самим у звичному кліше нацистської/російської/рашистської пропаганди – про «*остаточне вирішення українського питання*».

Сакраментальний вислів Валуєвського циркуляру (18/30/ липня 1863 р.) – «Нє било, нєт і бить нє может!» – визначив, вірніше, виразно артикулював напрямну російської імперської політики не тільки щодо самої лише української мови (ганебний антиукраїнський акт 1863 р. закріпив Емський указ царя Алєксандра II 1876 р.), але й українців як нації, їхньої історії та перспектив національно-державного існування.

Властиво, російський імперський наратив звично розглядав і розглядає нині українців (так званих «малоросів» – імперським сленгом) як історичне відгалуження великоросійського («вєлікорусского») етносу/народу, відгалуження, яке своєю випадковою появою було, мовляв, наслідком негативних «польських впливів» (за іншою версією – результатом «польської», «австрійської», «німецької інтриги», спрямованої проти Московщини/Росії) на «південноросійську» людність – нібито невід'ємну частину все того ж «вєлікорусского плємєні». Відтак існування українців та їхньої «сумнівної», з погляду Москви, державності було і є лише історичною випадковістю, девіацією, яку конче потрібно усунути, «унормувати», привести/підігнати до «общєрусского» знаменника.

За цією російською імперською (псевдоімперською) логікою мають бути піддані сумніву, деконструйовані, а згодом і знищені головніші засади існування української нації – окрема мова, власна історія й історична традиція національного державотворення (а відтак і національна історіографія), своєрідна українська культура та пов'язана з ними історична пам'ять. Адже всі вони, мовляв, – «історична помилка», «відхилення від норми». Тому й так настійливо напередодні сумнівних урочистостей 1954 р. кремлівські ідеологи та їхня обслуга наполягали на заміні, здавалося б, цілком усталеного терміна «приєднання» щодо подій 1654 р. на «воссоєдінєніє».

Російські імперські екзерсиси часів Романових, спрямовані на денаціоналізацію українців, були продовжені під час понад сімдесятилітнього існування так званого СРСР – червоної версії того ж російського імперіалізму, закамуфльованого інтернаціоналістською риторикою. Після нетривалого десятиліття формальної «українізації» доба сталінських репресій 1930-х рр. відкинула як зайвий баласт уже непотрібне заграванння з «націоналами». Після нетривалої «відлиги» наприкінці Другої світової війни, коли імперська Росія (помальова-

на на червоне) мала відновити своє владарювання на «визволеній» території УРСР, а тому кон'юнктурно загравала на патріотичних почуттях населення, антиукраїнська політика Кремля посилилася в другій половині 1940-х рр.

Контроверсійна хрущовська «відлига» зрештою завершилася насамкінець правління цього сталінського висуванця низкою антиукраїнських заходів, серед яких найголовнішим був загальнодержавний припис обов'язкового, тобто примусово-«добровільного», вивчення в середній школі «язика общєнаціонального общєнія», тобто, «русского».

Брежнєвсько-сусловська доба стала черговим кроком у процесі денаціоналізації українців, висунувши на порядок денний формулу «новой історічєской общності» – «єдіного совєтского народа». Наріжним каменем цієї міфічної спільноти, її, так би мовити, спільнотоутворювальним ядром проголошувався й, по суті, був знову ж таки «русскій народ». Відтак пересічний українець був поставлений перед вибором: зберігати власну ідентичність, виховувати відповідним чином своїх дітей, перебуваючи у внутрішній опозиції до русифікаційного курсу влади, або ж вступати у відкриту конфронтацію з денаціоналізаційним курсом Кремля, наражаючи себе на репресивні небезпеки. Багатьом же (якщо не більшості) українцям доводилося приймати владні «правила гри», вливаючись, відповідно до них, у «русскоє морє» – «русскій» чи «русскосовєтскій мір».

Перефразовуючи назву знакової праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), можна вважати, що більшість українців в СРСР/УРСР були приречені на русифікацію, оскільки вищезгаданої дихотомії у загальносоюзному форматі взагалі не існувало, адже й «інтернаціоналізм» у трактуванні кремлівських ідеологів був продуктом російського комуно-більшовизму. Слід враховувати, що й «друга серед рівних» – квазінезалежна УССР – не мала реальної незалежності й самостійності, жорстко контролювалася Москвою. Отже, владна верхівка «суверенної республіки», призначення якої санкціонувалося Кремлем, не могла й не мала бажання захищати національно-культурні й мовні права титульної нації УРСР.

Відтак у республіці постав своєрідний феномен русифікаційної асиміляції – російськомовні українці. Але й усередині останньої, значною мірою асимільованої групи, не все було так однозначно безнадійним. Кремлю так і не вдалося остаточно придушити національно-культурний і політичний опір державній асиміляції. Зрештою це засвідчили події 1990–1991 рр., результатом яких стало відновлення державної незалежності України.

Утім, навіть у СРСР, попри жорсткий русифікаційний тиск, влада не наважувалася заборонити українську мову й культуру, воліючи натомість маргіналізувати їх, маркуючи знаком другорядності, провінційності, «сільської культури».

Сучасне російське керівництво, схиляючись перед «світлим образом» покійного СРСР, який воно хоче відродити в тому чи іншому форматі, а втім прагне досягти в денаціоналізації українців не проміжного (російсько-імперського чи російсько-совєтського) результату, а «остаточно розв'язати українське питання». У зв'язку із цим вирішено відкинути політику, умовно кажучи, «м'якої сили», до якої Кремль вдавався щодо України упродовж 1990–

2010-х рр., сполучаючи «м'якість» із жорсткими заходами (насамперед неодноразовий газовий шантаж, випадок Тузли, захоплення Криму, маріонеткові адміністрації сходу України та ін.).

Ставка зроблена на широкомасштабну агресію й брутальну військову силу. На маргінесі опинився й неодноразово декларований раніше «захист прав російськомовних українців». З 24 лютого 2022 р. вже йдеться про «остаточну денаціоналізацію» українців (включно з російськомовними) з прицілом на їхнє тотальне знищення.

Російський агресор цілеспрямовано ракетно-артилерійськими ударами знищує об'єкти української культурної спадщини, руйнуючи історико-культурну пам'ять українського народу. Станом на 18 липня 2022 р. ворог знищив 128 об'єктів нерухомої культурної спадщини, які мають офіційний статус пам'яток; 147 культових споруд (50 із них перебувають на обліку як пам'ятки історії, архітектури та містобудування або є цінними історичними спорудами); 136 матеріальних об'єктів християнських громад; 46 меморіальних пам'ятників на честь історичних осіб та подій XIX – початку XXI ст.; 33 музеї та заповідники (зокрема, філософа Григорія Сковороди та художниці Марії Примаченко); 59 культурних центрів, театрів і кінотеатрів; 40 бібліотек.

Ареал цього цілеспрямованого знищення охоплює практично всю територію України в міжнародно визнаних її межах. Прикметно, що стосовно української історико-культурної спадщини РФ, з одного боку, продовжує російсько-імперську й російсько-совєтську політику, коли з українських земель вивозилися численні артефакти або ж архіви, що оголошувалися «общєрусскім/общєсовєтскім достояніем», з іншого боку, цей процес за сучасних умов позбавлений навіть колишнього квазіцивілізованого прикриття, а має характер відвертого грабунку з перспективою імперського привласнення й оголошення награбованого «общєрусскім достояніем». Або й без оголошення утримання вкраденої здобичі в запасниках музеїв, архівів РФ.

Звертає на себе увагу й планомірне фізичне знищення (або зафіксоване намагання такого знищення) російським агресором безпосередніх фізичних носіїв історичної пам'яті про збройний спротив агресії РФ у Криму й на сході України 2014–2021 рр. – насамперед ветеранів Антитерористичної операції (АТО) чи Операції об'єднаних сил (ООС) (з 30 квітня 2018 р.).

Отже, денаціоналізація українців, а точніше – їхня депопуляція й знелюднення території України з її максимально можливим загарбанням – є стратегічною метою широкомасштабної агресії РФ.

Бібліографія

День. 2022. 18 липня.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? [Мюнхен]: Сучасність, 1968. 263 с. (та ін. видання).

Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному і культурному житті України (XX – поч. XXI ст.) / НАН України. Інститут історії України; відп. ред. В. Даниленко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. 1020 с.

Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. Харків–Київ: ДВУ, 1930. XIV; 415 с.

Стебницький П. Вибрані твори / упорядкування та вступна стаття Інни Старовойтенко. Київ: Темпора, 2009. 632 с.

Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упорядники: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів. ЦДІАК. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII; 810 с.

Олександр РУБЛЬОВ

Чим є «русский мир»?

«Русский мир» – це російська неоімперська геополітична, геокультурна та імперсько-державна ідеологічна доктрина з елементами етнонаціоналізму, розроблена з метою орієнтації російського населення стосовно ідейних основ існування та розвитку російського суспільства. Для ідеологеми «русский мир» характерна змістовна багатозначність та широкий інтерпретативний спектр: це й ідеологічний концепт, суспільно-політична практика, комплексна технологія та геополітичний підхід для інтерпретації сучасних процесів у російському політичному та інтелектуальному дискурсі на позначення наднаціональної і трансконтинентальної спільності.

В «Аналітичній записці НАН України Інституту історії України» (2018) запропоновано широке та вузьке тлумачення «русского мира». У *широкому розумінні* «русский мир» – це системна технологія, підпорядкована стратегії російської зовнішньої політики, спрямована на реінтеграцію до сфери політичного та економічного домінування Росії пострадянського простору; підвищення впливу Російської Федерації на суспільно-політичну ситуацію в країнах, де існує російськомовна діаспора; системну дестабілізацію західної цивілізації; демонтаж сучасного світоустрою, створення нових геополітичних союзів на засадах протистояння поширенню лібералізму та демократії (при цьому концепт «русского мира» розглядається як новітня ідеологічна основа цивілізаційних воєн майбутнього). Отже, в найширшому сенсі «русский мир» є ідеологічною основою та інструментом російської геополітичної експансії. У *вузькому значенні* «русский мир» – це ідеологема, що обґрунтовує унікальність Росії, «русской цивилизации» (стосовно неї чимдалі частіше застосовується визначення «євразійська»), росіян, з метою вмотивування претензій останніх (читай – влади РФ) на лідерство далеко поза межами сучасних кордонів РФ.

Ідея «русского мира» пройшла еволюцію від поетичної метафори до ідеологічного концепту й політтехнології. У політичній риториці керівництва Російської Федерації, Російської православної церкви (РПЦ) та багатьох представників сучасних російських інтелектуальних кіл під «русским миром» розуміється спільнота людей, так чи інакше пов'язаних із Росією, що формується на основі спільності:

а) мови та культури;

б) колективної пам'яті й історії, пов'язаних з цією спільною колективною пам'яттю цінностей;

в) православ'я;

г) лояльності до сьогоднішньої Російської держави, що прагне виступати і в середині країни, і на міжнародній арені як органічна правонаступниця російської державницької традиції, трансльованої від Російської імперії та СРСР.

Ідеологічна концепція «русского мира», виступаючи водночас однією з підстав імперських амбіцій Росії, передбачає формування надтериторіальної ідентичності, вагомим складником якої є російська мова як маркер та ідентитет росіян на всьому географічному обширі. Попри виражене соціокультурне обрамлення, проєкт «русского мира» від початку конституювався як стратегічний,

а його зміст був пов'язаний із просуванням геоекономічних і геополітичних інтересів Росії.

Генеалогія «русского мира» сягає імперсько-месіанської ідеологеми «Москва – третій Рим, а четвертому не бути», яку сформулював у першій чверті XVI ст. церковний мислитель – старець псковського Єлізарова монастиря Філофей. У його посланнях 1523–1524 рр. до Великого князя московського Василія III російське православ'я та російська держава (як його хранителька) проголошувалися безпосередніми наступниками Рима і Константинополя – центрів християнської віри і великих християнських держав. Саме Московська держава та її історичні наступники проголошувалися останньою твердинею християнської віри, від якої немов залежить доля цілого світу: «Два убо Рима падоша, а третий стоитъ, а четвертому не быти». Ця формула стала наріжним каменем ідеології «збирання російських (а пізніше і всіх православних) земель» навколо Москви. Однією з перших жертв цього збирання в XVII ст. стала Українська козацька держава.

Ідеї Філофея хоча й набули певної популярності, однак для широкого загалу упродовж подальших XVII–XVIII ст. формула «Москва – третій Рим» залишалася маловідомою. Інтерес до неї пожвавився в другій половині XIX ст. Тоді історик В. Іконніков запропонував радикально нову інтерпретацію цієї доктрини в контексті розвитку імперської ідеології Росії та месіанства Росії. Це вплинуло на формування теоретичних засад панславізму та слов'янофільства, стало підґрунтям концепції християнського універсалізму В. Соловйова (однією з провідних думок філософа стало твердження про особливе призначення Росії в справі зближення й порозуміння Сходу і Заходу та створенні світової органічної єдності).

Зауважимо: від часу декларування доктрини «Москва – третій Рим» думка про імперію повсякчас присутнювалася у владних російських ідеологічних доктринах контекстуально добі. Зокрема, серед складників доктрини «русского мира» – положення слов'янофільства та російського самодержавного шовінізму (в контексті імперської державної ідеології, максимально чітко сформульованої в посланні до царя Миколи I 19 листопада 1833 р. графом С. Уваровим (21.03.1833–20.10.1849 – міністр народної просвіти Російської імперії): «Православ'я. Самодержавство. Народність» (як три основні політико-ідеологічні стовпи російської державності). Ці постулати російської влади впродовж усієї історії формували ментальність російського народу.

У 1914 р. вийшла книга І. Кирилова, де вперше було здійснено детальний опис генези концепції «Москва – третій Рим» та обґрунтування ідеї російської світової місії. Відтак, студія І. Кирилова завершила трансформацію ідеологічного конструкту «третього Рима» від неясного пророцтва, висловленого псковським ченцем Філофеєм у XVI ст., до «осьового моменту» російської історії.

Зі слов'янофільством XIX ст. генетично пов'язані інтелектуальні течії XX–XXI ст. – євразійство та неоєвразійство. Євразійство зародилося в середовищі російських емігрантів у 1920-х рр. (серед фундаторів євразійської ідеології – філолог і філософ князь М. Трубецькой, географ і економіст П. Савицький, публіцист і філософ П. Сувчинський, правознавець М. Алексєєв, богослов Г. Флоровський, історики Л. Карсавін, Г. Вернадський, М. Шахматов та ін.). Сформувалося як ідеологічний конструкт невеликої групи російських інте-

лектуалів-емігрантів і було своєрідною відповіддю на зовнішній виклик більшовицької революції та створення СРСР. Провідна ідея євразійства полягала в проголошенні Росії особливим світом, якому відповідає назва «Євразія». Представники євразійства виступали за відмову від європейської інтеграції Росії, як і від європейського вектора її розвитку. Альтернативою проголошувалося зближення із центральноазійськими країнами й народами (до кола цих країн іноді включали, крім країн, що входили до складу Російської імперії, Туреччину й балканські народи, Іран, Монголію). При цьому підставою зближення називалася не етнічна спорідненість, а спільна «історична доля», пов'язана, крім територіального сусідства, зі схожістю умов та способу життя.

Особливе значення для сучасної офіційної російської ідеології та обґрунтування існування російської цивілізації має концепція суперетносу Л. Гумільова. Відповідно до обґрунтованої в 1960-х роках концепції, суперетнос є найвищою ланкою етнічної ієрархії, що складається з кількох етносів, які одночасно виникають в одному ландшафтному регіоні та пов'язані між собою економічним, ідеологічним і політичним спілкуванням, проявляючись в історії як певна мозаїчна цілісність.

Лідером неоєвразійського руху від 1990 р. став О. Дугін. В умовах розчарування в лібералізмі він запропонував власну альтернативну ідеологію, базовану на визнанні Росії особливою самодостатньою цивілізацією; необхідність протистояння Заходу; прагнення до пошуку власного унікального шляху розвитку; встановлення ідеократичної форми правління як найоптимальнішої; визнання православ'я невід'ємною частиною російської ментальності; повернення до православних цінностей та способу життя тощо. Неоєвразійство сформувалось і розвинулось в умовах розпаду СРСР, на тлі глобалізаційних процесів; намагається репрезентувати себе альтернативою глобалізації, яку тлумачать суто як політичний та ідеологічний проєкт, ставлячись до нього вкрай негативно, в категоріях «друг» – «ворог»; образ ворога асоціюється з англосаксонськими державами, морськими за своїм розташуванням. Поступово доктрина неоєвразійства значно радикалізувалася, обґрунтовувалися експансіоністські стратегії. Наводимо один із постулатів, оприлюднений О. Дугіним: «Якщо Росія не буде великою, її не буде взагалі, але без Росії світова історія немислима. Тоді хай закінчується світ». Неоєвразійці прагнуть до подолання американоцентризму; вважають за необхідне перетворити Росію в могутній центр тяжіння, беззаперечного регіонального лідера.

Загалом ідеологія «русского мира» уґрунтована на поєднанні елементів панславізму, російського месіанізму, євразійства / неоєвразійства, імперіалізму, більшовизму, націоналізму тощо. Але кожна з ідеологій, століттями плекаючи імперський експансіонізм Росії, підкреслювала винятковість і вищість російського народу, а також увиразнювала ненависть до ворогів. Можемо констатувати функціонування архаїчних усталених імперських концептів, ідеологем, наративів тощо в масовій свідомості російського народу. Росія «звикла існувати у форматі імперії. Відповідно експансіонізм як органічний складник російської політики випробуваний сторіччями, зберігається й нині; дещо змінилися тільки інструменти його реалізації».

Нинішнє домінуюче розуміння ідеї «русского мира» сформувалося на основі кількох базових ідей традиційної російської державницької ідеології

та деяких положень, запозичених з інтелектуальних дискусій 1990-х – початку 2000-х років. «Русский мир» початку XXI ст. має ті самі фундаментальні складники, що й російська імперська ідеологія середини XIX ст., яка базувалася на «православ'ї», «самодержавстві» й «народності».

Передумовами реанімації ідей «русского мира» став розпад СРСР, відмирання відповідної державної ідеології, наростання дезінтеграційних процесів, що домінували після розпаду СРСР, виникнення смислового вакууму, оприсутненого в зовнішній та внутрішній політиці 1990-х, масштабні соціокультурні трансформації, криза ідентичностей та глибока ментальна криза на пострадянських теренах, усвідомлення необхідності ідентифікації Росії в контексті нових геополітичних і соціокультурних умов на пострадянському просторі. Це об'єктивно спричинило пошук нової моделі ідеологічного наповнення національної ідеї нової Росії, створення стратегії геополітичного розвитку на теренах колишнього СРСР, альтернативної західній цивілізаційній моделі тощо.

Перші спроби філософсько-програмного забезпечення формування геополітичних поглядів у пострадянській Росії пов'язують із 1993 р., коли під керівництвом Г. Павловського був створений «Русский институт» і його друкований орган «Русский журнал». Автором ідеї «русского мира» здебільшого називають П. Щедровицького. Основна гіпотеза про існування соціально-культурної реальності «русского мира» визрівала впродовж 1993–1997 рр. Фактом декларативного проголошення цієї концепції стало оприлюднення в грудні 1997 р. «Маніфесту молодого покоління» П. Щедровицького та Є. Островського. Серед положень документа – месіанізм (проголошення особливої ролі російського народу); ірраціоналізм (абсолютизація містично-чуттєвих чинників); реваншизм (проголошення курсу на поновлення історичної величі держави). Було сформульовано засадничий для проєкту «русского мира» постулат: Росія як соціокультурна реальність не обмежується кордонами Російської Федерації, а охоплює весь ареал проживання і етнічних росіян, і тих, хто розмовляє й думає російською мовою. З визнанням проєкту на державному рівні завдання збереження соціокультурної ідентичності доповнилося експансіоністськими намірами розширення «русского мира». Отже, першою причиною конструювання проєкту стало прагнення інтелектуальної та владної еліт РФ знайти вихід із кризи ідентичності, в якій опинилося російське суспільство після краху СРСР.

«Русский мир» як симбіоз певних інституційних структур та комплексу культурологічних і політико-ідеологічних установок під виглядом політики «м'якої сили» активно апробовувався керівництвом РФ у контексті реалізації геополітичних інтенцій Російської держави, пошуку відповіді на питання щодо перспектив її майбутнього розвитку, а також внутрішньої консолідації суспільства (виконує роль культурного та ціннісного фундаменту в інтеграційних процесах політико-економічного спрямування, контрольованих РФ).

Від середини 2000-х років «русский мир» поступово перейшов з інтелектуальних кіл до владних кабінетів Кремля і Російської православної церкви і став одним із основних векторів у зовнішній політиці Росії. До широкого громадсько-політичного дискурсу РФ термін «русский мир» упровадив президент РФ В. Путін. Вперше він оприлюднив цей концепт у публічному дискурсі у вітальному слові до учасників Всесвітнього конгресу співвітчизників

(04.11.2006 р.): «Цей день… об'єднує не тільки багатомільйонний народ Росії, а й мільйони наших співвітчизників за кордоном, об'єднує весь так званий «русский мир». Ми справді єдині, і жодні кордони й перешкоди не стануть на заваді цій єдності. Ми маємо лише одну спільну мету – зробити цю єдність якомога міцнішою». Згодом на зустрічі з представниками творчої інтелігенції В. Путін, анонсуючи проголошення Року російської мови, уточнив зміст поняття: «Русский мир може і повинен об'єднати усіх, кому дорогі російське слово і російська культура, де б вони не жили, у Росії чи за її межами. Частіше вживайте це словосполучення – русский мир».

Показовим є створення у 2007 р. Указом президента РФ № 796 фонду «Русский мир». Станом на 2014 р. під егідою фонду працювало 100 «Русских центров» у 45 країнах і 145 «Кабинетов Русского мира» в 56 країнах.

Упродовж подальших років у вживанні терміна «русский мир» першими особами РФ відбулися певні зміни: сам термін почав звучати значно рідше, де-факто ставши прерогативою РПЦ та значною мірою поступившись місцем терміну «патріотизм». Однак смислове наповнення, по суті, не змінилося. Відбувалося переструктурування «русского мира» з ідеологічно-теоретичних побудов у вагомий інструмент глобальної конкуренції. Упродовж перших двох десятиліть XXI ст. доктрина «русского мира» з умоглядної конструкції маргінальних філософських напрямів перетворилася не лише на стратегічний вектор зовнішньої політики Російської Федерації, а й на широкий інформаційний контекст. Його реалізація очільниками Кремля була окреслена в таких стратегічних напрямах:

1) поверненні в зону впливу Росії колишніх сателітів (Грузії та України);

2) загостренні геополітичної напруги на Близькому Сході – одному з вагомих важелів тиску на Захід;

3) системній інформаційній і політичній діяльності, спрямованій на зміцнення проросійських сил у Європі і США.

Отже, за твердженням авторів аналітичної доповіді «"Русский мир" на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії» (Київ, 2018 р.), концепт «русского мира» подолав дистанцію від метафори до політичної практики. Чимраз частіше у висловлюваннях ідеологів «русского мира» трапляється прагнення створити окрему, винятково панслов'янську цивілізацію на теренах Євразії посередництвом кількох механізмів, серед яких увиразнюються територіальний (розширення кордонів) та аксіологічний (нав'язування власної системи цінностей). Нова історична Русь бачиться не серед європейських держав, а як витворена окрема цивілізація, провідними ідентитетами якої виступатимуть православ'я, російська культура і російська мова, спільна колективна пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток. Водночас важливими компонентами концепції «русского мира» є негативна антизахідна (передусім антиамериканська ідентифікація), твердження про «великий російський народ», частиною якого нібито є український і білоруський народи, а також категоричне заперечення незалежності та державності України, що пов'язане з намаганням РФ зберегти її в орбіті своїх великоімперських потуг.

З метою відновлення втраченого з розвалом СРСР колишнього імперського простору і статусу Росії на пострадянських територіях російська влада прагнула встановити повний контроль над економічним, політичним,

інформаційним, мовним, конфесійним, культурним просторами України. Відтак зрозумілими є наміри РПЦ втримати Українську православну церкву в орбіті свого впливу.

Від 2006 р. ідеологи «русского мира» почали розвивати ідею України як канонічної території РПЦ, паралельно розвиваючи ідею, що лише імперія і монархія є соціальною концепцією РПЦ. Відповідно тільки імперія може втримати світ від остаточного розпаду, бездуховності та падіння. Усе це зводилося до постулювання висновку: Росія повинна повернути собі територію імперії. Монопольна влада над душами повинна належати РПЦ МП. Будь-які розмови про державну чи церковну незалежність сприймалися як «робота ворога», який відразу демонізувався як «розкольник-сатаніст, ворог церкви», як той, «хто не лише прагне загибелі великої Святої Русі, але й небезпечний для існування людства як такого».

У липні 2009 р. в один зі своїх візитів до України Патріарх Кіріл, виступаючи в Нікольському кафедральному соборі м. Горлівка, підкреслював «єдність простору Святої Русі» та єдність цінностей, започаткованих київським хрещенням. У листопаді 2009 р. у виступі на Третій асамблеї «Русского мира» він чітко означив церковну концепцію «русского мира»: православ'я, російська культура, спільна пам'ять. І навіть виголосив гасло: «Росія-Україна-Білорусь – Свята Русь». Фактично це було перше програмне оформлення ідеї «русского мира», що прозвучало з вуст Патріарха РПЦ. У листопаді 2010 р. Патріарх Московський і всея Русі Кіріл підкреслив, що ядром «русского мира» є Росія, Україна, Білорусь, які становлять «Святу Русь», творячи єдиний культурний та політичний простір (до речі, транслюючи аналогічну думку О. Солженіцина); «основа русского мира – російська мова, російська культура, православ'я», «Київ – колиска руської цивілізації».

Одним із потужних ретрансляторів світоглядних парадигм пропагандистської ідеологічної наративної матриці «русского мира» у вітчизняний соціум стала Українська православна церква.

Сьогодні релігійно мотивована ідеологія «русского мира» спирається на декілька тез, що всебічно просуваються в інформаційному просторі та набувають статусу сакральних ідентифікаторів:

– «Росія – це оплот православ'я»,

– «Росія – переможниця у Великій Вітчизняній війні»,

– від 2014 р.: «Крим – споконвіку російська земля».

Доктрина «русского мира» є потужним засобом культурно-політичної експансії, оскільки в її основі лежить думка про спільноту не лише тих, хто говорить і думає російською мовою, а й тих, хто визнає Москву своєю духовною і культурною метрополією, а нинішнього керівника та панівну елітну групу Росії – своїм верховним авторитетом. Провідним чинником, який об'єднує народи в «русский мир», є православ'я, однак не з позитивною орієнтацією на майбутнє, а його фундаменталістський варіант із пошуком ворогів, із агресією проти неправославного Заходу, з підтримкою цезаропапізму тощо. Йдеться про фундаменталістське або політизоване православ'я (за твердженням С. Дацюка, В. Ричко). Провідними рисами такого православ'я виступають:

1) пов'язаність православ'я винятково з Росією та відведення останній ролі духовного лідера (рятівника) у світі;

2) публічне оголошення ворогів православ'я і Росії (наприклад, Америка, Захід, Антихрист, Інтернет, інтелект);

3) агресивна войовнича риторика, заклик до війни з ворогами;

4) імплементація нераціональної теологічної аргументації в суспільну свідомість;

5) імперсько-експансіоністське трактування історії Росії з обґрунтуванням повернення її уявних «споконвічних» територій.

Основні риси фундаменталістського православ'я, яке водночас є великодержавним шовіністичним або імперським православ'ям, чітко простежуються у висловлюваннях на кшталт «Росія – це країна, на якій тримається "русский мир", і саме президент Путін виступає головним гарантом безпеки "русского мира". На підставі подібного підходу Росія заявляє «право» виступати захисником не лише етнічних росіян, а й усіх російськомовних близького зарубіжжя, і під цим приводом втручатися у внутрішні справи інших країн. Саме з подібної мотивації очільники РФ публічно заявляють, що «не може Росія залишатися байдужою», «коли над росіянами десь у світі, а тим паче в сусідній Україні, нависає смертельна небезпека». З такою позицією Кремля цілком суголосне керівництво РПЦ, яке прагне під гаслами «русского мира» відродити «історичну Русь», а насправді – повернути свої «канонічні території», частиною яких нібито є Росія, Україна, Білорусь, Молдова, Казахстан, а також закордонна діаспора.

Наприкінці 2000-х – на початку 2010-х років відбувається поступова прагматизація ідеології «русского мира» та наближення концепції до потреб поточної політичної боротьби. У зв'язку з анонсованим проєктом створення Євразійського Союзу (геополітичний проєкт реставрації імперської гегемонії Росії, запропонований 2011 р. тодішнім прем'єр-міністром РФ В. Путіним), зросло зацікавлення ідеями російського публіциста-геополітика, ідеолога сучасного євразійства і рашизму О. Дугіна.

Наріжними в публічних виступах перших осіб держави та низці офіційних документів стратегічного спрямування залишаються ідеї стосовно особливої цивілізаційної місії Росії. Зокрема, в посланні президента РФ до Федеральних Зборів РФ від 12 грудня 2012 р. В. Путін зауважив: «У світі XXI століття на тлі нової розстановки економічних, цивілізаційних, військових сил Росія має бути суверенною та впливовою країною. Ми маємо не просто впевнено розвиватися, а й зберегти свою національну та духовну ідентичність, не розгубити себе як нація. Бути і залишатись Росією. Росія має не просто зберегти свою геополітичну затребуваність – вона має її помножити, вона має бути затребувана нашими сусідами та партнерами…».

За словами глави російської держави, Росію поважають і зважають на неї лише тоді, «коли вона сильна і твердо стоїть на ногах…». Ці меседжі В. Путіна красномовно засвідчують амбітні плани РФ, її самопозиціонування винятково в ролі фаворита міжнародних відносин, впливової в різних відношеннях країни, гаранта миру і стабільності у світі. І ще один посил: «Для відродження національної свідомості нам потрібно зв'язати воєдино історичні епохи й повернутися до розуміння тієї простої істини, що Росія почалася не з 1917 і навіть не з 1991 року, що ми маємо єдину, нерозривну тисячолітню історію…».

«Русский мир» як множинна інтелектуальна й політична концепція відображає настрої значної частини представників російських інтелектуальних кіл та широких верств населення. Окремі його спрощені й модифіковані положення виявилися доволі зручними для тиражування та публічної роботи російської влади з населенням РФ. Пропаганда ідей «русского мира» в Україні покликана була корегувати масову свідомість за розробленими в РФ лекалами, а також слугувати підготовчим плацдармом для військового вторгнення. Поширення ідей «русского мира» здійснювалося багатоканально й синхронізовано з інтегративними процесами в політичній та економічній сферах (посередництвом спеціальних структур, створених державними органами РФ, суб'єктами ринку культурної продукції, «організаціями співвітчизників», агентами російського впливу в органах української державної влади тощо).

Експансіоністсько-загарбницька ідеологія «русского мира» поглиблювала поляризацію українського суспільства, спекулюючи на мовних, культурних і світоглядних уподобаннях місцевого населення, відмінних історичних долях різних географічних регіонів сучасної України тощо; перешкоджала формуванню загальноукраїнської ідентичності у спосіб пропагування цінностей штучно створеної російськими політтехнологами східно-православної цивілізації, постійного навіювання в українському суспільстві ідей про «непорушну братську єдність двох народів» тощо. Одним із основних провідників насадження «русского мира» стала Українська православна церква.

«Русский мир» не враховує ані міжнародного права, ані суверенітету інших держав, ані волевиявлення окремих народів, не кажучи вже про права й свободи кожної окремої людини. У 2014 р. оприлюднено «Декларацію російської ідентичності», за якою «росіянин – це людина, що вважає себе росіянином, не має інших етнічних уподобань, говорить і думає російською мовою, визнає православне християнство основою національної духовної культури, відчуває солідарність із долею російського народу». Що чекає на тих, навіть російськомовних людей, які не готові визнати цей символ віри, бажають залишатися громадянами власних країн, – ми бачимо сьогодні щодня у Харкові, Маріуполі, Чернігові, Мелітополі, Ірпені та інших українських містах, які зазнають нищення від вандальської російської навали.

Для України надзвичайно відчутним вплив «русского мира» став у 2014 р., коли завдяки методичному насадженню ідеології «русского мира» упродовж кількох років за допомогою ЗМІ стала можливою анексія Криму та окупація частини східних регіонів. Концепція була використана для легітимізації російської агресії, адже проголошувала окремі території України культурно приналежними «русскому миру». За її допомогою Кремль створював квазіідеологічне підґрунтя для агресивної імперіалістичної політики, а також зміцнював свої позиції всередині країни. Збройна агресія Росії на сході України стала силовою формою реалізації цього ідеологічного концепту на теренах нашої держави. Вона супроводжувалась і супроводжується відповідним натиском РФ у вітчизняних політичній, економічній, соціальній, гуманітарній, інформаційній, а також релігійній сферах. Провідним інструментарієм цієї гібридної війни є пропаганда, маніпуляції, підміна понять, терор і залякування, репресії. Російська влада спирається на ідею того, що там, де є російський інтерес, – це все «русский мир», а де його немає – нехай буде хаос (бо це теж в інтересах Росії).

Відтак анексія у 2014 р. Автономної республіки Крим, окупація частин територій Луганської та Донецької областей, а також повномасштабне вторгнення російських військ 24 лютого 2022 року на територію України та ведення війни демонструє «русский мир» в дії: загарбницький експансіонізм як складник російської політики, застосовуваний століттями, сьогодні зусиллями очільників Кремля трансформувався в геноцид українців, демонстрований у російсько-українській війні. Головною метою російської військової агресії проти України є знищення державного та національного самовизначення українців, їхня асиміляція та інтеграція в соціокультурний простір «русского мира», новий імперський проєкт квазі-СРСР. Представники «русского мира» руйнують наші міста, вбивають наших співвітчизників, здійснюють геноцид нашого народу. Буча, Маріуполь, Миколаїв, Харків, Херсон… На тимчасово окупованих територіях загарбники забороняють вивчення української мови, знищують книжки з української мови, історії України, української літератури тощо. Фактично відбувається знищення та заборона використання, вивчення, застосування української нематеріальної культурної спадщини як в освітньому процесі, так і в побуті. Зокрема, непоодинокими є випадки переслідування і викрадення науково-педагогічних працівників за їхню проукраїнську позицію, небажання працювати на окупаційну владу, відмову розпочати навчальний процес російською мовою за програмами, які мають на меті здійснити заміну всього українського. Це варварство РФ відповідає доктрині геноциду щодо України, яку оприлюднило державне російське інформаційне агентство. У ній стверджується, що «необхідно перевиховати населення шляхом впровадження цензури, репресій та подавлення проукраїнських державницьких позицій в освіті та культурі, вилучити навчальні матеріали й заборонити всі навчальні програми, які мають український зміст тощо», а також запровадити дисципліни, які пропагують агресію та ненависть до України.

У Москві Україну розуміють як невід'ємну частину «великої Росії», в російській моделі реальності Україна подається як тимчасово відірвана частина російської території, стверджується, що історія України – спільна з російською, а українське населення – частина російського, яке тільки й мріє про те, щоб з ним возз'єднатися. За таких уявлень українська державність має трактуватись як тимчасове явище, і отже, рано чи пізно має відбутись об'єднання різних частин «Великої Русі». А якщо процеси «об'єднання» не складаються, їм потрібно «допомогти» військовою силою.

В умовах російсько-української війни концепт «русского мира» звучить варіативно за формою, але сутнісно залишається незмінним. 06.04.2022 р. заступник секретаря Ради Безпеки РФ Д. Мєдвєдєв заявив: «Президент Росії Володимир Путін твердо поставив мету демілітаризації та денацифікації України. Ці складні завдання не виконуються одномоментно. І вони вирішуватимуться не лише на полях битв. Змінити криваву та повну брехливих міфів свідомість частини нинішніх українців – найважливіша мета. Ціль в ім'я спокою майбутніх поколінь самих українців та можливості нарешті збудувати відкриту Євразію – від Лісабона до Владивостока».

У ході війни все рельєфніше оприсутнюються виплеканий століттями імперський експансіонізм Росії та справжня сутність «русского мира» (до прикладу, наратизованій в опублікованій на державному (!) сайті «РІА Новини»

(«РИА Новости») статті Т. Сергейцева «Що Росія має зробити з Україною?»): україножобія, етноцид, наруга, зневага до українства. Йдеться про денацифікацію, строки якої, за визначенням автора, «не можуть бути менш ніж одне покоління, яке має народитися, вирости та досягти зрілості в умовах денацифікації»; заборону назви Україна; «спокута провини перед Росією за ставлення до неї як до ворога може реалізуватися лише в опорі на Росію у процесах відновлення, відродження та розвитку» тощо.

Україна будує незалежну демократичну державу. Росія прагне до імперської державності та відповідної геополітичної експансії, ідеологічною основою та інструментом яких є «русский мир». Отже, в дискурсах національної та імперської державності конструюються дві реальності, екзистенційно несумісні між собою, що свідчить про глибинний онтологічний конфлікт. В основі цього онтологічного конфлікту лежить екзистенційне протистояння двох світів, тобто різних за своїм устроєм, організацією, принципами існування моделей реальності. «Русский мир» – це ідеологія війни, яка представляє агресію як миротворчість, агресора – як жертву, а жертву – як агресора. Це ідеологія, яка виправдовує будь-яке насилля духовно-моральною місією Росії. Реалізація доктрини «русский мир» в Україні націлена на інтеграцію українських територій у смисловий простір, в якому українська історія та ідентичність практично повністю відсутні, і тим самим веде до ліквідації української державності. Проєкт однаково загрозливий для суверенітету й існування всіх країн, які оголошені РФ в сфері єдиного простору «русского мира».

Бібліографія

Бокоч В. «Русский мир» як антиукраїнська релігійно-політична концепція // Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія Філос.-політолог. студії. 2019. Вип. 24. С. 134–140.

Вододіли секуляризації. Західний цивілізаційний проєкт і глобальні альтернативи: [монографія] / Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації. Київ: ФОП Халіков Р. Х., 2017. 240 с.

Волкова Є. Ідеологія «русского мира» як релігія війни. 2016. URL:https://zbruc.eu/node/51719

Волкова О. Ідеологія «руського мира» як релігія війни. URL: zbruc.eu/node/ 5171 9902362837

Всемирный конгресс соотечественников, проживающих за рубежом: Вступительное слово президента Российской Федерации Владимира Путина на Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом, 24.10.2006. URL: http://www.dxb.ru/project/re/detail.php?ID=283

Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи «Русского мира», 3 ноября 2009 г. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.htm

Гібридна війна: сутність, виклики та загрози: зб. матер. круглого столу (Київ, 8 липня 2021 р.). Київ: НА СБУ, 2021. 189 с.

Гончарук-Чолач Т. В., Джугла Н. В. Політична соціологія: навчальний посібник / За ред. Гончарук-Чолач Т. В. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка ТНЕУ», 2018. 250 с.

Гула Р. В. «Русский мир» – фантом чи реальність? Аспекти політологічного аналізу // Наукові праці МАУП. 2016. Вип. 50(3). С. 7–14

Гуржи В. Наслідки реалізації доктрини «русскій мір» в Україні // Схід. 2015. № 2 (134), спецвипуск, лютий. С. 34–39.

Інтерпретації історії у політиці Російської Федерації як загроза національній безпеці України: Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. Відділ гуманітарної безпеки (В. С. Лозовий). 13.05.2015. № 16. Серія «Гуманітарний розвиток». URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/interpretaciі-istorii-u-politici-rosiyskoi-federacii-yak

Котигоренко В., Рафальський О. Ідеологічний проект «русского мира» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу // Наукові записки. 2013. № 5 (67). С. 53–76.

О создании фонда «Русский мир»: Указ Президента РФ № 796. 21.06.2007 г. URL: http://docs.cntd.ru/document/

Панасюк Л. В. Ідеологія «Русского мира» і білінгвізм // Політикус: Наук. журн. 2021. Вип. 3. С. 110–115. URL: http://politicus.od.ua/3_2021/17.pdf

Политическая концепция Филофея «Москва – третий Рим» // История политических и правовых учений / под общ. ред. академика РАН, д. юр. н., проф. Нерсесянца В. С. URL: http://txtb.ru/32/index.html

Послание Президента РФ Владимира Путина Федеральному Собранию, 12.12.2012 URL: http://www.rg.ru/2012/12/12/stenogramma-poln.htm

Послание Федеральному Собранию Российской Федерации Президента России Владимира Путина, 27.04.2007. URL: http://www.rg.ru/ 2007/04/27/poslanie.htm

Потапенко Я. Історико-політичні та соціокультурні наслідки впровадження псевдорелігійної концепції «русского міра» в сучасній Україні // Наукові записки з української історії. 2013. Вип. 33. С. 291–297.

Ричко В. Ю. Практика реалізації концепції «русского мира» в Україні (на прикладі Почаївської Свято-Успенської лаври). Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія «Філософсько-політологічні студії». 2018. Вип. 20. С. 87–93.

Смолій В., Якубова Л. Історичний контекст формування проекту русский мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі: Аналітична записка / НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2018. 144 с.

Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман [та ін.]; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. Київ : НІСД, 2014. 80 с.

Шангіна Людмила. «Русский мир» для України: російський і руський світи // Національна безпека і оборона. 2012. № 4–5.

Щедровицкий П., Островский Е. 1111 знаков за 1111 дней до Нового Тысячелетия. Манифест нового поколения // Русский архипелаг. Сетевой проект «Русского мира». URL: http:// www.archipelag.ru/ru_mir/history/history95-97/ shedrovicky-1111zn/

Якубова Л., Головко В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2018. 227 с.

Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2018. 384 с.

Алла КИРИДОН

Чому доктрина «русского мира» стала однією з першопричин російсько-української війни?

Російсько-українська війна, яка розпочалася в 2014 р., – результат реалізації керівництвом Російської Федерації доктрини «русского мира», яка ґрунтується на симбіозі ідей «збирання ісконно русскіх земель», теорій «Святої Русі», євразійства та російського націоналізму і покликана переформатувати пострадянський простір агресивними, гібридно-збройними методами.

Доктрина «русского мира» витворена на ґрунті «імперської свідомості» / «імперського світогляду», як спадщини імперської Росії, особливо згубно проявляється в сучасних українсько-російських відносинах, оскільки Українська держава, як і інші пострадянські республіки, постає для сучасних російських політиків на чолі з Володимиром Путіним «євразійською колонією». За словами одного з найвпливовіших стратегів США Збігнєва Бжезинського, «без України Росія перестає бути євразійською імперією. Без України Росія все ще може боротися за імперський статус, але тоді вона стала б в основному азійською імперською державою». Стає зрозумілим, що Україна, яка від часу Помаранчевої революції, за невеликим винятком (період президентства Віктора Януковича), виразно задекларувала євроатлантичний напрям розвитку та відмовилася від російських пострадянських інтеграційних проєктів, одразу ж стала об'єктом збройної агресії Російської Федерації.

Відповідно до доктрини «русского мира» мета країни-агресора – створення нової євразійської держави через інтеграцію Російської Федерації з колишніми республіками СРСР. В інтерпретації Володимира Путіна концепція перетворилася на «химеру», до якої додалася геополітика, а ЄС та США – постали в ролі головних ворогів Російської Федерації.

З вищезазначеного випливає, що основними чинниками, які конструюють «русский мир» і визначають його перспективи в сучасних геополітичних реаліях, виступають російська мова, російська церква і російська держава. Доктрина на сучасному етапі еклектично поєднує елементи:

– панславізму – культурна і політична течія, ідеологія, поширена в державах, населених слов'янськими народами, в основі якої лежать ідеї про потребу їх політичного об'єднання на основі етнічної, культурної і мовної спільності;

– російського месіанства та імперіалізму;

– євразійства – російський філософсько-культурний рух, який виступав за відмову від європейської інтеграції Росії на користь інтеграції з центральноазіатськими країнами.

Суспільні дискусії про «русский мир», які проводили в Росії в 1990-х – на початку 2000-х років, можна звести до пошуків і спроб зберегти культурну ідентичність російського народу. Проте, коли ми говоримо про «русский мир», йдеться не лише про збереження ідентичності. Український політолог Григорій Перепелиця констатує, що «статус-кво російської держави у форматі Російської Федерації аж ніяк не влаштовував росіян, оскільки, за їхнім

переконанням, не відповідав історичному розвитку Росії. Російська Федерація скоріше сприймалася як рудимент – одна з республік СРСР. Їм була потрібна Велика Росія зі статусом СРСР чи Російської імперії. Без такого статусу вони не уявляли свого майбутнього. Невипадково, відчуваючи цю історичну екзистенційну тяглість свого народу, Володимир Путін висловив сакраментальну фразу: «Росія може бути або Великою, або вона зовсім не буде існувати». Погодившись із цією тезою, російський народ та його еліта приступили до побудови чи відбудови свого державницького проєкту під назвою «Велика Росія».

Щодо окремої частини «русского мира» під назвою Україна, доктрина ставить перед зовнішньою політикою Росії, як стверджує Григорій Перепелиця, доволі чіткі завдання, які зводяться до чотирьох основних положень:

1. «Офіційно проголошується концепція простору Історичної Росії, тобто природного ареалу російського світу (сучасна Російська Федерація, а також російські "етнічні анклави" – Таврія, Новоросія, Нарвська область, Латгалія, Південний Сибір, Підкарпатська Русь, а також території комплементарних етносів – білорусів, східних українців і ін.).

2. Росія вступає на шлях російської іреденти – ідеології повернення й возз'єднання тих територій історичної Росії, на які в неї є історичне й моральне право і які є практичний сенс повертати. Для Росії – це стосується, насамперед, Білорусії, України й Казахстану.

3. Необхідно переглянути деякі з базових принципів, на яких була заснована Біловезька система й внаслідок яких сучасна Росія опинилася у тій невигідній геополітичній ситуації, у якій вона зараз перебуває. На першому етапі для Росії важлива не стільки зміна реального статусу всіх територій ближнього зарубіжжя, скільки зміна їх ідеологічного й соціально-психологічного статусу з "незалежного" і "пострадянського" на тимчасово "постросійський".

4. Абсолютна більшість республік, що відділилися, до XX ст. ніколи не мали своєї історичної національної державності. Ця державність була штучно для них створена в рамках радянської національної політики. Перегляд другого "біловезького принципу" повинен полягати у визнанні державності більшості республік, що відділилися, "дочірньою" стосовно російської державності. Ці політичні утворення повинні розглядатися як створені в рамках Росії – СРСР із метою зручності адміністративного керування й, відповідно, які можуть існувати тільки на підставі визнання їх з боку Росії».

Починаючи з середини 2000-х років доктрина «русского мира» поступово перейшла з інтелектуальних кіл до владних кабінетів Кремля і Російської православної церкви, ставши одним з основних векторів у зовнішній політиці Росії. Передусім це пов'язано з високою привабливістю і великим мобілізаційним потенціалом цієї концепції, адже вона не несе в собі політичної або соціально-економічної ангажованості – лише культурні та етичні смисли, не обмежує Росію лише її кордонами, а навпаки – відкриває можливості зовнішньополітичного впливу на країни, де існує російськомовна діаспора.

Головним ідеологом «русского мира» сьогодні залишається Президент Російської Федерації Володимир Путін. Саме з його ініціативи у 2014 р. «неспроможна економічним, політико-дипломатичним шляхами здійснювати глобальну конкуренцію, офіційна Москва, створивши доктрину "русского мира", зайнялася руйнацією світового порядку». Свідчення цього – дискредитація

практично всіх інститутів міжнародної безпеки, ігнорування угод, що були підвалинами для постбіполярного світу:

– відкидання принципів Заключного акта, підписаного у Гельсінкі в 1975 р. 35-ма державами;

– перегляд кордонів на континенті;

– відмова від Біловезької угоди лідерів України, РФ, Білорусі 1991 р., що можна розцінити не інакше як відмову від визнання державних суверенітетів пострадянських країн;

– несприйняття розширення НАТО та ЄС на Схід, підбурювання радикальних проросійських партій у Центральній і Західній Європі;

– нейтралізація Вишеградської четвірки через утворення в ній групи проросійськи налаштованих країн;

– грубе порушення понад 300 міжнародних договорів і конвенцій, Статуту ООН і Будапештського меморандуму 1994 р.

Отже, доктрина «русского мира», яка ґрунтується на симбіозі ідей «збирання исконно русскіх земель», теорій «Святої Русі», євразійства та російського націоналізму і покликана переформатувати пострадянський простір агресивними, гібридно-збройними методами, стала однією з першопричин сучасної російсько-української війни.

Бібліографія

Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. Гай-Нижник та ін. Київ, 2016. 584 с.

Березовець Т. Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридної війни». Київ, 2015. 392 с.

Рущенко І. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія. Харків, 2015. 268 с.

Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. Горбуліна. Київ, 2017.

Турченко Ф. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ, 2015. 166 с.

Якубова Л., Головко В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2018. 227 с.

Олег МУРАВСЬКИЙ

Чому російська культура винна?

Після 24 лютого 2022 року росіяни так багато зробили для розвінчання віками ними плеканого міфу про імперську велич, що осмислення нової картини світу багатьом нині дається важко. Безліч інституцій, кафедр, дослідницьких центрів, видавництв мозольно працювали, популяризуючи літературу, яка репрезентує оту пресловуту загадкову російську душу. Навіть балістичні ракети не для всіх виявилися остаточним переконливим аргументом, бо, не вивчивши Пушкіна, наші діти нібито втратять щось неймовірно вартісне.

Насправді для негайного перегляду не лише освітніх програм, але й назагал уявлень про канон класики, про формування бібліотек, видавничу політику, культурну дипломатію тощо маємо достатньо не лише політичних, ідеологічних, але й власне естетичних підстав. Засадничий принцип формування канонічного списку, зрештою, простий – треба відповісти на питання: який текст є кращим, а який гіршим. Бо людське життя скінченне, і відповідно ми не можемо тратити час на читання поганих книжок, довіряючи при цьому вибір академічній спільноті. Чому російська література «велика»? І які тоді літератури поруч із нею чи порівняно з нею не такі великі? Польська? Китайська? Німецька? Українська? За якими параметрами? На всі ці питання треба відповідати.

Мені завжди хочеться запитати цих апологетів Пушкіна, чим же їх так приваблює, скажімо, «Євгеній Онєгін»? Уся Європа доби романтизму пережила потужний вплив Байрона. Байронічний герой, байронічний сюжет, байронічна поема – про це можна говорити й говорити. Пушкін цілковито вторинний, наслідувальний щодо англійського оригіналу, щодо, зрештою, байронічної моди. І чи історія російського поміщика, котрий читає Байрона, так уже для нас важлива? Більше, ніж, скажімо, «Конрад Валенрод» Адама Міцкевича, який справив тривалий і потужний вплив на українську літературу? А вже пушкінська версія донжуанівського сюжету непорівнянно слабка й здрібнена в контексті численних варіацій (із блискучим «Камінним господарем» Лесі Українки включно). Зрештою, російська література доби Пушкіна й не могла бути у європейському контексті першорядним явищем власне тому, що вона ж не мала традиції. Вона почалася з класицизму (до речі, стилю, за визначенням, імперського, придворного), з усіх цих вірнопідданих од і панегіриків царям і можновладцям. На відміну від українського чи польського письменства, – це коли говорити про близьких сусідів, – російське взагалі не мало спадщини ренесансу і бароко. І це важлива причина, чому вони досі так стараються вписати в свою історію наших авторів. Адже вже понад сто років говорять про «русского» філософа Григорія Сковороду. Хоча він, вихованець Києво-Могилянської академії, не мав жодного стосунку до чогось «русского» ні в мовному, ні в культурному, ні в інтелектуальному вимірі. От носії культурної величі по музею Григорія Сковороди ракетою нещодавно й влупили. Якого вже сильнішого аргументу не вистачає про вину імперської культури? Якщо ця культура, як нас переконували, «гуманістична», – то чому її шанувальники приїхали на танках і чинять усі ці звірства?

І ще один важливий аспект: література вживлює, витворює певні цінності, впливає на формування тожсамості. Російська класика агресивно обстоює засади російської ідентичності, пропагує імперський наратив. І нині ще лунають голоси, що не треба змішувати політику й мистецтво, адже Пушкін і Блок не винні. Насправді обидва Олександри ще й як винні, тільки їхні захисники ж не обтяжували себе читанням «Полтави» або «Скіфів». Вводячи того чи іншого автора до шкільної програми, треба як мінімум прочитати принаймні найпопулярніші його тексти. Російська класична література перейнята мотивами національної винятковості й зневаги до Заходу, вона виправдовує колоніалізм і жорстокі завоювання. Не треба думати, що це якесь відкриття: постколоніальні студії московським імперіалізмом усе ж трохи займалися. Згадати хоча би класичну працю Еви Томпсон «Трубадури імперії». Тільки для такої праці потрібна була неабияка інтелектуальна відвага, готовність іти проти течії.

Для паплюження України якраз багато зробив саме Олександр Пушкін, видатний російський поет і не менш, може, славний звитяжець у тодішній імперській «гібридній» війні. Це ж він старанно фальсифікував біографію Івана Мазепи. Звертаючись у «Полтаві» до історії кохання юної Мотрі Кочубеївни та гетьмана, автор поеми змінює дати, вигадує події, що суперечать задокументованим, перекручує відомі факти. Усе задля того, аби представити українського державця пекельним злочинцем і переступником. Він-бо «зрадив» російського суверена, – того самого, який порушив підписані угоди й ґвалтовно позбавив Україну гарантованих ними свобод. Мазепа ще нібито й збезчестив свою хрещеницю Мотрю: якби це було правдою, – гріх дійсно непрощенний. Пушкінська поетична анафема доповнювала й підсилювала дієвість анафеми, проголошеної російською церквою.

Вірнопідданий поет натомість підносить Кочубея: згадаємо знамениті рядки про доправлений з Полтави в Петербург «донос» на гетьмана. Свого часу Михайло Драгоманов любив при нагоді нагадувати, що «Полтава» – єдиний у європейській літературі твір, де уславлено донос і наклепництво.

А вже «Скіфи» Блока – це пряма погроза Заходу, Європі: начувайтеся, бо «хрусне ваш хребет» у наших лапах. Антизахідництво, антиєвропеїзм у російській культурі дуже потужні, і на цьому треба акцентувати, про це говорити й писати, аналізуючи конкретні тексти. Оця претензія на унікальність, богообраність московитів – вона визначає і їхню реальну політику, і агресивні військові доктрини.

І не треба думати, що російська література, культура завойовувала популярність своїми непорівнянно високими осягами. Ні, на це працювала культурна політика, потуга імперської держави. Усім шанувальникам Пушкіна варто б пам'ятати, скажімо, дуже специфічні спонуки для перекладачів «Онєгіна» українською. Максим Рильський у двадцяті роки перекладав «Пана Тадеуша» Адама Міцкевича – і цей переклад визнано таки конгеніальним щодо оригіналу шедевром. Щоб змінити поетові смаки, довелося 1931 р. ув'язнити його в Лук'янівську тюрму, «перевиховати», аби потому він узявся за переклади Пушкіна.

І ще одна заввага. Нині лунають голоси, що в культурному просторі наших міст треба, мовляв, зберегти імена діячів, які тут жили й творили. Знов-таки, так можуть говорити лише люди, котрі текстів таки в очі не бачили. Київські «землячки» Паустовський і Булгаков послідовно принижували, зневажали

українську державність, українську культуру, вони жахалися того, що місто, яке вважали російським, виявляється, має іншу тожсамість. За Паустовським, «влада української Директорії і Петлюри виглядала провінційно. Колись блискучий Київ перетворився в збільшену Шполу або Миргород». Так, «блискучий» губернський Київ став тоді столицею України. Шанувати такого штибу «земляків» можна, хіба зовсім забувши про власну гідність.

Досить подивитися перший-ліпший підручник світової літератури, з яким працюють наші школи, аби впевнитися в очевидній диспропорції. Приміром, «Світова література» для 6 класу (автори О. Ніколенко, Т. Конєва, О. Орлова) пропонує для вивчення трьох російських авторів і жодного польського або чеського. Йдеться про І. Крилова, А. Чехова та В. Короленка. За яким критерієм Короленко й Крилов у списку золотої світової класики? І чи не логічніше пропонувати першовзір, тобто Лафонтена, на якого всі байкарі тоді й орієнтувалися? (Вже не кажучи про ту сміховинну катастрофу з комахами: адже петербурзький мешканець переплутав коника, який справді стрибає, з прозорокрилою бабкою (рос. «стрекоза»), котру стрибучою називати геть не випадає). А в підручнику для 7 класу ті самі авторки пропонують уже 4 російських письменників (Пушкін, Грін, Симонов, Гудзенко) і двох польських (Галчинського та Міцкевича). У дітей має сформуватися уявлення, що російське письменство таки «велике», раз так багато імен представлено.

Як на нинішню ситуацію, важливо не лише те, які імена й твори представляємо, а ще й спосіб інтерпретації. Сьогодні вже йдеться навіть не про естетику, а про національну безпеку й модель національної ідентичності. Тож для аналізу російських наративів дуже важливою стає постколоніальна теорія й методологія. Так, у старших класах десь потрібен огляд російської літератури саме з огляду на її імперський характер. З поясненням, що в XVII–XVIII ст. саме українські митці та інтелектуали принесли світло культури в Московщину, яка своєї розвиненої й конкурентоздатної літератури попросту не мала. З цитуванням не лише інтимної лірики Пушкіна, а і його «Наклепникам Росії» та «Полтави» як поеми, у фіналі якої проголошено анафему Україні. А для текстуального вивчення я б залишила один справді добрий роман – «Війну і мир» Толстого. Так, блискучий психологічний аналіз. Так, демонстрація несамодостатності культури, бо інакше як пояснити, що російська еліта, за Толстим, не лише пише, говорить, але й мислить французькою. (Двомовність роману загалом пікантно виглядає в дзеркалі постколоніальних студій). І ще пояснити, що прототипом старого графа Безухова був не хто інший, як ніжинський шляхтич Олександр Безбородько – всемогутній канцлер російської імперії, переможець у всіх битвах, ініціатор усіх реформ. У нього справді було чимало нешлюбних дітей. А романний П'єр Безухов успадкував не лише титул, а й величезні маєтки, землі таки ж «у Київській губернії».

А щодо всього XX ст., то російська література в текстах її нобелівських лауреатів, Солженіцина, Бродського, виявляється таки агресивною й неприховано україножобською. Ось це все слід і мати на увазі, коли хочемо зберегти свою національну гідність. Українські школярі натомість зможуть більше дізнатися про блискучих італійських, іспанських авторів. Адже наша орієнтація на Європу, наше послідовне й такою дорогою ціною обстояне західництво потребує якраз знання західної культури.

Бібліографія

Агеєва Віра. Нагальність деколонізації, або Про вину російської культури // Локальна історія. 17 травня 2022. URL: https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/nagalnist-dekolonizatsiyi-abo-pro-vinu-rosiiskoyi-kulturi-vira-ageieva/

Віра АГЕЄВА

Ліниві південці: як виглядають українці в дзеркалі імперської літератури?

Імперська література завжди зображує колонізовану націю як суспільство неповноцінне, незріле, як сировинний матеріал для будівництва великої й величної держави. До прикладу можна згадати, як фемінізувало свого часу індійських чоловіків письменство британське. Українці в російській літературі від початку XIX ст. поставали лінивими південцями, плем'ям, що танцює й співає, анархічним невпорядкованим прикордонням. Але що Росія на заході збройно перемогла культурно вищі народи, українців та поляків, то класичний наратив працював зі збоями. І принаймні від Пушкіна потужно утверджується образ українців як безчільних і підступних зрадників, небезпечних Інших. Зрадником, переступником і негідником у поемі «Полтава» постає гетьман Іван Мазепа. Автор без церегелів перебріхує біографію українського державця, звинувачує його в найстрашніших моральних гріхах, доповнює церковну анафему літературною. Впродовж усього XIX ст. діячів українського руху називали «мазепинцями» й інкримінували їм злочини проти великої імперії.

Привид сепаратизму ніколи не переставав лякати Росію. З ним боролися, його трактували все більш серйозно: згадаємо розправу з кирило-мефодіївським товариством, укази про заборону мови, літератури, друку, перекладацтва, театру. (До речі, Тараса Шевченка покарали набагато суворіше, аніж інших братчиків, зокрема, й тому, що суддів обурила віроломна невдячність кріпака, облагодіяного царською родиною. Замість співати гімни своїм доброчинцям, він уже в першій поемі ствердив, що «москалі – чужі люди, // роблять лихо з вами». Обстоювання національної тожсамості прирівняли до гідного найвищої кари злочину).

Але все це виявилося марним, і 1917 р. закляті й тавровані мазепинці створили власну державу. Звідтоді обвинувачення у зрадництві посилилися, й тиражуванням образу віроломного українця займалася потужна пропагандистська машина. Якраз у ставленні до України якнайвиразніше видно спадкоємність імперії білої й червоної, самодержавної й «комуністичної». Втрата колоній, насамперед України, втрата, яка означала крах імперських амбіцій, завжди сприймалася катастрофічною, тож «українські буржуазні націоналісти» незмінно зоставалися найстрашнішими ворогами. «Собіратєльніцей земель» комуністична партія, як проникливо завважують персонажі датованого 1926 р. роману Хвильового «Вальдшнепи», стала мало не з перших своїх днів при владі. Прикриваючись пріснопам'ятним гаслом «пролетарського інтернаціоналізму», провідні російські письменники насправді намагаються допомагати режиму розбудовувати нову державницьку ідеологію.

Мабуть, найталановитішим агітаційним романом стала «Біла гвардія» (і відповідно написана за його сюжетом надзвичайно популярна п'єса «Дні Турбіних»). Булгаков мав суттєву перевагу, бо знав, що називається, місцеву специфіку, проживши багато років у Києві. До того ж, виглядає, ненавидів усе

українське не лише з суто ідеологічних, але й з певних дуже особистих спонук. Із клятими петлюрівцями у російського класика пов'язані якісь глибинні психологічні комплекси й душевні урази.

Ці приватні образи й кривди пов'язані з травмою всієї імперської культури. Зокрема й тому, що Київ мав непорівнянно давнішу історичну традицію, аніж Москва, з Могилянської академії мусили запрошувати вчених, з України везли в московські й петербурзькі музеї реліквії, аби потверджувати спадкоємність влади. Придумувалися софістиковані теорії про те, як тісно пов'язані Русь Київська та Московська. І от тепер, на превеликий подив і жах творців великих міфів, усе почало валитися. Адже якщо ненависні Булгакову і компанії Симон Петлюра чи Павло Скоропадський утвердять суверенну державу, то гвалтовно узурпованої спадщини – предківщини можуть і позбавити. Прикметно, що в «Білій гвардії» раз у раз з'являються згадки про пам'ятник князю Володимиру з осяйним, підсвіченим електрикою хрестом, який вказує шлях у темряві. Коли і князь-хреститель, і Софійський собор, і Лавра, і вся київська (та й не лише київська) архітектура кладуться, наголошено в романі, у фундамент російської величі, тоді в Україні нібито зостаються тільки «шевченківські хати», як писав колись Паустовський, і темна бандитська стихія. Але у святій Софії зазвучала українська мова, на майданах затріпотіли жовто-блакитні прапори – і так ще, чого доброго, й археологічні скарби доведеться повертати. А заповнити вітрини в петербурзьких і московських музеях не буде чим. І історія, безвідносна до київського періоду, видаватиметься зовсім не такою славною, як уже узвичаїлося. І традиції великої російської літератури, представниками якої гордо почуваються Булгаков чи Паустовський, виявляться доволі кучими. Тож боротися доводилося за власні статусні привілеї.

І доброхітні пропагандисти кинулися ревно захищати імперські святощі від місцевих варварів, усіх тих петлюрівців та гетьманців, що невідь-звідки з'явилися на кону історії. У «Білій гвардії» в цьому контексті дуже цікавий епізод із пам'ятником Богдану Хмельницькому. Гетьмана включили в імперський дискурс як речника єдності народів під скіпетром православного царя, а на монументі, відкритому 1888 р., красувався напис «Богдану Хмельницкому единая неделимая Россия». 1919 р. напис почали демонтовувати. І ось спробу звільнити творця Української козацької держави з «полону» Булгаков описує як нікчемне змагання пігмеїв із незворушним та грізним велетнем. Раптом пробилося крізь хмари криваве сонце, якого нібито ніколи в Києві ще не бачили: «Сонце обарвило в кров головний купол Софії, а на площу від нього лягла дивна тінь, так що став у цій тіні Богдан фіолетовим, а натовп розхвильованого народу ще чорнішим, ще густішим, ще неспокійнішим. І було видно, як по драбині піднімалися на скелю сірі, оперезані хвацькими ременями і штиками, намагалися збити напис, що вирізнявся на чорному граніті. Але марно ковзали й зривалися з граніту штики. Здиблений же Богдан люто рвав коня зі скелі, стараючись втекти від тих, хто навис ваготою на копитах».

Битви за пам'ять стали в ході революції дуже важливим складником політичного протистояння. «Українізація» гетьмана Хмельницького була тоді одним із важливих епізодів. Уже в квітні 1917 р. сформувався «Перший український імені Богдана Хмельницького полк», власне перша українська військова частина, бійців якої називали богданівцями. Спогад про минуле виявився

конче необхідним для структурування сучасності, гетьман Хмельницький став одним із символів тепер уже української держави та української ідентичності.

Для розуміння важливості різних ідеологічних опозицій варто звернути увагу на те, з якою дивовижною легкістю міняється колір прапора у фіналах «Білої гвардії» та всього кількома роками пізніших «Днів Турбіних». Міхаїл Булгаков дає чудову ілюстрацію до обстоюваної поважними істориками тези про те, що нація, а не клас, непорівнянно більше здатна до збереження засад ідентичності й культурної пам'яті. Але водночас і підриває популяризоване російськими більшовиками гасло «пролетаріат не має батьківщини». Білогвардійці в квартирі Турбіних, які співають «сильный, державный, царствуй на славу», здавалося б, менш за все здатні знайти спільну мову з налаштованими на рішуче знищення самих основ старого світу виконавцями «Інтернаціоналу». Але якраз це й відбувається в прикінцевому епізоді п'єси. І охоронці бронепоїзда «Пролетар», і білі офіцери однаково думають і дбають про рідну Росію та її майбутній розквіт. Їх об'єднує спільність історичного досвіду й мова. Натомість ніколи пролетарям із бронепоїзда не порозумітися з петлюрівцями, котрі зазіхнули на цілісність царственної держави. (Схожі акценти вловлюються і в мемуарах ще одного «малороса», киянина Костянтина Паустовського. Попри те, що він пише з позиції визнаного вже радянського письменника, його оцінки ніби ж однаково непримиренних ворогів більшовицької влади дуже різняться. Петлюрівці постають у найчорнішому колориті. Натомість епізод, коли Денікін вивісив указ про повернення Києва в лоно Росії, Паустовський не вважає за потрібне хоч якось коментувати).

Цивілізаційний розлом у Булгакова проходить за національною ознакою. Київ тут, зрозуміло, «мать городов русских», і його архітектурні шедеври, палаци, церкви, весь життєвий уклад і стиль, зрештою, його аристократична еліта уособлюють найвищі осяги людського духу. І цей прекрасний, досконалий світ ураз виявився загроженим, бо його обступили (знову ж у згоді з логікою міфологічної свідомості) якісь пекельні виродки, покручі й почвари, залили брудні хвилі, підняті кінецьсвітнім смертоносним ураганом.

Прояснити роль Булгакова як речника російського імперіалізму нині надзвичайно важливо, бо від імені «корінних киян» і нині продовжують стверджувати, що ніхто краще за нього не представив Київ, тож музею й шани всіляко заслуговує. Булгаков український Київ принизив і спаплюжив. Поєднати й примирити його візію міста з візіями наших блискучих урбаністів, як Домонтович чи Підмогильний, не вдасться. Музей Булгакова в Києві може стати хіба що філією центру вивчення загроз російського імперіалізму.

Поновна хвиля обвинувачень у віроломному зрадництві піднялася з початком Другої світової. Вину за втрату величезних територій, за страшні помилки початкового етапу протистояння намагалися перекласти на український народ, який нібито запродався окупантам. Усі, хто зостався на окупованих землях, оголошувалися колаборантами. Сталін нібито навіть розглядав можливість депортувати українців на російську Північ, однак не вистачило для того вагонів. Під впливом потоку звинувачень про відступництво багато роздумує в «Щоденнику» Олександр Довженко. А в заборонену особисто кремлівським вождем «Україну в огні» вводить епізод партизанського суду над дівчиною Христею, яка стала дружиною італійського офіцера. «Полізла

в ліжко до ворога». Її звинувачують у тому, що втратила національну гордість і людську гідність. Знаючи про власну приреченість, підсудна питає своїх обвинувачів, чому її перед війною вчили «класам» і таврували націоналізм, чому не виховували гордою й певною своєї ідентичності.

Російська пропаганда так довго й старанно зображувала українців нікчемними зрадниками, слабкими, піддатливими й мізерними, що, схоже, імперська влада чи не повірила у власну вигадку. Може, тому вони й були певні, що бліцкриг 2022 р. вдасться тріумфально, що путінські танки зустрічатимуть із квітами й триколорами?

Нині лунають голоси про необхідність остаточного вилучення російської культури з українського простору. На емоційному рівні така реакція більш ніж зрозуміла. Але від географії не втечеш, і варвари на кордоні нікуди не подінуться. Конче необхідно деконструювати імперські міфи і тим самим підривати дієвість пропаганди. Ба більше, маємо бути свідомими внеску українців в імперську літературу, мистецтво, зокрема в XVII–XVIII ст. Маємо розуміти, що український культурний спротив імперії ніколи не припинявся, а всі моделі модернізації завжди в нас були зорієнтовані на Захід. Відкрилося вікно можливостей – світ хоче знати про Україну. Це шанс показати вітчизняну культуру в її органічних зв'язках зі спільним європейським простором. І водночас її становище, її виклики на лінії розмежування світів, зіткнення цивілізацій.

Бібліографія

Агеєва Віра. Українці в дзеркалі імперської літератури // Український тиждень. 14 червня 2022 р. URL: https://tyzhden.ua/Culture/255128

Віра АГЕЄВА

Слова, породжені війною. Які нові лексеми з'явилися в українському мовному просторі в період російсько-української війни?

Мова напрочуд чутлива до суспільних змін. У різний час, коли виникають нові предмети, явища й поняття, будь-яка жива мова породжує неологізми – новостворені слова, терміни чи фрази, що описують навколишню дійсність. Природно, що така резонансна подія як повномасштабне вторгнення Росії в Україну призвела серед іншого й до нового сплеску словотворення. Науковці стверджують, що вік неологізмів зазвичай досить короткий. Деякі з них можуть зникнути так швидко, як і з'явилися. Проте окремі слова надовго закарбовуються в мові й стають невіддільною частиною словесності. Нові слова, відомі вислови та знову актуальні вирази, що увійшли до широкого вжитку українців з початком повномасштабної російсько-української війни, подаємо в словничку найвідоміших неологізмів російсько-української війни. Звісно, він не претендує на вичерпність, адже новотвори з'являються та виходять з ужитку майже щодня.

Слова-неологізми: *Аналоговнєт* – щось вигадане в Росії; *Азовсталь* (*Азовсталь*) – металургійний комбінат у Маріуполі, що став останнім осередком опору українських військових російським окупаційним військам у місті. «*Азовсталь*» – фраза, якою українці віддають шану захисникам Маріуполя, їхній стійкості й незламності; *Байрактар* – інше слово, що увійшло в ужиток з початком повномасштабного вторгнення. «Байрактар» – це турецький безпілотний літальний апарат з великою тривалістю, який активно та ефективно застосовують у боротьбі з російськими загарбниками. Став одним із символів боротьби українців, героєм пісень, поезій тощо. Також відомий як символ підтримки українського народу, зокрема литовцями, які зібрали 5 млн євро на придбання безпілотника для України; *Байрактарити*, *енлоїти*, *джавелінити*, *стінгерити*, *хаймарсити* – нищити ворога, ходити на полювання, партизанити; *Бандеромобіль* – бойовий автомобіль ЗСУ; *Блєндіна* – неологізм, що означає російські ракетні атаки, через які оголошують повітряну тривогу. Слово набуло популярності в українському сегменті Twitter; *Віра* – одна з емоцій українців, що допомагає триматися протягом повномасштабного вторгнення. «Вірте (і допомагайте ЗСУ» – популярний заклик у соцмережах українців; *Волонтерство* – це добровільна суспільно корисна діяльність, що можуть здійснювати і окремі люди, і організації. Значно активізувалося в Україні після початку повномасштабного вторгнення (як і в 2014 р. після початку російсько-української війни) для підтримки Збройних сил; *Герої* – перш за все військові Збройні сили України та інших силових структур. Це також інші люди, що сприяють перемозі України; *Гнів* – емоція, викликана діями російської армії на території України, як від 2014 р., так і від 24 лютого 2022 р. Один із стимулів до боротьби; *Геноцид* – дії російських військ та російського керівництва в Україні. Офіційно визнаний Україною, Естонією, Латвією, Канадою, Польщею, Литвою і Чехією; *Гандж* – вада, недолік. План російської армії зі знищення України;

Дебахнуло (*дебахнулько*) – людина, яка через свій інтерес чи стурбованість може спричинити багато шкоди; *Денацифікація* – вигаданий російською пропагандою термін щодо дій армії РФ та російського режиму, встановленого після запланованої окупації, на території України. План полягав у «звільненні України, зачистки її від нацистів, пронацистськи налаштованих людей та ідеологій». Згодом відкинутий Кремлем; *Джавелін* – протитанковий ракетний комплекс, що активно застосовується в російсько-українській війні. Як і байрактар, став символом спротиву та боротьби України; *Еритрея* – держава у східній Африці, що разом з Білоруссю, Росією, Сирією та КНДР виступила проти резолюції Генасамблеї ООН з вимогою до РФ негайно припинити війну; *Євросоюз* – економічний і політичний союз, що об'єднує 27 незалежних державчленів, розташованих у Європі; *Життя* – те, що змінилося в усіх учасників після повномасштабного вторгнення. Найвища цінність, яку віддають захисники й захисниці України в боротьбі з Росією; *Задвохсотити* – знищити ворога; *Затридні* – нереалістичні плани; *Затрьохсотити* – поранити, нейтралізувати ворога; *ЗСУ* – військове формування, на яке, відповідно до Конституції України, покладені завдання оборони України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності. Захисники й захисниці України, герої; *Іроди* – один з евфемізмів на позначення військових російської армії. Використовується на рівні з термінами «русня», «кацапи», «московити», «рашисти» тощо. Комісія з журналістської етики не рекомендує використовувати це слово, як і інші подібні, в журналістських матеріалах інформаційних жанрів, а прямо називати російських воєнних злочинців – російськими воєнними злочинцями без евфемізмів, щоб не відокремлювати злочинів російської армії від її виконавців та не знімати з них відповідальність. Зокрема, в матеріалах, присвячених відповідальності країни-агресора та її військових за воєнні злочини й порушення прав людини, варто використовувати термінологію українського законодавства та міжнародного права; *Ілон Маск* – інженер, підприємець, винахідник, інвестор, мільярдер. Засновник компаній SpaceX, PayPal, Neuralink і The Boring Company. Долучився до забезпечення українських військових та цивільних модемами супутникового інтернет-зв'язку Starlink, щоб забезпечити доступ до супутникового інтернету в разі виникнення проблем і доступом до традиційної інтернет-мережі; *Їжак* – найпростіше протитанкове загородження у вигляді об'ємних шестикутних зірок з металу. Цей оборонний засіб вперше використали на чесько-німецькому кордоні до 1938 р. У 1941 р. винахід удосконалено. Їжаки менш ефективні, ніж міни та інші загородження, натомість їх можна виготовляти у великих кількостях з підручних матеріалів без застосування високих технологій і легко перекидати з однієї ділянки на іншу, що особливо цінується у воєнний час. Наповнили українські міста і села після повномасштабного вторгнення Росії; *Ймовірність* – характеристика можливості того, що подія відбудеться або ні. Слово активно використовували напередодні російського наступу, намагаючись припустити, чи він відбудеться. Наразі вживається в контексті можливого вступу армії Білорусі у війну та використанння РФ ядерної зброї; *Кадирити* – видавати бажане за дійсність; *Кіборги*– воїни ЗСУ; *Кімити* – зберігати оптимізм; *Мамкувати* – не виконувати простих дій для збереження життя; *Маріуполь* – місто в Донецькій області, знищене російською армією, з 20.05.2022 р. перебуває під повною окупацією ворога.

Місто-герой України; *Лють* – емоція, що її відчуває кожен з українців щодо ворогів. Один зі стимулів до боротьби. Те, на що зрештою перетворюється розпач і сум; *Наволонтерити* – знайти щось потрібне, навіть з-під землі; *Ненависть* – почуття, що виникає після усвідомлення звірств російської армії в Україні. Антитеза любові. Згідно з опитуванням Київського міжнародного інституту соціології, повномасштабна війна з Росією викликала в українців гнів (обурення / ненависть / огиду (53%), гордість за Україну та за її армію (52%), а також тривогу / страх (38%); *Паляниця* – шиболет, що набув популярності після повномасштабного російського наступу як метод розрізнення росіян та українців. Слово «паляниця» важко вимовити іноземцям, зокрема росіянам. Це пов'язано з фонетичною особливістю української мови. В українській мові звук **ц** може вимовлятись і твердо, і м'яко. На кінці слова він завжди вимовляється м'яко або пом'якшено: *заєць*, *перець*, *вулиця*, *птиця*, *синиця*. Виняток становлять лише окремі запозичення: *палац*, *шприц*. Натомість у російській мові **ц** завжди твердий: *заяц*, *перец*, *улица*, *птица*, *синица*; *Привид Києва* – міська легенда про персонажа російсько-української війни, українського пілота-аса; збірний образ пілотів 40-ї бригади тактичної авіації; *Рашизм* – злочинна шовіністична ідеологія «русского міра». Російський різновид нацизму. Політична ідеологія Росії, що базується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян, «старшості братнього народу», нетерпимості до елементів культури інших народів: тоталітаризмі й імперіалізмі, використанні російського православ'я як моральної доктрини, на геополітичних інструментах впливу, насамперед енергоносіях для європейських країн, військовій силі тощо. Терміном послуговується американський історик Тімоті Снайдер. Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики підтримує ініціативу українських науковців, журналістів, політологів, усього громадянського суспільства щодо популяризації та визнання терміна «рашизм» на національному та міжнародному рівнях; *Рашисти* (*русня, рюзкі, свинособаки, чмоні*) – російські військові, прихильники Путіна; *Територіальна оборона* – окремий рід сил ЗСУ, на який покладається організація, підготовка та виконання завдань територіальної оборони. Підрозділ ЗСУ, який бере активну участь у російсько-українській війні. Сили територіальної оборони були створені 1 січня 2022 р. на підставі Закону України «Про основи національного спротиву»; *Термоточка* – пожежа в Росії; *Свобода* – найважливіше почуття, те, за що бореться український народ у російсько-українській війні. Воля жити у суверенній і незалежній державі; *Україна* – Батьківщина. Суверенна й незалежна країна площею 603 548 м кв., за збереження якої бореться український народ; *Україніти* – дати жорстку відповідь на невиправдані дії; *Ухтамнєтити* – знищувати ворогів, виділяти те, чого не повинно бути; *Фермери* – неочікувана допомога для ЗСУ у відбиранні ворожої техніки. Зокрема, на території тимчасово окупованої Херсонщини фермери розстріляли російських військових, які приїхали до них, аби змусити продати врожай за низькими цінами та викрасти сільськогосподарську техніку. Протягом усього повномасштабного вторгнення голіруч відбирають у росіян танки та іншу техніку по всій території країни; *Херсон* – тимчасово окупований росіянами адміністративний центр у Херсонській області. Відомий, зокрема, спротивом місцевих жителів окупації та мітингами, масовими акціями протесту щодо приналежності міста Росії чи створення так званої

«народної республіки». Місто-герой України; *Хлопок* – вибух у Росії, Білорусі чи на території, яку тимчасово контролюють окупанти; *Цинізм* – ставлення Росії та росіян до України, намагання привласнити культуру, мову тощо. Стратегія Росії щодо викрадання надбань і ресурсів України або їхнього знищення; *Чорнобаївка* – село в Херсонській області, на аеродромі якого ЗСУ багаторазово завдавали успішних ударів по позиціях ворога. У масовій культурі стало мемом-глузуванням з недалекоглядної Росії; *Чорнобаїти* – наступати на одні й ті ж самі граблі; *Шойгувати* – вдавати, що все добре, коли це не так.

Словосполучення: *Дзеркальна тиша* – бойові дії; *Доброго ранку / вечора, ми з України* – нагадування про себе та свою проукраїнську позицію; *Завести трактор* – застосувати найбільш неочікуваний аргумент, найнесподіваніший засіб для боротьби; *За поребриком* – у Росії; *Йти за російським кораблем* – зазнати поразки; *Негативне зростання, від'ємне виринання* – падіння чи потоплення чогонебудь російського; *Негативно народився* – помер (про російського солдата); *Тракторні війська* – неочікувана дієва допомога; *Шо по русні*? – запитання, на яке очікується знівельована відповідь.

Слова, що отримали нові значення: *Бавовна* – вибух у Росії; *Град* – російська десантна система залпового вогню; *Дискотека* – бойові дії; *Мордор* – Росія; *Орк* – російський військовий, нелюдська істота. Вигаданий вид або раса істот з фантастичних, переважно фентезійних творів. Зазвичай зображають кремезними варварами зі звіриними рисами. Запроваджені Джоном Толкіном як злі істоти-ординці, подібні на людей, але приземкуваті, з великими іклами, гострими вухами. Під час російсько-української війни орками українці стали називати російські війська, порівнюючи їх із «жителями Мордору». Зокрема, мелітопольці зустріли російських окупантів словами: «Орків геть!». Українські ЗМІ порівнюють російських окупантів з орками, проводячи такі паралелі між ними як дезорганізованість, звірина жорстокість та нелюдськість. Комісія з журналістської етики не рекомендує використовувати це слово в журналістських матеріалах, щоб не відокремлювати злочинів російської армії від її виконавців та не знімати з них відповідальність; *Піксель* – українська військова форма, забарвлення в стилі ЗСУ; *Приліт* – влучення ворожої ракети чи снаряда у що-небудь; *Тривога* – сигнал про необхідність прямувати до укриття; *Чисте небо* – відбій повітряної тривоги; *Шана* – почуття українців щодо Збройних сил на рівні із вдячністю; *Щадіння* – синонім до слова пощада; *Юрба* – натовп. Тепер переважно можна побачити в метро, бомбосховищі чи іншому укритті; *Ядерна зброя* – зброя масового ураження, що нею РФ погрожує без'ядерній Україні; *Як ти*? – фраза, якою українці висловлюють свою турботу й любов щодо рідних і близьких людей. Питання, що стало синонімом фрази «Я тебе люблю».

Отже, неологізми як мовне віддзеркалення війни підкреслюють своєрідну рису їх творців, а саме: образність мислення, здатність переосмислювати суворі реалії життя та велике почуття гумору українців. Вони є свідченням невичерпного багатства української мови, вміння тримати стрій, піднімати настрій, звеличувати дух і гартувати волю. І кожне новонароджене слово наближає до найбажанішого словотвірного ряду з дериватом *Пе-ре-мо-га*!

Ніна ЯЦЕНКО

Як учасники мистецьких проєктів можуть протистояти загрозам «русского мира»?

Проблема багатьох демократичних суспільств полягає в тому, що, толеруючи чимало суспільних явищ та сприяючи надмірній свободі особистості у всіх можливих її проявах, вони стали вразливими перед відвертими проявами тоталітаризму та політичного свавілля. Події в Україні 2022 р. чітко продемонстрували нездатність чинних європейських політиків, численних експертів, політологів, суспільствознавців передбачати загрози, які виходять поза межі зрозумілого їм правового поля, системи цінностей і моральних норм. У цьому сенсі більш пристосованими до реалій життя виявилися ті, хто апріорі мали залишатися поза поточною політикою, тобто митці. Саме вони, як люди з надмірною чутливістю та схильністю до передчуття, ще від часів анексії Криму та часткової окупації частини Донецької та Луганської областей України, почали передрікати небезпеку, що ширилася Європою з боку РФ.

З 2014 р. чимало майстрів образотворчого мистецтва своїми творами в різний спосіб почали закликати політиків бути більш обачними. Одним із таких став польський художник і дизайнер Войчєх Куроць. Його реакцією на незаконне захоплення Криму та включення його до складу РФ став доволі промовистий плакат з характерним закликом: «Achtung Russia!» (1). Особливу увагу, крім колористичного вирішення твору, привертала характерна графіка літер «С» в слові «Russia», яка викликала стійку асоціацію з символом нацистських підрозділів Schutzstaffel (SS), підпорядкованих націонал-соціалістичній німецькій робітничій партії. Обличчя очільника Росії на тлі схрещених кісток також натякало на сутність його вчинків та поведінки в контексті міждержавних відносин. Плакат уперше був експонований у Кракові. Місцева поліція та влада, не переймаючись глибоким аналізом історичної символіки твору, звинуватила автора в пропаганді фашизму та тоталітаризму. Лише під тиском деяких польських ЗМІ й громадських організацій прокурор був змушений відкликати свої звинувачення на адресу дизайнера.

2016 р. плакат був помічений російськими пропагандистами та представлений на телевізійному каналі «Россия-1» з відповідним супроводом про розпалювання автором плаката ворожнечі та роздмухування русофобії в Польщі. В Україні твір не привернув належної уваги суспільства, бо українці на той момент уже на практиці переконались у підступності російських лідерів, у їхній здатності до порушення міжнародних угод, проведенні агресивної зовнішньої політики та підміни понять у дипломатичній риториці. Саме в цей час політичне керівництво України намагалося зосередитися на формуванні й фінансуванні армії та на пошуку дипломатичних шляхів розв'язання проблеми анексії території країни.

У 2018 р. після атаки РФ на українські кораблі в Азовському морі та захоплення їхніх команд до російського полону тема ескалації російсько-українського конфлікту актуалізувалась. Відтак використання плаката Войчєха Куроця в одній із програм польського телебачення видавалося цілком прийнятним.

Твір якнайкраще візуалізував загрози, що ширилися з боку РФ. Натомість поява плаката на польському телебаченні потягла за собою виклик польського посла в Росії Влоджімєжа Марцінчука до МЗС Росії, позбавлення журналістів і редактора програми 50% їхньої зарплати та відсторонення від роботи. Спостерігаючи за тогочасною реакцією польського суспільства на свій твір, художник у численних інтерв'ю заявляв, що його плакат виявився лакмусовим папірцем, який мав перевірити, чим насправді є польське суспільство? На що воно готове: толерувати поведінку Путіна чи засудити її? Митець відверто заявляв, що плакат − це протест «проти бандитських дій російської держави на чолі з Путіним». Відтак той, хто засуджував зміст самого твору, «або нічого не розуміє, або погоджується з політикою Путіна».

Однак, не встигла РФ у лютому 2022 р. розпочати своє вторгнення в Україну, як все стало на свої місця. Віце-маршалок Сейму Малгожата Госєвська прийшла на засідання парламенту в майці з графікою Войчєха Куроця і заявила, що її зовнішній вигляд не є випадковим, бо тим самим вона намагається заявити, що «Путін хоче розсварити російський народ з демократичним світом, частиною якого є Україна». Вона закликала послів Сейму рішуче сказати «Ні!» «Путіну-вбиці, Путіну-терористу, Путіну-злочинцю». Наступними днями плакат уже опинився на перших шпальтах польського тижневика «Gazeta Polska». Виявилося, що те, до чого художник закликав ще вісім років тому і до чого не дослухалися політики, в одну мить стало реальністю, а сам твір протягом місяця набув нового змісту та нових деталей.

Окремо від польського дизайнера свою позицію щодо захоплення Криму в 2014 р. висловив український художник, ілюстратор-дизайнер, багаторічний арт-директор відомого українського часопису «Український тиждень» Андрій Єрмоленко. Як не дивно, але у власних візуальних рефлексіях на цю тему художник також звернувся до символів смерті у вигляді скелета, який тримає хліб-сіль – традиційний дарунок на новосілля. Основне гасло плаката закликало окупантів: «Ласкаво просимо – смерть загрожує всім!». Цей мистецький проєкт також не залишився поза увагою вітчизняних і зарубіжних арт-спільнот та зацікавлених громад.

Імовірно, саме подібність сприйняття поточних подій обома митцями, використання ними схожих символів і привело зрештою до створення унікального артистичного проєкту, наслідком якого стало відкриття виставки з промовистою назвою «День Перемоги», яка відкрилася 9 червня 2022 року у львівському сквері «На Валах». Її співорганізаторами стали Генеральне консульство Республіки Польща у Львові, Львівська обласна військова адміністрація, Польський інститут у Києві та Центр сучасного мистецтва «Замок Уяздовський».

На спільній виставці польського та українського художників було представлено близько 20 плакатів на актуальну тему російської агресії, загрози не лише Україні, але й цілому світові, небезпеки поширення тоталітаризму, яка продовжує загрожувати Європі, порятунку мирного українського населення як заручника ситуації. Більшість творів були створені після 24 лютого 2022 р. Натомість одне з центральних місць на виставці простонеба займало першоджерело візуалізації російської загрози, яку не змогли передбачити політологи, зате відчув художник, тобто плакат Войчєха Куроця «Achtung Russia!». Тут таки була представлена його більш актуальна версія з написом польською мовою

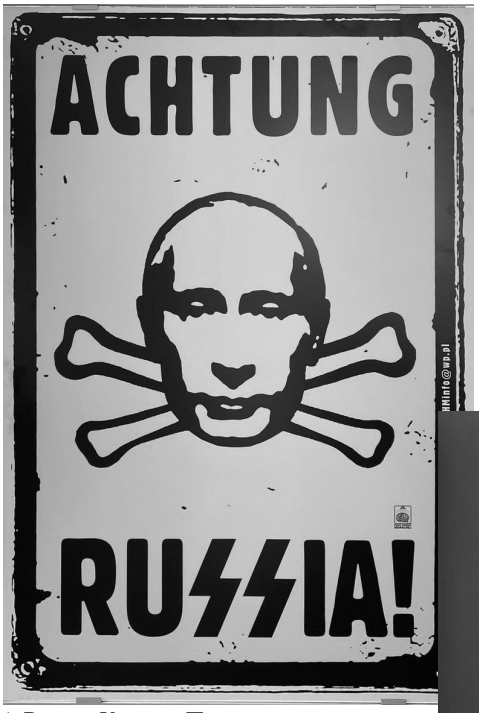

1. Войчєх Кукоць. Плакат «Achtung Russia!», 2014. Фото О. Павлусенка

2. Войчєх Кукоць. Плакат «Jestem z Polski. Cancel Russia! Wspierajcie Ukrainę!», 2022. Фото О. Павлусенка

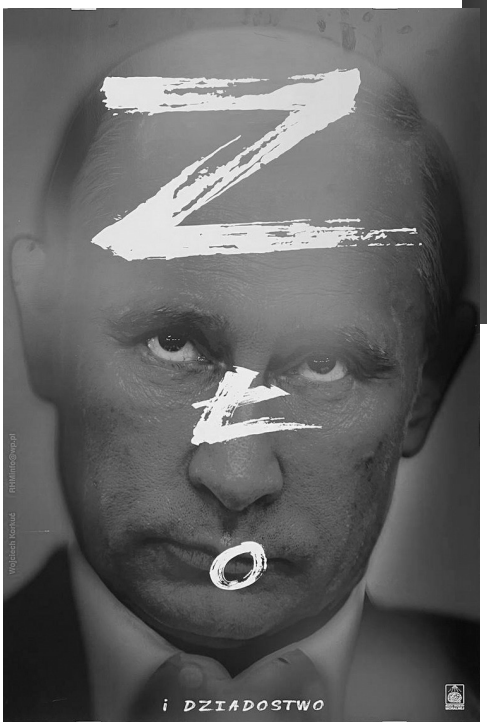

3. Войчєх Кукоць. Плакат «Zło i dziadostwo», 2022. Фото О. Павлусенка

4. Андрій Єрмоленко.
Плакат «Hello Europe!», 2022.
Фото О. Павлусенка

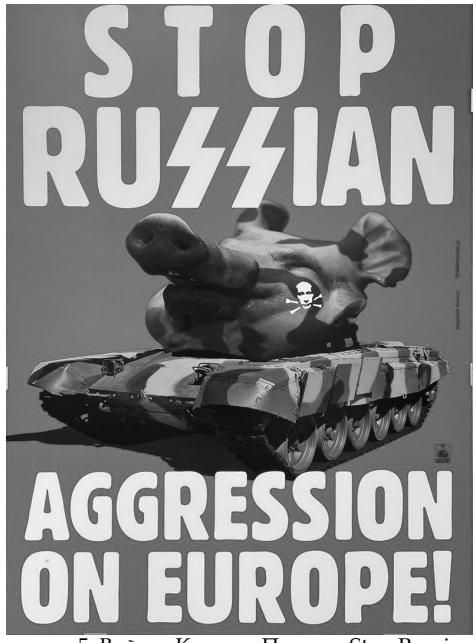

5. Войчєх Куроць. Плакат «Stop Russian Aggression on Europe!», 2022.
Фото О. Павлусенка

«Solidarni z Ukrainą». Продовженням теми солідарності поляків з українцями став плакат у синьо-жовтих тонах, у якому одним з елементів українського державного герба стала «колонна Сигізмунда» − один із символів Варшави (2). На думку генерального консула Елізи Дзвонкєвіч, більшість представлених плакатів транслювали одну думку: «Українці захищають не тільки свою Батьківщину, але й Польщу, і всю Європу».

Загалом зміст багатьох плакатів полягав не лише в мистецькому «стьобі» над сутністю «русского мира», а й у намаганні переконати світ у правоті українців, унаочнивши віру в перемогу Добра над Злом. Проєкт мав певну мету, що полягала в переконанні представників політикуму окремих країн Європи, які чинять спротив санкціям проти Росії, відмовляються нести колективну відповідальність за те, що виростили чергового політичного монстра і дозволили йому в XXI столітті безкарно порушувати міжнародне право, загарбувати території сусідніх держав, вбивати мирне населення, нищити дітей, тероризувати всю Європу та світ не лише наявністю ядерної зброї, але й загрозою її застосування. За задумом авторів достукатися до розуму та сумління багатьох європейських політиків покликані були плакати з маленькою дівчинкою на першому плані, яка закликає врятувати Маріуполь, гуманітарна та екологічна катастрофа в якому розгортаються й надалі; із зображенням людей різних професій, які стали єдиним фронтом на захист своєї країни та цілого регіону; із закликами про надання підтримки українцям тощо.

У спільному мистецькому проєкті Войчєха Куроця та Андрія Єрмоленка найважливіше значення мали ті плакати, які перелічували джерела путінського режиму, окреслювали його сутність, визначали зміст та визначальні риси «русского мира». Це плакати «Зло та сміття» (3), «Країна Зомбі», «Путін-

ський "мир"», «Привіт, Європо!» (4), «Зупиніть російську агресію в Європі!» (5), «Росіяни, зупиніть це! Світ, зупини це!» та інші. Цими творами, використовуючи мінімум зображальних і вербальних засобів, митці прагнули показати головну квінтесенцію глобального Зла. На думку художників, репрезентовану певними візуальними образами, основними складниками «русского мира» є ненависть до людини, жага крові, тотальна брехня, прагнення залякати будь-кого настільки, аби перетворити людські істоти на відвертих зомбі, керованих волею хворого диктатора.

Не менш важливим посланням, з яким художники звернулися своїми творами до європейців, став заклик замислитися над тим, як повоєнна Європа допустила появу чергового тоталітарного режиму, який за своїми рисами та формами став жахливішим за нацизм і комунізм. Однією з відповідей на це запитання стало ігнорування уроків історії. Про це красномовно промовляють плакати про 83-тю річницю початку Другої світової війни, про Катинську трагедію 1940-го та Смоленську катастрофу 2010 р.

Отже, проєкт «День Перемоги», попередній творчий доробок обох митців, які в червні 2022 р. об'єднали свої творчі зусилля заради поширення інформації про кривавий путінський режим і принади «русского мира» серед широких верств українців, поляків і інших європейців, отримали значний позитивний відгук у мистецьких та культурних колах України й Польщі. Можна сподіватися, що подальша промоція проєкту в інших країнах регіону, особливо в тих країнах, політичне керівництво яких продовжує політику заохочення та задоволення російського диктатора, також буде мати позитивні наслідки. Оскільки, що більше людей розумітимуть сутність того, що нині відбувається в Україні, що менше шансів на повторення цих та подібних до них подій у світі буде залишатися. Творча співпраця митців двох країн у черговий раз довела, що мистецтво не повинно стояти осторонь військово-політичних конфліктів. Навпаки, його прийоми та засоби здатні заповнювати певну інформаційну нішу, відігравати свою роль у гібридних війнах XXI ст.

Бібліографія

«Achtung Russia» w Sejmie. Wicemarszałek Gosiewska z mównicy: Ukraina! Precz z Putinem! (24.02.2022). URL: https://www.wprost.pl/polityka/10633831/achtung-russia-w-sejmie-wicemarszalek-gosiewska-z-mownicy-ukraina-precz-z-putinem.html

Korkuć: Mój plakat to protest przeciwko bandyckim działaniom Putina (30.11.2018). URL: https://dorzeczy.pl/kraj/85555/wojciech-korkuc-o-achtung-russia.html

Naklejka «Achtung Russia» – najnowsze wydanie «Gazety Polskiej» z bardzo aktualnym dodatkiem (04.03.2022). URL: https://niezalezna.pl/432789-naklejka-achtung-russia-najnowsze-wydanie-gazety-polskiej-z-bardzo-aktualnym-dodatkiem

Robak-Sobolewski Marek, Figel Joanna. Sztuka polityczna: wystawa: U-jazdowski, 27/08/2021–16/01/2022, Warszawa: Centrum Sztuki Współczesnej Zamek Ujazdowski, 2021/

Rosyjskie MSZ oburzone grafiką w TVP. Wzywa polskiego ambasadora (30.11.2022). URL: https://dorzeczy.pl/kraj/85491/rosyjskie-msz-oburzone-grafika-w-tvp-wzywa-ambasadora-rp.html

Скаловська К. У Львові відкрили виставку плакатів «День Перемоги». URL: https://suspilne.media/248380-u-lvovi-vidkrili-vistavku-plakativ-den-peremogi/

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

Якою була реакція українських політичних карикатуристів на зміну зовнішньополітичної ситуації, на загрозу війни, небезпеку вторгнення, поточну ситуацію щодо успіхів «русского мира» в Україні?

З моменту появи у XVIII ст., під час свого бурхливого розвитку протягом XIX й донині, політична карикатура була і залишається специфічним жанром мистецтва, яке вдало і лаконічно поєднує в собі зображення й текст. Відтак твори політичної карикатури цілком можна зараховувати до категорії креолізованих текстів, вартих окремого історичного, соціологічного чи культурологічного дослідження.

Метою створення такого комплексного послання суспільству слід вважати потребу авторів привернути увагу до найбільш актуальних питань чи явищ сьогодення. Досягнути цієї мети художникам та авторам текстового супроводу (бо інколи це можуть бути різні особи) допомагає не лише художня майстерність, іронія, вміння вдало застосовувати гіперболи, метафори, сатиру, але й глибоке занурення в питання зовнішньої та внутрішньої політики.

Специфіка жанру, твори якого покликані критикувати окремі явища суспільного життя та його вади, контролювати дії влади, полягає в тому, що твори політичної карикатури та їхні автори часто є залученими до пропаганди. В умовах політичного та військового протистояння України та РФ спроби аналізу та осмислення тематичних креолізованих текстів залишатимуться суб'єктивними і будуть залежати від політичної позиції творця й дослідника. Неупередженість та відстороненість у цьому процесі на цей момент виглядають маловірогідною опцією.

Існує думка, що коріння сучасної української політичної карикатури сягає доперебудовних часів. Саме тоді, 1 квітня 1983 р. було створено київський клуб «Архігум» (назва спочатку розшифровувалася як «Архітектурний гумор», а згодом як «Архігуманність»), який об'єднав тогочасних карикатуристів Віктора Кудіна, Анатолія Казанського, Юрія Кособукіна, Юрія Головченка, Сергія Алєєва, Євгена Григор'єва та інших. Саме їхня творчість, яка розвивалася в непростих умовах занепаду радянської тоталітарної держави, заклала основи інтелектуального гумору та встановила високу мистецьку планку для митців часів незалежності.

Нині одним із найбільш відомих об'єднань художників-карикатуристів можна вважати платформу електронного видання «Перець. Весела республіка» (https://www.perets.org.ua/). З цим виданням співпрацює понад 15 майстрів, серед яких Валерій Чмирьов, Олексій Кустовський, Валерій Момот, Юрій Кособукін, Олександр Коноваленко та інші.

Водночас існує низка авторів, які працюють виключно індивідуально, виконуючи серії карикатур за певною тематикою, які є окремими мистецькими проєктами або результатом постійної співпраці з певними виданнями. Тут

можна було б назвати карикатуриста з псевдонімом «Орел В», що співпрацює з «Чорноморкою» (Чорноморська телерадіокампанія), художника і лідера гурту «ОТ VINTA» Юрія Журавля або Андрія Єрмоленка − головного дизайнера журналу «Час.ua», «Профіль», арт-директора журналу «Український тиждень».

Виходячи з тих основних завдань, які покликана виконувати карикатура, а саме – залишати комічне враження, висміювати, критикувати та засуджувати, виступати проти конкретної людини, факту, явища, спонукати до роздумів, до діалогу, і водночас, виходячи з тих цілей, які переслідує карикатура, – навчати, виховувати та агітувати, варто звернути увагу на твори низки художників. Саме вони дозволяють визначити в найбільш актуальних темах «русский мир» та «війна» основні сюжети, персонажі, факти.

Так, у значному творчому доробку митця з псевдонімом «Орел В», що створювався від 2014 р. дотепер, є чимало праць, присвячених анексії Криму, порядкам і життю ОРДЛО, нереалізованим обіцянкам Путіна та його оточення, образу окупантів, «політичним казкам» й ура-патріотичним закликам російського керівництва, завдяки чому забезпечується набір особового складу армії, що нині воює проти України. Автор супроводжує свої ілюстрації текстами, іноді цілими діалогами російською мовою, орієнтуючись на відповідну цільову аудиторію (1). Окремий блок карикатур художника, об'єднаних темою «Сумна казка про ура-патріотів» для тих, хто тішиться тим, що «діди воювали» і «можемо повторити». До них він окремо додав україномовну казку, головним персонажем якої є Ведмідь на ім'я Медведій. Йдеться про те, як, піддавшись гаслам «на сусідній ліс!» та іншим подібним, Ведмідь опинився на війні і втратив кінцівки. Наприкінці тексту автор ставить запитання до тих, кого нинішня російська влада закликає «повторити»: «Тобі хочеться повоювати, поставити сусідів на коліна, а самому героєм […] отримати купу благ?». І сам радить прочитати постскриптум казки. Зміст останнього є таким: «P.S. Після Другої світової війни клініка для військових, які втратили всі кінцівки, перебувала на острові Валаам, не дуже далеко від Пітера. Пошукай про Валаамський будинок інвалідів в Гуглі та подивися на дозвіллі. Войовничі мізки добре прочищає» (2).

Такі довгі тексти, що супроводжують карикатури, є нетиповим явищем для цього жанру і тим цікавішою є форма, яку шукає автор для втілення своїх творчих планів. Його ілюстрації загалом привертають увагу, передусім, яскравістю, а тексти супроводу – повчальним контентом.

Глибоким змістом і тонким гумором проникнуті карикатури відомого художника Олексія Кустовського, який підписує свої твори криптонімом «KUSTO». Ще в 2014 р. художник супроти власних переконань не братися за політичні теми, взяв участь у IV Міжнародному конкурсі карикатури «Диявольська бензоколонка». Мета конкурсу полягала в тому, щоб художніми засобами розкрити тему підтримання путінською Росією тероризму у світі. Кустовський представив на конкурс карикатуру, яку можна було б назвати «Тореадор» (3). За задумом автора, тореадор з українським прапором в одній руці та списами у вигляді мальв в іншій долає розлюченого Ведмедя, що традиційно виступає символом Росії. Зміст твору глибоко гуманістичний, бо автор переконаний, що Добро (у цьому випадку квіти, природа) завжди подолає Зло

1. В. Орел. Карикатура «Конференція на тему: «Як жити назло всьому світові», 2019. Джерело: https://blackseatv.com/uk/special-opinion-ua/ruskomirnoye-karikaturi-na-okupantiv/

2. В. Орел. Сумна казка про «ура-патріотів». Джерело: https://blackseatv.com/uk/special-opinion-ua/sumna-kazka-pro-ura-patriotiv/

3. Олексій Кустовський. Карикатура «Тореадор». Джерело: https://apostrophe.ua/ua/news/society/2022-04-05/putin---kaput-yarkie-karikaturyi-na-glavu-kremlya-i-ego-orkov/264984

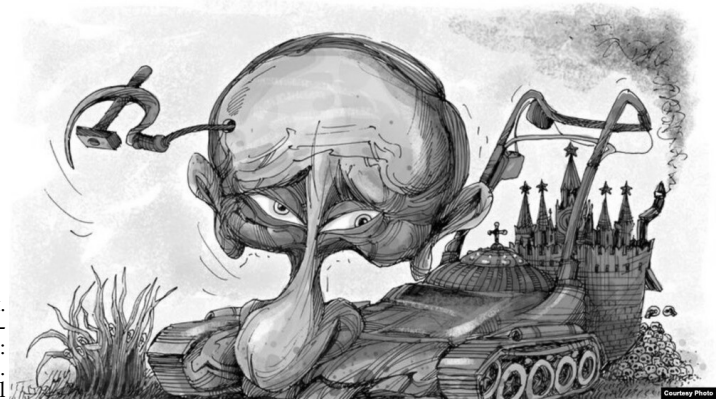

4. Олексій Кустовський. Карикатура «Газонокосилка». Джерело: https://www.radiosvoboda.org/a/26602669.html

5. Олексій Кустовський. Карикатура «Жолудь». Джерело: https://ipress.ua/media/gallery/full/2/5/250996.jpg

8. Валерій Чмирьов.
Джерело: https://www.perets.org.ua/?id=11785420

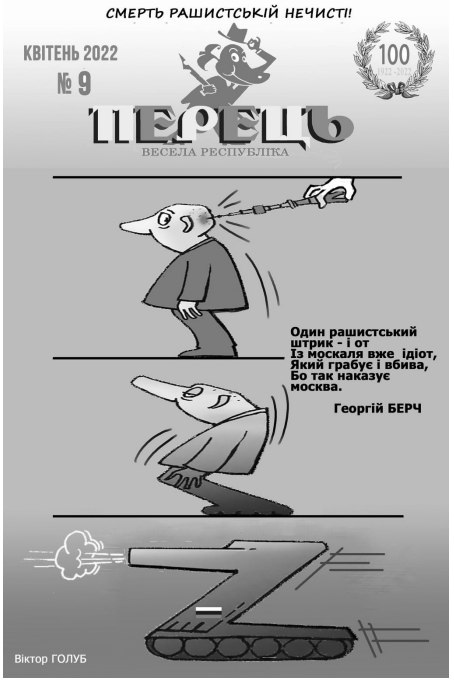

6. Віктор Голуб. Джерело: https://www.perets.org.ua (№ 9, 2022).

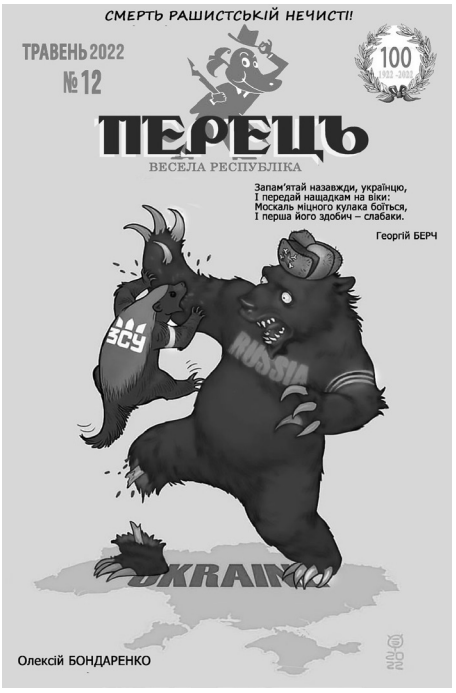

7. Олексій Бондаренко. Джерело: https://www.perets.org.ua (№ 12, 2022)

(інший тип природи). Відтак Україна обов'язково здолає путінську Росію. Твір побудований винятково на символах та асоціаціях. Аналогічними є й інші твори Олексія Кустовського.

Однією з найбільш кривавих та жахливих за своїм змістом є карикатура під умовною назвою «Газонокосилка» (4), а найбільш кумедною – карикатура за мотивами мультиплікаційного фільму «Льодовиковий період», де скажена білка – це Путін, а жолудь, який вона намагається згризти, – Україна (5). Такого типу твори можуть бути зараховані до окремих груп, присвячених основним персонажам «руськомирівського» та «воєнного» тематичних блоків.

Цілеспрямовано і влучно з «русским миром» та усіма, хто залишається під впливом російської пропаганди на території ЛДНР, на окупованих та анексованих теренах України, від початку активної фази війни борються художники електронного видання «Перець». Кожен номер журналу дає матеріал для аналізу та роздумів, але, як завжди, в легкій і доступній візуальній формі. Сутність впливу «русского мира» на населення, яке не має імунітету та будь-яких засобів захисту від пропагандистської отрути, прекрасно демонструє карикатура Віктора Голуба. По суті в три кроки: від уколу через переродження до повної трансформації на машину для вбивства, людина здатна перетворитися на монстра, готового нести смерть і руїну. Віршований супровід до ілюстрації, виконаний Георгієм Берчем, також є доволі влучним:

Один рашистський
Штрик і –
Із москаля вже ідіот,
Який грабує і вбива,
Бо так наказує Москва (6).

Інша карикатура, створена художником Олексієм Бондаренком та опублікована в травневому номері журналу, одразу перетворилася на пропагандистський плакат, який швидко поширився теренами Західної України, зокрема особливої популярності набув у Львові. Вдало використовуючи впізнавані образи тварин-символів, автор дотепно продемонстрував, що хоч ведмідь – символ путінської Росії – є більшим та сильнішим, росомаха – символ України – гідний супротивник, який не випустить зі своїх кігтів нападника. Вербальний супровід до візуальної частини карикатури, створений згаданим вище Георгієм Берчем, нагадував творчість борців за незалежність України у XX ст. і мав піднімати бойовий дух українських захисників:

Запам'ятай назавжди, українцю,
І передай нащадкам на віки.
Москаль міцного кулака боїться,
І перша його здобич – слабаки (7).

Не менш показовим із точки зору розуміння цілеспрямованого використання креалізованих текстів у середовищі пересічного населення в період війни є карикатура Валерія Чмирьова. Твір спрямований своїм змістом на перспективу, переконуючи і постраждале мирне населення окупованих територій, і колаборантів, і військових: час покарання за незаконні дії обов'язково настане, після чого територія України буде звільнена від носіїв ідеології «русского мира», від Російської православної церкви, яка була й залишається одним з агентів впливу Російської держави в Україні, від російської мови та культури

як підстави для «асвабажденія» населення, від радянської та рашистської символіки та тіл тих, хто став зброєю в руках злочинного режиму сусідньої країни (так званий «груз 200») (8). Все це символічно вимітає «поганою мітлою» боєць української армії, який уособлює загальне очищення українського суспільства від того ідеологічного сміття, яке забезпечило територіальні втрати України в 2014 р. та призвело до успіхів армії супротивника після 24 лютого 2022 р.

Отже, карикатура з цілком мирного засобу суспільного контролю за адекватністю влади в умовах російсько-українського збройного протистояння перетворилася на зброю. Відтак усі прийоми, які використовують митці, переслідували і переслідують переважно одну мету – максимально емоційний та інтелектуальний вплив на цільову аудиторію. Мета цього впливу − добитися максимального інформування населення України про сутність загрозливого для країни «русского мира», політичного режиму Росії, про адекватність / неадекватність лідера РФ, про сутність боротьби української армії тощо. Зрозуміло, що в умовах відкритого збройного протистояння мистецтво політичної карикатури в Україні переважно обернулося проти зовнішнього ворога й перенаситилося пропагандистськими гаслами, однак інакше й не може бути. Інша справа, що не варто захоплюватися тимчасовими цілями, а треба думати на перспективу й уникати самовпевненості та некритичності у ставленні до чинної влади.

Бібліографія

«Архігум»: 20 років сміху. URL: https://zn.ua/ukr/ART/arhigum_20_rokiv_smihu.html

Бережнюк О. Карикатура як зброя. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/media/karykatura-yak-zbroya

Ваннек В. Карикатура на межі між пропагандою і творчістю (2014). URL: https://www.radiosvoboda.org/a/26602669.html

«Всі на захист Києва»: художник створив плакати до Дня столиці. URL: https://wz.lviv.ua/news/459109-vsi-na-zakhyst-kyieva-khudozhnyk-stvoryv-plakaty-do-dnia-stolytsi

Знаменитий український художник влучив карикатурою по «самому» Кремлю, процитувавши слова Василя Симоненка (2018). URL: https://procherk.info/news/7-cherkassy/64172-znamenitij-ukrayinskij-hudozhnik-vluchiv-karikaturoju-po-samomu-kremlju-protsituvavshi-slova-vasilja-simonenka

Кудін В. Карикатури. Чверть століття «Графічних гострот». 2008. 256 с.

Лялина А. Политическая карикатура и особенности ее использования в политической борьбе в Украине // Культура народов Причерноморья. 2011. № 199. Т. 1. С. 142−144.

Путін − капут: яскраві карикатури на главу Кремля та його «орків». URL: https://apostrophe.ua/ua/news/society/2022-04-05/putin---kaput-yarkie-karikaturyi-na-glavu-kremlya-i-ego-orkov/264984

Сумна казка про «ура-патріотів». URL: https://blackseatv.com/uk/special-opinion-ua/sumna-kazka-pro-ura-patriotiv/

Хрущова Д. Карикатура и пропаганда: образ современной Украины в изображении пророссийских СМИ (2014–2018) // STUDIA ROSSICA POSNANIENSIA. 2022. Vol. XLVII/1. PP. 143–162.

Художник Андрій Єрмоленко створив жорсткі плакати до ЧС з футболу в Росії (2018).URL:https://pen.org.ua/hudozhnyk-andrij-yermolenko-stvoryv-zhorski-plakaty-do-chs-z-futbolu-u-rosiyi

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

Чи можна візуалізувати «русский мир»?

Для того, аби спробувати відповісти на це запитання, щонайменше потрібно визначитися зі змістовим наповненням самої лексеми «русский мир». Однак, як зазначила відома історик та соціальний філософ Лариса Якубова, якщо при пошуковому запиті система Google видає дослідникові майже 14 млн згадок, здійснити це практично буде дуже важко.

Звісно, можна піти шляхом визначення основної квінтесенції цього явища. Тут цілком підійшло б лаконічне визначення російської історикині і публіцистки, православного ідеолога Наталії Нарочницької, яка вважає, що «"русский мир" − це не лише Росія і росіяни в світовій історії. "Русский мир" − це зв'язок у часі і просторі, в житті і свідомості тих, хто поєднаний відчуттям співпричетності до всієї багатовікової історії Росії». Водночас підійшло би і більше екзистентне визначення Євгенії Астахової, яке представляє «русский мир» як «енергію російської культури, що розповсюджується в світі автономно, подеколи незалежно від волі урядів». За цими «інтелектуальними забавами» насправді криється звичайна спроба віднайти відповідь на основоположне питання ідентифікації та класифікації явищ: «що то є?». Сучасним росіянам, як і багатьом поколінням їхніх предків, зробити це дуже нелегко. Бо нічого власне свого у них ніколи не було, а все, що має і чим пишається цей народ, є запозиченим і адаптованим, або створеним на ґрунті всякого роду багатоманітності, яка лише частково пов'язана з чимось, що належить саме росіянам. Величезне значення має ще й те, в яких географічних та кліматичних умовах зростала і розвивалась російська культура в широкому розумінні цього слова, бо подібних часових та просторових обставин не мав жоден народ на планеті. Це певним чином робить його унікальним. Проте ця унікальність і перетворює носіїв цієї культури на специфічних істот, які не визнають поруч із собою жодної інаковості, жодної іншої форми життя. Це, звісно, моя особиста точка зору, яка, без сумніву, теж має право на існування.

Відтак, якщо «русский мир» настільки метафізичний і невловимий, то чи можна спробувати його відобразити на будь-якому матеріальному носії? Я б спеціально не переймалася цим питанням, якби не поставлене завдання. З одного боку, вже існує російська художня література, яка прекрасно справилася з цим завданням і вербально створила образ того, що являє собою «русский мир». З іншого, є так звана народна архітектура, яка існує поза межами великих міст і надає форму способу життя носіїв «русского мира». З третього, в росіян є природне бажання показати себе світові. І ось тут виникає потреба візуалізувати те, з чим зіткнулися українці та світ в умовах відкритого військового протистояння 2014−2022 років.

Сам процес візуалізації є складним та комплексним і мав би включати чимало складників. Натомість росіяни самі полегшили нам завдання, оскільки у власному середовищі сформували художника, який якнайкраще справився з цим завданням. Це Василь Володимирович Шульженко (р. н. 1949), який, як зазначено в його біографії з відкритих джерел, працює в «жанрі фігуративного живопису в стилі епатажу та гротескного реалізму». Найбільш продуктивний

період його творчості, судячи з датування його робіт та участі у виставках, припав на 1990-ті та початок 2000-х років. Він є доволі популярним за межами Росії і знаним на батьківщині. Натомість його часто називають «Васею, который не любит русских». Водночас, якщо почати ретельно, картина за картиною, вивчати його полотна, одразу ж стане зрозуміло, що він «плоть від плоті» того, що відображає. Якщо сюжети картин художника переглянути в комплексі з результатами контент-аналізу текстів його інтерв'ю, то стане зрозуміло, чому саме його творчість дозволяє побачити на власні очі те, що приховано за лексемою «русский мир».

Для прикладу можна оглянути та проаналізувати лише кілька картин. У контексті тих звірств, з якими зіткнулися українці з боку російської армії протягом лютого – червня 2022 року, передусім, варто звернути увагу на полотна під назвами «Матрос та його дівчата» (1), «Мрії солдата» (2), «Морська душа» (3), «Ведіння», «Оргія» (4), «Сортир» (5) та «Наполеон оволодіває Росією» (6). Не дивно, що свої твори художник часто пише, водночас вживаючи алкоголь, який вивільняє з надр його сутності те, що потім бачить європейський та американський глядач і втрачає свідомість від епатажу автора. Українцям і українкам, згвалтованим та приниженим російськими солдатами в окупованих та зруйнованих містах і селах, з жахом довелось зіткнутися і відчути на собі те, що було представлено художником лише як уявні бажання намальованих абстрактних персонажів. Несподівано виявилося, що нібито вигадані мрії його «героїв» були лише прихованим реальним прагненням брудних, п'яних, розгнузданих та огидних двоногих істот до оволодіння всім, що їм траплялося на очі. Нереалізовані протягом багатьох віків бажання та устремління численних поколінь нещасливих, неуспішних, незадоволених людських істот – стали жахом для тих, хто не сподівався на подібну лють до собі подібного. Багатовікове знущання російської влади над власним народом, насилля, проявлене в різноманітних формах, вилилися в ті військові злочини на сексуальному ґрунті, які були здійснені російськими солдатами. Це є особливо показовим, якщо розглядати нормальні статеві стосунки як обмін енергією і пам'ятати про те, що «русский мир», за одним з вище згаданих визначень, – це теж енергія. Тільки вона є негативно зарядженою, бо багато десятиліть перебувала в застояному стані, не мала виходу. А в силу обставин і не могла бути спрямована на позитивне творення будь-чого. Ця енергія виявилася здатною лише на руйнування, в т. ч. й самих її носіїв.

Відтак в уявленні незаангажованого глядача вигляд зруйнованих українських міст, які залишили по собі російські військові, повністю узгоджується зі змістом картини «Мойка» (7). Він – квінтесенція того, що є в головах носіїв «русского мира», в лещатах якого вони живуть десятиліттями.

Не менш промовистими є полотна «Пастир» (відтак у глядача одразу виникає асоціація: «Який пастух/чабан, така/таке і паства/стадо»), «Ряжені» (це прямий відсил до сучасного російського політикуму та представників пропагандистських структур) (8), «Сквер» (майже ідеальна ілюстрація соціальної стратифікації російського суспільства) (9) та ін.

Нарешті, глобальність катастрофи від зіткнення з «русским миром», а також неосяжність цього явища, глядач відчує від занурення в споглядання та аналіз трьох картин «Політ» (10), «Той, що прагне» (в оригіналі «Стремящийся») (11)

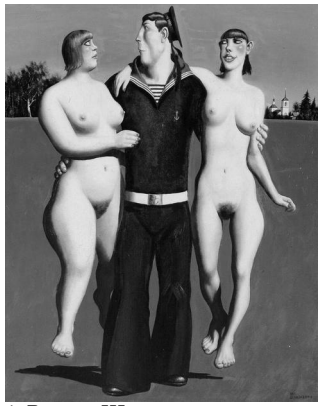

1. Василь Шульженко. Матрос та його дівчата. Джерело: http://samlib.ru/w/wanjukow_a/07shulxzhenko.shtml

2. Василь Шульженко. Мрії солдата. Джерело: http://samlib.ru/w/wanjukow_a/07shulxzhenko.shtml

3. Василь Шульженко. Морська душа. Джерело: http://samlib.ru/w/wanjukow_a/07shulxzhenko.shtml

4. Василь Шульженко. Оргія. Джерело: http://samlib.ru/w/wanjukow_a/07shulxzhenko.shtml

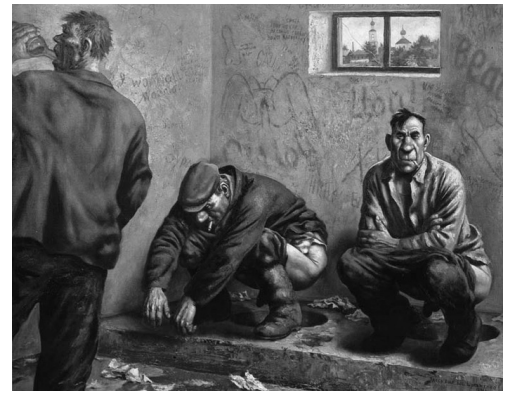

5. Василь Шульженко. Сортир. Джерело: http://samlib.ru/w/wanjukow_a/07shulxzhenko.shtml

6. Василь Шульженко. Наполеон оволодіває Росією. Джерело: http://samlib.ru/w/wanjukow_a/07shulxzhenko.shtml

7. Василь Шульженко. Мойка. Джерело: http://samlib.ru/w/wanjukow_a/07shulxzhenko.shtml

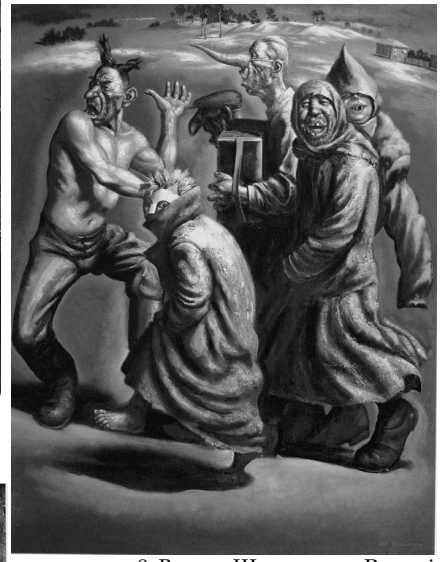

8. Василь Шульженко. Ряжені. Джерело: http://samlib.ru/w/wanjukow_a/07shulxzhenko.shtml

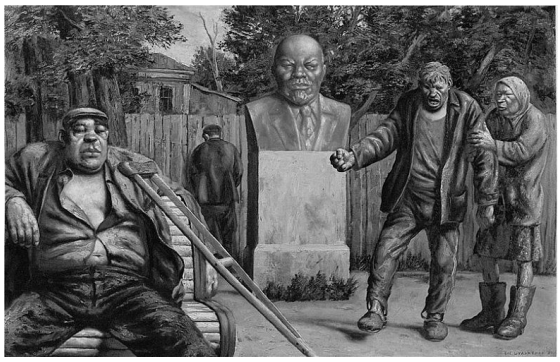

9. Василь Шульженко. Сквер. Джерело: http://samlib.ru/w/wanjukow_a/07shulxzhenko.shtml

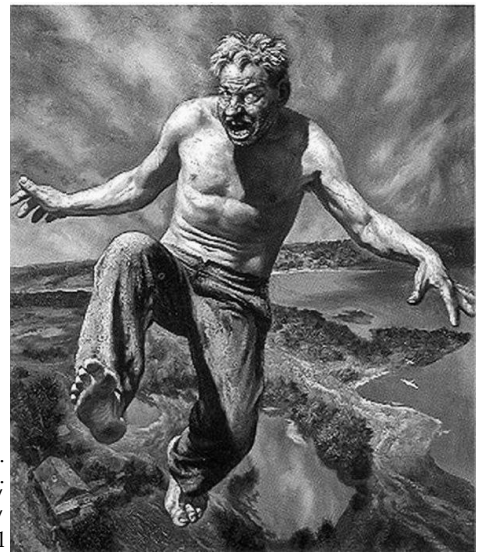

10. Василь Шульженко. Політ. Джерело: http://samlib.ru/w/wanjukow_a/07shulxzhenko.shtml

11. Василь Шульженко.
Той, що прагне.
Джерело: http://samlib.ru/w/
wanjukow_a/07shulxzhenko.shtml

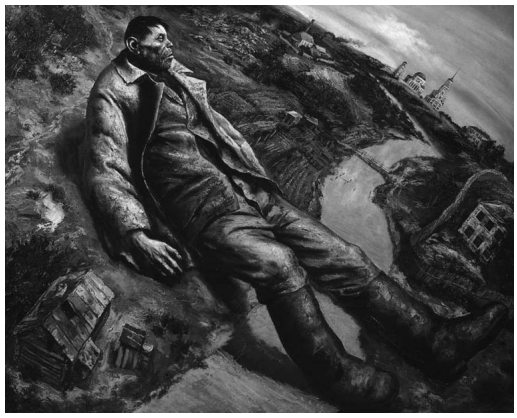

12. Василь Шульженко.
Той, що впав.
Джерело: http://samlib.ru/w/
wanjukow_a/07shulxzhenko.shtml

і «Той, що впав» (в оригіналі «Упавший») (12). Картини варто розглядати саме в заявленому порядку. Персонаж першого полотна – це «великий та жахливий» російський мужик/народ, що відірвався від землі (тобто від реалій) і зависнув над величним образом російської природи. У своєму «польоті» він не справляє враження щасливої людини, як зазвичай буває з тими, хто відчув радість справжнього польоту. Швидше це переляк і прагнення повернутись туди, звідки вискочив. Із цим твором повністю узгоджується зміст картини «Той, що прагне». Рухи персонажа свідчать про його намір кудись вирватися, чогось досягти, здобути, але робить він це з «авоською» в руці та голим задом, що викликає щодо нього жалість і навіть співчуття до його убогості. Завершує цей гіпотетичний триптих (сам автор, звісно, ці картини так не позиціонував) полотно «Той, що впав», де безіменний п'яний персонаж так прагнув чогось досягти, що максимум спромігся впасти в багно на бездоріжжі і вивалити свої брудні чоботи в річку. Формуванню цілісної картини того, що зобразив художник, не в останню чергу сприяє пейзаж, на тлі якого написані всі три картини. Вони настільки корелюються між собою, що мимоволі в голові виникає досить стійкий асоціативний ряд: велична і водночас непродуктивна природа, земля, в якій не проростає зерно – бруд – злидні − нереалізовані прагнення та мрії, безплідність будь-яких ідей та дій – особистісна деградація і, як наслідок, фізична та ментальна смерть.

Цікаво, що сам художник на закиди про те, що його картини свідчать про нелюбов до собі подібних, до співвітчизників, визнає, що вони «худшие люди в мире − злые, ленивые, завистливые». Квінтесенція життя будь-якого пересічного російського п'яниці, мешканця російської глибинки полягає в ненависті до того, хто мирно працює і від того стає заможним, в заздрості до будь-якого більш успішного сусіда.

Цікаво, що російські мистецтвознавці, зіткнувшись із такою своєрідною творчістю, здебільшого не змогли її прийняти. Занадто глибинні риси «русского мира» художник підняв і вивернув на поверхню. Водночас виправдати Василя Шульженка намагаються тим, що він нібито не ненавидить своїх героїв. Він їх навіть любить, любить їхню країну, дивиться на них не крізь рожеві окуляри, а тверезо (це твердження є доволі сумнівним, особливо з огляду на власні слова автора про те, що він часто пише саме під впливом алкоголю). Самим критикам від мистецтва чомусь здається, що крізь огидну оболонку (уродливі тіла) в картинах художника проглядає сила, стійкість, самобутність і велич російської душі.

Щодо сили, очевидно, не посперечаєшся, а от щодо величі, гуманності, любові до ближнього та здатності до творчості, до творіння в найширшому розумінні цього слова варто залишити це питання для дискусії.

Бібліографія

Астахова Е. Россия и «Русский мир» // Вестник МГИМО. 2011. № 1. С. 322. URL: http://elibrary.ru/download/20872018.pdf

Вася, который не любит русских. Эксклюзивное интервью с художником. URL: https://m-introduction.livejournal.com/7463.html

Скандальные картины Василия Шульженко о российской глубинке. URL: https://kulturologia.ru/blogs/150816/30890/

Федорова М. Прогулка по чикагским галереям. Между Сциллой и Харибдой.

Чепурин А. На пути консолидации Русского мира // Обозреватель. 2009. № 1. С. 53–60. URL: http://elibrary.ru/download/47627847.pdf

Художник Василий Шульженко. Социальная ирония от знатока русской души. URL: https://uamgguru.ru/rizne/14808-hudozhnik-vasil-shulzhenko-socialna-ironija-vid.html

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

Чи існує взаємозв'язок між незавершеністю процесу деколонізації, дерусифікації і декомунізації України та фактами зрадництва, дезертирства, колабораціонізму і сприяння окупантам в умовах нинішньої війни?

Якщо лаконічно, то, безумовно, такий зв'язок існує і носить він, як правило, причинно-наслідковий характер. У нашій минувшині було чимало прикладів зрадництва, так званої «кочубеївщини», особливо в часи бездержавності. Такі і подібні явища найбільш характерні для крутих поворотів історії, екстремальних умов, зумовлених різкими змінами ситуації, війнами, революціями, природними катаклізмами, коли перед людиною постає проблема вибору, потреба самовизначитись і заявити свою життєву позицію. А чим керуються зрадники і колаборанти сьогодні у війні Росії, спрямованій на окупацію, знищення і виснаження України? Комплексом меншовартості, совковості, особистою ненавистю до неї, неприязню до її влади, нереалізованістю власних кар'єрних амбіцій, меркантильними інтересами? А що пропонує їм взамін війна та окупаційний режим? Демократію, свободу, посади, достаток, соціальний ліфт, російські рублі чи громадянство? Це лише невелика дещиця питань, які побутують у суспільстві і потребують відповіді. Принагідно зауважимо, що ніколи і ні в одній країні колабораціонізм і державна зрада, межа між якими доволі тонка, не викликали схвалення, не приносили щастя, а завжди засуджувались.

Не менш важливо зауважити, що нинішніх ворогів, зрадників, колаборантів, запроданців, сепаратистів породила не сама війна Росії проти України, вона лише їх виявила і засвітила, ставши іспитом на ідейно-моральну, психологічну та нервову витримку, жорстоким випробуванням для всіх українців на стійкість і вірність своєму народу, нації, державі. У цій війні зіткнулися імперсько-совкова та українсько-європейська свідомості, дві протилежні ідентичності, два типи культури, дві різні цивілізації. Переважна більшість українців навіть під ракетними обстрілами чи в окупації продовжують чесно виконувати свої обов'язки, чинити опір рашистам в активній або пасивній формі. Мужньо і з гідністю ведуть себе й наші військовополонені та більшість осіб, депортованих до Росії.

Однак поряд із масовим героїзмом, який демонструють Збройні сили, добровольчі батальйони, учасники територіальної оборони, партизанського і волонтерського рухів, мають місце такі вкрай ганебні явища як державна зрада, дезертирство, колабораціонізм, пособництво окупантам, саботаж, мародерство, підривна і сепаратистська діяльність прихильників «русского мира», агентів впливу та агітаторів за РФ і Путіна, які виправдовують агресію і допомагають ворогу. Деякі колаборанти очолили окупаційні органи управління на сході і півдні, співпрацюють з ними: очолювали так звані референдуми. Їх діяльність аморальна, небезпечна і загрозлива тим, що вони на догоду ворогу

створили внутрішній фронт як гібридний елемент повномасштабної війни. Знайшлися особи, які за певну подачку передавали ворогу відомості про бійців і техніку ЗСУ, їх дислокацію, оснащення, про переміщення військ, стан економіки та інфраструктури, суспільно-політичні настрої, розкидали «маячки» для російських ракет і диверсантів тощо. За неповними даними Генеральної прокуратури, Служби безпеки та ДБР, з початку війни виявлено близько 5 тис. фактів держзради. Свій Реєстр «ДержZрадників» запустив Рух Чесно, в якому фігурують одіозні імена політиків, депутатів, правоохоронців, представників органів виконавчої влади, суддів і журналістів, підприємців і бізнесменів, церковнослужителів, зокрема Балицького, Данильченка, Киви, Кисельова, Медведчука, Піховшика, Погребінського, Сальдо та ін., які перейшли на бік ворога.

Якщо сконструювати збірний образ колаборанта-зрадника, то виявиться, що найчастіше це люди морально деградовані, з радянською, російською, малоросійською або розмитою чи подвійною ідентичністю, із совковою свідомістю, завербовані спецслужбами особи або ті, хто випадково потрапив під вплив російської маніпулятивної пропаганди, а також чимало поміж них звичайних відщепенців, представників криміналітету, наркозалежних, алкоголіків. Географія виявлених державних злочинців і осіб, яким пред'явлено звинувачення відповідно до Закону України про колабораціонізм, охоплює всі без винятку регіони, але найбільше їх число на теренах АРК Крим, Донецької і Луганської областей, інших окупованих територій, у районах бойових дій на сході, півдні і в центрі. Неоднорідним є й етнічний та віковий ценз зрадників, поміж яких немало є жінок.

Взаємозв'язок зрадництва та колабораціонізму з незавершеністю деколонізації, дерусифікації і декомунізації українського суспільства найбільш очевидний як у площині схожих причин і мотивів цих ганебних явищ, так і вкрай шкідливих і небезпечних їх наслідках. Можна виділити дві групи причин і обставин, які могли підштовхнути певних осіб на шлях зрадництва: а) відсутність або хисткість громадянської ідентичності і національно-державницької свідомості, прямо або опосередковано успадкованих від попередньої тоталітарної системи, її бездуховності та ідеологічної роздвоєності; б) негативні риси, набуті під впливом ворожої пропаганди та кризових явищ у політичному і соціокультурному житті за роки незалежності, незаконної анексії АР Крим, восьмирічної окупаційно-гібридної війни на теренах Донецької та Луганської областей. Отже, ці явища мають різні причини і мотиви, але домінують тут здебільшого чинники морального і свідомісного характеру. Систематизація взаємовпливів незавершеності деколонізаційних і декомунізаційних заходів та проявів зрадництва дає змогу сформулювати наступні ***висновки***:

По-перше, серед причин зрадництва та колабораціонізму пріоритетне місце посідає ***посттравматичний синдром і малоросійство***, успадковані кількома поколіннями від перебування в російській та радянській імперіях, а також сформовані шляхом масових репресій, голодоморів і депортацій психологічний стрес, відчуття страху та невпевненості. Російська пропаганда, ЗМІ свідомо використовують методи і прийоми, які впливають на психологічну та емоційно-чуттєву сферу людини, блокують зони раціонального мислення, упереджено й однобічно висвітлюють ситуацію. До того ж, уся історія Московії з часів орди, а відтак Російської імперії і нинішньої РФ – це приклад

словоблудства, брехні, морального розбещування людей, рабства, доносів і насилля, державних зрад і переворотів, що не могло не вплинути на ментальний і світоглядний стержень населення, включаючи як українців, так й інші поневолені народи, підірвати їх стійкість.

По-друге, до основних причин зрадництва та колабораціонізму належить ***незавершеність деколонізації та дерусифікації*** світоглядно-свідомісного і мовно-культурного простору України, тривала й маніпулятивна російська пропаганда та дезінформація, спрямовані на утримання українців у спільному інформаційному середовищі, нав'язування парадигми «русского мира», консервацію великодержавницької ідеології, фальсифікацію і спотворення історії, підігрівання ностальгії за розпадом СРСР та антизахідних настроїв. Путінський режим, задумавши так звану «спецоперацію», на пріоритетне місце поставив дезінформаційну діяльність як у самій Росії, так і серед різних верств населення України з метою психологічної підготовки до сприйняття воєнних злочинів проти людяності, створення сил підтримки диверсійним групам у різних регіонах. При цьому акцент робився на ту частину суспільства, яка найповніше зберегла постколоніальний і посткомуністичний спадок, відчуття ностальгії за так званим радянським минулим, прихильність до ідеології «русского мира», враховуючи й прихожан Російської православної церкви, а також на криміналітет. Цій меті підпорядковувався ворожий і маніпулятивний історичний наратив Кремля, передбачаючи збереження «спільної історії», радянських «цінностей», домінування російського бачення історії, в т. ч. й української, перенесення акценту війни на ескалацію конфлікту всередині суспільства та розкол у ньому. Все це призводить до деморалізації частини соціуму, перетворює її в ідеологічно залежну маргінальну спільноту, здатну на зрадництво.

По-третє, позначилася відсутність системної і наполегливої роботи щодо ***декомунізації та дерусифікації українського суспільства***, в т. ч. й з боку представників історичної науки, ігнорування того факту, що тривале насадження комуністичної ідеології і конструювання так званої «радянської людини» супроводжувалось російщенням і деукраїнізацією, вихолощуванням з інформаційного середовища всього, що пов'язане з правдивою історією, національною свідомістю, патріотизмом, витісненням української мови зі сфери науки, освіти, накиданням на історієписання більшовицької схеми російської і радянської історії, ідеї «старшого брата» та російської «патріотизації суспільного історичного процесу». У такий спосіб формувався синдром совковості – своєрідна хвороба, яка поєднує сукупність різних симптомів, успадкованих або засвоєних від попередніх умов побутування із здатністю передаватися новим поколінням і проявлятися як деформована свідомість людини або реакція травмованої психіки на повсякдення. Вона нерідко виступає як конфлікт старих стереотипів і нових підходів, як прояв депресії особи, психології жертви, як занижена або завищена самооцінка, боязнь новизни, консервативне мислення і неприйняття нового, хронічне невдоволення своїм життям, вороже ставлення до інших ідейних течій і цінностей, зокрема до західних, до націоналізму, релігії, а також різні фобії. За таких умов найчастіше й виникає внутрішній конфлікт між переконаннями й обов'язками людини та її бажаннями досягти успіху будь-якою ціною, включаючи і зраду.

По-четверте, шалений спротив декомунізації і деколонізації суспільства, проведення реформ і демократичних перетворень, ігнорування декомунізаційних законів, вороже ставлення до цінностей Революції гідності виявила сформована в Україні ***корупційно-олігархічна система***. Масова корупція, в т. ч. й політична, з року в рік розширювала «зони впливу», проникаючи в такі сфери як законодавча і виконавча влада, суди, прокуратура, збройні сили, органи державної безпеки та правопорядку, за допомогою корупції та підкупу. Поступово склалася олігархічно-корупційна ідентичність із властивою їй споживацькою психологією, користолюбністю, жадобою до самозбагачення, схильністю до махінацій, брехливості, бездуховності, зневажливим ставленням до життєвих інтересів простих людей, який висуває на передній план своїх інтересів питання ***власного добробуту*** і престижу, або шукає їх за межами своєї країни. Ціннісні деформації на тлі відчуття безконтрольності й безкарності посилили криміналізацію, корумпованість владних структур, протекціонізм, безвідповідальність. Цей факт – явне і невідворотне джерело не лише маргіналізації як такої, а руйнування національно-державницької свідомості – основи ідентичності як цілої суспільної групи, так і окремих індивідів. Сутність такої маргінальної ідентичності полягає в тому, що вона демонструє несвідоме невдоволення собою через певні приховані комплекси, спровоковані життєвими невдачами. Маючи потужне лобі у Верховній Раді, олігархи всіляко стримували не тільки декомунізаційний процес, але й ухвалення закону про боротьбу з колабораціонізмом, корупцією та злочинністю.

По-п'яте, сприятливе середовище для колабораціонізму і зрадництва створювала ***маргіналізація суспільства та криза традиційних цінностей*** під впливом цілеспрямованого розмивання української ідентичності, підриву впевненості і віри у власну державність, насадження моральної роздвоєності і лицемірства, роздмухування кризових явищ, формування постійного відчуття провини і хронічного соціального невдоволення, душевної напруги, безперспективності й відсутності майбутнього. Не припиняли культивуватися совєтські стандарти подвійної моралі: з одного боку, влада проголошує «високі» норми і цінності, а з іншого – спрямовує свої дії на досягнення власних вузькогрупових і кланових цілей. Як наслідок, відбулася ерозія моральних цінностей, яка надзвичайно гостро постала в молодіжному середовищі, де поширюється думка про те, що досягти кар'єрної престижності та «елітарних» позицій у суспільстві можна тільки шляхом ігнорування норм моралі і права.

По-шосте, негативний вплив на морально-психологічну атмосферу в Україні справляли ***сепаратистсько-антиукраїнські сили***, які відкрито заявили про себе під час Євромайдану і Революції гідності. Йдеться не лише про організаторів антимайдану, «тітушок», беркутівців, але й перших осіб держави – Януковича, Азарова, Рибака та ін. Зрадниками стали більшість керівників і державних службовців АР Крим, Донецької та Луганської областей, де упродовж двох останніх десятиріч активно діяли комуністи і регіонали в інтересах Росії, наполегливо підживлюючи комуністичний синдром, консервуючи радянські стереотипи, демонстративно і безкарно використовуючи комуністичну символіку, включаючи й портрети Сталіна. Методично насаджувалась думка про недоцільність і неможливість перебувати в єдиному політичному полі з Україною як «штучному державному утворенні». Сепаратистські настрої

як руйнівна корозія негативно впливали на інші регіони, передусім сходу й півдня, утверджувався шовіністичний «путінізм» як індикатор агресивної ідентичності росіян, заснованої на ідеології імперського нацизму як поєднання гітлерівського фашизму і сталінського більшовизму.

І, нарешті, ***по-сьоме,*** Україна ***занадто довго «прощається» з Росією***. Незважаючи на вісім років війни, значна частина людей і владного політикуму все ще перебували в полоні «миролюбності» й «добропорядності» «старшого брата». Сказане стосується і терпимого ставлення до діяльності проросійських сил у форматі політичних партій, радіо і телеканалів, різних блогерів у соціальних мережах, агентів впливу. Історико-культурний та інформаційний простір України все ще переповнений російською мовою, пам'ятками з творами російської історії, культури і мистецтва. Політика «какая разніца» – це також маніпуляція, що на руку збереженню російської, а не підтримки і захисту української культури та мови. Отже, очевидним є те, що під впливом цих факторів склалися різні причини зради: для одних – це шкурницька або світоглядна мотивація, для інших – примітивний розрахунок чи просто страх за своє життя.

На завершення видається доречним висловити декілька думок щодо ***винесення повчальних уроків***, у т. ч. і для істориків, з метою упередження згаданих явищ, виявлення та профілактики осіб, потенційно здатних стати на шлях зрадництва і колабораціонізму. Передусім, незважаючи на війну, необхідно докласти усіх зусиль для остаточного подолання комплексу совковості, постколоніальності, меншовартості, неповноцінності та безпорадності, як одних із причин зрадництва, завершити процес декомунізації та дерусифікації історико-культурного та інформаційного простору України, звільнити зміст освіти на всіх рівнях від російських наративів і впливів, стимулювати розвиток національної свідомості і патріотизму, прищеплювати любов до України, гордість за свою Батьківщину, готовність боронити її. Дуже важливо на індивідуальному рівні остаточно «вбити в собі» малороса, перебороти стереотип про «хорошіх русскіх». Актуальним залишається подолання імперських міфів і наративів, оновлення методологічного інструментарію та аналітичної оптики в дослідницьких практиках гуманітаристики (історичний, філософський, політологічний, культурологічний аспекти), утвердження сучасних моделей історичної пам'яті. Потрібні дійові запобіжники, спрямовані на спротив інформаційній інтервенції, вірусу рашизму і путінізму, на подолання бідності, безробіття, соціальної незахищеності та нестабільності, які пришвидшують процеси маргіналізації населення і розмивання традиційних ідентичностей.

Бібліографія

В'ятрович В. Нотатки з кухні «переписування історії». Київ: Наш формат, 528 с.

Калакура Я. Комплекс «совковості» пострадянської історіографії // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2015. Вип. 16(2). С. 163–174.

Михальченко М. І. Постколоніальний синдром на пострадянському просторі: порівняльний аналіз. Світогляд. 2010. № 5. С. 50–53.

Письменський Є. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти): наукові нариси. Сєвєродонецьк, 2020. 42 с.

Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність). Закон України від 3 березня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2107-20

Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ: К.І.С., 2011. С. 13–14.

Ярослав КАЛАКУРА

У чому полягає деколонізація в українському публічному просторі в умовах російсько-української війни?

У ході Революції Гідності та з початком гібридної форми російсько-української війни пришвидшився процес переосмислення спадщини комуністичного режиму, а також активізувалися заходи щодо вилучення елементів комуністичної ідеології з публічного простору України. Стихійний антикомуністичний рух за очищення України від символів тоталітарного минулого наприкінці 2013 – початку 2014 рр. (ленінопад, демонтаж пам'ятників компартійним діячам) поступився спробам усунення маркерів радянської доби у правовому руслі. 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила низку «декомунізаційних» законів. Один із них «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» ґрунтується на уявленні про Україну як окуповану іншими державами, насамперед Радянською Росією, та тлумачить боротьбу конкретних індивідуумів і формацій проти держав-агресорів як справедливу. Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» створив підґрунтя для вилучення елементів комуністичної ідеології з українського публічного простору від комуно-радянських нашарувань (передбачає заміну назв вулиць, підприємств, об'єктів, які становлять систему адміністративно-територіального устрою України). Упродовж 2015–2020 рр. у процесі декомунізації було змінено 51 тисячу об'єктів топоніміки, понад 990 населених пунктів та 26 районів, 33 залізничні об'єкти, 2,5 тисяч монументів і пам'ятних знаків, які містили пропаганду радянського тоталітарного режиму. Попри суттєві результати в усуненні радянської ідеологічної та символічної спадщини, декомунізація як складова значно глибинного процесу деколонізації була радше окремим елементом гуманітарної політики Української держави.

В умовах повномасштабної агресії Російської Федерації значно зріс запит з боку суспільства на заміну російської спадщини в українській культурі, повне відмежування від панівного російсько-імперського наративу «спільної» історії, звільнення культурно-інформаційного простору від колоніального символізму, переосмислення імперських кодів та радянського минулого.

Прискоренню дерадянізації, дерусифікації, деколонізації українського соціуму слугує зареєстрований на початку квітня 2022 р. у Верховній Раді України законопроєкт № 7253 «Про внесення змін до Закону "Про географічні назви" щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України», який пропонує заборонити «присвоювати географічним об'єктам назви, що звеличують, увіковічують, пропагують або символізують державу-окупанта або її визначні, пам'ятні, історичні та культурні місця, міста, дати, події, її діячів, які здійснювали військову агресію проти України та інших суверенних країн, державну тоталітарну політику та практику, пов'язану з переслідуванням опозиції (опозиційних діячів),

дисидентів та інших осіб за критику тоталітарного радянського та тоталітарного російського режиму, зокрема й громадян України, які мешкають на тимчасово окупованих територіях України або тимчасово перебували на території держави-окупанта та стали жертвами переслідування з боку російських репресивних органів».

7 травня 2022 р. набув чинності Закон України «Про дерадянізацію законодавства України», який передбачає скасування дії на території України актів органів влади СРСР та УРСР (загалом 1228 актів органів державної влади та управління Радянського Союзу й Української РСР).

Процес деколонізації, який дедалі більше набирає обертів, включає в себе не лише заміщення російського на українське у топоніміці, музейних експозиціях, екскурсійних програмах та пам'яткоохоронній сфері, а й естетичне та культурне перекодування галузі літератури. У квітні 2022 р. при Міністерстві культури та інформаційної політики України створено Раду з розвитку бібліотечної сфери, яка врегульовуватиме питання функціонування українських бібліотек під час російсько-української війни. Одна з її функцій – деколонізація й декомунізація українських книгозбірень, наповнених радянськими та російськими книжками, напрацювання механізмів вилучення пропагандистської літератури з бібліотечних фондів та її заміщення українськими та україномовними виданнями.

Позбавлення слідів колоніальності в культурі та ментальності потребує негайного перегляду освітніх програм навчальних закладів. Навесні 2022 р. при Міністерстві освіти і науки України створено робочу групу, яка має дати оцінку переліку російських творів, рекомендованих для вивчення в рамках курсу зарубіжної літератури. Розвінчуванню міфів про російську імперську велич в українському гуманітарному просторі покликана сприяти державна програма у видавничій справі.

Відмова України від колоніального спадку відбувається шляхом активного очищення локації міст і сіл від монументів та інших об'єктів, які покликані закріплювати російські пропагандистські наративи (демонтаж пам'ятників російським колонізаторам, імперським воєначальникам О. Суворову, Ф. Ушакову, російським поетам і письменникам О. Пушкіну, М. Горькому, позбуття хибних знаків російсько-української дружби).

Водночас із деколонізацією монументальних об'єктів населених пунктів Україна масово позбувається російськомовних покручів та назв географічних об'єктів, пов'язаних із державою-агресором. У квітні 2022 р. Уповноважений із захисту державної мови Тарас Кремінь звернувся до голів обласних військових адміністрацій з рекомендацією привести у відповідність до мовного законодавства та українського правопису назви географічних об'єктів та об'єктів топоніміки населених пунктів: «Упроваджуючи в топонімію України російські слова в українській транслітерації, панівна кремлівська влада демонструвала зневагу до української мови, адже узаконювала в офіційному вжитку мовні покручі, сумнозвісний суржик. Тому, природно, що Україна має рішуче позбутися символіки, яка пропагує минулу бездержавність і колоніальну залежність». У травні 2022 р. в усіх регіонах України запрацювали топонімічні комісії з перейменування назв географічних об'єктів.

Тверезий погляд.
URL: https://tverezo.info/post/155210

Частиною стратегії на остаточну деколонізацію, рішучий вихід зі сфери російського впливу були події, пов'язані з тривалою боротьбою за автокефалію Української православної церкви. 15 грудня 2018 р. в Софійському соборі в Києві відбувся об'єднавчий собор, метою якого було створення Помісної української православної церкви. На собор запросили всіх архієреїв Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП), УПЦ Московського патріархату та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Під час собору митрополита Епіфанія обрали предстоятелем єдиної Православної церкви України. 5 січня 2019 р. митрополит Епіфаній отримав від Вселенського Патріарха Варфоломія Томос про автокефалію об'єднаної Православної церкви України.

Потужним інструментом деколонізації є дерусифікація. Ухвалений у квітні 2019 р. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» передбачає поширення української мови на телебаченні та в кіноіндустрії, виданні книжок, екскурсійному бізнесі, туризмі, інтернеті та в інтерфейсах програм. У червні 2022 р. у стінах Верховної Ради України проголосовано Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання розвитку українського книговидання і книгорозповсюдження», в якому прописані механізми зростання мережі книгарень, накладів та асортименту книг, переважання читання книг українською мовою на всій території країни, значне зменшення руйнівного впливу держави-агресора на український книжковий ринок. 5 липня 2022 р. Президент України В. Зеленський підписав закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки національного музичного продукту та обмеження публічного використання музичного продукту держави-агресора», який забороняє гастролі й публічне відтворення фонограм і кліпів російських співаків, збільшує частку української мови й українських пісень на радіо.

Процеси деколонізації мають стати надійним заслоном від «русского мира» (неоімперської геополітичної та ідеологічної доктрини епохи панування путінського режиму), пріоритетом гуманітарної безпеки, підґрунтям для повноцінного та різностороннього демократичного розвитку Української держави.

Олег БАЖАН

Як Російська Федерація використовує потенціал СНД та інших наддержавних утворень на пострадянському просторі для задоволення власних гео-, військово-політичних інтересів?

Розвал СРСР започаткував нові геополітичні реалії, в яких Російська Федерація для збереження свого впливу на пострадянському просторі активно використовує потенціал СНД та інших наддержавних утворень для задоволення власних гео-, військово-політичних інтересів. Підтвердження цієї тези знаходимо у стратегічних документах Російської Федерації з питань безпекової політики – Стратегіях національної безпеки, Концепції зовнішньої політики, Енергетичній стратегії, Воєнній доктрині, Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку, Стратегії розвитку інформаційного суспільства тощо.

Так, Концепція національної безпеки Російської Федерації (2000 р.) завуальовано підтверджувала дві фундаментальні тези концепції «гібридної війни»: 1. На території СНД зосереджені головні життєві інтереси Росії у сфері економіки, оборони, безпеки, захисту прав росіян, забезпечення яких становить основу національної безпеки країни; 2. Ефективне співробітництво з державами СНД – фактор, що протистоїть відцентровим тенденціям у самій Росії. В. Горбулін стверджував, що політична й економічна стабільність держав СНД прямо поставлена в залежність від проведення ними дружньої політики щодо Росії.

У Стратегії національної безпеки Росії (2015 р.) зазначено, що Російська Федерація проводить «раціональну і прагматичну зовнішню політику» і «буде прагнути розвивати потенціал регіональної та субрегіональної інтеграції та координації на просторі держав-учасниць СНД». Концепція зовнішньої політики Російської Федерації (2016 р.) пріоритетними напрямами зовнішньої політики Російської Федерації й надалі проголошувала «розвиток двостороннього і багатостороннього співробітництва з державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав (СНД) і подальше зміцнення чинних на просторі СНД інтеграційних структур з російською участю».

Створення СНД не лише підсумувало остаточну дезінтеграцію СРСР, але й визначило особливості ґенези та еволюції інтеграційних процесів на пострадянському просторі в контексті становлення нової «постбіполярної» системи міжнародних відносин. Після обрання Президентом Російської Федерації Володимира Путіна саме СНД спробували використати як один із центрів «реанімації СРСР». Однак процес суверенізації колишніх радянських республік набув незворотного характеру, а незалежність держави сприймалася населенням насамперед як свобода від Росії, що ускладнювало втягування республік до цього наддержавного утворення.

У цьому контексті, використовуючи методи «гібридної війни», Російська Федерація започаткувала нові інтеграційні міждержавні проєкти, які були покликані, з одного боку, посилити вплив Росії на пострадянському просторі,

з іншого – обмежити суверенітет республік і зблизити їх економічно й політично з Росією. Так, розвивати потенціал регіональної та субрегіональної інтеграції наприкінці XX – на початку XXI ст. Росія спробувала у вигляді ЄврАзЕС, який став фундаментом для Митного союзу і Єдиного економічного простору, а також Євразійського Союзу, що в західній політологічній думці назвали новою «спробою відродження СРСР».

Зважаючи на факт того, що Володимир Путін вважав розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою XX століття», в основу ідеології інтеграційних проєктів Росії, де-факто, закладалася ідея відродження єдиної для пострадянських республік держави шляхом поступової фактичної ліквідації кордонів, запровадження єдиної валюти, створення політичного та оборонного союзів тощо. Водночас наддержавні утворення, які ініціювала Росія, повинні були б відштовхнути держави пострадянського простору від Європейського Союзу та інших воєнно-політичних блоків. Щодо України, керівництво Російської Федерації усвідомлювало, що успішна євроінтеграція України – це не лише виклик російським інтеграційним проєктам, але й переконливий мобілізаційний приклад для інших пострадянських держав (Молдова, Грузія).

Бібліографія

Бжезінський З. Україна в геостратегічному контексті. Київ, 2006. 101 с.

Горбулін В., Качинський А. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки. Київ, 2011. 288 с.

Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. Київ, 2016. 256 с.

Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ, 2018. 384 с.

Олег МУРАВСЬКИЙ

Чи були «торговельні війни» РФ проти України початком збройної агресії?

Помітним явищем двосторонніх економічних відносин РФ і України стали т. з. «торговельні війни». Вони виконували роль додаткового засобу тиску Росії на Україну. Їх суть полягала у введенні РФ торговельних санкцій стосовно низки видів української продукції. Так 9 лютого 2012 р. РФ призупинила поставки на російський ринок українського твердого сиру. Мета Росії полягала в тому, аби зірвати підготовку підписання Україною договору про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС. Під російську заборону потрапила продукція ПП «Прометей», Пирятинський сирзавод й ТОВ «Гадячсир». Надалі кількість підприємств, яким заборонявся експорт продукції в Росію, зростала. Якщо в 2011 р. Україна експортувала 68,6 тис. т сиру до РФ, що становило 23,6% у загальному російському імпорті сиру, то в 2012 р. ця частка зменшилася до 14,2%. Приводом до введення заборон стала заява головного державного санітарного лікаря РФ Г. Онищенка, в якій Україна безпідставно звинувачувалася в тому, що українські сири мають значний вміст пальмової олії. Росія, крім політичної мети, переслідувала й економічну. Справа в тому, що РФ намагалася витіснити зі свого ринку українських експортерів пальмової олії. У 2010 р. через Україну в РФ поставлялося близько 15% імпортованої до країни цієї продукції. Безпідставність звинувачень України згодом була підтверджена незалежною експертизою чотирьох дослідних лабораторій РФ, які встановили, що сири України мали високу якість. Навпаки, заборонені технологією домішки пальмової олії були виявлені в сирах виробництва РФ. Втрати українських виробників від невиконаних експортних поставок сиру становили близько 300 млн дол. Російська влада торговельні санкції щодо України вводила не раз і стосовно різних промислових товарів, зокрема щодо продукції машинобудування, яка мала велику додану вартість.

Чимраз жорсткішою стосовно України ставала позиція РФ під час підготовки угоди про створення зони вільної торгівлі з ЄС. 14 серпня 2013 р. Федеральна митна служба РФ внесла усіх українських експортерів до списку ризикованих, ввела більш ніж на 100 видів продукції експортні мита. Почав діяти утилізаційний збір. Були заблоковані переміщення українських товарів, які спрямовувалися не лише до РФ, а й інших країн СНД через її територію. Вводилось мито на карамель, а в липні 2013 р. почала діяти заборона Росспоживнагляду на ввезення до РФ кондитерських виробів компанією «Рошен», яка належала олігарху П. Порошенку. Політичний характер цих економічних кроків визнавали російські політики і політологи. «Торговельна війна» РФ завдала збитків майже всім галузям економіки України. У 2016 р. Росія ввела заборону на транзит товарів з України через російську територію. У 2018 р. список заборонених товарів був розширений до 50 груп. Україна у відповідь ввела мито і заборону на імпорт тієї ж самої групи товарів, наклавши ембарго на російський цемент, фанеру і труби. У 2019 р. Росія ввела заборони на вивезення на територію України вугілля, нафти та нафтопродуктів, що негативно позначилося

на торгівлі, оскільки російське дизельне паливо, бітум і скраплений газ становили 32% українського ринку нафтопродуктів. У відповідь Україна заборонила ввіз з Росії формаліну, електричних провідників, бляшанок для консервів, електричних перемикачів. У 2020 р. Україна також ввела мито на електроенергію та вугілля з РФ. Російська сторона з 1 січня 2016 р. розірвала Договір про зону вільної торгівлі щодо України. Транзит через територію РФ українських товарів у треті країни почав суттєво обмежуватися. З 1 липня 2016 р. РФ ввела обмеження на транзитний рух автомобільними та залізничними шляхами з території України через територію Росії і до Киргизстану. Фінансові втрати України унаслідок торгової агресії лише в 2016 р. становили 1 млрд дол. Україна втратила 40% експорту до Киргизстану та Казахстану. З року в рік зростала динаміка незаконної торгівлі товарами більшими темпами, ніж офіційна торгівля. Якщо в 2016 р. експорт РФ в Україну (в ОРДЛО) заборонених товарів становив 280,2 млн дол., то в 2019 р. – 455,5 млн дол. Несанкціонована торгівля призводила до негативних процесів не лише у сфері економіки (порушення конкуренції, закриття локальних виробництв, імпортозалежність), а й у сфері публічних фінансів, несплати мита, податків, зборів до бюджету країни. Однак багато російських компаній продовжували працювати в Україні, знаходячи прогалини в санкційному режимі. Винаходилися відповідні способи, за допомогою яких компанії та бізнесмени ухилялися від санкцій. Внаслідок непрозорості приватизації та чи інша компанія мала змогу приховувати зв'язки з російськими власниками, які перебували під санкціями. Це могло бути подвійне громадянство чи зміна громадянства, що було підставою уникнути санкцій. Деякі власники російських компаній вдавалися до ребрендингу, тобто продавали компанію фіктивно (на папері), змінювали бренд, але зберігали над нею контроль. Коли індивідуальні санкції накладалися персонально на власника, але не на його сім'ю, тоді він перереєстровував активи на членів сім'ї чи близьких партнерів, які не підпадали під санкції. Деякі великі російські компанії наймали лобістів з тим, аби через них домагатися виключення із санкційного списку. Кожен десятий бізнесмен, занесений до антикремлівського санкційного списку США, мав бізнес чи його частку в Україні.

Своєю присутністю російський капітал в Україні створював негативний ефект для української економіки. Державні банки Росії, кредитуючи великі суми в українські держкомпанії, ставили їх у залежність від російської фінансової системи. Так у 2013 р. третину боргу «Укрзалізниця» сплачувала російським банкам. Російські компанії найчастіше використовували Кіпр і Британські Віргінські острови в ролі країн-інвесторів в Україну. Такий інвестиційний «шлях» обирався з тим, аби приховувати справжнє походження своїх капіталів, ухилятись від санкцій та попередити падіння попиту на ринку російських товарів і послуг. Продовжувала зберігатися давня традиція тісних особистих зв'язків українських політиків і представників великого бізнесу з російськими високопосадовцями та політиками. До цієї групи належали В. Медведчук, В. Новинський, П. Фукс, К. Григоришин, які продовжували мати активи в енергетиці, металургії та банківській справі. Прикладом ймовірного російського впливу на економіку України був ланцюжок поставок, що нерозривно пов'язував деякі галузі України з Росією. Наприклад, окремі українські компанії могли не мати покупців своєї продукції деінде, окрім Росії, або потребували деталей

для свого виробництва, які можна було придбати лише в Росії. Ці компанії могли перебувати під впливом російських партнерів, які здебільшого використовували це партнерство як важіль просування своїх бізнес-інтересів.

Війна не лише загострила конфлікт у газовій сфері, а й урізноманітнила його. Зокрема, НАК «Нафтогаз України» повністю відмовився купувати природний газ у російського «Газпрому» і почав його поставляти через реверс з європейських компаній. Отже суттєво послабилася роль газового чинника як важеля російського економіко-політичного впливу на Україну. Кульмінацією цього конфлікту став розгляд взаємних позовів «Нафтогазу України» і «Газпрому» в Арбітражному суді Торгової палати Стокгольма.

Сергій ПАДАЛКА

Що спричинило і якими є наслідки російсько-українських газових воєн?

У рамках реалізації довготривалої неоімперської політики Російської Федерації щодо України поряд із квазімілітарними, дипломатичними, інформаційними засобами гібридної війни важлива роль відводиться енергетичному шантажу. Використання Кремлем енергоресурсів як енергетичної зброї в досягненні політичних і стратегічних цілей спостерігається фактично з часу відновлення державної незалежності України в 1991 р. Із розпадом Радянського Союзу і встановлення кордонів Україна успадкувала потужну інфраструктуру з транспортування блакитного палива магістральними газопроводами, що дозволяла здійснювати транзит російського газу через українську землю до країн Європи. Посилення взаємозв'язку України як країни-транзитера та Росії в газовій сфері було продиктоване також залежністю енергозатратної української промисловості від російського блакитного палива.

Маскуючись під комерційні суперечки між українською нафтогазовою компанією («Нафтогаз» України) і російською газовидобувною корпорацією «Газпром», Кремль у прихований спосіб став використовувати газовий чинник для політичного впливу на Україну. Перший російсько-український газовий конфлікт стався взимку 1993 р. Глава «Газпрому» Рем Вяхірєв пообіцяв припинити постачання газу в Україну – через заборгованість у сумі 500 млн дол. США. У відповідь Україна пригрозила перекрити магістральні газопроводи. Проблему вдавалося владнати шляхом переговорів. Відтоді оплата за енергоносії стала однією з ключових проблем російсько-українських відносин.

Старт «газових війн» збігся в часі з переговорами між Російською Федерацією та Україною щодо ядерного роззброєння, які тривали упродовж січня-березня 1993 року. Україна, не маючи змоги розрахуватись за російський газ, підписала Масандрівські угоди (червень 1993 р.), згідно з якими Росія погодилася розтермінувати борг в обмін на утилізацію ядерної зброї. Окрім того, Україна погодилася обміняти частину своїх кораблів Чорноморського флоту, які базувалися в Криму, на списання 800 млн доларів першого газового боргу перед Росією.

«Газову карту» як суттєвий козир у дипломатичній грі використав Кремль у ході підписання в 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією, згідно з яким Київ гарантував перебування в Криму російської військово-морської бази до 2017 р., орендна плата якої прив'язувалася до погашення заборгованості за блакитне паливо.

Для ефективного використання природного газу як інструмента зовнішньої політики для Росії вкрай важливим є отримання контролю над шляхами транспортування енергоресурсів до споживачів на теренах Євросоюзу. У розпал першого російсько-українського газового конфлікту взимку 1993 р. російський газовий монополіст «Газпром» запропонував Україні здати йому в оренду низку об'єктів з транспортування газу, але отримав відмову.

З середини 1990-х років Кремль посилює прагнення підпорядкувати собі газотранспортну систему України. Міжнародні транспортно-енергетичні артерії довжиною у 37 тис. км (газопроводи «Прогрес», «Уренгой-Помари-Ужгород») та газосховища потужністю майже 40 мільярдів кубометрів стають своєрідним геополітичним «фронтом» у газових війнах. В умовах небувалої за масштабами соціально-економічної кризи середини 1990-х років, коли борг України на березень 1995 р. за газ перевищив 1 трлн рублів, «Газпром» вчергове призупинив постачання блакитного палива українським споживачам. Російська Федерація стала вимагати погашення боргу за рахунок передачі «Газпрому» частини майнових прав в українських газопроводах. У ході переговорів вимоги про перехід української «труби» під російський контроль урядом України були відхилені. Згодом у травні 1996 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про трубопровідний транспорт», який забороняв приватизацію державних підприємств, дочірніх підприємств «Нафтогазу України», що здійснюють діяльність із транспортування газу магістральними трубопроводами.

Яскравими виявами продовження Росією використання власного паливно-енергетичного комплексу як потужного фінансового інструменту для геополітичного впливу та провокування політичних конфліктів, соціальних вибухів в Україні стали «газові війни» 2006 р. (наприкінці 2005 р. Україні був висунутий ультиматум, який полягав у збільшенні ціни на газ від 50 до 230 доларів США за тисячу кубометрів) й 2009 р. причиною «вуглеводного конфлікту» стала компанія з перепродажу природного газу на теренах України, а також Східної і Центральної Європи «РосУкрЕнерго». Українська сторона вирішила в односторонньому порядку відмовитися від послуг посередника. Натомість «Газпром» виставив «Нафтогазу України» борг у розмірі 2,4 млрд доларів за вже спожитий газ. 1 січня 2009 р. була припинена подача газу для України, а з 7 січня – зупинка транзиту блакитного газу для європейських споживачів (до 20 січня – дня підписання угоди) та спроби змусити Україну передати свою газотранспортну систему в управління «Газпрому» в 2003, 2011 й 2013 роках.

Задля підпорядкування газового ринку України Кремль використовував широкий арсенал економічних засобів і ресурсів (російський банківський капітал, трейдери енергоносіїв, інвестиції в газову промисловість України, корумпування осіб органів державної влади, менеджерів компаній, політиків).

Помітним прикладом узгодження цілей енергетичної та економічної політик з цілями політики у сфері воєнної та національної безпеки є ухвалення Росією так званого Харківського пакту (угода між Україною і Російською Федерацією, підписана 21 квітня 2010 р. в Харкові президентом України В. Януковичем та президентом Російської Федерації Д. Медведєвим, згідно з якою термін перебування російського Чорноморського флоту у Севастополі подовжено з 2017 до 2042 р. в обмін на здешевлення для України російського газу шляхом застосування знижки у вигляді анулювання митних зборів).

Прагнучи обмежити участь Української держави в геополітичній та геоекономічній системі розподілу нафтогазових потоків у Європі, Росія створила три газопроводи, що проходять в обхід території України («Північний потік» (2011), «Турецький потік» (2020) і «Північний потік – 2» (2021)).

Порушення стабільності функціонування енергетичного сектора України стало одним із інструментів російської збройної агресії проти України, що роз-

*

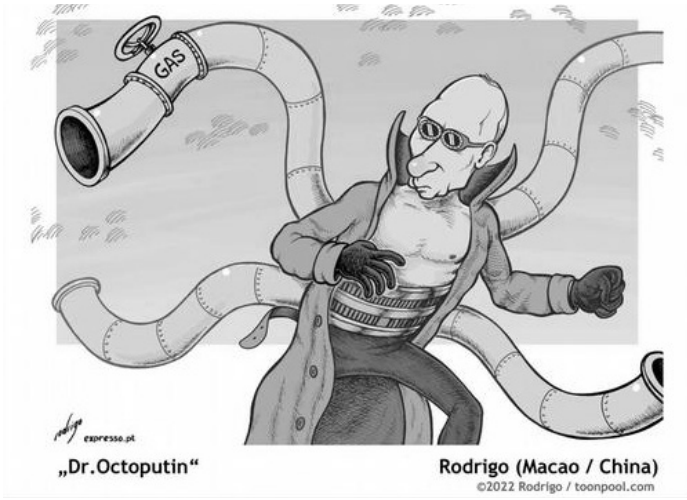

URL: https://www.dw.com/uk/viina-v-ukraini-ochyma-karykaturystiv-g-61930612/g-61930612

почалася в лютому 2014 р. (йдеться про захоплення транспортно-енергетичних гілок Криму, нафтогазових потужностей Чорноморнафтогазу, українського шельфу Чорного моря, встановлення контролю над родовищем газоносних сланців, розташованого в Донецькій та Харківській областях («Юзівська площа»)).

Відповіддю на нові виклики, що постають перед Україною в умовах відвертого використання Росією енергетики як засобу геополітичної боротьби, мають бути реформи в паливно-енергетичному секторі, закладення законодавчого підґрунтя для функціонування енергетичного ринку за європейськими вимогами, збільшення видобутку власного газу, розробка інвестиційних проєктів для модернізації газотранспортної системи, а також використання відновлювальних джерел енергії, активна участь у так званій «Ініціативі трьох морів» (будівництво газового інтерконнектора Германовичі (Польща) – Більче-Волиця (Україна), який є частиною запланованого газопроводу Baltic Pipe).

Олег БАЖАН

Як санкційна політика Європейського Союзу, США, Великобританії проти Російської Федерації впливає на російсько-українську війну?

У відповідь на окупацію Російською Федерацією Кримського півострова (2014 р.) та дестабілізацію ситуації у південно-східних регіонах України шляхом створення квазіутворень – псевдореспублік «ДНР» / «ЛНР» держави Європейського Союзу, Великобританії, США тощо ввели проти агресора безпрецедентні за масштабами санкції (фінансові обмеження, які накладають на окрему особу, групу осіб, компанію чи галузь економіки). Поступове збільшення санкційного навантаження відбувається таким чином, щоб забезпечити в комплексі максимально ефективне і цільове зменшення ресурсу стійкості Росії. Загалом станом на 7 липня 2022 р. встановлено 11 254 світових обмежень проти Росії.

У сучасному міжнародному праві розрізняють два типи санкцій:

– накладені як самодопомога: ембарго, розірвання чи призупинення дипломатичних відносин, санкції проти громадян держави-порушниці, економічні обмеження тощо;

– запроваджені за допомогою міжнародних організацій: можуть виключати державу-порушницю з міжнародного спілкування, обмежувати її права як члена організацій та допомагати союзникам із озброєнням.

Санкції, запроваджені проти Російської Федерації, мають дві групи наслідків – прямі та супутні. *Прямі наслідки* – це досягнення швидкого впливу на конкретних осіб, які забезпечують продовження воєнних дій (персональні санкції проти осіб, що приймають рішення та мають безпосередній доступ до фінансово-економічного ресурсу (рахунків за кордоном, корпоративних прав тощо), а також позбавлення підприємств російського ВПК можливості виробляти нові та ремонтувати наявні озброєння, насамперед високотехнологічні). *Супутні наслідки* – це побічний вплив санкцій, що проявляється насамперед у призупиненні діяльності великої кількості підприємств.

Санкції проти Росії, які були введені провідними світовими державами в 2014 р., виявилися недостатньо ефективними, адже не стосувалися основних джерел доходів Росії – нафти та газу. У 2022 р. «санкційна» політика щодо Росії стала жорсткішою, зважаючи на узгоджені дії США, Великобританії, Канади, Японії та держав-членів ЄС. Як результат, пакет санкцій передбачає такі базові економічні заходи:

– обмеження конвертації валюти;

– посилення експортного контролю, обмеження й заборона на експорт та імпорт;

– обмеження доступу до технологій.

Запроваджені санкційні заходи повинні зменшити можливості Росії вести війну, зокрема:

– виробляти або купувати запчастини, конструктивні елементи для виготовлення / поновлення озброєння;

– виробляти або купувати конструктивні елементи для виробництва та переробки палива, а також можливостей його продажу;

– забезпечувати логістику, в т. ч. закуповувати та / чи виробляти логістичну техніку, насамперед залізнично-дорожню та авіаційну;

– використовувати товари подвійного призначення для воєнних потреб, зокрема, медичних;

– забезпечувати продовольчі потреби населення для ведення війни (від вирощування до постачання продуктів харчування);

– забезпечувати соціально-економічні умови життя на достатньому рівні, щоб росіяни продовжували підтримувати воєнний спосіб вирішення проблем та ін.

Посилення санкційної політики та розгортання ефекту санкцій може суттєво вплинути на перебіг воєнних дій в Україні, адже вони ослаблюють економіку держави та негативно впливають на політичну стабільність. Найпотужнішим елементом перших пакетів санкцій, введених після відкритого військового вторгнення Російської Федерації до України, були фінансові обмеження, зокрема замороження міжнародних резервів Центробанку РФ у країнах ЄС і Великої сімки та відключення семи банків від системи обміну фінансовими повідомленнями SWIFT. Санкції стосувалися також ввезення до Росії сировини, електроніки, новітніх технологій і деяких корисних копалин; обмежували транспортні перевезення з та в Росію, забороняли мовлення російських каналів, а також призупиняли дію попередньо підписаних угод із цими країнами.

Важливим прецедентом став масовий вихід міжнародних компаній з ринку Російської Федерації. Водночас санкції обмежують доступ до новітніх технологій – 45% усіх передових технологій, які використовує Росія, становить те, що вона отримала у Європі, на 21% країна-агресор залежить від технологій зі США, і тільки на 11% – від Китаю. У сфері ВПК, що має вирішальне значення в контексті війни в Україні, санкції обмежують можливості Росії виробляти високоточні ракети, такі як «Іскандер» або Х-101. Нафтовидобувна промисловість Росії страждає не лише через відхід іноземних операторів, але й через труднощі, пов'язані з доступом до передових технологій, таких як горизонтальне буріння.

Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну Євросоюз запровадив персональні санкції проти рекордної кількості фізичних (олігархи, чиновники, очільники псевдоутворень «ДНР» / «ЛНР») та юридичних осіб. Їхні активи на території ЄС заморожують. Загалом, як результат санкційної політики США, Великобританії, Канади, Японії та держав-членів ЄС, в 2022 р. очікується зниження ВВП Росії на понад 10%, падіння реальної заробітної плати на 28%, зростання безробіття до 10% (до 4,3 млн додаткових безробітних), зростання цін на 10%. За даними Інституту економічної політики імені Гайдара, «відтік мізків» в ІТ-секторі оцінюється в 200–300 тис. осіб людей з початку повномасштабної російсько-української війни. Одним із наслідків санкцій для Росії став дефолт, оголошений 27 червня 2022 р.

Олег МУРАВСЬКИЙ

Яким був арсенал економічних важелів антиєвропейського тиску РФ на Україну?

Неможливість співпраці з Росією на правах партнерства обумовила зміну позицій серед значної частини проросійськи налаштованих представників політики та бізнесу України в бік дистанціювання від Росії та пошуку партнерів на Заході. Визначився і конкурентний характер відносин між РФ і ЄС в питанні України. У грудні 2005 р. РФ заявила, що підвищить ціну на нафту марки «Юралс» та здійснила стратегічний маневр у цьому напрямку, створивши штучний дефіцит поставок нафти в Європу. НПЗ РФ переводились на глибоку переробку нафти на своїй території. Почалась реалізація широкої програми будівництва нових заводів, переважно в прикордонних з Україною областях: Курській, Брянській, Воронезькій. Ставало очевидним, що Росія розв'язувала не лише економічні, а й військово-стратегічні завдання. Мета чергового енергетичного наступу РФ в Україну полягала в тому, аби примусити президента України В. Ющенка змінити політичну поведінку. Росіяни для цього вдалися до незрівнянно більшої, ніж раніше, за масштабами прояву й наслідками афери, на яку повелися і В. Ющенко, і його оточення. Після того, як Президент України погодився із вимогою РФ закупити у неї газ по 230 дол. за тис. кубів, стали можливими і відбулися перемовини між «Газпромом» і «Нафтогазом» в ніч із 3 на 4 січня 2006 р. Угода передбачила, що виключне право на постачання газу в Україну покладалося на комерційно-кримінальну компанію, зареєстровану в одному з швейцарських кантонів «РосУкрЕнерго», яка пов'язувалася з російськими бізнесменами і політиками. Відповідно скасовувалась дія попередніх міжурядових договорів про обов'язкове постачання Росією газу в Україну до 2009 р. за ціною 50 дол. Нова угода передбачила дивну схему складання ціни на газ. В Україну мав поставлятися такий собі газовий «коктейль» – змішаний дорогий російський і дешевий туркменський газ за т. зв. компромісною ціною в 95 дол. за тис. куб.

Тема підвищення ціни на газ Росією зазвичай педалювалася в невигідний для України момент, свідомо виставляючи занадто високі ціни. Також не надавався перехідний період, протягом якого б економіка України могла адаптуватися до нової ціни. Ціна на газ випливала, як правило, з політичних рішень. У 2006 р. в ході газових двосторонніх переговорів Україна порушила питання про створення газотранспортного консорціуму в складі України, Росії, Німеччини, Франції та Італії, який би забезпечив спільні правила газового ринку. Проте РФ робила все, аби питання залишалося у підвішеному стані, очевидно, не бажаючи виявляти готовність до перетворення газових торговельних операцій з інструменту політичного тиску на фактор товарно-грошових відносин. США, своєю чергою, не могли вплинути на створення такого підприємства, оскільки дотримувалися сформованої традиції: в чиїх руках газогін, той і отримував преференції щодо впливу на європейські справи. 2008 р. вчергове позначився загостренням енергетичних двосторонніх стосунків, яке було пов'язане зі спробою України змінити зовнішньополітичний курс із ба-

гатовекторності на прозахідний. Відразу почався новий тур газового конфлікту. У відповідь голова Нафтогазу України О. Дубина повідомив РФ, що уряд Ю. Тимошенко наполягає на відмові від послуг газового посередника «РосУкрЕнерго» та підвищенні у п'ять разів тарифів на транспортування російського газу в Європу. До цих перемовин долучився Президент України. 12–13 лютого на переговорах В. Ющенка та В. Путіна в Москві було досягнуто угоди щодо зростання ціни на транзит російського газу територією України, а також дзеркальне зростання ціни транзиту туркменського газу в Україну через територію РФ. Паралельно розпочалися українсько-російські консультації щодо умов оренди бази Чорноморського флоту в Криму. РФ чи не одразу ж нанесла потужного попереджувального удару по українських інтересах. 12 лютого 2008 р. вона денонсувала угоди з Україною про засоби попередження про ракетний напад і спільний контроль за космічним простором.

У серпні 2008 р. сталося нове загострення економічних двосторонніх відносин. У розв'язаній російсько-грузинській війні Україна чи не єдина країна СНД підтримала Тбілісі. Восени 2008 р. в ході торговельних переговорів з боку РФ пролунала низка погроз у бік України. Політичні відносини чимраз більше почали набувати формального відтінку. Уряди і законодавчі органи пролонгували терміни дії раніше укладених договорів, угод, активно почали обговорюватися проблеми двосторонніх торговельно-економічних відносин в умовах початку світової економічної кризи. 2 грудня 2008 р. в Києві на чергових переговорах було оголошено про створення міжвідомчої комісії з розвитку стратегічних українсько-російських відносин. Водночас РФ не відмовлялася від своєї тактики обмежувальних заходів у торговельних відносинах з політичними цілями. З вересня 2008 р. міністерства і відомства РФ отримали доручення від віцепрем'єр-міністра І. Шувалова щодо необхідності вироблення захисних механізмів для російської економіки від товарів з України.

2009 р. пройшов у руслі переосмислення засад газових контрактів України та Росії. Інтерес до них зберігався високим також і від європейського та світового політикуму. 1 квітня 2009 р. на порядок денний вчергове поставлено газове питання: Росія вимагала від України уточнення декларації про наміри модернізувати ГТС. З цією метою глава уряду Ю. Тимошенко здійснила візит до Росії. Українська сторона наполягала на зменшенні обсягів закупівлі газу і навіть заявила про готовність підтримати вступ Росії до СОТ. У травні 2009 р. уряд України, не домовившись з Росією про умови оплати за закачування газу у сховища на зиму, звернувся до ЄС щодо позики на закупівлю газу. ЄС відмовив Україні, назвавши умову необхідності проведення реформ у газовому господарстві. Затягування проблеми закупок газу спонукало Президента України зажадати від уряду Ю. Тимошенко ініціювати перегляд чинної газової угоди з РФ. 16 листопада 2009 р. Росія і Євросоюз підписали Меморандум про механізм раннього попередження у випадку зриву постачання газу. 19 листопада під час зустрічі в Ялті глав урядів України і Росії російська сторона підтвердила, що не буде штрафувати Україну за недобір обсягів газу, що передбачалися контрактом. А через місяць РФ повідомила Україну, що ціна на газ для України в 2010 р. перевищить 300 дол. Політичний складник «газового конфлікту» в наступні місяці спрямовувався Росією на те, аби не допустити переобрання В. Ющенка на другий президентський термін. З цією метою в Україні через

проросійськи налаштовані групи інтересів підігрівалися внутрішньополітичні протистояння, активізовувалася діяльність ЗМІ. РФ був підтриманий на пост прем'єр-міністра лідер проросійської опозиції в Україні В. Янукович. Варто наголосити на тому, що політичне похолодання у двосторонніх стосунках періоду президентства В. Ющенка не послаблювало прагнення великого російського капіталу нарощувати свою присутність в Україні. Росія робила ставку на розвиток потужних корпорацій, здатних конкурувати на світовому ринку і просувати інтереси Російської держави. Створювалися економічні «монстри», зокрема в металургійній галузі, які поглинали дрібних конкурентів.

РФ, взявши курс на самодостатність у сфері виробництва озброєнь, почала обмежувати і дозувати оборонну кооперацію з Україною. Співпраця продовжувалася лише в тих напрямах, де виробничі зв'язки не могли бути розірвані швидко. Ба більше, РФ не нехтувала й такою технологією як саботування окремих проєктів. Оцінки експертів свідчили, що для України втрати від політики згортання оборонної кооперації з РФ обраховувалися близько 200 млн дол. щорічно. Економічний тиск Росії на Україну посилився на початку осені 2011 р. На саміті СНД у Душанбе сторони не досягли домовленостей про умови функціонування зони вільної торгівлі. З вересня на зустрічі президентів В. Януковича та Д. Мєдвєдєва російська сторона висловилася про можливе введення штрафних санкцій стосовно України, якщо та не погодиться на злиття двох компаній «Нафтогазу України» та «Газпрому». В черговий раз на порядку денному постало питання ціни на газ. Російська сторона на переговорах відхилила пропозицію України щодо можливого встановлення ціни транзиту газу в Європу на рівні його собівартості. Незважаючи на те, що Україна підписала угоду про зону вільної торгівлі з СНД, розгляд газового питання у черговий раз було відкладено до кінця календарного року. 17 січня 2012 р. двосторонні переговори щодо ціни на газ були активізовані. РФ висловила занепокоєння бажанням долучитися до розв'язання газового протистояння Європейський Союз на умовах консультаційної інституції. Україна внесла пропозицію РФ створити тристоронній консорціум (Україна – Європа – Росія). Самостійні дії України не могли не викликати обурення Росії. Протистояння між двома країнами наростало і тому, що українське керівництво, наприклад, переймалося питанням мотивів РФ з реалізації проєкту щодо будівництва газогону «Південний потік», тоді як українська ГТС мала значний залишок виробничих потужностей. Почалося усвідомлення того, що чинна ціна на газ є занадто високою і «несправедливою».

Бібліографія

Квітка Г. Слідом за «газовою» війною Росія оголосила «сирну». Голос України. 2012. 14 січня.

Сергій ПАДАЛКА

Які основні причини російсько-української війни 2014–2022 рр.?

Розв'язана Російською Федерацією загарбницька війна проти України триває понад вісім років – з 26 лютого 2014 р. Вона пройшла дві фази:

I – гібридної війни з 26 лютого 2014 р. до 23 лютого 2022 р.;

II – тотальної широкомасштабної конвенційної війни, що триває від 24 лютого 2022 р.

З-поміж основних причин російсько-української війни виокремимо такі.

Цивілізаційна – війна російської євразійської цивілізації проти локальної української цивілізації. Йдеться про міжцивілізаційні відмінності. Саме вони формують сутнісні смислові розломи в розумінні стану та перспектив розвитку, які російська сторона розцінює як такі, що несуть загрозу позиціям РФ як глобального актора та позиціям «русского мира» як ідеологічної опори сучасного російського суспільства й російської державності. Небажання України вписуватися в російську цивілізаційну парадигму розвитку, орієнтація на загальноєвропейські та євроатлантичні демократичні цінності стали визначальним мотивом сучасного «хрестового походу» Росії проти України та у політичному, соціальному, культурному, інформаційно-ідеологічному, гібридному, та і, врешті, збройному ключі.

Імперська – за світове домінування. Імперська ідея в історичному вимірі завжди була й продовжує виступати пропагандистським конструктом і обґрунтуванням експансіоністської російської політики з метою розширення сфери впливу й максимального послаблення позицій противника /-ів. Звідси російсько-українська війна вмотивовується, з точки зору офіційної Москви, необхідністю воювати на території України проти США і їхніх союзників по НАТО («проти англосаксів»). Тим самим російське державне керівництво пояснює примушування України до миру як необхідний крок для захисту своїх власних регіональних і глобальних інтересів. Насправді йдеться про задоволення експансіоністських імперських амбіцій на регіональне і глобальне домінування. Війна проти України – це лише один із інструментів його досягнення, реалізації поставленої мети (поряд з енергоносіями, гонкою озброєнь, інформаційною війною тощо). Фактично імперська фабула була окреслена у виступі В. Путіна на безпековому форумі в Мюнхені 10 лютого 2007 р., який став відправною точкою для нової «холодної війни» між Сходом (РФ та її союзники) і Заходом (держави-члени НАТО, насамперед США і ЄС).

Геополітична – за простір, розширення як квінтесенцію імперськості. Росія як держава насамперед телурократична (держава «суші») будує свою могутність на основі контролю величезного континентального євразійського простору. У цьому сенсі вона спирається на три субпростори, які є «китами» російської імперськості: східноєвропейський, кавказький і центральноазійський. Ключовою зоною східноєвропейського простору Росія як імперія завжди розглядала Україну. Відповідно, підпорядкування українського простору – територіально найбільшого в Європі державного утворення, великого ринку з точки зору робочої сили, послуг, капіталів, господарського потенціалу – наповнювало повноцінним змістом саме поняття російської імперськості. Воно

уможливлювало контроль Чорного моря, визначальний вплив на Балкани і Центральну Європу.

Екзистенційна – спрямована на знищення України як держави і українства / українського народу / української нації як носія відмінного від російської і «русского мира» світогляду, світосприйняття та колективної пам'яті. Прикметник «екзистенційний» (тобто «життєвий») онлайн-словник Dictionary визнав словом 2019 р. в світі (принаймні значення саме цього терміна інтернет-користувачі найчастіше шукали упродовж року). Для України та українців це поняття набуло особливого значення від 2014 р., коли стало зрозуміло, що задля історичної перспективи нам не залишається нічого іншого, як боротися за свої екзистенційні смисли, за своє буття, за право бути українцями і мати власну незалежну державу. В основі цієї боротьби знаходиться відстоювання свободи як права людини на вільний вибір. Натомість В. Путін розглядає все українське з позицій великодержавного шовінізму як внутрішню для Росії екзистенційну загрозу. Як резонно зауважив професор української історії Гарвардського університету С. Плохій, у результаті російсько-української війни відбувається переформатування української державності на засадах політичної нації, а Україна веде війну не лише за своє право на незалежне буття, але й за всю Європу.

Особистісно-психологічна – як смисложиттєва проєкція світоглядних антиукраїнських комплексів-конструкцій російського президента В. Путіна. Вони оприявнили його обурення небажанням України долучитися до проросійського єдиного економічного простору, а потім і культурних травм від українських революцій, в основі яких знаходилися неприйнятні для авторитарного складу російського президента головні українські цінності – незалежність, свобода, воля, гідність, європейськість. Відповідно російський президент декларує своє ставлення до України не як до сучасної незалежної держави, а як до бунтівної провінції, що прагне позбавитися російської опіки. У розмові з президентом США Дж. Бушем на саміті НАТО в Бухаресті (2008 р.) він заявив, що такої держави як Україна не існує, бо «частина її території – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами (Росією. – *Авт.*)». Ця сув'язь сенсосмислових суджень і мотивацій зумовлює поведінкові характеристики буття В. Путіна: він не допускає існування українства й українського у будь-яких виявах, а насамперед – принципово заперечує українську державність (не лише на буттєвому рівні, але й на рівні ідеї). Ці світоглядні матриці скеровують дії російського керманича щодо розв'язаної ним російсько-української війни.

Бібліографія

Василенко В. А. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки // Український Тиждень. 2014. № 42. С. 28–42.

Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014: монографія. Київ: К.І.С., 2014. 960 с.

Корсунський С. Причини і наслідки війни Росії проти України: що буде далі? URL: https://www.radiosvoboda.org/amp/rosiya-viyna-ukrayina-shcho-dali/31739012.html

Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / пер. з англ. Андрія Павлишина. Київ : Дух і Літера, 2018. 560 с.

Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років). Ужгород: РІК-У, 2018. 312 с.

Алла КИРИДОН, Сергій ТРОЯН

Як захоплення проросійськими бойовиками Слов'янська стало «спусковим гачком» російсько-української війни?

Війна, як будь-який збройний конфлікт, має набір невід'ємних характеристик: причини, привід, учасники, хронологія ключових подій (з датами початку та закінчення) тощо. Початковим моментом російсько-української війни на Донбасі стало захоплення російським диверсійним загоном міста Слов'янська 12 квітня 2014 р. Хоча до цього часу в регіоні вже відбувалися проросійські акції, проте саме захоплення Слов'янська стало точкою неповернення, першою подією збройного конфлікту, «спусковим гачком» російсько-української війни.

Після окупації Криму Росія вдалась до ескалації збройного протистояння в східних регіонах України – на території Донецької та Луганської областей. У березні-квітні 2014 р. в містах та селищах Донбасу російські агенти та проросійські активісти інспірували доволі масові та добре організовані антиукраїнські виступи. Вони мали на меті реалізувати на цих теренах «кримський сценарій»: під тиском вуличних акцій та погроз озброєних молодиків примусити органи місцевої влади проголосити «незалежні республіки», а згодом – ухвалити звернення до Росії по допомогу чи про «прийняття» їх до складу РФ. Це навіть частково вдалося здійснити: під ширмою волевиявлення місцевого населення та під керівництвом новоявлених «народних губернаторів» були проголошені т. зв. ДНР та ЛНР і проведені псевдореферендуми на підтримку їх незалежності.

У таких акцій була і ще одна мета – відволікти увагу української влади від першочергового для Росії завдання – окупації Криму. Після проведення кримського «референдуму» мітинги, які відбувались у південних і східних областях України, дещо втратили свою масовість та агресивність, а українським правоохоронцям на початку вдалося протидіяти спробам проросійських активістів захопити органи державної влади в регіоні.

Нова хвиля вуличних акцій і захоплень адміністративних будівель у східних областях України почалася на початку квітня. В них узяли участь не лише місцеві проросійські агенти впливу та політичні маргінали, але й співробітники російських спецслужб. Водночас із захопленням адміністративних будівель було проголошено створення «Донецької народної республіки» (7 квітня), планувалося це зробити також у Харківській, Дніпропетровській, Одеській та інших областях. 27 квітня 2014 р. група осіб, які захопили будівлю управління СБУ в Луганській області, проголосила «Луганську народну республіку». Загалом усе відбулося за апробованим у Криму сценарієм. Відмінність полягала лише в тому, що на Донбасі не було російських військових підрозділів – аналогу кримських «зелених чоловічків», а місцеве населення не виявляло великої активності та рішучості. І хоча місцеві еліти загравали з проросійськими силами, а правоохоронці не протидіяли екстремістам, реалізувати на Донеччині та Луганщині «кримський сценарій» (ухвалення під

тиском потрібних Росії рішень легітимними органами місцевої влади та встановлення повного контролю за допомогою озброєних «ввічливих людей» (*рос.* «вежливые люди») без розпізнавальних знаків не вдалося. Відтак Росія вдалася до відвертого «експорту» сепаратизму: на Донбас було відправлено диверсійний загін, який мав захопити адміністративні будівлі в одному з міст регіону, активізувати місцевих прихильників Росії на більш активні дії і продемонструвати приклад із розрахунком на подальшу ланцюгову реакцію.

Місцем проведення такої спецоперації став Слов'янськ, на той час – місто обласного підпорядкування, адміністративний центр однойменного району Донецької області. Саме Слов'янськ увійшов в історію як «місто, з якого почалась війна» на Донбасі в 2014 р. Вибір Слов'янська як об'єкта атаки диверсантів обумовлювався кількома чинниками. Місто мало важливе стратегічне значення – розташовувалось на міжнародній трасі М-03, що поєднувала Київ і Харків з містами Донбасу (Артемівськ, Дебальцеве) та вела до контрольно-пропускного пункту «Довжанський» на кордоні з Росією. Середній розмір міста (на 2014 р. тут проживало близько 110 тис. мешканців) давав шанс на встановлення контролю порівняно невеликою групою диверсантів. Додатковими чинниками можна вважати те, що у Слов'янську на той час уже діяла невелика група сепаратистів на чолі з майбутнім «народним мером» В. Пономарьовим, на підтримку якої могли розраховувати диверсанти. Навіть сама назва міста добре вписувалась у пропагандистські постулати проголошуваного «русского мира». Військовий експерт Олександр Сурков припускає, що за задумом противника, Слов'янськ мав стати основним плацдармом для розгортання проєкту «Новоросія» (з огляду на невдачу проросійських сил у Харкові, стратегічно вдале розташування міста і навіть «вдалу» в ідеологічному плані назву).

У подіях із захопленням Слов'янська багато епізодів можна охарактеризувати словами «вперше», «перший»: перше місто на Донбасі, захоплене російськими бойовиками, перші військові та цивільні жертви російсько-української війни тощо.

Хроніка ключових подій початку російсько-української війни на Донбасі виглядає так. 12 квітня 2014 р. диверсійна група, очолювана одним із учасників окупації Криму, відставним офіцером російських спецслужб, який до того брав участь у військових діях у Придністров'ї (Молдова), Боснії, Чечні (РФ) І. Гіркіним (псевдо Ігор Стрєлков), зайшла в Слов'янськ. До складу групи входило кілька десятків російських спецпризначенців та добровольців (так звана група «Крим», 52 особи). Диверсійний загін був сформований у Криму й перекинутий спочатку до Ростовської області РФ, а звідти, перетнувши державний кордон України, на цивільних вантажівках прибув до Слов'янська. За свідченнями очевидців, серед диверсантів, які зайшли в місто, виріznялись спецпризначенці, які діяли чітко, злагоджено і намагалися «не світитися». Саме вони швидко взяли під контроль ключові об'єкти міста (будівлі відділку міліції, міського управління СБУ) й заволоділи зброєю, що там зберігалась. Решту диверсійного загону складали «козаки», які не носили єдиної військової форми, мали різне екіпірування, охоче позували перед камерами і давали коментарі ЗМІ.

Російські диверсанти одразу ж почали формувати «ополчення» з місцевих колабораціоністів. Допомагав їм у цьому місцевий підприємець, колаборант

В'ячеслав Пономарьов, який після усунення з посади мера міста Нелі Штепи був проголошений «народним мером» Слов'янська. Сам В. Пономарьов згодом зізнався, що почав організовувати в Слов'янську «народну дружину» ще наприкінці лютого 2014 р., проводив ідеологічну роботу, налагоджував контакти із тими місцевими представниками міліції, які йшли на співпрацю з сепаратистами.

В історії із захопленням Слов'янська найбільш рельєфно проглядається ключова роль російських диверсантів у розгортанні конфлікту на Донбасі. Контроль над містом утримувало угруповання чисельністю в кількасот осіб, ядро якого складали російські диверсанти, а основну масу – «народне ополчення» з місцевих мешканців-колаборантів. Поступово чисельність угруповання зросла до 1 тис. осіб. Це дозволило терористам досить швидко взяти під контроль також сусідні зі Слов'янськом населені пункти. 13 квітня 2014 р. група бойовиків захопила адміністративні будівлі в Краматорську. Під час захоплення будівлі відділу МВС у Краматорську прозвучала фраза, яка стала мемом. Один із російських бойовиків наказав містянам, які спостерігали за тим, що відбувається, відійти далі, за «поребрик». Це слово («поребрик») «видало» в прибулих диверсантах росіян – воно майже не побутувало в Україні (за винятком Донецької області), тоді як в окремих регіонах Росії, насамперед у Санкт-Петербурзі, слово «поребрик» нерідко вживалось у значенні «бордюр». Тоді ж бойовики захопили міську раду Горлівки, а 30 квітня за допомогою прибулих із Росії «добровольців» взяли під контроль адміністративні будівлі в місті Красний Лиман (після 2016 р. – Лиман). Ватажок російських терористів Ігор Стрєлков і його помічники в численних інтерв'ю та коментарях визнавали, що саме вони стали «спусковим гачком війни» тоді, коли місцеві проросійські сили не виявили достатньої активності та рішучості.

Терористи перетворили захоплений Слов'янськ у своєрідний укріпрайон: на вулицях влаштували барикади й організували патрулювання, а довкола міста сформували мережу блокпостів. Із Росії в місто активно завозилась зброя, яку роздавали охочим вступити до «ополчення». Проводилась робота на ідеологічному фронті, зокрема поширювались чутки про «українських карателів», які загрожують Донбасу, роздавались коментарі російським пропагандистським ЗМІ, які формували потрібну картинку «русской вєсни» на Донбасі.

На думку низки експертів, захопивши Слов'янськ, бойовики використали прийом, описаний ще в 1960-х роках російським «білим» емігрантом Є. Меснером під назвою «заколот-війна» (*рос.* «мятеж-война») – війна, замаскована під заколот, вчинений за допомогою повстанців, диверсантів, терористів і пропагандистів. Сучасним еквівалентом цього застарілого терміна став вислів «гібридна війна», який широко вживається для означення характеру російської агресії проти України, що розпочалась у 2014 р., а в лютому 2022 р. переросла в повномасштабне вторгнення.

У відповідь на захоплення бойовиками Слов'янська розпочалась Антитерористична операція. 13 квітня 2014 р. Рада національної безпеки і оборони України на своєму екстреному засіданні ухвалила рішення «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України». Рішення було введене в дію 14 квітня 2014 р. Указом Виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України

Олександра Турчинова. Цими рішеннями покладено початок Антитерористичній операції (АТО) на території Донецької та Луганської областей, а також Ізюмського району Харківської області. Розпорядженням Кабінету Міністрів України сформовано офіційний перелік населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція. На цьому етапі АТО ключова роль відводилась спецпідрозділам Внутрішніх військ, СБУ та МВС України, планувалось залучити частини Збройних сил України.

Угруповання бойовиків у Слов'янську на той час становило одну з найбільших оперативних загроз. Відтак 13 квітня 2014 р. до міста було направлено невелику розвідувальну групу, в якій були представники центрального апарату СБУ, керівництва Донецького обласного управління МВС та бійці спецпідрозділу «Альфа». Групу раптово атакували бойовики під час наради з десантниками 80-ї аеромобільної бригади біля села Семенівка. Тут відбулося перше бойове зіткнення, в результаті якого четверо спецпризначенців отримали поранення, а капітан Сумського спецпідрозділу «Альфа» Г. Буліченко загинув від кульових поранень. Це була перша жертва війни на сході України. Події біля Семенівки засвідчили, що громадсько-політичне протистояння на Донбасі перейшло у фазу збройного конфлікту, війни.

У протидії російським терористам та їх місцевим прибічникам українські силовики обрали тактику облоги населених пунктів з метою поступового витіснення противника. Для штурму місць, де вдалося закріпитися бойовикам, планувалось залучити армійські частини, зокрема військових 25-ї окремої повітряно-десантної бригади, які на той час дислокувались на Дніпропетровщині. Підрозділи бригади, отримавши наказ зайняти аеродром Краматорська, 16 квітня 2014 р. кількома колонами рушили в бік захопленого терористами міста. Проте бойовикам вдалося скористатись із дезорганізації української армії. Терористи організували місцеве населення, яке заблокувало одну з колон військових: цивільні перегородили шлях військовій техніці й вимагали від солдат роззброїтись (розстріляти набої в повітря). Десантники які не були готові морально-психологічно застосувати силу до мирних мешканців, піддалися на провокацію і, як тільки роззброїлись, були одразу захоплені разом із технікою бойовиками, які до певного моменту ховались за спинами цивільних. Бойовики здобули кілька десятків одиниць стрілецької зброї, а також два БТР-Д, дві БМД-1 та БМД-2, а також самохідну артилерійську гармату «Нона» (її згодом активно показували проросійські ЗМІ у своїх пропагандистських матеріалах). Прикрим фактом став перехід на бік бойовиків кількох військовослужбовців ЗС України.

Залучення бойовиками цивільного населення до блокування урядових військ суттєво обмежувало можливості підрозділів сил АТО, примушували їх уникати рішучих дій. У такій ситуації почали виявляти власну ініціативу добровольчі формування та окремі активісти, учасники подій на Майдані Незалежності у Києві. Трагічним епізодом, пов'язаним із Слов'янськом, стала спроба зайти в захоплене місто п'ятьох активістів «Самооборони Майдану». 17 квітня, намагаючись пробратися в місто, вони потрапили на блокпост терористів. Троє майданівців потрапило в полон, решті вдалося вибратися до Харкова. Двоє патріотів – студенти, учасники Євромайдану Юрій Поправка та Юрій Дяковський – після катувань були страчені терористами. Того ж дня був

викрадений і згодом убитий за проукраїнську позицію депутат Горлівської міської ради Володимир Рибак. Тіла усіх трьох зі слідами тортур були знайдені пізніше в річці Казенний Торець біля селища Райгородок на Донеччині. 20 квітня 2015 р. указом Президента України Ю. Поправка, Ю. Дяковський та В. Рибак посмертно удостоєні звання Героя України. За твердженням військового історика М. Жирохова, страта «майданівців» як полоненних комбатантів стала першим військовим злочином російських терористів на Донбасі, а В. Рибак – першим цивільними мешканцем, убитим у російсько-українській війні.

20 квітня 2014 р. відбулося бойове зіткнення між невеликим загоном добровольців «Правого сектору» на чолі з Д. Ярошем та бойовиками на блокпосту біля села Билбасівка під Слов'янськом. Це була невдала спроба наступальної вилазки з метою вивести з ладу трансформатор, який живив телевежу на горі Карачун. У бою загинув один із добровольців «Правого сектору», а до бойовиків потрапила «візитка Яроша», яку згодом активно використовували російські ЗМІ в антиукраїнській пропагандистській кампанії.

Наприкінці квітня – на початку травня українська влада фактично втратила контроль над значною частиною території Донецької та Луганської областей. Адміністративні будівлі в багатьох містах і селищах Донбасу захопили бойовики, відбувалось активне поповнення загонів терористів за рахунок «добровольців», «казаків» та «відпускників», які прибували з прикордонних областей Росії.

Водночас сили АТО робили спроби повернути Слов'янськ під свій контроль. На початку травня українські підрозділи здійснили кілька спроб штурму міста. 2 травня позиції бойовиків на підступах до міста були водночас атаковані з землі та з повітря. Просуваючись під прикриттям бронетехніки, українські спецпризначенці разом із підрозділами ЗСУ зайняли кілька важливих блокпостів довкола міста. Бійці 25-ї окремої повітряно-десантної бригади перерізали трасу Слов'янськ – Краматорськ і облаштували тут блокпост № 5, а десантники 95-ї аеромобільної бригади взяли під контроль гору Карачун із розташованою на ній телевізійною вежею. При цьому українські сили зазнали й болісних втрат: бойовики збили з ПЗРК два гелікоптери зі складу 16-ї бригади армійської авіації.

Ще наприкінці квітня терористам вдалося заблокувати український гарнізон в аеропорту Краматорська. На початку травня на допомогу захисникам летовища були перекинуті десантники 95-ї окремої десантно-штурмової бригади і бійці 8-го полку спецпризначення. Після підсилення гарнізону армійськими підрозділами командування АТО вирішило вивести зведений загін спецпризначенців МВС та бійців «Альфи» СБУ із заблокованого аеропорту в базовий табір біля міста Ізюм на Харківщині. 5 травня під час руху колони, на перехресті між Семенівкою та Слов'янськом, її обстріляли терористи й зав'язався кількагодинний інтенсивний бій, в якому втрат зазнали обидві сторони. В бою загинули двоє бійців «Альфи» (Р. Лужевський і О. Аніщенко) і боєць загону «Ягуар» В. Долінський.

Після описаних бойових зіткнень на якийсь час довкола Слов'янська настала відносна тиша. Протягом травня тут періодично відбувались позиційні бої. У цей час проросійські сили провели на території Донецької області псевдореферендум на підтримку самопроголошеної «ДНР» (11 травня)

і заявили про намір об'єднатися з «Луганською народною республікою» в єдину «Новоросію».

13 травня 2014 р. незаконні збройні формування вчинили черговий підступний напад на одну з колон забезпечення 95-ї аеромобільної бригади неподалік села Октябрське (тепер – Маячка) за 20 км від Краматорська. В бою загинуло шестеро десантників, восьмеро зазнали поранень. Після цього бої в районі Слов'янська розгорілись із новою силою.

29 травня 2014 р. бойовики підбили вертоліт, який повертався з гори Карачун. Загинуло 12 українських військовиків разом із генерал-майором, начальником управління бойової та спеціальної підготовки Головного управління Національної гвардії України Сергієм Кульчицьким. Бої за Слов'янськ виявилися досить невдалими для української авіації, яка зазнала в них значних втрат і фактично після цього була виведена з «гарячих» ділянок фронту. 4 червня терористи незаконних збройних формувань ракетою ПЗРК «Ігла» влучили у вертоліт 11-ї бригади армійської авіації (вертоліт здійснив аварійну посадку).

Тим часом в Україні відбулися важливі події. 25 травня пройшли позачергові президентські вибори. До початку червня були сформовані штаб АТО та відповідні органи управління, виділено окремі оперативні райони дій Збройних сил України (Сектори «А», «Б», «С», «Д»), проведено першу хвилю мобілізації для поповнення особового складу армійських підрозділів. Наприкінці травня 2014 р. підрозділи сил АТО провели успішну операцію з деблокування та взяття під контроль Донецького аеропорту, а кілька десантних підрозділів закріпились у Луганському аеропорту.

Бойовики уникали відкритого та прямого протистояння з урядовими силами, вдаючись до диверсій, засідок, раптових ударів. Унаслідок нападу незаконних збройних формувань на блокпост сил АТО під Волновахою 22 травня 2014 р. загинуло 17 і зазнали поранень 32 військовослужбовці 51-ї окремої механізованої бригади. В ніч на 14 червня 2014 р. неподалік Луганська бойовики збили військово-транспортний літак (загинуло 49 військовиків).

Водночас, скориставшись з оперативної паузи, терористи наростили свої сили в районі Слов'янська. Угруповання, яке нараховувало близько 2 тис. бойовиків, окрім стрілецької зброї, мало також кілька десятків БТРів, БМП, десяток танків, міномети та переносні зенітні комплекси. Більшість озброєння було доправлено з Росії. Довкола Слов'янська діяло кілька незаконних збройних угруповань, сформованих почасти з професійних найманців російських приватних військових кампаній, з т. зв добровольців (колишніх російських військовослужбовців і спецпризначенців з бойовим досвідом) та проросійськи налаштованих місцевих мешканців (колаборантів), які піддались пропаганді. До початку червня бойовики облаштували лінію оборони довкола Слов'янська, Семенівки, Миколаївки.

Підрозділам сил АТО, зі свого боку попри локальні невдачі, на кінець травня 2014 р. поступово вдалося наростити сили, оточити район перебування незаконних збройних формувань та облаштувати мережу опорних пунктів, тим самим відрізавши терористів від шляхів постачання зброї з РФ. Упродовж першої половини червня 2014 р. після ретельної підготовки українські військові та спецпризначенці провели успішну операцію «Святі гори», внаслідок якої були звільнені важливі в стратегічному сенсі населені пункти поблизу

Слов'янська. В операції були задіяні батальйонно-тактичні групи 25-ї, 79-ї, 80-ї та 95-ї бригад, дивізіони 55-ї та 26-ї артилерійських бригад, танкова рота 17-ї танкової бригади, підрозділи НГУ та добровольчі формування МВС, літаки та гелікоптери армійської і тактичної авіації. 3–5 червня 2014 р. в результаті ударних дій знищено блокпости, опорні пункти і базові табори бойовиків у районі населеного пункту Семенівка та встановлено контроль над важливим залізничним вузлом Красний Лиман, який став першим містом, де сили АТО відновили законну владу. На жаль, успіхи були затьмарені черговою втратою в авіації: біля Слов'янська бойовики збили військовий літак-розвідник АН-30Б, який проводив аерофотозйомку позицій противника. Після влучання ворожої ракети командир екіпажу підполковник Костянтин Могилко наказав екіпажу залишити літак, скерувавши його за межі міста, аби запобігти жертвам серед мирного населення. Загинуло п'ять членів екіпажу, троє врятувались, вистрибнувши з парашутом. Указом Президента України від 20 червня 2014 р. К. Могилко був удостоєний звання Героя України посмертно.

Після звільнення Красного Лиману командування АТО не пішло одразу на штурм Слов'янська. На підступах до міста противник на той час уже облаштував два потужні оборонні вузли – в Семенівці та Миколаївці. Тому підрозділи АТО 18–19 червня 2014 р. здійснили успішний обхідний маневр і зайняли селище Ямпіль та село Закітне на правому березі Сіверського Донця. Успіх цієї операції дав змогу силам АТО зайняти вигідні позиції для подальших дій зі звільнення Слов'янська. Проте можливості відразу продовжити наступ не було: 20 червня 2014 р. новообраний Президент України П. Порошенко в односторонньому порядку оголосив режим припинення вогню, який тривав 10 днів. Обидві сторони скористалися з перемир'я для нарощування своїх сил.

На початку липня українські сили відновили активні дії – закінчили оточення Слов'янська й розпочали операцію з деблокади Луганського аеропорту й оточення Луганська. Поблизу Слов'янська відновилися запеклі бої. У ніч на 1 липня в результаті обстрілу українських позицій на горі Карачун впала телевежа (телерадіопередавальний центр зі щоглою висотою 222 м був збудований тут наприкінці 1970-х років).

У перші дні липня сили АТО заблокували Миколаївку, а згодом почався штурм міста з плацдарму в районі населених пунктів Ямпіль – Закітне – Крива Лука. Ударами авіації та артилерії були знищені опорні пункти і склади боєприпасів противника в районі місцевої ТЕС. 4 липня бойовиків вибито з Миколаївки, а бійці добровольчих батальйонів «Київ-1» та «Донбас» провели зачистку міста.

Таким чином Збройні сили України заблокували Слов'янськ з усіх боків і створили можливості для просування в бік Краматорська. У ніч на 5 липня основна група терористів залишила Слов'янськ польовими дорогами і відійшла спочатку до Краматорська, а далі – через Дружківку і Костянтинівку – до Донецька. За різними даними, на момент виходу зі Слов'янська угруповання бойовиків нараховувало від 1000 до 1800 чоловік. Під час виходу бронегрупа однієї з колон терористів спробувала атакувати блок-пост № 5 і була розбита. Через низку причин, зокрема, через загрозу життю мирних жителів, колона бойовиків, які рухались переважно на цивільному транспорті та частково – на броньованій техніці, не була знищена.

Надвечір 5 липня підрозділи сил АТО увійшли до Слов'янська. Наступного дня бійці Національної гвардії України та правоохоронних органів провели зачистку міста. 7 липня штурмові групи сил АТО зайшли в Краматорськ, розблокували місцевий аеродром. Відтоді тут розміститься пункт управління, який надалі координував дії сил АТО. Українські військові також взяли під контроль Артемівськ (від 2016 р. – Бахмут), Дружківку, Костянтинівку та навколишні райони. Згодом були звільнені від терористів Сіверськ (13 липня 2014 р.), Вуглегірськ (12–13 липня 2014 р.), Торецьк (16–17 липня 2014 р.), Жданівка (15–17 липня 2014 р.), Сєвєродонецьк і Лисичанськ (18–20 липня 2014 р.), Дебальцеве (24–26 липня 2014 р.).

За час окупації і бойових дій у Слов'янську загинуло 117 цивільних мешканців, 198 отримали тілесні ушкодження. Місто зазнало істотних руйнувань.

На думку українського військового експерта О. Суркова, звільнення Слов'янська в політичному сенсі зруйнувало початковий план Росії зі створення «Новоросії». Водночас відступ групи І. Гіркіна до Донецька дозволив терористам зберегти основну частину бойового складу і перегрупуватися для подальших дій проти урядових сил.

Найважливіші епізоди боїв за Слов'янськ відображені в документальному фільмі «Слов'янськ: початок війни» (вперше прем'єрний показ відбувся на телеканалі ICTV 14 жовтня 2019 р.) та кількох книгах, зокрема ґрунтовному дослідженні Олександра Суркова «Незавершена війна: історія протистояння України з Росією в 2014–2015 роках», збірці «Слов'янськ. Початок війни», упорядкованій військовим журналістом Артемом Шевченком, брошурі «Славянск. Начало (апрель – май 2014 г.) Михайла Жирохова та ін.

Бібліографія

Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). Під заг. ред. І. Руснака. Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2017. 162 с.

Бура Д., Красовицький О. Хроніка війни. 2014–2020: у 3-х т. Т. 1: Від Майдану до Іловайська. Харків: Фоліо, 2020. 478 с.

Жирохов М. А. Славянск. Начало (апрель–май 2014 г.). Чернигов, 2020. 76 с.

Казанський Д., Воротинцева М. Як Україна втрачала Донбас. Київ: Книжкове видавництво Чорна гора, 2021.

Місто, з якого почалася війна: на головну роль призначено... / Юля Павлік / Українська Гельсінкська спілка з прав людини. Київ, 2019. 52 с.

Серж М. Хроніка гібридної війни. Київ: Альтерпрес, 2016. 252 с.

Сурков О. Незавершена війна: Історія протистояння України з Росією в 2014–2015 роках. Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2021. 480 с.

Шевченко А. Слов'янськ. Початок війни. Харків: Фоліо, 2020. 431 с.

Олександр АНДРОЩУК

Чи є щось схоже у проголошенні незалежності України в 1991-му р. та створенні «ДНР» і «ЛНР» у 2014 р.?

Щоб відповісти на це запитання, звернімося до витоків сучасної української держави – проголошення незалежності. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР проголосила Акт про незалежність України. Серед мотивів була вказана «*смертельна небезпека, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року*». Тоді йшлося про спробу державного перевороту в СРСР, однією із засновниць якого формально була радянська Україна (тоді – УРСР).

У складі СРСР українці були хоч і підкореним, але все-таки державним народом. У 1945 р. радянська Україна стала однією із країн-засновниць ООН. Від заснування СРСР у 1923 р. до кінця його існування в 1991 р. в конституціях СРСР (1923, 1936, 1977 рр.) незмінно фіксувалося право радянських республік вийти з його складу. Цим правом і скористалася Україна 24 серпня 1991 р.

Під час написання Акту про незалежність у його першому проєкті йшлося про відновлення проголошеної Українською Центральною Радою в січні 1918 р. незалежності України. Однак на той час більшість Верховної Ради становили комуністи, для яких ворожа більшовикам УЦР залишалася чужою. Щоб уникнути суперечок, незалежність була проголошена, а не відновлена. А рік потому, 22 серпня 1992 р., президент Української Народної Республіки в екзилі

Останній президент ДЦ УНР Микола Плав'юк передав новообраному президенту України Леоніду Кравчуку атрибути державної влади – клейноди гетьмана Івана Мазепи

Микола Плав'юк склав свої повноваження перед Президентом України Леонідом Кравчуком і від імені Державного Центру УНР в екзилі проголосив молоду українську державу правонаступницею УНР.

Отже, сучасна Україна поєднала в собі обидві безперервні традиції української державності ХХ століття – як національну, так і радянську, а саму незалежність проголосили чинні депутати Верховної Ради УРСР. Нічого подібного не було при проголошенні так званих «ЛНР» та «ДНР». 2014 р. Кремль намагався розколоти Україну та утворити так звану «Новоросію», що мала потім увійти до складу Росії. Загалом та спроба зазнала краху, однак Росії вдалося анексувати Крим та окупувати частину Луганської та Донецької областей, де, аби замаскувати перед світовою спільнотою агресію проти України, російські окупанти й ініціювали проголошення цих псевдореспублік. Ні прав на «відокремлення», ні навіть схожого на державний статус на окупованих територіях не існувало, всі дії були здійснені під пильним контролем окупанта – Російської Федерації. Після повномасштабного вторгнення Росії 24 лютого 2022 р. маски псевдореспублік були скинуті й на початку жовтня 2022 р. в Росії було ухвалено низку законодавчих актів, якими окупанти намагалися узаконити анексію цих територій. Отже, жодної схожості між подіями 1991 р. та 2014 р. не існувало, адже в першому випадку Україна реалізувала свої державні права, а в другому – відбулася окупація частини України Російською Федерацією.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Як українські «кіборги» обороняли Донецький аеропорт (травень 2014 – січень 2015 рр.)?

22 січня 2020 р. в Україні в обігу з'явилась поштова марка із зображенням українського військового з автоматом, напівзруйнованої вежі з жовто-блакитним прапором і написом «Вони вистояли! Не витримав бетон!». Так Укрпошта вшанувала українських воїнів, які протягом 242 днів боронили Донецький аеропорт і яких за стійкість та незламність почали називати «кіборгами».

Летовище на північному заході Донецька, який на той час називався Сталіно, будувалось два роки й було відкрите в 1933 р. У 1973–1975 рр. аеропорт реконструйовано, відкрито нову будівлю аеровокзалу. У рамках підготовки до проведення в Україні футбольного чемпіонату «Євро-2012» в аеропорту збудовано нову чотирикілометрову злітно-посадкову смугу, зведено найвищу в Україні диспетчерську вежу (51 м). 14 травня 2012 р. урочисто відкрито новий термінал аеровокзального комплексу, який отримав назву Міжнародний аеропорт «Донецьк» імені Сергія Прокоф'єва. Щоправда, від 2014 р. у більшості інформаційних повідомлень та оперативних зведень «прижилась» його коротка назва, за абревіатурою – ДАП.

У попередньому нарисі «*Як захоплення проросійськими бойовиками Слов'янська стало "спусковим гачком" російсько-української війни*» зазначалось, як після анексії Російською Федерацією Криму та захоплення російськими диверсійними групами кількох міст Донбасу й проголошення так званих «ДНР» та «ЛНР» в Україні в квітні 2014 р. розпочалась Антитерористична операція (АТО). Українські силовики розпочали блокування та витіснення проросійських бойовиків із захоплених ними населених пунктів. Проте терористи спільно з місцевими колаборантами здійснювали нові спроби захопити адміністративні будівлі, щоб здобути зброю, блокували та штурмували військові частини. До середини травня вони захопили й утримували 34 об'єкти інфраструктури органів державної влади, збірний пункт Луганського обласного військового комісаріату та міський військкомат Алчевська. Аеропорти та військові аеродроми становили особливий інтерес для терористів: контроль над летовищами дозволив би висадити тут озброєний десант і використати їх як плацдарми для подальшого захоплення територій України. Такий сценарій дій Росією вже був апробований у Криму в лютому 2014 р. Тому збереження контролю над летовищами було одним із першочергових завдань антитерористичної операції. Підрозділи Збройних сил та Національної гвардії України посилили охорону державного кордону і стратегічно важливих об'єктів, зокрема чотирьох аеропортів («Донецьк», «Луганськ», «Харків», «Маріуполь») і двох військових аеродромів («Краматорськ», «Чугуїв»).

Міжнародний аеропорт «Донецьк» від 7 квітня 2014 р. охороняла зведена група 3-го окремого полку спеціального призначення з Кропивницького чисельністю 116 військовослужбовців. За кілька днів до аеропорту прибули також 15 бійців зенітного взводу 25-ї окремої повітряно-десантної бригади. Зенітники

мали не допустити посадки на летовищі «чужих» військово-транспортних літаків та гелікоптерів. Так сформувався зведений загін із спецпризначенців і десантників, які мали на озброєнні стрілецьку зброю, кілька кулеметів, близько сотні гранатометів РПГ та АГС-17, дві зенітні установки ЗУ-23-2. Військові зайняли старий пасажирський термінал та інші будівлі, налагодили бойове чергування, облаштувавши пости на диспетчерській вежі, радіолокаційній станції, на території пожежної частини і нафтобази, довкола аеропорту. Водночас новий термінал контролювала адміністрація аеропорту з власною службою безпеки та електронною системою доступу до службових приміщень (керівництво летовища наполягло на цьому, побоюючись, що військові «лякатимуть пасажирів міжнародних рейсів»).

Тим часом у Донецьку проросійські активісти захопили адмінбудівлі міста, включно з приміщенням ОДА, проголосили «декларацію про суверенітет Донецької народної республіки» й почали підготовку до проведення псевдореферендуму на підтримку «державної самостійності ДНР». Проукраїнські сили намагалися протидіяти сепаратистам, організовували власні акції.

17 квітня 2014 р. група проросійських бойовиків разом із двома десятками демонстрантів із місцевих ветеранів вперше спробувала встановити контроль над аеропортом: їм навіть вдалося вивісити над входом до терміналу прапор т. зв. «ДНР», проте летовище залишилося під контролем українських сил. Такі дії бойовиків, вочевидь, мали на меті продемонструвати їх силу і забезпечити потрібну картинку для російських пропагандистів.

У наступні дні новий термінал залишили солдати-строковики внутрішніх військ і прикордонники, а бойовикам вдалося зайняти майже всю територію аеропорту, за винятком старого терміналу й кількох будівель, які контролювали військовослужбовці зведеного загону. Після перемовин між представниками українських силових структур та проросійськими незаконними збройними формуваннями обидві сторони залишили новий (міжнародний) термінал аеропорту, і він продовжував функціонувати у звичному режимі: злітали та приземлялись пасажирські літаки, працювали магазини, сувенірні крамниці, пасажири пили каву, очікуючи на свої рейси. Такий стан тривав близько місяця.

24 травня 2014 р. проросійські сили провели в Донецьку так званий «з'їзд» представників самопроголошених «ДНР» та «ЛНР» й проголосили об'єднання в «єдину державу "Новоросію"». Того ж дня група з кількох десятків бойовиків спробувала заблокувати старий термінал летовища, аби не дати вивезти звідти бюлетені для проведення голосування під час позачергових президентських виборів. Перша машина з бюлетенями, яка виїхала з аеропорту до міста, була заблокована проросійськими найманцями, а бюлетені вилучені невідомими особами.

Близько третьої години ночі 26 травня 2014 р. терористи здійснили чергову спробу зайняти ДАП. На штурм і захоплення аеропорту кількома вантажівками висунулись три групи бойовиків, сформовані у Ростовській області РФ з числа російських військовослужбовців та колишніх учасників збройних конфліктів на пострадянському просторі: загін «Іскра» (45–50 осіб), т. зв. «чеченська група» (до 30 осіб) та група найманців-добровольців (до 30 осіб), переважно з Криму. Командирами груп були бойовики з позивними «Граніт» (С. Дорофєєв), «Сєвєр» (А. Каргапольцев) і «Старий» (І. Міхєєв), а загальне

керівництво здійснював російський офіцер «Іскра» (О. Горшков). Куратором загону був відставний офіцер ФСБ РФ, підполковник Б. Сисенко на псевдо «Генерал» (загинув під час втечі бойовиків з ДАП 26 травня 2014 р.). Напередодні, на площі перед захопленою будівлею Донецької ОДА ці російські найманці і сепаратисти позували перед пропагандистськими каналами і мітингом місцевих симпатиків «русского мира», який «урочисто» проводжав їх на «завдання». Російські найманці приєдналися до бійців т. зв. батальйону «Восток», сформованого з місцевих проросійських колаборантів на чолі з колишнім командиром донецької «Альфи» О. Ходаковським. Загальна чисельність бойовиків, які вирушили на захоплення аеропорту, сягала понад 200 осіб. На той час їм протидіяло, за різними свідченнями, від 80 до 115 українських вояків, які перебували в будівлі старого терміналу.

Бойовики зайняли підходи до летовища й диверсійна група проникла у новий термінал завдяки одному з працівників СБУ, який мав електронні ключі від усіх приміщень і перейшов на бік терористів (згодом був затриманий, дав цінні свідчення про бойовиків, а пізніше був обміняний на українських військовиків). Невдовзі в інтернет-мережі з'явилось відео з камер спостережень, яке зафіксувало момент проникнення терористів у термінал аеропорту. Маючи до того часу кілька локальних «успіхів» та завдавши втрат урядовим силам України (напад на блокпост біля Волновахи, збиття кількох військових вертольотів), терористи перебували в стані «кривавої ейфорії» і сподівались, що ДАП вдасться зайняти без особливих проблем. Їм здавалось, що під тиском погроз чи завдяки підкупу оборонці аеропорту здадуть об'єкт без бою. Проте надії терористів виявились марними.

Керівник терористичного угруповання «Восток» О. Ходаковський телефоном домовився з командиром українських спецпризначенців про зустріч у вестибюлі старого терміналу, на якій в ультимативній формі вимагав від українських військовиків негайно залишити територію аеропорту і передати його «під охорону» бойовикам. Ведучи перемовини з ватажком бойовиків, командуванню зведеного загону вдалося виграти час та дозволило вивести з аеропорту цивільний персонал. Зважаючи на загрозу безпеці польотів, адміністрація ДАП повідомила, що аеропорт припиняє роботу 26 травня 2014 р. З десятихвилинним запізненням, о 07:10, останній цивільний літак здійнявся зі злітної смуги ДАП.

На той час командування АТО провело належну підготовку операції, а вище військово-політичне керівництво держави ухвалило рішення про застосування зброї проти терористів, які захопили аеропорт. Відтак командир зведеного загону, вже зі свого боку, висунув найманцям ультиматум із вимогою залишити приміщення ДАП під загрозою застосування сили. Противник проігнорував ультиматум та викликав підсилення. На той момент бойовики цілковито контролювали новий термінал (головні сили зосередили на даху будівлі) і територію довкола нього.

26 травня 2014 р. відбувся перший бій між українськими військовиками і терористами за встановлення контролю над Донецьким летовищем. У район аеропорту спочатку вилетіли МіГ-29 і провели демонстраційні польоти (на них терористи не відреагували, вочевидь, сподіваючись, що ніхто не стрілятиме по новенькій будівлі терміналу). В якийсь момент один із бойовиків, які

перебували на даху нового терміналу, навів ПЗРК «Ігла» на український вертоліт, але був вчасно «знятий» українським снайпером на псевдо «Воха». Це був перший постріл у тривалій бойовій епопеї оборони Донецького аеропорту. В ту ж мить запрацювали зенітки, поливаючи противника шквальним вогнем. Далі свої завдання виконали бойові гелікоптери Мі-24 та штурмовики Су-25, у кілька заходів завдавши ударів некерованими ракетами та гарматами по позиціях бойовиків. Попри невелику відстань між спорудами двох терміналів, противника було складно побачити через суцільні товсті скляні стіни будівлі нового терміналу, яких не брали автоматні кулі калібру 5,45 мм. Відтак скляну перепону з першого по четвертий поверх вдалося зруйнувати за допомогою реактивних гранатометів, що дало змогу українським військовим ефективніше вести стрілецький бій.

Тим часом на територію аеропорту із чотирьох транспортних вертольотів Мі-8 висадився десант із бійців 8-го окремого полку спецпризначення і 140-го центру сил спеціальних операцій ГУР МО та розвідувального взводу 13-го батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади. З прибуттям до захисників ДАП підкріплення стрілецький бій розгорівся з новою силою. Авіаційні удари і шквальний автоматний вогонь викликали паніку в противника. Зазнавши серйозних втрат загиблими і пораненими, терористи кількома групами відійшли до Донецька. Під час відступу, при в'їзді до міста, дві вантажівки КАМАЗ, вщент набиті бойовиками (в т. ч. й пораненими), потрапили під так званий «дружній вогонь»: налякані чутками про прорив з аеропорту українських вояків бійці батальйону «Восток» з автоматів та гранатометів розстрілювали вантажівки зі «своїми».

Загалом під час провальної спроби захоплення ДАП 26 травня 2014 р. загинуло, за різними оцінками, від 40 до 100 бойовиків, більшість з яких були російськими громадянами, які мали досвід бойових дій в Афганістані, Придністров'ї, Нагорному Карабаху, Чечні. Самі ж росіяни згодом оприлюднили дані найманців, які стали «вантажем 200» при спробі штурму Донецького аеропорту: імена 39 бойовиків зафіксовано на меморіальній дошці на церкві в підмосковному місті Сергієв Посад. З-поміж захисників, за офіційними даними Генерального штабу, зазнали поранень лише кілька спецпризначенців.

27 травня до ДАПу додатково прибули підрозділи спеціального призначення «Ягуар» МВС України та працівники Управління державної охорони і спільно з іншими бійцями провели «зачистку» аеропорту та взяття його під охорону. Дії українських військових та спецпризначенців із деблокування ДАП наприкінці травня 2014 р. описані в окремому тактичному посібнику для військових як приклад успішної спеціальної операції.

В останні дні травня відбулася ротація захисників летовища: транспортними літаками сюди перекинуто зведену ротно-тактичну групу 72-ї окремої механізованої бригади, яка мала на озброєнні 8 БМП-2, 6 мінометів та 3 зенітні установки ЗУ-23-2. В аеропорту залишилось декілька спецпризначенців, а решта вибули на інші завдання. У такому складі та озброєнні військові контролювали ДАП упродовж двох наступних місяців.

Якийсь час бойовикам вдавалося блокувати оборонців летовища, тому було налагоджене їх постачання повітрям: боєприпаси і продовольство скидались на парашутах. Особливо активізувались бойовики після приходу в Донецьк

загону І. Гіркіна («Стрєлкова»), якому вдалося вирватися із заблокованого Слов'янська. Оборонцям доводилось не лише відбивати стрілецькі атаки, але й витримувати обстріли з танків і САУ. В бою 10 липня втратила першого свого бійця 72-га ОМБР – загинув солдат Олександр Якубенко. Його побратими згадували, що тіло тривалий час не вдавалося вивезти з території аеропорту, і воно зберігалось у вцілілому холодильнику «Coca-Cola».

21 липня 2014 р. підрозділам 93-ї окремої механізованої бригади ЗСУ вдалося пробити вузький «коридор» до захисників летовища через селище Піски у передмісті Донецька. Цим коридором надалі здійснювалась доставка боєприпасів, евакуація поранених та ротації підрозділів. Фактично щоразу це відбувалося з боєм. Оборонців аеропорту постійним вогнем підтримували розгорнуті у Пісках артилерійські підрозділи, завдаючи противнику значних втрат.

Кілька спроб бойовиків у наступні місяці взяти ДАП штурмом або хоча б повністю заблокувати український гарнізон були безрезультатними. Автор однієї з перших книг про російсько-українську війну Серж Марко (О. Карпюк) писав, що для сепаратистів штурм ДАП перетворився на своєрідне змагання: «польові командири» різних терористичних угруповань прагнули взяти летовище, діючи при цьому без належної підготовки і за однотипним планом. Такі авантюрні дії зазвичай закінчувались великими втратами в лавах терористів.

На початку серпня 2014 р. з ДАП вийшла колона 72-ї бригади, а її позиції зайняли бійці 93-ї ОМБр, якими командував полковник Олег Мікац. Від вересня 2014 р. він був одним із тих, які керували обороною Донецького аеропорту. В серпні – вересні 2014 р. підрозділи, які захищали ДАП, були підсилені танкістами 17-ї танкової бригади. Серед захисників аеропорту були також бійці добровольчого формування «Правий сектор», які до початку вересня тримали позиції в селищі Піски. Так серед оборонців аеропорту опинились і досвідчені воїни, і необстріляні, але сильні волею і духом новачки.

До серпня 2014 р. сили АТО звільнили дві третини раніше захоплених проросійськими бойовиками територій, частково заблокували постачання незаконних збройних формувань найманцями та «відпускниками», озброєнням і боєприпасами з РФ, завдали втрат противнику. Проте наприкінці серпня 2014 р. відбулося вторгнення регулярних військ Російської Федерації на територію України, яке кардинально змінило ситуацію в зоні АТО. Рясно поливаючи українську землю артилерійськими снарядами, випущеними в т. ч. з території РФ, російські регулярні підрозділи та незаконні збройні формування просунулись углиб України в напрямку Іловайська, Луганська та Маріуполя. Сили АТО були оточені та зазнали великих утрат у боях під Іловайськом 24–29 серпня 2014 р.

У ці останні дні серпня і на початку вересня 2014 р. Донецький аеропорт став однією із «найгарячіших» точок у районі проведення АТО. Не маючи успіху в піхотних штурмах, противник почав накривати позиції українських військових у ДАП масованими артилерійськими і ракетними обстрілами, вогнем із танків. Після підписання «Мінських угод» щодо врегулювання конфлікту на сході України у вересні 2014 р. (домовленості передбачали припинення вогню, відведення важкого озброєння та встановлення лінії розмежування) атаки терористів не лише не припинились, але й активізувались. Атмосфера тих боїв емоційно та до дрібниць передана в численних спогадах й інтерв'ю

захисників аеропорту, опублікованих, зокрема, у двотомнику «Донецький аеропорт. Справжня історія», який вийшов у видавництві «Фоліо» у 2022 р.

Від кінця вересня в ЗМІ та соціальних мережах українських захисників Донецького аеропорту почали називати «кіборгами». Уперше це слово з'явилося в статті під назвою «Кіборги та космос» у вересневому випуску журналу «Astronautics» за 1960 р., яку написали в співавторстві Манфред Клайнз і Натан Клайн із дослідницького центру в Рокленді (США). Згодом термін набув широкої популярності в науковій фантастиці та масовій культурі, де кіборги (скорочення від «кібернетичний організм») описувались як люди зі штучно збільшеними фізичними чи розумовими здібностями, які мають частини тіла та органи яких доповнено або замінено механічними або електронними пристроями, що надає їм особливих властивостей та надзвичайної фізичної сили. За однією з версій, вперше захисників аеропорту назвав «кіборгами» невідомий проросійський бойовик у телефонній розмові. У ній йшлося про безуспішні спроби зломити запеклий опір нечисленних оборонців аеропорту. Слово швидко набуло популярності серед користувачів соціальних мереж, його почали активно використовувати ЗМІ та політики. Потім з'явився численний фан-арт на тему кіборгів, нарукавні знаки тощо.

До середини вересня 2014 р. через безперевні обстріли з артилерії, систем залпового вогню «Град», атаки із застосуванням танків ДАП як комплекс споруд фактично перестав існувати, зазнавши майже цілковитого руйнування. Десятки захисників аеропорту за час боїв зазнали поранень, кілька військових загинуло. 28 вересня 2014 р. під час проведення ротації оборонців аеропорту ворожий танк підбив український БТР: загинуло 7 бійців 79-ї аеромобільної бригади, які мали змінити виснажених боями вояків 93-ї бригади. У згорілій бойовій машині загинув командир 5-ї роти 93-ї бригади капітан Сергій Колодій (позивний «Рубіж»). У 2016 р. йому посмертно присвоєне звання «Герой України». Цього ж дня (28 вересня 2014 р.) на злітній смузі летовища відбулася танкова дуель: два російських Т-72 були підбиті екіпажем українського танка Т-64 під командуванням Євгена Межевікіна (псевдо «Адам»). Згодом, в одному з інтерв'ю, легендарний танкіст так описав бій: «Здали назад і вдалим пострілом осколочно-фугасним зупинили ворожу машину, яка спромоглася відповісти, але промахнулася. Її екіпаж почав покидати панцирник. Другим снарядом — кумулятивним — знов влучив, і він загорівся… Як тільки відпрацювала наша гармата, відчули ворожий постріл. Повернув башту і побачив інший танк, що виходив. Навівся, зарядив кумулятивний і вистрелив. І так сталося, що снаряд дорогою зачепив КамАЗ біля старого терміналу й вибухнув. І той танк зміг відійти та вистрілити — правда, невлучно. Наступна наша спроба була вдалою й завершилася влучанням вражині в корму та знищенням машини». У жовтні 2015 р. за особисту мужність і героїзм Є. Межевікін був удостоєний Звання Героя України з врученням ордена «Золота Зірка».

В історію оборони ДАП вписали свої імена командир 3-го полку спецпризначення полковник Олександр Трепак («Редут»), який організував оборону аеропорту і керував нею до свого поранення, командир батальйону 79-ї бригади майор Максим Миргородський («Майк»), який керував обороною ДАП після евакуації «Редута», а також десятки рядових бійців-кіборгів. За оборону аеропорту найвищу державну відзнаку – звання Героя України – посмерт-

но отримали солдат Ігор Брановицький, молодший сержант медичної служби Ігор Зінич, старший лейтенант Іван Зубков, доброволець Сергій Табала.

На початку жовтня 2014 р. відбулась часткова ротація сил АТО, які перебували в ДАП: на підсилення оборонців нового терміналу зайшла група 95-ї окремої десантно-штурмової бригади. У цей час старий термінал утримували бійці 79-ї бригади і добровольці Правого сектору. Майже весь жовтень 2014 р. тривали нищівні обстріли і спроби масованого наступу бойовиків на аеропорт, які мужньо витримали та відбили українські вояки. Внаслідок чергового обстрілу виникла пожежа, що знищила нафтобазу та частину старого терміналу. Поряд із відбиттям атак на летовище тривали інтенсивні бої за контроль над найближчими до аеропорту селами Спартак і Піски.

У листопаді 2014 р. бойовики посилили інтенсивність обстрілів летовища, безперервно намагаючись захопити його штурмом. За повідомленням прес-центру АТО, лише одного дня (15 листопада) бойовики 16 разів обстріляли аеропорт. Оборонці зазнавали постійних втрат вбитими та пораненими, але продовжували знищувати противника десятками. Періодично сторони домовлялись про короткотривале припинення вогню та взаємну евакуацію «200-х» і «300-х». Під час боїв за аеропорт було знищено та затримано військових – громадян РФ, які воювали на боці незаконних збройних формувань. Зокрема, за даними групи «Інформаційний спротив», під час спроби штурму аеропорту 1 грудня 2014 р. загинув в. о. начальника штабу однієї з бригад спеціального призначення ЗС РФ.

Після настання холодів і руйнування комунікацій життєзабезпечення аеропорту умови для оборонців ДАП значно погіршились. 29 листопада бойовики розпочали черговий масований штурм і змусили підрозділи ЗСУ залишити позиції у вщент зруйнованому старому терміналі.

На початку грудня 2014 р. переговорники від України та Росії домовились про режим припинення вогню в районі ДАП. За умовами оголошеного перемир'я евакуація поранених та ротації особового складу підрозділів, які захищали ДАП, проводились під контролем наглядової місії ОБСЄ. Фактично ж українські військові змушені були проходити перевірку та огляд на блокпостах бойовиків, що, за спогадами учасників подій, підривало їх моральний дух й активно використовувалось російськими пропагандистами в інформаційній війні.

У цей час позиції в аеропорту зайняли бійці 90-го батальйону 81-ї аеромобільної бригади. Згодом до оборонців приєдналися бійці 3-го батальйону 80-ї окремої десантно-штурмової бригади.

10 січня 2015 р. «голова ДНР» оголосив про новий наступ на ДАП. 13 січня від численних влучань артилерійських і танкових снарядів обвалилась диспетчерська вежа аеропорту, яка була одним із символів його оборони. Проте українські «кіборги» продовжували утримувати позиції в новому терміналі летовища. Значні руйнування будівлі суттєво ускладнили можливості оборонців витримувати атаки та обстріли.

У середині січня бойові зіткнення між українськими військовими та штурмовими групами незаконних збройних формувань, зокрема т. зв. бригади «Спарта», відбувались уже безпосередньо в будівлях нового терміналу. Бойовики закидали гранатами оборонців на нижньому поверсі крізь велику діру

в перекритті. 15 січня противник пішов у черговий наступ, але в ближньому бою був вибитий із другого поверху нового терміналу. При цьому ворог кілька разів передчасно оголошував про свій повний контроль над аеропортом.

16–17 січня 2015 р. в Донецькому аеропорту йшли жорстокі бої: українські військові утримували перший поверх, а підвал і верхні поверхи вже були зайняті бойовиками. Спроба контратаки та деблокування захисників аеропорту зазнала невдачі: у суцільному тумані одна з штурмових груп, сформована з бійців 81-ї бригади на чолі з полковником Олегом Кузьміним, потрапила в полон. Згодом російські пропагандистські ресурси оприлюднили відео, на якому український офіцер з гідністю витримує знущання «польового командира» терористів на псевдо «Гіві» (М. Толстих).

19 та 20 січня 2015 р. бойовики, не досягнувши успіху в штурмових діях, підірвали частину перекриття та опори будівлі нового терміналу. Внаслідок обвалу бетонних конструкцій кілька десятків українських військових загинуло та зазнало важких поранень. Саме 20 січня українські сили зазнали найбільших втрат за час оборони ДАП – загинув 51 військовослужбовець.

У ніч на 22 січня 2015 р. двом десяткам захисників аеропорту кількома групами, під вогнем супротивника, вдалося вибратися з нового терміналу. В аеропорту разом із пораненими та тілами загиблих залишилась частина військових, які потрапили в полон. Невелика група бійців продовжувала утримувати позицію на РЛС до 29 січня 2015 р.

Оборона ДАП, яка тривала 242 дні й стала однією з героїчних сторінок у новітній історії українського війська, завершилась. Легендою стали і «кіборги», які хоробро воювали, захищаючи територію Донецького аеропорту. Інтенсивні бої довкола ДАП відволікли значні сили супротивника, завдали йому великих втрат у живій силі та техніці. Водночас значення оборони ДАП лежало також у площині психології – формування міфу про українських військових-«кіборгів» сприяло підняттю бойового духу армії, продемонструвало противнику силу і стійкість українських бійців, готовність рішуче протистояти ворогу. Бої за Донецький аеропорт стали одним із чинників, який привернув увагу міжнародної спільноти до російсько-українського конфлікту, виявленню його сутнісних рис та особливостей.

2018 р. Національний банк України випустив пам'ятну монету, присвячену захисникам Донецького аеропорту. Про бої в Донецькому аеропорту та його захисників створено документальний фільм «Добровольці Божої Чоти» (режисери Леонід Кантер, Іван Ясній, 2015 р.) та повнометражний художній фільм «Кіборги» (режисер Ахтем Сеїтаблаєв, 2017 р.). У 2015 р. вийшов друком роман журналіста Сергія Лойка «Аеропорт». Опубліковано спогади та свідчення безпосередніх учасників подій, а в 2017 р. з'явилась навіть ціла серія коміксів, які розповідають історію оборони Донецького аеропорту на основі спогадів та свідчень незламних «кіборгів».

Бібліографія

АД 242. Історія мужності, братерства та самопожертви. Київ: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 352 с.

Вовк І. Донецький аеропорт. Справжня історія: у 2-х ч. Ч. 1. Новий термінал. Харків: Фоліо, 2022. 411 с.

Вовк І. Донецький аеропорт. Справжня історія: у 2-х ч. Ч. 2. Кіборги. Харків: Фоліо, 2022. 411 с.

ДАП: фотоальбом / фото Руслан Боровик «Багдад»; текст Боженко Ю. Київ, 2015. 167 с.

Донбас в огні: путівник зоною конфлікту / ред. А. Майорова, авт. колектив: М. Балабан, О. Волянюк, К. Добровольська, Б. Балабан, М. Майоров. Львів: Прометей, 2017. 98 с.

Досвід та уроки бойових дій з деблокування Донецького аеропорту (26 – 31.05.2014). Збірник. Тактична публікація. Київ, 2021, 92 с. URL: https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2022/04/ТКП-7-0016201.01-Досвід-та-уроки-бойових-дій-з-деблокування-Донецького-аеропорту-26-31.05.2014.pdf

Жирохов М. А. Оборона Донецкого аэропорта: апрель-август 2014 года. Чернігів: Княжий Вал, 2019. 67 с.

Каліновська О., Криштопа О., Назаренко Є., Трохимчук В., Феденко Д. Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. 509 с.

Серж Марко. Хроніка гібридної війни. Київ, 2016.

Сурков О. Незавершена війна. Історія протистояння України з Росією в 2014–2015 роках. Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2021. 480 с.

Олександр АНДРОЩУК

Що таке АТО та ООС?

У квітні 2014 р. політичний і повсякденний словник українців поповнила нова абревіатура – «АТО» (Антитерористична операція). Раніше згадки про різного штибу антитерористичні чи контртерористичні операції можна було почути хіба в медійних повідомленнях з «гарячих точок» на карті світу – з Іраку, Туреччини, Афганістану, Іспанії, Росії, далеких африканських країн тощо. Від 2014 р. це словосполучення (а ще частіше – утворена від нього абревіатура) стало частиною повсякденної комунікації жителів України.

У широкому розумінні термін «антитерористична операція» означає застосування збройних сил чи спеціальних формувань держави для протидії та запобігання злочинним актам тероризму. У правовому полі України термін «антитерористична операція» з'явився задовго до початку подій на Донбасі в 2014 р. Ще 11 грудня 1998 р. президентським указом був створений постійний орган при Службі безпеки України – Антитерористичний центр. Його основне завдання полягало в координації діяльності різних силових структур по боротьбі з тероризмом та запобіганні й припиненні терористичних актів щодо державних діячів, важливих об'єктів життєзабезпечення населення та об'єктів підвищеної небезпеки.

Чи не вперше повідомлення про «антитерористичну операцію» безпосередньо на теренах України з'явилися в низці ЗМІ в розпал подій на Майдані Незалежності у Києві в середині лютого 2014 р. За своїм смисловим наповненням і направленням згадана тоді «антитерористична операція» кардинально відрізнялась від широко вживаної пізніше «АТО»: в той момент йшлося про заплановану державними силовими структурами спецоперацію силового розгону акцій протесту з метою повної зачистки центру столиці від протестувальників. Про початок цієї «антитерористичної операції» 19 лютого 2014 р. заявив очільник СБУ О. Якименко, а в соціальній мережі були оприлюднені документи, які свідчили про її підготовку. 20 лютого 2014 р. Верховна Рада України прийняла постанову, якою «засудила застосування насильства, що призвело до загибелі мирних громадян України, а наміри влади провести "антитерористичну операцію" визнала незаконними і заборонила їх проведення». В описаному випадку тогочасна влада планувала використати формат антитерористичної операції для боротьби проти своїх політичних опонентів та їх прихильників.

Принципово інша ситуація мала місце, починаючи з квітня 2014 р., коли в кількох містах і селищах Донецької та Луганської областей групи осіб вчинили спроби захоплення адміністративних будівель та органів влади регіону. Для протидії таким терористичним актам і було розпочато Антитерористичну операцію (АТО).

В експертному середовищі існують розходження у трактуванні дати початку АТО в Україні. Зі зрозумілих причин, насамперед через специфіку антитерористичних заходів, інформація про них має суттєві обмеження або є цілковито засекреченою. Аналіз доступної на сьогодні інформації дозволяє вважати, що рішення про початок антитерористичної операції на сході України

було ухвалене на екстреному засіданні Ради національної безпеки і оборони України увечері 12 квітня 2014 р. Це рішення РНБО України, що мало назву «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» і було датоване 13 квітня 2014 р., вступило в дію 14 квітня 2014 р. – з моменту оприлюднення відповідного указу, підписаного Олександром Турчиновим, який на той момент був одночасно Виконуючим обов'язки Президента України та Головою Верховної Ради України.

Рішення про початок антитерористичної операції було безпосередньо пов'язане із захопленнями проросійськими бойовиками приміщень обласних державних адміністрацій та управлінь СБУ в Харкові, Донецьку і Луганську і діями російської диверсійної групи у Слов'янську на Донеччині 12 квітня 2014 р. Після цих подій О. Турчинов 13 квітня 2014 р. оприлюднив офіційне звернення, в якому зазначив, що внаслідок захоплення російськими терористами Слов'янська та їх нападу на групу українських спецпризначенців «пролилась кров на війні, яку проти України веде Російська Федерація». Він підкреслив, що Україна «готова дати відсіч всім спробам вторгнення, дестабілізації та терористичним діям зі зброєю в руках» і повідомив, що Рада національної безпеки і оборони прийняла рішення розпочати широкомасштабну антитерористичну операцію із залученням Збройних сил України, аби не дати Росії «повторити кримський сценарій у східному регіоні України». Усім, хто складе зброю і звільнить до ранку понеділка (14 квітня) захоплені адміністративні будівлі, гарантувалось незастосування покарання. О. Турчинов також звернувся до всіх мешканців сходу України із закликом «не бути інструментом в цинічній та чужій війні проти власної країни».

У засобах масової інформації та соціальних мережах неодноразово виникали питання, чому реакцією на агресивні дії антиурядових сил, активно підтримуваних Росією та за безпосередньої участі громадян РФ, не стало оголошення війни чи воєнного стану. Військові експерти та правники пояснюють, що вибір на користь формату антитерористичної операції обумовили кілька чинників. По-перше, процеси, які розгортались у південних і східних областях України від березня 2014 р., підпадали під визначення терористичної діяльності. Згодом, коли з'явились беззаперечні факти прихованого вторгнення на територію України підрозділів збройних сил та інших силових відомств РФ, постачання Росією зброї незаконним збройним формуванням та їх поповнення найманцями, обстрілів української території, це дало підстави кваліфікувати події на сході України як російську збройну агресію проти України. По-друге, режим антитерористичної операції, на відміну від запровадження воєнного стану, робив можливим проведення в країні позачергових виборів президента і парламенту, що було нагальною потребою тогочасного політичного моменту.

До захоплення російськими бойовиками Слов'янська і навколишніх міст, масових та добре організованих проросійських виступів на Донбасі, антитерористична операція уявлялась українським спецслужбам як доволі локальні дії проти групи радикалів. Проте захоплення цілого міста і перші бойові зіткнення з терористами засвідчили інший масштаб подій. Військові зіткнення були елементом гібридної війни. Відтак, щоб протидіяти їм, одних лише сил та засобів Антитерористичного центру виявилось недостатньо. Необхідне було залучення армійських підрозділів, які, треба визнати, до того часу фактично не

мали бойового досвіду (за винятком українських військових, які брали участь у миротворчих операціях під егідою ООН). На початок конфлікту на Донбасі в ЗСУ налічувалось 9 бригад, і частина з цих підрозділів перебувала в прикордонних районах – поблизу Криму, в Сумській та Харківській областях.

З метою координації роботи спецпризначенців та військових наприкінці травня – на початку червня 2014 р. був створений штаб АТО, до якого ввійшли керівники АТЦ СБУ та оперативна група Генерального штабу ЗСУ. Штаб АТО (водночас був і об'єднаним командним пунктом задіяних в АТО військ), чисельність якого до серпня 2014 р. зросла із 40 до 220 осіб, спочатку тимчасово розмістився за 35 км від Слов'янська – біля села Довгеньке Харківської області, а від липня 2014 р. – в Краматорську на Донеччині. Для ефективного управління задіяними в АТО силами та засобами були виділені окремі оперативні райони дій Збройних сил України – Сектори «А», «Б», «С», «Д». Сектор «А» охоплював територію північних районів Луганської області від українсько-російського кордону вздовж річки Сіверський Донець, біля сіл Кримське, Новотошківське, Золоте, Оріхове; Сектор «С» – північні райони Донецької області та західні райони Луганської області по лінії Вуглегірськ – Дебальцеве – Зоринськ; Сектор «Б» включав територію навколо Донецька (на захід від міста) по лінії Димитров (від 2016 – Мирноград) – Кірове (від 2016 – Келерівка) – Горлівка – Єнакієве – Шахтарськ – Кутейникове – Кумачове; Сектор «Д» (розформований 24 серпня 2014 р.) охоплював неконтрольовані території між Горлівкою та українсько-російським кордоном на ділянці Ізварине – Кумачове. Для контролю Маріуполя створений спочатку окремий район «М», а згодом – Сектор «М», який включав територію Мангушського, Новоазовського та частини Нікольського і Бойківського районів.

Поповнення особового складу армійських підрозділів в Україні відбувалося шляхом проведення кількох етапів (хвиль) часткової мобілізації. Перша хвиля мобілізації тривала з 17 березня до 1 травня 2014 р., друга – з 7 травня до 20 червня 2014 р., третя – з 24 липня до 6 вересня 2014 р. У підсумку, за офіційними даними, з військового запасу були призвані близько 110 тис. чоловіків. До червня 2014 р. сформовано 27 батальйонів територіальної оборони ЗС України. На середину серпня 2014 р. в антитерористичній операції було задіяно понад 30 тис. особового складу та 5,5 тис. одиниць важкого озброєння та військової техніки Збройних сил України, по кілька тисяч військовослужбовців Національної гвардії України та Державної прикордонної служби, до 2 тис. співробітників Служби безпеки України. Окрім цього, до АТО залучено добровольчі формування (Добровольчі батальйони або Добробати), які налічували до 4 тис. бійців.

Зона проведення АТО охоплювала населені пункти Донецької та Луганської областей, а також Ізюмського району Харківської області, а окреме розпорядження Кабінету Міністрів України містило офіційний перелік населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція. Передбачалось, що Антитерористична операція мала тривати до спеціального указу Президента України або до фактичного завершення військових дій на території України. У ЗМІ звучали прогнози політиків про те, що АТО закінчиться якщо не за години, то за кілька тижнів чи місяців. Проте надії на

швидке завершення спецоперації не виправдались. Згодом стало очевидним, що Україна постала перед викликом не просто боротьби з проросійськими терористичними групами, а з необхідністю давати відсіч значно потужнішій та масштабнішій гібридній агресії Росії. Суттєво змінились внутрішньополітичні обставини в країні та зовнішньополітична ситуація порівняно з початком Антитерористичної операції. Тому в середовищі політиків та експертів дедалі частіше стали обговорювати потребу в переформатуванні АТО. Для цього було кілька підстав. По-перше, станом на літо 2017 р. Антитерористична операція виконала принаймні найголовніші свої завдання – дозволила стабілізувати ситуацію в частині Луганської і Донецької областей, провести позачергові парламентські та президентські вибори і звільнити частину окупованих територій. По-друге, на середину 2017 р. стало очевидним, що формат АТО не відповідав офіційній позиції України, яка трактувала події на Донбасі як міждержавний російсько-український конфлікт. Зрештою, з'явились нові виклики і загрози, які неможливо було вирішувати в режимі АТО.

Влітку 2017 р. політичне та військове керівництво держави почало розглядати можливості зміни формату АТО, яка за своїми масштабами, тривалістю та характером більше підпадала під визначення військових дій. Про необхідність завершення антитерористичної операції та перехід до нового формату захисту країни від гібридної агресії з боку Російської Федерації 13 червня 2017 р. заявляв у ЗМІ секретар РНБО О. Турчинов. Новообраний Президент України П. Порошенко пропонував розробити дієву альтернативу АТО в рамках напрацювання законопроєкту щодо реінтеграції Донбасу. У жовтні 2017 р. після консультацій із зовнішньополітичними партнерами Президент України подав до парламенту відповідний законопроєкт.

Власне переформатування Антитерористичної операції (АТО) в Операцію об'єднаних сил (ООС) так само, як і початок АТО, відбулося не одномоменто, а в кілька етапів. 18 січня 2018 р. Верховна Рада України ухвалила законодавчий акт, який часто називають «Законом про деокупацію Донбасу» (повна офіційна назва – Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях»). Він набрав чинності після його підписання Президентом 20 лютого 2018 р. та публікації в газеті «Голос України» від 23 лютого 2018 р. Закон передбачав можливість завершення АТО на Донбасі у зв'язку із введенням воєнного чи надзвичайного стану або через початок здійснення нових заходів із протидії збройній агресії Росії. Планування, організація та контроль виконання заходів на окупованих частинах Донбасу відтепер покладалося на Об'єднаний оперативний штаб Збройних Сил України, а безпосереднє керівництво силами та засобами, залученими до протидії незаконним збройним формуванням та агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, передавалось Командувачу об'єднаних сил, якого призначав Президент України за поданням начальника Генерального штабу. Об'єднаний оперативний штаб також координував і контролював діяльність військово-цивільних адміністрацій у Донецькій та Луганській областях в питаннях, які стосувалися національної безпеки та оборони.

22 лютого 2018 р. в інтерв'ю «Радіо Свобода» Начальник Генерального штабу Збройних сил України В. Муженко зазначив, що в країні триває перехід від формату Антитерористичної операції (АТО) до Операції об'єднаних сил, яка «передбачає чітку структуру системи управління, підпорядкованість визначених сил і засобів військовому керівництву, створення об'єднаного оперативного штабу як основного органу управління цією операцією на території Донецької і Луганської областей».

Стисла хронологія подальших кроків із переходу від АТО до ООС виглядає так:

– 16 березня 2018 р. командувачем Операції об'єднаних сил призначено заступника керівника Генштабу Збройних сил України, генерал-лейтенанта С. Наєва;

– 23 квітня 2018 р. Міністр оборони України С. Полторак заявив, що наприкінці квітня на Донбасі завершиться антитерористична операція і почнеться новий формат під керівництвом Об'єднаних сил.

– 28 квітня 2018 р. Міністерство оборони України оприлюднило Особливий порядок, який буде діяти з оголошенням початку проведення Операції об'єднаних сил на території Донецької та Луганської областей.

Зрештою, 30 квітня 2018 р. Президент України своїм указом ввів у дію рішення РНБО України «Про широкомасштабну Антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях» від 30 квітня 2018 р. (документ мав статус «для службового користування» і його зміст не було оприлюднено). Того ж дня Президент підписав наказ Верховного Головнокомандувача ЗСУ «Про початок операції об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації на території Донецької та Луганської областей». Згідно з наказом, з 14:00 години 30 квітня 2018 р. в Україні розпочалась Операція об'єднаних сил. Попри відсутність в офіційних правових документах прямих згадок та формулювань про закінчення АТО, низка подальших рішень і дій влади (внесення змін у законодавство, офіційні заяви) дали підстави вважати, що після згаданих рішень режим Антитерористичної операції завершився.

Операція об'єднаних сил охоплювала Луганську та Донецьку області й азовське узбережжя. Основна відмінність ООС від АТО полягала в тому, що це була військова операція, спрямована проти окупації російськими військами територій України. Керування всіма військовими та правоохоронними підрозділами на Донбасі перейшло від СБУ до Об'єднаного оперативного штабу ЗСУ на чолі з командувачем. Якщо в організаційному сенсі переформатування АТО в ООС означало централізацію управління й перехід стратегічного керівництва від СБУ до військових, то на змістовому та символічному рівнях воно зафіксувало конфлікт на Донбасі як міждержавне військове протистояння – російсько-українську війну.

Зі стартом ООС вводилися поняття «райони бойових дій» (території, охоплені бойовими діями уздовж лінії зіткнення, де відповідні військові та правоохоронні підрозділи виконують завдання із недопущення прориву ворога далі на територію України) та «зони безпеки» на контрольованих Україною територіях поруч із лінією розмежування на Донбасі. В «зоні безпеки» могли створюватися «райони обмеженого доступу» та «райони забороненого доступу»,

а також вводитися різні режими перебування: «зелений» (без обмежень перебування та переміщення), «жовтий» (перебування та переміщення дозволене за наявності відповідних документів) та «червоний» (перебування частково обмежене чи повністю заборонене). На території проведення ООС запроваджувався особливий порядок та суттєво розширювались права і повноваження військовослужбовців.

Упродовж наступних років у рамках ООС вдалося звільнити частину захоплених незаконними збройними формуваннями територій і населених пунктів, розпочалось відновлення зруйнованої інфраструктури. Процеси деокупації призупинилися після захоплення РФ українських кораблів у Керченській протоці та запровадження 26 листопада 2018 р. воєнного стану в Україні (діяв до 26 грудня 2018 р.).

Після президентських виборів 2019 р. політична команда новообраного Президента України В. Зеленського ініціювала розведення військ на кількох ділянках лінії зіткнення на Донбасі, яке було реалізоване лише частково. Вранці 24 лютого 2022 р. Російська Федерація розпочала повномасштабний військовий наступ на Україну. Протидіючи російському вторгненню, військові частини та підрозділи, що брали участь в ООС, утворили угруповання Об'єднаних сил, яке разом з іншими силами і засобами, що беруть безпосередню участь у бойових діях на сході і півдні країни, підпорядковувались командувачу Сил оборони України. У червні 2022 р. угруповання перебудоване в кілька оперативно-тактичних угруповань безпосереднього підпорядкування.

Керівниками АТО були генерал-лейтенант О. Локота та генерал-лейтенант М. Забродський. Від початку ООС Командувачами Операції об'єднаних сил на Донбасі були: генерал-лейтенант С. Наєв (16.03.2018–06.05.2019), генерал-лейтенант О. Сирський (06.05.2019–05.08.2019), генерал-лейтенант В. Кравченко (05.08.2019–28.07.2021), генерал-лейтенант О. Павлюк (28.07.2021–15.03.2022), генерал-майор Е. Москальов (15.03.2022 – червень 2022).

Бібліографія

Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) / під заг. ред. І. Руснака. Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2017. 162 с.

Муженко: АТО на Донбасі завершується, операцію Об'єднаних сил очолить військове керівництво. Радіо Свобода. 22.02.2018. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news/29056099.html

Сурков О. Незавершена війна: Історія протистояння України з Росією в 2014–2015 роках. Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2021. 480 с.

Турчинов: Подальше звільнення окупованих територій у рамках формату АТО є неможливим. Інформаційне агентство Інтерфакс-Україна. 13.06.2017. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/political/428292.html

Щодо правової невизначеності у питанні про закінчення АТО в Україні // Юридична Газета. № 32–33 (634–635) від 14 серпня 2018 р. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/trudove-pravo/shchodo-pravovoyi-neviznachenosti-u-pitanni-pro-zakinchennya-ato-v-ukrayini.html.

Олександр АНДРОЩУК

Що спільне і чим засадниче відрізняються Донецько-Криворізька республіка (ДКР) в 1918 р. та окуповані в 2014 р. Росією окремі регіони Луганської та Донецької областей (ОРДЛО)?

В українській пресі, радіо, телебаченні та на різноманітних інтернет-платформах з 2014 р. нерідко проводилися аналогії між проголошеною 12 лютого 1918 р. в Харкові «Донецько-Криворізькою республікою» й проголошенням «народних республік» на теренах окупованих Росією в 2014 р. частин Луганської та Донецької областей. Звичайно, спільні риси були і, мало того, вони впадали в око – обидва типи новоутворень були неприродними і перебували під визначальним впливом російського центру (у 1918 – ленінсько-більшовицького, а з 2014 – путінсько-рускоміровського). Обидва типи республік протиставлялися ідеї соборної України, причому «ДКР» у 1918 р. – не лише національній (проголошеній III Універсалом Центральної Ради Українській Народній Республіці), а й основному проєкту більшовицького центру – радянській Україні, про створення якої було заявлено на так званому Всеукраїнському з'їзді робітничих, солдатських і частини селянських депутатів 25 грудня 1917 р. у Харкові. Обидва типи «донецьких» утворень не розглядалися російським центром як реальний суб'єкт.

Однак підстави для організації цих промосковських республік у 1918 та 2014 рр., як й ідеологія існування, істотно різнилися. Це унеможливлює прямі аналогії. Власне, усвідомлення засадничих відмінностей і завадило формуванню ідеї «Донецько-Криворізької республіки» в 2014 р.

Першою є відмінність в обставинах створення. Антиукраїнські «утворення» зразка 2014 р. були організовані Кремлем в умовах міцної вертикалі влади в самій Росії, ним же фінансувалися і жорстоко контролювалися. По суті, йшлося про захоплення тієї чи іншої території України. Тоді як ДКР зразка 1918 р., як і кілька інших подібних утворень в Україні та на півдні Росії, – це своєрідна «хвороба зростання» нової влади. Так, у 1918 р. лише на Північному Кавказі у той чи інший час існували Донська, Кубанська, Чорноморська, Кубансько-Чорноморська, Північно-Кавказька радянські республіки, Терська народна радянська республіка та радянське Ставропілля. Сьогодні історія жодного з цих утворень не лише не використовується для сучасних політичних маніпуляцій, а й взагалі перебуває на далеких манівцях історичних досліджень.

Другою є відмінність у декларованих підставах для проголошення «республік». У 2014 р. два химерні новоутворення на території окупованих частин Луганської та Донецької областей виявилися по суті уламками так і не створеної «Новоросії» і мали виразно російське «обличчя», стали частиною «русского мира» з відповідними заборонами усього українського. Саме ідеологія «русского мира» стала ключовою у причинах цих утворень, натомість економіч-

них аргументів зовсім не висувалося. Тоді як у 1918 р. ДКР бачилася її керівниками як етап федералізації єдиної до 1917 р. Росії, причому такої федералізації, в основу якої покладено економічний чинник. На обласному з'їзді рад *робітничих депутатів* Донецько-Криворізького басейну (10–12 лютого 1918 р.) було затверджено запропоновану більшовиками резолюцію про виділення Донецько-Криворізької Республіки, у якій, зокрема, наголошувалося: «*У міру того, як у вільній федерації радянських республік Росії з розвитком соціалістичної революції засоби виробництва будуть усуспільнюватись, головні галузі промисловості націоналізовуватись, виділення окремих республік дедалі більше буде і повинно* ***проводитись за принципом особливостей тієї чи іншої області в господарсько-економічному відношенні****. Донецький і Криворізький басейни як область, що вже й зараз має свою певну економічну господарську фізіономію, повинен мати власні органи економічного і політичного самоврядування, єдині органи влади, які організують у басейні політичний, економічний і культурний правопорядок Радянської Республіки*».

Саме через обумовлену **єдність в господарсько-економічному відношенні** керівники та ДКР зразка 1918 р. намагалися включити до своєї республіки не лише низку регіонів України, а й промислові регіони Області Війська Донського. Це виглядало цілком логічно, якщо взяти до уваги той факт, що в основу вказаних територіальних фантазій було покладено економічний чинник за повної відмови від національного. Інакше кажучи, ця «республіка» не мала національного коріння. Ось, наприклад, слова зі статті наркома юстиції Кривдонбасу Віктора Філова, одного з найбільш затятих апологетів ДКР: «*Виділення Донецького та Криворізького басейнів в автономну одиницю – Донецьку Республіку Совітів – знаменувало собою торжество економічного принципу федерації на противагу принципу національному*». І така ж географія, яка не обумовлювалася, як то було в 2014 р., межами адміністративно-територіальних одиниць, стала однією з причин того, що ідея ДКР не мала підтримки в 2014 році.

Третьою є відмінність у ставленні російського центру до цих химерних новоутворень. Створені в 2014 р. Кремлем на окупованих теренах Луганської та Донецької областей «республіки» до 21 лютого 2022 р. хоч і не визнавалися Кремлем як незалежні держави, але Кремль регулярно говорив про них як начебто самостійні утворення, як суб'єкт відносин. Їхня удавана суб'єктність була для Кремля важелем у протистоянні з Україною, тоді як у 1918 р. зовсім не йшлося про ДКР як суб'єкт відносин. І в перспективі й не могло йтися, адже, згідно з тогочасними настановами російського центру, суб'єктами Федерації могли бути лише національні утворення. Щоправда, попри несприйняття пропагованого «кривдонбасівцями» економічного федералізму, ленінський Раднарком, сподіваючись, що розпочатий наступ Німеччини не зачепить схід України, у лютому – на початку березня 1918 р. зробив певну паузу у визначеннях території радянської України. Такі ж сподівання були характерними і для керівництва ДКР, нарком якої у справах управління Семен Васильченко вказував, що Брестський мир є «*простим папірцем, який нікого ні до чого не зобов'язує. Щасливий фінал для місцевої радянської влади оратор бачить у тому, що нещодавно проголошено Донецьку республіку. Дія того пункту мирного договору, що стосується України, природно, не поширюється на Харків та Донецький басейн*». Щоправда, з початком наступу українсько-німецьких військ такі мрії

більше не озвучувалися. Реальним важелем, який у 1918 р. Кремль протиставив Україні, було створення радянської УНР, але про це в іншій розвідці.

Насамкінець зазначимо, що в 1918 р. ідея ДКР певним чином відповідала доволі поширеній уже тоді тезі про те, що час національних держав минув, і лише економічні засади можуть бути основою для тих чи інших утворень. Якби таку тезу брали до уваги прибічники ОРДЛО, то про відокремлення від України в 2014 р. не могло бути й мови, адже низка основних галузей промисловості, насамперед вугільна, не мали перспектив розвитку в складі Росії, що чітко засвідчував її стан у східному Донбасі, тобто у Ростовській області. Натомість на озброєння була взята цілком чужа більшовикам зразка 1918 р. ідея «русского мира». Все сказане унеможливлює аналогії між ДКР, яка мала під собою певний, заснований на позанаціональній основі, місцевий ґрунт, та так званими «ДНР» та «ЛНР», створення та існування яких стало наслідком виключно зовнішнього впливу агресора.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Яких економічних втрат зазнала Україна у війні?

Перші наукові узагальнення матеріальних економічних втрат України у незавершеній війні передусім можуть мати практичне значення, стати корисними при напрацюванні знань, потрібних для підготовки концепції відбудови господарства, формування запитів матеріально–фінансової допомоги, означення шляхів подолання світової економічної кризи, визначення воєнних цілей і засобів РФ.

Війна РФ носить загарбницький та агресивний характер, направлена передусім на підрив економічного і воєнного потенціалу України. Атаки російських військ на промислові підприємства України мали на меті завдати українській економіці максимальних збитків. Після 24 лютого 2022 р. галузі економіки перейшли на роботу за умов воєнного стану, що вимагало максимальної напруги матеріальних і людських ресурсів. У зоні активних бойових дій опинилися десять областей України і місто Київ, економічний потенціал яких сукупно формував 55% ВВП України. Промислові підприємства, які на тривалий час потрапили в зону активних бойових дій чи опинилися в окупації, свою роботу припинили. Через це промислова галузь несла збитки. Найбільш відчутних втрат понесла чорна металургія. Зазнали руйнувань низка ключових металургійних підприємств України, зокрема такі гіганти як МК ім. Ілліча, «Азовсталь», «Запоріжсталь», частково «Арселор Мітал Кривий Ріг». Лише незначна кількість підприємств були включені в програму Кабінету міністрів України про релокацію. За даними Міністерства економіки України, на травень 2022 р. таких підприємств було 40. Це дозволило їм уникнути руйнувань, зберегти робочі потужності і забезпечити виробництво продукції.

Виведення з ладу в ході воєнних дій промислових підприємств, інтегрованих у виробничий процес провідних світових виробників, створило для них низку загроз зменшення виробництва. Припинивши поставки неону і кабельної продукції, Україна поставила у певні труднощі європейських та азійських виробників чіпів, концерни Volkswagen і BMW.

Війна, крім руйнації промислового виробництва, нанесла непоправної шкоди довкіллю. Нищівні бомбардування заводу поліетиленових виробів ТОВ «Планета Пластик» в Ірпені на Київщині призвели до загорання хімічних матеріалів і частково продукції. 18 березня 2022 р. внаслідок ракетного обстрілу Львова кілька ракет влучили у Державне підприємство «Львівський державний авіаційно-ремонтний завод». Обстріли промислових підприємств призводили до постійних пожеж, які спричиняли додаткові забруднення навколишнього середовища.

Лише протягом лютого – травня 2022 р. було зруйновано 216 заводів і фабрик України.

Відчутних збитків зазнали підприємства малого бізнесу. За оцінкою Європейської бізнес-асоціації, на квітень 2022 р. третина приватних підприємств України продовжувала працювати у звичному режимі, решта змушені були

обмежити географію діяльності, закрити частково офіси, скоротити торговельні точки і відділення.

Втрат зазнала енергетична галузь України. Під обстріли потрапила Запорізька атомна станція. В ході бойових дій виведено з ладу систему контролю радіаційного атома Чорнобильської станції, знищено близько 100 одиниць обладнання її центральної аналітичної лабораторії.

У 1136 населених пунктах були пошкоджені електромережі. Близько мільйона споживачів протягом тривалого часу не отримували електрику. Нанесення ракетно-бомбових ударів по Кременчуцькому НПЗ, руйнація виробничих потужностей підприємства призвели до того, що Україна потрапила ще в більшу залежність від поставок пального з зарубіжних країн, виник дефіцит бензину і дизпалива на вітчизняному споживчому ринку.

Війна завдала значних збитків сільському господарству України. Майже всі регіони України мали розвинуте зернове виробництво. Під окупацію потрапив південь України, який традиційно відігравав ключову роль в аграрній економіці, виробляючи 35–40% сільгосппродукції. Складні воєнні умови дозволили сільгоспвиробникам засіяти 70% запланованих під посів площ. Багато сільгоспугідь потрапили на поле бою, а тому тимчасово втратили господарську функцію. З'явилися небезпечні умови ведення сільського господарства в зоні бойових дій. Чимало фермерів Херсонщини, Миколаївщини, Харківщини, Луганщини, Київщини, Чернігівщини під час виконання весняно–польових робіт змушені були працювати в бронежилетах та кевларових касках на випадок детонації касетних боєприпасів, які масово залишалися військами. Не вистачало пального. Внаслідок того, що було розгромлено більшість сховищ із пальним, яке призначалося для сільського господарства, більшість фермерів забезпечувалася ним на 20–30% від потреби. Реаліями війни стало викрадення обладнання і реманенту, пожежі, наявність уламків ракет і осколків на сільгоспугіддях і страх працювати.

Зашморгом на шиї економіки України стало блокування вивозу зерна за кордон. РФ перекрила морські торговельні шляхи. Перестали працювати порти Одеси й Ізмаїла, морські та річкові. Попит на українське зерно на світовому продовольчому ринку традиційно був високим. До війни Україна щорічно експортувала 40–50 млн тонн зерна. За рахунок поставок з України Великобританія на 43% забезпечувала потреби у фуражній кукурудзі, Китай – на 16% у фуражному ячменю, Ліван – на 96% у пшениці. Позбавлена можливості торгівлі зерном Україна на тривалий час позбавлялася надходжень коштів, необхідних за умов воєнного стану.

Відбулося падіння обсягів експорту сільгосппродукції. Протягом січня – квітня 2022 р. (до і після початку війни) вони скоротилися з 5676 млн дол. до 1744 млн або в 3,5 рази. Внаслідок війни Україна почала зазнавати витіснення з деяких продовольчих ринків Європи і світу. Зокрема, події в Україні зумовили підвищення світових цін на зерно, а зміни в торгівлі поставили під загрозу доступність продуктів харчування у світі.

Від військових дій несли значні матеріальні втрати окремі агропідприємства. Так, через ракетні обстріли підприємство Укрлендфармінг (смт. Макарів, Київщина) – виробник яєць птиці – через припинення електропостачання і нестачу корму втратило близько 300 тис. курей.

Воєнна блокада українських портів нанесла і значних збитків торговельній галузі. До війни Україна успішно торгувала сировиною, що забезпечувало надходження валюти. Різко впав вивіз металу. За даними Міністерства економіки України, лише протягом лютого – березня 2022 р. обсяги українського експорту зменшилися удвічі, щоденні втрати економіки становили 170 млн дол. Якщо у квітні 2021 р. Україна на експорт відправила продукції на 5,4 млрд доларів, то у квітні 2022 р. – на 2,7 млрд, або удвічі менше. Під час війни відбувалася певна зміна пріоритетів у торгівлі окремими видами продукції. Так, зросли обсяги торгівлі залізною рудою, що дещо компенсувало втрати металургійних підприємств.

У містах і селах України, особливо в тих, що потрапили в окупацію, відбулося суттєве скорочення оптової і роздрібної торгівлі. В умовах війни припинила роботу низка великих будівельних компаній.

Водночас слід зазначити, що в умовах воєнного стану галузь інформаційних технологій проявила стійкість до викликів і не втратила темпів розвитку. Це було зумовлено передусім набутим досвідом роботи компаній в умовах карантину. ІТ-компанії зуміли оперативно змінити географію власної діяльності. Якщо до війни найбільші кластери були зосереджені в Києві і Харкові, то з початку бойових дій більшість їх практично безболісно перемістили свої робочі місця на захід України, до Львова та інших міст.

Бойові дії завдали масових руйнувань житловому і побутовому господарствам міст і сіл України. Особливо великі втрати несли населені пункти, які перебували в зоні боїв. Так, руйнувань зазнала третина житла і об'єктів інфраструктури Чернігова, майже 90% Маріуполя, 40% Охтирки, Ізюма, Попасної, Лисичанська. Протягом лютого – травня війною було знищено 3500 об'єктів інфраструктури, повністю чи частково пошкоджено 38,6 млн м житла, 23,8 тис. км доріг, 12 цивільних аеропортів, 574 заклади охорони здоров'я, 295 мостів і мостових переходів, 92 адміністративні будівлі, 591 дитячий садок, 108 релігійних споруд, 179 закладів культури, 169 складів.

Під обстріли та авіаудари потрапляло багато приміщень закладів освіти. Внаслідок цього було зруйновано 91 приміщення шкіл і вузів, 923 отримало пошкодження. У червні 2022 р. ракета влучила у навчальний корпус Харківського педуніверситету. Заклади, у яких були зруйновані навчальні корпуси, отримували статус переміщених і змінювали місця перебування та переїжджали в інші регіони України. За інформацією Міністерства освіти і науки України, такого статусу було надано 33 освітнім закладам.

Війна не лише нанесла матеріальних втрат, вона нанесла непоправної шкоди людському капіталу України. За даними ООН, з початку війни територію України покинуло близько 6 млн осіб, що стало найбільшою міграційною кризою в Європі з часів Другої світової війни. Значний відтік робочої сили з виробничої і соціальної сфер відбувався внаслідок мобілізації чоловічого населення до Збройних сил України, тимчасового переміщення населення в інші регіони України. На травень 2022 р. в Україні 8 млн чол. вважалися внутрішньопереміщеними, тобто ті, що змінили постійне місце роботи і проживання. Україна несла великі людські втрати. За даними Верховного комісара ООН з прав людини, в Україні протягом лютого – червня 2022 р. загинуло щонайменше 1982 мирних жителів.

Попередньо спеціалістами обраховано, що загальні матеріальні втрати України у війні (на травень 2022 р.) сягали 600 млрд дол. Збитки, нанесені війною інфраструктурним об'єктам, склали 100 млрд дол. Відбулося значне економічне падіння. За перший квартал 2022 р. ВВП України скоротилося на 16%.

Сергій ПАДАЛКА

Наскільки важливий мовний фронт і чому російсько-українська війна є війною ідентичностей?

У контексті війни значення мови, яку називають однією з причин російсько-української війни, стало одним із найактуальніших. Мовна проблема, яка роками й десятиліттями була «не на часі», увиразнила своє стратегічне значення, перетворившись на своєрідний фронт боротьби, адже мова – це основа нашої ідентичності та запевнення перемоги України.

Російсько-українську війну, що почалася 2014 р., називають війною за ідентичність, адже мета окупантів – знищення України, позбавлення українців політичної та культурної незалежності, т. зв. «денацифікація». «Нацифікація України» – відповідно до інструкції з геноциду українців (стаття Т. Сергейцева «Що Росія повинна зробити з Україною», опублікована 03.04.2022 р. у російському офіційному пресагентстві «РИА Новости») – це створення Української держави 1991 р.

Сьогоднішня війна не є чимось цілком новим в українсько-російській історії, це радше новий виток нападу й боротьби, утисків і русифікації, оскільки від часу приєднання України до Росії було чимало спроб етноциду, лінгвоциду й геноциду.

День 24 лютого 2022 р. став переломним моментом для багатьох українців, днем прозріння й розуміння суті «русского мира», а водночас – і самоствердження українців, усвідомлення того, хто вони, у якій державі хочуть жити і якою мовою спілкуватися. Тарас Кремінь, уповноважений із захисту державної мови, наголосив, що вторгнення окупантів «спричинило тектонічні зміни у свідомості українських громадян і ще більше утвердило українську мову як державну, підсилило мовний державницький імператив українців».

Мова – зброя і броня. Війна актуалізувала проблему мови, бо саме мова (на жаль, російська) стала маркером не-України, не-українців, «своєї» (= російської) території, «своїх» людей, які розмовляють російською мовою. Але це війна не за територію, а за Україну, за її державність, культуру, мову. Це підтверджують заяви очільників Росії про Україну як «исконно рускую зємлю» й агресивні заклики до захисту російськомовного населення України. «Путін прямим текстом каже, що інтереси Росії закінчуються там, де є російська мова. [...] Якщо тут російська і торжество російського, даруйте, то про яку Україну йдеться?» (П. Гриценко).

Захищати свою країну можна не лише зброєю, а й словом.

Мова – кордон. Воєнне вторгнення призводить до порушення географічних кордонів іншої держави. Проте кордон не лише розділяє території сусідніх держав, а й об'єднує їх в особливий соціокультурний простір, простір активної інтеграції, де «формується власна матриця ідентичності, яка вміщує риси "своїх" та "не-своїх"» (О. Кривицька), де стикаються культури, цінності, національні стереотипи та відбувається боротьба ідентичностей.

Межа «свій» – «чужий» в уявленні мешканців пограниччя досить розмита і здебільшого не збігається з офіційними кордонами, адже етнічні українці залишилися й з іншого боку кордону, в Росії – в суміжних районах Курської, Бєлгородської, Воронезької, Ростовської обл., а також на Кубані, у Краснодарському та Ставропольському краях. Українські говори в Росії, як зазначила М. Авдєєва, – «мовна система, що активно функціонує, значною мірою зберігаючи на всіх рівнях основні особливості української мови». Оскільки мова de-facto окреслює, корегує територіальний кордон, то діалекти, безперечно, утверджують та укріплюють його.

Лінії кордону є результатом історичних пертурбацій, які часто розділяють те, що споконвіку було об'єднане історією країни, етносу чи навіть родини, по різні боки залишаючи людей, пов'язаних культурно й ментально. Ймовірно, саме цим можна пояснити невизначеність національної та етнічної ідентичності мешканців українсько-російського прикордоння, «політичну дезорієнтованість і відсутність сформованої системи світоглядних цінностей яких використовують у політичних маніпуляціях та провокаціях різні учасники політичних процесів» (Р. Чмелик). Це зумовлене нашаруванням радянської, російської та української традицій світорозуміння та світосприйняття.

Після здобуття незалежності України 1991 р. більшість мешканців українсько-російського прикордоння, ностальгуючи та ідеалізуючи радянське минуле, на жаль, не усвідомила своєї українськості. Українську національну ідентичність збережено переважно в селах, що засвідчують записи мовлення носіїв слобожанських та степових говірок.

2014 р. чітко розділив «своїх» і «чужих» власне за національною ідентичністю: українці стали вимушеними переселенцями з окупованих територій, намагаючись відмежуватися від усього російського. Через окупацію східних територій мовне питання тимчасово (на 8 років) деактуалізувалося, але після 24 лютого 2022 р. ця проблема стала надважливою, поставивши на одну площину захист мови і захист території.

Мова і двомовність. Аналізуючи історію мови в контексті історії народу, держави, складно не помітити, наскільки важливим є місце і значення мови в житті суспільства. Мовне питання із площини суто лінгвістичної (наукової, освітньої) перейшло у площину історико-політичну. Це виразно демонструє мовна карта, репрезентуючи мовну ситуацію в обласних центрах України станом на 2015–2016 рр., яка «накладається» на сучасну карту бойових дій та окупованих територій.

Історично склалося так, що «українець носив та й досі ще носить дві душі в грудях» (С. Єфремов), а до етноніма *українець* «приросло» означення *російськомовний*. Феномен російськомовного українця важко збагнути, однак історія все ставить на свої місця: «російськомовність українців бере початки ще від Петра І, але вербально за радянського часу актуалізована наприкінці 1970-х – на початку 1980-х. І випурхнула, як птах, що опірився, коли почав тріщати Радянський Союз. Російськомовними ставали ті, хто прагнули до світла, до знань, а їм перекривали шлях здобути це українською мовою. Їм перекривали майбутнє, вони мали розламувати свою ідентичність» (П. Гриценко).

Двомовність, чи радше російськомовність, українців спричинила «збій» у сприйнятті українців у світовій спільноті. До 24 лютого, хоч як прикро, нас

часто асоціювали з росіянами через мовну ознаку, але після вторгнення російськомовні українці викликають здивування та негативні емоції європейців. Проте дехто, попри негативне ставлення до всього російського, не хоче, не розуміє потреби змінити свою мовну позицію. Але «як відрізнити московських диверсантів від російськомовних переселенців»? (І. Фаріон). Сила мови надзвичайно потужна в наш час, принаймні, щоб відрізнити «свого» від «чужого».

Неможливо змусити людину говорити певною мовою насильно, примусово, вона має це усвідомити, пережити, уповні збагнути свою національну ідентичність, крок за кроком вибудовуючи у своїй свідомості кордони ідентифікації себе як українця, як громадянина України.

Майбутнє України – українськомовна Україна. Зважаючи на складну історію української мови, яка тісно переплетена з історією України, беручи до уваги сотні заборон на право її існування, двомовна Україна майбутнього немає, бо «жодних двох державних мов не може бути, що людей з двома язиками не буває, тільки змія буває з двома жалами» (П. Грищенко).

Війна продемонструвала, що саме втрата мови призводить до втрати території.

Мова – маркер ідентичності. Національна ідентичність – складне й багатовимірне поняття, яке охоплює (етно)культурну, політичну, релігійну й мовну ідентичності, це набір цінностей, що формують і розвивають особистість.

Сьогодні Україна воює не лише за свої території. Це не політичний конфлікт, а війна цінностей, метою якої є знищення української ідентичності.

За словами Л. Масенко, «мовно-культурна асиміляція стерла у свідомості багатьох українців сприйняття двох мов у протиставних категоріях "свого" і "чужого". Російська мова втратила ідентифікаційний маркер "іншої" мови, відтак значна частина українців позиціонує її як "свою" поряд із українською».

Як себе ідентифікують російськомовні? Якщо вважають себе українцями, то чому спілкуються російською мовою, а якщо росіянами, то чому мешкають в Україні? Часом «російськість» стосується не Росії, а Радянського Союзу, – це фактично «радянськість», яка, однак, чітко вкладається в канони «русского мира».

Складність теперішньої ситуації також у тому, що серед російськомовних громадян є націоналісти, захисники України й сепаратисти, прихильники країни-агресора. Чимало російськомовних українців переоцінило свою національну ідентичність на користь української, як і ставлення до мови, вони ототожнюють себе з українською мовою, вважаючи її символом України та її незалежності.

Національні ідентичності українців і росіян базуються на контрасті історії, культури, ментальності, традицій, мови та інших чинників. Несумісність цих ідентичностей оголила війна, яка, як слушно зазначив Т. Снайдер, експерт з історії Центральної та Східної Європи, передусім «стосується російської національної ідентичності. Російська національна ідентичність – це набагато складніше питання, ніж українська ідентичність в Донецьку чи Луганську. Бо ким є росіянин? З мого власного досвіду – це людина, яка говорить, що немає України. Також це людина, яка каже, що є глобальна світова змова, на чолі якої є США. […] Найбільше мене непокоїть те, що російська ідентичність залежить від заперечення ідентичності інших націй. Це все віддаляє від розуміння того,

що ж таке Росія і що означає – бути росіянами. А можливо, бути Росією – це нападати на інші країни?».

Водночас російсько-українська війна підняла на поверхню проблеми й ідентичності українців, зокрема проблеми їхньої політичної, етнічної, конфесійної й мовної визначеності. Належність до певної лінгвоспільноти є імпліцитним ідентифікатором національної свідомості, бо «народ, що не розуміє сили й значення рідної мови й не працює для збільшення культури її, не скоро стане свідомою нацією й не стоїть на дорозі до державности» (І. Огієнко).

Тому надзвичайно гостро постала проблема захисту національної ідентичності українців, адже це право бути українцем, жити в Україні – вільній, сильній, соборній.

Мова – чинник державотворення. Мовна, а передусім «рідномовна» (термін І. Огієнка), політика, безперечно, є визначальним аспектом державотворення.

Російськомовність України – це запущена «хвороба», спричинена недооцінкою питання мовного життя з боку влади та нехтуванням складністю проблеми. Адже мова – не лише чинник формування особистості, а й один із базових чинників державотворення «на позиціях української ідентичності, українського історичного і культурного досвіду чи як альтернатива їм – меншобратство й другорядність усього українського» (П. Гриценко).

На часі формування нової моделі української ідентичності та адаптація мовного буття українського суспільства до сучасних викликів. Російська мова, безперечно, становить загрозу не лише українській ідентичності, а й безпеці України. Вона мусить взагалі зникнути з України як мова агресії і війни. Натомість українська мова в цілому світі стає символом свободи, єдності та сили.

Як ніколи актуальні слова Лесі Українки, яка, цитуючи ірландського письменника Т. Девіса, зазначила: «Нація повинна боронити свою мову більше, ніж свою територію – се певніша межа і міцніша границя, ніж фортеця або річка. Втратити рідну мову і перейняти чужу – се найгірший знак підданства, се кайдани на душу. Втратити національну мову – се смерть, се значить, що ярмо вже в'їлося глибоко».

Бібліографія

Гриценко П. Українська мова сьогодні: політика, практика, сенси // Віче. 2014. № 15–16. С. 47–51.

Масенко Л. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні. Київ, 2020. 176 с.

Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Рідна мова / упоряд., авт. передм. та коментарів М. Тимошик. Київ, 2010. 436 с.

Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII+810 с.

Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду / за ред. Л. Масенко. Київ, 2005. 399 с.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Нью-Йорк, 1987. 294 с.

Тетяна ЯСТРЕМСЬКА

В якому стані перебуває культурна спадщина України під час російсько-української війни 2014–2022 рр.?

Важливу роль у збереженні минулого, формуванні історичної пам'яті і національної свідомості народу відіграє культурна спадщина, яка є однією із складових людської цивілізації. Архітектурні споруди, заповідники, монументи, меморіальні комплекси, парки, цвинтарі, окремі поховання, музейні експозиції, архіви і бібліотеки не лише відображають історичне минуле, а й створюють меморіальний простір, в якому живе людина. До наших днів збереглися неперевершені зразки пам'яток, що увібрали в себе різні стилі, напрями та форми. Руками відомих і безіменних майстрів творилися об'єкти історії та археології, містобудування та архітектури, науки і техніки, монументального мистецтва, садово-паркові та ландшафтно-природні території, які мають історичну цінність. Культурна спадщина – це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини, матеріальних і духовних досягнень суспільства. Передусім це нерухомі пам'ятки, які зберегли свою цінність і в яких зафіксовані важливі події історії держави, окремого регіону, міста, села, конкретної людини.

Українські землі завжди знаходилися в центрі геополітичної зацікавленості інших держав. Широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. є частиною російсько-української війни, розв'язаної в 2014 р., яка для українського народу стала національно-визвольною війною за існування української нації, свободу, незалежність, суверенітет і територіальну цілісність Української держави. Війна забирає не лише життя українців, вона знищує її культурну спадщину, яка несе в собі генетичний код нації, формує національну свідомість, історичну пам'ять, патріотизм. Російська Федерація свідомо і цілеспрямовано знищує нашу історію, культуру, національне надбання, вивозить рукописні книги, стародруки, археологічні знахідки, бібліотечні колекції, створюючи на тимчасово окупованій території України гуманітарну катастрофу, яку можна кваліфікувати як геноцид українців.

Україна володіє величезною і різноманітною культурною спадщиною, в якій відбилася її складна, драматична історія, різнобарвна палітра спрямованих на неї у різні часи цивілізаційних впливів. За загальною кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна віднести до країн із багатою історико-культурною спадщиною, невід'ємної частини світового культурного надбання, важливою складовою пізнання історії людства, джерелом європейської колективної пам'яті. На квітень 2018 р. на державному обліку в Україні перебувало близько 130 000 об'єктів (з урахуванням демонтованих пам'яток) культурної спадщини, з них – 65 350 об'єктів археології, 44 496 – історії, 944 – монументального мистецтва, 13 518 – архітектури та містобудування, 327 – садово-паркового мистецтва, 219 – ландшафтних об'єктів та 92 – об'єкти науки і техніки. Найкращі взірці комплексів і ансамблів культурної та природної спадщини України, які мають універсальне значення для всього людства,

внесені до Списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Серед таких об'єктів – сім історико-культурних і один природний: кафедральний собор Святої Софії з монастирськими спорудами, Києво-Печерська лавра, ансамбль історичного центру Львова (1256 р.), транскордонний геодезичний об'єкт, розташований у 10 країнах – пункти Геодезичної дуги Струве (Хмельницька та Одеська області (1816–1855 рр.), букові праліси Карпат (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Хмельницька області), резиденція митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях (нині – центральний корпус Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича), стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (V ст. до н. е. – XIV ст. н. е.) у Севастополі й дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі, куди увійшли найбільш цінні пам'ятки дерев'яної сакральної архітектури України і Польщі – по 8 від кожної країни. До Попереднього списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО внесені 17 об'єктів від України.

Російські окупанти, починаючи з 2014 р., нищили і грабували культурну спадщину на тимчасово окупованих територіях Криму, у Севастополі, Луганській та Донецькій областях. АР Крим і Севастополь – один із найбільш багатих регіонів України за кількістю та різноманіттям об'єктів культурної спадщини. В АР Крим знаходилося 8694, у Севастополі – 2073 пам'ятки історії та культури від епохи неоліту та раннього заліза, скіфського та античного часу до раннього нового і новітнього періоду. В АР Крим знаходиться 6 заповідників і філія Національного заповідника «Софія Київська» – Судацький музей-заповідник, діяли 34 музейні установи різного типу, в яких зберігалося 917 477, у м. Севастополь – 5 музейних установ з 320 163 предметами державної частини Музейного фонду України. На території автономії перебувало понад 300 громадських та відомчих музеїв. Всі ці об'єкти – складова культурного надбання України, яке охороняється національним і міжнародним правом.

Ситуація, що склалася в АР Крим та м. Севастополь у зв'язку з їх окупацією та анексією Російською Федерацією у 2014 р., призвела до глобальних і локальних негативних наслідків, у т. ч. у сфері охорони культурної спадщини, збереженні артефактів різних культур і цивілізацій. Після 2014 р. на базі українських органів охорони культурної спадщини в АР Крим і м. Севастополь, які діяли до березня 2014 р., створені нові, до повноважень яких входять рішення щодо включення об'єктів до «Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів Російської Федерації». В останню редакцію Єдиного державного реєстру включені 2876 пам'яток. До Реєстру не внесені пам'ятки археології, поставлені на державний облік в Україні, а також виявлені після 2014 р. Враховуючи масштабні будівельні роботи, частина яких ведеться на пам'ятках археології, які не включені до Реєстру, ставить їх під загрозу знищення. Протягом останніх років російська сторона здійснює безпрецедентні незаконні археологічні розкопки на Кримському півострові, ремонтно-реставраційні роботи на території пам'яток історії і культури, серед яких – Херсонес Таврійський, Хан Сарай (ханський палац у м. Бахчисарай). Поряд із нищенням культурної спадщини Російська Федерація незаконно вивозить артефакти з окупованого Криму, протиправно переміщає об'єкти Музейного фонду України – колекції з «Херсонеса Таврійського» (м. Севастополь), Центрального музею Тавриди (м. Сімферополь), Історико-

культурного музею-заповідника (м. Керч), Національної картинної галереї ім. І. К. Айвазовського (м. Феодосія).

Станом на 2013 р. у Донецькій області на державному обліку перебували 4144 пам'ятки історії та культури, працювали 59 державних музеїв, у т. ч. на підконтрольній Україні території – 30; у Луганській області – 6317 пам'яток, діяли 34 державні музеї, з них 14 – на контрольованій українською владою території. Найбільші музеї регіону зі значною частиною Музейного фонду України залишилися на тимчасово окупованій території. Під час бойових дій у серпні 2014 р. особливо постраждав Донецький обласний краєзнавчий музей – з 29 залів збереглися 3, поруйнована археологічна частина. Музей був одним із найбільших краєзнавчих музеїв в Україні, збірка якого налічувала 180 тис. предметів. Нині робота Музею частково відновлена під назвою Донецький республіканський краєзнавчий музей. Донецький художній музей – один із найбільших художніх музеїв України, до збірки якого входить понад 12 тис. творів – ікони, що датуються часом, починаючи з XVI ст., українські, російські, західноєвропейські твори мистецтва. Нині Музей функціонує на базі філії – єдиного на Сході Музею народної архітектури, побуту та дитячої творчості – у с. Прелєсне Слов'янського району на підконтрольній Україні території.

Доля пам'яток історії та культури, музейних цінностей у зоні бойових дій у Донецькій і Луганській областях залишається дуже складною. Найбільш відомими археологічними об'єктами степового регіону, зокрема Донбасу, є кургани, які зазнають значних руйнувань не лише від природних катаклізмів, чорних археологів, але часто знаходяться у зоні бойових дій і використовуються як військові об'єкти. Після анексії Криму і втрати контролю над частиною Донецької і Луганської областей каталогізація культурних цінностей пам'яткоохоронними органами України на цих територіях не проводилася.

З початку нового витка агресії, а фактично повномасштабної війни Російської Федерації проти України, станом на 25 червня 2022 р. Міністерство культури та інформаційної політики України (далі – МКІП) задокументувало 396 воєнних злочинів Росії проти культурної спадщини України. Об'єктами агресії, насамперед, стали міста – не лише політичні центри, а й основні осередки культури та інтелектуального життя. Першими зазнали удару російських військ і тимчасової окупації містечка навколо Києва – Ворзель, Буча, Ірпінь, Гостомель, Бородянка, які на карті світу стали не просто географічними пунктами, а містами-героями, до яких їдуть державні діячі світу, щоб віддати шану мужності захисників і жертовності місцевих жителів.

Від ракетних та артилерійських обстрілів, цілеспрямованих бомбових ударів страждає населення і цивільна інфраструктура України. На початку XXI ст., коли світ турбується про екологію, створює високотехнологічні пристрої, штучний інтелект, електрокари і готується до туризму у космос, ворог свідомо створює жахливу картину світу – варварським чином нищить нашу історію і культуру, вбиває всіх, хто захищає свої домівки і свою Батьківщину. Загалом окупанти пошкодили в Україні вже 123 культурні пам'ятки: 21 пам'ятку національного значення, 95 – місцевого та 7 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Відомо про повне руйнування 9 об'єктів культурної спадщини на Донеччині, Київщині, Сумщині та Чернігівщині, пошкоджені чи знищені

100 об'єктів цінної історичної забудови та 144 релігійні споруди, 49 із яких визнані пам'ятками історії, архітектури та містобудування. В Україні зруйновані 43 меморіальні пам'ятники, 31 музей і заповідник, 79 будинків культури, театрів і бібліотек.

Злочини проти культурної спадщини зафіксовані на території 10 областей України та в м. Києві: у Харківській (96), Донецькій (75), Київській (70), Чернігівській (38), Сумській (26) та Луганській (25) областях. Найбільше зруйнованих пам'яток у Харківській області, які були і залишаються частиною історичного обличчя Слобожанщини: Національний літературно-меморіальний музей українського мислителя Г. Сковороди (с. Сковородинівка, Золочівський р-н), будинки XIX ст. старовинного козацького міста Ізюм. У Харкові зруйновані будівлі в історичному ареалі міста: Палац праці на Майдані Конституції, корпус економічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна, центральний корпус Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, будинок Обласної ради та облдержадміністрації на площі Свободи. Під час обстрілів пошкоджений Свято-Успенський собор XVIII ст., будинок «Слово», знаковий для Харкова та української літератури 1920-х років, де жили і працювали представники «Розстріляного Відродження».

Символом гуманітарної катастрофи, заподіяної Росією, став Маріуполь. Російські війська навмисно бомбили Донецький обласний академічний драматичний театр у місті, пам'ятку радянського монументального класицизму, який став прихистком для тисяч людей. Металургійний комбінат «Азовсталь», перетворений у неприступну фортецю, захисники якої тримали оборону майже три місяці, практично повністю знищений артилерійськими обстрілами та російською авіацією. З пошкодженого Художнього музею ім. Архипа Куїнджі викрадені і вивезені понад 2000 експонатів, полотна І. Айвазовського, М. Глущенка, М. Дерегуса, А. Куїнджі, Н. Яблонської.

Значних збитків зазнала історико–культурна спадщина стародавнього Чернігова, який стоїть біля витоків української історії та культури. Внаслідок російської агресії 17 із 39 пам'яток архітектури мають численні пошкодження. Майже вщент зруйнована будівля Музею українських старожитностей мецената Василя Тарновського (нині – Чернігівська обласна бібліотека для дітей та юнацтва) і кінотеатр ім. Щорса, в якому розміщувався обласний молодіжний центр. Обстрілів зазнали Чернігівський дитинець та історичні вали, свіжі сліди осколків отримав Спасо–Преображенський собор XI ст., Катеринінська церква (козацький кафедральний храм) XVII–XVIII ст., фасади монастирських мурів, брами з дзвіницею XVII ст. і Успенський собор XII ст. Успенського Єлецького монастиря.

Ворог вбиває, нищить і грабує все на своєму шляху. Пошкоджень зазнав оригінальний історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» у м. Василівка (Запорізька обл.), збудований 1894 р., де до 1917 р. діяла обсерваторія та метеостанція. Російські війська розграбували міський краєзнавчий музей Мелітополя, де зберігалося скіфське золото, в Мелітопольському районі замінували шляхи до пам'ятки давньої культури світового значення, українського «стоунхенджу», Національного історико–археологічного заповідника «Кам'яна могила», який містить декілька тисяч стародавніх наскельних зображень – петрогліфів, що свідчить про унікальність пам'ятки.

Під час російського вторгнення окупаційні війська повністю знищили старовинну будівлю Охтирської залізничної станції, відкритої 1895 р., Тростянецький районний краєзнавчий музей (Сумська обл.). Через бойові дії військ РФ згоріла будівля краєзнавчого музею в Іванкові (Київська обл.). Споруда не була пам'яткою архітектури, зведена у XIX ст. і перебудована за радянських часів, будівля була пам'яткою історії, де діяв краєзнавчий музей, у якому зберігалася колекція робіт народної художниці України Марії Примаченко, місцеві артефакти різних часів. У м. Коростень (Житомирська обл.) зазнав руйнувань єдиний в Україні унікальний військово–меморіальний комплекс «Скеля» і Музей цивільної оборони, створений у підземному штабі Коростенського укріпрайону № 5, побудований напередодні Другої світової війни, із використанням речових пам'яток та автентичних споруд.

З початку XX ст. у світі прийнята низка документів про захист культурної спадщини під час воєнних збройних конфліктів. Основним документом щодо захисту об'єктів культурної спадщини під час воєн та збройних конфліктів є Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р. Держави, що ратифікували цей документ, зобов'язуються утримуватися від нападів на культурні цінності, використання їх у воєнних цілях, спроб пограбування та руйнування. У 1999 р. положення Гаазької конвенції були доповнені Другим Протоколом. Ратифікація 30 квітня 2020 р. Верховною Радою України Другого Протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р. дозволяє Україні звертатися до міжнародних організацій про посилений захист культурних цінностей, які перебувають у межах їх юрисдикції або під їх контролем.

Фаховий моніторинг стану збереження нерухомих об'єктів і предметів Музейного фонду, висвітлення серед українців та міжнародної спільноти інформації про культурну спадщину, її сучасний стан, музейні цінності на тимчасово окупованій території України з використанням ЗМІ, інтернет-видань дозволить оприлюднювати інформацію про активну позицію Української держави в питаннях захисту національної культурної спадщини, виявляти та фіксувати факти порушення / знищення матеріальних об'єктів. Державні пам'яткоохоронні структури в контакті з правоохоронними органами, використовуючи вплив міжнародних організацій, культурної дипломатії, мають вирішувати питання щодо дотримання норм українського та міжнародного права, відповідальності країни-агресора за незаконні дії: експорт, переміщення, передачу права власності на культурні цінності, несанкціоновані археологічні розкопки.

З метою збору даних про руйнування об'єктів культурної спадщини під час російської агресії МКІП України оголосило збір інформації, Український культурний фонд виступив з ініціативою створення інтерактивної «Мапи культурних втрат». Усю зібрану інформацію потрібно використати для створення реєстру розграбованих культурних цінностей з метою повернення і реституції їх в Україну, а також список нерухомих пам'яток, які були знищені або зазнали руйнувань для відшкодування нанесених матеріальних збитків країною-агресором. Системна й цілеспрямована діяльність забезпечить Україні наукові та правові підстави для збереження й повернення свого культурного надбання.

Харків: Будинок облради та обддержадміністрації. URL: https://2day.kh.ua/ua/kharkow/znyshchena-istoriya-yak-rosiyany-ruynuyut-pamyatky-kharkova

Харків: Палац праці з двориком. URL: https://2day.kh.ua/ua/kharkow/znyshchena-istoriya-yak-rosiyany-ruynuyut-pamyatky-kharkova https://2day.kh.ua/ua/kharkow/znyshchena-istoriya-yak-rosiyany-ruynuyut-pamyatky-kharkova

Харків: Будинок «Слово».
URL: https://2day.kh.ua/ua/kharkow/znyshchena-istoriya-yak-rosiyany-ruynuyut-pamyatky-kharkova
https://2day.kh.ua/ua/kharkow/znyshchena-istoriya-yak-rosiyany-ruynuyut-pamyatky-kharkova

Національний літературно-меморіальний музей Г. Сковороди (с. Сковородинівка, Золочівський р-н).
URL: https://2day.kh.ua/ua/kharkow/znyshchena-istoriya-yak-rosiyany-ruynuyut-pamyatky-kharkova

Маріуполь: Донецький академічний обласний драматичний театр. URL: https://lb.ua/culture/2022/03/25/510869_velike_ruynivnitstvo_kulturni.html

Чернігів: Музей українських старожитностей Василя Тарновського (Чернігівська обласна бібліотека для дітей та юнацтва). URL: https://lb.ua/culture/2022/03/25/510869_velike_ruynivnitstvo_kulturni.html

Будівля Охтирської залізничної станції (м. Охтирка, Сумська обл.). URL: https://lb.ua/culture/2022/03/25/510869_velike_ruynivnitstvo_kulturni.html

Іванківський історико-краєзнавчий музей (м. Іванків, Київська обл.). URL: https://lb.ua/culture/2022/03/25/510869_velike_ruynivnitstvo_kulturni.html

Історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» (м. Василівка, Запорізька обл.) URL: https://lb.ua/culture/2022/03/25/510869_velike_ruynivnitstvo_kulturni.html

Бібліографія

Денисенко Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 7–10.

Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: збірник документів (2-вид.) Київ: ХІК, 2006. С. 158.

Кот С. Про стан культурної спадщини України (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 33.

Яшний Д. Моніторинг стану культурної спадщини в Криму за відкритими даними (2014–2020) // Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку: збірник наукових праць. Вип. 1. Київ, 2000. С. 68–69.

URL: https://uk.wikipedia.org/wiki / Українська _ культурна _спадщина _під _час _російського _вторгнення _2022 _ року #cite_note _mkip _2022…

Галина ДЕНИСЕНКО

Якої шкоди завдає агресія РФ проти України вітчизняній культурній спадщині та музеям зокрема?

Тема пошкоджених, втрачених культурних об'єктів набуває особливого значення і неабиякої актуальності в умовах повномасштабної російсько-української війни. Вторгнення на територію України російських військ 24 лютого 2022 р. призвело до руйнування, знищення та незаконного вивезення великої кількості об'єктів, що належать до культурного фонду української нації. З перших днів російсько-української війни вітчизняна культура була і нині залишається під прицілом ворога. Окупанти руйнують, знищують, грабують українські музеї, бібліотеки, архіви.

Так, 27 лютого під час наступу РФ згорів історико-краєзнавчий музей в Іванкові Київської області. У музеї зберігалися твори народної творчості і текстилю, зокрема картини широко відомої і далеко за межами України Марії Примаченко. Марія Примаченко – одна з найяскравіших представниць українського мистецтва. Її картини зачаровують неймовірно доброю фантазією, точним, своєрідним колоритом і таємничою майстерністю. Роботи української художниці справили незабутнє враження і викликали величезне захоплення у відомих сучасників і нащадків. Колекція творів М. Примаченко, яка зберігалася в Іванкові, – це тридцять три роботи: тридцять одна картина та дві розписні тарілки. Вельми показово, що частину картин видатної української художниці та інших експонатів музею місцевим жителям вдалося власноруч врятувати вночі з палаючої будівлі.

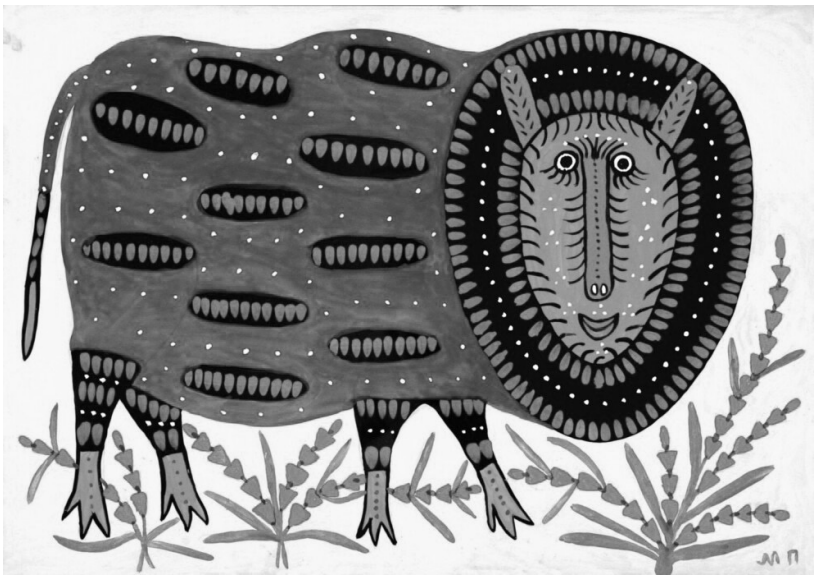

Фото Vogue UA. URL: https:// article/culture/art/pid-kiyevom-zgoriv-muzey-iz-kartinami-mariji-priymachenko.htm

Російські ракети у перші дні березня потрапили по території Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр». Унаслідок авіаудару частково зруйновано краєзнавчий музей у Бородянці. У цьому музеї доволі багато експонатів пошкоджені, але переважна їх частина вціліла.

Майже кожен новий день приносив нові руйнування, знищення та пограбування надбань української культури, архітектури. Так, 14 березня був обстріляний Національний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році», що знаходиться в Нових Петрівцях Вишгородського району Київської області. На початку березня були обстріляні й пошкоджені Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник Михайла Коцюбинського і Чернігівський обласний художній музей імені Григорія Ґалаґана.

Лихо війни не оминуло й Харківський художній музей – пошкоджені фасад і вітражі. Самі ж експонати не отримали пошкоджень, але вони потребують відповідних умов зберігання, їх потрібно надійно захищати від перепадів атмосферного тиску і температури. Музей природи Харківського університету також зазнав суттєвих пошкоджень.

Тростянецький районний краєзнавчий музей, будівля якого «Садиба Леопольда Кеніга» є пам'яткою архітектури XVIII–XIX ст. національного значення, була обстріляна і відчутно пошкоджена, експонати музею не постраждали, оскільки були надійно заховані.

На початку березня через російський обстріл частково було зруйновано Охтирський міський краєзнавчий музей, розташований у маєтку початку XX ст. Вже 13 березня ц. р. був пошкоджений фасад і частина експозиції Військово-історичного музею в Чернігові.

Трагічними у цьому контексті є сторінки сучасної історії Маріуполя. Так, 19 квітня внаслідок бомбардувань майже повністю був зруйнований Маріупольський краєзнавчий музей. 21 березня авіабомбами було знищено художній музей імені Куїнджі та Музей ретрокомп'ютерів у Маріуполі. Картини Архипа Куїнджі в музеї не зберігалися, однак там знаходилися цінні роботи інших митців. Підкреслимо, що музей ретрокомп'ютерів мав понад 500 зразків попередніх періодів розвитку та по-своєму цінної комп'ютерної техніки. Краєзнавчий і Художній музеї залишилися без своїх колекцій, які є культурним спадком міста та регіону, а будівлі знищені. З-поміж іншого російські окупанти викрали оригінали картин Івана Айвазовського, унікальні ікони та історичні експонати. За даними Маріупольської міськради, російські війська вивезли понад 2000 експонатів із трьох маріупольських музеїв.

Одним із найбільш резонансних злочинів стало вивезення скіфського золота з Мелітопольського краєзнавчого музею, який російські війська захопили наприкінці квітня. Кримськотатарський ресурсний центр оприлюднив перелік експонатів, які були викрадені й вивезені російськими військовими – це 1841 одиниця музейних предметів. Наголосимо, що серед них 198 золотих прикрас з Мелітопольського скіфського кургану IV ст. до нашої ери та 76 золотих предметів гунського та сарматського періоду III–V ст. н. е. Доля цих значимих історичних пам'яток залишається невідомою.

Як стало відомо західним фахівцям, Росія цілеспрямовано направила в Україну «групу фахівців», яка займається контрабандою культурних цінностей із тимчасово захоплених територій України до РФ. Це виявила міжнародна

команда вчених та експертів із цифрових технологій, що відстежують подібні крадіжки, – повідомляє The Guardian. «Можливо, все це є частиною підриву ідентичності України як окремої країни, з претензією на законне володіння Росією усіма їхніми експонатами», – припускає один з учасників команди, антрополог Брайан Денієлс. Колеги відстежували розграбування та знищення культурних цінностей України з лабораторії в американському штаті Вірджинія. Слід крадіжок значною мірою зосереджено на скіфському золоті. «Зараз є дуже вагомі докази того, що це навмисний крок Росії, коли певні картини та прикраси були вивезені до РФ. Ці предмети візуально приголомшують, і зараз так багато повідомлень про крадіжки, що, очевидно, що це стратегія», – зазначив Б. Денієлс. Водночас ученийй не впевненийй, чи була фінансова цінність найважливішим чинником для грабіжників, або ж предмети були обрані через їхнє культурне значення. Він повідомив, що крадіжки, як правило, слідують за допитами музейних зберігачів і наглядачів.

У Чорнобилі російські загарбники пограбували Музей «Зірка Полин». На початку травня внаслідок російського обстрілу знищено Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди у селі Сковородинівка Харківської області. До цього всього слід ще додати незліченну кількість втрат малих шкільних, сільських музеїв, які доволі часто стають цілями для обстрілів з боку російських загарбників. Проте і названих прикладів достатньо, щоб засудити поряд із іншими злочинами російську сторону, її брутальні знищення чи розкрадання українських культурних цінностей.

Це надто важко усвідомити і прикро констатувати, що нині мають повторення жахливі сторінки історії. Понад 75 років тому нацисти так само грабували українські музеї та вивозили, знищували цінні експонати, – а нині російські окупанти упевнено повторюють їхній шлях, тільки під іншим прапором і гаслами.

Вікторія СОЛОШЕНКО

Як Україна захищає свої культурні скарби?

Росія, яка з 1954 року є членом ЮНЕСКО, під час повномасштабної війни свідомо й системно руйнує українську культурну спадщину. Нищать навіть ті пам'ятки культури, які, здавалося б, мали би шанувати з огляду на наративи, якими вони керуються, наприклад, церкви РПЦвУ чи пам'ятники воїнам Другої світової війни. Лише за два місяці жорстокого протистояння окупанти зруйнували або пошкодили понад 160 культурних об'єктів. Наголосимо, що це лише задокументовані випадки.

Українська влада деталі кампанії із захисту національної культурної спадщини не розкриває. Проте, як свідчить аналіз, вона охоплює музеї, галереї, бібліотеки, архіви по всій країні і є однією з наймасштабніших, нагадуючи подібну кампанію в Європі під час Другої світової війни. У музеях вікна закривають мішками з піском, цінні об'єкти всередині консервують або евакуюють. Деякі музеї з початком війни перемістили експонати в більш безпечні місця, розташування яких тримається в таємниці. Так, музеї Одеси заздалегідь підготували експонати до евакуації в Західну Україну, реалізували цей захід під виглядом їх відправки на виставку. Деякі музеї у Вінниці, Житомирі, Сумах та Чернігові зняли з експозиції, захистили й убезпечили основні експонати. Вивезли в безпечні місця частину колекції Дніпровського історичного та Харківського літературного музеїв. Також зазначимо той важливий підхід вітчизняних владних органів, що в Україні були підготовлені спеціальні «червоні списки» експонатів українських музеїв для евакуації в разі військового нападу.

Музей Богдана і Варвари Ханенків послуговується міжнародними рекомендаціями щодо захисту колекцій, однак частина цих рекомендацій розроблена з огляду на виконання сторонами конфлікту Гаазької конвенції 1954 р. збереження культурної спадщини. Росія ж жодним чином не дотримується конвенції і протоколу. Колекції музею вдалося надійно захистити, і в цьому допомогли зарубіжні колеги.

У Музеї історії Києва відкрився мистецький проєкт «Вкрадене мистецтво, або переоблік культури», яким передбачено проведення циклу лекцій у музеї. Цей проєкт присвячено митцям, які стали гордістю української культури, але їх імена привласнила РФ. «Нас не влаштовує той факт, що геніальні митці, починаючи з XVIII сторіччя і до сьогодні, були привласнені чужою країною. Ми прагнемо повернути всіх українських геніїв до себе», – зазначили організатори проєкту.

Львівські музеї сховали свої колекції, мистецькі твори консервують і переносять у сховища. Символічним львів'яни називають демонтаж дерев'яної скульптури Христа з Вірменського собору: востаннє її знімали під час Другої світової війни.

Крім централізованої роботи уряду, активно діють Штаб порятунку спадщини або Музейний кризовий центр. Штаб працює над захистом музейних колекцій, документуванням утрат, координацією з іншими ініціативами та гуманітарною допомогою. У співпраці з Музеєм Революції Гідності Штаб

розробив інструкцію з рекомендаціями, як захистити будівлю музею та організувати евакуацію експонатів.

Громадська організація «Мапа Реновації» склала список об'єктів, які можна захистити від російських загарбників. Найпріоритетнішими в списку були вітражі київського фунікулеру через їх уразливість до ударної хвилі та уламків.

У Департаменті культурної спадщини переймаються тим, щоб створити 3D-моделі архітектурних пам'яток. Це допоможе відновити будь-яку церкву, музей і цінний об'єкт культурної спадщини. Їх можна буде 100% відновити, якщо вони постраждають через військові дії. Фотофіксація ж суттєво спростить роботу реставраторам, які відновлюватимуть ці об'єкти.

Ці та інші заходи посприяють збереженню культурних надбань українського народу та відповідно зменшать втрати.

Вікторія СОЛОШЕНКО

Як європейські організації і світова спільнота допомагають Україні у справі захисту та збереження культурних цінностей?

Так само, як міжнародна спільнота рішуче засуджує широкомасштабну російську агресію проти України, проводиться значна робота щодо допомоги у справі захисту та збереження культурних цінностей України. До цієї діяльності залучені і широковідомі авторитетні міжнародні організації, і відповідна професійна спільнота та її впливові представники.

Правнучка Марії Примаченко Анастасія є засновницею і головою благодійного фонду «Творча спадщина родини Марії Примаченко». Вона висловила переконання в тому, що повністю зруйнований росіянами музей відбудують. Уже зараз вона активно налагоджує міжнародну співпрацю, даючи дозволи на відтворення і тиражування робіт Марії Примаченко, які вже вважалися назавжди втраченими. Отримані за це кошти будуть направлені на відновлення музею. Також роботи всесвітньо відомої художниці покажуть на нинішній Венеціанській бієнале.

Своєю чергою, керівництво Львівського музею «Територія Терору» за підтримки Єврокомісії, німецької асоціації MitOst, ГО «Інша освіта», Київської бієнале, PinchukArtCentre, меценатів створили кризовий центр. Варто зазначити, що лише на початку російської агресії та нанесення тяжких руйнувань і пошкоджень культурним об'єктам він надав підтримку 280 українським музейникам і 47 інституціям. Центр узяв за мету допомогти невеликим інституціям та їхнім співробітникам, які не мали власних ресурсів на евакуацію. В їх числі, насамперед, були музеї із малих міст і сіл на півдні та сході країни.

Важливо зазначити, що невдовзі після вторгнення Росії ЮНЕСКО оголосила намір працювати над тим, щоб позначити ключові історичні об'єкти країни емблемою Гаазької конвенції 1954 р., міжнародно визнаним символом охорони культурної спадщини під час збройного конфлікту. Організація також працює з директорами українських музеїв з метою координації зусиль із збереження колекцій. Запланований і вже частково здійснюється моніторинг пошкоджень культурних об'єктів за допомогою супутникової зйомки.

Міністерства культури різних країн світу пропонують Україні допомогу – починаючи від конкретних інструкцій щодо збереження музейних об'єктів, інвентаризації та діджиталізації об'єктів до експертизи оцінки збитків, завданих російськими окупантами. Також між Штабом порятунку спадщини (Heritage Emergency Response Initiative), ICCROM та МКІП заплановано меморандум щодо створення спільної групи Україна-ICCROM задля порятунку української спадщини.

У Польщі було створено Комітет допомоги музеям України, який об'єднав директорів більш ніж 40 польських музеїв. Крім іншого, учасники Комітету допомагають з інвентаризацією переміщених колекцій. Найцінніше українські реставратори вважають досвід колег, які пережили війну. Так, хорватські колеги мають практику порятунку культурних цінностей в умовах збройного кон-

флікту. Реставратори спільно провели онлайн-зустрічі, на яких роз'яснювали, як правильно захищати культурні об'єкти під час бойових дій. Музейники Фінляндії збирають для українських колег пакувальні матеріали і приділяють особливу увагу реєстраторам, які використовують для контролю температури та вологості.

Варто підкреслити, що в Німеччині уряд ініціював створення Мережі захисту культурних цінностей України, центральним органом якої став Німецький національний комітет Міжнародної ради музеїв (ICOM). До нього приєдналися Німецька національна бібліотека, Федеральний архів і Німецька комісія ЮНЕСКО. Мережа збирає інформацію про культурні потреби України та координує німецькі організації, які надають допомогу. Найбільш масштабною є пропозиція Міжнародного альянсу захисту культурної спадщини в зоні конфліктів (ALIPH Foundation), що базується у Швейцарії: він виділив два мільйони дол. для мікроґрантів на підтримку малих музеїв Києва та східної частини України.

Вікторія СОЛОШЕНКО

Як віртуальні архіви допомагають відтворити знищені об'єкти?

Айті-фахівці з різних країн світу допомагають архівувати культурні цінності України у цифровому форматі. Онлайн-архіви однозначно допоможуть відтворити знищені об'єкти, а також зібрати докази воєнних злочинів РФ. Міністерство культури вже створило спеціальний сайт, який містить інформацію про 100 зруйнованих або пошкоджених пам'яток культури України. Крім проблем диджиталізації, існує також і проблема надійного зберігання вже оцифрованих даних у воєнний час. Над вирішенням цього надважливого завдання працює веб-архів міжнародного проєкту «Врятувати українську культурну спадщину он-лайн» (Saving Ukrainian Cultural Heritage online), що з'явився 1 березня 2022 р. Головний ідеолог цього архіву, мешканець Відня Себастьян Майсторович, боснієць за походженням, з досвіду власної родини знає, як у війні безслідно зникає культура. Важливо, що до проєкту долучились понад 1000 програмістів, фахівців з архівування та волонтерів, які за місяць заархівували понад 2600 сайтів українських музеїв, бібліотек, віртуальних турів, фотодокументів. Інформацію тримають у вигляді резервних копій, які надійно зберігатимуть у хмарних сховищах.

На нинішньому етапі активних бойових дій на російсько-українському фронті доволі важко підрахувати всі цінності, які були знищені або вивезені з музеїв України. Працівники музеїв, активісти та волонтери намагаються складати щонайбільш точні списки, аби в майбутньому реституція викраденого стала можливою. Звичайно, що на це можуть піти десятиліття. Важливим завданням для істориків, істориків мистецтв залишається зафіксувати та дослідити, яких саме втрат зазнала українська культура під час війни, аби в майбутньому мати можливість ідентифікувати і повернути втрачене, вимагати компенсації за пошкоджені об'єкти. У кожному конкретному випадку співпраці у цій сфері, як на рівні міністерств і відомств, так і відповідних музеїв, бібліотек тощо надається фінансова, організаційна, правова та інша міжнародна допомога.

Наголосимо, що в цій війні ми боремося і за право мати власну культуру, захищаємо її як можемо. Ми усвідомлюємо, що українська історія і культура, мова і література – це основи ціннісного фундаменту нашої держави. Вкрай важливо, щоб усі цінні об'єкти різних історичних епох, які стали частиною української історії та культури, збереглись для наступних поколінь українців.

Бібліографія

ALIPH Foundation. URL: www-aliph-foundation.org/; https://ne-np.facebook.com/ucrms/photos/aliph-foundation-міжнародний-альянс-захисту-культурної-спадщини-в-зоні-конфлікту/5145547382175172/

Велике руйнівництво: культурні втрати України під час війни. URL: https://lb.ua/culture 2022/03/25 510869_velike_ruynivo_kulturni.html

Вікторія Коломієць. «Так само грабували нацисти»: у Маріуполі окупанти викрали з музеїв усі цінні експонати — міськрада, 07 липня, 2022. URL: http://vse.rv.ua/article/

tak-samo-grabuvali-nacisti-u-mariupoli-okupanti-vikrali-z-muzeiv-usi-cinni-eksponati-miskrada.html

Врятувати картини Марії Примаченко. 25 апреля 2022. URL: https://ukrainer.net/spasty-prymachenko/

Ксенія Білаш. Росія відправила в Україну «групу фахівців» для цілеспрямованого пограбування культурних цінностей, The Guardian. URL: https://glavcom.ua/country/culture/rosiya-vidpravila-v-ukrajinu-grupu-fahivciv-dlya-grabuvannya-muzejiv-852498.html; https://www.theguardian.com/world/2022/jun/12/specialist-gang-targeting-ukrainian-treasures-for-removal-to-russia

Марія Супрун. У Музеї історії Києва відкриється мистецький проєкт «Вкрадене мистецтво, або переоблік культури». URL: https://bigkyiv.com.ua/u-muzeyi-istoriyi-kyyeva-vidkryyetsya-mysteczkyj-proyekt-vkradene-mystecztvo-abo-pereoblik-kultury/

Мережа захисту культурних цінностей України. URL: https:// icom-deutschland.de/de/aktuelles/ icom4ukraine.html; https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3436213-u-nimeccini-zapocatkuvali-merezu-ohoroni-kulturnih-cinnostej-v-ukraini.html

Олена Панченко. «Потім відбудувати не вийде, треба берегти тут і зараз». Як Київ захищає культурну спадщину. 6 квітня 2022 р., The Village. URL: https://www.the-village.com.ua/village/culture/culture-situation/324955-yak-kiyiv-zahischae-kulturnu-spadschinu

Під Києвом згорів музей з картинами Марії Примаченко, 28 февраля 2022. Vogue UA. URL: https:// /article/culture/art/pid-kiyevom-zgoriv-muzey-iz-kartinami-mariji-priymachenko.htm

Про долю скіфського золота з краєзнавчого музею Мелітополя нічого не відомо. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-skifske-zoloto-melitopol/31841506.html

Saving Ukrainian Cultural Heritage Online URL: https://www.sucho.org

Солошенко В. В. Захист культурних цінностей у період війн і збройних конфліктів // Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. 2018. № 2 (6). С. 187–205.

Вікторія СОЛОШЕНКО

Чи можна російсько-українську війну 2014–2022 рр. вважати екзистенційною війною?

Питання носить риторичний характер, але передбачає абсолютно стверджувальну відповідь. Спрямована проти України та українства людиноненависницька російська неоімперська або рашистська пропаганда і така сама практика віроломної, спочатку гібридної, а потім широкомасштабної війни Росії проти України й українського народу в 2014–2022 рр. чітко підтвердили: окупаційні російські війська зайшли в Україну з єдиною метою – бажанням вести війну і вбивати українців. Усе решта – демілітаризація, денацифікація, недопущення вступу України в НАТО, захист російськомовних, національна безпека Російської Федерації тощо – то все від лукавого. Засліплений злобою і зневагою до України і всього українського президент Росії В. Путін поставив на карту все, в т. ч. й майбутнє своєї держави і народу. Станом на кінець 2013 – початок 2014 рр. Росія була державою групи економічно найрозвиненіших і найвпливовіших країн світу – G-8 («Велика вісімка»), як постійний член Ради Безпеки ООН впливала на прийняття (чи неприйняття) всіх доленосних для людства рішень, отримувала величезні прибутки (фактично – надприбутки) від продажу насамперед енергоресурсів, мала сприятливу економічну кон'юнктуру та ін. Всім цим і власне самою екзистенційною (життєвою) перспективою суспільного і державного розвитку було знехтувано в ім'я абсолютно надуманих антиукраїнських цілей, які впродовж останніх понад дев'яти років наповнювала мовою ненависті кремлівська інформаційна машина.

Прикметник «екзистенційний» (тобто «життєвий») онлайн-словник Dictionary визнав словом 2019 р. в світі (принаймні значення саме цього терміна інтернет-користувачі найчастіше шукали упродовж року). У дослівному розумінні, екзистенційна війна – це війна за існування, за буття, за життя. Тобто, в широкому значенні терміна «екзистенція», ми маємо абсолютно відмінні неоімперіалістичну російську (рашистську) й українську візії такої війни. Якщо для Росії це війна на повне знищення всього українського державного і суспільного, то для України головний зміст екзистенційної війни становить боротьба за відстоювання суверенітету, незалежності, свободи, гідності, демократії, права на європейський вибір як загальнолюдські цивілізаційні цінності та смисли самого нашого буття. Саме ці життєві смисли українства і хоче знищити Росія, а ми всіма силами прагнемо їх відстояти, захистити й утвердити в результаті для нас екзистенційної Національно-визвольної війни XXI століття.

Український інтелектуал, публіцист, віцепрезидент Українського центру міжнародного ПЕН-клубу М. Рябчук у січні 2017 р. в доповіді про зміни ідентичності українців у Королівському інституті міжнародних відносин (Четем-хауз) у Лондоні дуже чітко сформулював нині очевидну думку: «Українці від росіян відрізняються любов'ю до свободи». Поняття свободи невіддільне від самої історичної пам'яті українців – народу-спадкоємця предків, які жили на берегах середньої і нижньої течії Борисфена-Славутича-Дніпра. Народу, який

створив потужну середньовічну державу Русь-Україну. Народу, який прийняв християнство, коли Московії ще не було і в помині. Народу, який у славні часи козацької звитяги і лицарства героїчно боронив свої рубежі і свою свободу. Народу, з яким спочатку московити, а потім імперська Росія вела численні війни, прагнучи розширити території власної держави, завдяки підпорядкуванню яких вона врешті й перетворилася та розвивалася з 1721 р. як імперія. Народу, без історичного минулого й територій якого ні в минулому, ні сьогодні Росія не може відчувати себе повноцінним утворенням. А тому завжди прагнула і прагне нині або до привласнення собі, або до знищення всього українського.

Для України та українців поняття екзистенційної боротьби в сучасних умовах набуло особливого значення від 2014 р. Саме тоді стало зрозуміло, що задля історичної перспективи нам не залишається нічого іншого, як боротися за свої екзистенційні смисли, за своє буття, за право бути українцями і мати власну незалежну державу. В основі цієї боротьби, яку Україна веде у війні проти Росії з 2014 р., закладене відстоювання свободи як права людини на вільний вибір, відстоювання права на саме суверенне буття, що і робить війну 2014–2022 рр. для України екзистенційною.

Бібліографія

Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. / за заг. ред. В. Брехуненка. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2016. 248 с.

Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: «МП Леся», 2017. 332 с.

Звернення академіка Валерія Смолія. 23.03.2022. URL: http://history.org.ua/uk/post/46828

Магда Є. В. Гібридная війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 320 с.

Російський імперіалізм від Івана Великого до Революції: збірник статей / упор. Т. Гунчак. Київ: Києво-Могилянська академія, 2010. 395 с.

Сартр Ж-П. Шляхи свободи. Трилогія. Ч. 1: Зрілий вік. Київ: Юніверс, 2006. 384 с.; Ч. 2: Відстрочення. Київ: Юніверс, 2008. 448 с.; Ч. 3: Смерть у душі. Київ: Вид-во Жупанського, 2016. 312 с.

Алла КИРИДОН, Сергій ТРОЯН

У чому полягають стадіальні та геоекономічні витоки російської агресії проти України та всієї світової спільноти?

Як відомо, після краху СРСР символом остаточної перемоги західної демократії та ринкової економіки над тоталітарним соціалізмом стала ідея «кінця історії» Ф. Фукуями. Базовими параметрами такої моделі постіндустріального (інформаційного, технотронного), буцімто безкризового суспільства були проголошені «нульовий» або «сталий розвиток», на основі яких було обіцяно вже невдовзі вирішити всі глобальні проблеми людства.

Проте вже наприкінці 90-х років минулого століття відбулася економічна криза глобального масштабу. Причому головним її каталізатором стала саме та «економіка послуг», «четвертий сектор», «віртуальна економіка», «глобальний фінансизм», які, згідно з неоліберальним культом монетаризму в стилі Ф. Хайєка та М. Фрідмана, якраз розглядались як основна рушійна сила інноваційного розвитку. Своєю чергою, обрушення новоствореної системи інтернет-мереж (доткомів) призвело до загострення загальносвітової воєнної напруги, яку ще більше посилив новий виток глобальної перекредитованості, що призвів до чергового світового дефолту 2008 р., коли разом з спекулятивними фінансовими бульбашками черговий раз «випарувались» трильйони доларів акціонерного капіталу.

Одночасно після подій 11 вересня 2001 р. у США, коли відбулась серія терористичних атак ісламістської організації «Аль-Каїда», президент цієї країни проголосив курс на боротьбу зі світовим (насамперед ісламським) тероризмом. Безпосереднім наслідком реалізації цієї стратегії стали американські воєнні операції проти Іраку та Афганістану, державний переворот у Лівії, накладання «убивчих» санкцій на Іран.

Нарешті, саме на початку двадцять першого століття розпочалося безпрецедентне за темпами зростання ВВП Китаю, що призвело до появи нових пророцтв, згідно з якими саме ця держава невдовзі стане світовим економічним та політичним лідером, потіснивши з цієї позиції США.

Внаслідок усіх цих процесів замість спорідненої з фукуямівською «постісторією» власної концепції «хвиль демократії», тобто процесу охоплення західним способом життя земної кулі, С. Хантінгтон у новій програмній роботі «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» висунув альтернативну реалполітичну, а точніше навіть «реалгеополітичну», доктрину неминучого споконвічного протистояння між Заходом, Сходом та ісламським світом (у книзі, до речі, прогнозувалась можливість скорого російсько-українського збройного конфлікту і розколу нашої держави).

На посилення подібного гранично алармістського погляду на майбутнє людства, безумовно, вплинула Мюнхенська промова В. Путіна 2007 р., в якій російський лідер вперше офіційно оголосив про крах післявоєнної міжнародної системи безпеки та закликав до її якнайшвидшого перегляду на користь врахування імперських претензій Росії. А пасивно неадекватна реакція Заходу

на ці безпрецедентні за зухвалістю заяви призвела до того, що вже невдовзі відбулась анексія частини території суверенної Грузії, здійснена в ході першої швидкоплинної воєнної агресії РФ, стосовно якої європейські лідери знову зайняли не просто нейтрально «невтручальну», а подекуди і взагалі проросійську позицію. У цей історичний момент вже виразно проявилась наявність у сучасного Заходу мюнхенського синдрому політики умиротворення агресора.

Подібна відмова від взятої на себе місії захисту демократії підштовхнула путінський режим пронацистського типу, який підхопив у ісламського фундаменталізму естафету «держави спонсора тероризму», до все більш агресивно провокативної поведінки щодо України (це підтвердило пророчі застереження З. Бжезинського у відомій книзі «Велика шахівниця», де він закликав до необхідності всілякої підтримки України як незалежної держави, що, на думку автора, є гарантією подальшої неможливості відтворення російської імперії).

Втім уже за декілька років з'явились ознаки неефективності і навіть фіктивності квазікейнсіанського китайського «економічного дива», базованого на фінансуванні переважно неокупних мегапроектів, яке, зокрема, призвело до появи майже 50 трлн дол. боргу китайських держави і бізнесу, що становить до 300% ВВП країни! (подібно до путінського пошуку зовнішнього ворога, у подальшому це буде ще більше провокувати лідера цієї країни Сі Цзіньпіна до підміни внутрішнього порядку денного зовнішнім – ескалації конфлікту з Тайванем).

Як наслідок, знані футурологи Р. Курцвейл та незмінний президент Давоського економічного форуму К. Шваб в останні роки почали реанімацію постмодерного проєкту «великого перезавантаження», що тепер має відбуватись на основі стадіального переходу до «Революції 4.0» або «шостого технологічного укладу», що передбачає створення «стартапів», «економіки знань» як поєднання «біо», «нано», «інфо», «когно» технологій.

Втім, багато дослідників цілком справедливо вбачають у цих «трансгуманістичних» соціальних утопіях граничні прояви оруелівської антиутопії: прагнення повного тоталітарного контролю тіньових кланів над людиною на кшталт китайського «соціального кредиту довіри» або недавніх загальносвітових ковідних обмежень.

Насправді нинішня неоліберальна модель, що також має виразні ознаки тоталітаризму, вже пройшла свою точку неповернення. Саме тому навіть один із найбільш знаних ідеологів неолібералізму та фінансовий спекулянт Дж. Сорос ще на початку двохтисячних у роботі «Криза світового капіталізму» називав подібну, по суті реакційну, ідеологію та міжнародну практику «ринковим фундаменталізмом». Висновку про те, що перманентна світова економічна криза має незворотний характер, дійшли й інші відомі західні фахівці. Про те ж саме заявляють навіть учасники останніх Давоських форумів, а також автори останньої доповіді Римського клубу.

Сьогодні відомий фінансовий аналітик М. Б'юррі, який, попри всі оптимістичні оцінки, передбачив світову економічну кризу 2008 р., знову б'є на сполох. Він підкреслює, що на тлі стрімко наростаючої доларової інфляції та стагнації виробництва (які справді ускладнюють для США і ЄС надання

ефективної економічної та воєнної допомоги Україні) масові фінансові вливання останніх років лише посилили загальну катастрофічну тенденцію до чергового, ще глибшого, падіння світової економіки.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що лише за врахування описаних вище негараздів стадіального масштабу стає можливим по-справжньому зрозуміти причини безпрецедентної деградації сучасних західних еліт, яка, зокрема, появляється у ступені їх корумпованості російським правлячим кланом, що активно використовує свою п'яту колону на Заході для всілякого гальмування ефективної допомоги Україні (в цьому плані цілком свідоме укладання тексту Будапештської угоди у формі фіктивних гарантій воєнної безпеки України в обмін на наш без'ядерний статус, також виглядає як далеко не випадкове). Прояснюються і причини приходу до влади на пострадянському просторі мафіозно компрадорських режимів, «озброєних» рекомендаціями псевдоринкових реформ у дусі Вашингтонського консенсусу. Не в останню чергу внаслідок наслідування цього тренду Україна так і не стала потужною державою, на агресію проти якої не наважились би жодні прибічники «русского мира».

Цією ж втратою колишньої креативності обумовлене постійне потурання Заходу російським експансіоністським викликам замість того, щоб присікти їх ще в самому зародку. А також настирні вимоги виконання Україною Мінських «домовленостей» майже всіма західними лідерами, відверте зволікання із введенням справді ефективних антиросійських санкцій, які у повному обсязі потрібно було запроваджувати навіть не у 2014, а ще у 2008 р.

Те ж саме стосується і реалізації загальноєвропейської стратегії диверсифікації поставок енергоносіїв, яка б не дозволила Росії сьогодні викручувати руки Євросоюзу, користуючись своїм монопольним становищем на європейському енергоринку, підвищуючи ціни на нафту і газ. Адже, не зважаючи на цілковиту можливість і нагальну необхідність негайного запровадження ефективної програми відмови від російських енергоносіїв ще у 2014 р., європейські лідери, і особливо в Німеччині, де під приводом багато в чому нереального «зеленого переходу» і за активного сприяння тодішнього канцлера фрау Меркель, пришвидшеними темпами демонтувались теплові електростанції та ядерні енергоблоки, зволікали з цими невідкладними заходами. Своєю чергою, це неминуче призвело лише до постійного нарощування імпорту російського газу та нафти, даючи можливість путінському режиму максимально підготуватись до продовження війни проти України.

Сьогодні ж внаслідок потрапляння ЄС на наркотичну голку імпорту енергоносіїв, Росія, отримуючи за свій енергоекспорт майже мільярд доларів на день (і витрачаючи щоденно на війну співставну суму), має можливість не лише нищити Україну та її народ, а й за рахунок підкупу експортерів критично важливих для себе товарів і технологій значною мірою обходити нарешті запроваджувані санкції. А самі спроби накладання нафтового ембарго до того ж бумерангом б'ють і по економіці євроатлантичного блоку, примушуючи його лідерів, цілком у дусі мюнхенської змови, знову, як це було і до 24 лютого, нав'язувати українському керівництву так звану мирну угоду на ганебних і неприйнятних умовах, що в разі її укладання означатиме неминучу втрату нашої державності та суверенності.

Бібліографія

Шморгун О. Міжнародні санкції як інструмент впливу на агресора: історія і сьогодення // Суспільно-політичні процеси. Київ, Політія, 2019. Вип. 1 (11). С. 377–438.

Шморгун О. Всесвітньо-історичні тренди розвитку людства: порятунок чи катастрофа?! // Проблеми всесвітньої історії. 2018, № 2 (1). С. 17–37.

Шморгун О. Досвід національної стійкості в умовах гібридних загроз: українська та світова практика // Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. С. 446–467.

Олександр ШМОРГУН

Чи можна російсько-українську війну 2014–2022 рр. назвати відкладеною або відтермінованою великою війною в Європі, яка повинна остаточно завершити перехід до нової системи міжнародних відносин?

Кілька років тому побачила світ (зокрема й у версії україномовній) книга історика Ю. Фельштинського та екс-радника МЗС України М. Станчева «Третя світова: битва за Україну». Автори зазначили, що історія XXI ст. тепер розділилась на «до» та «після» Третьої світової; або на «до» та «після» березня 2014 р. За кілька місяців російської агресії 2014 р. «Європа та США пройшли шлях від повного нерозуміння того, що відбувається, до чіткого усвідомлення того, що Путін розпочинає Третю світову війну. Хтось називає її Четвертою (маючи на увазі Третю світову «холодну»); хтось називає «Другою холодною»; хтось пише про європейську війну; хтось про російсько-українську…». Свої погляди на російсько-українську війну як складник сучасної гібридної світової війни автори підтвердили також у найновішій праці, яку опублікували в Лондоні у травні 2022 р. Подібна думка була обґрунтована й у монографії «Світова гібридна війна: український фронт» (за заг. ред. В. П. Горбуліна, 2017 р.).

Навіть після 24 лютого 2022 р. немає чіткої відповіді щодо остаточного переростання геополітичної битви за Україну з гібридної в повномасштабну світову війну. Водночас очевидним є національно-визвольний характер війни з боку України і повзуча ескалація гібридної війни Росії проти України 2014–2022 рр. у глобальну кризу, зокрема і воєнного характеру.

28 лютого 2022 р. президент РФ В. Путін віддав наказ міністру оборони С. Шойгу і начальнику генштабу В. Герасимову «перевести сили стримування російської армії в особливий режим несення бойового чергування» (привести у стан підвищеної бойової готовності російські сили стратегічного стримування). Фактично відтоді спочатку гібридна, а потім тотальна конвенційна війна Росії проти України остаточно переросла в світову гібридну війну XXI ст. Інакше кажучи, реальністю стала велика війна, яка не відбулася при зміні міжнародної системи на рубежі 80–90-х років XX ст. при переході до постбіполярного світу або постВестфальського світопорядку.

Водночас статус сучасної «битви за Україну» як відкладеної широкомасштабної або великої війни початку XXI ст. підтвердив історичну закономірність, варту уваги. Упродовж щонайменше останніх чотирьох століть зі страхітливою впертістю повторюється практично один і той самий сценарій на європейській і світовій історичній арені – кривава війна і мир у початкові десятиліття. Перші два десятиліття XVIII ст. ознаменувалися війнами у західній і східній частинах Європи. Війна за іспанську спадщину 1701–1714 рр. (завершилася укладенням Раштадського і Утрехтського мирних договорів) і Північна війна 1700–1721 рр. (підсумки її зафіксував Ніштадський мир, основний із них –

Росія офіційно перетворилася в імперію) привели до серйозної структурної модифікації Вестфальської міжнародної системи. Особливо вагомим було утворення Пруссії та Російської імперії як впливових міжнародних гравців-дієвців. На початку XIX ст. тривала епоха наполеонівських воєн завершилася битвою під Ватерлоо і Віденським мирним конгресом 1814–1815 рр. Система міжнародних відносин, відома як «європейський концерт», проіснувала з певними модифікаціями рівно сто років і була зруйнована вибухом Першої світової війни в 1914 р. Понад чотири роки першої збройної глобальної катастрофи завершилися Комп'єнським перемир'ям 11 листопада 1918 р., Паризькою і Вашингтонською міжнародними конференціями, на основі рішень яких була укладена Версальсько-Вашингтонська система світобудови. Минуло ще одне століття, і в 2014 р. путінська Росія розпочала Третю світову війну (гібридну на початковій стадії), в основі якої – «битва за Україну» як геополітична й історико-світоглядна квінтесенція сучасної російської імперської стратегії. Ця війна стала Національно-визвольною війною XXI ст. для України і віроломною, агресивною, війною на самознищення – для Російської Федерації як новітнього імперського проєкту.

Отже, сучасна російсько-українська війна 2014–2022 рр. – спочатку гібридна (з 20 лютого 2014 р.), а потім повномасштабна (з 24 лютого 2022 р.) – уповні може вважатися тією відкладеною або відтермінованою великою війною, яка завершить перехід до сучасної неопостбіполярної системи міжнародних відносин. На користь цього говорить і факт утворення всіх попередніх міжнародних систем (за винятком постбіполярної) тільки внаслідок великих воєн: Вестфальська – Тридцятилітньої 1618–1648, Віденська – Наполеонівських 1798–1815, Версальсько-Вашингтонська – Першої світової 1914–1918 і Ялтинсько-Потсдамська – Другої світової 1939–1945.

Бібліографія

Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: МП Леся, 2017. 332 с.

Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності / наук. ред. М. Дорошко, В. Балюк. Київ: Ніка-Центр, 2018. 280 с.

Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: НІСД, 2019. 560 с.

Перепелиця Г. М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2015. 880 с.

Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

Смолій В. А. Історик і війна / НАН України. Інститут історії України. 23.03.2022. URL: http://resource.history.org.ua/item/0016388

Україна. 30 років незалежності. Стислий довідник / за ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. 536 с.

Фельштинський Ю., Станчев М. Третя світова: битва за Україну / пер. з рос.: В. Єшкілєв. Київ: Наш Формат, 2015. 456 с.

Felshtinsky Y., Stanczew M. Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III. London: Gibson Square, 2022. 304 p.

Херпен Марсель Х. Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків: Віват, 2016. 303 с.

Алла КИРИДОН, Сергій ТРОЯН

Чи є Республіка Білорусь державою-агресором щодо України з 24 лютого 2022 р. попри відсутність бойових дій?

Відповідь на це питання лежить у двох площинах – міжнародно-правовій і практичних дій Республіки Білорусь як держави-сусідки України першого порядку в сучасній широкомасштабній фазі (з 24 лютого 2022 р.) російсько-української війни.

Варто нагадати, що протяжність українсько-білоруського кордону становить приблизно 1100 км (майже в два рази більше, ніж, наприклад, протяжність українсько-польського кордону). Відповідно, підтримка політичним режимом і керівництвом Республіки Білорусь дій Російської Федерації проти України майже на таку довжину розтягнула лінію фронту для захисту Української держави. Білоруська армія – 52-га з 140 армій світу в найновішому рейтингу за 2021 р. (ЗС України знаходяться на 22-му місці). Зокрема, білоруські збройні сили налічують 15–17 тисяч військовослужбовців, понад 500 танків, понад 1000 БМП, понад 500 БРДМ, близько 200 систем реактивної артилерії і та ін. Україна змушена тримати підрозділи не лише Прикордонних військ, але й ЗСУ, Нацгвардії, ППО для захисту своїх північних рубежів і відбиття потенційних і реальних комбінованих атак противника.

У перші ж години і дні війни були спроби військового прориву на територію України з боку Республіки Білорусь у Волинській і Житомирській областях і пряме вторгнення в Київській і Чернігівській областях. Територія України напряму потрапила під ракетні обстріли з території Білорусі. З білоруського боку російські військові, танки, БТРи, літаки тощо віроломно вдерлися на українську землю, створивши величезні проблеми для оборони Київської області та Києва, поставивши під питання ядерну безпеку України і Європи захопленням Чорнобильської АЕС. Російська загарбницька війна проти України та співучасть у ній Білорусі як співагресора отримали осуд у рішенні ГА ООН і в заяві ЄС, озвученій під час спеціального засідання Постійної ради ОБСЄ. З огляду на такі практичні дії білоруської сторони, вже не кажучи про заяви білоруського державного керівництва, зокрема президента О. Лукашенка, виникає питання їх правової оцінки. Вона пов'язана з розумінням понять «держава-агресор» і «сторона міжнародного збройного конфлікту», які використовуються в різних галузях міжнародного права і не є тотожними. Відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314 «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 р. (далі – Резолюція 3314), агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним зі Статутом Організації Об'єднаних Націй. Окрім загального визначення агресії, Резолюція 3314 у шести пунктах містить і перелік дій, які, незалежно від оголошення війни, кваліфікуються як акт агресії.

При цьому дії Республіки Білорусь на користь сприяння невмотивованій агресії Російської Федерації проти України відповідають як мінімум двом із

цих пунктів визначення агресії: e) застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території іншої держави за згодою з державою, що приймає, з порушенням умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їхнього перебування на такій території після припинення дії угоди; f) дія держави, що дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для вчинення акту агресії проти третьої держави.

Стосовно поняття «сторона міжнародного збройного конфлікту», яке використовується в міжнародному гуманітарному праві, то воно також має конкретне визначення та мету. Відповідно до спільної статті 2 Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. (далі – ЖК), конвенції застосовуються в усіх випадках оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту і напряму стосуються захисту жертв міжнародного збройного конфлікту (поранених, хворих зі складу збройних сил, військовополонених, цивільного населення). При цьому головною ознакою, характерною для кожного міжнародного збройного конфлікту, є фактична активна участь у ньому двох або більше держав. Водночас інтенсивність такої участі значення не має, тобто міжнародний збройний конфлікт матиме місце з першого пострілу або із захоплення першого квадратного метра території іншої держави. Держава, яка здійснює такий постріл або захоплення, автоматично стає стороною конфлікту.

На основі застосування відповідних міжнародно-правових аспектів і їх тлумачення в різних галузях міжнародного права щодо дій Республіки Білорусь у контексті підтримки агресії Російської Федерації проти України можна констатувати:

перше – якщо держава (Республіка Білорусь) дозволяє іншій державі (Російській Федерації) використовувати свою територію для вчинення акту агресії проти третьої держави (України), то вона (Республіка Білорусь) є агресором;

друге – так як між Республікою Білорусь і Україною як жертвою агресії безпосередньо фактичні бойові дії не ведуться, то немає умов для кваліфікації міжнародного збройного конфлікту між ними;

третє – Республіка Білорусь як держава, що погодилася надати свою територію Російській Федерації для вчинення нападу на територію третьої держави – України, навіть за відсутності активної участі в збройному конфлікті, є державою-агресором, але не є стороною цього збройного конфлікту;

четверте – агресія з боку Республіки Білорусь щодо України є водночас і міжнародною протиправною діяльністю, відповідати за яку повинна держава, і міжнародним злочином, відповідати за який повинне вище військово-політичне керівництво цієї держави.

Отже, в широкомасштабній російсько-українській війні, яка невмотивовано і віроломно ведеться Російською Федерацією проти України з 24 лютого 2022 р., Республіка Білорусь є державою-агресором, але не є стороною цього збройного конфлікту.

Бібліографія

Відбувся міжнародний круглий стіл «Війна Росії та агресія Білорусі проти України. Чи є сила міжнародного права?» URL: https://intrel.lnu.edu.ua/news/vidbuvsia-

mizhnarodnyy-kruhlyy-stil-viyna-rosii-ta-ahresiia-bilorusi-proty-ukrainy-chy-ie-syla-mizhnarodnoho-prava

Демченко О. Євросоюз розглядає режим Лукашенка в Білорусі як співучасника Росії у війні проти України. URL: https://lb.ua/world/2022/03/08/508470_ievrosoyuz_rozglyadaie_rezhim_lukashenka.html

Definition of Aggression General Assembly resolution 3314 (XXIX), 14 December 1974. URL: https://legal.un.org/avl/ha/da/da.html; Визначення агресії. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74#Text

Короткий Т., Єделєв Р. Чи є Білорусь державою-агресором щодо України попри відсутність бойових дій? URL: https://zmina.info/articles/chy-ye-bilorus-derzhavoyu-agresorom-shhodo-ukrayiny-popry-vidsutnist-bojovyh-dij/

Римський статут міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201#Text

Яку армію має Лукашенко і чи ймовірна війна України та Білорусі. URL: https://defence-ua.com/minds_and_ideas/jaku_armiju_maje_lukashenko_i_chi_jmovirna_vijna_ukrajini_ta_bilorusi-5588.html

2022 Military Strength Ranking. URL: https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php

Сергій ТРОЯН

Що являє собою російська цивільна і воєнна картографія України від XVII ст. до агресії 2022 р. і чому російські військові «погано орієнтуються на місцевості»?

Кожна війна є дією збройних сил протидіючих сторін на певному просторі з метою досягнення поставлених політичних завдань. Це – дуже казенне, але слушне формулювання, яке відсилає до численних цитат класика Карла фон Клаузевіца, який писав 200 років тому.

Але саме мислення політиків спрямовує кавалерійські ескадрони, танкові клини та стратегічні бомбардувальники у певному напрямі проти певних об'єктів. І виключно із політичною метою опанування певною територією та встановлення власного контролю. Військові є лише інструментом і бачать свій театр військових дій через «географічні окуляри» політиків. І ці «окуляри» є визначальним чинником, оскільки лише вони бачать мету, підстави та завдання конфлікту. Військові є лише виконавцями.

Далі починаються колізії: наскільки адекватно політичний провід побачив цю «боротьбу за простір»?

Хочеться перефразувати шведського офіцера першої половини XVIII ст. Філіпа фон Страленберга: «Під час війни географія з науки стає мистецтвом». І згадавши десятки світлин, де Гітлер, Черчілль, різні маршали та генерали різних армій схилилися над мапами, ми можемо задати питання: а хто з них врешті виявився успішним у цьому «мистецтві»?

Таке саме питання ми можемо спрямувати і до сучасного російського керівництва.

Але я хотів би повернутися до назви статті: «цивільна та військова картографія». Саме в контексті російського бачення географії ми змушені говорити не про «географію» та «військову картографію». Йдеться саме про «цивільну» та «військову» картографію. У політичному контексті звичайні географічні дослідження та картографічні розробки Російської імперії відбувалися передовсім у військовому аспекті, а «звичайна картографія» була дійсно «цивільною», поки не стане «військовою».

Щодо загального бачення та розуміння «українського простору» російська традиція сягає кінця XVII ст. і початку війн за Азов. Саме тоді голландські фахівці складають мапи Московії / Росії, зручні для виконання військово-оперативних завдань.

У процесі експансії Російської імперії протягом XVIII ст. «Мала Росія» зникає на тлі адміністративного губернського поділу. Після трьох поділів Речі Посполитої назва «Польща» також зникає за винятком «Царства Польського» 1815–1831 рр. аж до Першої світової війни. Стирання держави з мапи уявлялося імперському центру достатнім для «вирішення польської проблеми». Проте топоніми «Україна» та «Польща» залишаються на західноєвропейських

та американських мапах, натякаючи, що їх зникнення на російських мапах аж ніяк не означає зникнення цих об'єктів в об'єктивній реальності.

«Український проєкт» другої половини XIX – початку XX ст. окреслював «українські землі» в т. ч. за офіційною російською картографією, яка перебувала у відомстві військових. Яскравим прикладом цього була робота видатного етнографа і картографа Олександра Ріттіха, зокрема «Етнографічна карта Європейської Росії» (1875). Зазначимо, що і тут «етнографічна картографія» сприймалася лише в сенсі оперативної військової оцінки територій, зокрема їх лояльності Петербургу: мова та релігія. Українські діячі сприймали ці карти як окреслення мовного простору українців, який давав підстави на цій території у майбутньому утворити принаймні культурну автономію. На карті Ріттіха були наявні «малороси» як «плем'я (субетнічна група) російського народу». Саме так воно було подано і в шкільному атласі А. Ільїна (з 1880-х років). «Малоросія» сприймалася як регіон Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній, тобто назва «Малоросія» не збігалася обширами з «Українськими землями». «Новоросія» також описувалася за переваги малоросів, але лише як поліетнічний регіон Росії. Це можна спостерігати за «Повним географічним описом нашої вітчизни» початку 1900-х рр. Третя частина «українських земель» відносилася до Південно-західного краю (Київська, Волинська та Подільська губернії).

Тому в 1917 р., коли виникли питання з приводу меж української автономії у діалогах Центральної Ради з Тимчасовим урядом, той не розумів, чому треба ліпити з трьох різних регіонів один. Тобто в російських провідників домінувало історико-правове бачення, а в українських – історико-етнографічне. Петроград бачив територію України як простір, який, по-перше, не є єдиним з якогось критерію, а по-друге, складається з територій, набутих Росією у різний міжнародно-правовий спосіб протягом століть. Отже не визнавалося право на суверенітет українців у межах їх розселення як цілісності. Лише суперечки з приводу окремих регіонів. І якщо з точки зору «хоч якихось» українських політичних традицій з боку Петрограда «Україною» могла вважатися Центральна Наддніпрянщина («Гетьманщина»), то «Новоросія» сприймалася суто як військовий здобуток Росії безвідносно до складу населення. Ця традиція буде продовжена у XXI ст.

Аналогічний підхід використовували більшовики, які належали до тої самої школи з поправкою на інші джерела внутрішньополітичної легітимності («диктатура пролетаріату»), але було постійним, затвердити «правоспадковість» від Російської держави, так само, як у РФ щодо СРСР. Гасла щодо «національного гноблення» та «права народів на самовизначення» стосувалися українців і білорусів лише ситуативно, коли «не визнати прагнень» було б нераціональним. «Український простір» уявлявся як територія, яку можна «максимально» захопити під претекстом його «українськості», що дозволяє «звільнити українців». Ситуативно утворені «СРР» були хаотичні щодо меж, кордонів, структури і залежали виключно від військової кон'юнктури. При утворенні Союзу радянських республік етнографічні межі враховувалися довільно й у бік скорочення, або зупинення на адміністративних кордонах колишньої імперії. Яскравим прикладом цього була Білоруська СРР, по суті, як одна

сучасна білоруська область, метою існування якої було просто мати додатковий аргумент у визначенні кордону з Польщею у 1920–1921 рр.

Після остаточного формування меж УСРР у складі міжвоєнного СРСР (1928) українські етнічні землі використовувалися лише як привід для зовнішньої радянської територіальної експансії у бік Польщі (1939), Румунії (1940) та Чехословаччини (1945).

З точки зору радянської логіки, випробовуваної протягом 1917–1945 рр., кожна радянська союзна республіка на західних кордонах (до речі, СРСР не мав неприкордонних РСР, і невипадково) слугувала трампліном для збільшення меж держави, але аж ніяк не втілення «споконвічних мрій про волю».

Питання передачі Криму висвітлено в інших статтях цієї збірки, і тут суттєво виокремити лише один аспект. Питання руху кордонів РРФСР за післявоєнний час не сприймалося радянським керівництвом як «територіальна втрата Росії», оскільки «Росією», по суті, був увесь СРСР. Карело-фінська РСР як утворилася, так і зникла, непомітно була приєднана Тува (Тива), у 1930-ті рр. усі республіки Центральної Азії були «нарізані» з РРФСР.

Проте глибокий сум щодо того, що відбулося, стався лише, коли РФ опинилася у своїх актуальних кордонах, які виявлялися її політикам «несправедливими», «невиправданими» та «неісторичними». І тому питання імперського реваншизму постало ще в першій половині 1990-х рр. із суперечок з приводу якщо не Криму, то Севастополя. Але тимчасова пауза після заключення «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» 1997 р. не була тривалою. «Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон» 2003 р. вже позначав низку конфліктів і врешті до 2014 р. мав більше символічний характер. Кордони РФ виявилися тим, чим і були: суто символічною річчю, яка давала формат для існування союзних республік, у яких «вирішено національне питання». Як тепер з'ясувалося, «національне питання» не було вирішене в самій Росії: її суспільство не було готовим уявити собі такі ось кордони, і так само це стосувалося її політичного керівництва. Підручники історії Росії автоматично продовжували репродуковувати історію СРСР, де перші чотириста років давньої Русі відбувалися на території України, а причини відокремлення колишніх республік у 1990–1991 рр. не були окреслені та пояснені. Тому всі вони почали виглядати «штучними» та «тимчасовими», так і не давши новим поколінням російського суспільства пояснень «недружності» колишніх «сусідів», звертаючи увагу лише на теорії змови та ворожого оточення. Це саме В. Путін окреслив як «найбільшу геополітичну катастрофу XX ст.».

Після 2000 р. Росія вступила на шлях «дрібних реваншів», які почали процес домальовування карти держави чи її сателітів вшир, нехай і по дрібному: Південна Осетія, Абхазія.

Прагнення поспіху у розширенні «російської мапи» призвели до анексії Криму, що завело в глухий кут формально правові міжнародні відносини Росії. «ДНР-ЛНР» стали черговими «трамплінами» у бік України.

Тенденції до цього можна було помітити ще у 2012 р., коли пострадянське бачення історії Росії та України змінилося на царсько-імперське із запереченням існування українців як народу. Військовий інструмент 2014 р. зупинився на рівні «напівзаходів», коли неочікувано Українська держава не рухнула.

Зразки історичних карт Російської імперії та СРСР
(друга половина XIX – друга половина XX ст.)

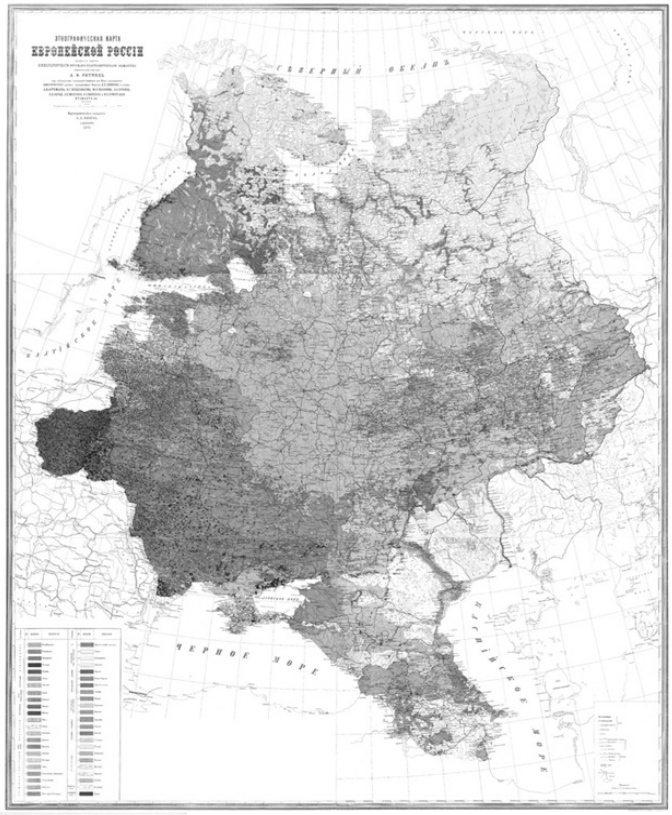

Зразки історичних карт Російської імперії та СРСР (друга половина XIX – друга половина XX ст.)

Київ на застарілій трофейній російській військово-топографічній карті. Фрагмент

Ми тут лишаємо за дужками питання про те, хто дійсно формулює історичні уявлення В. Путіна, але вони принаймні для амбіцій влади та внутрішньополітичного споживача полягають у «цукерці» у вигляді «розширення кордонів Росії» у поверненні до «історичних».

І тому не лише «історія», але й «простір» становлять разом вихідні мотивації чергової агресивної війни Москви. Згадаємо, що основними історичними картами для школяра Російської імперії була «Історична карта Росії» з «Атласу» А. Ільїна, яка показувала розширення Росії «по правлінням». Основні шкільні карти СРСР вказували на «розширення» Радянської імперії. І ця хронічна хвороба за оволодіння фізичним простором, навіть якщо він безлюдний (згадаємо реалії цієї війни), залишається.

На останок варто сказати про ті карти, якими користується російська армія при спробі захопити територію України. Численні картографічні трофеї від піхоти та авіації, ДРГ сьогодні потрапляють до музеїв та академічних установ України. Уважний аналіз, який потребує окремого дослідження, говорить нам про те, що «картографічний анахронізм» вождів цілком відбивається й на підлеглих. Це тактичні та оперативні мапи часів СРСР, причому далеко не завжди останніх років. На них Україна залишилася «УРСР» сорокарічної давнини не лише без декомунізації топоніміки, але й від зростання міст, зміни промислових та аграрних спеціалізацій регіонів, і становить якийсь химерний світ поза часом і простором. Аналіз цілей ракетних обстрілів росіян нашої території вказує на старі і забуті військові частини, полігони, які не існують десятки років. Але для України – це добре. Застарілі карти у противника – найкраще маскування для держави, яка опирається агресії.

Кирило ГАЛУШКО

Якою була реакція світових митців street art на вторгнення Росії в Україну?

Напад Росії на Україну, який стався 24 лютого 2022 р., одразу привернув до себе увагу багатьох інтелектуалів та людей мистецтва. Насамперед, це торкнулося тих представників образотворчого мистецтва, творчість яких належала до специфічного сегменту – street art або вуличного мистецтва.

За останні десятиліття вуличне мистецтво кардинально змінилося. Від традиційних для 1990-х років меседжів типу «я є», стріт-арт-художники почали транслювати посил «я так думаю». Відтак, ідея почала домінувати над формою й окремі твори стріт-арту, на думку Р. Мальцевої, стало можливим розглядати як «потужний інструмент соціальних змін, і міста стали для нього повноцінними полотнами».

Однозначного визначення, що таке стріт-арт, не існує. Перш за все, це своєрідний візуальний текст, який має виразний урбаністичний характер. До стріт-арту можна відносити графіті, які є беззмістовими з точки зору мистецтва; мурали, які можуть відображати і важливі історичні сюжети, і дивовижні індивідуальні історії, або культурні події; а також постери, трафарети тощо, які мають обмежене інформаційне навантаження.

Існує точка зору, що справжній стріт-арт повинен мати політичний або гостро соціальний характер, його твори мають відповідати певному контексту і дуже швидко створюватися (так само можуть і зникати), а також можуть бути створені на межі закону і кон'юнктури.

Генеалогію стріт-арту виводять ще від наскельних малюнків доби неоліту. Натомість сучасний стріт-арт краще виводити від перших графіті 1930-х рр., які почали з'являтися в США. До 70-х років стріт-арт у цій країні був представлений поодинокими написами окремих райтерів. Потім любителі стріт-арту облюбували метро і почали розмальовувати його вагони та станції. Коли написів стало занадто багато, влада Нью-Йорка запропонувала райтерам працювати на спеціально призначених майданчиках. Відтак «хаотичну творчість» оголосили незаконною. Водночас, саме в 1970-х рр., відкрилася перша виставка графіті. Відтоді комерційні організації та модні будинки почали пропонувати вуличним художникам взаємовигідне співробітництво.

Поступово в субкультуру вуличних хуліганів почали приходити професійні художники та люди з профільною освітою. З цього моменту твори стріт-арту почали отримувати посил, естетичність і змістове навантаження.

У Європі вуличне мистецтво активно почало розвиватися з 1980-х рр. Одним із найбільших графіті-полотен була західна сторона Берлінської стіни, що за часів «холодної війни» розділяла місто (напевно, всі бачили зображення, на якому цілуються Хонеккер і Брежнєв) (1). Після демонтажу стіни її залишки надали 118 художникам, щоб створити галерею під відкритим небом. Частина цієї стіни стоїть й у Києві біля будинку німецького посольства.

Крім німецької столиці, урбан-творців також приваблював Париж. Саме тут свого часу з'явилися відомі щури (єдині, на думку автора, по-справжньому вільні істоти), створені художником, псевдонімом якого було прізвисько Blek le Rat.

1. Дмитро Врубель. Мурал «Братній поцілунок», 1990. URL: https://ostannipodii.com/a/201303/bratniy_pocilunok_brezhneva_z_honnekerom_demontuyut-100000306/

2. Невідомий художник. Мурал «Вони закрили нас крилами!». Київ, 2014. Фото О. Ковалевської

3. Мата Руда. Мурал «Автономія», Київ, 2018. Фото О. Ковалевської

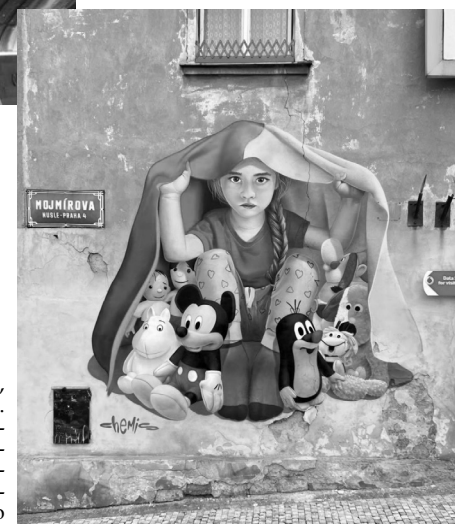

4. Hemico. Мурал «Україна», Прага, Чехія, 2022. URL: https://zahid.espreso.tv/animatsiyni-geroi-u-prazi-putin-voldemort-u-poznani-sino-zhovti-kolori-v-londoni-irlandii-ta-sirii-khudozhniki-svitovogo-stritartu-pidtrimuyut-ukraintsiv-foto

Надихаючись роботами цього французького автора, на початку 1990-х рр. свій творчий шлях почав нині знаменитий андеграундний англійський художник Бенксі. За теперішніх умов кожен його твір несе певне послання і розбурхує свідомість обивателів. Він витягує на світ вади суспільства: говорить про війну, забруднення екології, глобальну технологізацію, зловживання повноваженнями тощо. У 2010 р. Бенксі навіть увійшов до списку ста найвпливовіших діячів світу. Його роботи вважають унікальними, талановитими і затребуваними.

У 2000-х рр. виникла і почала активно розвиватися плеяда українських майстрів, серед яких слід назвати дует Interesni Kazki (до нього входять Володимир Манжос та Олексій Бордусов), Олександр Гребенюк, Олександр Брітц, Сергій Радкевич та деякі інші.

Ще з часів Євромайдану та Революції Гідності, а потім першого етапу протистояння з Росією, в українських містах почали з'являтися мурали та твори стріт-арту, присвячені актуальним темам сьогодення.

Тут можна відзначити мурали, створені у Києві на Майдані Незалежності («Вони закрили нас крилами» (2), присвячений небесній сотні), на вул. Михайла Грушевського (присвячений трьом загиблим на цій вулиці під час протистояння у 2014 р.), у київському метро (йдеться про 8 муралів, створених художниками на станції метро «Осокорки» протягом 4 місяців: «Батьківщина», «Єдність», «Знання», «Незавершеність», «Автономія» (3), «Універсальна мова», «Авдіївка», «Самоткана», 2018 р.).

Коли 24 лютого 2022 р. російсько-українське протистояння перейшло в активну фазу відвертої агресії РФ, зміст того, що відбувається, почав доходити й до громадян інших країн. Відтак, у різних країнах Європи почали з'являтися мурали та твори стріт-арту на тему війни, невиправданої жорстокості солдатів російської армії, із закликами зупинити насилля та вбивства українських жінок і дітей, зі словами солідарності з Україною та українцями, а також зі словами скерування руху флагмана російського флоту «Москва» під час атаки на острів «Зміїний», висловлених українським прикордонником Романом Валентиновичем Грибовим.

Серед муралів, які з'явилися у перший місяць війни в різних містах Європи, можна назвати зображення на будівлі військової академії у Вільнюсі, автором якого став Лінас Казюліоніс. Відображений на ньому напис: «Stand With Ukraine» миттєво став дуже популярним гаслом, під яким у різних містах Європи пройшло чимало акцій на підтримку України.

Підтримку українським дітям і солідарність з Україною в цікавий спосіб висловив чеський художник, який у центрі Праги намалював маленьку дівчинку, яка під прапором України ховає відомих казкових героїв: американського Міккі Мауса, чеського Крота, скандинавського Муммі-троля, французького Обелікса, польських Болека і Льолека, пса Бітцера з британської казки «Баранчик Шон», німецьку бджілку Майю та багатьох інших персонажів зарубіжних казок (4).

Французький художник Сет Глобпейнтер розповів виданню Huffington Post, що його мурал, створений у Парижі, був натхненний дітьми, яких він зустрів, малюючи на Донбасі. У його роботі дівчинка у вінку із квітів гордо несе український прапор, наступаючи на російські танки (5). Пояснюючи

журналістам свою мотивацію, яка спонукала його взятися за цю роботу, художник заявив, що: «Зазвичай я не висловлюю своєї думки щодо поточних подій, але я знаю, як важливо для людей, які живуть у цій драматичній ситуації, знати, що ми думаємо про них».

Крім муралів, які транслюють ідею солідарності світу з Україною, з'явилося чимало творів відвертого стріт-арту, які явно мають провокативний характер. До таких належать зображення, які були створені в Польщі. Зокрема, у місті Ґданськ місцевий художник Tuse (Пьотр Яворський) зобразив президента РФ Путіна, який розв'язав війну, поміж диктаторами Гітлером і Сталіним. Коментуючи свою роботу, автор зазначив, що його меседж: «застерегти Путіна, щоб він не став ще одним таким діячем», бо він вже «починає діяти, керуючись лише своїми імперськими прагненнями і більше нічим». На думку художника, причина війни лежить виключно у площині особистих претензій очільника РФ до України.

Водночас у польському місті Познань на вулиці Гетьманській (що вже само по собі є символічним) з'явилося яскраве зображення у стилі ілюстрацій до книги Джоан Роулінг «Гаррі Поттер». Їх створив місцевий художник Kawu. На думку журналістів, художник влучно порівняв Президента України Володимира Зеленського та президента країни-агресора з персонажами книги, де український очільник – це юний чарівник Гаррі Поттер, а російський – втілення зла лорд Волдеморт. На задньому плані стінопису з Володимиром Зеленським видно Софіївський собор та український державний прапор із написом «Вільна Україна». У додаток до самого твору художник відзняв відео, як його зображення виглядає з висоти льоту птаха.

Цікаво, що стріт-арт-художники не лише жваво та оперативно відгукнулись на найактуальніші проблеми російсько-української війни та пов'язаних із нею проблем мирного населення. Використовуючи свою майстерність та свої твори, вони також почали збирати кошти, які потім передали на допомогу Україні.

Так, згаданий український дует «Interesni Kazki» використав свою платформу та своє мистецтво, щоб допомогти жертвам війни. Окрім публікації волонтерської інформації, Олексій Бордусов об'єднав зусилля з Adda Gallery для продажу своєї монографії та колекції, весь прибуток від яких пішов на благодійність. Виставляючи власні роботи на загальний огляд, ці художники прагнули заявити, що те, що відбувається в Україні, – це не лише українська, а й глобальна проблема, від якої не можна відвертатися.

Найдорожчий у світі художник і культовий майстер стріт-арту Бенксі через MyArtBroker виставив на благодійний аукціон у Лондоні унікальну антивоєнну картину «CND Solders» (2005). Ця картина свого часу була розміщена навпроти британського парламенту і пізніше була видалена владою. Зображення було протестом проти нападів на Ірак і стало символом миру. На площині було зображено двох солдатів, які таємно малюють символ миру червоною фарбою, що символізує кров. Ідея твору полягала в тому, що навіть солдати, які формально є на війні лише пішаками і носіями її жахіть, втомилися і теж хочуть миру. Усі зібрані кошти, а це 81 000 фунтів стерлінгів, були передані на підтримку дитячої лікарні НДСЛ Охмадит у Києві, яка продовжує працювати під обстрілами і рятувати життя. Нині у цьому медичному закладі допомагають пораненим дітям, які постраждали від обстрілів.

5. Сет Глобпейнтер. Мурал «Україна», Париж, Франція, 2022. URL: https://zahid.espreso.tv/animatsiyni-geroi-u-prazi-putin-voldemort-u-poznani-sino-zhovti-kolori-v-londoni-irlandii-ta-sirii-khudozhniki-svitovogo-stritartu-pidtrimuyut-ukraintsiv-foto

6. Невідомий художник. Мурал «Stop war!», Львів, 2022. Фото О. Ковалевської

Отже, стріт-арт-художники практично першими з митців відгукнулись на російську агресію проти України. Їхні твори можна об'єднати у дві групи: 1) ті, що зображують солідарність людей більшості країн світу з Україною; 2) ті, що у провокативний спосіб намагаються донести ідею відповідальності за розв'язування цієї війни, яка лежить виключно на очільнику РФ (Іл. 6). Водночас, частина митців вирішила допомогти Україні та її громадянам, продаючи свої твори і спрямовуючи отримані кошти на благодійність.

Бібліографія

Зеленський – Поттер, Путін – Волдеморт: у Польщі з'явилися незвичні мурали на підтримку України. URL: https://kino.24tv.ua/zelenskiy-potter-putin-voldemort-polshhi-zyavilisya-nezvichni_n1898651

Мальцева Р. Стріт-арт: історія розвитку та кращі приклади вуличного мистецтва. URL: https://blog.comfy.ua/ua/strit-art-istoriya-rozvitku-ta-krashhi-prikladi-vulichnogo-mistectva/

CND Solders. URL: https://hexagongallery.com/catalog/artist/banksy/cnd-soldiers/

https://kino.24tv.ua/zelenskiy-potter-putin-voldemort-polshhi-zyavilisya-nezvichni_n1898651

У Польщі з'явився яскравий мурал на підтримку України. URL: https://pravda.if.ua/u-polshhi-zyavyvsya-yaskravyj-mural-na-pidtrymku-ukrayiny-foto/

Художники світу створюють зворушливі мурали на підтримку України. URL: https://www.epochtimes.com.ua/dobri-novyny/hudozhnyky-svitu-stvoryuyut-zvorushlyvi-muraly-na-pidtrymku-ukrayiny-141846

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

Чи можна вважати розпочату 24 лютого 2022 р. Російською Федерацією фазу широкомасштабної війни проти України геноцидом українського народу?

У ході ведення бойових дій військ Російської Федерації проти України та діяльності й поведінки російських загарбників на тимчасово окупованих територіях їх цілями були і є не лише Збройні Сили України, військові об'єкти та відповідна інфраструктура, але й цивільне населення, українські міста і села, лікарні, школи, культові споруди, приватні забудови, багатоквартирні будинки тощо. Буденністю розв'язаної Росією віроломної війни стали масові вбивства росіянами українського мирного населення, обстріли з реактивної артилерії, гармат, бомбардування авіацією житлових кварталів Харкова, Маріуполя, Сум, Миколаєва та десятків міст і селищ.

Загалом російську офіційну політику щодо України можна схарактеризувати як політику тотального викорінення всього українського, знищення українства етнічно та політично на окупованих територіях шляхом масових убивств, створення непридатних умов для життя, провокування масової міграції тощо. Йдеться про знищення українців як самостійної політичної нації та знищення як окремої етнічної групи.

Американський історик О. Мотиль назвав такі дії «винятковим актом дикості». Безумовно, вони є свідченням порушення російською стороною не лише конвенцій і правил ведення війни, але й здійсненням злочинів військового і воєнного характеру, злочинів проти людяності, що мають визначення геноциду.

Цей термін увів у наукове і повсякденне вживання в 1944 р. польський юрист єврейського походження Рафал (Рафаїл/ Рафаел, Рафаель) Лемкін (*польськ.* Rafał Lemkin, *англ.* Raphael Lemkin). Він означив геноцидом (від genos – рід, плем'я і coedo – убиваю) злочинні дії щодо будь-якої групи людей з метою її знищення. Йдеться про скоординований план різноманітних дій, спрямованих на знищення життєво важливих основ існування національних груп і самих цих груп як таких. Метою такого плану є «розпад політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності та навіть життя осіб, що належать до таких груп». Геноцид – це не лише масові вбивства, а й ідеологічні проєкти знищення культури, мови, ідентичності.

Для виправдання політичних і воєнних ходів стратеги путінського режиму намагаються надати їм ідеологічне обґрунтування. При цьому «ацефальна російська ідеологія» (Мардер М., Тарасюк А.) створює ситуацію, коли немає ні авторів ідеології, ні справжніх ідей, але є логіка, ба навіть методологія, яка супроводжує й зумовлює відповідне ухвалення рішень. На початку квітня (03.04.2022 р.) на сайті офіційного державного агентства «РИА Новости» опубліковано своєрідний маніфест одного з лояльних до Путіна російських політ-

технологів – Тимофія Сергейцева (очевидно, для обґрунтування та виправдання політичних і воєнних ходів рашистів). Відповідно до викладеного, після «спецоперації РФ» Україна має припинити своє існування як незалежна держава; її буде позбавлено територіальної цілісності, культурної самобутності й навіть самоназви. Якщо західні регіони – «католицькі провінції», як їх називає Сергейцев – буде демілітаризовано та піддано постійній загрозі війни, коли вони повстануть, то решту України буде підпорядковано російській «кураторській» владі, зокрема впливу державної пропагандистської машини телебачення, системи шкіл і публічних свят культового типу, які зарекомендували себе як ефективні для підкорення населення самої Росії. Можливість удатися до жорстких репресивних заходів, аж до масових розстрілів, буде зарезервовано для «українських націоналістів», які не поїдуть з батьківщини та відмовляться підкоритися російській «денацифікації».

Цей «російський посібник з геноциду», який закликає до ліквідації української держави та до ліквідації будь-яких організацій, які мають будь-які зв'язки з Україною, Тімоті Снайдер назвав «одним із найбільш відкритих геноцидних документів…».

Злочини проти людства (людяності) або злочини проти миру та безпеки людства, як вони визначені в пояснювальній записці до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, є найненависнішими злочинами у зв'язку з серйозним руйнівним впливом на людську гідність, приниженням і сприянням деградації особистості. Ці злочини караються не лише законами певної країни, а й міжнародним законодавством. До злочинів проти людства належать, зокрема, пропаганда війни, планування та ведення війни, застосування зброї масового знищення, терористичні акти тощо. Подібний до цих, але з точки зору юриспруденції інший вид злочинів – воєнні злочини або свідоме грубе порушення законів, норм і принципів міжнародного гуманітарного права та звичаїв війни, правил ведення бойових дій. До таких злочинів належить жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування чи руйнування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів і звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами.

Увесь цей набір ужитих Російською Федерацією злочинів став можливим завдяки здійсненню нею щодо України загального злочину агресії (хоч і наразі відсутня єдина міжнародно-правова норма визначення цього злочину). Проте ще ст. 6 Статуту Нюрнберзького трибуналу зазначила, що злочини проти миру включають планування, підготовку, розв'язання або ведення агресивної війни або війни з порушення міжнародних договорів. Згідно зі ст. 1 резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. агресією є «застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним із Статутом ООН, як це встановлено в цьому визначенні». Відповідно до ст. 2 цієї резолюції як акт агресії може бути кваліфіковано «вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави, […] будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або частини її, […] бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування

будь-якої зброї державою проти території іншої держави; блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави; напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили або морські і повітряні флоти іншої держави; … дія держави, що дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави» тощо. Тобто, навіть цей перелік міжнародних положень уповні дозволяє класифікувати загарбницьку війну Російської Федерації проти України як віроломний акт агресії, злочин агресії в широкому контексті, здійснюваний спільно з Республікою Білорусь.

Всі ці злочинні дії, що чинить Російська Федерація, розв'язавши віроломну брутальну війну проти України, має чітке визначення – злочини агресії, злочини проти людяності та воєнні злочини з ознаками геноциду. 14 квітня 2022 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні" № 7276. Цією Заявою Верховна Рада України: 1) визнала дії, вчинені Збройними силами Російської Федерації та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії Російської Федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., геноцидом Українського народу; 2) звернулася до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, урядів та парламентів іноземних держав щодо визнання вчинення Російською Федерацією геноциду Українського народу, а також злочинів проти людяності та воєнних злочинів на території України.

Бібліографія

Верховна Рада визнала дії РФ геноцидом Українського народу. URL: https://lexinform.com.ua/zakonodavstvo/verhovna-rada-vyznala-diyi-rf-genotsydom-ukrayinskogo-narodu/; Проєкт Постанови про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»/ № 7276 від 11.04.2022. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/CardByRn?regNum=7276&conv=9

Гарасим А. Геноцид? Так, справді геноцид. Його здійснює Росія проти українців. Докази й аргументи. URL: https://texty.org.ua/articles/106089/genocyd-tak-spravdi-henocyd-arhumenty-i-fakty/?src=read_next_banner&from=106752

Definition of Aggression General Assembly resolution 3314 (XXIX), 14 December 1974. URL: https://legal.un.org/avl/ha/da/da.html; Визначення агресії. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74#Text

Мардер М., Тарасюк А. Геноцидна логіка путінської війни. Ідеологія без ідеї закликає вбивати українців. URL: https://texty.org.ua/articles/106558/genocydalna-lohika-putinskoyi-vijny-chomu-kremlivska-ideolohiya-bez-ideyi-zaklykaye-ubyvaty-ukrayinciv/

Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / редактор Р. Сербин; упор. О. Стасюк. Київ: Майстерня книги. 2009. 208 с.

Римський статут міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201#Text

Тімоті Снайдер про російський посібник з геноциду. URL: https://texty.org.ua/fragments/106312/timoti-snajder-pro-rosijskyj-posibnyk-z-henocydu/

Алла КИРИДОН, Сергій ТРОЯН

Яку роль у підвищенні обороноздатності України відіграє іноземна військова допомога?

Широкомасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. обумовило потребу в повній мобілізації озброєнь та ревізії технічних можливостей ЗСУ, які спричиняла військова перевага Росії за всіма видами та типами озброєнь.

До початку військових дій чисельність Збройних сил України разом із Національною гвардією оцінювалася, за різними джерелами, у 250–260 тис. військовослужбовців. За даними довідника «The Military Balance», що видається Міжнародним інститутом стратегічних досліджень, на початок 2022 р. сухопутні війська України мали на озброєнні 858 танків різних типів (без урахування 1132 одиниць на складському зберіганні), 1212 бойових машин піхоти, 547 бойових машин (БРДМ-2 і БРМ-1К), 622 бронетранспортери та бронеавтомобілі, понад 607 самохідних артилерійських установок, понад 515 несамохідних польових гармат і гаубиць, 354 реактивні системи залпового вогню (РСЗВ), 340 мінометів калібром 120 мм, 90 тактичних ракетних комплексів «Точка У», 35 ударних гелікоптерів Мі-24 і 23 багатоцільових гелікоптери Мі-8, понад 80 зенітних ракетних комплексів різних типів.

На початку 2022 р. у розпорядженні російської армії (у т. ч. резерви та складські запаси) перебувало 12 420 танків, 30 122 одиниці бронетехніки, 6574 самохідні артилерійські системи, 7571 одиниця буксованої артилерії та 3391 мобільна реактивна установка. При цьому кількість танків та інших озброєнь у бойових частинах та на складах зберігання РФ не уточнювалася.

Хоча українська армія була підготовлена набагато краще, ніж у 2014 р., її потенціал поступався військовим та економічним можливостям РФ, враховуючи критичну перевагу агресора в авіації, ракетних системах, засобах ППО / ПРО та ВМФ. Так, у складі ВПС Росії перебувало 772 військові літаки, 739 штурмовиків і бомбардувальників і понад 2000 вертольотів. Натомість Україна мала 69 військових літаків, 29 штурмовиків і близько 60 вертольотів.

Початок повномасштабних воєнних дій обумовив нагальну потребу України в отриманні зовнішньої військової допомоги, яка визначається характером бойових дій та обсягом військових втрат у результаті боїв та зношення озброєнь.

Кожен із цих аспектів має самостійне значення. ВСУ використовують озброєння переважно радянських зразків, які подекуди піддавалися модернізації різної глибини, а також легкі озброєння ближньої дії, передані західними партнерами напередодні чи в перші півтора–два місяці російсько-української війни. З кінця квітня 2022 р. Україна почала отримувати невеликі партії важких озброєнь західних зразків. Дисбаланс у співвідношенні сил позначений насамперед безсумнівною перевагою РФ в авіації, ракетних озброєннях, засобах ППО / ПРО, величезних запасах танків, артилерії та боєприпасів, а також наявністю в Росії заводських потужностей, необхідних для ремонту, комплектації військової техніки та виробництва боєприпасів.

Окрім цього, хоча війна ведеться конвенційними засобами, російське керівництво використовує статус РФ як ядерної держави для шантажу, покликаного стримувати надання Україні сучасних озброєнь з боку країн НАТО і G7.

Позиції сторін у війні суттєво залежать від характеру бойових дій, що дозволяє їм використовувати об'єктивні та суб'єктивні переваги. На першому етапі війни війська РФ в Україні наступали по шістьох напрямках (від Києва до Херсона), часто без достатнього бойового прикриття. На цьому етапі українські війська вдало використовували тактику мобільних нападів у складі нечисленних бойових груп із застосуванням ПТРК, безпілотників і ПЗРК.

Протягом першого місяця бойових дій країни НАТО та ЄС передали ЗСУ 109 гармат польової артилерії, 3,8 тис. протитанкових засобів, зокрема ПТРК «Джавелін», «Мілан», «Конкурс», РПГ «Енлав», «М-72», «Панцерфауст-3», 897 ПЗРК «Стінгер» та «Ігла», значну кількість мін, гранат, патронів та амуніції.

На другому етапі війни основними театрами воєнних дій стали Донбас і північ Харківської області, де головним засобом бойових дій з боку військ РФ стала крупнокаліберна артилерія у поєднанні з наступальними операціями піхотних підрозділів за підтримки фронтової авіації. На цьому етапі основним завданням ВСУ було стримування наступу збройних сил РФ, які на окремих напрямках сконцентрували значні сили аж до десятикратної переваги в озброєннях і воєнній техніці. На думку заступника начальника Головного оперативного управління Генерального штабу ЗСУ О. Громова, стримування російського наступу стало можливим завдяки «веденню активної маневреної оборони» поряд із окремими контрнаступальними діями на Херсонському і Мелітопольському напрямах, які змусили супротивника «перейти до оборони і стримуючих заходів». Враховуючи обмеженість технічних ресурсів і військових запасів в української сторони, суттєво зростало значення темпів та обсягів військової допомоги з боку країн-партнерів. Темпи й обсяги надання ЗСУ важких озброєнь і боєприпасів до них мають критичне значення через зношеність української артилерії радянських зразків та вичерпання запасів снарядів до артилерії та реактивних систем залпового вогню. Втрати військової техніки, навіть за умови їх кількісного заміщення новими зразками, все одно не можуть забезпечити паритет ЗСУ з артилерійськими озброєннями російських військ. Хоча в ході бойових дій підрозділи ЗСУ знищили або захопили близько 800 танків супротивника із загальної кількості у понад 2000 танків, які були сконцентровані у бойових частинах армії РФ на початку вторгнення, російське командування має можливість кількісного відновлення парку танків і бронемашин за рахунок резервів і величезних складських запасів.

Внаслідок бойових зіткнень із російськими військами ЗСУ теж зазнають суттєвих втрат в озброєннях та військовій техніці. В інтерв'ю американському виданню «National Defence» командувач матеріально-технічним забезпеченням командування Сухопутних військ ЗСУ В. Карпенко повідомив, що після початку вторгнення РФ українське військо втратило до половини своєї військової техніки. Внаслідок активних боїв сукупні втрати ВСУ становили близько 1,3 тис. БМП, 400 танків і 700 артилерійських систем [4]. В умовах ближнього контакту військ супротивників застосовуються переважно важкі артилерійські системи. «... Якщо поточна потреба в артилерійських системах становить 700 машин, то їх треба поповнювати. З поставок у рамках (зовнішньої) допомоги ми одержали лише 100 одиниць. [...] Одна бригада займає бл. 40 км лінії фронту. Для прикриття (лінії фронту)

в умовах активного бойового конфлікту треба 40 бригад. Кожна бригада – це 100 БМП, 30 танків, 54 артсистеми – лише на одну бригаду, а у нас їх 40». Перевагу матиме та сторона, яка має далекобійні системи і високоточні технології, РСЗВ та безпілотники-камікадзе. Така зброя дозволить розширити лінію зіткнення, «збільшити ефективну дальність до 60 км і зменшити темпи зношення артилерійських систем».

Оцінка потреб ЗСУ на другому етапі війни засвідчує критичне значення таких факторів, як посилення потужності та точності артилерії, оновлення парку тактичних розвідувальних безпілотників, збільшення парку бойових літаків і засобів ПВО, своєчасного постачання боєприпасів і запасних частин до техніки радянських зразків, забезпечення військової техніки пальним і паливно-мастильними матеріалами. Постачання важких озброєнь новітніх зразків дозволятиме замінювати танки та артилерію, які виходять з ладу, а також підвищувати ефективність і точність використання озброєнь, знищувати об'єкти супротивника з використанням меншої кількості боєприпасів. Співвідношення сил сторін і хід бойових дій обумовлюють критичну важливість масштабних поставок Україні новітніх озброєнь з боку зовнішніх партнерів. Адже затримка зовнішньої військово-технічної допомоги створює небезпеку вичерпання боєприпасів та скорочення технічної спроможності ЗСУ стримувати наступ супротивника на фронті. Утім, загальний обсяг важких озброєнь, які були надані ЗСУ упродовж квітня – червня 2022 р., міг забезпечити лише 10–15% потреб українського війська.

Досвід перших місяців війни виявив загалом низький стан підготовки оборонного комплексу України, зокрема й брак фінансування розробки, виробництва та взяття на озброєння нових зразків вітчизняного ОПК, таких як протитанковий ракетний комплекс «Стугна», оперативно-тактичні ракетні системи «Нептун» і «Грім-2», гаубиця калібром 155 мм «Богдана».

З метою посилення обороноздатності України станом на кінець червня 2022 р. країни-партнери України, які беруть участь у консультативній платформі «Рамштайн» (за назвою військової бази США у ФРН, де 26 квітня відбулася перша нарада міністрів оборони понад 40 країн, які висловили згоду надавати військову допомогу Україні), передали Україні доволі значний обсяг озброєнь і військової техніки.

У тому числі – *за номенклатурою артилерії:*

– близько 215 несамохідних гаубиць калібром 155 мм. Більшість із них – буксировані гаубиці M 777 виробництва британської компанії BAE Systems. Запланована відправка ще принаймні 17 одиниць. (Міністерство оборони України підтвердило одержання 150 одиниць);

– 24 самохідні артилерійські гаубиці калібром 155 мм (12 французьких САУ Caesar і 12 САУ Panzerhaubitze 2000 – сім від ФРН і 5 – від Нідерландів). Обіцяна поставка ще 12 САУ Caesar від Франції та 6 САУ Panzerhaubitze 2000 – по три від ФРН і Нідерландів);

– близько 50 гаубиць радянського зразка;

– декілька сотень мінометів.

Польща та Україна провели переговори з укладення контракту про продаж Києву 60 самохідних гаубиць «Краб», на додаток до вже переданих Україні 18 одиниць.

За номенклатурою бронетехніки:

– 252 танки радянського зразка, які передала Польща. Обіцяна поставка – ще 8 одиниць;

– до 395 бронемашин. Обіцяна відправка – ще 99 одиниць. (Міністерство оборони України підтвердило одержання 250 одиниць);

– 147 одиниць інших броньованих транспортних засобів. Обіцяна поставка ще – 218 одиниць;

– 18 автомобілів для буксування гаубиць;

– 4 тактичні машини для евакуації обладнання.

За номенклатурою РСЗВ:

– 20 РСЗВ радянського зразка. (Міністерство оборони України підтвердило постачання декількох десятків одиниць);

– 4 одиниці M142 HIMARS. Обіцяна поставка – ще 4 одиниць і HIMARS і певної кількості M270 MLRS.

За номенклатурою ракетних систем:

– передано не менше 2310 ПЗРК, у т. ч. Starstreak, Javelin и Stinger. Обіцяно передати ще 60 одиниць;

– 32 800 ракетних систем інших типів. 6150 плануються до відправки;

– 2 пересувні зенітні ракетні комплекси NASAMS (Norwegian Advanced Surface-to-air Missile System) малого-середнього радіусу дії призначені для враження маневруючих аеродинамічних цілей на малих і середніх висотах (обіцяні й готуються до відправки);

– 3 протикорабельних ракетних комплекси «Гарпун» (отримання 1 комплексу підтверджено).

За номенклатурою авіації та літальних апаратів:

– 3 вертольоти Мі-17 (19 ще обіцяно);

– ударні дрони, в т. ч. БПЛА Bayraktar TB2;

– до 846 інших БПЛА, в т. ч. FlyEye, Warmate, Switchblade і Phoenix Ghost.

Зовнішня оборонна та економічна допомога Україні з боку країн-членів НАТО, ЄС і G7-партнерів ґрунтуються на політичній підтримці та усвідомленні несумісності логіки російської агресії з нормами міждержавного співіснування в сучасному світі. Важливе значення має визнання загрози безпеці країн НАТО з боку Росії, що було зафіксовано у новій Стратегічній концепції, ухваленій на саміті альянсу у Мадриді 29 червня 2022 р.

Зіткнувшись із радикальним викликом європейській безпеці з боку Росії, більшість західних лідерів пообіцяли всебічну підтримку України включно з наданням значної військової, економічної та гуманітарної допомоги. За підрахунками Кільського Інституту світової економіки, за період з 24 січня (дати переведення частини військ НАТО в Європі у стан підвищеної бойової готовності) до 7 червня 2022 р. уряди 31 країни-партнера надали Україні військову допомогу на $14,4 млрд. Основний об'єм військової допомоги, наданої Україні, припав на період з 24 січня по 23 квітня і становив $10,2 млрд, а за період з 10 травня по 7 червня – $1,9 млрд. Порівняльний аналіз відносних обсягів військової допомоги Україні засвідчив найбільшу зацікавленість з боку країн Балтії, Польщі, Чехії, Словаччини, Великої Британії, Норвегії, Данії, Люксембургу, Греції, Канади, Австралії.

За абсолютними показниками лідерство в наданні військової допомоги Україні належало США, які з 24 лютого до середини червня надали Україні озброєнь та амуніції на 5,6 млрд. При цьому частка США в загальному обсязі зовнішньої

військової допомоги Україні скоротилася з 52,3% станом на 27 березня до 33,3% станом на 7 червня.

Потрібно зазначити, що уряди низки країн пообіцяли Україні значно більше озброєнь, ніж передали по факту. Суттєвий розрив між обіцяною та наданою допомогою стосується і фінансової допомоги для відшкодування витрат державного бюджету України.

Оцінка зовнішньої допомоги упродовж перших чотирьох місяців російсько-української війни дозволяє сформулювати деякі попередні висновки:

1. Хід бойових дій підтвердив пряму залежність обороноздатності України та результатів війни від масштабів та якості зовнішньої військової та фінансово-економічної допомоги з боку країн-партнерів. У разі відсутності зовнішнього постачання озброєнь, боєприпасів та пального для ЗСУ війська РФ могли б використати свої матеріальні переваги, що перевело б спротив російській агресії та окупації у формат партизанської боротьби.

2. Перебіг подій упродовж перших місяців війни доводить принципову важливість наданої допомоги для стримування наступу російських військ та ослаблення військового потенціалу РФ. Через припинення зовнішньої військової допомоги успішний організований спротив ЗСУ наступу військ РФ буде маловірогідним.

3. Події останніх місяців виявили недостатність обсягів зовнішньої військової допомоги Україні для забезпечення перелому у війні. Спостерігається значний розрив між оприлюдненими зобов'язаннями зовнішніх партнерів та практичним виконанням програм допомоги Україні. Затримки у наданні військової та економічної допомоги суттєво позначалися на послабленні оборонних можливостей України та збільшенні людських і військово-технічних втрат, ускладнюючи перспективи відновлення територіальної цілісності країни.

4. Темпи та обсяги зовнішньої військової допомоги Україні стримують такі фактори:

– відсутність достатніх запасів бронетехніки та артилерії радянських зразків, придатних для передачі Україні, в країнах Європи;

– обмеженість запасів бронетехніки, артилерії та РСЗВ у більшості країн-членів НАТО, що стало результатом скорочення виробництва озброєнь і військових витрат у постбіполярний період.

5. Прогнозуючи строки закінчення війни та її можливі результати, слід враховувати недостатність передачі Україні лише бронетехніки, артилерії та РСЗВ, які конче необхідні для забезпечення позитивних результатів на полі бою. Для вирівнювання військових спроможностей з супротивником Україна потребуватиме поповнення військової авіації та надання ефективних засобів ПВО та ПРО.

6. Окрім прямої військової допомоги, Україна потребує суттєвого розширення військової співпраці з сусідніми європейськими країнами у таких сферах як ремонт та обслуговування озброєнь і спільне виробництво перспективних видів озброєння та військової техніки.

Бібліографія

Abay E. G., Keskin O. О военном потенциале России и Украины на фоне войны на Донбассе. Агентство «Анадолу». 24.02.2022. URL: https://www.aa.com.tr/ru/мир/о-военном-потенциале-россии-и-украины-на-фоне-войны-на-донбассе/2512107

Гончаров К. Война РФ против Украины: боевые действия переходят в новую фазу. Deutsche Welle. 11.05.2022. URL: https://www.dw.com/ru/vojnarfprotivukrainyboevyedejstvijaperehodjatvnovujufazu/a-61764084

Magnuson S. Breaking: Ukraine to U.S. Defense Industry: We Need Long-Range, Precision Weapons. National Defense Industrial Association. 6/15/2022. URL: https://www.nationaldefensemagazine.org/articles/2022/6/15/ukraine-to-us-defense-industry-we-need-long-range-precision-weapons

Толстов С. В. Екзистенціальний вимір російсько-української війни. https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy.html

The Military Balance 2022. URL: International Institute for Strategic Studies. Abingdon: Taylor & Francis, 2022. 504 p.

The Ukraine support tracker: Which countries help Ukraine and how? Kiel working paper no. 2218. June 16, 2022. Kiel Institute for the World Economy, June 2022. URL: https://www.ifw-kiel.de/fileadmin/Dateiverwaltung/IfW-Publications/-ifw/Kiel_Working_Paper/2022/KWP_2218_Which_countries_help_Ukraine_and_how_/KWP_2218_Version4_V4.pdf

Fact Sheet on U.S. Security Assistance to Ukraine. Department of Defense. June 17, 2022. URL: https://www.defense.gov/News/Releases/Release/Article/3066864/fact-sheet-on-us-security-assistance-to-ukraine/

Сергій ТОЛСТОВ

Хто такі «орки»?

Термін «орки» нині набув широкого застосування для позначення війська завойовників. Офіційно 25 лютого, на другий день широкомасштабної агресії, на офіційній сторінці у мережі «Telegram» Сухопутних військ ЗС України було зазначено: «Орки з мордору несуть страшні втрати! Слава Збройним Силам України!». Застосування цього специфічного слова з «Володаря кілець» відтоді набуло широкого поширення в офіційному дискурсі, хоча цей термін відомий ще з перших перекладів творів Толкіна російською та українською мовами. Вражає, з якою швидкістю це слово поширилось і стало звичним у засобах масової інформації та офіційних прес-релізах і промовах. До війни цей термін був маловживаний поза колами шанувальників творчості Толкієна. Куди більш поширеним були «троль» і «тролити», які швидко стали молодіжним еквіалентом сарказму у ставленні до будь-кого.

Власне, слово «орки» доволі повільно входило в літературну українську мову. Лише в 2010 р. поет і письменник Олександр Ірванець уперше його вжив у своїй поемі «Володареві персня»: «Гобліни, орки і тролі навколо». У 2016 р. у фільмі «Слуга народу-2» головний герой Василь, який став президентом України, порівнює геополітичне положення Вітчизни з королівством ельфів з Толкієна: «Ми не прикордоння між орками та ельфами». Але це слово все ще не увійшло у звичайну мову. Воно стало частиною професійного арго українських військових. У 2021 р. журналіст і блогер Дмитро Щоголєв застосував його для позначення добровольців, які визвалися до лав війська, але які є швидше безпорадними увальнями, аніж бравими вояками. Проте це не мало жодного стосунку до образу ворога, а навпаки, швидше було дружнім прізвиськом, що не мав образливого контексту.

Саме 24 лютого відбулась докорінна зміна у мовному сенсі цього терміна, що було зафіксовано в переліку нових слів, розміщеному на офіційній сторінці в мережі «Facebook» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Це слово стало одним із тих, використання яких рекомендовано як норму літературної української мови. Також було зафіксовано інше позначення для загарбників – «рашисти», яке проте має не лише військове означення, а позначає куди ширше коло ворогів України та напряму пов'язане з фашизмом. Загалом 25 нових слів української літературної мови було зафіксовано цією поважною інституцією як такі, що виникли під час нинішньої війни та увійшли до широкого мовного вжитку.

Відповідно до офіційного тлумачення, під «орками» розуміють «російські окупаційні війська, що вдерлися в Україну». При цьому дається посилання на те, що первісно це слово позначало «фантастичних істот, злих кремезних варварів зі звіриними рисами», що є прямим відтворенням чудовиськ, вигаданих Толкіном.

Зазначимо, що слово «орки» в українській мові існує лише в множині, адже, за визначенням, це дикуни, які не мають жодних відмін між собою, на противагу тролям чи ельфам. Отже відбувається не просто запозичення, а становлення нового набору слів для позначення ворога. Сучасне словотворення відображає

реалії напруженої боротьби народу України з навалою загарбників і швидко поповнюється новими словами та виразами, що з часом стануть уособленням цієї епохи.

Бібліографія

Збройні сили України. Телеграм-канал. URL: https://t.me/s/zsuwar

Ірванець О. Володареві персня. URL: https://irvanets.livejournal.com/6490.html

Словництво російсько-української війни // ФБ-сторінка Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. URL: https://www.facebook.com/inmo.org.ua/photos/a.1173991522768801/2182018561966087/

Щоголєв Дмитро. Як я став орком, або Чому я так і не полюбив армію. Part one: 21 січня 2021. Part two: 28 січня 2021 // Конкурент. Інформаційне агентство. URL: https://konkurent.ua/publication/69640/yak-ya-stav-orkom-abo-chomu-ya-tak-i-ne-polubiv-armiu-part-one/; https://konkurent.ua/publication/70000/yak-ya-stav-orkom-abo-chomu-ya-tak-i-ne-polubiv-armiu-part-two/

Дені ЕКЕРТ, Іван САВЧУК

Росія намагається легітимізувати в інформаційному просторі наратив про те, що зараз на території України іде Третя світова війна. Чи це направду так?

Далебі, ні. Низка дослідників схильна вважати «холодну війну» – Третьою світовою. І в цій війні Радянський Союз зазнав поразки, яка призвела до його демонтажу 1991 р. Інші вчені, навпаки, заперечуючи це, висловлюють перестороги, що російсько-українська війна може, за певних обставин, перерости в Третю світову. Про це, зокрема, зазначають у контексті визнання Державним Департаментом США Російської Федерації державою-спонсором тероризму та на тлі дискусій стосовно надання Україні високоточних далекобійних ракет з радіусом ураження до 300 км.

США і їх союзники по НАТО, зі свого боку, ведуть послідовну політику: невпинно нарощуючи військово-технічну допомогу Україні, уникають надмірного загострення, особистої участі у війні. Тримаються осторонь. Роблять наголос на поступовому знесиленні «імперії зла». Принаймні так це бачиться з українського інформаційного простору. Водночас масштаб участі держав коаліції з оборони України (коаліція «Рамштайн») у багатовекторній співпраці з нашою державою розширюється. До неї залучені навіть такі географічно віддалені держави як Австралія, Нова Зеландія і Японія, що надають помітну фінансову, гуманітарну і військову допомогу.

Теза про «Третю світову» має чітку мобілізаційну компоненту і розрахована винятково на російських споживачів. Попри всі внутрішні проблеми і негаразди, росіянам пропонується об'єднатися навколо чинної влади і протистояти спробам «агресивного Заходу» демонтувати російську державність, обмежити сферу «життєвих інтересів» Кремля. Відбувається стигматизація головного ворога, колективного Заходу, роздмухування ксенофобії та каналізація агресії проти українців, буцімто «завербованих американцями». Недаремно, як переказував авторові цих рядків очевидець, біля одного з російських блокпостів у Балаклійському районі на Харківщині є такий напис: «Нас ненавидит весь мир, но нас это только мотивирует».

Очевидно, це сформулювали якісь політологічні сучі сини, які також для «глибинної» російської аудиторії постійно повторюють: російська армія в Україні воює не з українською армією, а з усім НАТО. Росія веде не наступальну війну, а реалізує план «стратегічної оборони». Росія «була змушена» розпочати «спеціальну військову операцію» проти України, бо інакше – «НАТО завдав би удару першим».

Російська влада бачить та усвідомлює, що програє кіберінформаційне протистояння. Кремль розуміє, що українське суспільство вже не підпадає під його міфотворчість. Сценарію 2014–2015 рр. і «легкої прогулянки» не буде. Співпраці з російськими окупаційними силами з боку мирних мешканців (за поодинокими винятками) не буде. Пропагандистські оповіді про «ополченців», «народний спротив», «нелегітимний київський режим» не діють на

пересічних українців. Російська влада опинилася в стратегічній безвиході, прагне перемовин задля відновлення людських і матеріальних ресурсів, перегрупування і нових спроб наступу. Мирна риторика є лише «димовою завісою». Активний захід із прикриття справжніх намірів.

Одначе неминуче назріває проблема. Російський «глибинний народ» дедалі більше переконується і буде переконуватися в безперспективності, згубності й недоцільності жертвувати власним життям задля втілення планів Кремля. Станом на 21 серпня 2022 р. в Росії було підпалено понад 25 військкоматів. Останній приклад – Тверський військкомат. Кількість диверсій на російській залізниці поволі зростає. Вибухають склади у різних регіонах Росії, в т. ч. віддалених від кордону з Україною. Підривом авто Дарії Дугіної в серпні 2022 р. дано сигнал усім затятим пропутінським пропагандистам.

Кремль протиставив себе цивілізованому світові. Росія обрала стежку самознищення. Росія сподівається, що імідж агресора принесе їй результат. Держави, котрі їй протистоять, злякаються і відступлять, а інші – залишатимуться осторонь, покликаючись на загрозу «ядерної війни». Адже Москва – це «потуга», на яку треба зважати. І «Росію не можна дратувати». Типові меседжі частини західних дипломатичних кіл, які прагнули і прагнуть бодай якогось конструктивного діалогу з Росією. Навіть – ціною України. Однак їх політична вага сьогодні незначна.

Москва дедалі більше ізолюється від цивілізованого світу, натомість зміцнюються зв'язки з Іраном, Північною Кореєю і Китаєм. Також Кремль прагне налагодити сталий діалог із державами Африки і Латинської Америки. Росія ладна була б створити альтернативу НАТО. Але її обмежені економічні та технологічні можливості, її репутація зухвалого і ненадійного партнера не дозволяють Кремлю «реставрувати» Радянський Союз.

Євразійський проєкт зазнав історичного фіаско. Кремль публічно відмовляється це визнати. Він психологічно не готовий програти. Для відтермінування поразки Кремль шантажує світ усіма доступними способами, включно з ядерним тероризмом. Росія робить ставку на тіньову дипломатію (осоружна «п'ята колона» у провідних державах світу). Ці намагання доносяться до внутрішньої аудиторії як доказ того, що з Кремлем «рахуються», з ним – домовляються. А, отже, Росію поважають, Росію – бояться. Та ця «повага» досить умовна. Фактично йдеться про буденні прагматичні речі ситуативного характеру: «легкі кредити» чи дотації (Білорусь), дешеву нафту і газ (Індія). Інколи – про торгівлю зброєю (Африка). Яка, бодай і менш технологічна, ніж західна, навіть китайська, але все ще може зацікавити громадян аграрних держав, які живуть у координатах «військової демократії» або авторитаризму.

«Третя світова війна», про яку часто говорять російські медіа, в гібридній (нелінійній) формі, може тлумачитися як глобальне протистояння економік і цінностей колективного Заходу і Китаю. Але не як конвенційна війна світового масштабу. Хоча російсько-українська війна має значні ризики виходу на новий (континентальний) рівень, але економічні та безпекові міркування роблять це нерентабельним для конкуруючих сторін.

Що більше Росія прагне зламати негативну для себе тенденцію, відмовляючись визнати очевидне, то швидше вона ввійде у фазу розпаду державних ін-

ститутів. Кожен день війни в Україні знесилює російську армію («в'єтнамізація війни») і наближає демонтаж «в'язниці народів».

Інструменти постправди, що їх використовує Кремль, неодмінно матимуть зворотний бік. Модель уявної реальності, яку продукують російські медіа, зрештою призведе до загострення соціальних негараздів, зростання хаосу, анархії в самій Росії.

Юрій ШАПОВАЛ

Дехто переконаний, що після варварської поведінки російської армії, насильств у Бучі, Бородянці, Маріуполі та інших містах і регіонах створений радянською і сучасною російською пропагандою образ російського солдата-визволителя зруйновано. Чи це так? Як тепер відповідати на запитання поета Євгена Євтушенка: «Хотят ли русские войны?»

Відповідь на запитання, що міститься в тексті відомої колись у Радянському Союзі пісні (написаної Євгеном Євтушенком у 1961 р.), дали самі росіяни. Відео з цією піснею було заблоковано на прохання Роскомнадзору на You Tube для російських користувачів. Хоч якими б не були мотиви такої заборони, вона символічна. Росіяни – і це підтверджують соціологічні опитування, проведені в самій Росії – хочуть війни. Схвалюють війну проти України. Сприяють цій війні.

Схвалюють і сприяють навіть ті, кому байдуже, що таке Україна, байдужа доля російської окупаційної армії тут. Ті, хто лише спостерігає за перебігом подій з екранів телевізорів.

Євтушенко писав:

Спросите вы у тех солдат,
что под березами лежат,
и пусть вам скажут их сыны,
хотят ли русские войны.

І «сини», тобто нащадки, відповіли. Вони демонстративно кинули виклик системі демократичних цінностей, яка була закріплена на міжнародно-правовому рівні за підсумками Другої світової, а також холодної війни. У світі з 2014 р. постала нова геополітична ситуація, передусім пов'язана зі спробами «синів» зруйнувати сталу систему міжнародних відносин і міжнародного права.

Образ «солдата-визволителя» був суттєво «підмочений» грабунками, немотивованим насильством щодо мирного населення, масовим ґвалтуванням німецьких дівчат і жінок у 1945 р. Цей образ послідовно руйнувався у 1950-ті рр., коли «брати» з Радянського Союзу душили виступи робітників у Східному Берліні, в Польщі, а потім угорську революцію 1956 р.

У серпні 1968 р. згаданий Євген Євтушенко написав вірш, присвячений інвазії Радянського Союзу в Чехословаччині. Ось деякі рядки з нього:

Танки идут по Праге
в затканой крови рассвета.
Танки идут по правде,
которая не газета…
Страх – это хамства основа.

Охотнорядские хари,
вы – это помесь Ноздрева
и человека в футляре.
Совесть и честь вы попрали.
Чудищем едет брюхастым
в танках-футлярах по Праге
страх, бронированный хамством…
Прежде, чем я подохну,
как – мне не важно – прозван,
я обращаюсь к потомку
только с единственной просьбой.
Пусть надо мной – без рыданий
просто напишут, по правде:
«Русский писатель. Раздавлен
русскими танками в Праге».

Потім був Афганістан. Потому – Грузія, Молдова, Чечня, знову – Грузія. І ось тепер – Україна. Криваві жнива. Кривавий урожай. Буча, Волноваха, Ворзель, Гостомель, Енергодар, Ізюм, Ірпінь, Краматорськ, Лисичанськ, Маріуполь, Миколаїв, Нікополь, Новотошківське, Попасна, Рубіжне, Сєвєродонецьк, Тошківка, Харків, Чернігів, Чугуїв… Довгий, і все ще – неповний – мартиролог доленосної війни.

У лютому – березні 2022 р. весь світ уперше побачив і вперше збагнув глибину «загадкової душі» російського солдата – гвалтівника, ката, визискувача, крадія, брехуна і підступного лиходія. Хтось був шокований, хтось залишився байдужим. А хтось раціоналізував злочин. Ні. Не виправдовував його. А проте намагався знайти йому бодай хоч якесь логічне пояснення.

У чому єство, у чому полягає сутність московського / російського варварства? Що рухає злочинцем? Які причини спонукають його до аморальної поведінки?

Безкарність. Заздрість. Страх.

Це не про історію або реальну політику. Це – про глибинні психологічні речі. Про душевний розлад. Про моральне рабство в масштабах цілої країни. Безкарність як результат почуття сили. Як дозвіл «згори». Як віддзеркалення правового нігілізму та відсутності базових громадянських свобод і чеснот у Росії. Безкарність як примус до дії. Це й зрозуміло, адже правова культура і російське суспільство – речі несумісні. Вже хоча б тому, що широкі верстви радо сприймають ксенофобські заклики, аплодують мілітаризації, щиро переконані в «постанні нової Росії».

Заздрість – підсумок разючого контрасту між реальним та очікуваним, між популізмом та обіцянками та практичними результатами. На цьому тлі пересічні громадяни Росії, як і військові, живуть «сьогоднішнім днем», живуть за базовими принципами хижака. За умов браку коштів, браку освіти, недорозвинутої ринкової економіки, відсутності елементарних нормальних побутових умов (за межами міст-вітрин, як Москва, Санкт-Петербург та ще кількох) людина спокушається нагодою вкрасти, принизити, згвалтувати, вбити.

Заздрість співіснує з іншими компенсаторними явищами. Зарозумілість. Хвалькуватість. Внутрішній інфантилізм. Небажання працювати над собою.

Відсутність самовиховання. Брак самодисципліни. Як наслідок – замість ринкової економіки – «фасадний» капіталізм із серійним втручанням держави.

Держава – чинна політична еліта Росії – добре знає вади свого електорату. Силові структури – прямі спадкоємці ВЧК-НКВД-МГБ-КГБ – володіють детальною інформацією про психологічний портрет середньостатистичного росіянина. І добре усвідомлюють, до чого можуть призвести неконтрольовані масові акції непокори. Агресію «глибинного народу» можна і потрібно каналізувати. На ворога. Уявного чи реального. Межа між моральним і злочинним розмивається.

Адже кожен російський солдат може раціоналізувати вбивства, грабунок, гвалт, плюндрування, тортури. Так, ця раціоналізація виплекана інстинктивними потребами, але вона запускає проєктивний важіль, який спонукає людину озброюватися і вбивати, красти. Ось чому російський солдат тепер мусить бути увічнений не з малою дівчинкою на одній руці і з мечем в іншій. Тепер це має бути «визволитель» в обнімку з вкраденими унітазом і пральною машиною.

Страх як глибинний механізм деморалізації, знищення людського в собі. Плазування. Пристосуванство. Запобігання перед керівництвом. Жорстка армійська дисципліна. Змінюється одяг, змінюється інтер'єр. А от манери, мислення, форми поведінки лишаються тими самими. Впродовж століть. Страх тримав у покорі сотні корінних народів Росії. Страх був причиною московської деспотії. Страх був канонізований, став перманентною константою російської політичної культури.

Ось які «цінності» несе російський «солдат-визволитель».

Юрій ШАПОВАЛ

Чи змінила нинішня війна Росії проти України розуміння важливих аспектів в історії Другої світової війни? Зокрема, йдеться про розповсюджені путінською пропагандою твердження, що Росія могла б виграти Другу світову і без України

Брутальна агресія Росії проти України покладає край неорадянському гранд-наративу, згідно з яким світ має повернутися до Ялтинсько-Потсдамської системи розподілу сфер впливу. При цьому Росія нібито є головним переможцем Другої світової війни і через це має право входити до клубу найвпливовіших країн світу. Ці амбіції насправді нічим не виправдані, як російське ставлення до України.

На одній із зустрічей з журналістами Володимир Путін сказав: «Щодо наших відносин з Україною… Я дозволю з вами не погодитися, коли ви зараз сказали, що якби ми були поділені, ми не перемогли б у війні. Ми все одно б перемогли, бо ми є країною переможців».

І це ще не все. Долучаючи журналістів і широку публіку до власних історичних «відкриттів», він стверджував, що статистика часів Другої світової нібито свідчить, що найбільші втрати понесла саме Росія – понад 70%: «Це означає, що війну виграно, не хочу нікого ображати, за рахунок індустріальних ресурсів Російської Федерації. Це історичний факт, це все в документах». В яких саме документах новий російський самодержець вичитав те, про що казав, невідомо.

Тут варто нагадати: на кінець листопада 1942 р. німецькі окупанти загарбали близько 2 мільйонів квадратних кілометрів території тодішнього Радянського Союзу, яку населяло 85 мільйонів людей, з яких в Україні було 41,7 мільйона. Німці окупували лише 17% території Росії з населенням у 27 мільйонів людей. Матеріальні втрати України дорівнюють приблизно 40% тодішніх загальносоюзних втрат. А Путін хоче сказати, що росіяни постраждали найбільше.

Ближчим до істини був все-таки репортер газети «Saturday Evening Post» Едгар Сноу. У січні 1945 р. він надрукував матеріал під час своєї подорожі Україною. Зокрема, писав, що війна, яку дехто схильний називати «російською славою», мала б бути «по справедливості визнана насамперед українською війною… Міста, промисловість, землеробство та людність жодної іншої європейської країни не зазнали таких тяжких нищень».

Зрозуміло, говорячи про власну «Перемогу» в Другій світовій війні, Путін і російська пропаганда старанно оминають очевидні факти. По-перше, цей успіх коштував надто дорого: на одного вбитого німецького солдата – чотирнадцять полеглих радянських. По-друге, програма ленд-лізу допомогла Радянському Союзові забезпечити продовольчу, логістичну і технологічну перевагу над Третім Райхом. По-третє, велика «Перемога» є результатом дій і жертовності всіх 15 тодішніх радянських республік, а не лише Росії.

Основні бойові дії тривали на території України та Білорусі. Там був найбільший спротив. Саме там нацистські загарбники і їх союзники понесли

найвагоміші втрати. Путінська приватизація «Перемоги» є нічим іншим, як готовністю відмовлятися від раніше ним же прокламованих тез про «дружбу народів», «братерство», «єдність», «спільну колиску», майже один народ» etc. заради теперішніх антиукраїнських мобілізаційно-пропагандистських наративів.

Нагадаю недалеке минуле. 28 квітня 2015 р. Путін під час свого візиту до Санкт-Петербурга відвідав те, що назвали «масштабною панорамою "Битва за Берлін"». Важко назвати це інакше, аніж як манією величі. Росіяни самі для себе в реальних пропорціях(!) відновили частину Рейхстагу. Ось на східцях цього театрального (чи картонного) Рейхстагу Путін фотографувався. Росіяни самі для себе визначили «перших прапороносців над Рейхстагом» – Грігорія Булатова, Віктора Правоторова та Івана Лисенка. При цьому, ясна річ, забули про українця Олексія Береста і про те, що була не одна, а кілька груп прапороносців.

Путін схвалив впровадження партикулярного російського проєкту щодо Другої світової війни. Тепер, за задумом путінських ідеологів, перемога в ній повинна виглядати як перемога Росії та росіян. Саме на цю ідею працюють ресовєтизовані підручники та інші публікації, сучасні російські комеморативні практики, символічний простір. Це намагались і намагаються обґрунтувати конформістсько-наукова, політологічна та (особливо) журналістська шантрапа. Україні та українцям у цій пропагандистській кампанії відведено переважно роль зрадників і колаборантів. Ось чому, а не через нашу меґаломанію (що нею дехто таки грішить), слід завжди пам'ятати і часто нагадувати про участь українців у різних арміях світу в Другій світовій війні. Це важливо для розуміння того, що без українців не було б перемоги над нацизмом.

Поточна російсько-українська війна переконливо підтверджує репутаційні вади сталінської Червоної армії, що про них не було дозволено згадувати в СРСР. Росія своїми серійними злочинами в Україні та в інших країнах, своїм внутрішнім розвитком довела, що є тоталітарним поліцейським утворенням. Таким самим була і сталінська Росія. Так само, як і сьогодні, Росія не шкодувала людських життів, виборюючи перемогу монбланами трупів. Росіяни сьогодні не подають інформації про власні жертви або брешуть. Так само було і на тій війні, а відтак ми все ще не знаємо достеменно точну цифру загиблих.

Восени 1943 р. кінорежисер і письменник Олександр Довженко записав у щоденнику: «Розповідають, що в Україні починають уже готувати для мобілізації 16-річних, що в бій женуть погано навчених, що на них дивляться як на штрафників, нікому їх не жаль». Українців називали «чорносвитками», оскільки вони воювали в домашньому одязі без найменшої підготовки. А тепер придивімося, що виробляють в ім'я мобілізації (латентної чи відкритої) сьогоднішні російські військовики. Тепер ми бачимо, що недаремно в 1943 р. з'явилась спеціальна директива, що вимагала ширше використовувати таке джерело поповнення військ як мобілізація військовозобов'язаних з раніше окупованих німцями українських регіонів. Тепер деякі з цих регіонів окуповані рашистами, а методи мобілізації не змінилися.

Як і сталінська Червона армія, путінська «друга армія світу» ще більш (внаслідок втрат) перетворилась на своєрідний «коктейль»: там є і професійні військові, і найманці, і псевдомобілізовані, і мобілізовані студенти з тимчасово окупованих територій в ОРДЛО, і Росгвардія тощо.

Не маючи сили і спромоги здолати українських захисників на землі, в повітрі, на морі, вона вдалася до злочинної тактики «вогняного валу». Таким «валом» Червона армія покривала нацистську армію, не жаліючи попутно мирних мешканців в ім'я доцільності. Так само гатила і по своїх, помиляючись, як це й тепер роблять росіяни. Проте то була війна проти реального ворога. А нині кремлівський диктатор ворога собі і своїй країні вигадав.

Тепер, безжально руйнуючи мирні міста, містечка, селища і села, «воюючи» з лікарнями, дитсадками, пологовими будинками, навчальними закладами, намагаючись «стерти» Україну, Кремль воює з вигаданими нацистами. На всіх міжнародних медіа-ресурсах слова «Буча», «Ізюм», «Маріуполь», «Попасна», «Рубіжне» та інші стали синонімами понять «плюндрування», «руйнація», «розстріли мирного населення», «ґвалт», «терор», «допити». А Запорізька атомна електростанція віднині асоціюється насамперед із поняттям «атомний тероризм», до якого дотепер не вдавалася жодна країна світу. Навіть держави-спонсори тероризму: Іран, Північна Корея, Куба, Сирія.

Російська армія, спадкоємиця Радянської армії, пишалася своєю дисципліною, своїм героїзмом, згуртованістю. Російський історичний наратив ряснів прикладами з російсько-турецьких війн, Першої світової війни, Другої світової війни (для росіян – «Великої Вітчизняної війни»), але дійсність показала зовсім протилежне.

«Сон розуму породжує чудовиськ», – каже іспанське прислів'я («El sueño de la razón produce monstruos»). Недооцінка екзистенційної загрози, що її несе Росія, коштувала сотень мільярдів доларів матеріальних збитків, десятків тисяч життів убитих українців, сотень тисяч депортованих до Росії. Сутність російського імперіалізму, трансформованого під «захист прав російськомовного населення України», залишилася тою самою, що й 200–300 років тому. А спадкоємці комунізму, його апологети наочно довели, що їх нацистські партнери були «учнями» порівняно з тим, на що здатні представники російського «глибинного народу».

Як наслідок, осмислення підсумків Другої світової війни тепер відбувається з геть іншого ракурсу. Війна Росії проти України, розпочата у 2014 р., безсумнівно, зумовить крах міфу «Великої Вітчизняної війни». Дискурс «великої Перемоги» вже девальвований новітніми злочинами росіян і тими, що їх вони ще встигнуть накоїти. Девальвований насамперед через те, що російська армія і режим Путіна своїми діями вже помітно перевершили «досягнення» німецького нацизму. Цей «внесок» добре працює на дерусифікацію історії Другої світової війни, на відновлення реалістичних уявлень про цю зовсім неоптимістичну трагедію.

Бібліографія

Шаповал Ю. Друга світова війна: український контекст // Дзеркало тижня. 2015. 24 квітня – 15 травня.

Schulze Wessel M. Faschismus? Genozid? Vernichtungskrieg? // Frankfurter Allgemeine Zeitung. 2022. 25.

Juli. Професор Шаповал: Війна РФ проти України зумовить крах міфу «Великої Вітчизняної війни» // Polskie Radio. Українська служба. 2022. 20 травня. URL: https://www.polskieradio.pl/398/7866/Artykul/%

Юрій ШАПОВАЛ

Як впливає на поведінку (в т. ч. і агресивну) росіян аж занадто «переможний» образ історії їхньої країни?

Вплив є. Важливо вказати на синтетичний характер поведінки росіян. Тут соціальний інфантилізм співіснує з ідеями експансіонізму і «збирання питомо русскіх земель». Травматичне переживання реальних і уявних історичних негараздів (розпад Радянського Союзу, «приниження» Заходом Росії в часи Єльцина тощо) сполучається з прагненням «відновлення гідності», мовляв, Росія набагато «духовніша» за «гріховний» Захід, а відтак має право на «перевиховання» українців та інших народів.

Витоки цього – в російському історичному гранд-наративові. Як відомо, минуле існує доти, допоки ми про нього згадуємо. Якщо ми про нього забуваємо або ігноруємо, минуле може зникнути із свідомості. Саме так інструменталізується історія. Це те, що сталося в путінській Росії. Цю Росію було оголошено єдиною спадкоємницею перемоги у «Великій вітчизняній війні» (ніби інших республік та інших народів в СРСР не існувало). У цьому, зокрема, витоки того «побєдобєсія», яке охоплювало Росію кожного 9 травня з неодмінним гаслом-погрозою «Если надо – повторим!».

Про хворе на «русізм» російське суспільство казав генерал Джохар Дудаєв ще 1995 р. Особливий акцент робиться на просуванні «русского мира». І тут виникає питання: а що це, власне, таке? «Русский мир» – це набір архаїчних цінностей з ухилом у православ'я, общинність, сакральність влади, страстотерпіє, пріоритет духовних цінностей над матеріальними. Цей «мир», як слушно зазначають дослідники, не пропонує візії майбутнього. Його адепти не можуть пояснити, як виглядатиме «прекрасний світ майбутнього», до якого вони кличуть.

«Переможницьким» настроям серйозно сприяє медіафренія, тобто залежність масової свідомості від тенденційного і брехливого медіа-дискурсу, який продукується і поширюється під тотальним контролем Кремля.

Ще в XIX ст. історик і публіцист Жуль Мішле писав: «У Росії всі, від малого до великого, обманюють і брешуть: ця країна – фантасмагорія, міраж, імперія ілюзій... Щодо росіян точно можна сказати: "Для них немає ні минулого, ні майбутнього; вони знають лише дійсність". Дивлячись на росіян, ясно розумієш, що це плем'я поки що не розвинулося до кінця. Росіяни ще не цілком люди. Їм бракує головної якості людини – морального чуття, уміння відрізняти добро від зла. На цьому чутті і цьому вмінні стоїть світ. Людина, яка їх позбавлена, пливе по волі хвиль і перебуває у владі морального хаосу... Уряд цей складається з найбрехливіших людей, які тільки зустрічаються в імперії брехні».

Минуло чимало часу, а слова Мішле актуальні. На мою думку, це тому, що Росія з тих країн, де все тече, але нічого не змінюється.

Довкола історії Росії століттями зводилося колосальне плетиво брехні. Хоча були й фази просвітління. Наприклад, після смерті Сталіна чи в горбачовську

«перебудову». Одначе ці фази були надто короткими й половинчастими. І ось це все зрештою призвело до того, що путінським пропагандистам війни відносно легко вдалося представити Росію жертвою, а не агресором. Немотивована війна проти України в російських медіях і в писаннях путінських ідеологів постала як акт самозахисту. Виявляється, миролюбивих російськомовних громадян треба рятувати від «українських фашистів». Все це подавалося як аналогія захисту Радянського Союзу в 1941 р. від німецьких нацистів. І все подається майже в тих самих словах, за допомогою яких свого часу оповідали переможну історію Другої світової війни. І навіть репресії, здійснені комуністичним режимом, потрактовані як тяжкі моменти, але вони, мовляв, лише сприяли загартуванню суспільства, а також сприяли «переможній ході» російського народу крізь історію. Офіційна російська історіографія робить все, щоб реальна історія була забута, а переможні акценти залишилися.

Брехня, самонавіювання, зухвалість і зарозумілість штовхають росіян до теперішніх «звитяг» переважно аморального й загарбницького характеру.

Так було в Чечні. В Україні з цим зіткнулися кримчани та мешканці Донбасу навесні-влітку 2014 р. Поряд з військовими каральними методами були залучені механізми постправди – створення альтернативної реальності, мета якої зводилася до поляризації українського суспільства, дискредитації центральної виконавчої влади України, її збройних сил і органів правопорядку, цілковите повернення України до сфери російського геополітичного впливу. Це забезпечувалося каналізацією агресії широких верств російського суспільства, яких привчали ненавидіти «націоналістичні банди», «укронацистів», «укропів», «укрофашистів». Архаїчне і пригнічене російське суспільство, залякане реальними і позірними погрозами, а також нездатне кинути виклик поліцейській державі, всотувало новий штучний порядок денний, що формувався в медіа-просторі.

Отже, росіян поколіннями привчали до ролі «народу-переможця», «народу-богоносця», народу з особливою «культурно-цивілізаційною місією». Ці орієнтири спричинилися до ґлорифікації минулого, подальшої міфологізації масової свідомості, формування сталого запиту на «перемоги». За браком внутрішніх «перемог» увага перемикається на зовнішні «успіхи».

Одним із них, за планами Кремля, мала стати «блискавична» війна проти України. Проте плани провалилися. Це вже завдало і завдаватиме серйозного психологічного удару по росіянах. Націлені на те, щоб «починати і перемагати», вони опинилися в нетиповій ситуації.

Світ побачив, що Україна цінує кожного солдата. Натомість Кремль ладен жертвувати десятками тисяч життів власних громадян. Світ побачив і бачить, що російська армія – це армія крадіїв, мародерів, ґвалтівників, убивць. Та армія лише віддзеркалює реальний стан речей у суспільстві. Серійні злочини і терор, що їх вона чинить, засвідчують безвихідь і безпорадність не лише військової, а й політичної машини Росії, яка неухильно наближається до поразки, а значить відходить від «переможних ілюзій».

Бібліографія

Війна в Україні – Як ЗСУ виграли битву за Київ / Михайло Жирохов. URL: https://apostrophe.ua/ua/article/society/2022-04-07/bitva-za-kiev-kak-kovalas-pobeda-ukrainskoy-armii/45241

Джохар Дудаєв про Україну та Росію та інших. URL: https://www.youtube.com/watch?v=FWcX1UAIxrM

«Там русский дух, там Русью пахнет». URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2022/08/22/7363888/

Ukraine War, Early August 2022, Part 3 | by Tom Cooper | Aug, 2022 | Medium. URL: https://medium.com/@x_TomCooper_x/ukraine-war-early-august-2022-part-3-de65fd107ef9

Юрій ШАПОВАЛ

Чи є концепція «ментальної війни» Росії проти Заходу прикриттям російських імперських амбіцій?

З-поміж іншого, так. Кожна імперія в той чи інший спосіб використовує елемент стратегічної невизначеності, намагаючись приховати свої реальні плани і наміри. Росія, вдаючись до грубої сили, стверджуючи право сили шляхом «повернення питомо русскіх земель», воднораз перманентно плекає антизахідну спекулятивну риторику.

Ця риторика заснована на прагненні «відродити» Росію як носія особливого культурно-цивілізаційного коду, як світоча православної цивілізації (реанімована ідеологема «Москва – Третій Рим»), як «гаранта» безпеки і стабільності євразійського простору. Проте на заваді цьому «відродженню», яке відбувається із використанням конвенційних військових, економічних («ресурсний націоналізм») і гібридних кіберінформаційних спроможностей, має бути противник. Ба більше – стратегічний ворог. І таким ворогом, за старою доброю радянською традицією, є Захід: США, країни ЄС, Австралія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія, Норвегія, Швейцарія.

Кожна держава, яка поділяє / сповідує євроатлантичні цінності та орієнтири, є цільовим ворогом Росії, оскільки становить пряму перешкоду її експансіоністським прагненням.

Сам термін «ментальна війна» належить Андрію Ільницькому, який з 2015 р. став радником міністра оборони Російської Федерації. У березні 2021 р., виступаючи у ролі експерта з інформаційного протиборства, він запровадив у військово-політичний дискурс поняття «ментальна війна».

В інтепретації кремлівських глашатаїв виходить, що конфлікт з Україною, де Росія реально втрачає тисячі солдатів та одиниць військової техніки, – то ніяка не війна, а «спецоперація». А от західні санкції та засудження Москви – це вже війна справжня і до того ж, «тотальна». До підміни понять російською пропагандою (стовідсотково в стилі роману Джорджа Орвелла «1984») нам не звикати. Але при цьому автори ще й намагаються переконати в якомусь винятковому, ментально обумовленому правдолюбстві Росії – на противагу брехливому «колективному Заходу».

Ось одне з тверджень: «Укронацисти під керівництвом британців та американців усі свої військові дії реалізують, насамперед прораховуючи медіаефект. Ми – навпаки! Інформаційно ми лише обрамляємо військові дії. Дуже дозовано та дбайливо. Ми – люди правди, люди довгої волі!».

Одначе недаремно зіткнення «людей правди» з Росії із колективним Заходом носить характер «тотальної війни», багатовекторного протистояння із залученням асиметричних гібридних методів і ресурсів. Із використанням широкого арсеналу цифрових інструментів і технологій. За цих умов психоінформаційний аспект відіграє неабияку роль.

Росія в контексті «ментальної війни» прагне забезпечити соціальну базу своїй парадигмі. Росія інструменталізує свою «постправду». За реалій інформаційного суспільства найціннішим ресурсом є ретельно оброблені пропа-

гандою широкі верстви населення, на яких спирається сучасний російський імперіалізм. Саме тому Росія не шкодує фінансових ресурсів на підтримку підконтрольних ЗМІ як технотронного засобу поширення експансіоністських і великодержавних ідей, ідеологем, наративів, тез.

Концепція «ментальної війни» проти Заходу має спекулятивне цілепокладання. Це – уявний поділ світу на «своїх» і «чужих», маркування «інакшого» як приписово ворожого, і означення «свого» ментально-символічного простору («лоно Російської цивілізації»), який має бути підконтрольний Москві. До нього, зокрема, мають належати пострадянські держави – Республіка Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, країни Балтії і Україна. Росія конче потребує нового Версалю або нової Ялти. Адже черговий розподіл сфер впливу на світовій шахівниці міг би підтвердити статус Москви як однієї із «наддержав», як глобального «гравця», як «центр сили» (щонайменше рівня держав «Великої сімки»).

Ось що, зокрема, твердять пропагандисти «ментальної війни»: «…У 1990-х Росія була близька до повної загибелі, програш у Холодній війні став катастрофою, але ми змогли повернутися за стіл історії багато в чому не завдяки, а всупереч. У поточному протистоянні із Заходом на карту поставлено практично все, іншого шансу Росія не матиме. Перемога дозволить повернути втрачене в 1990-х і навіть більше: вона дасть майбутнє, шанс та перспективу розвитку; програш – позбавить стратегічної ініціативи та значної частини суб'єктності, запустить процес консервації, занурення в стазу. У разі програшу – що неможливо – станеться остаточна втрата імперських принципів і традицій, перетворення з великими втратами на звичайну регіональну державу. У найгіршому варіанті – громадянська війна та ядерний конфлікт із Заходом із взаємним знищенням західної та східної європейських цивілізацій. Тому сьогоднішнє протистояння із Заходом – тотальна гібридна війна, яку нам не можна програти».

Проте на заваді амбітним геополітичним проєктам Москви стає світова економіка. Частка російської економіки в світовому ВВП становить лише 1,7%. Російська економіка є на 76% сировинною. А частка високотехнологічного сектору становить лише близько 12%. Російська економіка є обмежено конкурентоздатною і помітно поступається економіці США і держав ЄС.

Росія не має реальних перспектив входження до числа країн «золотого мільярду». Росія вимирає. Тисячі міст і сотні тисяч малих населених пунктів перетворилися на «привиди». Росія втрачає свій демографічний потенціал. Росія є одним із лідерів у світі за кількістю самогубств і зареєстрованих випадків онкологічних захворювань. Ці проблеми мають множинний сталий характер і з року в рік накопичуються. Породжені проблеми мають кумулятивний ефект і потенційно здатні спровокувати соціальний вибух у середньостроковій перспективі.

Відтак, російська влада має каналізувати увагу населення за допомогою феномену «медіафренії» – патологічної залежності масової свідомості громадян від уявної картини світу, що її формують підконтрольні ЗМІ. Позаяк інформаційний простір за роки президентства В. Путіна було зачищено, а Росія з «фасадної» демократії перетворилася на тоталітарну поліцейську державу фашистського зразка, альтернативні версії сприйняття подій у царині внутрішньої і зовнішньої політики – відсутні. Канонічні пропагандистські тези, які дозовано вкидаються в інформаційне поле, формують тунельне бачення реальності, сприяють розвиткові прикордонних станів психіки, змушують ле-

вову частку населення діяти реактивно, а не проактивно. Споживати, а не продукувати. А інститути громадянського суспільства в Росії наразі не працюють.

«Глибинний народ» Росії, підтримавши кремлівську політику міжнародного тероризму (Чечня, Грузія, Сирія, Україна) і правового нігілізму (знищення політичної опозиції і громадянських свобод), що її провадить Кремль, насправді неухильно стимулює дефрагментацію, демонтаж власної держави. За умов стану внутрішнього напіврозпаду російська влада шляхом стигматизації колективного Заходу прагне вирішити два завдання: відволікти увагу суспільства на «зовнішню загрозу» та за допомогою ностальгічної пам'яті й дегуманізації «ворожих країн» (передусім держав англосаксонського світу і України) забезпечити соціальну базу прихильників «русского мира».

Отже, концепція «ментальної війни» – це спосіб перевести геополітичне протистояння колективного Заходу (від Австралії до Канади, від Японії до США) із Росією на ціннісно-символічний рівень. Цю концепцію не можна аналізувати окремо від ідеології «русского мира», тверджень про «канонічне православ'я» і «колективну змову» проти Росії. Кожна імперська ідеологія має прямий зв'язок із політичною психосоматикою. Адже подібна ідеологія обумовлює викривлене сприйняття подій. Така ідеологія містить елементи параної, самонавіювання, невротичних станів, емоційних «гойдалок» та ірраціональних переконань.

«Ментальна війна» проти колективного Заходу стає не лише прикриттям російських загарбницьких прагнень, а й свідчить про глибоку колективну травму російського суспільства. Колективна травма (через розпад двох моделей імперій – Російської у 1917 р. та Радянської у 1991 р.), що її підважує інформаційна (цифрова) неписьменність широких верств населення, потребує чіткого інформаційно-енергетичного «каналу виходу», фрустрації – через афективні/силові прояви самолегітимації. Хоча подібне самоствердження і самолегітимація через зовнішню агресію є ознакою невпевненості, одномірності, скованості поведінки.

Колективний експеримент, започаткований ще комуністичною владою, за президентства В. Путіна «вродив плоди». Російське суспільство толерувало, сприйняло і підтримало акти міжнародного тероризму, серійних злочинів проти людяності (Алеппо, Бородянка, Буча, Волноваха, Грозний, Ізюм, Лисичанськ, Маріуполь, Рубіжне…). Подібний шлях історичної самолегітимації має наркотичний ефект. Він породжує ейфорію, «момент насолоди», момент самоствердження. Але це – короткочасний процес.

З точки зору циклічного бачення історії та сучасної кон'юнктури світової геополітики така поведінка приречена на фіаско. І це фіаско частково вже є і далі буде результатом діяльності не лише Кремля, але й переважної більшості росіян. В Україні міста і села в руїнах, а в Росії в руїнах (поки що тільки) мізки так званих простих (а часом і не простих) росіян.

Бібліографія

The Weakness of the Despot. An expert on Stalin discusses Putin, Russia, and the West. / David Remnick. URL: https://www.newyorker.com/news/q-and-a/stephen-kotkin-putin-russia-ukraine-stalin

Fischer, Jeffrey H. A Key Reason for Russia's Colossal Electronic Warfare Failure in Ukraine. URL: https://www.thedefensepost.com/2022/04/13/russia-electronic-warfare-failure-ukraine/

Юрій ШАПОВАЛ

Як / чи впливає історія як дисципліна на ваше усвідомлення цієї війни?

Історія як дисципліна дозволяє вибудувати логічно-аргументаційну базу для раціонального зваженого сприйняття й усвідомлення реалій нинішньої російсько-української війни.

По-перше, збройну агресію Росії проти України, що розпочалася із захоплення Криму 20 лютого 2014 р., слід вписувати в кількасотрічну історію протистояння Києва і Москви. Пам'ятаймо також, що анексія Криму збіглася з «кривавим четвергом» 20 лютого на вулиці Інститутській у Києві. Тоді російські снайпери додали до жертв серед протестувальників понад півсотні осіб.

24 лютого 2022 р. поглибило деморалізацію і дегуманізацію російської політичної традиції. Остання ґрунтувалася на намаганні відновити Радянський Союз у максимально можливих кордонах. Тоді було поховано демагогічні путінські тези про «спільну віру», «спільні родини», «братерство», про «майже один народ», «подібний менталітет» тощо. На зміну їм прийшли мантри про «попередження нападу з боку України», про «захист людей Донбасу», про «необхідність денацифікації і демілітаризації України», яка нібито несе загрозу для Росії. Ось так вчорашнє «віковічне братерство», прокламоване Москвою, перетворилось на банальне зло, якщо говорити в категоріях Гани Арендт.

При цьому інтерпретована на догоду власному месіанству і нібито непохитній величі російська історія стала однією з причин і одним з інструментів легітимізації нинішньої війни Росії проти України. Тож зовсім невипадково вранці 26 лютого 2022 р. на одному з головних пропагандистських російських сайтів «РИА Новости» вийшла запланована раніше стаття «Наступление России и нового мира». Два дні на захоплення України і ось така констатація: «Україна повернулася до Росії. Це не означає, що буде ліквідована її державність, але вона буде перебудована, перебудована і повернута до свого природного стану частини "русского мира"». Матеріал оперативно видалили. Проте зберігся не лише лінк у веб-архіві.

Цитована теза добре законсервована у головах кремлівських нотаблів. А також (як не парадоксально) у головах частини російських інтелектуалів (включно з деякими опозиціонерами, «хорошими русскими»). Ця теза домінує у свідомості так званого простого народу Росії.

«Россия – страна не земледельческая и не торговая, а военная. Ее призвание – быть грозой мира и собирать народы под своим крылом». Це слова з передмови царя Миколи II до підручника історії для кадетських корпусів.

Поведінка сучасної Росії доводить, що російський народ на чолі з Путіним поділяє слова свого останнього царя (до речі, царя-невдахи). Деспотизм, перманентна брехня, відсутність лицарства і честі, ненависть до всього світу і прагнення бути загрозою для нього – ось специфічні параметри Російської імперії, якою пишається російський народ. Бажання видаватися не тим, чим вона є – структурна, універсальна та конститутивна для Росії характеристика.

Ця війна нагадала, що в історії Росія завжди програвала коаліціям держав Заходу і / або Османській імперії / Туреччині, завжди поступалася арміям

країн, які переважали її власну, – морально (волею, гартом, мотивацією), якістю озброєння, бойовою злагодженістю, гнучкістю і тактичним зором. Тут можна пригадати Кримську війну (1853–1856), російсько-японську війну (1904–1905), війну СРСР з маленькою Фінляндією (1939–1940).

У зв'язку з цією, як її називали, «зимовою війною», спостерігаючи за тим, що виробляла сталінська армія у Фінляндії, Черчилль сказав: «Будь-хто може побачити, як комунізм нищить душу нації; як це робить її огидною і голодною в мирі і доводить її зло і гидоту на війні. Ми не можемо сказати, якою буде доля Фінляндії, але не може бути більш сумного видовища [...] ніж те, що цю славну північну расу можна було перемогти і завести в рабство, гірше смерті, дурною, потворною, переважаючою силою». З 2014 р. вже не комуністична, а російська імперська «дурна, потворна, переважаюча сила» намагається просто нищити Україну.

Та війна сталінської Росії зображувалася комуністичною пропагандою та офіційною радянською історіографією як «збройний конфлікт на кордоні з Фінляндією» або як «оборонна війна СРСР проти агресії буржуазної Фінляндії». Путін назвав свою війну «спецопераційою», хоча це є агресія.

Перемогу в тій війні Кремль планував до 21 грудня 1939 р., тобто до 60-річчя Сталіна. Захопити Україну «друга армія світу» планувала за кілька днів, а потім «перемога» була перенесена на 9 травня 2022 р., але цього не сталося.

30 листопада 1939 р. Червона армія розпочала наступ на Фінляндію, а вже 1 грудня у фінському селі Теріокі було створено «спроєктований» раніше «народний уряд» на чолі з комуністом Отто Куусіненом. Плануючи агресію в Україні, путінська Росія мала сформовані не один, а два колаборантські уряди. Та вони не запрацювали.

На тій далекій фінській війні, як і сьогодні в Україні, воювали добровольці з багатьох країн. Світ підтримував Фінляндію, хоча, зрештою, після закінчення боротьби вона втратила 11% своєї території. Загинуло 25 000 фінських вояків, а сталінська армія втратила 126 000 солдатів. Радянські полководці, як і теперішні російські, не шкодували життів своїх підлеглих.

Микита Хрущов згадував настрої в керівництві сталінської Росії після «зимової війни»: «Усі ми – зокрема Сталін – у нашій перемозі відчували поразку від фінів. Це була небезпечна поразка, тому що вона підбадьорила наших ворогів і змусила їх повірити, що Радянський Союз був колосом на глиняних ногах».

Звісно, історичні аналогії – річ небезпечна. Проте минуле у свій спосіб допомагає зрозуміти сьогоднішню війну. І навпаки. Ця війна дає можливість уважніше придивитись до минулого.

Юрій ШАПОВАЛ

Регіон Франкенштейна. Навіщо Росія хоче анексувати Південь України та відтворити Таврійську губернію?

Як відомо, Віктор Франкенштейн створив свого монстра з обрізків мертвих тіл, добутих у склепах, бійнях та анатомічних театрах. Нинішня спроба російських політиків викопати з-під землі давно покійну Таврійську губернію дуже нагадує старання доктора. І закінчиться вона так само сумно.

Провал «спецоперації», як у Росії сором'язливо називають війну проти України, став очевидним навіть найзавзятішим прихильникам Кремля. Ані «демілітаризації», ані «денацифікації» не відбулося, радше навпаки – українська армія стала сильнішою, суспільство – згуртованішим. У цих умовах Москві нічого не залишалося, як перейти до спроби захопити й утримати якнайбільше земель на півдні та сході України, щоб вести мирні переговори з Києвом із сильніших позицій.

Навіщо ж Кремлю знадобилося публічно обговорювати ідею з Таврійською губернією?

Перша причина вже була озвучена – неможливість встановлення контролю над усією Україною та перехід до стратегії утримання окремих областей. Варіантів, як вчинити із завойованими територіями, по суті, лише два. Можна або організувати проголошення «Херсонської народної республіки», а потім визнати її «незалежність», або безпосередньо включити зайняті райони до складу Росії. Судячи з усього, другий варіант визнаний надійнішим. По-перше, впровадження російської чи «кримської» адміністрації простіше та швидше, ніж пошук достатньої кількості місцевих колаборціоністів для створення ілюзії «незалежного» державного апарату. По-друге, Кремлю тепер уже байдуже – запровадять нові санкції за підтримку сепаратистів чи за анексію. І потретє, роздача нехай і нелегітимних, але все ж таки російських паспортів сильніше впливає на долю території, ніж документів «ХНР». Щонайменше «ощасливлених» херсонців можна буде мобілізувати до лав армії Росії.

Але друга причина – економічна – анітрохи не менш важлива. Справа в тому, що Крим – це регіон із проблемним господарством. Добре почувалися в ньому лише прибережні міста-держави (Херсонес, Каффа) та крихітні гірські князівства (Феодоро). Великомасштабним утворенням доводилося спиратися на материк. Так, більша частина Боспорського царства розташовувалась на Кубані, а до складу Кримського ханства входила ще й Північна Таврія – інакше продовольства всім кримчанам могло не вистачити.

Логіка ця була зрозуміла російській імперській владі, тому за неї материкові повіти спеціалізувалися на хлібі, півострівні – на всьому іншому. До речі, після першої анексії Криму 1783 р. у складі Таврійської області була Кубань – і лише 1820 р. Тмутараканський повіт було передано до Області Війська Чорноморського. І так, Херсон до складу Таврії ніколи не входив, будучи столицею окремої губернії. Тож якщо російські чиновники всерйоз взялися за історичні реконструкції, їм доведеться спершу вивчити матчастину.

Революція 1917 р. поставила питання приналежності й структури губернії руба. За Третім універсалом Центральної Ради Крим не входив до складу України – бо там передбачалося створення кримськотатарського суб'єкта майбутньої демократичної федеративної Росії. Більшовицький переворот поклав край цим планам.

Але саме тоді сама історія провела експеримент, який продемонстрував залежність Криму від України. У 1918 р. материк і півострів вступили в конфлікт, і Київ розпочав блокаду Перекопа та Чонгара. За три місяці Криму почав загрожувати голод, і його представники погодилися розпочати переговори щодо приєднання. А в 1919–1920 рр. білогвардійці відновили дореволюційні межі губернії.

Більшовики 1920 р. розірвали природний зв'язок, приєднавши Крим до Росії. Втім, уже 1954 р. логіка перемогла, і півострів перейшов до УРСР.

Отже, розмови про відтворення губернії – це ще й завуальоване визнання економічної несамостійності Криму. Зневірившись здолати водну проблему, росіяни вирішили просто завоювати потрібні їм землі.

Третю причину можна назвати соціально-психологічною. Оскільки російського параду перемоги на Хрещатику в найближчому майбутньому не передбачається, а 9 травня вже близько, Кремлю вкрай потрібен хоча б проміжний успіх «спецоперації». І цілком логічно запропонувати росіянам старе, добре прирощення земель. І хоча «ХерсонНаш» і близько не стояв поряд із «КримНаш», це все ж таки краще, ніж нічого. Та й мобілізувати людей у Росії на захист «своїх кордонів» простіше, ніж на допомогу «ХНР». А, крім того, в контексті пришвидшеного руху Росії назад у минуле та стрімкої реставрації імперських символів і практик, перейменування «республік» на «губернії» більше не виглядає неможливим.

Та й не можна скидати з рахунків особисті амбіції деяких кримських політиків, які мріють про розширення простору своєї влади.

Але всупереч первинному плану, наміром відтворити Таврійську губернію Кремль вкотре продемонстрував прямий зв'язок Криму з Україною, наслідки розриву якого він так і не зміг подолати. Немає жодних сумнівів, що й нова територіальна одиниця буде так само нежиттєздатною у відриві від інших українських земель, які Москві не втримати. І цілком можливо, що російська влада це усвідомлює, і тому на анексію Північної Таврії не піде, спробувавши розміняти її на Донбас. У перший тиждень травня все стане зрозумілим.

У будь-якому випадку піднімати з могили давно померлі сутності – не найкраща затія.

Занадто часто вони оберталися проти своїх творців.

Бібліографія

Першопублікація: Крим. Реалії. URL: https://ru.krymr.com/a/krym-voyna-rossii-ukraina-tavricheskaya-guberniya/31823903.html

Сергій ГРОМЕНКО

Як Україна врятувала Землю від чергової світової війни

Одним із найпоширеніших аргументів, яким деякі західні політики виправдовують свою бездіяльність у протидії Росії, є т. зв. «недопущення ескалації». Мовляв, якщо дуже активно допомагати Україні, то вона почне вигравати, а то й вторгнеться на російську територію. А Москві нічого буде втрачати – і вона вдасться до ескалації, почне бомбити об'єкти в країнах НАТО, а то й запустить ядерні ракети. Словом, для них допомогти Україні означає наблизити Третю (чи навіть Четверту) світову війну. Однак правда полягає в тому, що все відбувається з точністю до навпаки. І перемога України в теперішній війні з Росією є найкращою запорукою уникнення подальших війн. Зокрема і світових.

Один із найочевидніших уроків, яких навчила нас Друга світова війна, – умиротворення агресора не працює! І це не залежить від конкретної країни чи часу. Це радше базова загальнолюдська установка – не вдовольнятися наявним, а хотіти щоразу більшого. Апетит приходить під час їжі. Протистояти цій спокусі можуть лише святі відлюдники, а керівники агресивних країн до них точно не належать.

Уже сучасникам Адольфа Гітлера стало зрозуміло, що стратегія його умиротворення, яку провадив Невілл Чемберлен, ганебно провалилася. Так, у Британії певні кола до останнього сподівалися, що нацисти закінчать свою експансію на «возз'єднанні» німецьких земель. Коли цього не сталося, вони вірили, що агресія Райху буде спрямована на схід. Ніхто не хотів оголошувати чергову війну за 20 років після завершення попередньої – через це можна було втратити голоси виборців. Що ж, за цю сліпоту довелося заплатити сотнями тисяч життів рядових британців.

Те, що Росія не напала б на Україну в 2014 р., якби міжнародна спільнота показала зуби після втручання Москви у війну в Сирії, а ще краще – після нападу на Грузію 2008 р., здається доведеним фактом. Борис Джонсон публічно визнав, що недостатня реакція на спробу анексії Криму підштовхнула Володимира Путіна до вторгнення 2022 р. Однак всі ми міцні заднім умом, а тодішній президент США Барак Обама запропонував Росії «перезавантаження», замість убивчих санкцій.

Як ми вже знаємо з історії, світові війни не розпочинаються в один день – до них веде тривалий шлях підвищення ставок. І лише коли агресор «ковтає» одну фішку, то береться за другу (мені можуть заперечити, що Перша світова вибухнула миттєво, але це ілюзія – воєнні дії на Балканах тривали з 1908 р.). Тож доволі логічно було б припустити, що чим раніше ми покладемо край зазіханням нападника, то тим меншою буде заплачена за це ціна.

І справді. Німеччина 1941 р. (напад на СРСР) була набагато сильнішою за себе в 1940 р. (напад на Францію). У 1939 р. (напад на Польщу), природно, вона була ще слабшою, а 1938 – іще. Перемога над Берліном у кожен попередній рік коштувала б дешевше для всіх. Тож можна вельми обґрунтовано стверджувати, що якби Британія та Франція атакували Гітлера, заступившись

за Чехо-Словаччину, то до світової війни справа б не дійшла. Все обмежилося б локальним конфліктом.

Погляньмо на аналогії з нашою ситуацією. Те, що Російська Федерація зробила з Білоруссю, – це як аншлюс Австрії Райхом навесні 1938 р. Не за формою, але по суті, хай навіть процес не завершено. Хотів Алєксандр Лукашенко чи ні, але його країна стала плацдармом агресивної війни, тому аналогію можна вважати доречною.

Захоплення Криму з Донбасом – це як Судети восени того ж року. Про паралелі було написано не раз, не варто повторюватися. Однак, на щастя, цього разу були й відмінності. Вирішальна з них полягала в тому, що колективний Захід не лише не підтримав агресора, але й прийшов на допомогу жертві. Так, ми можемо скільки завгодно нарікати на слабкість санкцій чи недостатність військової підтримки, але факт залишається фактом – США та Європа виступили за Київ, а не Москву. Уроки з історії були винесені, і Мінські угоди – ні разу не Мюнхенська змова (доводити протилежне можуть лише ідіоти або пропагандисти).

Нарешті, теперішня велика війна – це момент біфуркації, який світ не зміг гідно пройти в березні 1939 р. Тоді Чехо-Словаччина, всупереч торішній угоді, була розчленована. І ані Захід не став на її підтримку, ані власні еліти не захотіли закликати народ чинити збройний опір. Результат усім відомий – за пів року наступною жертвою впала Польща, і світова війна стала реальністю. Причин тому було дві. По-перше, Райх суттєво посилився коштом чеських ресурсів. А по-друге, Гітлер переконався у бездіяльності Заходу.

У 2022 р. все сталося навпаки. Українці масово взяли зброю до рук, чим здивували не лише нападників, але й усю планету. Ну а Захід не кинув Україну напризволяще, навіть якщо нам не до вподоби повільність окремих країн. У підсумку масштабна російська агресія захлинулася, і бойові дії тепер ведуться там, де і передбачалося, – на більше у Кремля просто не вистачає сил.

То чому ж я стверджую, що Україна врятувала Землю від чергової світової війни? Все просто. Якби ми капітулювали, ніщо б не завадило Путіну завдати наступного удару по Польщі чи Литві – і от тоді б Третя (Четверта) світова точно б почалася. Бо, здобувши Україну без бою, Путін, як і Гітлер тоді, значно посилився б ресурсно, а Захід був би деморалізований. Втеча з Афганістану і так підірвала віру західних народів в їхні еліти, українська ж поразка взагалі стала б катастрофою.

І це не мої домисли. Збігнєв Бжезінський недарма стверджував, що Росія без України – не імперія. Про необхідність включити українців у лави «єдиного російського народу» не казав тільки лінивий російський імперіаліст. У книзі Джорджа Фрідмана «Наступні 100 років», виданій 2009-го, прямо передбачався російський імперський реванш на початку 2020-х. Лише одне пішло не за планом – Україна не була швидко переможена, тож ресурсів на повноцінну війну в Європі у Росії не знайшлося.

І не треба думати, що стаття 5 угоди про НАТО врятувала б європейців. Міграційна криза на польському кордоні восени 2021 р., організована Кремлем, показала безсилля євробюрократії – а скільки таких гібридних атак у Путіна в рукаві! А якби атаки зазнала Молдова чи Фінляндія, які не були в НАТО? А якби Угорщина «попросила» б зайти російських «миротворців», щоб

перемогти «бандерівських недобитків» у Карпатах? Наша швидка поразка зробила б всі ці сценарії дуже ймовірними.

Ось саме тому Україна своєю боротьбою і врятувала світ. Не змігши проковтнути її, Путін не зважиться на подальшу ескалацію, та й нову армію йому вже нізвідки буде взяти. Солдатів-то жінки ще понароджують, а от танків – ні.

Тому ми зараз б'ємося не лише за своє майбутнє, а за майбутнє всієї планети.

Поки ми стоїмо – чергової світової війни не буде.

Бібліографія

Першопублікація: https://lb.ua/news/2022/06/08/519377_yak_ukraina_vryatuvala_zemlyu_vid.html

Сергій ГРОМЕНКО

У чому плутанина в термінах «росіянин» та «русский» та що з цим робити?

Термін «росіянин» занадто багатозначний і має часом протилежні трактування. Чи не варто його структурувати?

З початком повномасштабної російської агресії шоковані нелюдськістю агресора українці нерідко називали окупантів емоційними назвами «орки», «русня» тощо. Однак після того, як минув перший шок, то дедалі більше людей усвідомлює: на нас напала Росія, вбивають і хочуть знищити українців як націю та виправдовують ті злочини не якість міфічні істоти, а росіяни. Тож варто повертатися до справжніх назв. Тим паче, що насправді нічого незвичного для своєї моделі поведінки російські окупанти не роблять, то природно для них і подібні злочини стосовно українців вони раніше чинили неодноразово.

Але треба розібратися з самим терміном «росіяни», адже в нього не одне значення.

Кого в українській мові називають «росіянами»?

1) громадян Росії чи підданих її правителів (російською – «россияне»);

2) тих, хто відносить себе до Росії;

3) росіян за етнічним походженням (російською – «русские»).

Перший та третій пункти – чітко визначені категорії і на відмінності між ними в російській мові і відповідно незручності перекладів українською наголошувалося неодноразово. Тоді як другий пункт доволі розпливчастий, аж до, приміром, громадян європейських країн, неросіян за етнічним походженням, але таких, хто ідеологічно ідентифікує себе як росіянин, тобто головне – що він себе хоча б час від часу так називає чи дозволяє називати іншим.

Коли ми пишемо про «*росіян*» у контексті нападу Росії на Україну, то маємо на увазі насамперед перші дві категорії, які російською мовою або передаються, або в принципі можуть передаватися як «***россиянин***». Тоді як самі окупанти – незалежно від їх етнічного походження – через панівну у їхньому середовищі парадигму «русского мира» називають себе «***русскими***», з якими в українській мові асоціюється насамперед етнічне походження.

Колись вживлюваний у Росії термін «***россияне***» хоча іноді там ще й використовується, але він відійшов на другий план, тоді як у контексті окупації України майже завжди вживається «***русские***» (*тут і далі цей термін вживається в російськомовній транскрипції*). Щоб підтвердити мої слова, достатньо переглянути словоформи «*я россиянин*» та «*я русский*» у пошукових сервісах інтернету. Мало того, навіть коли хтось каже, що не всі росіяни підтримують агресію чи навіть борються проти війни, то теж пише не про «*россиян*», а про «**русских**», хоч і «**хороших**». І хоча згадана термінологія є насамперед російською проблемою, але через неї є певне непорозуміння і в українській мові.

Для істориків такого роду труднощі в понятєвому апараті не є новими. Щоб розрізнити росіян за етнічним походженням (синоніми: «національність», «народність») від громадянина Росії, або означити в перекладі укра-

їнською слова «**русский**», «**российский**» та похідні від них, історики нерідко (коли це має значення) в дужках пояснюють щось на кшталт «*мовою оригіналу*» – "*русский*"», або «*мовою оригіналу "российский"*». Загалом такі пояснення здавалися стандартними, адже в 1990-ті – на початку 2000-х років усе, здавалося б, йшло до того, що оцей розподіл – «**русский**» як етнічне походження і «**россиянин**» як громадянин Росії та «**российское**» як приналежне Росії – закріпляться в російській мові як сталі означення. Однак ідеологія «руского міра» цей розподіл знищила.

Щоб зазирнути до коріння проблеми, нагадаю, що у XIX – на початку XX ст., на думку тогочасної влади, в Російській імперії було три «*гілки*» «*русских*» – етнічні українці (під назвою «малороси»), білоруси та росіяни (під назвою «великороси / великоруси»), але жодним чином не етнічні калмики чи буряти. **Тобто тоді практикований владою термін «*русские*» був ширшим за сучасних «*росіян за етнічним походженням*» і разом з тим, набагато вужчим, ніж це практикується нині.**

Изъ первой таблицы явствуетъ, что въ общей массѣ населенія Таврической губерніи *русскіе* представляютъ собою значительно преобладающій элементъ—1.025.310 чел. обоего пола, или 70,8%, причемъ въ гораздо большей степени въ лицѣ малорусской вѣтви (42,2%), чѣмъ великорусской (27,9%). Явленіе это всецѣло относится къ сельскому населенію уѣздовъ, среди котораго малороссы составляютъ половину всего поуѣзднаго населенія (50,1%), великоруссы же немного больше ⅓ части (22,6%). Въ городскомъ населеніи, наоборотъ, преобладаніе приходится на долю великороссовъ, которыхъ оказывается около половины (49,1%), малороссовъ же только 10,4%. Какъ

Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.
Т. 41: Таврическая губернія. С.VI

Натомість тепер час змінився, і «русскими» називають себе всі прихильники «русского мира», незалежно від етнічного походження. І, що важливо, так само їх називає і влада Росії. Тому це змішування етнічних росіян з «русскомировцами» в російській мові ще міцніше, ніж в українській. І саме тому потворніше.

Змінити російське слововживання ми не можемо, але українською означити російське етнічне походження відмінним від «русскомировского» значення терміном нам цілком під силу. Адже багато етнічних росіян, насамперед тих, хто за політичною самоідентифікацією є українцем, тобто органічною складовою українського народу – громадян України різних національностей, є беззаперечними супротивниками «русского мира».

Так, справді, в Росії так і не склалося з розвитком національного проєкту – уся потуга постійно спрямовувалася і спрямовується на імперське будівництво. Не склалося з реальним долученням до цивілізованого світу.

Але навіть там думки про потребу відмови від імперії та переходу до національного будівництва не нові, вони лунали й лунають. Можливо, згодом, після поразки рашизму, такі погляди візьмуть гору. Але нам не слід чекати такої перемоги – потрібно вже зараз термінологічно відокремити імперців та «русскомировцев» від етнічних росіян.

Для цього можна використати вже раніше вживаний саме в цьому значенні термін «**великорос**», попередньо нагадавши його історію. Нині він не надто популярний, але у визначальний час столітньої давнини – на межі 1917

і 1918 років, коли в багатьох були сподівання на Росію як федерацію, складовою частиною якої мала стати не лише Україна, а й Великоросія, Дон, Кубань тощо, цей термін був доволі вживаним і ним означали саме етнічних росіян. Існувала навіть така газета – «Великоросс», в якій, власне, визнаючи право на самовизначення інших народів і навіть ставлячи за приклад Україну, Дон та Фінляндію, і лунали заклики до національного самовизначення великоросів.

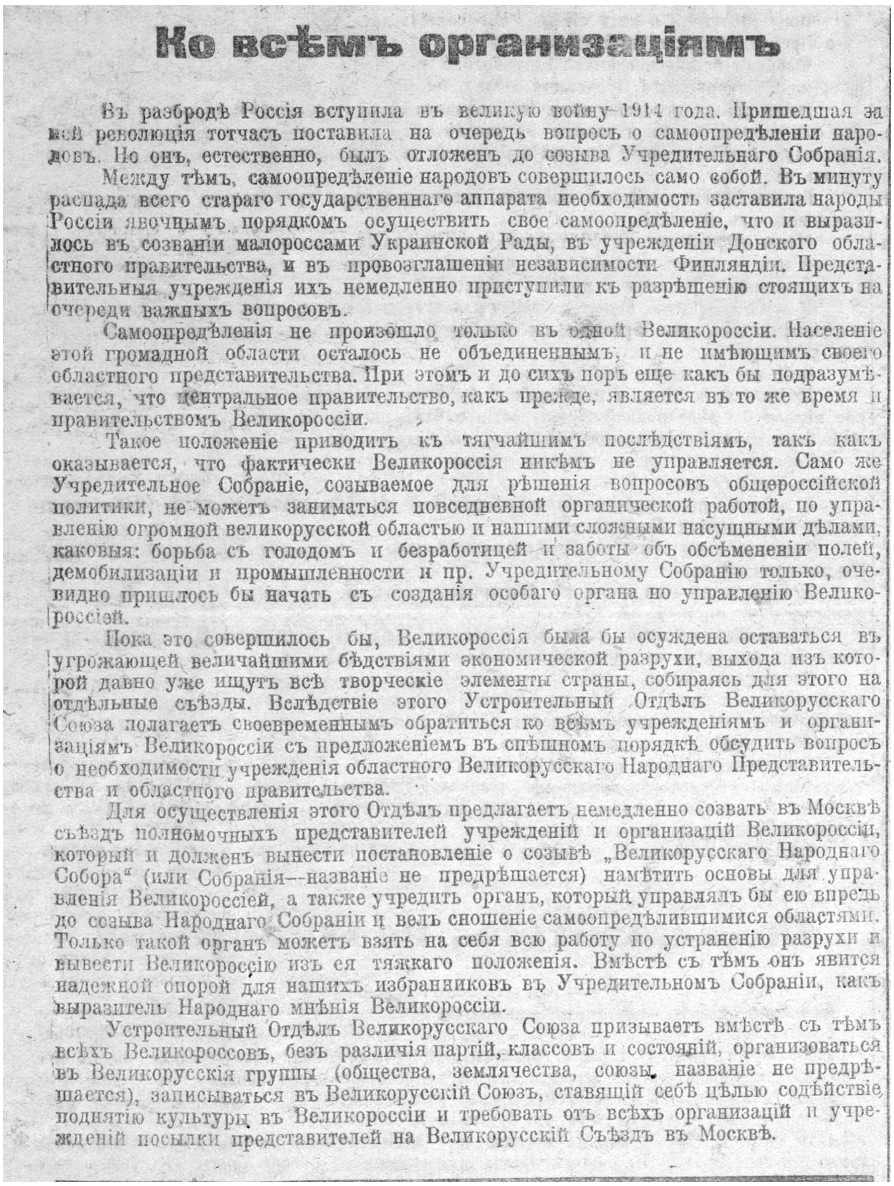

Ко всѣмъ организаціямъ

Въ разбродѣ Россія вступила въ великую войну 1914 года. Пришедшая за ней революція тотчасъ поставила на очередь вопросъ о самоопредѣленіи народовъ. Но онъ, естественно, былъ отложенъ до созыва Учредительнаго Собранія.

Между тѣмъ, самоопредѣленіе народовъ совершилось само собой. Въ минуту распада всего стараго государственнаго аппарата необходимость заставила народы Россіи явочнымъ порядкомъ осуществить свое самоопредѣленіе, что и выразилось въ созваніи малороссами Украинской Рады, въ учрежденіи Донского областного правительства, и въ провозглашеніи независимости Финляндіи. Представительныя учрежденія ихъ немедленно приступили къ разрѣшенію стоящихъ на очереди важныхъ вопросовъ.

Самоопредѣленія не произошло только въ одной Великороссіи. Населеніе этой громадной области осталось не объединеннымъ, и не имѣющимъ своего областного представительства. При этомъ и до сихъ поръ еще какъ бы подразумѣвается, что центральное правительство, какъ прежде, является въ то же время и правительствомъ Великороссіи.

Такое положеніе приводитъ къ тягчайшимъ послѣдствіямъ, такъ какъ оказывается, что фактически Великороссія никѣмъ не управляется. Само же Учредительное Собраніе, созываемое для рѣшенія вопросовъ общероссійской политики, не можетъ заниматься повседневной органической работой, по управленію огромной великорусской областью и нашими сложными насущными дѣлами, каковыя: борьба съ голодомъ и безработицей и заботы объ обсѣмененіи полей, демобилизаціи и промышленности и пр. Учредительному Собранію только, очевидно пришлось бы начать съ созданія особаго органа по управленію Великороссіей.

Пока это совершилось бы, Великороссія была бы осуждена оставаться въ угрожающей величайшими бѣдствіями экономической разрухи, выхода изъ которой давно уже ищутъ всѣ творческіе элементы страны, собираясь для этого на отдѣльные съѣзды. Вслѣдствіе этого Устроительный Отдѣлъ Великорусскаго Союза полагаетъ своевременнымъ обратиться ко всѣмъ учрежденіямъ и организаціямъ Великороссіи съ предложеніемъ въ спѣшномъ порядкѣ обсудить вопросъ о необходимости учрежденія областного Великорусскаго Народнаго Представительства и областного правительства.

Для осуществленія этого Отдѣлъ предлагаетъ немедленно созвать въ Москвѣ съѣздъ полномочныхъ представителей учрежденій и организацій Великороссіи, который и долженъ вынести постановленіе о созывѣ „Великорусскаго Народнаго Собора“ (или Собранія—названіе не предрѣшается) намѣтить основы для управленія Великороссіей, а также учредить органъ, который управлялъ бы ею впредь до созыва Народнаго Собранія и велъ сношеніе самоопредѣлившимися областями. Только такой органъ можетъ взять на себя всю работу по устраненію разрухи и вывести Великороссію изъ ея тяжкаго положенія. Вмѣстѣ съ тѣмъ онъ явится надежной опорой для нашихъ избранниковъ въ Учредительномъ Собраніи, какъ выразитель Народнаго мнѣнія Великороссіи.

Устроительный Отдѣлъ Великорусскаго Союза призываетъ вмѣстѣ съ тѣмъ всѣхъ Великороссовъ, безъ различія партій, классовъ и состояній, организоваться въ Великорусскія группы (общества, землячества, союзы, названіе не предрѣшается), записываться въ Великорусскій Союзъ, ставящій себѣ цѣлью содѣйствіе поднятію культуры въ Великороссіи и требовать отъ всѣхъ организацій и учрежденій посылки представителей на Великорусскій Съѣздъ въ Москвѣ.

«Великоросс», 7 січня 1918 р. (25 грудня 1917 р. за старим стилем)

До того ж, термін «великороси», «Великоросія» були популярними серед українців і навіть серед більшовиків України. І при цьому ні в кого не йшлося про поняття «великорос» як імперський конструкт, який покликаний підкреслити існування інших, менш вартісних «росів». Йшлося про національність (народність) і територію, де ця національність має створити свою державу – Великоросію. Яка, власне, керівництвом УНР розглядалася як одна із складових майбутньої федеративної Росії, нічим не «вища» за Україну.

Чи грабує Великоросія Україну.

Часто доводиться чути, що Великоросія „грабує" Україну, що з останньої вивозиться на північ величезна кількість різних припасів, що скоро їй — самій прийдеться „пухнуть з голоду". Цим-же з'ясовується й зростаюча дорожнеча по наших містах — у селян, немов-би-то, в самих уже майже нічого не зосталося, не те, що до міста підвозити, — все „москалі" витягли.

Инших товарів.

Тютюну й тют. приладдів	60 ваг.
Готового взуття . . .	456 пар
Мила	15 ваг.
Великих сел.-госп. знар.	612 шт.
Кос, серпів, пилок, сокир і инш.	98.985 шт.
Брусків для кос . .	35.000 шт.
Насіння	25·480 п.
Паточн. харчу . . .	40.924 п.

Цифри ці, звичайно, не повні-саме тому, що не все те, що вина Україні, а руйнація транспорту, яка не дає налагодити вірний підвоз.

До того-ж, Україна ж не даремне дає Великоросії своїх запасів, а одержує за них дуже добру платню крамом, у якому вона сама має потребу. Приблизно за цей-же термін вона одержала від Півночи:

Бавовняних тканин 14.208011арш.
Льонових тканин . 1.500.000 арш.

«Більшовик», 17 травня 1919 р.

Можна навіть стверджувати, що використання терміна «русский» для означення етнічних росіян частина українців розглядала як реально антиукраїнське по суті, адже цим самим начебто підкреслювалася теза про *не-існування українців,* яка надзвичайно популярна серед громадян Росії вже у наш час. Цікава деталь: під час проведення влітку 1917 р. Всеросійського сільськогосподарського перепису одним із питань була «національність господаря», і в інструкції говорилося про «великоросів», «малоросів», «білорусів», але не було «**русских**». На жаль, матеріали перепису залишилися нерозробленими. Паралельно (але не водночас) із цим проводився перепис населення міст, де теж було питання про національність.

4. Отмѣчается національность (народность) домохозяина, обозначаемая по возможности болѣе точно (великороссъ, малороссъ, бѣлоруссъ, литовецъ, полякъ, латышъ, эстонецъ, финнъ, карелъ, еврей, нѣмецъ, татаринъ, башкиръ, армянинъ, киргизъ и т. под.).

Примѣчаніе. Въ качествѣ общаго признака, опредѣляющаго принадлежность къ національности, принимается родной языкъ. Установленіе болѣе точныхъ признаковъ, детализирующихъ распредѣленіе населенія по національностямъ, предоставляется губернскимъ и областнымъ переписнымъ учрежденіямъ.

Инструкція по производству всероссійской сельскохозяйственной
и поземельной переписи і всероссійской городской переписи 1917 года. Петроград, 1917

Оскільки точніші ознаки «розподілу населення за національностями» віддавалися на розсуд губернським переписним установам, то якщо оцінювати за дописами до українофобської газети «Киевлянин», в сільськогосподарському переписі в українських губерніях, принаймні на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, термін «малорос» було замінено на «українець». «*Русские*» так і не з'явилися.

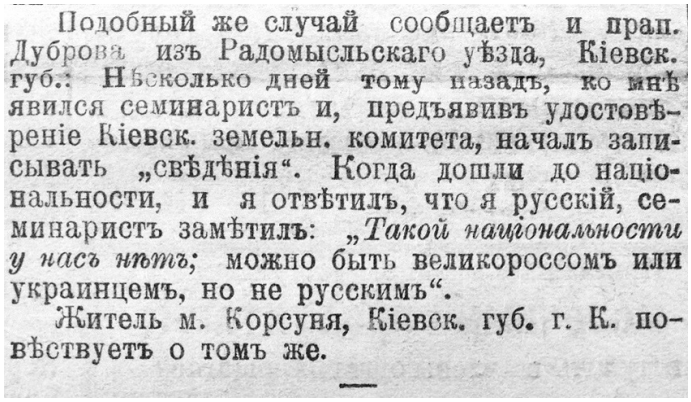

Подобный же случай сообщаетъ и прап. Дуброва изъ Радомыльскаго уѣзда, Кіевск. губ.: Нѣсколько дней тому назадъ, ко мнѣ явился семинаристъ и, предъявивъ удостовѣреніе Кіевск. земельн. комитета, началъ записывать „свѣдѣнія". Когда дошли до національности, и я отвѣтилъ, что я русскій, семинаристъ замѣтилъ: „*Такой національности у насъ нѣтъ;* можно быть великороссомъ или украинцемъ, но не русскимъ".

Житель м. Корсуня, Кіевск. губ. г. К. повѣствуетъ о томъ же.

—

«Киевлянин», 18 серпня 1917 р.

А от у Києві, схоже, замість «великоросів» все-таки записали «*русских*», при цьому дозволивши «українців», а не замінивши ними «малоросів». Термін «русские» як синонім великоросів ще існував певний час, а перед переписом 1926 р. українська сторона навіть ініціювала відмову від поняття «русский» і заміну його на «великорос». Мета зрозуміла – терміном «русский» традиційно означалися три народності, а не одна. Але в Кремлі не погодилися, наполігши на абсолютній тотожності понять «русский» та «великорос». У переліку національностей під час перепису (народностей) саме ці дві назви – перша основна і курсивом – додаткова, – йшли першими.

№№ по порядку.	Названіе народности.
1	Русские *Великоруссы.*
2	Украинцы.
3	Белоруссы.
4	Поляки.
5	Чехи.
6	Словаки.
7	Сербы.
8	Болгары.
9	Латыши.
10	Литовцы.

Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XVII: Союз Советских Социалистических Республик. С. 106

Цікаво, що українська сторона на той час означала як синоніми терміни «*росіянин*» і «*великорос*», і тому у відповідь на настанову Кремля була змушена погодитися замінити ці означення поняттям «руський». Що і було зафіксовано в інструкціях до проведення перепису.

Щоби точніш записувати про осіб, які, може, називатимуть себе „руський", треба, щоби ці особи точно визначали, за кого саме — руських (росіян), українців чи білорусів вони себе вважають. „Росіянин" (великорос) вважається за те саме, що й „руський", і в особистих картках записується „руський".

Інструкційні вказівки до заповнення й розроблення відповідей на запитання про національність, рідну мову і письменність.

Національність. В інструкційних вказівках до питання про національність було зазначено:

Питання про національність має на меті вияснити етнографічний склад населення. За кого (з національности) він себе вважає—це вирішає той, кого запитують. На випадок, коли хто вагається дати відповідь, перевага надається національності матери. Що перепис має на меті вияснити етнографічний склад населення, то, відповідаючи на запитання 4, не можна плутати національність з релігією, підданством, громадянством або перебуванням на території якоїсь республіки.

Відповідь на питання про національність може бути й неоднакова з відповіддю на запитання 5, про рідну мову.

Щоб точніш записувати про осіб, які, може, називатимуть себе «руський», треба, щоб ці особи точно визначали, за кого саме руських (росіян), у райців чи білорусів вони себе вважають. «Росіянин» (великорос) вважається за те саме, що й «руський» і в особистих картках записується «руський» («Інструкція як відповідати» ЦСУ України [2]).

[2]) Цю інструкцію затвердило ЦСУ Союзу.

Пояснювальні зауваження до XI т. (Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XI: Українська Соціялістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся: Національність, Рідна Мова, Вік, Письменність. С. 195)

Російською пояснення звучало трішки інакше. Зокрема, не згадувалося слово «національність» (то була принципова відмінність перепису на теренах УСРР), натомість говорилося про три народності – українську, великоруську і білоруську – та, по суті, затверджувалося перейменування великоросійської народності на «*русскую*».

2) «Для уточнения записи об украинской, великорусской и белорусской народностях в местностях, где словом «русский» определяют свою народность представители трех этих народностей, необходимо, чтобы лица, называющие при переписи свою народность «русский», точно определяли, к какой именно народности: украинской, великорусской (русской) или белорусской они себя причисляют; записи «русский» и «великоросс» считаются тождественными». (Циркуляр № 14).

Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XVII: Союз Советских Социалистических Республик. С. 101

Така ж ситуація була і з визначенням рідної мови. І в цьому питанні українська сторона теж пропонувала принципово позбутися терміна «русский», замінивши його «великорусским». Але результат знову був прямо протилежним: по суті, було зафіксовано термінологічну заміну «великорусского языка» на «русский», причому в українськомовному перекладі це знову пролунало як «руська» (мова), оскільки до того повним синонімом слова «великоросійська» вважалася «російська».

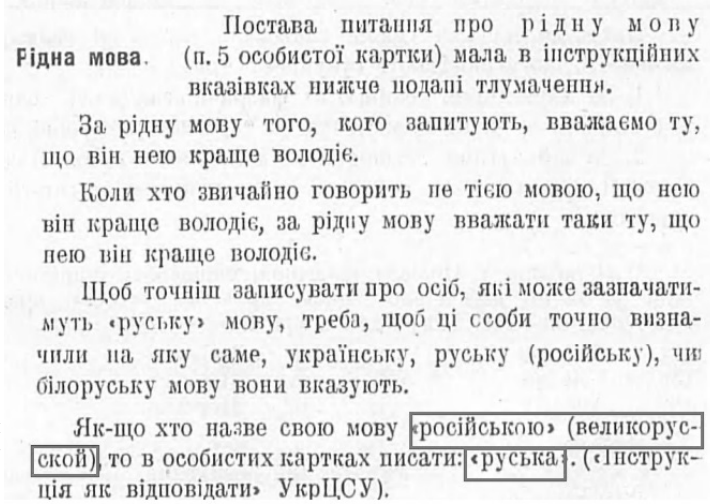

Рідна мова. Постава питання про рідну мову (п. 5 особистої картки) мала в інструкційних вказівках нижче подані тлумачення.

За рідну мову того, кого запитують, вважаємо ту, що він нею краще володіє.

Коли хто звичайно говорить не тією мовою, що нею він краще володіє, за рідну мову вважати таки ту, що нею він краще володіє.

Щоб точніш записувати про осіб, які може зазначатимуть «руську» мову, треба, щоб ці особи точно визначили на яку саме, українську, руську (російську), чи білоруську мову вони вказують.

Як-що хто назве свою мову «російською» (великорусской), то в особистих картках писати: «руська». («Інструкція як відповідати» УкрЦСУ).

Пояснювальні зауваження до XI т. (Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XI: С. 195)

І хоча українськомовний термін «**руська мова**» на означення російської повносправно так і не увійшов у вжиток, все ж таки тривалий час його застосовували паралельно із звичним для нас поняттям «**російська мова**».

Хто зна, як склалася б ситуація, якби тоді вдалося відстояти «великоросів», як на тому наполягала українська сторона? Можливо, це навіть вплинуло б на перебіг подальших подій. Адже «*русские*» для означення великоросів – то вже перемога асиміляторів, бо навіть у концепті «трьох гілок» «великороси» були однією з ТРЬОХ гілок, а, отримавши «загальну» назву, стали тим «**стовбуром**», від якого можна відсікати засохлі «гілки».

З пропозицією повернути для означення росіян за етнічним походженням термін «великороси» лунають застереження, що цей термін автоматично передбачає повернення і до поняття «малороси» стосовно українців. Але це не так.

Не передбачає.

Як не передбачає такого повернення і незмінена назва «білоруси», існування яких термінологічно підважується насамперед поняттям «*русские*», а не «великороси».

Звернемося до практики Української Народної Республіки. Ще наприкінці грудня 1917 р. в УНР був оприлюднений проєкт Конституції УНР, у п. VIII якого йшлося про узаконення права на національно-персональній автономії «**великоруської народності**» та відзначалася потреба мати окремого міністра у справах великоруської народності.

Щоправда, у затвердженій 29 квітня Конституції УНР про потребу мати окреме міністерство вже не йшлося (пункт про національно територіальну автономію зберігся). Але цьому є просте пояснення – в Конституції не було переліку міністерств, тоді як реально міністерство у великоросійських справах вже давно діяло, і навіть 28 квітня подало на затвердження Центральної Ради законопроєкт про великоруські Установчі збори в Україні. Так само, до речі, як і міністерство єврейських справ – про єврейські національні Установчі збори. Тобто «великорус», «великорос» – це було буденне означення етнічних росіян.

VIII. Національні союзи.

65) Кожна нація України має незаймане право на національно персональну автономію в межах Української Народньої Республіки. се б то право на самостійне порядкування свого національного життя. — Народности великоруська, еврейська і польська вже тепер користуються правом на національно-персональну автономію. —

70) В кабінеті міністрів Української Народньої Республіки мусять бути міністри по справах організованих в національні союзи народностей; при тім по справах народностей великоруської, еврейської й польської мають бути міністри окремі. — Так саме і в Генеральнім Суді мусять бути суд'ї по цих справах в кількости, установленім законом.

З проєкту Конституції УНР.
Народна Воля. 2 січня 1918 р.
(20 грудня 1917 р.)

Тов. Міністра еврейських справ пан Хургін, заявляє, що Міністерство еврейських справ виготувало законопроєкт про еврейські національні установчі збори. Цей законопроєкт уже затвержено еврейською національною радою. Міністр прохає передати законопроєкт на розгляд комісії по вироблению конституції, з тим, щоб остання в спішному порядку подала його на розгляд Ради.

Рада затверджує цю пропозіцію.

З аналогичною пропозіцією звертається до Ради і міністр великоросійських справ пан Одинець—Міністерство великоросійських справ—говорить міністр, виробило законопроєкт про скликання великоруських Установчих Зборів. Зважаючи на сучасне тяжке становище важливо, щоб законопроєкт цей скоріще став законом та щоб його як найскорше розглянули в тій самій конституційній комісії.

І ця пропозіція одноголосно приймається.

З засідання Малої Ради
27(28) квітня 1918 р.
«Робітнича газета», 30 квітня 1918 р.

Відсутність іншої назви для великоросів (етнічних росіян), аніж надана «згори», пояснюється, на мій погляд, тим, що у стані великоросів, на відміну від українців, до 1917 р. просто не переймалися національним будівництвом і на час актуалізації такої проблеми у них, втім як і в білорусів, іншої, окрім

визначеної владою, назви не існувало. Але якщо білоруси і в національному, і в псевдонаціональному радянському державному проєкті йшли торованим українцями шляхом, то у великоросів із національним будівництвом не склалося, і невдовзі після розгону Всеросійських установчих зборів вони повернулися на імперський шлях. Власне, остаточне зникнення з дискурсу поняття «великорос», яке в радянській національній політиці у вигляді словоформи «*великоруський шовінізм як основна небезпека у національному питанні*» затрималося до початку 1930-х років, засвідчило остаточну відмову від російського (великоросійського) національного проєкту і повернення до імперського. Схоже, що цьому сприяла і зміна означення слова «Росія» на СРСР у назві великої імперії і залишення такої об'єднувальної назви в її уламку – «РСФРР», з 1991 р. – Російській Федерації. З будівництвом «*совєтского міра*», тобто «*совєтского народа*» у Кремлі, зрештою, не склалося. Тож у РФ, знову знехтувавши національним проєктом, зміцнивши м'язи та врахувавши попередній досвід, взялися за формування «русского мира».

Тоді як цілком адекватний та актуальний донині шлях розвитку Великоросії пропонували прихильники її національного розвитку ще на початку 1918 р. Зокрема, в одній із статей «Великоросса» наголошувалося: «*Я, як великорос, що знає недоліки мого народу, вважаю для себе ганебним і неприпустимим виправдовувати та захищати мій народ від ненависті звільнених народностей*». Слід відзначити, що для великоросів Росії це твердження сьогодні актуальне як ніколи.

Націонализмъ и великорусскій соціализмъ.

Я хочу сегодня въ нѣсколькихъ словахъ охарактеризовать отношеніе россійской соціалистической части общества къ знаменитой формулѣ нашей революціи о самоопредѣленіи народовъ.

И сразу въ недоумѣніи сталкиваюсь съ непонятной мнѣ двойственностью, точнѣе, съ разрѣленіемъ всѣхъ народовъ Россіи на двѣ группы: первая группа—Великороссія, одна, изолированная, стоящая внѣ формулъ и законовъ; вторая группа—всѣ другіе народы Россіи: Украйна, Финляндія, Польша; Кавказъ; Донъ; Сибирь; Латвія и пр.

Примѣненіе формулы самоопредѣленія народовъ къ каждой изъ этихъ двухъ группъ представителями россійскаго соціализма трактуется.

Я, какъ великоросъ, знающій недостатки и достоинства моего народа, считаю для себя позорнымъ и недопустимымъ оправдывать и защищать мой народъ отъ ненависти освобожденныхъ народностей.

Я и мой народъ достаточно горды, чтобы не только не защищаться, а наоборотъ; жестоко обрушиваться противъ такой формы выражденія національнаго чувства, какъ шовинизмъ.

Относясь съ уваженіемъ къ другимъ народамъ; я требую безусловнаго уваженія къ моей группѣ, Великороссіи. И у меня на это есть не только право закона справедливости; но и право исторіи.

Вирізка з газети «Великорос», 28 (15) січня 1918 р.

Вочевидь, запропонований мною термін «великороси» не є незаперечним, – хоча б тому, що сьогодні його можуть розуміти зовсім не так, як 100 років тому. Але ж є нагальна потреба відокремити визначення етнічного походження насамперед тих українців за політичною самоідентифікацією, які є росіянами за етнічним походженням, від означення послідовників «русского мира», від сьогоднішніх агресорів. А там, дивись – і великороси в самій Росії скинуть імперське ярмо та стануть на нормальний цивілізований шлях розвитку.

Перевага терміна «великорос» полягає в тому, що його немає потреби вигадувати, варто лише повернутися до того означення, що вже було у вжитку і значення якого є зрозумілим.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Які стратегії й тактики використовує Росія в інформаційній війні проти України?

Які меседжі були ідейною основою для вторгнення в Україну у лютому 2022 р.? Чому пропаганда насилля здобула високий рівень підтримки в російському суспільстві?

Російське повномасштабне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. стало шоком для цивілізованого світу. Незважаючи на чисельні оперативні дані та сигнали розвідок, політики, науковці, аналітики широкого спектра переважно поділяли позицію, що Путін блефує, доводячи до апогею послідовну тактику брінкменства*. Однак, всупереч здоровому глузду і теорії раціональної дії, президент Росії прийняв рішення про початок війни в Україні.

Ключовими елементами наративу, що був використаний для виправдання військової інтервенції, стали денацифікація, тобто визволення України від нацистів, що здійснюють геноцид російськомовного населення, а також демілітаризація, що мала на меті роззброєння України та недопущення розміщення на її території військових баз НАТО. Ця картина світу, що була представлена президентом Росії у день нападу на Україну, була абсурдною. Плани російської офіційної влади діяти за схемою швидкого захоплення держави, як це вже відбувалося в радянський період історії із такими країнами, як Угорщина (1956), Чехословаччина (1968), Афганістан (1979), підкріплені останніми тактичними успіхами Росії з подавлення демократичних протестів у Білорусі і Казахстані, були провалені. Натомість українці у всій багатовимірності власних ідентичностей – етнічних, мовних, релігійних, культурних – згуртувалися на захист власної держави і виявили безпрецедентну громадянську солідарність і єдність у питанні протистояння російському вторгненню та захисту власних демократичних прав і свобод.

Ідеї денацифікації та демілітаризації здійснили істотний інформаційний вплив, в основі якого – культивування образу нациста як уособлення колективного ворога, що перманентно загрожує існуванню великої російської держави. Таким чином, Росія була представлена не як агресор, а як сторона, що захищається – від нацистів, а також НАТО, що нарощує свою присутність в Європі, а отже, неодмінно здійснить напад на Росію. Ключовий прийом пропаганди – змусити повірити в екзистенційну загрозу для виправдання агресії – спрацював. Більшість росіян, засвоївши цю спотворену інтерпретацію минулого та сучасності, висловилася на підтримку військових дій Росії в Україні. Станом на липень 2022 р., за даними Левада-Центру, таких було 76% респондентів. Однак, залишається відкритим питання, наскільки ці дані є репрезентативними. Адже, як влучно зазначив французький філософ Етьєн Балібар, «просити громадян поліцейської диктатури "зайняти позицію" – непристойність».

Репресивний дискурс, що панує в російському суспільстві, унеможливлює з'ясування, яка частка російського населення дійсно демонструє підвищену

* Вид активності, особливо в політиці, що передбачає доведення ситуації до максимального ступеню небезпеки з метою залякування та примушування до певних дій.

толерантність до насилля в його крайньому прояві в Бучі, Маріуполі, Херсоні, а яка вдається до тимчасового лоялізму щодо дій центральної влади з метою виживання в «країні закручених гайок». Росіяни перебувають у тому історичному моменті, коли волі однієї людини достатньо, щоб нація опинилася в заручниках і стала маріонеткою у катастрофічній за своїми наслідками військовій авантюрі, політичному проєкті «великої і могутньої Росії», від імені якої здійснюються масові вбивства мирного населення, бомбардуються міста та атакуються атомні електростанції в Україні.

Тож питання, чому росіяни підтримують війну, – амбівалентне в тому значенні, що ми не знаємо на нього достовірної відповіді. Ключовими мотиваційними драйверами конформізму росіян можуть бути як конфронтаційна напруга, так і страх. Разом із тим, у нинішньому контексті це не має вирішального значення, адже позиція більшості громадян Росії аж ніяк не впливає на перебіг війни в умовах диктаторського режиму, що панує в цій країні. Тож більш нагальним на сьогодні видається інше питання: чи хочуть росіяни бачити Путіна лідером нації і яку ціну вони готові платити за його імперські амбіції? Чи існує Росія на мапі світу як колективний суб'єкт?

Спецслужби Росії генерували дані, що відповідали уявленням Путіна про Україну як про цілком проросійську територію, яку можливо взяти під повний контроль за три дні. Чи спровокувала в цьому контексті асиметричність інформації, яку має Путін, ефект бумеранга? Які суперечності в намірах та наслідках політичної поведінки Путіна?

Путін у власному пориві утвердження нового світового порядку, розпочавши повномасштабну війну в Україні, розповсюдив низку пропагандистських штампів і кліше. Проте допустив низку прорахунків, репутаційні та політичні втрати від яких важко переоцінити.

Так, зокрема, ідея щодо недопущення розширення НАТО, що була одним із ключових публічних аргументів Кремля для виправдання війни з Україною, продемонструвала недалекоглядність російського лідера – до складу північно-атлантичного блоку у липні 2022 р. увійшли де-факто Фінляндія і Швеція, при цьому низка країн заявила про перегляд і збільшення власних витрат на військовий комплекс.

Ідея великої і могутньої Росії, яка активно насаджувалася у засобах масової інформації роками і десятиліттями, в контексті нападу на Україну спровокувала потужний санкційний тиск Європи і США, а також безпрецедентну міжнародну ізоляцію Росії, чия економіка перебуває під загрозою стагнації і рецесії.

Прагнення Путіна відмежувати та дистанціювати Україну від Європи також обернулося повною протилежністю. Війна спровокувала тектонічні демографічні процеси на континенті, які де-факто інтегрували Україну в Європу через багаточисельних біженців, які здобули підтримку в більшості європейських країн.

Фальсифікація історії, викривлений наратив, до якого недноразово вдавався Путін, спровокували підвищений інтерес до українського питання не лише в колі політиків і дипломатів, а й серед широких верств громадськості Європи

і світу. Тонкощі і хитросплетіння української історії тепер у центрі багатьох інтелектуальних майданчиків – від телевізійних ток-шоу до університетських аудиторій. Кількісний вимір тих, хто чимдалі більше занурюється в питання щодо історії України та прагне осягнути цю тему без кремлівських штампів і кліше, неухильно збільшується.

Отже, дискримінаційна риторика кремлівського диктатора щодо країн західного світу, зокрема України, маючи сумнівну вагу в середині російського суспільства, завдала колосальних репутаційних втрат Росії, що в історичній перспективі матиме наростаючий деструктивний вплив на соціальний, економічний, культурний розвиток російського суспільства.

Як впливає на сприйняття війни в Україні наратив, згідно з яким Росія війн не починає, вона їх завершує? Чи можна стверджувати, що нинішня війна стала переломним моментом у сприйнятті Росії на міжнародній арені як держави-терориста?

Багаторічна війна в Чечні, блокування вступу Грузії до НАТО, агресивна риторика щодо країн Балтії, захоплення Криму, недопущення демократичних змін у Білорусі та Казахстані, союзництво з Башаром аль-Асадом із Сирії та зближення з Китаєм, повномасштабна війна з Україною не залишає ілюзій щодо прагнення Росії до регіонального та, ймовірно, світового домінування. У Росії панує національний наратив, у центрі якого – «Велика вітчизняна війна», що утверджує ідеологію росіян як народу переможців, а переможці не можуть бути водночас вбивцями. Тож одна із базових пропагандистських стратегій – викликати повагу і нав'язати страх – у контексті війни з Україною була застосована для чергового маскування – самопрезентації російських військових сил як визволителів і борців за повернення втрачених територій та «поневолених» російськомовних громадян. Разом із тим, прагнення до географічного та військового домінування, ігнорування норм міжнародного права та дипломатії, сумарно із масованими бомбардуваннями в Україні, блокуванням логістичних ланцюгів евакуації мирного населення, погрози застосування ядерної зброї спровокувало новий вимір сприйняття Росії як держави-терориста.

При цьому терористична активність Росії спостерігається не лише у зовнішньому вимірі, на рівні військових атак проти цивільного населення в Україні, але й активно застосовується у внутрішньодержавній інформаційній та соціальній політиці, спрямованій на унеможливлення будь-яких проявів інакомислення та свободи слова. У Федеральному законі від 4 березня 2022 р., що у ЗМІ здобув назву «Закон про військову цензуру», передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність за розповсюдження інформації, що дискредитує збройні сили Росії. Будь-яка альтернативна точка зору, що суперечить офіційним даним державних органів влади, є підставою для притягнення до відповідальності. Цей нормативно-правовий акт став пусковим механізмом ліквідації незалежних ЗМІ, громадських та правозахисних організацій у Росії. Вихід із ринку потужних міжнародних соціальних медіа, ізолювання більшості росіян від західних ЗМІ, активна пропаганда через RusNet та пропутінське телебачення посилили інформаційний вакуум для російських

громадян, що стали заручниками наперед визначених смислів і культурного партикуляризму.

Чи можна дати однозначну відповідь на питання, де проходять кордони війни в Україні і хто є її учасниками? Як вплинула нинішня війна на колективну ідентичність у Європі?

Прагнення до містифікації історії, утвердження виняткового статусу росіян як народу визволителів створює химерне уявлення про війну в Україні як про гібридну війну західного світу проти Росії. Де факто, в Україні триває повномасштабна міждержавна війна, коли Росія, порушуючи всі норми міжнародного права, напала на територію суверенної держави. Військова інтервенція Росії мобілізувала значну частину західних демократичних країн, що сприйняли її як тривожний сигнал для всього цивілізованого світу і надали безпрецедентну гуманітарну і військову підтримку Україні та її громадянам. У цьому сенсі війна проти Росії згуртувала значні сили й ресурси союзників України, що ознаменувало глобальну ціннісну і ресурсну опозицію Росії у цій війні. Саме в цьому контексті світоглядної, ментальної війни події в Україні поступово стали глобальним символом боротьби за демократичні права та свободи.

Війна в Україні спровокувала істотні зміни в системі міжнародних відносин. Так, під час голосування за резолюцію Генасамблеї ООН від 2 березня 2022 р. з вимогою негайно припинити застосування Росією сили проти України, Китай та інші 35 держав, включно з Індією і Пакистаном, утрималися. Проти цієї резолюції проголосували лише 5 держав – Росія, Білорусь, Північна Корея, Ерітрея та Сирія. 141 держава підтримала цю резолюцію, хоча політичний курс деяких із них залишається антизахідним.

Зовніші загрози мали своїм наслідком зміцнення колективної ідентичності в Європі. Незважаючи на те, що європейці відмовилися вводити повні санкції проти російської нафти, економічна та енергетична війна, до якої вдалися західні партнери України, стала вагомим чинником стримування Росії. Численні протиріччя в колі Європейського Союзу було знято, зважаючи на загрозу тотальної війни, ключова увага наразі сконцентрована на розрахунку ефективності та ризиків спільної політики протидії військовій агресії Путіна.

Бібліографія

Aggression against Ukraine: resolution. United Nations digital library. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3959039?ln=en

Конфликт с Украиной: июль 2022 года. Пресс-выпуск Левада-центра от 1 августа 2022 года. URL: https://www.levada.ru/2022/08/01/konflikt-s-ukrainoj-iyul-2022-goda/print/

Face a la guerre // Philosophy magazine. Edition speciale Ukraine. Avril 2022. P. 35.

Оксана ЗОРИЧ

Розділ II

ВІД КИЄВО-РУСЬКОЇ СПАДЩИНИ ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ. УКРАЇНА У ПРОСТОРІ ПРОТИСТОЯННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА СХІДНОДЕСПОТИЧНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

«[…] Тоді Україна пристала до Московщини, як країна слов'янська до слов'янської, як єдин люд слов'я[нський] до друг[ого] слов'янського, так щоб жити укупі, зарівно, як колись буде віки між слов'янсь[кими] людьми. Але скор[о] побачил[а] Україн[а], що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський значе усерівно, що ідол і мучитель […]»

«Книга буття українського народу» (1845–1846 рр.)

Чому хрещення князем Володимиром Русі вважається підмурком української державності?

У 2022 році 28 липня стало офіційним державним святом – Днем Української Державності. Досі цього дня в Україні традиційно вшановували пам'ять київського князя Володимира Святославича як святого і рівноапостольного хрестителя Русі, а з 2008 р. – відбувалися державні заходи в рамках відзначення Дня Хрещення Руси-України. Усі святкування цього дня засновані на баченні особливої ролі князя Володимира і здійсненого ним хрещення для історії України та її державності. Московити здавна заперечували зв'язок українців із київським князем, нахабно присвоївши саму назву Русі і посягаючи на весь без винятку її «історичний спадок». Вісім років тому голослівні посягання на історію переросли в пряму військову агресію. Та московитам не виграти цієї війни, як і не заперечити ролі князя Володимира в більш як тисячолітній історії української державності.

Для різних історичних епох київський князь Володимир Святославич (980–1015) мав стабільну репутацію визначного реформатора Русі – величезної країни від Чорного до Балтійського моря з центром у Києві. Основною його реформою вважають здійснене в кінці X ст. хрещення Русі, яке, за сучасними мірками, розглядається як важливий державницький акт. Справді, хрещення принесло не лише зміни у повсякденні практики мешканців Русі, але й нові цінності та ідеали. Церква стала місцем здобуття освіти, водночас духовні люди повчали і наставляли (особливо часто – ворогуючих між собою князів). Водночас церковна ієрархія поєднувала різні частини Русі з центром у Києві, де окрім столу великого князя знаходилася резиденція руського митрополита (у Софійському соборі).

Та найважливіше, князь Володимир прийняв християнство з Константинополя. Столиця Візантії, наймогутнішої на той час держави, стала взірцем для розбудови власної політичної організації. Показово, що перші княжі монети – срібник і златник Володимира – є імітаціями монет візантійських імператорів. Перекладені з грецької на церковнослов'янську мову твори підказували зразки ідеального правління. Наприклад, відоме нам «Повчання» князя Володимира Мономаха (1113–1125) є типовим для візантійських правителів твором для повчання нащадків (зрештою, сам автор був онуком імператора Костянтина Мономаха).

Нарешті, хрещення забезпечило Русі повноправне місце серед тогочасних християнських держав. Згадаймо, саме навернення князя Володимира ознаменувалося шлюбом із сестрою візантійського імператора – «порфіродородною» принцесою Анною. Правителі Візантії не родичалися з язичниками. А вже наступник Володимира Святославича – київський князь Ярослав Мудрий – породичався з багатьма європейськими династіями. Значення Володимирового хрещення промовисто оцінив сучасник тих подій – руський митрополит Іларіон. У його «Слові про Закон і Благодать», виголошеному у Софійському

соборі чи у Золотих воротах у 1040-х рр., він зазначив, що за князя Володимира про Русь «стали чути і знати в усіх кінцях землі».

З часом усвідомлення значимості акту хрещення Русі спровокувало особливе пошанування самого князя Володимира. Через століття після самої події, на поч. XII ст. редактор «Повісті минулих літ» – першого руського літопису – у повідомленні про смерть і поховання Володимира Святославича під 1015 роком фактично закликав визнати князя святим: «Будучи християнами, ми не воздаємо князю належних почестей… а якби ми старання і молитви виголошували Богові за нього в день смерті його, то Бог за ревність нашу його би прославив. Нам належить Бога молити за нього, адже через нього [князя] ми Бога пізнали».

Поза тим, до кола святих київського князя почали зараховувати вже після загибелі Русі в 1240 р. Підставою для іменування князя святим було здійснене ним хрещення. І вперше це відбулося саме на українських теренах, у межах Галицько-Волинського князівства – безпосереднього спадкоємця традицій київського княжіння. Так, у повідомленні про військову виправу Данила Романовича в Чехію, за якою послідувала коронація 1253 р., редактор Галицько-Волинського літопису 1260–80-х рр. порівняв володаря із хрестителем Русі, «святим і великим Володимиром». І лише через кілька десятиліть князя Володимира називатимуть святим у Новгороді, а ще пізніше – на московських теренах.

Та особливого пошанування князь Володимир удостоївся саме в Україні. У текстах церковних поминань князя XV–XVI ст. його названо «батьком народу, породженого святим хрещенням». Підтримка особливої пам'яті про хрестителя Русі виявилась важливим чинником внутрішньої консолідації та збереження власної ідентичності для української княжої еліти у Великому князівстві Литовському та Короні Польській. Могутній волинський князь – Василь-Костянтин Острозький (1526–1608), один із претендентів на польську корону і по факту «некоронований король Русі», вважався сучасниками достойним продовжувачем «справи Володимира». Адже завдяки князю «нащадки Володимирового хрещення» отримали друковану Біблію церковнослов'янською мовою (Острозьку Біблію видано у 1581 р.).

Через менш як два десятиліття після смерті могутнього волинського князя православний митрополит Петро Могила (1633–1647) з найближчими сподвижниками у Києві обґрунтували у друкованих виданнях ідею руського народу. До останнього зарахували всіх нащадків Русі з теренів Речі Посполитої, при цьому піддані московського царя з цього кола вилучалися. «Батьком» цього народу визнано святого князя Володимира. При цьому в 1630-х рр. було заявлено про віднайденння мощей князя, а також відновлено Десятинну церкву, яка впродовж наступних століть стала головним «місцем пам'яті» про князя для всіх вірних Київської митрополії.

Невдовзі під гаслами захисту релігійних прав вихідців «Церкви Володимира» гетьман Богдан Хмельницький розпочав у 1648 р. війну, яка ознаменувалася створенням Української Козацької держави – Війська Запорозького, що в різних формах проіснувала до кінця XVIII ст. На початку XX ст., у 1918 р., родовий герб князя Володимира – тризуб – став основним державним символом Української Народної Республіки. І нині він є основним атрибутом незалежної України.

Підтримка особливої пам'яті про князя Володимира в різних державних утворах на українських теренах – Галицько-Волинського князівства, Української Козацької держави, Української Народної Республіки, Західноукраїн-

ської Народної Республіки, Української Держави, Карпатської України – забезпечувало і нині забезпечує зв'язок незалежної України із державою київського князя Володимира Святославича. Московити зухвало заперечують цей зв'язок, як і саме історичне право українців на належну їм «спадщину Володимира». Першим це почав робити творець московської державності – князь Іван III (1462–1505), який після захоплення Новгорода заявив, що українсько-білоруські терени у складі Великого князівства Литовського мають належати йому як єдиному нащадку князя Володимира. На підкріплення своїх претензій він наділив себе титулом «государ всія Русі», а його син Василій III (1505–1533) розпочав повномасштабне вторгнення на білоруські терени та українську Сіверщину. Проти цієї агресії об'єдналися всі інші численні нащадки Рюриковичів, які бачили своє майбутнє у європейській державі Ягеллонів – правителів Корони Польської і Великого князівства Литовського. Як результат, командувач об'єднаної литовсько-руської армії Костянтин Іванович Острозький (1460–1530) розгромив московитів 1514 р. у битві під Оршею. Важливо, син славетного полководця – уже згаданий Василь-Костянтин Острозький – пережив останнього з московських Рюриковичів – царя Федора Івановича, який помер у 1598 р. Перед тим, його батько, психічно хворий московський деспот Іван Грозний, вбив свого старшого сина Івана. Обрив зв'язку московитів з династією Володимира ознаменувався більш як десятилітньою «смутою», що завершилась сходженням на московський трон представника боярського роду Романових у 1613 р.

Майже через століття правнук Михайла Романова, тиран і деспот Петро I, назвав свою державу Росією. Присвоєння іменування Русі московитами засновувалось на царській протекції, що переросло в пряму анексію теренів Війська Запорозького із Києвом – саме їх традиційно іменували «Руссю», а під впливом церковних ідентифікацій – «Малою Руссю». Можна сказати, що присвоєння московитами історичної спадщини Русі на поч. XVIII ст. стало підсумком територіального захоплення козацької України, стартом чого став перехід під московську протекцію гетьмана Богдана Хмельницького в Переяславі 1654 р. та поява московських залог в українських містах. Пізніше за час кількасотлітнього існування створеної Петром I імперії її ідеологи сформували концепцію триєдиного народу, підвладного нащадкам Володимира у Москві. Одним із способів утвердження цих маніпуляцій стали влаштовані по всій імперії у 1888 р. урочистості з відзначення 900-ліття хрещення Русі.

Присвоєння московитами «спадщини Володимира» таке ж нелегітимне, як і назва їхньої держави. Для цього достатньо простої згадки, що хрещення Русі розпочалося саме в Києві – столиці Володимира, і саме в Києві впродовж більш як тисячі років князя Володимира називали «батьком народу», а пригадування його діянь відігравало консолідуючу роль в епоху короля Данила та гетьмана Богдана. Тривала традиція історичної пам'яті про князя Володимира забезпечує ексклюзивне історичне право Києва на державу і спадщину Володимира, а також зв'язок із нею української державності. Відтак у теперішній боротьбі за незалежність України мусять згинути, як роса на сонці, не лише московські полчища, а й їхні знамена з путінськими фейками про міфічний триєдиний народ.

Ярослав ЗАТИЛЮК

Чи має підстави «антинорманська теорія» походження Русі?

Так званий антинорманізм є явищем російської культури, що виник невдовзі після офіційного утворення Російської імперії в середині XVIII ст.

Засновником антинорманізму можна вважати російського вченого Михайла Ломоносова. Приводом до появи цієї інтелектуальної течії стала праця запрошеного до імперії німецького історика Герарда Фрідріха Міллера, написана 1749 р. Міллер був одним із перших, хто обґрунтував концепцію скандинавського походження князівської верхівки Русі на підставі критичного аналізу відомих на той час джерел.

Ломоносов виражав позицію тих придворних кіл, які сприйняли результати наукової студії як образу держави, потрактувавши висновки історика в політичних категоріях. Буцімто, як так може бути, що назва імперії і давні попередники нинішніх государів походять від шведів, з якими незадовго до того точилася війна на смерть? Як можуть ці чужинці й вороги мати бодай якийсь стосунок до виникнення нашої держави?

Ця емоційна реакція профанів на перші академічні дослідження історії Русі й поклала початок «антинорманській теорії». Це, власне, ніколи й не була єдина теорія. Упродовж наступних двох із половиною століть існував широкий спектр наукових і паранаукових конструкцій, об'єднаних спільною рисою. А саме – запереченням суттєвого впливу скандинавів-германців на економічні, політичні й етнонімічні процеси в Східній Європі VIII–X ст. Антинорманісти намагалися довести, що походження Русі (як терміна, як держави, як спільноти, відомої за текстами IX–X ст.) було яким завгодно, тільки не норманським. Русів виводили з сарматів, балтів, кельтів та самих слов'ян.

У загальних рисах «методологія» антинорманістів зводилася до того, щоб підважити прямі свідчення джерел, що вказували на зв'язок ранньої Русі зі скандинавами, та зібрати побільше інших (як правило, опосередкованих, двозначних або й відверто фальшивих) матеріалів, якими можна було б обґрунтувати зворотне. Аргументацію зазвичай добирали під уже готовий висновок.

Незалежно від джерельної бази та її аналізу, уявлення більшості антинорманістів були засновані на логічній помилці і маніпулятивній схемі. Вони закидали своїм опонентам майже расистське переконання, начебто східні слов'яни були «нездатні» до створення держави і цивілізованих форм життя. Насправді ж у науці ніколи не йшлося про оцінку «здатностей» і ранжування народів, а лише про реконструкцію минулого, як воно відбулося. Отже, вважаючи норманські витоки Русі неприйнятними, антинорманісти у своїх побудовах міняли північних германців на інші зайшлі спільноти (при цьому заміна норманів на іраномовні групи, західних слов'ян або кельтів гідності східного слов'янина чомусь не принижувала).

Антинорманісти, як не парадоксально, створили норманізм, уявили свого опонента як собі подібну течію. «Боротьба двох теорій» є, власне, самоствердним антинорманістським міфом, який серйозна історія історіографії не може

поділяти. Від середини XVIII ст. триває наукове обговорення початків Русі. На його маргінесі й розмістився антинорманізм, що значною мірою випадає з поняття «наука».

Втім, він бував дуже різної якості. Окрім відверто слабких паранаукових текстів, у його межах виникали цілком респектабельні праці таких учених як Костомаров, Гедеонов чи Іловайський. Чимало зроблених ними влучних спостережень і дотепно поставлених питань стали вельми корисними для подальших студій. Їхні праці займають своє важливе місце в академічній історії ранньої Русі. Однак це радше приємні винятки. В українській історіографії XIX–XX ст. антинорманістські тенденції у працях окремих учених були пов'язані здебільшого або із впливом слов'янофільства російського «розливу», або із вказівками «зверху».

Поза дослідницьким контекстом протистояння антинорманізму з т. зв. норманізмом розгорталося у публіцистичній, ба навіть політичній, площині. Як культурне явище, ця довга полеміка стоїть у ряді таких суто російських світоглядних дискусій як, наприклад, слов'янофільство versus західництво. В СРСР антинорманізм став ледь не офіційним баченням витоків Русі. Поряд із антизахідництвом та радянською «редакцією» російського слов'янофільства це бачення походження Русі дуже добре вкладалося в політику конструювання радянської патріотичної історії, особливо напередодні і після Другої світової війни. Крах СРСР позбавив антинорманізм державно-інституційної бази. Тепер ця інтелектуальна течія залишається здебільшого в Росії і то поза межами «високої науки». Втім, останнім часом антинорманістські погляди висловлювали керівники держави-агресора, що знов таки корелює з активною антизахідною риторикою.

На сьогодні у світовій науці існує консенсус щодо визначної ролі скандинавів у східноєвропейській історії Епохи вікінгів (кінця VIII – початку XI ст.). Зокрема, йдеться про ключовий вплив скандинавських імпульсів на виникнення київоруської державності, а також про північногерманське походження основної маси тих, кого в IX–X ст. називали «русь». Такий висновок є найпростішим несуперечливим поясненням сукупності джерел, писемних і археологічних. Наука має у розпорядженні прямі свідчення незалежних одне від одного текстів про скандинавську приналежність русів (Бертинські аннали, Ліутпранд Кремонський, «Повість временних літ»), їх походження з півночі та етнографічні особливості, що зафіксовані саме для північних германців (Ібн Фадлан та арабські географи, Лев Диякон), ономастичний матеріал та чіткі вказівки на відмінність русів від слов'ян (договори русів із Візантією X ст., трактати Костянтина Багрянородного, арабські географічні твори, «Повість временних літ»). Окрім текстових джерел (відомих в основній масі ще у XVIII ст.), зараз накопичено масштабний фонд археологічних даних (цілковито відсутніх на момент появи антинорманізму). Вони переконливо засвідчують присутність і поширення скандинавів у Східній Європі з другої половини VIII до середини XI ст., а також важливість норманів у формуванні давньоруської матеріальної культури у X–XI ст.

В Епоху вікінгів до Східної Європи проникають підприємливі, воєнізовані нормани, що використовують її як транзитну зону на шляху до східних та південних ринків арабських країн і Візантії. Їхня активність є «східним крилом»

аналогічної експансії скандинавів на заході Європи. Цих норманів джерела називають «Русь», а сучасна наука – русами або ранньою руссю. Найбільш переконлива етимологія слова пов'язує його з германським коренем зі значенням «веслувати». Це добре пояснюється тим, що прибульці з півночі переміщувалися по східноєвропейських просторах річками на суднах за допомогою весел.

Руси являли собою розрізнені групи, які не були і не могли бути носіями сформованих традицій державності (якої на їхній батьківщині ще не було і яка виникне паралельно з києворуською). Одна з груп русів, яка торгувала з Візантією, осіла на Середньому Дніпрі наприкінці IX ст. і заснувала Київ як свою базу на місці попередніх слов'янських поселень. З цими русами й пов'язано походження києворуської держави та її правляча династія. Внаслідок тривалого співжиття зі слов'янами у Середній Наддніпрянщині руси до середини XI ст. асимілюються і розчиняються у слов'янському населенні, але залишають йому в спадок свою назву «Русь».

Бібліографія

Androshchuk F. Vikings in the East. Essays on Contacts along the Road to Byzantium. Uppsala, 2013.

Duczko W. Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden-Boston, 2004.

Клейн Л. С. Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон. Санкт-Петербург, 2009.

Толочко А. П. Очерки начальной руси. Київ: Laurus, 2015.

Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. (Серія «Україна крізь віки», Т. 4). Київ, 1998.

Филипчук О. Studia Byzantino-Rossica: Експансія, війна та соціальні зміни. Чернівці, 2013.

Franklin S., Shepard J. The Emergence of Rus. 750–1200. London – New York, 1996.

Вадим АРІСТОВ

Чи руйнував Київ і «переносив столицю» Русі Андрій Боголюбський?

Взяття Києва 1169 р. віддавна стало поворотним пунктом у російській схемі історії. Історики XIX ст. вважали, що саме після цього «давня столиця» була остаточно принижена і новий центр Русі перемістився до міста Володимир Суздальської землі. Далі в XIV ст. столиця «переїхала» до Москви, а у XVIII ст. – до Петербурга. Постать Боголюбського і його діяння виконували ключову роль у цьому потужному історичному міфі про «перенесення столиці» і «перетікання державності» від княжого Києва до Московії.

Цей міф фатально вплинув на український історичний наратив, спричинивши появу свого віддзеркалення. В «українській версії» міфу залишився весь фактичний кістяк, змінилася тільки оцінка «подій» з позитивної на негативну. У публіцистиці та наукових працях розтиражовано образ Андрія як першого князя-московита, деспота, який штурмом здобув Київ, вщент зруйнував його і переніс столицю до Володимира-Суздальського. Подія 1169 р. нерідко постає як перша війна московитів проти українців. Нині, через аналогію з сучасним російським вторгненням, міф про похід на Київ отримав нове дихання. Аналогія, втім, некоректна.

Суздальський князь особисто не брав участі в поході коаліції князів на Київ. Його представляв син Мстислав. У часи, коли князь був усе ще більше військовим вождем, аніж главою держави, це був промовистий знак. Андрій не був єдиним організатором і натхненником походу. Проти тодішнього київського князя Мстислава Ізяславича рушили війська не стільки Андрія, скільки інших князів. Під містом зібралися сили більшості нащадків Володимира Мономаха, провідного княжого клану Русі того часу. Представником його старшої гілки був і сам Мстислав Ізяславич. Цікаво, що проти коаліції на стороні київського князя виступав молодший брат Андрія Боголюбського Михайло – син Юрія Довгорукого від другої дружини. Загалом тут зібралися контингенти зі Смоленської, Чернігівської, Суздальської, Переяславської, Муромо-Рязанської, Полоцької і навіть, власне, Київської земель, а також загони тюркських союзників: торків і половців.

Численні родичі не хотіли зміцнення Мстислава. Він спирався на Волинь, а також через свого сина Романа тримав контроль над Новгородом. Невдоволені Мстиславом були передовсім Ростиславичі – його двоюрідні брати, діти його попередника на київському столі Ростислава Мстиславича. Вони тримали Вишгород, Овруч і Смоленськ та претендували на Київ. Як прямо стверджує Київський літопис XII ст., саме Ростиславичі були ініціаторами створення коаліції. До неї долучився Андрій Боголюбський. Він не бажав визнавати Мстислава «старійшиною» серед князів, адже був його двоюрідним дядьком. Водночас сам він не мав амбіцій до київського столу, оскільки ще 1155 р. «офіційно» порвав із *Руською землею* та зосередився на розбудові Суздальської землі. Ростиславичі, зрештою, свого досягли. Один із них, Рюрик, через двадцять п'ять років таки став київським князем і утримував місто близько п'ятнадцяти літ з перервами.

Крім нащадків Мономаха, «київські амбіції» мали чернігівські князі, і цього разу не утрималися від участі в поході на «старійший город». Периферійні й маргіналізовані полоцькі й рязанські князі не мали власних претензій на Київ, але приєдналися «зі спортивного інтересу», розраховуючи на воєнні трофеї.

Склад цієї коаліції був ситуативним. Більшість її учасників ще 1168 р. під началом Мстислава Ізяславича ходили у степ проти половців. Тепер же їх тимчасово об'єднала неприязнь до Мстислава. Одразу по завершенні облоги Києва союз розпався, а отже, не відбивав глибинних структур, зокрема етнічних.

Київ було обложено, але не взято штурмом, адже це й не було потрібно. Мстислав Ізяславич зважив на переважання сил противників і залишив місто. Він мав намір зберегти дружину і повернутися з новими силами, що й зробив за рік. Всупереч поширеному в Україні міфу, Київ не був зруйнований. Після втечі Мстислава коаліційне військо зайшло до міста і влаштувало дводенний грабунок городян, який супроводжувався пожежами (зокрема, церков і монастирів). Яскрава розповідь про розграбування Києва 1169 р. походить з Київського літопису. Це є місцеве, а отже, зацікавлене джерело, від якого очікується гіперболізація трагедії власного міста. Хроніст вжив стандартних літературних формул, що піднімали емоційний градус опису дводенних безчинств. Цікаво, що в незалежному і сторонньому джерелі, Новгородському Першому літописі, взяття Києва коаліцією князів описано значно спокійніше: «Ходили Ростиславичі з Андрійовичем і зі смолянами, і з полочанами, і з муромцями, і з рязанцями на Мстислава до Києва. Він же не бився з ними, але залишив по своїй волі Київ».

Це справді був перший випадок погрому Києва з боку військ руських князів. Але взяття Києва 1169 р. не призвело до занепаду міста. Археологічно жодної катастрофи не простежується, на відміну від здобуття і руйнування Києва монголами 1240 р. Місто не втратило політичного значення і продовжило надалі розвиватися.

Немає жодних свідчень «перенесення столиці» до Володимира-Суздальського та політичного «приниження» Києва. Місто залишалося старшим престолом Русі, посідати який князі прагнули ще буквально напередодні монгольського вторгнення. Давньоруські твори, і зокрема Київський літопис, не побачили в події 1169 р. історичного рубежу (таке значення почнуть надавати їй новгородські та московські тексти з XV ст.). У Києві вчергове змінився правитель. Замість Мстислава Ізяславича престол посів його двоюрідний дядько Гліб Юрійович, брат Андрія Боголюбського, перед тим – переяславський князь. Його батько Юрій Довгорукий і дід Володимир Мономах сиділи на київському столі, тож права Гліба були безсумнівні.

Традиційне твердження російської історіографії про «дистанційне керування» Києвом є наслідком некритичного прочитання літописних текстів без урахування літературних прийомів і лояльностей їхніх авторів. Андрій Боголюбський просто технічно не мав би змоги контролювати далеку *Руську землю*.

За джерелами ми бачимо не «перенесення столиці / історії», а якраз протилежне – сепарацію від Києва і спробу побудови окремої держави включно зі створенням осібної митрополії. Ці плани Андрія, однак, зазнали невдачі, а самого князя вбили власні слуги. Новий, цього разу вдалий, старт суздальської історії пов'язано з молодшим братом Андрія – Всеволодом Велике Гніздо.

Всупереч лінійній версії «звичайного» російського історичного наративу, київська і суздальська історії у XII–XIII ст. йшли паралельними курсами, не «перетікаючи» одна в іншу. Ба більше, прямої безперервної спадковості не простежується навіть між Суздальським князівством домонгольської доби і Московським князівством, яке виникає в умовах золотоординського панування і посилюється на противагу старим центрам (Ростову, Суздалю, Володимиру).

Бібліографія

Арістов В. Київ проти Москви: міт про першу зустріч // Локальна історія. № 3–4 (41–42). 2022. С. 28–33.

Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ, 1989.

Толочко П. П. О "переносе" столицы Руси из Киева во Владимир // Толочко П. П. Київ і Русь. Вибрані твори 1998–2008 рр. Київ, 2008. С. 184–193.

Franklin S., Shepard J. The Emergence of Rus. 750–1200. London – New York, 1996.

Вадим АРІСТОВ

Якими є основні теми і сюжети московсько-української війни за «києво-руську спадщину»?

«Київська Русь» – давній академічний термін, яким усі історики протягом XIX ст. позначали політичне утворення східних слов'ян зі столицею в Києві, що сформувалося упродовж X ст. та існувало до 1240 р. Причому вихідці цієї держави називали її «Русь», а себе – «русами». В Україні цим поняттям активно користуються після здобуття незалежності як таким, що позначає етап, власне, української національної історії. Нащадки московитів натомість тримаються поняття «Древнерусское государство», його також придумали в XIX ст., правда, на позначення реалій політичної історії Русі від середини XII – до середини XIII ст., коли, як вважалося, Київ утратив свій столичний політичний статус, а його «носієм» стало виключно Володимиро-Суздальське князівство. Але згодом у північній країні поняття «Древня Русь» стали застосовувати до «всієї» історії Русі IX–XIII ст., і в такий спосіб відкинули Київ, а з ним – і все «історичне право» українців вважатися спадкоємцями цієї держави.

Відомі європейські та американські історики-славісти (С. Франклін, Дж. Шепард, Дж. Феннел та ін.) пов'язують початки Русі з трансконтинентальною торгівлею вікінгів, в яку поступово інтегрувалися слов'янські вожді. Варяги засновували вздовж Дніпра та інших річок свої форти і прокладали нові торгові шляхи, однак організація торгівлі й поставка місцевих товарів відбувалися з відома місцевих слов'янських князів. Кінцевим результатом такої взаємодії стало заснування наприкінці X ст. Русі. Державність як така стала підсумком зусиль, здійснених протягом X ст. з організації безпеки для торгівлі по Дніпру з Візантією – найбагатшою в ті часи державою.

Чимало ключових питань історії Русі – походження правлячої династії, спосіб організації влади і трансляція княжої традиції з Києва – активно дискутують академічні історики вже понад два століття. Оскільки з тієї епохи до нас дійшло вкрай мало текстових джерел, характерним явищем дисципліни є змінність різних гіпотез та дослідницьких моделей. Однак найголовнішою проблемою у дослідженнях історії Русі стали політичні маніпуляції московських політиків. Адже ще творець московської державності – великий князь Іван III (1462–1505) – заявив, що є нащадком засновника династії – Рюрика, а отже, це дає тільки йому повне право володіння українськими й білоруськими землями в складі Великого князівства Литовського. У наступному столітті у створених упродовж 1540–1560-х рр. московськими істориками творах – Никонівському літописі та Степенній книзі – обґрунтовувалася ідея спадкоємності московської династії та її виключне право на «всю» Русь. Поза тим, лінія московських Рюриковичів обірвалася після смерті останнього сина царя-тирана Івана Грозного. Це спровокувало зміну основних тем і акцентів. Через кілька століть на поч. XVIII ст. всі володіння московського тирана Петра I отримали назву «Росія», а в 1750-х рр. сформувалася т. зв. «антинорманська теорія» про виключно слов'янську природу руської державності. Трохи згодом було сформульовано концепцію триєдиного народу. Першим її варіантом стала відома тріада 1830-х рр. міністра освіти імперії Сергія Уварова: православ'я – самодержавство – народність. Друга версія була сформована партійним

керівництвом СРСР у 1950-х рр. у вигляді концепції єдиної «давньоруської народності» (в рамках офіційного відзначення т. зв. «возз'єднання» 1954 р.).

Важливо, московські імперські ідеологеми стали превентивним кроком стосовно національно-визвольних рухів (першою «ластівкою» стало польське повстання 1831 р.). За визначенням Ерика Гобсбаума, XIX ст. є «віком націоналізму», тобто часом формування національних ідей та ідентичностей. Українська і російська національні ідеї всерйоз зіткнулися в питанні про місце княжої Русі серед своїх «історичних витоків». Російський національний наратив запозичив ключові тези і «схему» імперського, за яким княжа традиція з Києва «перетекла» до Суздаля, а звідти – до московських правителів. При цьому всерйоз обговорювалась ідея, що із монгольським завоюванням Києва в 1240 р. все населення Середньої Наддніпрянщини «емігрувало» на північ. Показово, цей аргумент завзято спростував у своїх публікаціях 1850-х рр. Михайло Максимович – професор ботаніки Московського університету, який став першим ректором Київського університету св. Володимира і поступово виявився активним промоутером української старовини.

Поза тим, остаточну і обґрунтовану відповідь на питання щодо спадкоємців Русі надав український історик зі світовим іменем Михайло Грушевський (1866–1934). У 1904 р. в петербурзькому збірнику він опублікував невелику статтю «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», де запропонував наукове пояснення, кому насправді належить Русь. Він стверджував: столиця Русі з X ст. розташовувалася на сучасних українських землях, у XII ст. у зв'язку з політичною роздробленістю Русі княжа традиція водночас перемістилася у Володимиро-Суздальське князівство (у сучасній Владімірській області РФ) та в Галич. Далі ці дві гілки – тобто російська та українська історії відповідно – розійшлися і більше не перетиналися. Це твердження кидало виклик усталеним віддавна імперським стереотипам про тісну пов'язаність «малоросів» та «великоросів» – тепер виявляється це два різні народи, що розійшлися ще в XII ст.

Надалі таке пояснення всерйоз ішло врозріз із радянською імперською ідеологемою «братерства народів», саме тому твори Грушевського залишалися під забороною. Після розпаду СРСР імперську схему було «оновлено» в путінській Росії. У 2011 р. відбулося святкування 1150-ї річниці російської державності. В тогочасному офіційному російському трактуванні, у 861 р. новгородці запросили на княжіння Рюрика, перша столиця Русі знаходилася у Новгороді, а потім «столичні традиції» знайшли своє «продовження» у Володимиро-Суздальському князівстві. Через три роки, у 2014 р. північний агресор окупував Крим, і це ознаменувалось черговою демонстрацією історичного права. Ним стало зведення пам'ятника князю Володимиру в північній столиці. Ідейно це пояснювалось фізичним володінням росіянами Кримом і Херсонесом – місцями Володимирового хрещення. Сам же хреститель Русі трактувався реформатором, який нібито «заклав основи ідеологічного світогляду» путінської росії.

У всіх цих побудовах Київ вперто залишався поза увагою, і в такий спосіб за умовчанням ігорувалися історичне право і витоки України-Руси. Чи не для того, щоб на початку 2022 р. керівник країни-агресора зміг заявити про відсутність української державності і направити свої багатонаціональні народності руйнувати місця і землі, на яких понад тисячу років «почалася Руська земля і почали князі княжити»?

Ярослав ЗАТИЛЮК

Як відбувалася взаємодія Русі і степових народів до монгольського завоювання?

На момент утворення київоруської держави наприкінці X ст. у степах України панували печеніги. Розбудова Володимиром Великим її територіального ядра – *Руської землі* – у Середній Наддніпрянщині передбачала зведення захисних валів (відомі пізніше як «змієві вали») і укріплених центрів («городів») для захисту від кочових сусідів. Раніше, з моменту виникнення наприкінці IX ст., поселення русів на Дніпрі були беззахисними, і тому ця спільнота ставала залежною від взаємин зі степовиками. Відтепер молода руська держава змінила розстановку сил на свою користь. Кінець X ст. і перша половина XI ст. позначені регулярними русько-печенізькими війнами. Протистояння завершилося перемогою князя Ярослава Володимировича над кочовиками під Києвом у 1036 р.

Новими претендентами на панування у надчорноморському степу всередині XI ст. стали торки. Втім, злагодженим походом руські князі нанесли їм превентивний удар у 1060 р. Але ні торки, ні печеніги не зникли зовсім. Частина з них осіла на південних рубежах Русі і перетворилася на буферні спільноти, що прикривали ядро країни з півдня. Поступово вони змішувалися з місцевим населенням і зробили внесок в етногенез українців Наддніпрянщини.

З другої половини XI ст. і до монгольської навали новим господарем степу стали половці. Їхнє перше серйозне зіткнення із Руссю в 1068 р. обернулося небаченою катастрофою для княжих військ, поразкою у битві на річці Альті. Наступна подібна за масштабами війна з половцями сталася 1093 р., коли їхній наступ приніс розорення *Руській землі*. Так само невтішний результат мав набіг 1096 р., коли степовики сплюндрували околиці Києва.

Втім, саме з 1090-х рр. характер русько-половецького протистояння змінився назавжди. Важливою переломною подією стало підступне вбивство половецьких князів Китана та Ітларя у Переяславлі 1095 р. На початку XII ст. після десятиліть поразок руські князі перейшли в наступ і здобули низку блискучих перемог над половцями, причому на їхній території. Один із найяскравіших походів углиб степу відбувся 1111 р. на чолі з київським князем Святополком та переяславським князем Володимиром (Мономахом).

Руські наступальні операції проти половців мали на меті не привласнити нові території, а послабити та відкинути половців і переламати відносини з кочовиками на свою користь. Надалі походи князівських коаліцій у степ відбувалися регулярно й перетворилися на традицію. Однак їхні цілі здебільшого були більш приземленими: грабунок, здобуття полонених, а також демонстрація старшим князем свого авторитету і хисту як голови спільноти й полководця. Русько-половецькі конфлікти з середини XII ст. вже не мали вигляду війн двох світів і бували не більш збитковими для Русі, ніж деякі чвари Рюриковичів між собою.

Грань між зовнішньою і внутрішньою агресією стиралася. Руські князі брали участь у внутрішній боротьбі половецьких родів, а ті ставали «постійними

відвідувачами» княжих міжусобиць. Наприклад, коли Київ тричі брали війська ворожих князів, у 1169, 1203 і 1235 рр., щоразу обов'язковими учасниками походів і подальшого пограбування міста були половці. Незважаючи на сталу участь половців у воєнних акціях руських князів, ймовірності широкомасштабних загарбницьких війн з боку степу майже не було аж до монгольського завоювання. Як не дивно, взаємодія зі степом у XII–XIII ст. стала тим чинником, що об'єднував українські («південноруські») землі Рюриковичів на противагу усім більш північним землям, для яких кочовий простір Надчорномор'я не був актуальний ані з економічної, ані з політичної точки зору.

Зняття половецької загрози руській державності на рубежі XI–XII ст. мало непередбачувані наслідки. Руські князі почали родичатися з колишніми ворогами, які в такий спосіб ставали все більш «своїми». Цікаво, що ці матримоніальні зв'язки не були паритетними. Рюриковичі одружувалися на половецьких князівнах, але своїх дочок за половців не видавали. Вірогідно, це було пов'язано з тим, що кочовики ще залишились язичниками. Проте, з кінця XII ст. серед половецької еліти з'являються руські імена, її представники починають приймати християнство, отримувати землі в Русі.

Колишні антагоністи поступово зближувалися. Половці та інші степовики осідали на руському прикордонні і поволі впліталися в місцеве суспільство і культурне середовище. Водночас руське слов'янське населення проникало в степ і адаптувалося там. Це породжувало гібридні етнокультурні і соціальні феномени, як, наприклад, бродники, яких історики небезпідставно вважають раннім аналогом українського козацтва. У такій багатовимірній взаємодії руська сторона мала культурну перевагу та ініціативу. По суті, уже в давньоруський час починалася українська колонізація надчорноморських степів на основі русько-половецької інтеграції.

Але монгольська навала зі сходу перервала цей процес, зруйнувавши як стару Русь, так і половецьку спільність. Примітно, що перше зіткнення Русі з монголами, яке завершилося розгромом на річці Калка 1223 р., було результатом допомоги руських князів половцям. Ініціатором коаліції і натхненником походу в степ був галицький князь Мстислав Мстиславич, зять половецького князя Котяна, який, власне, й попросив близького родича про сприяння у відсічі монголам.

Бібліографія

Комар О. В. Східні слов'яни та кочовики степу // Україна: Хронологія розвитку. Том 2. Київ, 2009. С. 450–493.

Rus' and the World of the Nomads. Colloquia Russica. Series I, Vol. 7. Kraków, 2017.

Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Санкт-Петербург, 2003.

Вадим АРІСТОВ

Чи є слушною думка про історичну безпрецедентність російської «гібридної» війни та пов'язаних із нею подій?

Справді, починаючи з 2014 р., доводилося неодноразово чути про безпрецедентність розв'язаної РФ проти України «гібридної» війни, яка, мовляв, є породженням сучасності – наслідком неможливості вести «повноцінну», повномасштабну війну за наявності в арсеналах ядерної зброї.

Утім, для історика-медієвіста аналогії очевидні. На думку одразу спадає неоголошена московсько-литовська війна кінця XV ст., для якої вчені запропонували кілька влучних термінів: «дивна війна» (О. Зимін), «хитра війна» (В. Волков), «війна під час миру» (В. Темушев). Складно навіть точно визначити, коли вона розпочалася: формально її так і не було об'явлено, а конфлікти на прикордонні Московщини та Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) не вщухали упродовж усього передостаннього десятиліття XV ст.

Тоді ареною для воєнних сутичок стало Верхнє Пооччя – передусім володіння розгалужень князів Новосильських: Воротинських, Одоївських та Бєльовських. Їх відносини з Москвою й Литвою визначалися договором Василія II з Казимиром (1449 р.) та низкою угод, згідно з якими ці князі мали право покинути литовську службу. Деякі з них скористалися цим правом у 1480-х рр.; після того, як вони перейшли на службу до великого князя московського Івана III, міжусобні чвари, що періодично спалахували в окресленому регіоні, набули характеру міждержавних конфліктів, в які втручались регулярні московські війська. Внаслідок цього на початок 1490-х рр. більшість «отчин» Одоївських, Воротинських, Бєльовських опинились у складі Російської держави.

Це викликало різкий протест у великого князя литовського Казимира, котрий вважав переходи верховських князів незаконними. Однак з його смертю (1492 р.) ситуація змінилася на гірше. До влади у Литві прийшов недосвідчений син Казимира Александр, що помітно послабило позиції ВКЛ і дало можливість Іванові III активізувати воєнні дії у спірному регіоні. У 1492 р. московські війська захопили та розграбували Любутськ і Мценськ, узявши численний полон. Ці події та бездіяльність Александра одразу відбилися на політичних позиціях місцевих князів: того ж року під зверхність Івана III перейшли Василь і Андрій Бєльовські, Михайло Мезецький та Семен Воротинський.

Александр, не маючи необхідного політичного та воєнного досвіду, намагався уникнути відкритої конфронтації з потужною Московською державою. У 1494 р. конфлікт було залагоджено шлюбом Александра з дочкою Івана III Оленою та укладенням «вечного докончанья». Насправді ж ця «вічна» угода стала тільки прологом до нової війни, яка спалахнула за шість років. Доволі характерно, що приводом для її початку стали звинувачення в тому, що у ВКЛ переслідують православних і силою обертають їх на католиків. Втім, міжконфесійної конфронтації в країні не було – як і утисків носіїв «грецької віри» з боку держави та католицької церкви.

Не варто й доводити, що інвективи Івана III з приводу того, що в Литовській державі «жены от мужей и детей от отцов с животы (майном. – *Авт.*) отнимаючи, силой покщают в римской закон (перехрещують на католиків. – *Авт.*)», були цілком голослівними. Відстань між реальними подіями зламу XV–XVI ст. та їх інтерпретацією московською стороною добре характеризують закиди Александру, нібито він «велел поставляти божницы римского закона в русских городах, в Полоцку и в иных местах». Єдиною підставою для цих звинувачень, за спостереженнями науковців, було будівництво полоцького бернардинського костелу. Схильність Івана III до подібних широких «узагальнень» застерігає від спроб розцінювати поодинокий факт як типове явище, поширене на всій території ВКЛ.

Як би там не було, війна, розпочата в 1500 р., завершилася за три роки перемогою Івана III й включенням до складу Російської держави усієї Сіверщини. Характерно, що в радянській історіографії побутувала теза про «стихійний союз» місцевого населення з «могутньою Російською державою», на який остання спиралась у процесі «збирання» давньоруських земель. Власне, ця точка зору мала авторитетних прихильників ще в XIX ст. Зокрема, О. Лазаревський зазначав, що «без будь-якої війни, лише через взаємне тяжіння споріднених народностей, Сіверська земля відділилася від Литви та об'єдналася з Московською державою». Подібні уявлення суперечать даним джерел, котрі унаочнюють, що населення Сіверщини чинило спротив московським військам, які, за словами Типографського літопису, «многие грады и волости, и села поплениша, а людей многих мечу и огневи предаша и иных в плен поведоша».

Очевидно, що виправдання воєнної агресії Москви гаданим захистом прав «єдинокровного» населення сусідньої держави є суголосним із подіями нинішнього часу – особливо якщо зважати на те, що п'ятсот років тому саме віросповідання було основним ідентифікаційним маркером на противагу сучасному мовно-національному. Та, опріч риторики й сценарію дій, до певної міри збігається й історичний контекст. Московська держава часів Івана III претендувала на домінування в Східній Європі, апелюючи до спадщини Київської Русі – масштабного державного утворення, що впало під тиском орд Батия в середині XIII ст. Нині тієї ж самої мети у Москві намагаються досягти, реанімуючи радянську імперію, яка пішла в небуття три десятиліття тому. При цьому президент РФ В. Путін прокламує, що «кордон Росії ніде не закінчується», й оголошує «історично російськими» всі землі колишнього СРСР.

Неважко помітити, що ці амбітні заяви римуються із загальноруськими претензіями, вперше озвученими Іваном III у 1490-х рр. Експліцитно вони були сформульовані десятиліттям пізніше, в 1503–1504 рр., коли зятеві Александру (на той час уже й польському королю) та його братові Владиславу Угорському було прямо сказано, що вся Руська земля є «отчиною» московських володарів, а не тільки ті міста й волості, «кои, – словами Івана III, – ныне за нами»; при цьому останній, покликаючись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими князями, не приховував своїх намірів: «своей отчины всей доставати».

Утім, після захоплення Сіверщини воєнне щастя відвернулося від московських володарів. Але вони продовжували боротьбу за давньоруську територіально-політичну спадщину. Ба більше, якщо раніше з Москви лунали заяви,

що «Русская земля – вся наша отчина, а их (Гедиміновичів. – *Авт.*) отчина – Лятская (Польська. – *Авт.*) – земля да Литовская», то тепер, оголосивши Гедиміна нащадком полоцького князя Рогволода, Рюриковичі почали претендувати й на суто литовські терени (мовляв, їх «отчина» – «не токмо что Русская земля, но и Литовская земля вся»). Коли ж пішов із життя бездітний польсько-литовський правитель Сигізмунд II Август (1572 р.), Іван Грозний без вагань заявив, що, раз «того роду не осталось никого», то «Корона Польская и Великое княжество Литовское – наша вотчина».

Ці безпардонні заяви нібито повертають нас у сьогодення – згадаймо численні випади РФ проти Прибалтики й Польщі та навіть плани «переглянути» незалежність Литви (хоча, нагадаємо, всі колишні радянські республіки мали конституційне право вільного виходу з СРСР). Цілком очевидно, що нині ми маємо справу не просто з реанімацією радянського проєкту й патологічною тугою за «совком», а з фундаментальними архетипами, які сягають початків російського експансіонізму.

Інша справа, що в XVI ст. претензії, ґрунтовані на патримоніалізмі, могли здаватися бодай частково легітимними з позицій тогочасної правосвідомості. Натомість нинішня політика РФ щодо України повністю ігнорує законодавство у сфері міжнародних відносин й спирається на право сили – й це знов-таки повертає нас у далеке минуле. Недарма постійний представник США при ОБСЄ Майкл Карпентер зауважив, що Росія «веде війну так, нібито ми живемо в Середньовіччі».

Щоправда, в лютому – березні поширені були ближчі за часом ремінісценції – згадували, передусім, Другу світову війну. Одначе спробу захоплення Києва все ж порівняли з подіями 1240 р. – і цю паралель парадоксально доповнює те, що міністр оборони РФ Сергій Шойгу в рідній Туві вважається нащадком і реінкарнацією Субедея, соратника Батия у Західному поході 1236–1242 рр. (на честь цього монгольського полководця названо навіть спорткомплекс у м. Кизил, відремонтований за сприяння Шойгу). Звісно, в 2022 р. Київ був атакований як столиця Української держави і центр decision-making. Однак і тут, на наш погляд, простежується історична традиція: адже, починаючи з часів Івана III, Київ був стрижнем московської загальноруської програми. Ще в 1490 р. у договорі з цесарем Максиміліаном князь проголосив курс на опанування «великого княжества Киевского». Ці плани успадкував його онук Іван Грозний, котрий мріяв захопити Київ як «колишню столицю Русі», наголошуючи, що при його предках «и Вильна была, и Подольская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Киеву».

Настрої свого володаря поділяли й пересічні росіяни. Нагадаємо хоча б слова публіциста Михалона Литвина, котрий у середині XVI ст. зауважив з приводу ставлення «московитів» до Києва: їх князь «понад усе бажає заволодіти цим містом, яке йому до вподоби, твердячи, що він – нащадок Володимира, київського князя. Немало ремствують і його люди, що не володіють такою давньою столицею царів та її святощами». Ці почуття відверто висловив один московський літописець часів Івана Грозного, в якого вихопилося: «Да видети бы нам государя на Киеве, православного царя, великого князя Ивана Васильевича всея Руси!».

Перегукується із сьогоденням і така риса політики Москви щодо захоплених територій як масові «виводи» місцевого населення в російську глибинку. І хоч, як відомо з класичної давнини, «будь-яке порівняння кульгає», вважаємо очевидними як прецедентність того, що відбувається на наших очах, так і його сутнісний зв'язок із подіями п'ятсотрічної давнини, коли закладались основи російської імперської парадигми.

Олена РУСІНА

Як відбувалась мобілізація до війська у Великому князівстві Литовському (ВКЛ)?

Наприкінці XV – першій третині XVI ст. відбулося п'ять московсько-литовських воєн (1487–1494 рр., 1500–1503 рр., 1507–1508 рр., 1512–1522 рр., 1534–1537 рр.). За цей період Московська держава поетапно завоювала частину територій Великого князівства Литовського. Саме тоді особливо загострюється боротьба за українські землі, які в тогочасних документах визначалися як «руські» або «українні». Литовська влада щосили намагалася їх утримати, як і зберегти лояльність місцевого населення усіма можливими засобами. З цього контексту на перший план виходило питання формування армії – важливої справи для будь-якої держави, адже від цього залежить безпека кордонів та громадян. Забезпечення її боєздатності потребує значних фінансових та людських ресурсів. У Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) це питання вирішувалося в такий спосіб: представники шляхетського стану, а також усі, хто володів нерухомим майном, зобов'язувалися відбувати так звану земську (або військову) службу. Спершу така норма вписувалась до господарських пожалувань на нерухоме майно. Скажімо, в 1438 р. Свидригайло зарахував вихідця із Сіверської землі Тимофія Богуша до стану рицарів великокнязівського двору з таким дозволом: «*Може він у нашій державі* (Луцьку. – *Авт.*) *одружитись, користуватись усіма вольностями шляхетськими так само, як і місцеві обивателі, а за це зобов'язаний з князями, панами та зем'янами відбувати військову службу*». Пізніше ця норма увійшла до загальних правових писемних збірників. Зокрема, на території Київщини це зафіксовано в Ст. 23 уставної земської грамоти 1507 р.: «*Князі, пани і бояри литовські, що володіють маєтками у Київській землі, мають з них відбувати службу* (військову. – *Авт.*) *разом із киянами*». Зрештою, військову повинність у межах усієї держави було врегульовано Литовським Статутом 1529 р., статтями Розділу 2, який має назву «*Про оборону земську*».

У преамбулі до розділу визначались відповідні категорії осіб, яких стосувалась земська служба: «*Кожен князь, пан, дворянин, вдова, а також сирота (повнолітній чи неповнолітній), а також будь-яка повнолітня особа, що володіє нерухомістю, мають з нами* (господарем. – *Авт.*) *або гетьманом на війну ходити і споряджати на воєнну службу відповідно до земської постанови […], зокрема воїна на доброму коні […], а на воїну має бути панцир, шолом і меч, щит та спис із прапором*». Якщо боярин чи міщанин у власному маєтку не мав визначеної кількості осіб, то їхав на службу особисто; за наявності в одному маєтку декількох братів – до війська направлявся найсильніший. Це правило було чинним 10 років. По його завершенні кожен служив відповідно до своїх найбільших можливостей. Також під час загальної необхідності на війну споряджались усі господарські міщани, або за окремим дозволом споряджали воїнів. Покаранням за неучасть у війні, невчасну реєстрацію та залишення розташування табору без дозволу гетьмана ставала втрата нерухомості.

Далі у 14-ти статтях цього розділу конкретизувались різноманітні випадки, пов'язані із воєнною службою. Кожна особа мала перебувати виключно під сво-

єю повітовою хоругвою. Ті, хто володів майном у різних регіонах, виставляли воїнів із головного вотчинного маєтку. Виняток становили ті, хто купив маєтки в короля. Відповідно і ставати до війська мали з них. За окремим господарським розпорядженням, до воєнної служби залучались і духовні особи, якщо мали заставні чи родові маєтки. Кожен, хто пройшов перепис та реєстрацію, залишались при господарі чи гетьмані разом із зброєю, амуніцією та кіньми (зазначалась його масть, а клеймо вписувалось до спеціального реєстру).

Господар особисто встановлював місце і терміни збору на військову службу. Суворе покарання (визначалось окремою постановою) чекало на тих, хто невчасно і без поважної причини прибував у розташування. Ба більше, гетьману заборонялось таких осіб включати до реєстру. При виявленні такого порушення карався й гетьман. Під час перепису війська встановлювалась плата – півгроша від коня. Саме так здійснювалась оплата роботи писаря під час збору. Водночас, після розпуску воїнів плата не стягувалась. Під загрозою штрафу керівникам застав, які призначались господарем чи гетьманом, заборонялось брати гроші зі своїх підлеглих по завершенню служби.

Хорунжим заборонялось самовільно залишати зем'ян вдома та відпускати їх після огляду та перепису гетьманом. За наявності доказів про такі вчинки передбачалось покарання: втрата хорунжества та маєтку на користь господаря. За самовільне залишення війська (без відома великого князя литовського чи гетьмана) порушник втрачав нерухоме майно. Якщо вартовий під час служби втратив пильність або самовільно залишив визначене господарем чи гетьманом місце і внаслідок цього ворог наніс втрати особовому складу, а також і воєнним коням, то такі особи, згідно з великокнязівським рішенням, могли каратись смертю та конфіскацією майна. Не менш суворе покарання отримували і ті вояки, які не у визначений термін прибули до оборони замку. Зокрема, втрата маєтностей загрожувала тоді, коли ворог розпочав облогу, але ще не завдав збитків; у разі пошкодження замку – порушники страчувались і втрачали майно.

Шляхтичам, які перебували на воєнній службі, під загрозою штрафу заборонялось грабувати шляхетські будинки та подорожніх осіб. Під час війни, в разі відсутності їжі для себе і коней, особа мала право разом із гетьманським віжем взяти в когось продовольство, але обов'язково заплатити гроші відповідно до встановленого указу. Дрова дозволялось збирати лише у місцях дислокації. Заборонялось розбирати будинки та палити паркани, ловити рибу та спускати ставки, витоптувати озимі та ярові посіви. Порушники сплачували завдані збитки та, згідно з гетьманським указом, відбували покарання заковуванням у ланцюги. Крім цього, жорстко обмежувались спроби нападу чи грабежу один одного чи обозу. Винного чекала страта через повішання («*як розбійника*»).

Бібліографія

Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука, Дмитра Вирського (латиномовні документи). Київ, 2014. 154 с.

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1846. Т. I. 414 с.

Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ, 2017. 423 с.

Блануца А., Ващук Д. Військовий Статут в Україні першої половини XVI ст. // Воєнна історія. 2008. № 1–2. С. 36–47.

Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Вип. 1 / підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. Київ, 2007. 176 с.

Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / підг.: А. Блануци, Д. Ващука; Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2016. 228 с.

Lazutka S., Valikonitė I., Gudavičius E. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). Vilnius, 2004. 522 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. Vilnius, 1998. 167 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4. (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. 288 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995. 709 p.

Андрій БЛАНУЦА, Дмитро ВАЩУК

Чи існували випадки звільнення від воєнної служби у ВКЛ?

Відбування військової повинності було обов'язковою умовою для осіб шляхетського стану та власників нерухомого майна. Водночас, до нормативного регулювання цього процесу законодавчими актами, існували випадки, коли окремі особи на деякий час і за певних обставин могли обмежено звільнятись від такого обов'язку. Це могло статися винятково через великокнязівське рішення. Так, маємо відомості про те, що в березні 1509 р. господарський боярин Іван Полозович просив Сигізмунда I Старого звільнити його від земської служби із маєтностей у Києві. Через це володар прийняв відповідне рішення: «*Ми, з ласки нашої, його особисто звільняємо від тієї служби до смерті; а сам своєю головою має відбувати нашу земську службу з пінських маєтків; а із київських маєтків мають служити його слуги, відповідно до теперішньої земської постанови*». Після смерті боярина виконання військової повинності із київського нерухомого майна покладалось на його синів. У цьому епізоді цікавими є декілька моментів. По-перше, не вказано причин звільнення. Враховуючи майбутні артикули Статуту 1529 р., які врегульовували питання несення служби у випадку наявності володінь у різних регіонах, то можемо припустити, що розміри нерухомості у Києві були меншими, ніж у Пінську. По-друге, існували конкретні господарські документи («земські постанови»), які врегульовували питання земської служби.

Отримання певних пільг у військовій повинності простежуються також на Волині ще з XV ст. Зокрема, в липні 1488 р. великий князь литовський Казимир Ягеллончик своєю грамотою дозволив володимирському та літовизькому війту Федору Луді до кінця свого життя не брати участі у військових походах із цих війтівств на таких умовах: «*Із жодним старостою луцьким, ні з маршалком Волинської та Володимирської землі, ні з намісником володимирським, ні з зем'янами Волинської та Володимирської землі. Тільки тоді, коли ми самі особисто* (Казимир. – *Авт.*) *підемо, тоді він з нами має піти згідно звичаю*». Як і в попередньому випадку не вказувалась причина такого рішення. Проте ця справа мала продовження у вересні 1494 р. Наступний правитель Олександр Ягеллончик надав Федору підтвердний привілей на війтівство із розширеними пільгами: «*Також на війну не ходити, з нами, із старостою луцьким, і з намісником володимирським, і з маршалком Волинської землі, і з князями й панами Волинської землі… підтверджуємо вічно йому, його дітям та майбутнім нащадкам*». Отже, Федір та його потомки отримали довічне звільнення від військових походів з володимирського та літовизького війтівств, яке, відповідно до першої грамоти, було неповним (залишався обов'язок вирушати на війну тільки із господарем) і стосувалося тільки самого війта.

Остаточно умови звільнення від воєнної служби визначено нормами Литовського Статуту 1529 р. Так, в окремих випадках певні особи через хворобу могли звільнятись від мобілізаційних зобов'язань. Таким правом могли скористатись чоловіки, у яких не було сина, придатного до війни, або якщо останній перебував на службі при господарському дворі чи не мешкав разом із

батьком. За таких обставин хворий давав згоду на відвезення його до гетьмана, за яким було остаточне рішення. За умови підтвердження недуги, хворий, замість себе, споряджав на війну своїх слуг, що засвідчувалось відвідним гетьманським листом. У разі неможливості особисто прибути до гетьмана, про хворобу доповідали уповноважені представники: урядник, хорунжий та двоє зем'ян, які своєю честю засвідчували правдивість повідомлення. Якщо хорунжий надав фальшиві свідчення, то за наявності доказів втрачав свій маєток.

Крім зазначеної обставини, кожен батько, замість себе, міг направити до війська свого сина, старшого 17-ти років, якщо той мешкав разом із ним та не перебував на службі при великокнязівському дворі. У такому випадку батько і син прибували до гетьмана, який оцінював придатність до служби. У разі позитивного рішення син міг служити в тому загоні, що і батько. Якщо гетьман вирішував, що молодий чоловік не зможе повноцінно служити, тоді повинність відбував старший.

Бібліографія

Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука, Дмитра Вирського (латиномовні документи). Київ, 2014. 154 с.

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1846. Т. I. 414 с.

Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ, 2017. 423 с.

Блануца А., Ващук Д. Військовий Статут в Україні першої половини XVI ст. // Воєнна історія. 2008. № 1–2. С. 36–47.

Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Вип. 1 / підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. Київ, 2007. 176 с.

Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / підг.: А. Блануци, Д. Ващука; Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2016. 228 с.

Lazutka S., Valikonitė I., Gudavičius E. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). Vilnius, 2004. 522 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. Vilnius, 1998. 167 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4. (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. 288 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995. 709 p.

Андрій БЛАНУЦА, Дмитро ВАЩУК

Чи існувало правове регламентування несення військової служби у ВКЛ?

Організація військової справи та удосконалення мистецтва ведення війни завжди потребує чималих зусиль та фінансових витрат з боку держави. Проте, чи не головною проблемою цих питань є нормативно-правове регулювання устрою війська, його внутрішнього укладу та розпорядку. Особливо це загострюється тоді, коли держава сформована шляхом територіальних придбань інших земель, і населення є поліетнічним. Загальне військо, зібране із представників різних земель, обов'язково потребувало як чіткої регламентації внутрішнього укладу, так і дотримання суворої дисципліни, особливо під час ведення бойових дій. Зробити це можна було за однієї умови: схвалення володарем держави єдиного правового документа, на зразок сучасного військового Статуту.

На теренах України такий документ відомий із першої третини XVI ст. Його поява пов'язана із довготривалими литовсько-московськими війнами правління Сигізмунда I Старого. Він складався із чітких нормативних положень, яких воїни мали неухильно дотримуватись під час військових виправ. Слідкувати за цим мав гетьман великокнязівського війська, який призначався особисто володарем держави. Одним із таких гетьманів був представник найвпливовішого українського князівського роду Костянтин Острозький, прославлений воєначальник, переможець над московськими військами у битві під Оршею 8 вересня 1514 р.

Головне кредо Статуту – суворе дотримання дисципліни. Це є першоосновою військового мистецтва. Переглядаючи положення Статуту XVI ст., важко не помітити ці критерії. Його статті описують обов'язки ратників, способи пересування обозу на марші, виставлення охорони табору, розвідувальні операції тощо. Практично єдиним покаранням для порушників Статутних норм, як правило, було: відрубування голови («горло тратить») та шибениця («як злодій»). Кару «на горло» часто супроводжувала і втрата честі.

Уже з перших пунктів стає відомо, що воїни повністю підпорядковувались гетьманському командуванню і не мали права не виконувати його накази («бунти у війську чинити»). Вартовий чітко стояв на конкретному посту («ших») і пильно стежив за лінією оборонного рубежу. Обоз на марші рухався один за одним у порядку, визначеному гетьманом. Головною ланкою колони вважалися «гужі», біля них розташовувались «в'юки», а завершували «вози», кожен з яких прикріплювався до «свого гужа». Бойовий порядок порушувати суворо заборонялось, а відповідальним за його слідкуванням вважалися командувачі «гужів» – «приводці».

Всі команди щодо шикування війська у бойовий порядок озвучувались спеціальним звуком сурем, причому кожен воїн ставав тільки на своє місце. Смертю карались ті, хто без гетьманського відома подавав звукові сигнали або своїми діями спеціально чинив переполох у війську.

Надзвичайно важливі завдання під час ведення бойових дій покладались на розвідувальні загони – «сторожі», а процес здобування секретної інфор-

мації називався «на сторожу ходити». Розвідників призначав гетьман з осіб, яким особисто довіряв і обраний воїн не мав права ослухатись наказу. Головним завданням розвідників вважалося здобуття ворожого вояка («язика»), котрого обов'язково приводили до гетьмана, при цьому їм заборонялось самостійно чинити допит. За безпеку розвідувального загону відповідав командир. Лише він один знав справжню мету завдання та «легенду» на випадок непередбачуваної зустрічі з ворогами. Ба більше, під час бойового рейду тільки командир наділявся виключним правом спілкування із ворогом, решта воїнів під страхом смертної кари мали зберігати мовчання.

Під час затяжних походів чи тривалих оборонних акцій до складу війська зараховувалися ремісники різних спеціальностей – теслі, ковалі, колодії, кожум'яки та ін., на яких покладалися функції військових інженерів та робітників. Вони мали прокладати дороги в малодоступних місцях, будувати чи лагодити мости, переправи, ремонтувати гужі, вози та інші засоби пересування війська. Керівництво інженерним «батальйоном» здійснював гетьманський урядник. Проте він завжди мав узгоджувати з головнокомандуючим питання розпуску військових робітників, навіть і тоді, коли хтось із «батальйону» внаслідок недуги чи хвороби виходив зі строю. За порушення цієї статутної норми передбачалося суворе покарання – смертна кара горлом (відрубування голови).

За іншим статутним положенням суворо присікалися будь-які спроби непослуху гетьману, а якщо порушувалися прямі накази короля, то головнокомандуючий війська (а він водночас виступав виконавцем наказів короля на місці) без будь-яких застережень карав винних на смерть. Водночас гетьман оповіщав норми військового Статуту всім воякам, недотримання яких каралося виключно смертною карою.

Успіх військового походу багато в чому залежав від дисципліни в таборі, чи то під час маршу, чи то будучи на постої. Наприклад, під страхом смертної кари заборонялося силою («ґвалтом») відбирати товари, які продавали воякам місцеві жителі. При наближенні до ворожого стану вояки вимушені були утримуватися від куріння. «Невитримка» дорого коштувала любителям тютюну: викурена трубка могла стати останньою в їх житті. Заборона куріння мала своє раціональне пояснення – вогник трубки та дим швидко помічалися ворогом у нічний час, що несло загрозу раптового нападу.

Окремого значення у веденні воєнних дій набував бойовий кінь, на що вказує спеціальна статутна норма. У ній, зокрема, зазначалося, що коли хтось із вояків натрапив на чужого коня, то протягом чверті години мав привести його або до гетьмана, або до свого старшого. У разі привласнення «нічийного» коня або навмисного затягування часу передачі гетьману, у Статуті передбачалася ганебна для вояка міра покарання – страта через повішання («як злодія»).

Під час походу заборонялося чинити кривди чи переховувати з метою перетворення на власного слугу будь-яких людей, якими володіли піддані Великого князівства Литовського. Як і в попередніх випадках, покарання було одне – смертна кара. Більш «м'яке» покарання визначалося тоді, коли хтось із вояків підбурював чи намовляв на когось. У разі викриття такого підбурювача, йому відрубували руку, і на майбутнє він уже навряд чи мав бажання втратити й свою другу руку. Менш «щастило» тим, хто такі підбурювання

й намовляння висловлювали публічно, не приховуючи свої наміри когось знеславити. Для таких вояк «плітки» були, може, й не першими, але останніми в їх житті точно, адже втрачали одну єдину голову. Так само суворо каралися й дезінформатори.

Чіткій регламентації піддалася й така бажана для всіх вояків нагода пограбування захоплених ворожих територій. Насамперед гетьман виставляв сторожу для убезпечення від раптового контрудару. Тим часом основне військо ставило табір і лише після цього призначався окремий загін на чолі з приставом, який мав здійснювати грабіж («піцованє»). Все награбоване вважалося загальною власністю війська й тому, відповідно до статусу й заслуг, справедливо розподілялося між вояками. Порушення будь-якого з етапів «піцованя» могло спричинити серйозні втрати, тому всіх винних відразу карали смертю.

Як і в будь-які часи дезертирство розцінювалося як державна зрада. Так, цьому питанню у Статуті відведена окрема розлога норма. Згідно з нею, під час походу або вже після повернення з нього, без гетьманського наказу заборонялося самовільно покидати військовий стан й повертатися додому. Навіть після постановки табору всі вояки чекали наказу про розпущення військових підрозділів. Ба більше, в кожному повіті Великого князівства Литовського хорунжий мав слідкувати за вояками, котрі поверталися додому на постій, і перевіряти, чи вони отримали відповідний дозвіл. У разі приховування вояків, які самовільно покинули військовий табір, смертною карою каралися і хорунжі, і самі дезертири. Вчинок дезертирства дорого коштував і родині дезертира, адже в статутній нормі передбачалося й те, що на користь держави конфісковувалися всі маєтності зрадника.

Отже, прийняття чітких норм несення військової служби значно посилило боєздатність збройних сил. Без перебільшення можна стверджувати, що українські підрозділи у складі війська Великого князівства Литовського прославились у розгромі московської армії у битві під Оршею та мають повне право наслідувати давній вислів античного автора Тиртея, адресований спартанцям: «Славне діло – у передніх шеренгах із ворогом в битві, хороброму мужу в бою смерть за Вітчизну прийняти!».

Бібліографія

Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука, Дмитра Вирського (латиномовні документи). Київ, 2014. 154 с.

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1846. Т. I. 414 с.

Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ, 2017. 423 с.

Блануца А., Ващук Д. Військовий Статут в Україні першої половини XVI ст. // Воєнна історія. 2008. № 1–2. С. 36–47.

Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. Дніпропетровськ, 2006.

Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Вип. 1 / підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. Київ, 2007. 176 с.

Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / підг.: А. Блануци, Д. Ващука; Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2016. 228 с.

Україна і Литва в XIV–XVI століттях: політико-правові та соціально-економічні аспекти. Луцьк, 2011.

Україна: литовська доба 1320–1569. Київ, 2008.

Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.). Київ, 2011.

Lazutka S., Valikonitė I., Gudavičius E. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). Vilnius, 2004. 522 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. Vilnius, 1998. 167 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4. (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. 288 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995. 709 p.

Андрій БЛАНУЦА, Дмитро ВАЩУК

Як економічний та природний чинники впливали на перебіг військових дій у ВКЛ?

Загальновідомо, що без надійного забезпечення тилу дуже важко виграти військову кампанію і всю війну загалом. У ранньомодерний період, коли основний мілітарний ресурс складали люди, коні, холодна та вогнепальна зброя, важливого значення набувало логістичне забезпечення війська провіантом, водою, кормом для коней. Не менш важливу роль відігравали транспортні шляхи. Пересування військ залежало від водних артерій та сухопутних шляхів. Недаремно, що більшість середньовічних чи ранньомодерних битв проходило біля річок та стін фортець чи укріплених поселень. Що важливо, військовий контингент армій складався зі служивого населення, у ВКЛ це покладалося на шляхту, у Московській державі – на бояр. Саме з військового служивого стану формувалися армії і ВКЛ, і Московської держави. Щоб розпочати воєнну кампанію, верховна влада оголошувала мобілізацію (посполите рушення), яка потребувала певного часу, а також матеріального забезпечення (за рахунок спеціального податку).

Тому успіх тієї чи іншої військової кампанії багато в чому залежав від сукупності цих факторів. Наприклад, у 1534 р. бої на Сіверщині точилися наприкінці літа-осені, коли війська ВКЛ намагалися звільнити Почеп, Стародуб та Чернігів. У 1535 р. бої відновилися у червні і тривали до кінця серпня, а в 1536 р. пік військових дій також припав на літні місяці. Літо-осінь для військових дій було найбільш ефективною порою, адже можна було більш якісно забезпечити провіантом армію, а коней – фуражем.

Бібліографія

Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука, Дмитра Вирського (латиномовні документи). Київ, 2014. 154 с.

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1846. Т. I. 414 с.

Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ, 2017. 423 с.

Блануца А., Ващук Д. Військовий Статут в Україні першої половини XVI ст. // Воєнна історія. 2008. № 1–2. С. 36–47.

Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. Дніпропетровськ, 2006.

Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. Т. 1. Москва, 2005.

Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Вип. 1 / підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. Київ, 2007. 176 с.

Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / підг.: А. Блануци, Д. Ващука; Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2016. 228 с.

Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910; Lazutka S., Valikonitė I., Gudavičius E. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). Vilnius, 2004. 522 p.

Україна і Литва в XIV–XVI століттях: політико-правові та соціально-економічні аспекти. Луцьк, 2011.

Україна: литовська доба 1320–1569. Київ, 2008.
Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.). Київ, 2011.
Lazutka S., Valikonitė I., Gudavičius E. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). Vilnius, 2004. 522 p.
Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. Vilnius, 1998. 167 p.
Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4. (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. 288 p.
Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995. 709 p.
Ukraina: lietuvos epocha 1320–1569. Vilnius, 2010.
Zakrzewski A. Wielkie księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo. Warszawa, 2013.

Андрій БЛАНУЦА, Дмитро ВАЩУК

Яку винагороду отримувала шляхта з несення військової служби за часів ВКЛ?

Основним ресурсом цього періоду у ВКЛ та в інших державах була земля. Тому за свою службу шляхта отримувала у винагороду землю та маєтки.

У XV ст. набули поширення такі форми земельних надань як до очищення вотчини, на хлібокормління, «на поживенье», «до осмотренья» і «до лепшего опатранья». Форми таких пожалувань зводилися до того, що великий князь надавав у користування певні маєтності до часу виділення кращих або звільнення втрачених. Наприклад, у 1447 р. Гридку Скипоревичу були надані володіння у Брянську на заміну його смоленських маєтків. У 1487 р. Казимир Ягеллончик пожалував Федку Колонтаєву селище Митковщину, а в 1488 р. мценському боярину Логвину Курянову – селища Тюфанове та Андрєєве «до осмотренья». На таких же формах володіння землею здійснювали свої пожалування й наступники Казимира Ягеллончика – його сини Олександр Ягеллончик та Сигізмунд I Старий. Наприклад, у 1492 р. Олександр Ягеллончик надав смоленському окольничому князю Олехну Глазиничу служебне село Мамаєвське у Смоленському повіті до «осмотренья», у 1507 р. Сигізмунд I Старий пожалував Васку Івановичу Бокію маєток Печихвости в Перемишльському повіті до очищення його вотчини від великого князя московського, у 1526 р. Сигізмунд I Старий своїм привілеєм жалував пані Миколаєвій Басиної Марії та її сину Івашку Басі Терешівський маєток у Брацлавському повіті, який відійшов до державного земельного фонду після смерті пана Василя Сапіги. Указаний маєток надався Басам до «очищення їх отчизни в Смоленську».

Якщо наприкінці XV ст. великий князь литовський Олександр Ягеллончик намагався заохотити на порубіжних з Московією землях шляхту через надання та підтвердження земельних пожалувань, то в першій третині XVI ст. Сигізмунд I Старий активно практикував жалувати шляхту землями, замість втрачених у ході військових кампаній.

Верховна влада у таких випадках гарантувала пожалування й у випадках неможливості повернути втрачені землі і маєтності. Показовим з цього огляду є підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого від 8 серпня 1522 р., яким він підтвердив шляхтичу Олехну Федоровичу Кривцу 15 служб людей і чотири пустих землі у Ракишському повіті, а також шість служб і три пустих землі в Оникштенському повіті «до очищення його вітчизни». Господар оголосив своє рішення: «І має він ті землі і люди, вище оголошені, тримати і добровільно управляти до часу, доки Бог, вітчизну звільнимо від неприятеля нашого московського», а також гарантував у випадку «якщо над ним (О. Ф. Кривцем. – *Авт.*) Божа воля стала, а після нього дружина і діти його залишилися, тоді до часу звільнення його вітчизни, не повинні ми дружини і дітей його виганяти».

Бібліографія

Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука, Дмитра Вирського (латиномовні документи). Київ, 2014. 154 с.

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1846. Т. I. 414 с.

Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ, 2017. 423 с.

Блануца А., Ващук Д. Військовий Статут в Україні першої половини XVI ст. // Воєнна історія. 2008. № 1–2. С. 36–47.

Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Вип. 1 / підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. Київ, 2007. 176 с.

Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / підг.: А. Блануци, Д. Ващука; Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2016. 228 с.

Lazutka S., Valikonitė I., Gudavičius E. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). Vilnius, 2004. 522 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. Vilnius, 1998. 167 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4. (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. 288 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995. 709 p.

Андрій БЛАНУЦА, Дмитро ВАЩУК

Як каралися зрадники та заохочувалися бояри, які перейшли на службу до великого князя литовського?

Надання на умовах хлібокормління практикувалися в основному під час переходу на службу до великого князя литовського московських бояр. Зокрема, такі земельні надання активно впроваджувалися верховною владою під час литовсько-московських воєн початку XVI ст. Наприклад, після еміграції до Московської держави князів Василя та Семена Масальських всі маєтності, якими вони володіли у ВКЛ, відійшли до великокнязівського домену і були надані московським боярам. Так, у 1534 р. Сигізмунд I Старий надав на «хлебокормление» боярському сину Івану Поросукову чотири чоловіки і чотири землі «пустовских» під Василішками, яким раніше володів кн. В. Масальський. Цього ж року господар у своєму листі до василішського і марківського державці пана Яна Миколайовича Радивіловича наказував надати на «хлебокормление» боярському сину Федору Селєву двох чоловіків і три землі «пустовских» у Василішках, що відійшли до короля після зради і втечі до Москви кн. Василя Масальського.

Сигізмунд I Старий у вотчину надавав, зокрема, володіння князів Глинських, після того як князі зрадили господаря і підтримали повстання під час московсько-литовської війни 1507–1508 рр. Так, привілеєм від 10 квітня 1508 р. великий князь пожалував пану Сенку Полозовичу маєток Гостомляни в Київському повіті, Ставок у Житомирському повіті, Глядковичі в Овруцькому повіті, відібраних від кн. Глинських.

Отже, державні зрадники, які переходили на службу до московського князя, каралися шляхом конфіскації усіх земель та майна, якими вони володіли. Водночас, московські бояри, які переходили на службу до великого князя литовського, отримували за свою службу конфісковані землі.

Бібліографія

Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука, Дмитра Вирського (латиномовні документи). Київ, 2014. 154 с.

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1846. Т. I. 414 с.

Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ, 2017. 423 с.

Блануца А., Ващук Д. Військовий Статут в Україні першої половини XVI ст. // Воєнна історія. 2008. № 1–2. С. 36–47.

Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Вип. 1 / підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. Київ, 2007. 176 с.

Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / підг.: А. Блануци, Д. Ващука; Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2016. 228 с.

Україна і Литва в XIV–XVI століттях: політико-правові та соціально-економічні аспекти. Луцьк, 2011.

Україна: литовська доба 1320–1569. Київ, 2008.
Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.). Київ, 2011.
Lazutka S., Valikonitė I., Gudavičius E. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). Vilnius, 2004. 522 p.
Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. Vilnius, 1998. 167 p.
Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4. (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. 288 p.
Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995. 709 p.
Ukraina: lietuvos epocha 1320–1569. Vilnius, 2010.
Zakrzewski A. Wielkie księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo. Warszawa, 2013.

Андрій БЛАНУЦА, Дмитро ВАЩУК

Як український князь Костянтин Іванович Острозький переміг московитів у битві під Оршею 1514 р.?

У 1512 р. московський князь Василій III (1505–1533) вчергове оголосив претензії на українсько-білоруські землі колишньої Русі в складі Великого князівства Литовського і скерував численне військо на їх завоювання. Після здобуття Смоленська воно рушило до Орші. Назустріч їм рушили полки, сформовані з бояр і шляхти теперішніх України, Білорусі та Литви під командуванням вихідця з Волині Костянтина Івановича Острозького, на той час великого гетьмана литовського. У відкритому бою 6–8 вересня 1514 р. переважаючі сили противника було розгромлено. Оршанська битва стала важливою складовою війни Великого князівства Литовського з московитами, що тривала між 1512–1522 рр.

Історики по-різному оцінювали сили сторін: від 80 тис., або по 10–12 тис. з кожної сторони. В будь-якому із варіантів підрахунків московитів було значно більше, і це додавало впевненості їх воєначальникам (воєводам Івану Челядніну та Михайлу Булгакову-Голиці). Але, як і зараз, запорукою перемоги стала не кількість війська, а розсудлива тактика. Констянтин Острозький вдався до комбінування ударів кінноти і піхоти, озброєної вогнепальною зброєю. Проілюструємо цю тезу детальнішим зверненням до перебігу самої битви.

Почнемо з бойового шикування військ напередодні битви. Князь К. Острозький вишукував армію у дві лінії: у центрі – піхоту з рушницями і пищалями, а по боках – кінноту та кавалерію. Вздовж правого флангу під прикриттям лісу було розміщено гармати і частину піхоти з вогнепальною зброєю. Перемога із суперником залежала від злагодженості усіх груп військ між собою. Розміщення московського війська було традиційним: воно розподілялося на автономні полки – великий, правої та лівої руки, сторожовий і засадний.

Сама ж битва розпочалася з переміщення московських військ, яке в центрі просунулося вперед, а фланги дещо відступили від великого полку. Це був суто московський маневр на оточення супротивника. Підіграючи цьому, К. Острозький наказав кінним полкам рухатись уперед. Московити це сприйняли сигналом до атаки і пішли в активний наступ. Передусім так зробив полк правої руки на чолі з М. Булгаковим-Голицею: він не скоординував свої дії з великим полком і головним воєводою І. Челядніним (таке порушення координації відбулося через особисту неприязнь чільних представників московської еліти). Тимчасом наступав полк лівої руки, але без особливого ентузіазму, тож К. Острозький частину сил перекинув на правий бік і зупинив наступ. При цьому московські загони потрапили під прицільний вогонь. І за цих обставин К. Острозький почав контрнаступ. Головний московський воєвода І. Челяднін очікував, що литовці після наступу на полк правої руки стикнуться з лівим і потраплять у пастку. Однак князь Острозький після незначного просування припинив атаку і почав відступати. Московити вирішили, що в литовців проблеми і почали масовано атакувати, але, захопившись

у просуванні, потрапили в заздалегідь підготовлену артилерійську засідку. Залпи пищалей і польових гармат спричинили великі втрати живої сили і коней у московському війську. Водночас самі залпи стали сигналом для загальної контратаки усіх сил Великого князівства Литовського і Польської Корони, задіяних до битви. У лавах московитів розпочалися сильна паніка і неорганізований відступ. Битву було програно з великими втратами.

Про тяжкі наслідки московської поразки свідчать цифри втрат: шість із одинадцяти великих воєвод потрапило у полон, ще двох було вбито. Литовські й польські джерела по іменах називають 611 полонених з числа московських знатних воєвод, бояр і дітей боярських. Зокрема, за підрахунками дослідників, ще 1,5 тис. московських дворян потрапило в полон. Для того часу це були суттєві втрати.

Оршанська битва фактично була першою великою вікторією на полі (у відкритому двобої, а не шляхом облоги замків і міст) війська Великого князівства Литовського у протистоянні з московитами. Московське військо, попри свої переваги у кількості і техніці, стало заручником відсутності взаємодії і згуртованості серед своїх воєвод. Сама ж поразка значно ускладнила міжнародне становище московської дипломатії: імператор Священної Римської імперії Максиміліан I відмовився від союзу з московським князем, так само утрималися від своїх попередніх планів Данія та Пруссія.

З Оршанською перемогою війни за панування у Східній Європі не припинилися, проте було продемонстровано, що підготовлений спротив може бути успішним навіть у найскладніших воєнно-політичних умовах. Теперішній мужній спротив українців московській агресії має чимало паралелей з подіями 500-літньої давнини, у яких вирішальну роль відіграв українець за походженням, великий литовський гетьман, князь із Волині Костянтин Іванович Острозький.

З іншого боку, військова катастрофа московитів понад 500 років тому була спричинена тими ж хибними ідеологемами, що і нині. Московський князь Василій III (1505–1533) розпочав війну через міфи свого батька – князя Івана III (1462–1505), який вважається творцем московської державності. Той уперше наділив себе титулом «государ всія Русі», тим самим висунувши претензії на те, що всі землі колишньої Русі мають належати Москві. Утім, із цим були незгодні інші численні нащадки Рюриковичів, що бачили своє майбутнє у європейській державі Ягеллонів – правителів Корони Польської і Великого князівства Литовського. Серед таких були князі Острозькі – Костянтин Іванович (1460–1530) і його син Василь-Костянтин (1526–1608), які посідали найвпливовіші уряди у Польсько-Литовській державі. Їх сучасники виводили цей рід від короля Данила Романовича. Натомість лінія московських Рюриковичів перервалася зі смертю царя Федора Івановича в 1598 р. Перед тим його батько, психічно хворий московський деспот Іван Грозний, вбив свого старшого сина Івана.

Ярослав ЗАТИЛЮК

Як оцінити політичні та військові звитяги гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (1616–1622) – «грози московитів» і патрона української церкви?

400 років тому, у квітні 1622 року, у Києві від отриманих поранень після переможної військової кампанії під Хотином відійшов у засвіти славетний гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний. У пантеоні героїв української історії він добре знаний і як вправний воєначальник, і як патрон українського православ'я та освіти. Його сучасники не сумнівалися в тому, що «безсмертна слава гетьмана в забутті не постане, допоки Дністер із Дніпром многорибні плинуть». Саме так висловилися студенти патронованої гетьманом київської братської школи, які під керівництвом ректора Касіяна Саковича підготували до друку жалобний панегірик «Вірші на жалісний погреб гетьмана Петра Сагайдачного». У вступній передмові київського ректора зазначено, що метою панегірика є розповідь про гетьмана, «щоб його воєннії подвиги всі знали, і щоб народи те ім'я завжди шанували». Поза тим, за представленням у творі особи очільника Війська Запорозького стоять спроби створити перший збірний образ добропорядного українського рицаря. Поговоримо про ці чесноти, що їх чотириста років тому вбачали в діяннях славетного гетьмана.

Відомий полководець народився близько 1582 р. в родині православного шляхтича Конона із Самбора. Протягом 1592–1598 рр. він навчався в Острозькій академії, фактично єдиному (разом із Львівською братською школою) на той час закладі вищої освіти в Україні, де завдяки фінансовій підтримці українського магната, князя Василя-Костянтина Острозького викладали вчені і богослови з України та Балкан (вони ж підготували низку важливих друків, зокрема видання Острозької Біблії). Саме тут сформувалися його бачення українського православ'я як незалежної православної митрополії з центром у Києві, а також розуміння значущості шкільництва для своїх сучасників.

Вважається, що близько 1600 р. шляхтич Петро Кононович зробив свій вибір на користь рицарської справи і приєднався до Війська Запорозького. За вправність у стрільбі із сагайдака він отримав прізвисько «Сагайдачний». Свій вишкіл він удосконалював у майже постійних військових кампаніях, котрі король Сигізмунд III Ваза проводив у Молдавії, Валахії та на Балтиці. У документах 1615 р. Сагайдачний уже згаданий у ранзі козацького полковника (очевидно, ним він став раніше, але точний час неможливо з'ясувати через брак документів). А вже у червні 1616 р. його обрано гетьманом, яким, з короткими перервами, залишався до кінця свого життя.

Хист нового гетьмана як воєначальника першою відчула найпотужніша на той час Османська імперія, в межі якої козацька флотилія вторглася влітку 1616 р., нанісши удар по добре укріпленій фортеці Кафі (нині – Феодосія)

в Криму. Численні морські виправи Сагайдачного проти османського султана та його васалів стали топ-темою тогочасної дипломатії. І ба більше, саме морські походи запорожців спровокували одну з найбільших військових баталій у тогочасній Європі – Хотинську війну 1621 р. Влітку того року молодий та енергійний султан Осман II (1618–1622) з більш як 100-тисячним військом рушив «покарати польського короля через козацькі походи». Обидві сторони зустрілися під Хотинською фортецею. Коронна армія Речі Посполитої втричі поступалася османській. Справу фактично вирішили козаки. Під фортецею вояки Петра Конашевича-Сагайдачного успішно відбили майже два десятки атак на свій табір (ліве крило оборони), здійснили кілька успішних нічних рейдів, а 4 вересня навіть вдерлися до табору супротивника. Султан мусив уже наступного місяця укласти з королівськими комісарами перемир'я і відступити назад.

За словами Євтихія Самуйловича, одного з авторів згаданого київського панегірика 1622 р., тверду руку гетьмана-полководця «і північний край довго буде також пам'ятати, бо довге рицарство його далося там знати». Саме такими словами київська вчена еліта відзначила гучні перемоги козаків над московитами. За три роки до Хотинської баталії, у червні 1618 р. 20 тис. козаків на чолі із Сагайдачним із 17 гарматами невеликого калібру рушили на Путивль із Києва. Московські воєводи, що перед тим поставили у скрутне становище армію на чолі з королевичем Владиславом, не змогли організувати належного опору Війську Запорозькому, і чимало укріплених міст на шляху з Путивля до Москви стали його здобиччю. У жовтні козаки вже штурмували околиці північної столиці і, за легендою, один із визначних московських воєначальників Василій Бутурлін відчув на своїй потилиці важкість булави гетьмана Сагайдачного. Завдяки діям козаків московити підписали невигідне для себе Деулінське перемир'я, за яким мусили повернути Польсько-Литовській державі Новгород-Сіверську та Смоленську землі, загарбані століттям до того після підступного нападу на Велике князівство Литовське.

Справою життя гетьмана Сагайдачного стало відновлення православної митрополії. Після наполягань гетьмана восени 1620 р. у Києві єрусалимський патріарх Феофан наважився поставити київським митрополитом Йова Борецького, а з ним і кількох єпископів. Після цього гетьман відправив не одне посольство до короля з проханням визнати відновлену церковну ієрархію, зважаючи на численні військові послуги Речі Посполитій. І хоч цього не сталося, але козацький патронат у 1620-х рр. став гарантом безпеки для православних владик. А сам акт поставлення Йова Борецького митрополитом став передвісником офіційного відновлення польським королем Владиславом IV (1633–1648) Православної Церкви в 1633 р. на чолі із митрополитом Петром Могилою (1633–1647). Нагадаємо, монарх, який відновив у правах православну церковну ієрархію у Києві, завдячував Сагайдачному порятунком під Москвою та під Хотином.

Сучасники були вдячні Сагайдачному за освітні фундації. Щойно ставши гетьманом, він у 1616 р. «з усім Військом Запорозьким» вступив до лав київського братства і школи. Ця інвестиція гетьмана стала справою на всі наступні століття. Адже київська братська школа є провісником знаменитої Києво-Могилянської академії. Про заслуги Сагайдачного, зокрема, нагадує срібний

з позолотою хрест (тепер зберігається в найбільшому історичному музеї України), який гетьман «на упокій душі» передав Братському монастиреві, де й був похований.

Повернемось до згаданого на початку київського панегірика 1622 р., який і досі задає спосіб вшанування славного гетьмана. В одному із віршів цього друку підсумовано чесноти, що їх гетьман чи будь-який рицар повинен «являти світу»:

Божу боязнь найперше хай в серці тримає,
Ще й тверезість і чулість, статечність плекає…
А ґвалтівників завше хай буде суворо карати.
У науці воєнній теж буде учений,
Голод знести уміє і холод студений…

Завдяки цьому, як підсумовано у творі, «тоді війську звитяжство не буде важкеє, коли звикне убозтво тримати такеє».

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний нині для всіх українців є втіленням образу достойного рицаря і мудрого політичного діяча. З притаманними йому чеснотами мужності, стійкості й справедливості наші ЗСУ впевнено переможуть армаду північного варвара, в лавах якого не випадає знайти жодну із обговорених вище шляхетних чеснот українського гетьмана.

Ярослав ЗАТИЛЮК

Як змінювалися характер війн та їхнє сприйняття суспільно-політичною думкою в добу раннього модерну?

Вочевидь, що чи не найбільш пронизаним трагізмом феноменом, сформованим унаслідок соціальної та політичної активності людства, є війна. Вирізняючись насамперед потужним руйнівним ефектом, що вимірюється численними втраченими життями, зламаними долями, матеріальними збитками, перекроюванням політичних мап регіонів, континентів, світу, інституційних та соціальних засад суспільної організації, вона, як показує історичний досвід, з плином епох, по суті, перетворюється на майже обов'язковий супровідний елемент кардинальних цивілізаційних зрушень, часом гальмуючи, а часом – як це не видається парадоксальним – надаючи їм певного прискорення. Водночас під впливом нових реалій війна помітно змінює власний сутнісний зміст. Рельєфно це проступає, зокрема, у великих воєнних конфліктах перехідної, за багатьма показниками суспільних трансформацій, доби раннього нового часу.

Загалом, за оцінкою фахівців, на зламі між середньовіччям і модерном характерним для Європи стає помітне загострення загальної конфліктогенності, що, як правило, втягує у вир протистояння великі маси людей та супроводжується застосуванням зброї. Причому такі конфліктні ситуації виникають уже не лише навколо територіальних чи майнових питань, а все глибше проникають у конфесійну та політичну сфери, поступово витісняючи з останньої пріоритетність династичного інтересу та забезпечуючи тісніше зрощення війни з політикою, а водночас поглиблюючи мілітаризованість соціокультурної сфери, насамперед через правовий, ідеологічний та ціннісний її компоненти.

Фактично протягом XV–XVI ст. у мілітарно сфокусованому конфронтаційному полі з ефектом наростаючого пришвидшення відбувається процес витіснення на другорядні позиції так званих приватних воєн, найбільш поширених за попередніх часів. Натомість їхнє місце заступає державний інтерес, що визначає всю континентальну воєнну конфігурацію XVII–XVIII ст. Зокрема, за спостереженням учених, із переходом до цивілізації модерну «Європа вступила в полосу становлення національних держав, ні одна з яких не зміцнювалася без війни до 1914 р.».

Власне, впродовж усього періоду раннього нового часу на європейських обширах «війна повсюдно супроводжувала спроби розформування старих держав і створення на їх територіях нових». Подібна взаємопереплетеність державотворчості з процесами мілітаризації і дала підстави закріпити за ранньомодерними війнами статус «воєн державного будівництва», чинність якого стає все очевиднішою внаслідок накладання на воєнну активність хвилі перших революцій модерну як каталізаторів державотворчості.

Однак це виявилося далеко не єдиною характеристичною особливістю масових збройних конфліктів раннього нового часу. Можливо, що до найважливіших інновацій, що змінюють ранньомодерний мілітарний простір, варто зарахувати і появу в породжених тогочассям публічних війнах глобалізаційної

складової. Присутність останньої неважко спостерегти вже у викликаному Реформацією масштабному релігійному збройному протистоянні, яким, починаючи від 1517 р., все ширше охоплювався західноєвропейський територіальний ареал та який мав надалі доволі потужне імплементування в суспільно-політичні процеси центрально-східноєвропейського регіону. Аналогічною симптоматичністю позначений і загальноєвропейський контрреформаційний рух. Стимуляцією низки процесів, які у своїй наслідковій частині вийшли далеко за межі початкової локації, вирізняються, зокрема, Італійські війни XV–XVI ст., війна в Угорщині 1526–1528 рр., московсько-литовські війни першої половини XVI ст., Лівонська війна 1558–1583 рр., Хотинська війна 1620–1621 рр., Велика Турецька війна 1683–1699 рр., Велика Північна війна 1700–1721 рр., війна за іспанську спадщину 1701–1714 рр., війна за австрійську спадщину 1740–1748 рр., Семирічна війна 1756–1763 рр., Англо-іспанська війна 1778–1779 рр., серії російсько-турецьких та англо-голландських війн XVIII ст. тощо. До певної міри в традиціях ранньомодерної епохи залишалися і так звані Наполеонівські війни початку XIX ст.

У цьому довгому списку масштабних воєнних протистоянь особливе місце дослідники фактично одностайно відводять Тридцятирічній війні 1618–1648 рр., кваліфікуючи її як перший воєнний конфлікт загальноєвропейського масштабу, втягнутими у який виявилися майже всі країни Західної та Центральної Європи. Причому кількість жертв у цій війні вираховується десь у 8 млн осіб. Виведений у ранг «центрального пункту в змінах і трансформації характеру війни, організації військ, стратегії і тактики», цей міжнародний конфлікт водночас поклав початок першому етапу формування сучасної системи міжнародних відносин, рубіжним у якому став Вестфальський мир. Його укладення не лише надало імпульсу подальшій секуляризації мілітарної сфери, а й означало започаткування тенденції щодо введення практик урегулювання масштабних воєнних конфліктів у юридичну площину, ширшої задіяності при відшукуванні механізмів припинення збройних протистоянь дипломатії.

Сьогодні в історіографії набуває поширення думка, що демонстрована на етапі раннього нового часу «воєнна перевага на Заході чи на Сході накладала помітний відбиток на контурність та інтер'єр усіх змін», під чим насамперед розуміється «поширення дифузних культурних взаємодій; становлення фіскально-мілітарної держави; перебудова системи мілітарних зв'язків», однозначно за умови адаптації новацій до конкретного культурно-історичного середовища. При цьому йдеться про нові формати воєнних протистоянь (у них з різною мірою проявлення своєрідно переплелися зовнішня або внутрішня спрямованість, наступальні, оборонні, громадянські, національно-визвольні, завойовницькі, експансіоністські, колонізаційні аспекти), появу нових мілітарних інститутів і технологій, удосконалення стратегій і тактик воєнного мистецтва, зміну мілітарно-політичних конфігурацій тощо.

Першопричину і головний рушій подібних трансформацій варто вбачати у воєнній революції, яку переживала Європа на початках раннього нового часу і наслідки якої стають особливо помітними вже у XVII ст., власне, і спричинивши тотальність і збільшену в рази руйнівну силу тогочасних війн. Породжені нею тактико-технологічні модифікації провокували не лише

соціально-політичні трансформації в існуючих державно-політичних системах, а й перелаштовували для потреб нарощування мілітарної міці держав їхні фінансово-господарські структури, перенаправляли маршрути торговельних контактів, змінювали комунікаційну сферу. З появою більш ефективних видів озброєння змінюються стратегії ведення війни, започатковуються процеси професіоналізації армій, створюються умови для становлення інституту воєнно-бюрократичного абсолютизму. Водночас під загрозою опиняються значно більші маси населення, порушуються не лише безпековий, а й демографічний та екологічний баланси.

Як наслідок, у суспільно-політичній думці доби, майже синхронно із розгортанням воєнної революції, спостерігається виразна тенденція щодо переорієнтації уваги на осмислення феномена тогочасної війни. Новий теоретичний конструкт на європейському Заході зводився на інтелектуальному доробку мислителів попередніх епох. Спираючись на нього, протягом XVI–XVII ст. у просторі політичної культури раннього модерну свого подальшого розвитку набули основні постулати «концепції справедливої війни», які було закладено ще в надрах античної філософії. Основна спрямованість цієї концепції націлювалася на гуманізацію воєнного конфлікту, посилення відповідальності мілітарної влади за захист цивільного населення.

Створеними на означеному етапі трактатами авторства Дж. Мера, Дж. Локка, Ж. Бодена, Т. Гоббса, Е. де Ваттеля, Ф. Хатчесона, С. фон Пуфендорфа, Ф. де Віторія, Ф. Суареса, Г. Гроція обґрунтовувалися основні принципи, яких мали дотримуватися всі сторони та учасники воєнних протистоянь для зменшення їх руйнівних наслідків та невиправданого насильства. Помітне місце при цьому відводилося забезпеченню прав військовополонених і біженців, посиленому захисту певних категорій населення (насамперед йшлося про дітей, жінок, людей похилого віку, а також представників деяких соціально-професійних корпорацій, як то служителі релігійних культів, селяни, купецтво). На перше місце серед запобіжників катастрофічних наслідків війни виводилася цінність людського життя.

Визначення загального характеру воєнного конфлікту однозначно ув'язувалося з його цілеспрямованістю. При цьому виправдальною аргументацією для розв'язання справедливої війни могла виступати пов'язана з застосуванням зброї потреба власного захисту або захисту своїх політичних союзників, повернення в незаконний спосіб відторгнутого майна (насамперед у територіальному еквіваленті), захист державної суверенності, національно-визвольна вмотивованість. Водночас за межі справедливості виносилися мотивації віросповідної зверхності, задоволення амбіційності перебуваючих при владі, розширення імперій тощо.

Вочевидь, що загальною квінтесенцією концепції справедливої війни можна вважати ідею Г. Гроція щодо правової відповідальності ініціаторів розв'язання воєн, сконцентровану у словах: «…неможливо не лише погодитися з домислами декого, нібито під час війни припиняються всі права, однак навіть не варто починати війну, ані продовжувати почату війну інакше, ніж дотримуючись рамок права і доброчесності».

Водночас з обґрунтуванням – у межах парадигми справедливості – допустимості вирішення воєнним шляхом певних різновидів конфліктів між

суверенними державами серед частини європейського політикуму та в інтелектуальному середовищі зміцнюються позиції пацифістської ідеології. Серед апологетів останньої варто відзначити Е. Ротердамського, М. Лютера, М. Падуанського, Ш. Сен-П'єра, Й.-Г. Гердера, Вольтера, А. Сміта, Г. В. Лейбніца, Г. Е. Лессінга, І. Канта. Саме завдячуючи їм, у ранньомодерній філософії утверджується жанр трактатів про вічний мир, а в політичну та дипломатичну практики вводиться договірна формула «Вічного миру». Пацифістська ідея провокує появу кількох проєктів примирення (йдеться про запропонований Генріху IV герцогом М. де Сюллі план створення так званої «християнської республіки», проєкт абата Сен-П'єра та систематизовану версію викладених ними положень Ж.-Ж. Руссо), основний акцент у яких робиться на інтеграції зусиль провідних європейських держав у питаннях урегулювання гострих проблем міжнародного співіснування, зокрема, і в спосіб створення наддержавних контролюючих структур.

Дещо в іншому руслі в цей час формувалася воєнна доктрина Російської держави. Ґрунтована на концепції самодержавства як продукту вищого одкровення та в практичній площині зорієнтована на зразки східної деспотії, зокрема і в частині організації воєнної справи, вона наполегливо впроваджувала в суспільний простір «демонстративне підкреслення […] цивілізаційної оригінальності та протиставлення з Європейським світом». Відповідно до такої позиції війна для російських урядових інституцій виступала чи не єдиним вагомим аргументом в її зовнішньополітичному курсі, передусім націленому на розширення імперського територіального ядра.

Перебування в перманентному стані війни поступово починає сприйматися російським суспільством абсолютною нормою, що формує відторгнення будь-яких похідних із Європи миротворчих імпульсів. Як наслідок, постала на ґрунті ортодоксії моральна філософія Московії на кінець XVIII ст., на противагу «плюралістичному характеру обґрунтування війни в західній етиці», пропонує стратегію, сутнісний зміст якої в XIX ст. знайшов своє втілення у постулаті російського мислителя-ортодокса К. Леонтьєва. «Велика річ – війна!», – без будь-яких моральних застережень наголосив він в одному зі своїх програмних творів. І продовжив: «Правий був той, хто назвав війну – "божественним провадженням". Це вогонь пожираючий, щоправда, однак зате очисний!». А ще 1769 р. у своїй урочистій промові, проголошеній під час чергової російсько-турецької війни, митрополит Платон Левшин, по суті освятив невиправдану жорстокість як важливий показник доблесті російського воїнства, а водночас одну із засад формованої протягом усього раннього нового часу в імперській філософії релігійної етики війни.

Практичну сторону цієї етики Європі довелося засвоїти під час неодноразових зіткнень із виявами російського мілітаризму на полях великих битв епохи. Локалізована європейським південним сходом Україна, яка ментально тяжіла до європейських цивілізаційних зразків і мілітарна система якої вибудовувалася на демократичних цінностях звитяги запорозького козацтва, за вибір «між свободою і рабством», починаючи з XVI ст., заплатила і продовжує платити надзвичайно високу ціну.

Бібліографія

Арон Р. Мир и война между народами. Москва, 2000.
Гроций Г. О праве войны и мира. Москва, 1956.
Карташев А. В. Церковь, история, Россия. Москва, 1996.
Клаузевиц К. О войне. Москва, 1996.
Русские философы о войне. Москва, 2005.
Трактаты о вечном мире. Санкт-Петербург, 2003.
Христолюбивое воинство: Православная традиция русской армии. Москва, 1997.
Штейнметц Р. Философия войны. Петроград, 1915.
Childs J. Armies and warfare in Europe. 1494–1789. Manchester, 1982.
Corvisier A. Armies and societics in Europe. 1494–1789. Bloomington; London, 1979.
Orend O. The Morality of War. New York, 2006.

Валерій СМОЛІЙ

Яку функціональну роль відіграли революції в становленні ранньомодерної цивілізації?

Вступ Європи у добу раннього модерну позначений небаченими до того ритмами прискорення всіх суспільних процесів, карколомних зламів усього просторового каркасу попередньої цивілізації, бурхливих зіткнень традиційного з інноваційними викликами, що з різною мірою ефективності вкорінювалися у всі сфери суспільного буття. Однією з характерних особливостей цього переходу, що все енергійніше починала впроваджуватися в історичний досвід народів, вчені називають «свідому спробу зміни політичного і суспільного устрою» за допомогою такого дієвого інструментарію, як революція. В загальноєвропейському масштабі специфіка останніх представлена насамперед як поєднання в одному революційному потоці всієї «множинності» накопичених соціальною практикою попередніх часів протестних форм і рухів, що й стало основою привнесення революційних за своєю сутністю інновацій у суспільне життя. Власне, саме завдяки специфічному генетичному зв'язку, що поєднував революційну хвилю ранньонової доби з докорінними суспільними трансформаціями того часу, значною мірою визначався внутрішній зміст нового цивілізаційного витка.

У революціях XVI–XVIII ст., ідеологічний потенціал яких ретранслювався через релігійні форми, відбувся цивілізаційний перехід від трансцендентного до секуляризованого суспільного простору, який характеризувався вивільненням від пут середньовічних догм та схоластики інтелектуальної сфери. В галузі інституціональних перетворень революції раннього нового часу надали неоціненний досвід трансформацій політичного та суспільного устрою, створення централізованих політичних систем, будівництва національних держав та їх конституювання. У соціальній галузі були закладені основи формування ранньомодерних європейських націй. У системі господарських відносин вони започаткували становлення індустріальної чи напівіндустріальної, орієнтованої на ринок економіки, утвердження нової форми економічного мислення – меркантилізму. Вочевидь, що чи не найбільшим результатом ранньонового європейського революційного циклу в масштабах усієї модерної цивілізації стало поєднання «французького політичного і британського індустріального досвіду», що незабаром вивело модернізаційну хвилю на нові рейки глобалізації, індустріалізації та загальної лібералізації соціополітичного простору для країн, що належали до західного культурного світу.

Загалом революції раннього нового часу були позначені широким розмахом і динамізмом повстанських виступів; їх тісним взаємозв'язком із сектантськими течіями, ідеологізованими політичними рухами, які супроводжувалися боротьбою між елітами; інституалізацією нових економічних, політичних і державних структур; перебудовою ідеологічної, наукової, освітньої сфер; зміною кордонів політичних і культурних спільностей; коаліційністю, диференційованістю та масовістю повстанського табору тощо. Причому сам революційний вибух провокувався різким загостренням соціальних антагонізмів (і не лише

на рівні низів, а й елітарних прошарків), внутрішньою трансформацією еліти і поділом її на нову та стару, недосконалістю політичних структур, непоступливістю влади, накопиченням критичної маси соціальної дисфункції, появою спроможної до конструктивних дій нової суспільної групи, здатної перейти в опозицію до наявного режиму.

Накладаючись на локальні модифікації політичного та економічного характеру, психологічну готовність суспільства до трансформації умов свого існування, геополітичний фактор і природно-географічну специфіку регіону, ці загальні чинники і обумовлювали динаміку та результативність як окремих складових, так й революцій загалом. Показниками ефективності останніх почали вважатися насильницькі зміни наявного політичного режиму та засад його легітимності; механізми переходу влади від однієї політичної еліти до іншої; значний модернізаційний потенціал зрушень у всіх найважливіших інституційних сферах, насамперед, економічній і соціальних відносин; радикальний розрив із минулим; формування нової шкали політичних, моральних та духовних цінностей тощо.

Із загального числа позначених революційністю змагань, як правило, виділяється лише кілька еталонних (або класичних) взірців, до яких із періоду раннього модерну віднесено Нідерландську другої половини XVI – початку XVII ст., дві Англійські середини – другої половини XVII ст., Американську та Французьку кінця XVIII ст., відомі як «великі», революції. Ш. Ейзенштадт зауважив як основну їхню відмінність від масових виступів у традиційних суспільствах – «зв'язок між рухами протесту і втягнення цих рухів у політичну боротьбу, що точилася у центрі, характер їх базової символіки і її структурне вираження, а також наслідки». Всі вони законсервовані у просторі західної соціокультурної традиції і сукупно утворюють перший шерег у комплексі революцій сучасності, загальний ряд якого, крім них, сформований також великими революційними практиками XIX – початку XXI ст. як з європейських, так і позаєвропейських теренів. Як важливу умову зародження революційних процесів у різних політичних організмах європейського заходу вчені називають спільний для них комплекс обставин, що склався у цій ойкумені на початок XVII ст., а в подальшому обумовив ширше охоплення народженою тут «атмосферою революційної ситуації» європейської території.

Для окремих революційних феноменів чи не на перший план вийшла проблема національного самоутвердження. Перший приклад революційної національно-визвольної «громадянської трансформації», що супроводжувалася зміцненням національного самоусвідомлення, продемонстрували Нідерланди. Згодом національно-визвольний контекст виразно проявився в Американській 1775–1783 рр., Брабандській 1787–1790 рр., а також Українській 1648–1676 рр. революціях.

Українська національна революція об'єктивно збігається у часі з хвилею активної соціальної й визвольної боротьби, що охопила низку європейських країн у 40–70-х роках XVII ст. Безумовно, такий хронологічний збіг масової протестної активності навряд чи можна пояснити простою випадковістю. Швидше йдеться про те, що тогочасний соціокультурний простір все більше втягувався у стан кризи, яка супроводжувалася зародженням і розвитком нової цивілізації. А отже, доцільніше вести мову про спровокований цією обставиною

«комплексний процес, який об'єднує послідовність із декількох революцій» та наближених до них акцій акумуляції суспільного невдоволення, що вкладаються в так звану «революційну хвилю», де всі ці рухи поєднані між собою певною системою залежностей.

Дійсно, розташування у серцевині центрально-східного європейського регіону, політична підпорядкованість річпосполитському режимові, тимчасова відсутність власної державотворчої практики при збереженні історичної пам'яті про подібний потужний досвід у недалекому минулому та за наявності в політичній культурі Війська Запорозького концентрованого творчого імпульсу й привабливих для суспільства імперативів громадянських свобод, традиційна відкритість української версії християнської православної культури до навіюваних як за західними, так і східними векторами інноваційних цивілізаційних впроваджень робили український історико-культурний ареал, подібно до теренів, де відбувалися великі революції Заходу, зоною, вразливою для зародження революційної активності.

Причому найбільше паралелей українська революційна емпірика і щодо причинно-факторної складової, і розгортання динаміки руху, а особливо наданого останнім імпульсу у сфері національно-державного будівництва, демонструє з емпірикою революції в Нідерландах, що випередила українські події приблизно на століття. Значно менше аналогій щодо означених аспектів можна спостерегти між революцією в Україні та майже одночасними їй революційними зламами в Англії. Натомість за показниками кардинальності змін у політичній, соціальній системах та сферах ідеології і політичної культури, а особливо стосовно демократизації суспільного простору, вона значною мірою випереджає пропоновані Французькою та Американською революціями інновації, щоправда, втілюючи національні аналоги в дещо інші форми.

Загалом, в Українській революції XVII ст. виразно проявилися супутні всім класичним революціям перехідної до цивілізації нового часу доби атрибути, зокрема, наявність глибокої суспільної кризи та кризи влади, а також легітимація протестного виступу (з подальшим поваленням політичного режиму Речі Посполитої), збігом таких обставин, як складне переплетення соціально-економічних, політичних і релігійно-ідеологічних суперечностей, що накладалося на відступництво від виконання своїх функціональних обов'язків щодо інтересів українського суспільства його традиційної еліти та прихід на зміну їй молодого, незаанґажованого в традиційні політичні та економічні інтереси, до того ж, із значним потенціалом творчої енергії, елітарного прошарку, що обумовило потужний конструктивний імпульс революційного руху.

Аналогічно до Англії, сформоване в процесі революції українське суспільство виявилося втягненим «у новий особливий вид соціально-політичної практики, яка починає впливати на його соціальну якість і одночасно веде до переміни загальної якості соціально-політичної системи з патерналістської на громадянську». Як раніше в Нідерландах, на українських землях у горнилі революційної боротьби усталився, за образним висловом учених, «національно-визвольний варіант громадянської трансформації», з притаманними йому демократичними інститутами влади, культом свободи, обґрунтуванням природним правом права на власну державність тощо.

Українська революційна практика значно випередила американську в аспектах демократизації владно-управлінської сфери шляхом виборності за принципами прямої або представницької демократії на основні керівні посади в державному апараті, а також встановлення ефективного громадського контролю за діяльністю центральних владних інституцій, втіленого у «колективну волю» Війська Запорозького. Вона також майже на півтора століття раніше за французьку перемістила «проблему співвіднесення свободи, особистості та інтересів суспільства» в політичну площину, продемонструвала тенденцію наповнення новим універсальним змістом таких засадничих для громадянського суспільства цінностей як «свобода», «рівність», «братерство».

Українська революція раніше за Французьку також своєю практикою державного будівництва підійшла впритул до соціалізації витвореної нею модерної системи національного державного організму, зламала попередню соціальну ієрархію, показала зразок глибокого реформування сфери землеволодіння, викликала істотні зрушення в ідеологічних аспектах, запропонувавши українському соціуму державну ідею, цілком світську в своїй основі, що контрастувало з переважно теологічною ідеологією інших європейських революцій.

Подібно до всіх великих ранньомодерних революційних виступів, в історичному поступі української нації революція XVII ст. докорінно змінила формати і зміст національно-визвольних змагань, кристалізувала державотворчий і соціальний досвід, заклавши на далеку перспективу модернізаційну матрицю сформованого на українських обширах соціокультурного простору, консолідувавши в його межах ранньомодерну українську націю. Останнє, можливо, стало чи не одним із найбільш вагомих здобутків революційної доби, який варто поставити в один ряд із фундацією держави ранньомодерного зразка. При цьому українським соціумом уже на першому етапі революції паралельно вирішувалися завдання національного об'єднання і національного визволення. Інша справа, що цей результат виявився далеко не завершеним і насильницьки перерваним.

Залежність еволюційного поступу європейських країн від зовнішнього фактора, що набув свого втілення у війнах, суперництві між державами, формуванні міжнародних політичних та економічних систем, демонструє ще одну характерну особливість ранньомодерних європейських революцій. Його дієвість (поряд із внутрішнім тиском, що виявлявся у формуванні нових еліт із великими потенційними можливостями та зростаючим рівнем самосвідомості суспільства) проявилася у зміні режимів повсюдно в тих країнах, де відбулися революції так званої «першої хвилі модерну», – Нідерландах, Англії, американських колоніях і Франції. Отже тогочасний революційний процес, по суті, перетворювався у складову частину європейської міжнародної політики. На жаль, для України це обернулося далекосяжними трагічними наслідками.

Бібліографія

Айзенштадт Ш. Н. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. 1993. Т. 1. Вып. 2.

Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации: пролегомены к переориентации парадигмы // Новое литературное обозрение. 2017. № 5 (115). URL: http://www.

intelros.ru/readroom/nz/z5-2017/34458-revolyucii-transformacii-civilizacii-prolegomeny-k-pereorientacii-paradigmy.html

Baker K. M., Edelstein D. (Eds.). Scripting Revolution: A Historical Approach to the Comparative Study of Revolutions. Stanford, 2015.

Барг М. А., Черняк Е. Б. Великие социальные революции XVII–XVIII веков. Москва, 1990.

Голдстоун Дж. Революции. Очень краткое введение / пер. с англ. Москва, 2015.

Goldstone J. A. Comparative historical analysis and knowledgeaccumulation in the study of revolutions // Comparative historical analysis in the social sciences. Cambridge; New York, 2003.

Goldstone J. A. Revolutions: A Very Short Introduction. Oxford, 2012.

Завалько Г. А. Понятие «Революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции. 2-е изд. Москва, 2005.

Zagorin P. Rebels and Rulers 1500–1600. Vol.1: Society, States, and Early Modern Revolution: Agrarian and Urban Rebellions.; Vol.2: Provincial rebellion: Revolutionary Civil Wars, 1560–1660. Cambridge, 1982.

Koenigsberger H. G. Estates and Revolutions // Essay in Early Modern Europen History. Ithaca; London, 1971.

Малиа М. Локомотивы истории. Революции и становление современного мира / пер. с англ. Москва, 2015.

Репина Л. В. Социальные движения и революции XVI–XVII вв. // Новая и новейшая история. 1990. № 3.

Рубцов А. В. Революция как хронополитика и этос // Философский журнал. 2017. Т. 10. № 4.

Skocpol T. Sodal Revolutions in the Modern World. Cambridge, 1997.

Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 2009.

Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: копаративні та еврестичні проекції. Київ, 2019.

Stone B. The Anatomy of Revolution Revisited: A Comparative Analysis of England, France, and Russia. Cambridge, 2014.

Tilly Ch. European revolutions, 1492–1992. Oxford; Cambridge, 1993.

Чудинов А. В. История Французской революции: пути познания. Москва, 2017.

Шульц Э. Э. Теория революции: революции и современные цивилизации. Москва, 2017.

Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: сравнительное изучение цивилизаций / пер. с англ. Москва, 1999.

Валерій СМОЛІЙ

Як пов'язані революції раннього нового часу з процесами державотворчості?

Вочевидь, можна угледіти певну закономірність у тому, що саме вступ України в 2021 рік, який ознаменував певну віху в історії новітньої української державності тридцятирічною практикою незалежного державного існування, змусив, по стількох роках студіювання в історичному зрізі національного революційного досвіду і національної державотворчості, звернути увагу на експліцитну присутність протягом останнього часу в просторі світової гуманітаристики вельми перспективної евристичної пропозиції. Йдеться про великий інтегральний інтелектуальний проєкт, у якому будь-яка сучасна країна, навіть позбавлена власних революційних практик у минулому, може засвідчити свою латентну долученість до них через проєкцію на свій державний ландшафт запозиченого революційного досвіду.

Запобігаючи зайвій деталізації та розлогим викладам, зазначимо, що глибинний сенс цього проєкту зведений до пошуків «відповіді на питання: яку роль відіграють відсилки до революції в легітимації» сучасних державних конструктів? При цьому в пропонованій пошуковій парадигмі обґрунтовується сприйняття сучасності як «результату накладення одна на одну множинності революцій – соціально-політичних і не лише», що, власне, й заклало міцну базисну основу для структурування сучасних соціополітичних систем, тим самим перетворивши революцію на «символ новітньої історії», «ключове поняття», яке акумулює в собі всі «базові цінності» та «структурні орієнтації сучасності як Modernity…».

Однак прикметно, що, запропонувавши нову пошукову перспективу і до певної міри визначившись із трактуванням сучасності, соціогуманітаристика так і не наблизилася до пропозиції якогось більш-менш універсалістського, всеохопного за сутнісним навантаженням, розуміння двох інших закладених у легітимаційний проєкт концептів – як революції, так і державності, залишаючи за ними шлейф найширшого інтерпретаційного спектра. І якщо щодо першої дефініції найбільш ємкісним, як на наш погляд, видається визнання означуваного нею явища складним соціально-політичним феноменом, що визріває й реалізується в моменти найгостріших суспільних дисфункцій, коли втрачається (через вузол загострених до межі протиріч) можливість поступового еволюційного перетікання суспільної організації від застарілих у більш розвинені, прогресивніші форми, і супроводжується докорінною зміною (шляхом надзвичайно пришвидшених у часі перетворень) суспільного й державного ладу, панівного політичного режиму насильницьким (переважно) методом, з одночасним зламом узвичаєних устоїв не лише суспільної, а часто й морально-побутової та духовної сфер, то державність варто зчитувати як «певний якісний стан держави», як «складову нашого життя, що включає в себе історичні, культурні, національні, релігійні й інші компоненти…», як «обумовлений історичним розвитком кожного народу зв'язок між державними інститутами й ефективністю їхнього функціонування, характер якого визначається тим, на-

скільки вони органічно пов'язані з даною країною на кожному конкретному етапі її розвитку».

Саме з подібного ракурсу національної специфіки простежено вплив революційного чинника на державність Нідерландів та Бельгії в ґрунтовних монографічних форматах відповідно Дж. І. Ізраеля та А. Намазової. Інтерес до діалектичного зв'язку цієї соціополітичної дуальності демонструє тематика фактично синхронних у часі численних міжнародних наукових заходів. Власні зрізи еволюції державності в добу кризово-реформаційних або революційних переламів пропонує сучасна російська історіографія. Поширеною стає практика пов'язання національних державотворчих процесів з фактором російських революційних хвиль початку XX ст. в академічних традиціях держав пострадянського простору.

Не ставлячи за мету наведення хоча б короткої ретроспекції історіографічних надбань Білорусі, Литви, Латвії, Казахстану та інших сучасних країн, що після 1991 р. постали на цьому просторово-культурному обширі, зауважимо лише, що в Україні досвід відродження власної державності через горнило революційної боротьби – з контексту історичної задавленості у минуле та циклічного повторення на наступних етапах, вже в нових історичних реаліях, всіх позитивів та негацій попередніх революційних хвиль – є чи не найбільш репрезентативним. Йдеться і про сучасність з її трьома сегментами запобігання шляхом ціннісно-вмотивованої революціонізації суспільства спробам демонтажу демократичного державного каркасу. Йдеться також і про спільний для національних окраїн імперії, водночас специфічно виявлений у кожній із таких локацій вплив зустрічних революційних потоків 1905–1907 та 1917 – початку 1920-х років на процеси консервації або відродження державотворчих проєктів. Однак найбільш вагомим і, власне, таким, що задає початковий імпульс державотворчому потенціалу сучасності, є досвід державного будівництва часів Української національної революції XVII ст. І з цього погляду оновлювальний, модернізаційний характер революційних подій в Україні повністю вкладається в концепцію модерну як створеного в результаті революційних змін нового світового порядку.

Високо оцінюючи державотворчий потенціал революційної боротьби, що охопила європейський простір у XVI–XVIII ст., М. Маліа, зокрема, наголосив на тому, що «саме сконцентрованість на перетворенні державних структур і супутнє їй ставлення під сумнів легітимності існуючої держави придають… революції її вибухового характеру і політично-ідеологічної природи». Найвищого ступеня подібної концентрації державотворчої енергії досягають ті революційні практики, у яких злам старої системи супроводжується «виникненням таких, що не існували раніше, соціально-історичних організмів». Зразки такого творення нових держав у хронологічних рамках ранньомодерної епохи продемонстрували Нідерландська, Українська та Американська революції, які відбулися на територіях з різною мірою підлеглості країнам-метрополіям. В українському варіанті сутнісний сенс перетворень революційної епохи визначається насамперед тим, що підпорядкована річпосполитським суспільно-політичним структурам, по суті, позбавлена власного елітарного прошарку українська спільнота саме в цей час спромоглася на реалізацію унікального за своїми масштабами і наслідками політичного проєкту, спрямо-

ваного на створення (на гребені піднесення суспільної свідомості, що вилилося в потужний виплеск революційної енергії мас) суверенної Української держави.

Визначальною рисою державного будівництва раннього нового часу став стрімкий перехід від патерналістської форми державної організації до національних держав. Базовим при цьому ставало не лише перетворення суспільства на активного колективного суб'єкта політичного життя, а й формування політичних інститутів, здатних оперативно реагувати на нові виклики. Саме за класичною моделлю національної держави, у якій домінантні позиції в неоднорідному за етнічним складом суспільстві належали корінному народу (який водночас виступав носієм віросповідних традицій провідної релігії), при загальній зорієнтованості на національну та конфесійну лояльність, від самого початку розбудовувався український варіант державної організації. При цьому світський характер державної структури не суперечив збереженню в полі політики міцних позицій релікту «божественного абсолюта», коли держава персоніфікувалася особою її правителя. Разом з тим, в Українській державі спостерігалося стійке розмежування приватної і державної власності, тобто державний територіально-географічний простір перестав асоціюватися із персональною вотчиною її зверхника.

Суспільствознавці відзначають відсутність у державотворчих практиках раннього нового часу якогось еталонного взірця. Створювані на цьому перехідному від однієї до іншої цивілізації етапі державні організми демонструють широкий спектр форм та моделей, одні з яких усталювалися в межах країн із безперервною багатовіковою тяглістю державницьких традицій, інші ж були породжені ранньомодерними революціями або поза їх силовими впливами як справжні політичні новотвори (наприклад, Республіка Сполучених Провінцій Нідерландів, міста-республіки на італійських Піренеях, німецькі князівства та ін.), що, на відміну від тяжіючих до абсолютизму традиційних королівств і монархій, демонстрували дещо інші формати політичних режимів. У цій низці новотворів власною специфікою впорядкування свого суспільного устрою на республікансько-демократичних засадах та відкритістю до перейняття державотворчих інновацій доби осібну нішу займає й Українська ранньомодерна держава.

У межах запропонованої раннім новим часом державно-організаційної системи створений у середині XVII ст. український політичний організм за такими ознаками як наявність у шкалі взаємодії «держава – суспільство» відмежованої владної гілки з достатнім рівнем централізації та внутрішньої структуризації, з виділенням певної фахової групи державних управлінців і службовців (інститут військових канцеляристів); поширення повноважень влади на визначену кордонами територію і населення, сконцентроване в цих межах; оперування регулятивними механізмами впорядкування суспільних відносин тощо, вповні (за запропонованою політологами шкалою) може бути зарахованим до групи країн із середнім рівнем державності (власне, саме цей тип державної організації і був домінуючим на ранньому етапі становлення європейської модерної цивілізації).

На користь останнього свідчить і високий рівень суспільної соціально-культурної ідентичності, яким відзначався зцементований накалом національно-

визвольної боротьби в ранньомодерну націю український соціум. Отже, на зламі середньовічної і ранньомодерної цивілізаційних систем питання формування та обстоювання ідентичностей, насамперед у їхніх національних різновидах, були життєво важливими для цілої низки народів європейського Сходу, висуваючи на порядок денний завдання окреслення власного життєвого простору, а відтак і осмислення особливостей власного світосприймання і механізмів комунікації.

Безумовно, що хронологічна послідовність утвердження Нідерландської та Української ранньомодерних держав закономірно свідчить на користь більшої коректності проведення аналогій між державотворчими практиками саме цих двох країн, ніж державотворчими інноваціями в інших охоплених революціями регіонах Старого і Нового світів, де вони мали дещо іншу спрямованість. Зокрема, Українська і Нідерландська держави сформувалися не на всій історичній території первинного розселення етнічних спільнот, а лише на їх певних частинах, внаслідок чого кордони встановлювалися не за національномовним, а за географічним поділом.

Припускаємо, що далеко не випадковою виглядає подібність соціально-економічних регіонів, що стали ядром утворених державних організмів. Так, у Нідерландах держава виникла і відстояла незалежність у північних провінціях (Голландії, Фрісландії, Дренті й інших), де помітного успіху досягли урбаністичні процеси та провінційне самоуправління, існував сильний морський торговельний флот, менш впливовою виявилася католицька церква, зберігався значний прошарок вільних селян, які не знали особистої залежності, новий економічний порядок мав надійніше підґрунтя, а селянсько-плебейський рух відзначався більшою організованістю. Українська держава оформилася у південному і південно-східному регіонах, де також більшість селян залишалася незакріпаченою й зосереджувався козацький стан, який виступав організаційною силою революції. Тому уряди обох держав докладали багато зусиль, щоб домогтися включення до їх складу решти територій.

Водночас спостерігалися складні процеси огранювання свого соціокультурного простору, обстоювання власних духовних і мовних пріоритетів, формування породжених викликами раннього модерну світоглядних настанов. Чергування успіхів і невдач на цьому шляху наводило на роздуми про зовнішні важелі і внутрішні чинники суперечливого розвитку процесів самоідентифікації в розрідженому просторі імперськості, який робив примарними навіть надії українців на власну державність і територіальну цілісність. Інкорпоравши до свого складу українські землі, Російська імперія була кровно зацікавленою в тому, щоб місцева ідентичність корелювала з централізаторськими й уніфікаторськими завданнями. Отже, трактувала українські проблеми як внутрішні («малоросійські», «новоросійські») і, природно, робила ставку на вироблення модусів ідентичності за російським зразком.

Не набагато тривалішим, порівняно з Україною, виявився і період існування утвореного революцією нідерландського державного організму, розпад якого, щоправда, відбувався в дещо відмінних умовах і був продиктований не вповні аналогічним набором чинників. Загалом, зовнішньополітичний фактор, який нашарувався на внутрішню нідерландську кризу другої половини XVIII ст. та супроводжувався перманентними революційними хвилями (1747–

1751, 1780–1787, 1793–1795 рр.), зрештою обумовив падіння Нідерландської держави, хоча й не був основним каталізатором руйнівного процесу, а швидше, поставив вирішальну крапку в ньому, зокрема, збройним імпортом революції із Франції у 1790-х роках.

Бібліографія

Андерсон П. Родословная абсолютистского государства. Москва, 2010.

Израэль Дж. И. Голландская республика: её подъём, величие и падение. 1477–1806. Москва, 2018. Т. I: 1477–1650; Т. II: 1651–1806.

Концепт «революция» в современном политическом дискурсе. Санкт-Петербург, 2008.

Кром М. М. Государство раннего Нового времени: общеевропейская модель и региональные различия // Новая и новейшая история. 2016. № 4.

Лукьянова Е. А. К вопросу о специфике российской государственности // Вестник Московского государственного университета. Серия 12. 2002. № 31.

Малюгин С. В. Теоретико-исторические аспекты определения государственности: понятие, типы, основные черты современной и российской государственности // Genesis: исторические исследования. 2015. № 4. С. 275–298. URL: http://e-notabene.ru/hr/article_15281.html

Намазова А. С. Бельгия. Эволюция государственности в XVIII–XX веках. Москва, 2008.

Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність. Лекція 1. Нью-Йорк, 1954.

Reinhard W. Geschichte des modernen Staates. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Műnchen, 2007.

Скочпол Т. Государства и социальные революции: сравнительный анализ Франции, России и Китая. Москва, 2017.

Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: Проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997.

Тимофеева А. А. Проблемы становления и развития российской государственности. Владивосток, 2006.

Фишман Л. Г. Российская государственность в тени отстроченной революции? // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. 2017. Т. 17. Вып. 3.

Хеншелл Н. Миф абсолютизма: перемены и преемственность в развитии западноевропейской монархии раннего Нового времени. Санкт-Петербург, 2003.

Валерій СМОЛІЙ

Яку модель держави запропонувало українське суспільство у XVII ст.?

XVII ст., на середину якого, власне, й припало організаційне оформлення на історичних теренах України нової центрально-східноєвропейської держави, акумулювавши інноваційні імпульси, привнесені в континентальні соціальні й політичні практики європейським Гуманізмом та Реформацією, по суті, започаткувало нову, кардинально відмінну епоху в історії європейської цивілізації, Тридцятилітньою війною та революціями в низці країн континенту підвівши своєрідну риску під рудиментами середньовічних традицій не лише у сферах соціальної й інтелектуальної взаємодії, регламентації економічних і ринкових процесів, а й порушивши вікові культурно-ментальні, моральні, духовні засади існування соціальних спільнот та вивівши на інноваційний рівень політичну компоненту суспільної організації. Саме на цьому історичному відрізку часу Європа впевнено входила в епоху панування раціоналізму та виведення у ранг абсолюту наукового знання, пріоритетності людської особистості, якісних змін у процесах націо- та державотворення, перерозподілу сфер впливу на міжнародному рівні, водночас глобалізації наслідків політичних протистоянь.

Нова держава увійшла в простір ранньомодерної європейської цивілізації під самоназвою «Військо Запорозьке», тобто означувалася терміном (як це є нині загальновизнаним) із поліваріантною семантикою. У подальшому з метою ідентифікації створеного в роки Української революції XVII ст. національного державного організму застосовувалися інші політоніми або ж історико-географічні назви – Гетьманат, Гетьманщина, Україна, Україна-Русь, Малоросія чи Мала Росія, вибір яких нерідко диктувався сферою ідеології.

Завдячуючи ініціативам та зусиллям Хмельницького, її модель, структурована за канонами ранньомодерної державотворчості, постає як динамічна, відкрита до інноваційних впливів (при одночасному збереженні власної самобутності) система взаємозв'язків між суб'єктами соціальної взаємодії та суспільними інститутами. В її основу гетьманом закладалися централізована владна вертикаль, збалансоване суспільство, яке через виборність вищих посад державного апарату, а також старшинську та генеральну ради отримувало механізми контролю за владними структурами; розвинута горизонталь місцевого управління, заснований на засадах меркантилізму та державного протекціонізму сильний економічний базис тощо.

Процесуально-інституційне оформлення владного простору Української держави становило складний процес інституціоналізації державно-управлінського апарату на центральному і місцевому рівнях з одночасним виробленням механізмів регулювання відносин як між суб'єктами влади, так і між її носіями та соціумом. Формування в Україні нової управлінської вертикалі відбувалося на тлі надзвичайної радикалізації суспільних настроїв, а отже, результативна спрямованість владного волевиявлення обумовлювалася завданнями закріплення політичних та соціальних завоювань повсталої нації. Організаційне

ядро національного інституту влади оформилося на засадничих принципах політичної організації козацького товариства, яке водночас стало й середовищем зародження нової української політичної еліти. Встановлювана форма політичного управління мала дуалістичний характер і стала справжнім новотвором політичної культури українського ранньомодерного соціуму.

Українська держава управлялася через взаємодію двох інститутів – Генеральної ради і гетьмана, відносини між якими часто позначалися на ефективності всієї управлінської вертикалі. Нижчі щаблі її структурної ієрархії становили центральні й місцеві органи влади – інститути генеральних, полкових і сотенних старшин, війтів та отаманів у сільській місцевості, Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, полкові і сотенні управлінські та судові структури, місцеві ратуші й колегії лавників, копні суди тощо, через які утверджувалася владна монополія на регламентацію суспільного життя. Принципом формування владних структур виступала виборна система, хоча нерідко практикувалося й обіймання тих чи інших посад за призначенням.

Відразу чітко визначився унітарний характер створюваного державного організму. Прикметно, що при його фундації, поряд з урахуванням міжнародного державотворчого досвіду, бралися до уваги і місцеві державотворчі практики. Безумовно, що напрацьовані на попередніх етапах у політичній культурі українців теоретичні засади, помножені на європейський спадок, були творчо переосмислені й адаптовані до потреб нового суспільства, що народжувалось у революційних реаліях середини XVII ст., Богданом Хмельницьким та його сподвижниками. Саме тоді вище керівництво імплементує в національний державницький проєкт традицію верифікації та легітимації від часів Київської Русі процесів становлення українських ранньомодерних державних структур і формування нової політичної еліти. Іншим джерелом національного будівництва, без сумніву, можна вважати досвід, запозичений із державотворчих практик країн мусульманської цивілізації, насамперед Османської імперії та Кримського ханату, з якими тісно контактувала Україна.

У програмі державного будівництва Богдана Хмельницького відразу було взято орієнтир на пріоритет національних інтересів, цілісність територіального та політичного простору, консолідованість влади й суспільства, збалансованість геополітичної конфігурації тощо. Вочевидь, що головне призначення держави вбачалося її фундаторам у забезпеченні функціональної спроможності українського суспільного організму в аспектах створення оптимально сприятливих умов своєї подальшої внутрішньої еволюції, запорукою чого мали насамперед стати соціальна стабільність, а також належний стан економіки, зразки поступального розвитку якої демонстрували, наприклад, Англія, Нідерланди, Франція.

Відповідно в процесі державного будівництва в Україні виробляються дієві механізми регулювання соціальної сфери. Зокрема, заслугою Богдана Хмельницького як очільника держави було те, що він пішов на визнання соціально-економічних завоювань багатотисячних мас українського селянства, втягнутого у круговерть революційного вихору. Це внесло корективи в розстановку соціальних сил, вплинуло на традиційну станову структуру суспільної організації. Започаткована в роки революції практика так званого покозачення мала своїм наслідком і той факт, що чисельність козацтва в окремих регіонах

України на початок 1650-х років коливалася в межах 60–80% від усієї кількості населення. Прикметно, що це відбувалося на тлі помітного кількісного зменшення шляхетського стану, який у переважній своїй більшості був виведений за межі активного політичного та господарського життя.

Відповідно зазнала змін структура аграрних відносин – були знищені велике шляхетське землеволодіння й заснована на примусовій праці фільваркова система господарювання, зменшилася кількість магнатських латифундій, селянин здобув особисту волю, в промисловому секторі набував чинності інститут вільного найму. Піднесення козацтва як провідної верстви українського суспільства сприяло зосередженню в його руках важелів політичного впливу. Водночас відбувалося конституювання козацької і селянської власності на землю, перед міщанством відкривалися необмежені можливості займатися промисловою діяльністю. Звільнення виробничої ініціативи від кріпосницьких пут сприяло формуванню в Українській державі нового типу господарств, які розвивалися фермерським шляхом.

Основними акцентами в процесі розбудови нової, орієнтованої на ринок моделі української економіки, з вільним приватним підприємництвом та породженими новою епохою соціальними і господарськими зв'язками, із помітним збереженням регіональної автономії, в реаліях нестабільності революційної доби стали запобігання руйнації міст і містечок як осередків ремесловопромислової і торговельної діяльності; охорона життя, майна і власності різних груп населення, сприяння реалізації економічних інтересів православної церкви; врегулювання податкової сфери, з одночасним наданням переваги українському носію виробничо-торговельних відносин. У сфері забезпечення фінансових надходжень до державного скарбу цілеспрямовано проводилася політика щодо повного підпорядкування фінансового апарату безпосередньо гетьману.

Ці принципи із незначними видозмінами рельєфно простежуються в економічній політиці майже всіх українських урядів. Як наслідок, за оцінкою О. Оглоблина, з доби революції Українська держава вийшла «на великому й цікавому» економічному «піднесенні, коли зійшлися в загальній справі торгового обміну і зголоднілий за довгі роки Руїни без української сировини західноєвропейський ринок, і, без сумніву, утруднене довгою відсутністю імпорту західноєвропейських фабрикатів українське господарство».

Важливою сферою державного врегулювання стало військове будівництво. По суті йдеться про творення української армії, яка нічим не поступалася європейським аналогам, а подекуди й перевершувала їх. Була запроваджена низка новацій в організації війська, тактиці ведення бою, створювалися допоміжні служби. Вміле поєднання традиційних для запорозького козацтва методів війни і нових форм, характерних для європейського військового мистецтва середини XVII ст., яке переживало так звану воєнну революцію, дало можливість не лише продемонструвати вишкіл сформованих на принципі добровільності українських армійських підрозділів, а й вписати в анали світової військової стратегії і тактики успішним проведенням низки бойових операцій (зокрема, це стосується битв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Батогом, а пізніше – Конотопом) нові сторінки, довівши переваги національних методів планування та ведення бою.

Молодій Українській державі довелося вирішувати цілий комплекс питань, пов'язаних із зовнішньополітичним забезпеченням своєї життєдіяльності. Загалом українській дипломатії вдавалося в процесі протиборства різних політичних сил знаходити оптимальні рішення, укладаючи вигідні для України союзи або нейтралізуючи супротивні блоки. Наслідком такого дипломатичного курсу стало визнання Українського гетьманату суб'єктом міжнародно-правових відносин. Паралельно одним із пріоритетних для українських дипломатів завдань ставала мінімізація дестабілізуючих впливів геополітичного середовища – адже саме фактор геополітики приховував найбільшу потенційну загрозу для національного державотворчого процесу, надаючи імпульс появі інших несприятливих тенденцій. Зокрема, запускалися в дію механізми, що породжували загрозу розколу революційного табору та зростання соціальної напруги в суспільстві, дестабілізації внутрішньої та загострення зовнішньополітичної ситуацій.

На кінець XVIII ст. самобутні риси української державності виявилися практично розмитими монархічним простором Російської держави, в якому Україна з її республікансько-демократичними формами державної організації не мала іншої альтернативи. Насаджування в політико-соціальне поле України імперських ціннісних імперативів, ґрунтованих на ранньомодерних ідеологічних концепціях «Москви – Третього Риму» та «збирання споконвічних російських земель» під скіпетром Романових, протягом усього наступного часу залишалося визначальним у політиці Росії в українському питанні. Значною мірою успіхові цієї політики сприяла й позиція тієї частини української політичної та культурної еліти, яка відверто демонструвала подвійну лояльність, створюючи ґрунт для утвердження в суспільній психології концепту «малоросійськості». Аналогічно не мали базового підґрунтя для свого розвитку й державотворчі тенденції на теренах колишнього Правобережного гетьманату, що на якийсь час став зоною польсько-турецьких змагань щодо їх територіально-політичної приналежності.

Втім, попри припинення наприкінці XVIII ст. свого фізичного існування в результаті поглинання чужородними імперськими режимами Габсбургів і Романових, державотворча практика революційної доби своїм потужним потенціалом життєствердження перманентно відроджувалася в державницьких проєктах наступних епох.

Бібліографія

Горобець В. «Волимо царя східного…»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.

Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). Київ, 2000.

Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017.

Гуржій О. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. Київ, 2015.

Гуржій О. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). Київ, 1994.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996.

Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. 1676–1764. Київ, 2016.
Єрмолаєв В., Козаченко А. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). Харків, 2002.
Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ, 2007.
Історія Української держави. Гетьманат ранньомодерної доби. Київ, 2018.
Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. 1925. Т. 138–140; 1926. Т. 144–145; 1927. Т. 147; 1931. Т. 151.
Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.
Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Київ, 1929–1930. Ч. 1–2.
Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – початок 1663 рр.). Кам'янець-Подільський, 2001.
Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. Одесса, 1918.
Смолій В., Степанков В. Інститут влади в політичній системі України. Київ, 2014.
Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII ст. Київ, 2008.
Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. Київ, 1993.
Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: Проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997.
Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: Становлення національного інституту влади. Київ, 2014.
Солтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX ст.). Київ, 2002.
Терлецький О. Історія Української держави: Козацька доба. Львів, 1924. Т. 2.
Україна – козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. Київ, 2004.
Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ, 2014.
Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. Київ, 2018. Кн. 1–2.
Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. Вид. 2-ге, доопр. Київ, 2005.
Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. Київ, 1995.

Валерій СМОЛІЙ

Як Українська національна революція XVII ст. змінила свідомісний простір українців?

Кардинальна зміна свідомісно-світоглядних горизонтів у Європі в першій половині XVII ст. була спричинена насамперед індустріалізацією економічної сфери і відповідно обумовленими цим зрушеннями в політичній системі. На відміну від Європи, в Україні вирішальним фактором стала Українська національна революція, що спричинилася не лише до якісного вибуху у політичній та соціально-економічній сферах, а й докорінно переформатувала все психологічне тло доби. Власне, на хронологічному відрізку 1648–1676 рр. відбулися справді революційні зрушення на свідомісному рівні українців, причому зрушення з досить великою амплітудою ціннісних коливань. Їх вплив можна спостерігати щонайменше в трьох площинах. По-перше, він виявляється в свідомості людей – сучасників і учасників подій; по-друге, обумовлює зміну стереотипу щодо сприйняття українця і України в ментальності навколишніх народів; по-третє, простежується в ціннісних орієнтаціях та оціночних критеріях кількох поколінь нащадків.

Акумулювавши весь попередній досвід національно-визвольних рухів та збагативши його дієвими здобутками у сфері соціальної боротьби, Національна революція вже на першому її етапі вносить помітні корективи в погляди й устремління і самого гетьмана, і частини наближеної до нього старшини й української шляхти. В їх середовищі ідея козацького автономізму поступається «спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та возз'єднання в її кордонах усіх українських земель». Втіленню цієї мети в практику надалі підпорядковуються всі політичні, соціально-економічні та воєнні заходи українського володаря.

Однак, як цілком слушно зауважують дослідники, «для розвитку національної державної ідеї від автономії до незалежної соборної Української держави мав відбутися складний процес переосмислення цілей боротьби, подолання наявних політичних стереотипів, розвитку українського менталітету». Як засвідчили подальші події, українське суспільство вже було підготовлене до цього тими політичними пертурбаціями, які запропонувала для українських земель Люблінська унія 1569 р. Чи не найбільш очевидним виміром останньої стало різке посилення латино-польського впливу, оборотною стороною чого виявилося тісне злиття у свідомості українського суспільства ідеї християнської з ідеєю національною, що пришвидшило темпи національної самоідентифікації українців, формування самобутності української культури. Водночас у політичній сфері започаткувалися процеси швидкого ополячення та відступу від національних інтересів елітарного суспільного прошарку – шляхти. Натомість активізувалася просвітницька діяльність українських православних братств, збільшилася кількість друкованої продукції, поряд із широкою мережею початкових та середніх навчальних закладів в Україні засновувалися вищі навчальні установи, за своєю програмою і структурою наближені до західноєвропейських університетів. Своєю чергою, це

запустило процеси формування національних кадрів інтелігенції, діяльність яких, поряд із політичною активізацією українського суспільства, почала справляти помітний вплив на становлення українського національного характеру.

Зміну світоглядної системи українців зафіксували ренесансно-гуманістичні та реформаційні ідеї, які почали ширитися українськими землями, набуваючи тут своєрідного національного забарвлення, спрямованого на «осмислення актуальних проблем українського суспільства», зокрема, створення «ідеології визвольного руху» на основі орієнтації на візантійські та давньоруські культурні традиції. В суспільну свідомість все глибше вкорінюються стереотипи громадянських свобод, національного самовизначення, релігійної толерантності тощо. На практиці це означало, що на історичному українському територіальному ареалі на зламі століть почалося становлення української нації. З цього моменту національна свідомість набуває суспільно-політичного значення. В ній чимраз більше вкорінюються ідеї соціальної справедливості, «обрання альтернативою експлуататорському суспільству ідеалу суспільного устрою, побудованого на принципах співжиття ранньохристиянської общини, обгрунтування природної рівності людей», тобто тих свідомісних стереотипів, які незабаром стали лозунгом повсталих мас.

Політичні ідеї Б. Хмельницького впали на сприятливий психологічний ґрунт, укорінений в українському суспільстві ціннісними орієнтаціями його тодішньої провідної верстви – козацтва, яке на середину XVII ст. перебрало на себе функції промотора національної державотворчості. Водночас із цим соціальні ідеали козацтва (як-то усвідомлення своєї особистості, власної людської гідності, демократичних принципів рівноправ'я і соціальної справедливості) почали здобувати популярність у широкому загалі українців. Завдячуючи цьому, в країні, як свого часу зауважили науковці, утворюється «однодумне громадське суспільство». В основі цього процесу лежало усвідомлення всіма його верствами загрози втрати своєї національної самобутності.

Подібна консолідація громадянства навколо національної ідеї, яка на середину XVII ст. ототожнюється в Україні з ідеєю державності, вже сама по собі стає найякіснішою інновацією в політичній культурі українського соціуму. В історіографії доведено, що вироблення її наріжних принципів припадає на першу половину 1648 р. Від початку 1649 р. вона починає домінувати в політичних планах гетьмана. Відповідно на цей момент набуває чинності трансформація в політичній свідомості суспільства таких імперативів, як національна самоідентифікація, уявлення про владу й авторитет та їх закріплення в правових нормах, «народний ідеал громадського, демократичного рівноправного ладу», ставлення до певних соціальних процесів і явищ, становлення державних інституцій, мовний аспект, просторово-територіальна орієнтація тощо.

Щодо свідомості соціальної, то тут вплив революційних подій, невід'ємною складовою яких була Селянська війна, перш за все проявився через «матеріалізацію козацького ідеалу на величезній території українських земель», перетворення його «на життєздатний матеріал» новоутвореної соціальної будови, а також через модифікацію «віками культивованого стереотипу на корінне питання тогочасної епохи – питання про "землю та волю". В масах селянства формується ідеал справедливого вирішення земельного питання», тяглість

якого простежується протягом всього XVII ст., справляючи відповідний вплив на правосвідомість рядового козака і селянина. Як зазначають дослідники, «у селянській правовій свідомості в досліджуваний період традиційно зберігалося уявлення про те, що кожне село володіло певними "власними" угіддями на основі традиційного звичаєвого права». Водночас з цим збільшується тенденція до усвідомлення селянством особистих свобод, проявом чого стають процеси масового покозачення, вимоги знищення великого панського землеволодіння, привнесення в соціальну свідомість елементів світосприйняття нового часу (ідеал дрібної земельної власності, використання вільнонайманої робочої сили тощо). На свідомісному рівні у селян і козаків відбувається переосмислення соціальної політики як місцевої, так і урядової адміністрації. Саме зважена соціальна політика, врахування соціальних ідеалів козацтва та сформованих на Запорожжі «зародків національної державності» обумовили усталення на середину XVII ст. повноцінного державного організму «з демократичними рисами національного устрою та соціально-економічних відносин».

Започатковане в перші десятиліття XVII ст. формування у населення духу національного патріотизму через укорінення «культу козацтва» і «культу пам'яті» набуває своєрідного апофеозу вже після перших революційних перемог, зокрема, через усвідомлення «тяглості руської історії на території України при відсутності пануючої династії», а також завдяки «візії козацькою старшиною історичного процесу» як підстави для обґрунтування права на автономне і незалежне існування Української держави.

Певних змін протягом 1648–1676 рр. зазнало і ставлення українського суспільства до права. Визначаючи місце і роль права в Українській козацькій державі, дослідники звернули увагу на те, що «в ході Визвольної війни в праві, яке об'єктивувалося у свідомості кожного члена тогочасного суспільства як особлива і керуюча сила, відбувалася певна трансформація понять "справедливість", "моральність", "доброта" і т. д.». Однак цей процес відбувався не безболісно, оскільки нові стереотипи моралі та поведінки часто вступали «в конфлікт з загальновизнаними до 1648 р.». Так, під впливом соціальної революції докорінно змінюється суспільне уявлення про право власності на землю, право успадкування, право праці; трансформації зазнає усвідомлення «добра і зла» тощо. Традиційні норми моралі поступаються перед «новим розумінням гідності людини, її шляхів досягнення щастя на землі», визнанням величі людського розуму.

У роки Національної революції помітної детермінованості в суспільній свідомості набуває християнська ідея, усвідомлення населенням ролі релігійного фактора, його значення в національно-визвольних рухах. Водночас відбувається переорієнтація філософської та суспільно-політичної думки на практичні земні цінності, на контакт із природознавством, прикладною наукою. У бароковому просторі України започатковується процес розмежування філософії з теологією: «царство Бога» поступалося місцем «царству людини», якій надавалося пріоритетності в загальній системі світобачення. Відповідно посилюються (на противагу трансцендентним) світські тенденції в культурі. Нові світоглядні поняття і принципи, покликані до життя змінами в соціально-економічній сфері, утвердили в філософсько-етичних курсах другої половини XVII ст. «примат наукового знання». У філософських трактатах

розкривається суперечність між аскетичним теологічним світобаченням та гуманістичними й раціоналістичними традиціями.

Чільне місце у філософії доби посідають ідеї громадянського гуманізму та суспільного прогресу, спрямовані на ствердження «зміни на краще багатьох аспектів суспільного життя: пізнання і підкорення людиною природи для загального добра, розвиток науки і освіти, повна свобода особистості, утворення сильної централізованої держави», входження якої в цивілізаційну ауру Європейського континенту, зокрема, ознаменувалося стрімкою перевагою революційних, новаційних за своїм сутнісним змістом цінностей над їх традиціоналістським набором. Значною мірою до цих процесів долучилися тогочасні література та мистецтво, стверджуючи пафос громадянських свобод і демократичного суспільного устрою.

Бібліографія

Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. Москва, 1987.

Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Київ; Львів, 2012.

Донцов Д. Українська державна думка і Європа. Львів, 1918.

Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991.

Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. Київ, 1996.

Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія, 1991.

Матях В. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. Т. 1. Київ, 2006.

Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ, 1998.

Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). Київ, 1991.

Образ жизни и ценностные ориентации личности. Ереван, 1979.

Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVIII ст.: Гуманістичні та визвольні ідеї. Київ, 1985.

Паславська І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій треті XVII ст. Київ, 1984.

Политическая культура населения Украины: Результаты социологических исследований. Киев, 1993.

Ручка А. А. Социальные ценности и нормы. Киев, 1976.

Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. Київ, 1985.

Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація. Київ, 1991.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997.

Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України–Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). Київ, 2002.

Українська ідея: історичний нарис. Київ, 1995.

Філософія Відродження на Україні. Київ, 1990.

Чивчавадзе Н. З. Культура и ценность. Тбилиси, 1984.

Chynczewska-Hennel T. Swiadomość narodowa szlachty ukrainskiej i kozaczyny od schyłku XVI do polowie XVII w. Warszawa, 1985.

Валентина МАТЯХ

Чому так зване «возз'єднання» України з Росією відбулось лише 1654 р., якщо Богдан Хмельницький звернувся до московського царя з проханням про допомогу вже 8 червня 1648-го?

Дійсно, Богдан Хмельницький вже 8 червня 1648 р., тобто ще на початку козацького повстання проти Речі Посполитої, що невдовзі переросло в справжню Українську революцію, у листі до московського царя Олексія Михайловича висловив бажання бачити «православного християнського» царя на польському престолі. І це є фактом доконаним. А ось який зміст вкладав гетьман у своєму першому зверненні до Москви – в історичній літературі висловлювалися різноманітні судження. Частина істориків, справді, вбачала в тексті гетьманського послання виразне прагнення до «возз'єднання України з Росією», оскільки в ньому йшлося про бажання козаків бачити своїм правителем не кого іншого, а саме Олексія Михайловича. Однак усе ж рацію мають ті дослідники, котрі пропонують не поспішати з висновками, а звернути увагу на той контекст, в якому писався лист, і, відповідно, зрозуміти мотивацію його автора.

Передовсім важливо розуміти, що приводом для письмового звернення гетьмана до царя стало перехоплення кореспонденції царських воєвод, адресованої брацлавському воєводі Речі Посполитої Адаму Киселеві. З неї Хмельницький довідався про таємні домовленості, що, виявляється, існували між Москвою та Варшавою ще з 1646 р. і стосувалися надання військової допомоги один одному в разі нападу на когось із них Кримської Орди. Отож влада Речі Посполитої, як тільки-но довідалась про вступ на українські землі союзників козаків – перекопських татар – взимку 1648-го й звернулась до Москви з проханням про військову допомогу. Реагуючи на нього, царський уряд наприкінці лютого надіслав хотмизькому та сєвському воєводам наказ готуватися до можливого відбиття татарського нападу. У квітні розпочалася мобілізація служилого люду в прикордонних із Україною повітах царської держави, а в другій половині травня воєводи мали вирушити в похід на допомогу полякам.

Інформацію про підготовку походу Хмельницький отримав із перехопленого листування воєвод і, прагнучи дезавуювати негативні наслідки антикозацької кампанії з польського боку і запобігти втручанню царських військ у конфлікт, 8 червня й звернувся з листом до Олексія Михайловича. У ньому гетьман повідомляв про причини повстання, змальовував успіхи козаків у боях зі шляхтою та коронними військами, а також ставив питання про військову допомогу повстанцям, акцентуючи тут на «одновірності» козаків і московських людей. Заразом і висловлював бажання бачити «православного християнського» монарха на польському престолі. Десь за місяць, 21 липня, в листі до путивльського воєводи Плещеєва Хмельницький ще раз висловився за те, щоб московський монарх «ляхом, и нам паном, и царем был».

Саме ці слова нерідко й трактують як прагнення приєднати українські землі до Московської держави. Проте, порівнюючи зміст цього листа з іншою кореспонденцію, що виходила в цей час з-під пера Хмельницького, а також його практичні дії, робити настільки далекосяжний висновок підстав немає. Адже висловлене ним побажання бачити «православного християнського» монарха на польському престолі, аби той «ляхом, и нам паном, и царем был» вповні вписується в контекст активної участі Війська Запорозького в елекційних змаганнях, що розгорнулися на теренах Речі Посполитої після смерті Владислава IV в травні 1648-го. Козацтво – як і будь-який інший представник лицарського стану республіки – вважало себе по праву висувати на вакантний королівський трон власного претендента й переймалось зведенням на королівство такого кандидата, який би, по-перше, зміцнив королівську владу в державі й тим самим унеможливив би прояви магнатського всевладдя і беззаконня, по-друге, гарантував би Війську Запорозькому дотримання його давніх прав і вольностей, а, по-третє, припинив би утиски Православної церкви представниками римо-католицького кліру і світськими можновладцями.

Чи було це проявом сепаратизму в ставленні щодо Речі Посполитої? Зовсім ні. Адже про відрив України від тіла Польсько-Литовської держави в листі не йшлося. І це було логічно: політичні вимоги повстанців у цей час не виходили за межі «політики козацького автономізму» (як визначив її свого часу В. Липинський). Козаки ще не прагнули повного розриву з Річчю Посполитою. Йшлося радше про можливість автономного функціонування Війська Запорозького на землях, що традиційно були ареалом розселення українського козацтва, а також отримання гарантій вільного віросповідання «руського» народу під Короною Польською.

Стосовно ж висловленої в листі готовності «всім Войском Запорозким услужить вашой царской велможности», то мова тут про звичну для козацтва – як окремої військово-політичної організації – практику шукання «рицарського хліба» на службі в іноземних правителів. І в цьому контексті чи не найпромовистішим є факт укладення ще наприкінці XVI ст. квазідоговору між козацтвом і представником Священної Римської імперії про піддансько-службові відносини з імператором Рудольфом II.

Крім далекосяжних політичних цілей, налагодження контактів з урядом Олексія Михайловича мало для Хмельницького й важливе військово-стратегічне значення. Адже інформація, яку вдалося зібрати в прикордонних з Україною повітах Московської держави щодо воєнних приготувань Москви, засвідчувала смертельну загрозу для Війська Запорозького з північного Сходу. Саме тому козацький гетьман намагається налагодити контакти з царем і його представниками на місцях, переконуючи їх у своїх миролюбних намірах щодо Москви та, навіть більше того, готовності вірно служити государю. Навзаєм Хмельницький просив царських воєвод утриматися від інтервенції на українські терени, а ще ліпше – «дати йому, гетьману, своїх государевих ратних людей на поміч на ляхів».

Коли ж царська влада не прислухається до прохань про допомогу, то гетьман погрожував «з усією Кримською Ордою, об'єднавшись, буде воювати твою, государеву, окраїну».

Богдан Хмельницький, гетьман Його Королівської Милості Війська Запорозького. Гравюра В. Гондіуса

Зустріч Богдана Хмельницького з Тугай беєм під Корсунем. Художник Юліуш Коссак

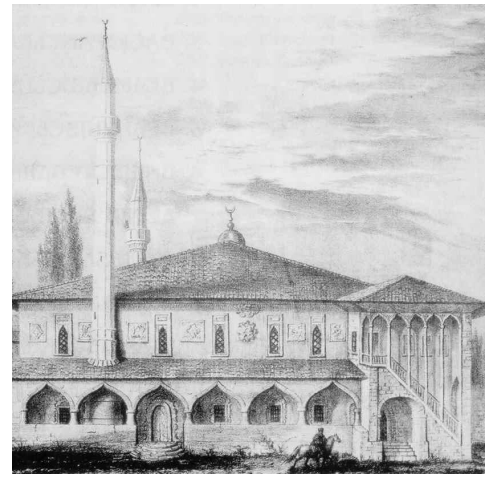

Ханська мечеть у Бахчисараї. Невідомий художник

Богдан Хмельницький з Тугай беєм під Львовом. Художник Ян Матейко

Татарський вершник. Гравюра А. де Бруїна

Соляний бунт
на Красній площі. 1648 р.
Художник Ернест Лісснер

Проте через розвиток ситуації в середині царської держави реалізовувати свої погрози щодо Московії, як і особливо сподіватись на участь царя в елекційних змаганнях в Речі Посполитій, Хмельницькому не довелося. Адже ще 1 червня 1648 р. в Москві вибухнуло антиурядове повстання. Приводом до нього стало введення оточенням молодого російського царя нового, вищого податку на сіль, прибутки від чого планували отримати царський фаворит Борис Морозов і його помічники. Розлючений здирством царського оточення натовп москвичів перегородив Олексію Михайловичу дорогу, коли той повертався із Троїце-Сергієвого монастиря до Кремля, намагаючись передати петицію з вимогою покарати винних у зловживаннях влади. Проте царська охорона відтіснила натовп демонстрантів, і тим довелось уже наступного дня знову повторити свій демарш, але діяти при цьому більш рішуче. Роз'ятрений безчинствами царського оточення натовп вдерся на кремлівське подвір'я. І після того, як стрілецькі полки відмовилися виконувати наказ про придушення виступу, цареві більше нічого не залишалося, як піти на поступки повсталим. На розправу натовпу було видано найближчих підручних Морозова – Плещеєва і Траханіотова, з іменами яких пов'язували найбільші безчинства. Особливої ненависті зажив у москвичів голова Земського приказу Леонтій Плещеєв. Виданого на страту Плещеєва навіть не довели до плахи – натовп розтерзав його на місці.

У контексті ж українських справ важливим було те, що хвилювання не обмежилися лише однією столицею. Вони прокотилися на окраїни, причому найбільш масовими стали виступи, що спалахнули на південних окраїнах, що безпосередньо межували з українськими землями. З одного боку, це могло бути свідченням впливу українських подій на посилення антисоціальних настроїв у Московській державі, а з іншого – убезпечувало Хмельницького та його військо від втручання царських військ у їхню війну з коронними жовнірами та шляхтою.

Бібліографія

Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008.

Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998.
Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.
Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001.
Горобець В. Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків, 2017.
Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ, 1998.
Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків, 2016.
Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017.
Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. Київ, 1996.
Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. Київ, 1997.
Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996.
Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.
Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. Київ, 1929. С. 253–425.
Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 2. Київ, 1926. С. 84–171.
Сагановіч Г. Нарыс гистории Беларусі ад старажытнасцы до канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001.
Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995.
Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. друге. Київ, 1995.
Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. Київ, 1994.
Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999.
Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. Київ, 2011.
Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина І: 1654 рік. Львів, 1996.
Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. Київ, 2003.
Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010.
Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 р. Нью-Йорк, 1954.
Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934.

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Чи існували в середині XVII ст. зовнішньополітичні альтернативи переходу України під зверхність царя?

Боротьба козацької України за розбудову й утвердження власної держави включала в себе не лише потужні мілітарні заходи, а й не менш активні дії на зовнішньополітичній арені. Уже починаючи із зими-весни 1649 р., тобто відколи Богдан Хмельницький і його оточення почали артикулювати наміри звільнитися з-під влади польського короля, було розгорнуто масштабну дипломатичну кампанію з метою створення широкої антипольської коаліції держав або, принаймні, залучення до війни з Річчю Посполитою якомога більше окремих країн.

Насамперед гетьман активно розвивав дипломатичні стосунки з правителем Трансільванії князем Дьєрдєм II Ракоці, закликаючи того силою зброї здобути Польську Корону, претензії на яку висував ще його батько, Дьєрдь I Ракоці. Власне, ще в листопаді 1648 р., тобто в часи, коли в Речі Посполитій тривали вибори нового короля, він пише князеві листа, де стверджує: козаки «всім серцем і душею» підтримують трансільванського правителя і визнають його «патроном і королем Польщі, нашої вітчизни». Хмельницький квапив трансільванців якнайшвидше надіслати до Польщі війська, до яких долучилися б і козацькі полки, і таки взяти Королівську Корону до своїх рук. У відповідь на заклики Хмельницького в січні 1649 р. до Переяслава прибув посол Дьєрдя II Ракоці, котрий закликав козаків до поглиблення військово-політичної співпраці і, зокрема, зведення на польський королівський престол молодшого брата трансільванського князя Сигізмунда. Занепокоєні активізацією контактів Дьєрдя II Ракоці з Богданом Хмельницьким, достойники Речі Посполитої з острахом сповіщали в цей час один одному, що по всій Трансільванії йде вербування жовнірів, військо Ракоці знаходиться в повній бойовій готовності й князь «плекає великі надії стосовно Б. Хмельницького» й обіцяє йому за підтримку в поході на коронні землі булаву великого коронного гетьмана.

Утім, як стає зрозумілим із матеріалів перемовин трансільванських послів із Хмельницьким у Переяславі, Ракоці дуже багато хотів отримати від українських козаків – здобуття Кракова (де мала невдовзі відбутися коронація Яна Казимира), анулювання силою зброї результатів королівської елекції, прикриття для безпечного переходу трансільванського війська перевалів через Карпатські гірські перевали. Натомість представники князя так і не змогли показати вигоди Війська Запорозького від таких ризикованих операцій, хіба що входження в систему дипломатичних зв'язків Європи. Але чи не завелику ціну міг заплатити Хмельницький за цю нагоду? Козацький гетьман волів почути тверді запевнення щодо військової допомоги Трансільванії на випадок війни з Короною Польською.

Утім, добитися від Ракоці чіткої відповіді на свої пропозиції, а тим паче реальної союзницької дії Хмельницькому в 1649 р. так і не пощастило. Отож, у майбутній воєнній кампанії, що видавалась дедалі реальнішою, розраховувати на військову допомогу Трансільванії не доводилось. Причини також

нерішучої поведінки Ракоці – який перед тим, як видається, всерйоз прораховував можливості воєнної інтервенції на коронні землі та здобуття в такий спосіб Королівської Корони – могли критися в позиції офіційного Відня, украй занепокоєного послабленням Речі Посполитої. А йти наперекір австрійському імператорові Ракоці не наважувався.

Тим часом Богдан Хмельницький покладав певні сподівання й на литовських протестантів на чолі з польним гетьманом литовським Янушем Радзивіллом, котрих не влаштовували як зростання в умовах Контрреформації пануючої ролі Римо-католицької церкви в державі, так і статус литовців як молодших партнерів в польсько-литовській унії. На цьому ґрунті в їхньому середовищі визрівали сепаратистські настрої, і Хмельницький покладав на цю обставину неабиякі сподівання. Підживлював ці сподівання серед іншого й той факт, що впродовж усього 1648 р., коли в Україні розгорталося потужне козацьке повстання, збройні сили Великого князівства Литовського так і не прийшли на допомогу військам і шляхетському ополченню Корони Польської.

Отож гетьман сподівався повторити такий сприятливий для себе сценарій і наступного року. До Литви було виряджено козацьких дипломатів, і в середині березня 1649 р. джерела фіксують прибуття до Чигирина посольства від князя Радзивілла. Щоправда, про що на переговорах ішлося і чим вони завершилися, через брак достовірної інформації встановити неможливо.

Крім того, з осені 1648 р. інтенсифікуються переговори з Османською Портою, а також і далі зберігає свою актуальність українсько-кримський військово-політичний союз.

До Стамбула Хмельницький вирядив ще наприкінці листопада 1648 р. сина татарина з Дону, колишнього реєстрового сотника, а з початком визвольної війни прилуцького полковника Филона Джеджалія. У листі, який він повіз до надбосфорської столиці потужної імперії, Хмельницький інформував падишаха про причини, що змусили козаків піднести зброю проти Речі Посполитої, та похвалявся здобутими у війні успіхами, відверто примножуючи останні: «А нам Господь Бог в нагороду за наші кривди дозволив відібрати більшу частину Польського Королівства: Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією Руссю аж по Віслу». А, крім цього, гетьман порушував клопотання про прийняття Війська Запорозького під протекцію Високої Порти, обіцяючи зі свого боку й надалі воювати Річ Посполиту й «решту Королівства і Литву відібрати». Виявом цієї протекції не обов'язково мала стати висилка до України османського війська – гетьман прохав про значно менше, а саме: «прислати пограничних башів – силістрійського і білгородського, при яких ми могли б підтвердити присягу, піддавши їм цю державу, здобуту шаблею, під владу».

Зберігала для Богдана Хмельницького першочергове значення й військова допомога Кримського ханства. На початку лютого 1649 р. відразу ж по завершенні провальних переговорів із посольством Адама Киселя в Переяславі перше, що зробив Богдан, так це вирядив до Криму сотника Івана Кравченка. У листі, адресованому другій особі в службовій ієрархії Кримського Юрту калзі-султану, «нашому милостивому пану і добродію», просив донести ханові, аби той, не гаючи часу, так як це було домовлено раніше, вирушав в Україну з усіма ордами на війну проти Польщі, оскільки «ляхи здавна звикли неправдою йти» і зараз готуються знищити війною Україну та йти далі на Крим.

Богдан Хмельницький.
Невідомий художник XVIII ст.

Печатка гетьмана
Богдана Хмельницького

Наприкінці березня разом із Кравченком до Чигирина прибуло посольство від Іслама Ґерая, з позитивними резолюціями на гетьманські прохання, а відразу потому на Подніпров'ї почали з'являтися загони ногайських та азовських татар. А наприкінці травня з Бахчисараю в похід на українські землі вирушив кримський хан Іслам III Ґерай. У кампанії 1649 р. його допомога стала для Хмельницького знову ключовою.

Отже, наприкінці 1640 – початку 1650-х рр., крім визнання протекції московського царя, можливими способами зміцнення міжнародного становища козацької держави могла бути протекція турецького султана, налагодження союзних відносин із Трансільванією, а через неї і з двома іншими придунайськими князівствами – Волощиною і Молдавією. Ще більшу вагу мало збереження в непорушності військово-політичного союзу з Кримським ханством.

Бібліографія

Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008.

Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998.

Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001.

Горобець В. Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків, 2017.

Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ, 1998.

Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків, 2016.

Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. Київ, 1996.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. Київ, 1997.

Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. Київ, 1929. С. 253–425.

Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 2. Київ, 1926. С. 84–171.

Сагановіч Г. Нарыс гистории Беларусі ад старажытнасцы до канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001.

Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. друге. Київ, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. Київ, 1994.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999.

Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. Київ, 2011.

Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина І: 1654 рік. Львів, 1996.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. Київ, 2003.

Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010.

Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 р. Нью-Йорк, 1954.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934.

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Якою була роль Османської Порти в переході України 1654 р. під царську протекцію?

Шукаючи шляхи виходу з тієї кризової ситуації, в яку за результатами багаторічної виснажливої війни на початку 1650-х років дедалі більше скочувалася козацька Україна, гетьман Хмельницький на початку березня 1653 р. відіслав до Стамбула представницьке посольство. Як засвідчив тогочасний османський хроніст Наїма, Богдан доручив своїм повноважним представникам засвідчити в турецького султана Мегмеда IV факт взяття під протекторат Війська Запорозького, а також привезти в Україну атрибути султанської зверхності. Реалізація такої дипломатичної процедури долучала б Гетьманат до сфери впливу Високої Порти. Відповідно, й напад на українські землі розцінювався б як напад на саму імперію з усіма негативними наслідками, що з цього факту витікали.

Реагуючи на прохання української сторони, керівництво Османської імперії відіслало до Чигирина «велике» посольство на чолі з Мегмед-агою. Посол привіз Хмельницькому грамоту великого візира Мустафи, в якій повідомлялося, що султан, милостиво зваживши на клопотання гетьмана, погоджується виявити Військові Запорозькому свою високу ласку й узяти його «в підданство і покровительство». Крім грамоти візира, Мегмед-ага привіз гетьманові також формальні атрибути влади залежного від Порти васала: булаву, бунчук, каптан і знамено. Згідно зі свідченнями генерального писаря Івана Виговського, Хмельницькому запропонували протекторат на суттєво кращих умовах, аніж навіть кримському ханові. Обов'язки ж Війська Запорозького після прийняття протекції Мегмеда IV мали б зводитися до наступного. Передовсім гетьманський уряд мав би передати Порті від управління і розміщення свого гарнізону місто Кам'янець-Подільський, яке мало б стати не лише місцем розташування османської адміністрації, а й уособлювати собою зверхність султана над Україною. Крім того, як плату за покровительство й опіку над Україною Гетьманат повинен був щорічно сплачувати данину в розмірі десяти тисяч золотих і десяти тисяч волів та овець. Мілітарна складова османської протекції мала втілитися в участі козацького війська у війнах, які б провадила Порта.

Але перш ніж ухвалювати доленосне рішення, варто було все добре зважити. А зважувати було що, оскільки з тексту грамоти і з розмов з послом було зрозуміло, що Порта планувала захищати нового васала від неприятелів винятково силами своїх причорноморських васалів – Кримського ханства та інших орд, що кочували землями Північного Причорномор'я, адже головні сили імперії Стамбул мав намір, як і раніше, використовувати у війні з Венеціанською республікою. За таких умов Хмельницький і просить посла зачекати з укладенням угоди, покликаючись на несприятливий для переговорів час. А сам тим часом намагається розіграти турецьку карту в політичній грі з Москвою. І, як показав розвиток українсько-російських взаємин у наступні місяці, це йому блискуче вдається.

Адже ще 22 квітня 1653 р. на аудієнції в царя українські посли Кіндрат Бурляй і Силуян Мужиловський вкотре порушували питання про прийняття

Османське військо у поході. Невідомий художник XVIII ст.

Бунчук.
Туреччина. XVII ст.

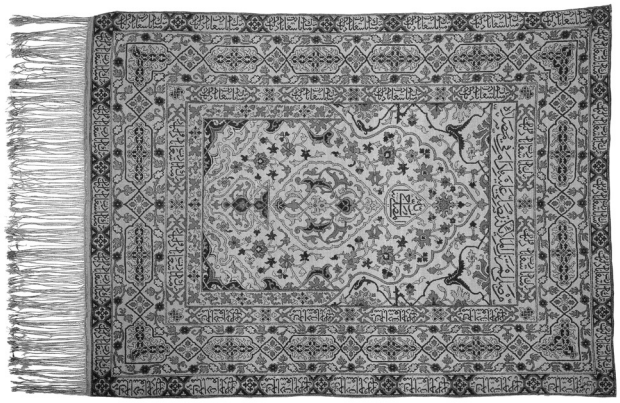

Церемоніальний килим для здійснення молитов, що символізує протекторат Османів над мусульманськими святими місцями. Із колекцій султанського палацу Топкапи

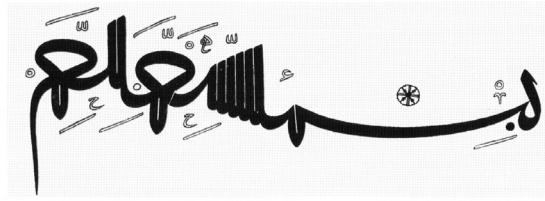

Безмеле — каліграфічне написання імені Аллаха. Середина XVII ст.

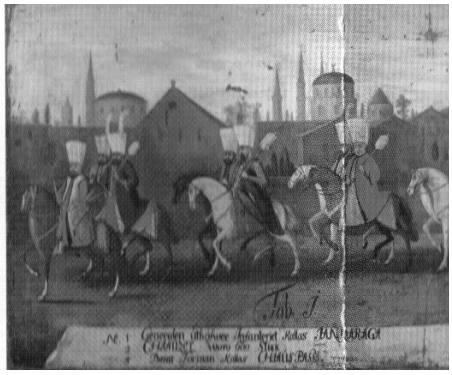

Сцена з життя османської столиці у середині XVII ст. зі щоденника шведського посла до Стамбула Клауса Роламба

Війська Запорозького під протекцію царя та надання військової допомоги в боротьбі з Польщею, але, як і їхні попередники перед цим, – позитивної відповіді не отримали. А от коли 20 червня до Москви надходить інформація від путивльських воєвод про наміри Порти взяти Україну під свій протекторат, то вже 22 червня Олексій Михайлович звертається до Богдана Хмельницького з грамотою, вперше пропонуючи «вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчю и в поношеніе». Кілька днів по тому, 28 червня, думний дяк за дорученням царя оголошує стрілецькому війську попередження про можливість близьких воєнних дій. Тобто все вказує на те, що саме загроза переходу України під османську зверхність улітку 1653 р. стала головним чинником у подоланні нерішучості Москви у взятті Війська Запорозького під царську протекцію та, відповідно, вступу у війну з Річчю Посполитою.

Трохи згодом, коли на свято Покрови Пресвятої Богородиці 1 жовтня 1653 р. до Москви було закликано представників усіх соціальних верств, що мали право давати царю поради щодо ведення державних справ, на Земський собор, аби тримати «раду» про справи «литовські» і «черкаські», тобто ті, що були пов'язані із взаєминами з Великим князівством Литовським, яке уособлювало собою всю Річ Посполиту, та Україною, – загроза поширення османських впливів на землі останньої знову прозвучала як визначальна для зовнішньополітичного існування Московської держави: «Чтоб их не отпустить в подданство турскому салтану или крымскому хану».

Бібліографія

Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008.

Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998.

Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001.

Горобець В. Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків, 2017.

Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ, 1998.

Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків, 2016.

Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. Київ, 1996.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. Київ, 1997.

Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. Київ, 1929. С. 253–425.

Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 2. Київ, 1926. С. 84–171.

Сагановіч Г. Нарыс гистории Беларусі ад старажытнасцы до канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001.

Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. друге. Київ, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. Київ, 1994.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999.

Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. Київ, 2011.

Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина І: 1654 рік. Львів, 1996.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. Київ, 2003.

Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010.

Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 р. Нью-Йорк, 1954.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934.

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Які політичні та історіографічні проблеми існували навколо Переяслава 1654 р.?

«Статті 1654 р. не були проголошені на Україні і не введені в життя; тільки в останніх місяцях перед смертю Хмельницького, коли недуга великого гетьмана і прояви упадку його авторитету у війську, в зв'язку з цією недугою, захитали лад і карність, утримуваний гетьманською рукою, – московське правительство зважилося піднести різні питання, що містилися в статтях і не сповнилися в дійсності», – писав у буремному 1917 р. Михайло Грушевський. Трохи згодом, через десять років, у дев'ятому томі «Історії України-Руси» видатний український історик уже більше обґрунтує цю тезу, зазначаючи, що московський уряд у березні 1654 р. у своїх резолюціях на прислані Богданом Хмельницьким «статті» відійшов від попередніх домовленостей між українською та російською сторонами в Переяславі. А, отже, це стало причиною того, що «статті і грамоти» царя Олексія Михайловича не були прийняті українською владою.

Ці положення Михайло Грушевський доповнив висновком про те, що гетьман Хмельницький взагалі не повідомив про зміст своїх домовленостей з Москвою, так як не обнародував свого часу й текст Зборівського договору з Варшавою («тому що одне і друге не відповідало бажанням його і війська, і він не вважав їх для себе обов'язковими»). Ці важливі спостереження щодо дієвості актів 1654 р. були підтверджені Дмитром Одинцем, який вказав, що вони зробилися нежиттєвими вже в часі їх затвердження. Василь Герасимчук дослідив, що Переяславсько-Московський акт злуки двох держав «був майже незнаним для сучасної суспільності, не був чомусь відразу опублікований, був чомусь уриваний і рівно ж неясним і невиясненим випадком лишився для будучини». Венедикт М'якотін наголосив, що положення т. зв. Переяславського договору від часу його укладення зробилися нездійсненною «мертвою буквою», яка не знайшла втілення в реальному житті. Про це писав також Андрій Яковлів, який здійснив одне з найґрунтовніших досліджень не лише українсько-російського договору 1654 р., але й наступних угод між українськими гетьманами та московськими царями.

Однак уперше питання про ратифікацію домовленостей 1654 р. було порушено Олександром Оглоблином у 1954 р., який у своїй узагальнювальній праці, виданій у Сполучених Штатах Америки і присвяченій угоді середини XVII ст., дійшов висновку, що вона «не дістала ратифікації українського уряду». Згідно з визначенням одного з найповажніших дослідників цієї державної установи Лева Окіншевича, починаючи від 1648 р. Генеральна (козацька) рада була тим органом, який «вирішував найголовніші й найкардинальніші справи зовнішньої політики» Війська Запорозького. Розглядаючи інституціоналістський механізм загальнокозацької ради в роки, які передували революції на чолі з Б. Хмельницьким, історики зауважували, що на той час гетьман як вища посадова особа Війська Запорозького потребував не лише директивних ухвал ради, але й її законодавчої санкції для реалізації своїх владних рішень. Очевидно, що така прерогатива цього владного інституту склалася під

впливом політичної культури вищих станів Речі Посполитої, коли Вальний сейм (представницький та законодавчий шляхетський орган) мав право затверджувати договори, які польський король укладав з іншими європейськими володарями.

Отже, під впливом політичної культури польсько-литовського суспільства до компетенції Генеральної ради (аналогічно з Вальним сеймом Речі Посполитої) вже «одержавленого» в результаті революційних подій Війська Запорозького входило й питання ратифікації міжнародних домовленостей своїх правителів – українських гетьманів. Про це переконливо свідчить аналіз політикокультурної практики козацької старшини під час гетьманування Богдана Хмельницького, коли було проведено близько п'яти Генеральних рад. Вже на одній із перших рад (кінець травня – початок червня 1648 р.) проводилися переговори з представниками королівської влади, керівник польської делегації А. Кисіль засвідчував: «... зрештою була військова рада, що в ній було 70 000 козаків. Читано тоді мого листа; після довгих криків і хвилювань сам Хмельницький почав пригадувати моє обнадіювання, допомогли йому в цім і наші козаки з старшини; досягнув того висновку від них... слухати ради моєї й довіряти мені та послів виправляти, одмовитися від усякої ворожості; і орду затримати, а чекати на дальшу резолюцію». Коли 1649 р. Б. Хмельницький укладав Зборівську угоду з Варшавою, то, за свідченням московського посла Кунакова, до гетьмана в Чигирин прийшли «казаки и гультяйство, многие люди с шумом говорили ему, что он, Богдан, с польським королем помирился без их войскового совета». На вимогу рядового козацтва український гетьман санкціонував проведення Генеральної ради для того, щоб обговорити (а отже, ратифікувати або ж ні) Білоцерківську угоду 1651 р. з поляками. Про те, що ратифікація договорів міжнародного характеру належала до компетенцій Генеральних рад, також засвідчує і процес укладення Гадяцької 1658 р. (з Польщею) та Корсунської 1657 р. (зі Швецією) угод, перебіг яких детально висвітлений у вітчизняній та зарубіжній історіографіях.

Та чи було ратифіковано Генеральною радою – найвищим законодавчим органом самопроголошеної на східних теренах Польської Корони держави – домовленості між гетьманом Б. Хмельницьким та російським царем Олексієм Михайловичем, які були досягнуті в результаті січнево-березневих переговорів 1654 р. у Переяславі та Москві?

Зважаючи на обмін посольствами між Чигирином і Москвою, почали окреслюватися умови, на яких Україна буде приймати протекцію московського царя. Спочатку вони полягали в наступному: російський монарх, зі свого боку, мав забезпечити військову допомогу проти «ляхів» й не «попускав віри нашої православної і церков східних в поруганння це», а у відповідь український гетьман буде вірно «служити» цареві. Коли в листопаді 1653 р. Л. Капуста привіз із Москви царську грамоту з рішенням Земського собору прийняти Український гетьманат під «міцну руку» Олексія Михайловича, Б. Хмельницький зі старшиною її «радісно прочитав». По тому в листі до російських представників В. Бутурліна, І. Алфер'єва та Л. Лопухіна подякував цареві за згоду надати протекцію, але знову ж наголосив на проханні щодо військової допомоги проти поляків.

Елементом тиску на московський уряд була політика переконання царя в серйозності українсько-турецьких переговорів, що тривали з початку 1653 р.

і начебто мали завершитися прийняттям османського протекторату. У квітні 1653 р. про це заявили в Москві гетьманські посли С. Мужиловський і К. Бурляй. Саме відтоді, як дослідив Б. Флоря, з гетьманської канцелярії почали «витікати» тексти турецьких грамот, які з відомих причин відразу ж потрапляли в руки російським дипломатам. Промовистими були і висловлення самого Б. Хмельницького в розмові з посланцями путивльського воєводи Ф. Хілкова: «Не відійти мені бусурманських невірних рук… приводить мені Бог обладану бути і слугою невірному царю (султану. – *Авт.*)». Чи не тому однією з ключових аргументацій учасників російського Земського собору була теза про те, що потрібно якомога швидше прийняти українців «під високу руку» царя, а то вони піддадуться «бусурманам».

Хід та рішення січневої Генеральної ради в Переяславі 1654 р. за участю представників не лише козацького, а й інших станів України, неодноразово висвітлювалися у вітчизняній та зарубіжній історіографіях. Загальновідомим став факт невдоволеності Б. Хмельницького та генеральної старшини складанням лише однобічної присяги на вірність новому сюзерену. Адже згідно з усталеними у Західній та Центрально-Східній Європі принципами, він також мав присягнути в тому, що буде захищати *privilegia et libertates* свого добровільного підданого. З огляду на добру розробленість питання про політико-правовий зміст Переяславсько-Московського договору, зупинимося лише на його характеристиці з точки зору сюзеренно-васальних стосунків між Московською державою та Військом Запорозьким.

«Служити прямо і вірно у всіх справах і повеліннях царських» згоджувалася українська сторона, але на умовах зобов'язань московського монарха «в тому всьому пожалування й милость свою царську вказати». Ці побажання Б. Хмельницького і «всього Війська Запорозького» мали донести цареві посли С. Богданович–Зарудний і П. Тетеря, які з кінця лютого перебували в Москві. Затримка із відповіддю російської сторони – цар мав погодити привезені пункти та висунути свої вимоги, згідно з якими він збирався протегувати Україні – змусила Хмельницького 21 березня звернутися з додатковим листом до своїх послів. У ньому наказувалося, що під час ведення переговорів необхідно пригадати росіянам, що незадовго до ради у Переяславі турецький султан «… на всі статті наші і права, і віри, і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не вимагав, тільки щоб ми на війну були готовими». Отже, тут знову застосовувалася відома з першої половини XVII ст. козацька тактика тиску на потенційного протектора – «лякати» одного монарха іншим. Окрім того, українським послам наказувалося нагадати цареві, що польський «король нині універсал свій присилає до всього посольства (українського. – *Авт.*), щоб до нього прихилялися». Саме таким чином, перед загрозою повернення українців до польської чи набуття турецької протекції, Олексій Михайлович мав пришвидшити з оформленням васалітетної залежності Війська Запорозького.

Наприкінці березня 1654 р. московський цар погодив (з певними виправленнями і доповненнями) 11 статей, які разом з «жалуваними грамотами» козацькому, шляхетському, міщанському станам, а також духівництву привезли до Чигирина українські посли. З огляду на те, що зобов'язання новообраного протектора перед «гетьманом з усім Військом Запорозьким» були направлені на обмеження пропонованих цим колективним підданим «прав

і привілеїв» (що переконливо засвідчило не лише «редагування» московською стороною пп. 14, 15, але й ігнорування деяких інших пропозицій української сторони), Б. Хмельницький докладає всіх зусиль, аби не скликати Генеральну раду й, таким чином, відтягнути затвердження січнево-березневих домовленостей з Росією. Від часу приїзду українських послів з Москви із погодженими царем «статтями», протягом квітня–грудня 1654 р. та подальшого часу, питання щодо скликання Генеральної ради задля ратифікації досягнутих рішень навіть не ініціювалося українським правителем. Отже, сюзеренно-васальні домовленості з царем (як перед тим із султаном) так і не були затверджені найвищим законодавчим органом Української держави й не легітимізовані з огляду правових норм, які склалися на середину XVII ст. у Центрально-Східній Європі. А тому можемо говорити лише про їхній номінальний характер.

Доказом цьому є продовження дипломатичних стосунків Війська Запорозького з Османською імперією та Кримським ханством і, що найголовніше, ряд цілеспрямованих кроків Б. Хмельницького в напрямі прийняття протекторату Шведської корони. Вони розпочалися ще в 1652–1653 рр. й відновилися в червні 1654 р., коли гетьман надіслав листа до І. Радзейовського з пропозицією укладення військового союзу проти Речі Посполитої. Перед тим, у лютому (менше ніж через два місяці після Переяслава!) Хмельницький звертається до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії та продовжує обмінюватися посольствами з його васалом – Кримським ханатом. Весною в Стамбулі перебували представники гетьмана, які отримали від султана згоду на продовження стосунків із Кримом. Саме тому 16 квітня Б. Хмельницький писав до Іслам–Гірея, що Військо Запорозьке «на вічні часи» не порушить взаємної присяги про «братерський союз» і «приязнь». Показовою також є оцінка Б. Хмельницьким у цьому листі своїх дій щодо прийняття московської протекції – «Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою Вашої Царської Милості (хана. – *Авт.*). А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б і ми не мали цього (домовленостей з Московською державою. – *Авт.*) робити? Бо краще мати більше друзів...».

Отже, можемо стверджувати, що лютнево-березневі домовленості між Україною та Росією в 1654 р. так і не були схвалені на Генеральній раді Війська Запорозького. А січнева рада, що відбулася перед тим у Переяславі, лише дозволила розпочати процес узгодження пропозицій до майбутнього українсько-російського договору. Тому, згідно з тогочасними вітчизняними політико-культурними традиціями, договір 1654 р. не був ратифікований найвищим законодавчим органом ранньомодерної Української держави. На нашу думку, можна говорити лише про визнання гетьманом Б. Хмельницьким номінальної васальної підлеглості московському цареві Олексію Михайловичу. Але навіть і це не стримувало українського володаря від проведення самостійної зовнішньої політики, яка досить часто розходилася з планами Москви. Вагомим доказом цьому є зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду після 1654 р., що була скерована на збереження союзницьких відносин із кримським ханом та визнання протекції шведського короля і турецького султана.

Особливість оцінки Переяслава 1654 р. полягає в надзвичайній заміфологізованості сутності цієї події та її ролі в українській і російській історіях. Якщо в Російській імперії ухвала ради офіційно трактувалася як «возз'єднання» Русі, то в Радянському Союзі та сучасній Російській Федерації – як «возз'єднання» України з Росією. Лише протягом 90-х рр. XX – початку XXI ст. сучасна українська історіографія (О. Апанович, В. Смолій, В. Степанков, Я. Дашкевич, Ю. Мицик, О. Гуржій, Д. Наливайко, В. Щербак, В. Сергійчук, В. Ульяновський, В. Горобець, В. Матях, Я. Федорук, О. Струкевич, В. Брехуненко та ін.) аргументовано спростувала наукову недолугість цих концепцій, в основі яких лежала імперська ідея етнічної й політичної єдності Русі. За твердженням багатьох істориків, ні українська, ні російська сторони не виконували більшості з досягнутих домовленостей, а отже, можна говорити лише про номінальний царський протекторат над Українською державою. А вже після визнання зверхності московського царя в 1654 р. гетьман Богдан Хмельницький уклав угоди з турецьким султаном Мегмедом IV у 1655 р., угорським князем Д'єрдєм Ракоці – в 1656 р., бранденбурзьким курфюрстом і прусським герцогом Фрідріхом Вільгельмом – у 1656 р. та шведським королем Карлом X Густавом – у тому ж році.

Ґрунтовний аналіз джерел 50-х рр. XVII ст. переконує, що значна частина українського населення не приховувала невдоволення необхідністю приносити присягу й відмовлятися від неї. Як свідчив сучасник, після присяги гетьмана й старшини 19 січня 1654 р. «переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий війт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви пречистої Богородиці. І він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги». А під час присяги 27 січня в Києві найвище українське православне духовенство відмовилося її приносити, а керівники київського магістрату та міщанство «опиралися і не хотіли йти, але їх козаки гнали як бидло... Але вони, присягаючи, не називалися своїм власним іменем...». Відмовилася складати присягу частина козаків Уманського та Брацлавського полків, а населення Полтавського й Кропивненського полків взагалі збунтувалося проти присяги й побили представників царя киями. Поза оприсяжненням із зрозумілих причин залишилися й жителі західної частини українських етнографічних земель. Окрім того, не приносила присягу й Запорозька Січ. Отже, одностайного схвалення й сприйняття українським суспільством російської протекції не існувало, а були відмінні й іноді протилежні дії та оцінки різних верств і груп населення .

Міжнародні та внутрішньополітичні події, що відбувалися після 1654 р., переконливо засвідчили недотримання Москвою взятих на себе зобов'язань протектора перед козацькою Україною: у 1656 р. цар підписав Віленський трактат із найбільшим тогочасним ворогом України – Річчю Посполитою; в 1659 р. російськими урядовцями були сфальшовані «статті Б. Хмельницького» 1654 р.; у 1665 р., згідно з т. зв. Московськими статтями, лівобережна частина Гетьманату мала перетворитися на станову автономію; в 1667 р. Росія уклала Андрусівське перемир'я з Польщею, яке мало антиукраїнську спрямованість; укладення «Вічного миру» 1686 р. остаточно завершило розподіл Козацької держави між Москвою та Варшавою. Своєю чергою, й Український гетьманат також не дотримувався обов'язків васальної держави. А це – укладення Б. Хмельниць-

ким Раднотського договору 1656 р., що вступало в суперечність із зовнішньою політикою Олексія Михайловича; українсько-російська війна 1658–1659 рр. й підписання І. Виговським Гадяцької угоди 1658 р. з Польщею; боротьба з московськими військами гетьманів Ю. Хмельницького, П. Тетері, П. Дорошенка у 60-х – першій половині 70-х рр. XVII ст.; антиросійське повстання українського населення Лівобережжя на чолі з І. Брюховецьким у 1668 р. тощо.

Вічний мир 1686 р. між Московським царством і Річчю Посполитою засвідчив остаточний крах українсько-московських домовленостей не лише 1654, але й 1659, 1663, 1665, 1669, 1672 та 1674 рр., які передбачали існування єдиного Українського гетьманату під скіпетром російського монарха. Недотримання Москвою багатьох положень Коломацьких статей 1687 р. та Московських статей 1689 р., що були укладені з гетьманом Іваном Мазепою, відмова останнього від зверхності Петра І та знищення царськими військами тогочасної української столиці Батурина в 1708 р. остаточно вирішили проблему міждержавних союзницьких стосунків на користь всезростаючих імперських амбіцій Московії-Росії. Тим самим засвідчувалася недовговічність та ефемерність Переяславсько-Московських домовленостей 1654 р., що з часом під впливом певних суб'єктивних чинників перетворилися з рядової (хоча й дуже важливої з огляду на тогочасну внутрішньополітичну та міжнародну ситуацію) зовнішньополітичної акції гетьманського уряду на легенду про так звану «возз'єднавчу» Переяславську раду.

Бібліографія

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ, 2003.

Тарас ЧУХЛІБ

Якою мірою уявлення про Переяславську «генеральну» раду 1654 р. як одностайне й репрезентативне волевиявлення українців щодо «возз'єднання з братським російським народом» відповідає дійсності?

Якщо вимога ухвалення спеціальних статей (договору) як правової засади переходу України під зверхність царя звучала на перемовинах із представниками царської влади неодноразово, навіть у найтяжчих для українського керівництва умовах після поразки під Берестечком 1651 р., то хоч якихось згадок про проведення Генеральної, тобто загальновійськової ради, що була найвищим органом у структурі козацької демократії, для затвердження такого переходу в документах немає. Ба більше, й сам формат Генеральної ради як місце обговорення питань зовнішньополітичної діяльності Гетьманату, що був вельми поширеним на початковій стадії Української революції, після 1651 р. зникає з політичної практики Української держави.

Власне те, що ввечері 7 січня 1654 р. Богдан Хмельницький та його соратники думали про скликання Генеральної ради, джерела не фіксують. Планувалось проведення лише вузької старшинської ради. Тож ранок наступного дня, як можна довідатись із звіту («статейного списку») царського представника на переговорах із Хмельницьким боярина В. В. Бутурліна, розпочався за заздалегідь узгодженим сценарієм: «с утра рано» український гетьман закликав до себе на раду «полковників, суддів, військових осавулів», котрі на тій раді «под государеву высокую руку поклонилися». І вже на цій старшинській раді (у статейному списку великого царського посла її називають «таємною радою») несподівано виринула ідея щодо скликання ще однієї ради — Генеральної, яка мала відбутися на міському майдані Переяслава вже по полудню 8 січня.

Зрозуміло, що процедура такого зібрання вимагала набагато більше часу для підготовки. Адже після виснажливої осінньої кампанії 1653 р. козацьке військо було розпущене гетьманом по домівках і перебувало за сотні верств від Переяслава. У місті та його околицях знаходилися лише місцеві козаки й запрошені Хмельницьким на раду вищі козацькі старшини. Отож, уже за визначенням, скликана в Переяславі на другу половину 8 січня 1654 р. рада не могла бути Генеральною.

Але питання постають не лише щодо рівня представництва майбутньої ради, а й, власне, самої доцільності її скликання. Адже, як уже згадувалось, востаннє гетьман збирав Генеральну раду аж у 1651 р. Після цього, остаточно пересвідчившись у її громіздкості й неефективності при вирішенні важливих питань державного життя, Хмельницький радився лише з членами більш мобільної, керованої та ефективної старшинської ради.

Кому зі старшин прийшла в голову ідея скликання начебто Генеральної ради — невідомо. Можна лише висловити певні здогадки щодо мотивації цього вчинку. Вочевидь, у такий спосіб гетьманський уряд, по-перше, прагнув

відбити бажання поляків продовжувати воювати з Військом Запорозьким, яке відтепер мало сильного союзника, а по-друге, продемонструвати всій Україні та її сусідам факт міжнародного визнання розриву козацтва з польським королем. Але поза тим, о другій годині дня за наказом старшини почали бити в барабани, закликаючи козаків і переяславських міщан на раду.

Переяславська рада, ставши культовим сюжетом радянської історичної науки, настільки міцно увійшла в офіційну радянську ідеологію, стару шкільну освітню літературу, красне письменство, живопис, кінематограф тощо, що, здається, немає й потреби говорити про неї – і так все зрозуміло. Але виявляється, це не так. Зокрема, як вигадану реальність варто сприймати відомі монументальні образи загального торжества українського народу, звернутого до Хмельницького й Бутурліна. Вже хоч би тому, що на Генеральній раді – де, власне, вирішувалось питання об'єднання – царський боярин присутнім не був. Увесь цей час, поки тривали старшинська, а згодом і Генеральна рада, боярин залишався на так званому «заїжджому дворі» (аналог сучасних апарт-готелів).

Несповна вписуються в ідеальну картину загальнонародного торжества події, що сталися трохи згодом, у соборній церкві Переяслава, куди гетьман і посол прибули після того, як Василь Васильович Бутурлін після завершення Генеральної ради, варто зауважити, також на заїжджому дворі, передав Богдану Хмельницькому царську грамоту Олексія Михайловича. Адже коли українське та російське духовенство, що прибуло разом із Бутурліним до України, було готове розпочати урочисте богослужіння з нагоди приведення гетьмана Хмельницького та всього Війська Запорозького під зверхність царя, виявилося, що напередодні сторони забули домовитися про саму процедуру скріплення угоди присягою. Хмельницький і старшина, опираючись на знання практики укладення міждержавних угод і, можливо, навіть більше спираючись на практику приведення шляхти Речі Посполитої до послушенства королю, де монарх і піддані кожен зі свого боку давали обітницю не порушувати взятих зобов'язань, були переконані в тому, що слідом за виголошенням українською стороною тексту присяги, або навіть перед цим, аналогічну обітницю складе від імені Олексія Михайловича й російська сторона. Але в зовсім іншій політичній культурі був вихований царський боярин. Бутурлін заявив, що в Московській державі ніколи такого й не було, щоб цар присягав перед своїми підданими.

Собор був не найліпшим місцем для проведення дискусій з цього приводу, і Хмельницький, залишивши там царську делегацію, разом із вищою старшиною пішов до будинку полковника Тетері, щоб скликати там уже третю (!) за день козацьку раду, цього разу — старшинську.

Як занотував до свого офіційного звіту Бутурлін уже з цього приводу, гетьман і полковники про те, як чинити далі, радилися «многое время». Увесь цей час царське посольство нервово очікувало в соборі. Нарешті зі старшинської ради до собору прибули посланці гетьмана — полковники переяславський Павло Тетеря та миргородський Григорій Лесницький, які повторили вимогу щодо складення Бутурліним присяги за царя. А оскільки посол заявив, що виконати цього не може, адже ніде такого немає, щоб монарх присягав своїм підданим, тут же, в стінах собору, виникла коротка політична дискусія. Тетеря й Лесницький – шляхтичі за походженням – вказали на добре відому їм практику політичного життя Речі Посполитої, де королі, перш ніж піддані

Вибори кошового на Січі.
Невідомий художник XVII ст.

Присяга цареві

визнають їхню владу, клянуться зберігати в непорушності права своїх підданих. Однак, на думку царського посла, такий приклад не був переконливим, оскільки польські королі, по-перше, є «невірними», по-друге – «не самодержцями», а по-третє – «… на чому присягнуть, все рівно того не дотримають».

Не можна стверджувати, що висловлені аргументи повністю задовольнили українську сторону. Але, безумовно, переконали її в тому, що ситуація, яка наразі склалася, загрожувала вилитися в дипломатичний конфуз. Справа укладення союзу з царем, над реалізацією якої Хмельницький тривалий час працював, про яку вже було оголошено на раді як про доконану, могла розладнатися остаточно. Зрозуміло, що такий розвиток подій не влаштовував ні Чигирин, ні Москву, адже на той час уряд Олексія Михайловича вже встиг оголосити війну Польщі. Потрібно було негайно шукати вихід зі скрутного становища. І його було знайдено в тому, що гетьман і старшина таки погодилися принести присягу цареві. А боярин Бутурлін, зі свого боку, покликаючись на слово Олексія Михайловича, завірив їх у тому, що цар невідмінно підтвердить усі ті права й вольності, якими Військо Запорозьке володіло перед тим.

Саме цими обіцянками й довелося задовольнятися Хмельницькому та його дорадникам. А скільки в них було щирої правди, а скільки лукавства – міг показати лише час. Отож тепер, як справедливо підмітив Михайло Грушевський, ні гетьман, ні старшина не відчули тієї доленосної значимості моменту, що її згодом вигадають історики. Цього дня гетьману нарешті вдалося долучити до війни з Польщею сильного ситуативного союзника. А ось творенням переяславського міфу про «історичну закономірність і всенародне волевиявлення», про безконфліктність узгодження позицій сторін і про беззастережну й безумовну відданість Богдана курсу на «возз'єднання України з Росією» займуться імперські історики й ідеологи вже згодом, коли «усі ті права й вольності, якими Військо Запорозьке володіло перед тим», кануть у Лету. Як, власне, під пресом імперії зникне і сама Козацька держава.

Бібліографія

Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008.

Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998.

Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001.

Горобець В. Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків, 2017.

Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ, 1998.

Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків, 2016.

Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. Київ, 1996.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. Київ, 1997.

Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. Київ, 1929. С. 253–425.

Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 2. Київ, 1926. С. 84–171.

Сагановіч Г. Нарыс гистории Беларусі ад старажытнасцы до канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001.

Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. друге. Київ, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. Київ, 1994.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999.

Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. Київ, 2011.

Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина І: 1654 рік. Львів, 1996.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. Київ, 2003.

Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010.

Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 р. Нью-Йорк, 1954.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934.

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Яким чином на велелюдній Переяславській раді 1654 р. вдалося обговорити й ухвалити умови договору з царем?

Справді, з твору відомого козацького літописця Самійла Величка можна довідатись, що 8 січня 1654 р. в Переяславі було «зачитано там-таки, на раді, раніше споряджені й наготовані пакти того союзу». Пізніше сюжет про «спорядження… пактів угоди» прямо на Переяславській раді увійшов у працю не менш відомого історика – Миколи Костомарова, започаткувавши тим самим цілу історіографічну традицію. Насправді ж Богдан Хмельницький та учасники Переяславської ради не могли цього зробити вже хоч би тому, що до цього часу не лише не було узгодженого тексту українсько-російського договору, але й навіть не розпочато предметних переговорів щодо його змісту – ось такою виявилася специфіка союзу 1654 р.

Єдине, що на раді справді відбулося, так це формальне проголошення доцільності укладення союзу саме з московським царем, а не якимись іншими володарями, які закликали Україну до себе. Згідно з інформацією статейного списку боярина Бутурліна про перебіг його дипломатичної місії до України (джерелом інформації був спеціально вирядженний на раду лазутчик із числа офіційної делегації царя до України), Богдан Хмельницький, ставши посеред козацького «кола під бунчуком, разом із суддями, осавулами, полковниками і писарем», звернувся до учасників ради з промовою, пропонуючи обрати собі «государя из четырех, которого вы хощете». Зокрема в ролі можливих протекторів України були: «Первый царь есть турский, который многижды через послов своих призывал нас под свою область; вторый – хан крымский; третий – король польский, которой, будет сами похочем, и теперь нас еще в прежную ласку приняти может; четвертый есть Православный Великия России государь, царь и великий князь Алексей Михайлович, всея России самодержец восточной, которого мы уже шесть лет безпрестанными молении нашими себе просим». На що, як записано в статейному списку боярина Бутурліна, «народ по нем, вси единогласно, возопил: “Боже, утверди! Боже укрепи! Чтоб есмы во веки вси едино были!”».

Предметні ж переговори з посольством царя щодо умов протекції відбулися вже 9–10 січня. І то вони носили попередній характер: на них лише «намацувалися» ті важливі питання, що мали скласти основу договірних взаємин Українського Гетьманату з правлячою в Московській державі династією Романових, зверхність якої над Україною гетьман Хмельницький і Військо Запорозьке визнали напередодні на Переяславській раді. А стосовно того, що взаємини Гетьманату з Олексієм Михайловичем мали базуватися саме на двосторонній договірній основі, українська сторона не сумнівалася навіть у критичні для козацької України дні й місяці другої половини 1651 р., що настали після важкої поразки українського війська під Берестечком. Тоді, в серпні, на переговорах із посланцем російського царя і гетьман Хмельницький, і генеральний писар Виговський заявляли про свій намір їхати до Москви та

Козацький тулумбас початку XVII ст.

Московський цар Олексій I.
Невідомий західноєвропейський
художник XVII ст.

Богдан Хмельницький
у Переяславі 1654 р.
Літографія

домовлятися, на яких умовах переходити під зверхність Олексія Михайловича та дати за своїми підписами відповідне «договірне письмо».

І хоч згодом, уже на початку 1654 р., процедура переходу козацької України під «високу царську руку» відбулася за дещо іншим сценарієм, в якому відразу було проголошено акт переходу Війська Запорозького під протекцію Олексія Михайловича, без закріплення на письмі відповідної угоди, ані українська сторона, ані російські представники не заперечили саму ідею укладення такого договору. Боярин Бутурлін, перебуваючи в Переяславі, від імені Олексія Михайловича запросив українського гетьмана до Москви, аби виробити договірні умови та отримати їхнє затвердження в царя.

А ось для того, аби українським уповноваженим було з чим їхати до Москви (спочатку було вирішено, що делегацію очолить не гетьман, а генеральний писар Іван Виговський), гетьманському уряду потрібно було добряче попрацювати. Адже досвід перемовин із Бутурліним у Переяславі наочно продемонстрував: багато з того, що є самоочевидним у перетрактаціях з комісарами польського короля, в російської сторони викликає внутрішній спротив –

надто вже різними були політичні культури станової монархії Речі Посполитої та самодержавної царської влади в Московській державі.

Для цього в середині лютого Богдан Хмельницький скликає низку старшинських рад, спершу в Чигирині, згодом у Корсуні, на обговорення яких виносить питання характеру та змістового наповнення договору Війська Запорозького з московським царем. І хоч безпосередня інформація про перебіг цих нарад не збереглася, наявні опосередковані свідчення дозволили Михайлу Грушевському дійти висновку, що дебати учасників чигиринсько-корсунських старшинських зібрань були доволі гострими, а висловлені на них позиції сторін – часто-густо не просто відмінними одна від іншої, а в непримиримими. Це певною мірою й зашкодило виробити концептуально цілісний проєкт угоди.

Підґрунтям розходження інтересів старшини стало те, що старшинський корпус, як і саме козацтво загалом, формувався з декількох джерел. І в ньому були представлені як вихідці з православного шляхетського стану, так і «старовинне» козацтво, а також – представники селянства та міщанства. Зрозуміло, що така соціальна неоднорідність позначалася і на рівні політичної культури різних відгалужень козацтва, і на пріоритетності їх нагальних потреб. Адже для одних було важливим досягнути високого рівня політичної суб'єктності Гетьманату (решту прав і соціальних привілеїв вони, як шляхтичі, вже мали). Для інших передовсім йшлося про те, аби їх ніхто не намагався знову присилити до виконання повинностей на користь пана чи царя, а також не допустити реставрації дореволюційних соціальних порядків, що б частково влаштувало їхніх опонентів зі шляхетського табору.

Утім, варто віддати належне укладачам проєкту українсько-російської угоди – їм врешті-решт удалося досягти певного балансу інтересів різних соціальних прошарків і виробити документ, який передбачав застереження загальнодержавних прав на зовнішньополітичній арені, недоторканості політико-адміністративного та соціально-економічного внутрішнього укладу, а також і містив гарантії для окремих соціальних верств, прошарків і навіть певних рангів українських адміністраторів тощо. Хоч, зрозуміло, потреба в такому балансуванні поміж різноспрямованими інтересами суб'єктів тогочасного політичного життя козацької України все ж негативно позначалася на концептуальній цілісності документа, вніс ши до нього, поряд із справді життєво важливими положеннями державного спрямування, низку норм, які були зайвими, зважаючи на високу державну репрезентацію Гетьманату, яка збереглася й після переходу козацької України під протекцію царя.

Загалом проєкт українсько-російського договору, що постав у результаті старшинських нарад, містив у собі 23 статті. Найголовніші з них декларували ідею зовнішньої незалежності Гетьманату, що насамперед проявилася у праві вільного вибору гетьмана як глави держави, керівника уряду та головнокомандуючого українського війська. За козацькою Україною також зберігалося право зовнішньополітичних зносин з іноземними державами (в разі з'ясування в ході них відомостей, що зачіпатимуть інтереси царя, гетьманський уряд брав на себе зобов'язання інформувати про це Москву). Окремо декларувалася недоторканість внутрішнього устрою Війська Запорозького, непорушність прав і привілеїв цілого українського населення та окремих його соціальних станів і груп.

Російська сторона повинна була надати військову допомогу проти Польщі та сприяти у втриманні від війни керівництва Кримського Юрта. За це гетьманський уряд визнавав царя своїм сюзереном і зобов'язувався сплачувати йому щорічно данину (в попередньо визначених і фіксованих розмірах), так як це робили правителі Трансільванії, Молдавії та Волощини на користь турецького султана.

Крім цих питань, що справді мали принципову вагу, до проєкту було внесено ще цілу низку дрібних положень, що перекочували до нього з тексту Зборівської угоди козацтва з польським королем 1649 р. Зважаючи на принципово інший характер взаємин Гетьманату з царем, вони були абсолютно недоречними й не можуть сприйматися інакше, як певні рудименти політики козацького автономізму, від якої Хмельницький і його оточення вже давним-давно відійшли, поставивши перед собою мету унезалежнення України. Проте, незважаючи на певні слабкості проєкту, він загалом справляв непогане враження і, за умови прийняття всіх його положень урядом Олексія Михайловича, міг стати основою для розбудови взаємовигідних і міцних стосунків сторін.

17 лютого 1654 р. гетьман Хмельницький завізував український проєкт, і повноважна делегація Війська Запорозького на чолі з досвідченими дипломатами і високими козацькими урядниками – генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним і переяславським полковником Павлом Тетерею – повезла його до Москви. І якщо проголошення в Переяславі союзу з Московською державою, що відбувався у формі протекції Олексія Михайловича над Україною, по суті, було формальністю, то договір, що мав постати за результатами переговорів у Москві, важив для майбутньої долі Української держави дуже багато.

Українське посольство під стіни Москви прибуло 11 березня (відповідно 21 березня за новим стилем) 1654 р. 12 березня відбувся його урочистий в'їзд у царську столицю, 13 – урочиста аудієнція в царя Олексія Михайловича за участю царських бояр і думних чинів. Того ж дня розпочалися переговори Тетері та Богдановича-Зарудного з урядом Олексія Романова, інтереси якого представляли: один з найстарших царських бояр Олексій Микитович Трубецькой, голова останньої російської делегації в Україні боярин Василь Васильович Бутурлін і начальник Посольського приказу думний дяк Алмаз Іванов. У ході цих переговорів українські посли виклали принципове бачення умов угоди, окреслене гетьманською інструкцією від 17 лютого 1654 р. Низку питань, зокрема щодо впровадження царських воєвод в українські міста та збір податків з місцевого населення, було ініційовано російською стороною. Крім того, обговорювалися питання майбутньої військової співпраці, а також міжнародної ситуації в регіоні.

14 березня на прохання російської сторони українські посли представили свої пропозиції в письмовому вигляді, тобто, по суті, подали виготовлений у Корсуні та Чигирині проєкт від 17 лютого. Впродовж наступних декількох днів спільних конференцій не було, російське керівництво обмірковувало подані пропозиції. Для остаточного вирішення справи було скликано боярську думу, в засіданні якої брав участь і Олексій Михайлович. Саме для нього було й ухвалено постанови по кожному із запропонованих пунктів за формою: «Государь указал – и бояре приговорили».

Більшість із цих резолюцій схвалювали пропозиції уряду Богдана Хмельницького. Негативними були царські резолюції щодо фінансових взаємин

сторін. Як пригадуємо, гетьман волів сплачувати цареві за його покровительство та військову допомогу певну сталу щорічну данину, так як це відбувається в стосунках турецького султана з трансільванським князем чи молдавським господарем. Натомість Олексій Михайлович звелів, аби всі податки з української людності збиралися на його користь і під контролем його представників. А вже з царської казни мали виділятися кошти на утримання війська, козацької адміністрації, ведення зовнішньополітичної діяльності тощо. Ще одна резолюція негативного змісту стосувалась сфери зовнішньополітичної діяльності. Гетьман волів бути абсолютно вільним у справі відправки своїх чи прийому чужих послів при своєму дворі. А ось уряд Олексія Михайловича звелів інформувати про прибуття тих посольств, що мають на меті «добрі» помисли щодо царя, та затримувати тих, хто прибув зі «злими». Вочевидь, уже апріорі до останніх було зараховано весь дипломатичний корпус Речі Посполитої та Османської імперії, з якими Хмельницький без відповідного царського указу не мав права контактувати. До того ж, російська сторона детально аргументувала і свою відмову від виплати козакам царського жалування — мовляв, і так доводиться дуже багато тратитись на підготовку до війни з Польщею.

Прощальна аудієнція української делегації в царя відбулася 19 березня. Утім, виїхати з Москви вони змогли лише через тиждень — увесь цей час приказні дяки готували царські жалувані грамоти гетьману та Війську Запорозькому й залагоджували інші, менш важливі, але також необхідні при відпуску посольства формальності.

Тоді ж було остаточно відредаговано текст угоди, що тепер складалася з одинадцяти статей та отримала в історичній літературі за часом своєї появи назву Березневі статті 1654 р. Інколи з уст непрофесійних істориків можна почути, що вже сам факт зменшення кількості статей в угоді з двадцяти трьох до одинадцяти свідчив про демонстративну незговірливість російської сторони, що відкинула більшу частину запропонованих гетьманським урядом договірних постулатів. Насправді ж, як щойно зауважувалось, офіційна Москва не підтримала лише дві принципові пропозиції Чигирина, що стосувалися сфери зовнішніх відносин і фінансів. Суттєве ж зменшення кількості статей договору пояснювалося тим, що договірні умови було ліпше згруповано за змістом, відтак було ліквідовано повторюваність близьких тем у кількох різних статтях.

Саме цей документ, названий у літературі Березневими статтями 1654 р., що, за логікою речей, мав бути виготовлений у двох примірниках, безслідно зник – і в українському, і в російському варіантах. Нині в архіві Посольського приказу в Москві зберігається лише чернетка договору, з якої десь між 20 і 27 березня начисто переписували текст угоди. Саме з цієї чернетки й було зроблено відомі публікації тексту українсько-російського договору 1654 р. А відсутність оригіналу документа залишила для істориків неозоре поле для висловлення власних дослідницьких гіпотез, побудові умоглядних концепцій, на підставі яких нерідко з'являлися й свідомі політичні інсинуації чи відверті інтелектуальні спекуляції.

Бібліографія

Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008.

Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998.

Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001.

Горобець В. Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків, 2017.

Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ, 1998.

Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків, 2016.

Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. Київ, 1996.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. Київ, 1997.

Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. Київ, 1929. С. 253–425.

Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 2. Київ, 1926. С. 84–171.

Сагановіч Г. Нарыс гистории Беларусі ад старажытнасцы до канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001.

Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. друге. Київ, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. Київ, 1994.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999.

Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. Київ, 2011.

Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина І: 1654 рік. Львів, 1996.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. Київ, 2003.

Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010.

Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 р. Нью-Йорк, 1954.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934.

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Як довго українсько-російський договір 1654 р. зберігав свою правочинність і чому так звані «Колишні статті Богдана Хмельницького» у версії 1659-го не є тотожними «Березневим статтям» 1654-го?

Після того, як у середині вересня 1659 р. військова рада позбавила Івана Виговського булави, близько 23–24 вересня в Білій Церкві відбулася нова рада, яка проголосила Юрія Хмельницького новим гетьманом. Обравши Юрія гетьманом, – не так за його власні заслуги, як сподіваючись завдяки самому прізвищу помирити політичних супротивників, які остаточно переварилися після смерті Богдана Хмельницького, – оточення нового реґіментаря намагається не конфронтаційно вибудувати власну політику як щодо московського, так і польського монархів. Тогочасний польський експерт з українських справ Станіслав Потоцький, звітуючи перед королем про ситуацію в козацькій Україні, зазначав, що оточення молодого Хмельницького прагне досягнути власних цілей, «обманюючи і лякаючи Вашу Королівську Милість царем, а царя Вашою Королівською Милістю». І справді, гетьманський уряд, декларуючи на словах свою вірність гадяцькому курсові, прагне водночас поновити союзницькі взаємини з царем.

Спираючись на досвід відносин із Москвою та намагаючись не повторити допущених помилок, старшина ретельно готується до переговорів із представниками царя і до їх початку виробляє свій проєкт. Переважно він повторював зміст пропозицій Богдана Хмельницького від 17 лютого 1654 р. А зроблені ж доповнення мали гарантувати Гетьманату автономні права й недопущення конфліктів, що виникали у взаєминах з Москвою в ході реалізації угоди 1654 р. Скажімо, поряд із вимогами надати Війську Запорозькому гарантії непорушності його вольностей та прав, уточнювалося, що присутність царських воєвод мала бути обмежена лише Києвом. Якщо ж із міркувань воєнної доцільності їх введуть в інші українські міста – ратні люди царя підпорядковуються гетьманові. Ще раз підтверджувалось право Війська Запорозького на вільну, ніким не обмежену гетьманську елекцію, а також власну зовнішню політику. Будь-яку кореспонденцію, що надсилалась з України в російські державні структури, обов'язково мав візувати гетьманський уряд.

Проте Москва мала принципово відмінні міркування з цього приводу. Під час зустрічі з представником гетьманського уряду князь О. М. Трубецькой, котрий за дорученням царя представляв його інтереси, відмовився навіть брати до уваги український проєкт, мотивуючи своє рішення тим, що в ньому, нібито, «многое написано вновь сверх прежних статей, которые даны прежнему гетману». При цьому князь запропонував перенести обговорення умов майбутнього союзу відразу на загальну козацьку раду. Зрозуміло, що російській стороні було вигідно апелювати до волі всього козацького товариства, нівелюючи при цьому роль автономістично налаштованої козацької старшини.

Козацькі посли. З малюнка А. ван Вестерфельда

Юрій Хмельницький.
Невідомий художник

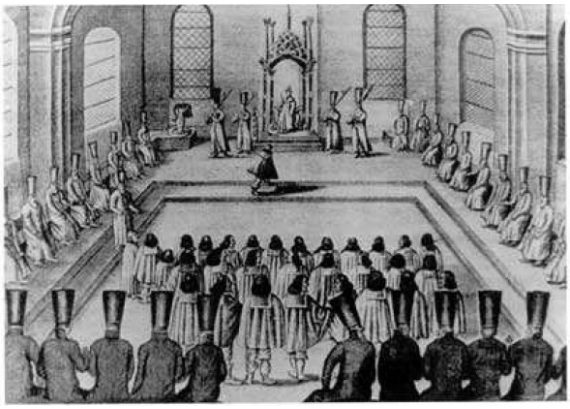

Прийом послів царем
Олексієм Михайловичем

Неабияку напругу викликало навіть питання вибору місця проведення Генеральної ради. Всі чудово розуміли, що приїзд Трубецького на Правобережжя, у давню козацьку столицю Трахтемирів (на цьому й наполягав гетьманський уряд), змусить російську сторону бути поступливішою на переговорах. Натомість проведення ради в Переяславі, оточеному царськими полками, зробить вразливішою позицію Хмельницького. Усвідомлення важливості перемоги в цій «географічній» полеміці провокує ситуацію, за якої напруга зростає настільки, що Трубецькой вдається навіть до прямих погроз гетьманському уряду скористатися воєнною силою. Погодившись на поступку в цьому питанні, оточення гетьмана, як засвідчив подальший перебіг подій, втратило контроль за ситуацією загалом.

27 жовтня у Переяславі відбулася Генеральна рада, на якій Трубецькому вдалося не лише відхилити проєкт, запропонований українською стороною, а й нав'язати цілу низку положень, які суттєво обмежували український суверенітет порівняно з тими межами, що їх визначав договір 1654 р. Під виглядом так званих «Прежних статей» Богдана Хмельницького гетьману було нав'язано сфальшовані положення угоди. Зокрема, російська сторона змінила процедуру проведення гетьманських виборів. Якщо раніше козацтво мало право вільного вибору й було зобов'язане лише інформувати царя про його результати, то відтепер для того, аби легітимізувати свою владу, новообраний

гетьман повинен був обов'язково їхати в Москву, де йому цар мав вручити жалувану грамоту та гетьманські клейноди. Гетьману ж заборонялося без дозволу царя починати війну чи укладати мир з будь-якою державою, надавати кому-небудь військову допомогу, позбавляти влади полковників і вищих козацьких старшин без санкції загальної козацької ради. Новообраний гетьман, а також і вся старшина були зобов'язані обов'язково складати присягу вірності московському монарху. За відмову від її принесення передбачалася смертна кара. Було також заборонено зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду без відповідного на те указу царя. Крім того, було внесено положення про підпорядкування українського духовенства московському патріарху.

Загалом же, Переяславський договір у версії 1659 р. істотно понижував статус Гетьманату. Якщо за нормами угоди 1654-го Українська держава зберігала за собою права політичної автономії, то тепер її статус можна охарактеризувати лише як автономію адміністративну.

Грубий диктат князя Трубецького змусив гетьмана Хмельницького погодитися на суттєві поступки й втратити багато владних прерогатив. Та цей крок, як і можна було передбачити, не стабілізував суспільно-політичну ситуацію в Україні. Як і не призвів до зростання промосковських настроїв у козацькому середовищі. Навпаки, згідно з твердженнями Самійла Величка, Хмельницький за виявлену в Переяславі поступливість у питанні «премененія в некіих клавзулех пактов отеческих Переяславськими, а особливе взглядом новаго придатку в тех пактах всегда от старшины и полковников был поносимый и стужаемый».

На кінець року оточення гетьмана спробувало виправити становище, відславши до Москви посольство, котре мало поставити перед царським урядом вимогу денонсувати відразу цілу низку пунктів угоди 1659-го, що обмежували владні прерогативи гетьмана та козацької старшини. Зокрема, посли мали вимагати виведення воєвод із залогами ратних людей з усіх українських міст, за винятком Києва та Переяслава; поновлення попередніх повноважень гетьманської влади (в т. ч., й права на власну зовнішню політику); гарантію обов'язкової участі української делегації на переговорах російських дипломатів із польськими комісарами; скасування пунктів про підпорядкування Київської митрополії московському патріархові; ліквідацію судового імунітету, наданого «проти давнього звичаю військового» тим козацьким старшинам, які засвідчили свою відданість цареві; водночас надання амністії старшинам, які активно співпрацювали з гетьманом Іваном Виговським. Та московські переговори 1660 р. стали для української сторони провальними: на більшість вимог гетьманського уряду переглянути зафіксовані в договорі норми з'явилися негативні резолюції царя: «быть так, как написано».

Утім, здобута Москвою в такий спосіб «перемога» мала й свій зворотний бік: невдоволена грубим тиском царського уряду козацька старшина на чолі з Юрієм Хмельницьким за першої ліпшої нагоди, яка трапилась уже восени того ж таки року, розірвала з царем та повернулась до складу Речі Посполитої. І хоч за сприятливої зовнішньополітичної кон'юнктури контроль над лівобережною частиною козацької України Москві вдалося за деякий час відновити, повернення російського владного впливу на Правобережжя довелось чекати понад 120 років.

Бібліографія

Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008.

Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998.

Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001.

Горобець В. Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків, 2017.

Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ, 1998.

Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків, 2016.

Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. Київ, 1996.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. Київ, 1997.

Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. Київ, 1929. С. 253–425.

Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 2. Київ, 1926. С. 84–171.

Сагановіч Г. Нарыс гистории Беларусі ад старажытнасцы до канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001.

Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. друге. Київ, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. Київ, 1994.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999.

Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. Київ, 2011.

Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина І: 1654 рік. Львів, 1996.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. Київ, 2003.

Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010.

Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 р. Нью-Йорк, 1954.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934.

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Які прояви жорстокості та терору демонструвала Росія при намаганні українців позбавитися її влади (захоплення Батурина, взяття Запорозької Січі, розправа над козаками біля Переволочної в 1709 р.)?

Прикладами вражаючої жорстокості з російського боку у відповідь на спроби українців вийти з-під московської влади, жити самостійним політичним життям насичені низка століть нашої історії. Коротко згадаємо, як це відбувалося протягом менше ніж одного року, після того як гетьман Іван Мазепа на чолі значної частини української верхівки, а далі й Запорозька Січ, вирішили скористатися сприятливими обставинами та позбавитися зверхності царя.

Батурин. 24 жовтня 1708 р. І. Мазепа спішно покинув свою столицю, а наступного дня оголосив невеликому війську, яке переправилося з ним через Десну, про прийняте рішення перейти на бік Карла XII. Повернутися назад українському очільнику не судилося. А вже за кілька днів – з 28 числа велику активність виявив російський цар, перехопивши оперативну ініціативу. Сподіваючись на те, що вдасться зайняти Батурин без бою, Петро І відправив туди київського губернатора Дмитра Голіцина з розпорядженням про введення в місто додаткових російських сил, опір шведам і очікування царя з основними частинами на допомогу. Однак князь побачив готове до оборони місто, яке не бажало коритися царським розпорядженням. Біля Батурина зосередилися царські війська на чолі з Олександром Меншиковим. Враховуючи значний потенціал оборонців як у людях (охотницькі та городові козаки, мешканці міста та околиць), так і в артилерії, російський воєначальник шукав можливості домовитися з ними. Та безрезультатність перемовин разом з інформацією про наближення Карла XII призвели до рішення росіян йти на штурм. Першу спробу, яка відбулася 1 листопада, батуринці успішно відбили, але вже наступного дня, ймовірно, через зрадницькі дії наказного полковника Івана Носа, російські війська змогли проникнути у фортецю. За дві години оборону було зламано, і почалися жорстокі розправи над козаками та беззахисними людьми похилого віку, жінками й дітьми, посилені дією віднайдених тут же, в Батурині, алкогольних напоїв. Як зазначив у своїх записках окольничий Іван Желябужський, «і те місто взяли приступом, і вирубали, і випалили». А історіограф шведського короля Густав Адлерфельт, який сам побував на місці трагедії, писав про злочин О. Меншикова: «… він наказав винищити всіх його мешканців без різниці віку й статі, а після нелюдського побоїща були виведені жінки, які ще лишилися живі». Далі Г. Адлерфельт згадав про вивезення з міста важких гармат, знищення міста та млинів, тортури, завдані коменданту Фрідріху Кенігсеку. Козаків, які обороняли Батурин, четвертували та саджали на кіл, уже вбитих козацьких командирів прив'язували до дошок та спускали по Сейму, аби залякати інших українців. Багато людей загинуло від диму, в місцях, де намагалися сховатися, згоріли, потонули в річці при спробі втекти. А до всього «винахідливий» російський воєначальник наказав повісити на шибениці

портрет І. Мазепи… Водночас грабувалися та знищувалися гетьманські будівлі, господарські споруди, православні храми, помешкання батуринців.

Невдовзі французькі й голландські газети вийшли з шокуюче промовистими заголовками: «Жахлива різанина», «Плюндрування України», «Ціла Україна купається в крові», «Жінки й діти на вістрі шабель». Одна з газет писала: «Всі мешканці Батурина без огляду на стать і вік вирізані, як наказують нелюдські звичаї московитів». Англійський посол у Москві Чарльз Вітворт після завершення цієї місії, в 1710 р. зазначив: «Понад шість тисяч осіб було вбито без огляду на вік і стать». І. Мазепа, котрий разом із Карлом XII за кілька днів побував на згарищі своєї донедавна гарної та квітучої столиці, не міг стримати сліз. Загибель Батурина стала одним із жорстоких ударів, які вже восени звели гетьмана в могилу.

Запорозька Січ. Згідно з рішенням московського керівництва на Запорожжя було відправлено великий військовий загін, який повинен був або змусити козаків до співпраці, або знищити їх. Три російські полки на чолі з полковником Петром Яковлєвим дісталися на запорозькі терени в середині квітня 1709 р. На своєму шляху вони спалили Келеберду, Переволочну, Новий та Старий Кодаки, у яких безжально вбили всіх, хто чинив опір. Особливою жорстокістю вирізнялися розправи в Переволочній, де запорожці протягом двох годин відбивали ворожі приступи. Смерть від рук нападників не оминула ані жінок, ані дітей, ані людей похилого віку.

Після цього загін П. Яковлєва дістався човнами по Дніпру до Кам'яного Затону, де отримав підкріплення і боєприпаси, та попрямував до Січі. Полковник зробив кілька спроб домовитися з запорожцями, але вони не вдалися. Козаки заявляли, що зберігають вірність царю, а тим часом очікували повернення свого посланця до Криму Петра Сорочинського з татарською допомогою. Позволікавши три дні, російський загін вирішив іти на штурм. Однак природний захист, а на той час Січ була з усіх боків оточена водою, та рішучий опір примусили нападників засумніватися в успіху. На жаль, запорожці припустилися фатальної помилки – вони сприйняли допоміжні сили, які прибули до П. Яковлєва, за татарське військо і зробили вилазку. Скориставшись цим, російські сили вдерлися на територію Січі, де після недовгого сум'яття запорожці знову почали мужній спротив. Однак, уже друга помилка – вони повірили полковнику Гнату Галагану, який був на російському боці, що після складення зброї їх помилують – призвела до жахливих розправ над беззбройними. «Учинилося у нас в Січі те, що по Галагановій і московській присязі, товариству нашому голови обдирали, шиї на плахах рубали, вішали та інші тиранські смерті завдавали, і робили те, чого і в поганстві за древніх мучителів не водилося – мертвих з гробів багатьох, не тільки з товариства, але й з ченців відкопували, голови їм відсікали, шкіри лупили і вішали», – розповідав очевидець козак Стефаненко. Ще частину запорожців, яких узяли в полон на Січі, було вислано до Сибіру. За новим розпорядженням Петра І запорожців, які не хотіли каятися, належало страчувати.

Австрійська газета «Post-tägliche Mercurius» у випуску від 24 липня 1709 р. повідомляла, що 300 полонених запорожців за наказом полковника П. Яковлєва «для прикладу посадили на палі». Є інформація про подібні звірства і під час облоги Полтави, і після Полтавської битви. Шведський лейтенант Фрідріх

Вейге у своєму щоденнику засвідчив, що ворог (росіяни) жорстоко розправлявся з козаками, які потрапляли до нього в полон. Їм обрізали вуха, носи, руки, їх саджали на палі. А після розгрому шведів в околицях Полтави було багато повішених козаків, посаджених на палі, колесованих, прибитих чи прикутих тіл.

Переволочна. Після Полтавської битви (27 червня 1709 р.) частини шведської армії разом з українськими козаками дісталися до Дніпра і розмістилися між містечком Переволочна та селом Тахтаївка. Переправа через річку була вкрай ускладнена через відсутність засобів і часу для спорудження понтонного мосту і відбувалася дуже повільно на човнах і плотах, значною мірою стихійно і з великими втратами. Загалом перетнули Дніпро близько 3 тис. людей, у т. ч. ввечері 29 червня переправилися І. Мазепа з представниками української генеральної старшини, кошовий отаман Костянтин Гордієнко, а потім – вночі й Карл XII. Більша ж частина армії повинна була переправлятися через Ворсклу, прямувати до Криму та Очакова, де на неї й мав очікувати король.

Вночі розпочалася підготовка до виступу, але вже вранці 30 червня надійшов дев'ятитисячний корпус на чолі з О. Меншиковим, який невдовзі перетнув дорогу до Ворскли, таким чином замкнувши шведську армію, яка тоді нараховувала близько 15 тис. осіб, та її українських союзників, у пастці. Незважаючи на значний потенціал цієї армії, песимістично налаштований шведський головнокомандувач генерал Адам Людвіг Левенгаупт зумів схилити командирів та солдат до виконання вимоги противника про капітуляцію. За її умовами, шведські солдати ставали військовополоненими, офіцерів мали відпустити на волю після укладення мирного договору, а всі запорожці, як йшлося в п'ятому пункті цієї умови, повинні були бути передані в руки росіянам. Саме цю частину угоди шведський історик Пітер Енглунд називає найганебнішою: «І тепер цих шведських союзників і братів по зброї, яких вони самі підбили на бунт проти царя і яких король обіцяв захищати, спокійно передали росіянам. А їхня помста була страшна».

Частина українських козаків, не маючи жодних сподівань на милосердя, намагалась врятуватися, перепливши Дніпро, багато з них потонуло, а над іншими ворог влаштував негайну розправу. Лейтенант Ф. Вейге зазначив, що під Переволочною «кого тільки піймано з козаків і запорожців, які були по нашому боці, позганяно, як худобу, й наказано перерізати без милосердя за бунтівництво, не пожаліли навіть жінок, ані дітей».

Бібліографія

Енглунд П. Полтава: розповідь про загибель однієї армії. Харків, 2009.

Павленко С. Іван Мазепа. Київ, 2003.

Станіславський В. Запорожжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. Київ, 1998. С. 176–189.

Станіславський В. Сухопутний торгівельний шлях через українські землі до Туреччини і спроби Москви вивести свої судна на Чорне море: позиції та методи діяльності російської дипломатії // Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси. Київ, 2018. С. 343–367.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Т. 3. Київ, 1991.

В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ

Що спровокувало українсько-російський збройний конфлікт на білоруських землях 1656–1659 рр.?

Українська революція середини XVII ст., яка через свій розмах і глибину спричинених суспільно-політичних, соціальних, ідеологічних та ментальних змін посіла особливе місце у вітчизняній історії, мала відчутний вплив і на сусідній білоруський етнос. Уже перші звістки про перемоги козацького війська під Корсунем, Жовтими Водами й Пилявцями, здобуті 1648 р., спричинюють на білоруських теренах хвилю селянських виступів проти панівних там соціально-економічних відносин і всевладдя польської й литовської адміністрацій. Налякана цим польська шляхта з тривогою писала до Варшави: «У тому разі, коли це зло й надалі буде поширюватися, варто очікувати повторення й тут жахів козацьких війн».

Але відсутність козацьких традицій у Білорусі не дозволяє місцевому населенню повторити український сценарій. Тамтешні партизани йдуть у ліси, здійснюють звідти вилазки проти місцевої адміністрації і шляхти, але на такі перемоги, як в українських козаків, виявляються неспроможними. Не маючи достатніх сил, щоб переломити хід українсько-польської війни на свою користь, Богдан Хмельницький, звісно, не може надати білорусам дієвої військової допомоги.

А ось коли в другій половині 1653 р. справа дійшла до попередніх узгоджень майбутніх українсько-російських стратегічних завдань у війні проти Речі Посполитої, Хмельницький відразу ж запропонував московській стороні план спільного наступу на Велике князівство Литовське. Гетьман запевняв, що, тільки-но цар візьме Україну під свою протекцію, він негайно поширить у Могильові, Орші та інших білоруських містах звернення до місцевого населення, яке, за твердим переконанням українського гетьмана, відразу ж виступить проти Литви.

Трохи згодом, наприкінці грудня того ж року, коли царські посланці Стрешньов і Бредихін привезли до Чигирина повідомлення, що цар і Земський собор вирішили взяти Військо Запорозьке «під високу царську руку», генеральний писар Іван Виговський укотре висловив надію, що за прикладом козаків піде й Біла Русь, населення якої радо перейде в підданство великого християнського монарха, тому що «їм від ляхів тіснота й переслідування великі».

Запевнення українського керівництва були сприйняті в Москві із зацікавленням і при плануванні війни з Річчю Посполитою саме білоруські землі визначаються як головний театр бойових дій. Готуючись до наступу на Смоленськ, Олексій Михайлович вимагає від українського гетьмана відіслати туди вісімнадцятитисячне козацьке військо. Залучення українських військ до бойових операцій в Білорусі мало, як слушно завважив з цього приводу Михайло Грушевський, крім військово-стратегічних, ще й очевидні політичні резони: оточення царя сподівалося (як засвідчили подальші події – не безпідставно), що присутність українських козаків сприятиме промосковським на-

строям у середовищі місцевого православного населення, а отже – полегшить процес відвоювання цього краю в поляків та литовців.

15 червня наказний гетьман Іван Золотаренко доповів із Новгород-Сіверського цареві, що, за наказом Хмельницького, він «с войском своим, которого прибрали есмя 20 000 конных и пеших, с пушками и с запасом пушечным» вирушив у похід на білоруські землі. А вже впродовж другої половини літа – початку осені 1654 р. українські козаки здобули Гомель, Режицю, Жлобин, Рогачов, Горвал, Чечерськ, Пропойськ, Новий Бихов, а також взяли в облогу важливий стратегічний вузол у Верхньому Подніпров'ї – Старий Бихов.

Крім таланту стратега й військового організатора наказний гетьман проявив себе на теренах Білорусі як досвідчений політик, державний діяч і дипломат. Військові успіхи в Білорусі Золотаренко хотів доповнити не меншими за розмахом політичними акціями, щоб закріпити цей стратегічно важливий регіон за Українською державою. Зауважимо, що на середину 1650-х років для цього склалися сприятливі умови. Лозунги визвольної боротьби українського народу, насамперед соціального спрямування, мали високу підтримку в середовищі білоруських селян і міщан. І вступ козацької армії до Білорусі викликав хвилю масового покозачення місцевого населення. Корпус Золотаренка поповнився численними білоруськими козаками-неофітами.

Уряд Олексія Михайловича допускав можливість сформувати спеціальні військові підрозділи з місцевого населення. За цією програмою влітку 1654 р. було сформовано білоруський козацький полк на чолі з місцевим шляхтичем Костем (Косткою) Поклонським. Але дуже швидко стало помітно, що через соціальну привабливість гасел визвольної боротьби українського народу, демократичність організації козацького життя та соціально-економічну практику Української держави царський ставленик має серйозного конкурента в особі Війська Запорозького. 17 вересня 1654 р. Поклонський скаржився, що білоруські козаки від нього «отступили и никто со мною уже не хочет быти, но все к нему (Золотаренку) передалися».

Важливо, що стихійними процесами покозачення місцевого населення, яке симпатизувало козацькому устрою, Золотаренко хотів скористатися не лише для того, щоб поповнити свої поріділі в боях підрозділи, але й щоб установити на теренах Білорусі такий, як і в Україні, політико-адміністративний устрій, козацький присуд, подібні соціальні відносини. Адже політична програма українського керівництва передбачала утвердження Української гетьманської держави як спадкоємиці княжої Київської Русі. А це означало й володіння землями, розташованими на північ від Прип'яті, де проживало православне руське населення. Зважаючи на це, уряд Хмельницького радо приймає під свій покров білоруську шляхту, сприяє становленню козацтва на південно-східних білоруських землях.

Під час облоги Старого Бихова Золотаренко отримав смертельну рану і в грудні 1655 р. його не стало. Смерть гетьмана збіглася в часі з важливими змінами в регіоні. На кінець року в Москві визрівають привабливі, але, як засвідчила практика, цілком ефемерні плани – приєднати Велике князівство Литовське, в т. ч. й Білорусь, обравши царя або його спадкоємця великим князем литовським. У контексті нового політичного курсу російського керівництва ситуацію в регіоні було тимчасово стабілізовано, бойові дії

припиняються. Як наслідок – у Москви відпадає потреба у військовій присутності українських військ у Білорусі. За таких умов у січні 1656 р. Хмельницький ініціює проведення в Чигирині старшинських нарад, на яких обговорюють проблеми зовнішньополітичної орієнтації Української держави в умовах віленських домовленостей, а також ставлення до білоруського питання. Як наслідок – 29 січня Хмельницький призначає свого зятя Івана Нечая (молодшого брата широковідомого в козацькій Україні та поза її межами полковника брацлавського Данила Нечая), «нам і всьому Війську нашому зичливого і в ділах лицарських взятого от боку нашого», на полковництво в «Білую Русь до Могильова, Чаусова, Новобихова і Гомеля й інших міст, містечок і сіл там же знайдуючихся». Тобто, на відміну від Золотаренка, який мав титул наказного гетьмана, інакше кажучи, начальника над козаками, що вирушили в похід, Нечай отримує звання полковника білоруського, що засвідчило передовсім адміністративний характер його повноважень. Про територіальні межі, на які поширювалась влада білоруського полковника, довідуємось зі скарги, поданої Хмельницькому сотниками «полку Нечаєвого, полковника чичерського, чауського, чириківського та інших городов» на кривди, заподіяні могильовським воєводою. У ній вказувалось на існування в Південно-Східній Білорусі таких козацьких сотень: трьох Могильовських, Чауської, Горської, Заболотської, Богородицької, Акуменської, Городецької, Святоозерської, Слизької, Уланівської, Рогозинської, Білявицької, Чериківської, Вербіжицької, Пропойської, Заозерської, Чичерицької, Межевської і Смолицької.

Отримавши повноваження білоруського полковника, Нечай діє швидко та рішуче. Насамперед він припиняє виведення українських залог із Могильовського повіту, звідки російське командування почало витісняти їх після смерті Золотаренка. Навіть більше, силою змушує царські війська покинути підвладні йому території. І вже в січні 1656 р. царські воєводи інформують Москву, що «по присылке полковника Ивана Нечая» козаки з Кричева та Чаусів нападають на шляхетські маєтності й царських ратних людей, б'ють їх, грабують і чинять «всякое разоренье». Крім того, скаржились воєводи, полковник заохочує місцеве населення до покозачення, через що «многие места запустели». Могильовський воєвода бідкався, що Нечай витіснив із Могильовського повіту всі російські залоги, після чого розмістив там своїх козаків, зволівши місцевому населенню не виконувати жодних наказів царських воєвод. Смоленський воєвода, своєю чергою, доносив, що козацький полковник відмовляється вивести свої залоги з Мстиславського, Горського, Дубровенського, Шкловського та Копинського повітів.

Діяльність Нечая в Білорусі, зрозуміло, викликає неабияку тривогу в Москві. Особливе роздратування царського уряду спричинила заява козацького полковника щодо його «панування» в Білій Русі. При перекладі «з білоруского письма» фразу було трансформовано в «государствование», і Москва розцінила таку лексему як виклик владі царя, адже «на всей Великой и Малой и Белой Руси, – як було сказано в грамоті Олексія Михайловича, – по милости Божей государствуем и пишимся государем мы, великий государ».

Тим часом ситуація в Білорусі об'єктивно сприяла зміцненню тут симпатій до козацтва. Справа в тому, що вже на початку бойових операцій у Білорусі, 30 липня 1654 р. цар законодавчо санкціонував переведення захоплених

тут полонених у підданство до російських поміщиків. Роком пізніше патріарх Московський Никон писав про намір царя поселити на своїх обезлюднених ще в так звану «Смуту» російських землях аж 300 тис. полонених білорусів. За таких підходів узаконене царською владою полювання на людей у Білорусі в цей час набрало таких неймовірних масштабів, що, скажімо, один тільки воєвода Роман Бабарикін у містечку Білому (до слова, розташованого не на католицькій чи уніатській, а на переважно православній Смоленщині!) взяв «с посаду к себе неволею ж семей з двадцать, а проголовно будет с женами и з детьми блиско за двести человек». Жвава торгівля живим товаром сприяла формуванню певного прейскуранту цін. Так, згідно з інформацією історичних джерел, вартість захопленого царськими ратниками білоруського селянина чи міщанина коливалася від 3 до 5 рублів.

Жорсткий окупаційний режим російських військ у Білорусі, насильницьке переселення місцевих селян і ремісників до Росії, примусові реквізиції та розорення господарства краю викликали тут поширення антимосковських настроїв, активізацію партизанського руху (його учасників воєводи називали «шишами», «ворогами», «изменниками»).

Незважаючи на тиск з боку Москви, з початком 1657 р. білоруський полковник мобілізує всі наявні в нього сили на взяття фортеці Старий Бихів, яка впродовж двох років успішно відбивала наступ і військ наказного гетьмана Івана Золотаренка, і царських воєвод. Після чергового безуспішного штурму та одинадцяти тижнів облоги російськими військами на чолі з воєводою Хованським Нечай надійно перекриває комунікації противникові, чим врешті-решт змушує захисників Старого Бихова капітулювати. Окрилений успіхом під Старим Биховом, Нечай ще більше активізує свою діяльність. Воєвода Іван Бутурлін доносив у ставку Олексія Михайловича, що козацький полковник зганяє царські залоги, ставлячи натомість козацькі. Його сотники записують білоруських селян у козаки, чим завдають немалих збитків місцевій шляхті, яка склала присягу російському монархові. А ще полковник вимагає від нього вивести свою залогу з Дашкова, погрожуючи, що інакше розгромить царських людей і битиметься з ними як із ворожою стороною.

Однак на практиці першим вдається до застосування зброї супроти свого союзника царське військо. Щоб зміцнити власні позиції в Білорусі, уряд Олексія Михайловича призначає воєводою до Борисова боярина Василя Борисовича Шереметєва. Досі в більшості білоруських і литовських міст, за винятком Вітебська, Полоцька та Вільно, воєводами були другорядні особи. Призначення впливового царського сановника воєводою на Білорусі мало на меті підняти авторитет царської адміністрації та продемонструвати серйозність намірів Москви щодо цього регіону. До того ж, Шереметєв славився неабиякою брутальністю. Прибувши на нове місце служби, він одразу ж направив Нечаю вимогу заборонити сотникам заходити в шляхетські маєтки, а місцевих селян записувати в козацьке товариство. Крім того, наполягав на негайному виведенні козацьких залог із Борисовського, Шкловського, Могильовського, Оршанського та Мінського повітів «в указанное место, где им указано быть». Коли ж полковник відмовився виконувати ультиматум воєводи, покликаючись на те, що козацькі залоги розміщені в цих повітах не для боротьби з царськими ратними людьми, «но для ворования ляховського […], которые крестьян до

конца разорили», то Шереметєв висунув новий «вагомий» аргумент – артилерію. З листа Нечая від 27 серпня 1657 р. довідуємось, що той «з арматою на месты и деревни, где козаки свое наместье мают, кажет наезджати, козаков имают и иных и вяземе держат, а иных невест девает где, в домах козацких берет».

Приклад борисовського воєводи наслідують й інші представники царської адміністрації в Білорусі: вони силою забирають у полковника волості, в яких перебував його полк, козаків виганяють із їхніх помешкань і «поддання из их, як из мужиков, требуют, до того чюприны режут, кнутами бьют, грабят». І все це відбувається ще за життя Богдана Хмельницького. Коли ж наприкінці літа 1657 р. гетьмана не стало, між козацьким і царським військом на Білорусі розпочалася справжня війна.

Бібліографія

Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008.

Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998.

Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001.

Горобець В. Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків, 2017.

Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ, 1998.

Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків, 2016.

Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. Київ, 1997.

Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. Київ, 1929. С. 253–425.

Сагановіч Г. Нарыс гистории Беларусі ад старажытнасцы до канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001.

Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. друге. Київ, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. Київ, 1994.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999.

Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. Київ, 2011.

Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина І: 1654 рік. Львів, 1996.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. Київ, 2003.

Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010.

Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 р. Нью-Йорк, 1954.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934.

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Якою була роль Московської держави у провокуванні громадянської війни в Україні після смерті Богдана Хмельницького?

Власне, вже незалежна політика Богдана Хмельницького на зовнішньополітичній арені, його активний опір спробам Москви посилити свій контроль за процесами всередині України, а також гострий конфлікт на білоруських землях викликали в московського керівництва неабияке роздратування. Щоб усвідомити серйозність ситуації, треба враховувати, що уряд Олексія Михайловича розглядав договірні норми угоди 1654 р. як передумову для тіснішої інтеграції України в Московську державу. Тож проявлене керівництвом Гетьманату бажання анулювати й ті, нібито незначні, обмеження козацького суверенітету провокувало Москву на кроки у відповідь.

Так, лише за першу половину 1657 р. в Україні побувало п'ять посольств, очолюваних впливовими царськими сановниками – думним дяком Аврамом Лопухіним, стольником Василем Кікіним, окольничим Федором Бутурліним, стрілецьким головою Артамоном Матвеєвим і царським дворянином Іваном Желябужським. Посольські накази та інші офіційні документи, дотичні до їхніх дипломатичних місій, засвідчили кардинальну зміну тональності політики офіційної Москви у взаєминах із Військом Запорозьким. Уже наказ стольникові Василеві Кікіну, відрядженому в Україну в лютому 1657 р., доводить, на думку М. Грушевського, що уряд Олексія Михайловича ще ніколи не брав такого «прикрого» тону у відносинах із гетьманом та його адміністрацією. Козацькій старшині закидали порушення присяги, нелояльність щодо суверена та лякали її карою Божою за неправду та відступництво від слова, даного цареві.

Найбільш повно засади нового московського курсу щодо українських справ відображено в матеріалах посольства окольничого Федора Бутурліна, який відвідав Гетьманат у травні – червні 1657 р. Висловлені царським окольничим претензії зводилися переважно до зволікання з запровадженням інституту царських воєвод в українських містах, несплати податків із України в царську скарбницю, відмови надавати земельні наділи в Києві московським стрільцям та небажання привести до царської присяги гетьманича Юрія. Водночас із матеріалів посольства Бутурліна стає зрозуміло, що найбільше Москву непокоїв зовнішньополітичний курс гетьманської адміністрації – насамперед укладення союзницької угоди з Трансільванією та «злее того, что гетман и все Войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества – Свейским Карлом Густавом королем».

На початку червня в Україну відбув із Москви царський дворянин Іван Желябужський. Він мав не лише зібрати інформацію про стан справ у Війську Запорозькому та з'ясувати настрої окремих станів і суспільних груп, але й провести антигетьманську агітацію, скориставшись дедалі більшими міжстановими та соціальними протистояннями, а також активно задекларувати третейські функції московської монархії в нових конфліктах. Вочевидь, місія

царського дворянина в Україні увінчалась успіхом. Недарма ж Іван Виговський через певний час заявив, що «перші бунти почались у військо від посланця царської величності Івана Желябужського».

Зіткнувшись із рішучістю московського керівництва в питанні зовнішньополітичної самостійності Чигирина, український гетьман, попри критичний стан здоров'я, намагається провадити послідовну політику. Скажімо, під час переговорів із окольничим Бутурліним Хмельницький відкинув усі претензії московських представників як такі, що не мають під собою реальних підстав, або втратили їх унаслідок сепаратних дій Москви, що дуже зашкодило інтересам Війська Запорозького (йшлося передусім про обставини російсько-польського примирення). На вимогу московських послів розірвати взаємини зі Швецією гетьман категорично відповів: «Від Свейського де короля ніколи не буде відлучений, тому що в них дружба і приязнь, і згода давня… і Шведи де люди правдиві, всяку дружбу і приязнь дотримують, на що слово дають». Цим він, вочевидь, натякав на недотримання Москвою слова про допомогу Війську Запорозькому в боротьбі з Річчю Посполитою: «А царська де величність над ним, гетьманом, і над усім Військом Запорозьким вчинив був немилосердя своє: помирившись з поляками, хотів нас віддати полякам у руки». Крім того, в розмові з послами гетьман гостро розкритикував зовнішньополітичну стратегію офіційної Москви: «Тільки де мені, гетьману, дивно, що йому, великому государю… бояри доброго нічого не порадять: Короною Польською ще не оволодів і миру довершеного ще не привели, а з іншим панством, зі Шведами, війну почали!».

Не менш різкими були й відповіді Хмельницького на вимоги російської сторони закріпити царських воєвод в українських містах, а також сплачувати Москві податки. На переговорах 10 червня гетьман заявив окольничому Бутурліну, що «судді де Самойлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував, і в нього на думці не було, щоб царська величність у великих містах: у Чернігові, в Переяславі, в Ніжині – велів бути своєї царської величності воєводам». Приблизно такими ж були відповіді й на інші претензії російської сторони.

Та літо 1657 р. було не найкращим часом для демонстрації незалежницьких устремлінь Чигирина. Участь українських військ у виправі князя Д'єрдя II Ракоці на землі Корони Польської вкрай загострила українсько-кримські відносини. Усередині червня проти Ракоці вийшло кілька десятків тисяч ординців, а перед тим, 7 травня, брацлавський полковник Михайло Зеленський інформував гетьмана, що хан «Днепр перешод, стоит под Конкой… Дедиш Акея имеет итти под Каменец к Ляхом, чтоб совокупитись».

Тим часом у серпні 1657 р. помирає Богдан Хмельницький. Москва заздалегідь готувалася до вірогідної зміни керівництва Гетьманату, сподіваючись нав'язати майбутньому його очільнику жорсткіші зобов'язання, ніж ті, які мав Хмельницький. Скажімо, в червні Федір Бутурлін доповідав Олексієві Михайловичу з України, що рішенню Корсунської старшинської ради передати булаву гетьманичеві Юрію не варто надавати надто великого значення, бо «після смерті гетьмана буде тому слову відміна, те все буде на волі твоїй, великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде».

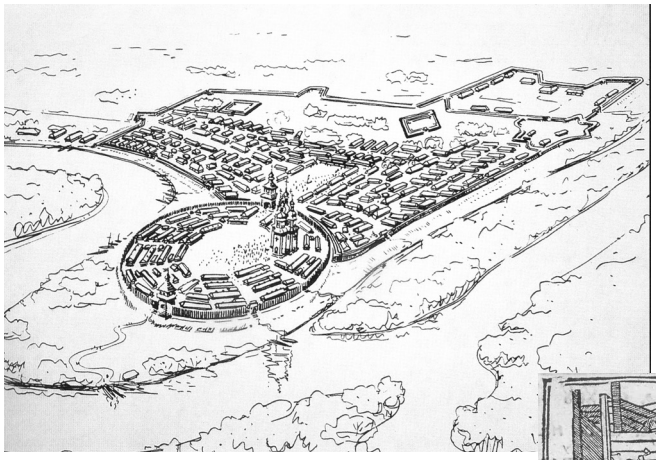

Запорозька Січ. Малюнок за Олександром Рігельманом

Смерть із косою за спиною.
Дереворит із Євангелія учительного.
Друкарня КПЛ, 1637 р.

Гетьман Іван Виговський.
Невідомий художник XVIII ст.

Однак на практиці обрання на гетьманство Івана Виговського відбулось не з наказу царя, а як результат вибору старшини. Прийшовши ось у такий спосіб до влади, Виговський у своїх перших кроках на гетьманстві намагався акцентовано послідовно продовжувати курс попередника. Передовсім це зримо проявлялось у сфері зовнішньої політики. Так само, як і Хмельницький, Виговський визнає тут своїм пріоритетом раднотський курс, що втілилось у зміцнення взаємин із членами антипольської коаліції – Швецією, Трансільванією, Бранденбургом. У контексті такої політики в середині серпня Виговський підписує союзницьку декларацію з трансільванським князем, а наприкінці жовтня укладає угоду зі шведським королем. Досить виразно простежується наступництво зовнішньополітичного курсу гетьманського уряду Виговського і в стосунках з Кримом і Туреччиною.

Всіма наявними засобами Виговський намагається продовжити курс попередника і в стосунках із царем. Первісно, як видно з його заяв, він розраховував прийти до булави українського правителя не всупереч, а за допомогою

царського уряду. Саме про це він говорив влітку 1657 р. послові трансільванського князя Ференцу Шебеші. Зокрема, тоді ще претендент на гетьманство ділився з послом конфіденційною інформацією стосовно того, що цар обіцяв йому віддати Україну в його руки, «щоб він нею розпоряджався».

Тим часом із Москви до Чигирина впродовж серпня – першої половини жовтня прибувають декілька царських посольств із вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського монарха як попередню умову для визнання Олексієм Михайловичем правомочності гетьманського обрання Виговського. Поведінка царських послів в Україні свідчила про те, що Москві на чолі Війська Запорозького потрібен такий гетьман, якого, за влучним висловом самого Івана Остаповича, можна було, «взявши за хохол, за собою водити». Зважаючи ж на надто великі політичні апетити московитів та відчуваючи за собою серйозну підтримку старшини, претендент відмовився від будь-яких поступок, задекларувавши намір продовжувати політику свого попередника.

Не бажаючи бути маріонеткою в руках бояр і воєвод царя, у жовтні Виговський скликає в Корсуні Генеральну раду. Змалювавши плани російської влади, гетьман ефектно зрікається влади і кладе перед учасниками ради булаву. Нині важко встановити, наскільки він був щирим у своєму зреченні. Швидше за все, це був лише умілий політичний хід. Його правильність підтвердив подальший розвиток подій. Козацтво не лише повернуло йому гетьманські клейноди, а й висловило повну довіру його політичному курсу та присягалося підтримувати його акції, спрямовані проти зазіхань царських воєвод. Аби схилити на свій бік якомога більше впливової козацької еліти, Виговський на раді заявляє про свою готовність переглянути принципові засади функціонування системи політичної влади Гетьманату, добровільно поступившись цілою низкою своїх повноважень козацькій старшині й утвердивши тим самим повноцінну республіканську владну модель, суттєво порушену авторитарними методами правління Хмельницького.

Несподівані політичні ходи гетьмана забезпечили зміцнення його позицій. Отримавши повідомлення про одностайну підтримку Виговського учасниками Корсунської ради, царський уряд вперше офіційно визнає гетьманські повноваження Виговського та заявляє про відсутність намірів ревізувати характер українсько-російських відносин.

Але здобута в Корсуні політична перемога в кінцевому результаті для Виговського виявилася перемогою пірровою. Загравання гетьмана зі старшиною, на тлі швидкого збагачення останньої та такого ж невпинного зубожіння рядового козацтва, намагання козацької еліти закріпити за собою в підданстві вільне селянство провокують в Україні зростання антистаршинських настроїв. На чолі цих виступів стає Запорозька Січ. І тут варто зауважити, що роль останньої в процесах українського державотворення у вітчизняній історичній літературі часто-густо надмірно ідеалізується, що не вповні відповідає історичній реальності. Адже саме лідери запорозького козацтва, шукаючи підтримки в боротьбі з гетьманським урядом, звертаються по допомогу до Москви, закликаючи її керівництво суттєво обмежити прерогативи гетьманського проводу, залишивши за гетьманами лише ті владні повноваження, якими вони володіли, будучи підданими польського короля.

На хвилі загострення соціальних протиріч кошовий отаман Яків Барабаш у другій половині осені 1657 р. вивів запорожців із Січі й почав грабувати хутори заможних козаків на Півдні Київщини, апелюючи водночас і з приводу неправомочності гетьманського обрання, що відбулося без урахування волі запорозької громади та поза межами Запорожжя.

Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, лежала насамперед у площині соціальних протиріч: «разграбить и побить за то, что де они гетман и писарь, и полковники, и иніе начальніе люди со всех городов, с рандь, и с сел, и деревень емлют себе поборі большие и тем самым они богатеют, а им, козакам, ничего не дают». Проте, окрім соціальних протиріч, у процесі розвитку конфлікту Запорозької Січі з гетьманом не останню роль відігравали й політичні мотиви, а саме: прагнення січової старшини повернути Кошу роль політичного лідера, поширити його вплив на гетьманську Україну. В цьому контексті отримання Виговським булави на раді, на яку не запросили запорожців, збурюють політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в «городовій» Україні, зважується на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Вкрай небезпечним для Виговського та й усієї козацької України в цій історії було те, що запорозька старшина, ведучи проти гетьмана боротьбу, зуміла перетягти на свій бік московське керівництво. Власне, досягти цього було вже й не так складно, якщо взяти до уваги ті політичні поступки, на які Січ була готова йти. Зокрема, під час переговорів у Посольському приказі 23 листопада 1657 р. керівник січового посольства Михайло Стринжа декларував необхідність заборони гетьманському уряду провадити самостійну зовнішню політику, а лише обслуговувати потреби царської держави; висловлювався на користь того, щоб в українських містах завжди перебували царські воєводи і щоб обрання на гетьманство обов'язково узгоджувалось із Москвою.

Політична поступливість Коша та його готовність йти у фарватері московської політики дозволяє січовим лідерам заручитися підтримкою царського уряду і за його допомогою перетворитися на одну з найбільш впливових в Україні політичних сил. Оточення ж царя, маючи на меті передовсім не допустити продовження Виговським незалежного політичного курсу Гетьманату, що утвердився в останні роки правлінням Хмельницького, надало українській опозиції істотну моральну і політичну допомогу: Запорозький Кіш був визнаний правомочним суб'єктом українсько-російських взаємин, а проблема законності гетьманських виборів в Україні пов'язана з необхідністю присутності на них представників запорозького козацтва та російського царя. Отримавши ж підтримку Москви, навесні 1658 р. бунтівні настрої із Січі поширюються на Полтавський, Миргородський, а згодом і Гадяцький полки. І саме відтоді громадянська війна в козацькій Україні стрімко починає набирати обертів.

Бібліографія

Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008.

Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998.

Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001.

Горобець В. Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків, 2017.

Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ, 1998.

Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків, 2016.

Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. Київ, 1996.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. Київ, 1997.

Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. Київ, 1929. С. 253–425.

Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 2. Київ, 1926. С. 84–171.

Сагановіч Г. Нарыс гистории Беларусі ад старажытнасцы до канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001.

Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. друге. Київ, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. Київ, 1994.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999.

Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. Київ, 2011.

Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина І: 1654 рік. Львів, 1996.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. Київ, 2003.

Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010.

Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 р. Нью-Йорк, 1954.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934.

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Як могло так статися, що українські полки гетьмана Хмельницького воювали спільно з шведською армією Карла X Ґустава з Річчю Посполитою 1657 р., в той час як Московська держава була союзником Варшави та перебувала у стані війни зі Стокгольмом?

Договір Війська Запорозького з московським царем 1654 р. не містив заборони на проведення українським гетьманом зовнішньополітичної діяльності, й Богдан Хмельницький активно користувався цим правом, намагаючись залучити союзників у боротьбі за незалежність Козацької держави. З великою надією він зреагував на звістку про підготовку Швеції до війни з Річчю Посполитою та спроби шведського короля Карла X Ґустава нав'язати стосунки з козацькою Україною. Готуючись до майбутньої війни, 9 січня 1655 р. король пише листа українському гетьманові, яким закладає підвалини для майбутньої військово-політичної співпраці. У листі монарх позитивно відгукувався про попередні шведсько-українські контакти, запевняв українську сторону у своїй доброзичливості та висловлював сподівання на встановлення постійних приязних відносин.

Зміна політичного клімату на Півночі та в Центрі Європи цілком задовольняла український уряд, адже з'являвся ще один потенційний союзник Війська Запорозького в боротьбі з Річчю Посполитою. Наскільки серйозні надії Хмельницький покладав на сприятливий для українських інтересів розвиток міжнародних процесів у регіоні (особливо в контексті можливої угоди зі шведами), видно з його листа до царя від 2 квітня 1655 р., де він серед іншого писав таке: «Ми бажаємо, щоб неприятелі ляхи вже цього літа всі пропали – щоб більше крові християнської не проливали і церков Божих не розоряли». Ще більший ентузіазм вселили в гетьмана запевнення Карла X Ґустава, передані православним ченцем Данилом Греком, що шведи «не будуть давати допомоги ляхам, неприятелям твоїм і нашим, але обіцяють їх воювати». Свою обіцянку Карл X Ґустав виконав 19 липня 1655 р., розпочавши наступ на коронні землі з моря.

Тож взаємини Хмельницького зі шведським королем, про які він, до речі, завчасно повідомляв уряд Олексія Михайловича, з формально-правової точки зору однозначно не могли розцінюватися як вияв сепаратизму. Вступ Шведського королівства у війну проти Речі Посполитої та блискучі перемоги шведів на першому етапі війни, здавалося б, мали значно спростити завдання Москви перемогти Варшаву. Та давнє суперництво зі Швецією, а також мотиви її вступу до воєнного конфлікту – все це змусило московських політиків навесні–влітку 1655 р. довго зважувати переваги й недоліки нової міжнародної реальності й не поспішати з оцінкою політичних процесів у регіоні.

З огляду на це уряд Олексія Михайловича навесні 1655 р. затримує й не пропускає до Чигирина посередника в українсько-шведських справах Данила Грека. Такий вчинок московського керівництва, без сумніву, непокоїв українсько-

го гетьмана. Він намагається переконати Москву в зиску, який можна отримати від союзу зі шведським королем. У листі до Москви від 2 квітня Хмельницький писав: «Ми вже від чотирьох літ з королевою свейською о приязні договір чинимо, щоб на тих неприятелів – ляхів нам помогла… зичимо не лише аби зі Свеї, але й з інших країв тих неприятелів… войовано».

Та попри запевнення Хмельницького щодо обопільної користі від розвитку контактів зі шведським урядом, висловлені в листах до царя Олексія Михайловича, а також думного дяка Ларіона Лопухіна, боярина Іллі Милославського, інших високих царських сановників, Москва не допустила українське посольство на чолі з сотником Кіндратом Бурляєм до Швеції. Офіційне пояснення царської адміністрації було таким: оскільки між Росією та Швецією відбувається обмін «великими посольствами», відправа гетьманом свого окремого посла видається недоцільною.

Ще більше долила оливи у вогонь московських сумнівів щодо перспективності для російських інтересів шведського наступу на теренах Корони Польської звістка про події, що сталися 17 серпня 1655 р. у Великому князівстві Литовському, в місті Кейдани на Жмуді. Йдеться про укладення угоди між «некоронованим литовським монархом», великим литовським гетьманом і воєводою віленським, лідером литовських дисидентів, князем Янушем Радзивіллом, його кузеном князем Богуславом Радзивіллом, польним литовським гетьманом Вінсентієм Корвіном Ґосєвським, іншими литовськими магнатами з Карлом X Ґуставом. Кейданська угода 1655 р. поклала край Люблінській унії 1569 р., натомість дала життя новій – Великого князівства Литовського зі Шведським королівством.

Якщо ж уважно придивитися до кейданських подій з московської точки зору, то стане очевидним той факт, що шведсько-литовська унія 1655 р. не лише хоронила ягеллонську ідею поєднання Литви та Польщі – вона фактично зводила нанівець усі попередні успіхи московських військ на території Великого князівства Литовського. Адже, проголошуючи унію, шведський король обіцяв литовським державним мужам відновити попередні межі їхньої держави, а це, зрозуміло, неминуче програмувало зіткнення шведсько-російських інтересів. Отож, об'єктивно ситуація складалася так, що поширення впливів Швеції в регіоні не давало царському оточенню підстав легковажити можливостями зміцнення сусіда-конкурента.

Та вже перший рік союзницьких відносин із Москвою переконливо засвідчив, що московські інтереси далеко не завжди збігаються з українськими. Прикметно, що поголос про непорозуміння в середовищі союзників дійшов і до правителів сусідніх держав. Зокрема, вже 19 серпня трансільванський князь Д'єрдь II Ракоці писав невідомому адресатові, що «московит твердо стискає Хмельницького, кається (той) зараз у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо – і більше, ніж було під Польщею». Інший придунайський правитель – молдавський господар – 23 серпня також повідомляв трансільванському князеві, що Хмельницький «не радіє московському товариству, хотів би відійти і перейти на шведський бік».

За таких умов просто-таки неймовірні успіхи Карла X Ґустава на теренах Корони Польської спонукають Хмельницького надалі менше зважати на вказівки з Москви. Недовго вагаючись, він пристає на пропозиції короля

шведського укласти угоду про дружбу та взаємодопомогу. Її в середині серпня 1655 р. передав українському правителеві шведський посол Отто Юлій Торкват під мурами Кам'янця-Подільського.

Під Кам'янцем Хмельницький якраз керував облогою міста, участь в якій, крім українських військ, брали також російські полки воєводи Василя Васильовича Бутурліна. Зважаючи на те, що Торкват передав Хмельницькому пропозиції свого короля долучитися до війни з Яном II Казимиром і надати військову допомогу фельдмаршалові графу Арвіду Віттенберґу, гетьман відразу ж вислав Карлу X Ґуставу запевнення в тому, що, «полишивши облогу міста й самого Кам'янця, найближчим часом підемо спішно на Львів і там чекатимемо вказівок вашої королівської милості».

І справді, історичні джерела фіксують той факт, що вже 24 серпня Хмельницький разом із царськими військами «прямо під Львів і Глиняни […] пішли», а в середині вересня розпочали облогу міста. Та навряд чи варто буквально сприймати слова гетьмана про мотиви його приходу в Галичину. Адже з інших заяв українського керівництва восени 1655 р. можемо дізнатися про справжні причини такого поспішного рейду на захід: козацька шабля мала визначити межі козацького панування, а військова кооперація зі шведами — допомогти «визволити Україну свою руську».

Натомість у Москві було визнано цілі, що відверто дисонували з українським баченням пріоритетів зовнішньополітичної діяльності – уряд Олексія Михайловича оголосив війну шведському королю та вирішив будь-що замиритися з Варшавою, аби вже спільно з нею воювати зі Швецією.

Реакція українського керівництва на повідомлення про початок війни зі Швецією та наміри царського уряду укласти мир із Річчю Посполитою була різко негативною. Аби завадити впровадженню в життя нового курсу, влітку Хмельницький активно листується із Москвою, переконуючи царя та його оточення в помилковості обраного курсу й застерігаючи їх, що «коли нині ляхам пощастить і шведа вигонять», то король і шляхта невідмінно відмовляться від узятих на себе мирних зобов'язань і «всі землі на віру православну та на державу його царської величності будуть схиляти».

У Москві до застережень Хмельницького не прислухалися. Хоча, як засвідчив подальший розвиток подій, прогнози українського гетьмана повністю здійснилися. Ба більше, вже під час наради Яна II Казимира із сенаторами, що відбулася на початку літа 1656 р., очевидною стала недовговічність польсько-російського зближення. Адже учасники наради хоч і висловилися одноголосно за примирення з Москвою, але зробили це з умовою, яка навряд чи влаштовувала оточення Олексія Михайловича: повернення козацької України в підданство до польського короля.

Українська сторона, отримавши з Москви запрошення на переговори, висунула вимогу, що до території козацького Гетьманату мають входити «володіння давніх князів руських». В усних переговорах зі стольником Кікіним старшина пояснювала, що в князівські часи кордони України проходили по Вислі до угорських земель. Як компромісний варіант пропонували встановити рубежі по Бугу, «а за рікою Бугом міст і повітів Малої Росії, Волині й Поділля, заселених і порожніх, де були раніше міста, Польська Корона нехай не займає, не засідає і свого війська польського чи найманого туди не посилає». На випадок,

якщо не вдасться зберегти старі кордони, гетьман пропонував вжити заходів, які гарантували б захист того українського населення, що перебуватиме під владою польських королів. Зокрема, пропонували ліквідувати унію, передати православним общинам усі захоплені уніатами церкви та церковні маєтки, забезпечити право на безперешкодне виконання всіх обрядів, звільнити православне духовенство від податків і повинностей. Крім того, вимоги українського уряду стосувалися й гарантування політичних прав православної шляхти – безперешкодного допуску до всіх посад та урядів Речі Посполитої, вільного користування привілеями. Зрозуміло, що через зіткнення діаметрально протилежних інтересів сторін проведення переговорів було безперспективним. Щоб вийти з цієї патової ситуації, московська сторона запропонувала усунути суперечки через акт династичної унії – обрання царя спадкоємцем бездітного Яна Казимира. Цей варіант був теоретично можливим, але з огляду на несумісність політичних культур двох суспільств – абсолютно нереальним.

3 листопада 1656 р. було підписано Віленський трактат, який лише встановлював перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою. Сторони також домовлялися про спільні воєнні дії проти Шведського королівства та Бранденбурзького курфюрства, якщо електор останнього не змінить своєї політики стосовно Речі Посполитої.

Виходячи зі змісту досягнутих на Віленських переговорах 1656 р. домовленостей, територіальних утрат козацька Україна не зазнала. Не було вирішено — як того хотіла польська сторона – і питання щодо повернення Війська Запорозького під зверхність короля. Утім, російсько-польські перемовини все-таки стали серйозною дипломатичною поразкою України. Крім того, що Москва проігнорувала застереження гетьманського уряду та пішла на примирення із Яном II Казимиром, украй болісним для політичних амбіцій Хмельницького був і факт недопущення його послів за стіл переговорів. Усе це разом вимагало від українського гетьмана адекватних кроків у відповідь.

Батько тогочасного генерального писаря, а в недалекому майбутньому гетьмана Івана Виговського – Остап Виговський – у розмові з російськими воєводами свідчив, що Богдан Хмельницький, довідавшись про виявлену його послам у Вільно зневагу, «яко шалений, котрий ума оступився, заволав і мовив: вже, дітки, про те не печальтесь: треба відступити від руки царської величності, а підемо туди, куди всевишній Владика накаже йти – не лише під християнським государем, але й бусурманом, як треба буде… І запалився так, як не личить православним християнам чинити, і велів послати до всіх полковників, скликаючи на раду».

Загроза зовнішньополітичної ізоляції Війська Запорозького та ігнорування Москвою позиції офіційного Чигирина щодо напрямів міжнародної політики стимулюють гетьманський уряд Хмельницького скоригувати свій зовнішньополітичний курс, заклавши в його основу принцип надання пріоритетів антипольським державним союзам. Уже в жовтні 1656 р. гетьман підписує договір про дружбу з представниками трансільванського князя, а в другій половині січня 1657 р. поновлює українсько-шведський діалог.

Договір козацької України з Трансільванією відкрив шлях до важливих міжнародних перегрупувань у Центрально-Східній Європі, зокрема сприяв підписанню 6 грудня 1656 р. в угорському місті Раднот шведсько-трансільванського

договору. Відповідно до досягнутих у Радноті домовленостей сторін, Річ Посполита, як суб'єкт міжнародної політики, мала припинити існування. Насамперед остаточно відійти в історію мала Люблінська унія 1569 р., що завершила тривалий унійний процес між Короною Польською та Великим князівством Литовським. Останнє мало продовжувати свій історичний шлях як окреме державне утворення, а ось землі Корони Польської підпадали під владу раднотських союзників. Зокрема, шведський король Карл X Ґустав мав отримати Пруссію, Куяви, північну частину Мазовії, Жмудь, Інфляндію та Курляндію. Курфюрст Бранденбурзького маркграфства Фрідріх Вільгельм I отримував Великопольщу. За литовським князем Богуславом Радзивіллом (аби схилити його до підтримки Раднотських домовленостей) було «зарезервоване» Новогрудське воєводство. За українським гетьманом Богданом Хмельницьким закріплювалися Київське, Чернігівське й Брацлавське воєводства, що складали серцевину Української козацької держави.

Москва була однією з небагатьох європейських країн, яка висловила протест проти Раднотських домовленостей. Посол Олексія Михайловича поставив трансільванському князеві Д'єрдю II Ракоці вимогу вивести війська з Польщі, погрожуючи виступити на захист поляків. Водночас царські сили перейшли в наступ у Інфляндії, надаючи цим дієву військову допомогу Польщі. Натомість Богдан Хмельницький, навпаки, 10 січня 1657 р. надіслав на допомогу трансільванському князеві експедиційний корпус на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем. Усе це відверто суперечило умовам Віленського перемир'я Московської держави та Речі Посполитої і недвозначно свідчило про повне його ігнорування українською стороною.

Бібліографія

Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008.

Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998.

Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001.

Горобець В. Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків, 2017.

Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. Київ, 1998.

Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків, 2016.

Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. Київ, 1996.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. Київ, 1997.

Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. Київ, 1929. С. 253–425.

Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 2. Київ, 1926. С. 84–171.

Сагановіч Г. Нарыс гистории Беларусі ад старажытнасцы до канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001.

Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. друге. Київ, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. Київ, 1994.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999.

Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. Київ, 2011.

Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина І: 1654 рік. Львів, 1996.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. Київ, 2003.

Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010.

Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 р. Нью-Йорк, 1954.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934.

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Яким чином гетьман Іван Виговський здобув блискучу перемогу над московським військом під Конотопом?

Наприкінці вересня 1658 р. Москва оголосила про «зраду» гетьмана Івана Виговського, що означало різке загострення стосунків між обома країнами. Та, незважаючи на це, в середині жовтня гетьман звертається до царя Олексія Михайловича: «Дісталася нам грамота друкована, писана іменем Вашої Царської Величності, в якій з немалою жалістю прочитали, що мене за єдиного вважають зрадника, неначе я мав змінити присягу Вашій Царській Величності, Військо Запорозьке на віру латинську приводити». Засвідчуючи свої добрі наміри, Виговський відпустив до Москви затриманого раніше російського посла Я. Портомоїна й запропонував йому передати царю, щоб той не починав військових дій, а прислав в Україну «на договір своїх государевих ближніх людей». Іван Виговський попереджав москалів: «... гетьман розпочне проти государевих ратних людей стояти і з ними битися, а допомагати йому будуть польські, свейські, і волоські ратні люди, і кримські татари та турський салтан...». Але московський цар не звернув уваги на мирні пропозиції й дипломатичні погрози українського гетьмана: війська Г. Ромодановського на початку листопада 1658 р. окупували полкові міста Полтавщини – Миргород і Лубни.

У зв'язку з цим І. Виговський уклав військовий союз із кримським ханом Мегмед-Гіреєм IV, згідно з яким кримський уряд зобов'язувався підтримувати Україну як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали сили в козацькій державі. Кримський хан натомість вимагав від гетьмана офіційно заявити про вороже ставлення до Росії. Невдовзі татарський монарх надає значні військові підрозділи для придушення антигетьманської опозиції, що викликало невдоволення певної частини козацької старшини. Окрім того, як відомо, саме сорокатисячне кримське військо допомогло Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р.

Війна з колишніми союзниками – московитами – розпочалася в кінці вересня 1658 р., коли на території Південно-Східної Білорусії зав'язалася боротьба між козацькими полками на чолі з Іваном Нечаєм та московитами. Тоді українцям вдалося вибити московські гарнізони з багатьох білоруських міст і селищ. Після цього 20 жовтня московська армія на чолі з князем Ромодановським перетнула українсько-російський кордон і протягом певного часу окупувала північно-східні райони України. Вона мала за мету скинути з гетьманського уряду Виговського, який продовжував державницькі плани Богдана Хмельницького.

«Після смерті вічної пам'яті Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, вони (московити) гадали, що наша Мала і Біла Русь спільно з Військом Запорозьким швидко загинуть. Тому й послів наших у Москві затримували довго і з ними поводилися гордовито і на свої прохання ми діставали холодні відповіді. Незабаром і московське військо на чолі з князем

Григорієм Ромодановським, послане начебто на допомогу, просунулось аж до Переяслава і не побажало підкоритись гетьманові. Коли пізніше на гетьмана був обраний Іван Виговський, що він узяв провід, перебуваючи на посаді Генерального писаря Війська Запорозького, то Ромодановський перший не визнав цей офіційний титул, а за ним зробив те ж саме і Великий Князь (московський цар)», – говорилося в «Маніфесті Війська Запорозького», який було укладено 1659 р. козацькою старшиною й відправлено до володарів багатьох європейських держав задля пояснення причин початку війни між козацькою Україною і царською Московією.

У той час серед населення козацької України поширюється думка, що «хоче цар наші вольності зламати і привести нас під свою волю […], царських воєвод не хочемо – хочемо від царя відступити». Частина козацької старшини бере участь у т. зв. «бунті Лісницького», провідники якого виступали під антиросійськими гаслами. Українці побоювалися того, що цар скасує гетьманське правління, започаткує воєводську управу, зменшить кількісний склад козацького реєстру, відбере «привілеї» в старшини, заборонить автономію церкви в Україні тощо.

«Так розкрилася хитрість і підступність тих, що без жодної нашої вини готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, – рабське ярмо. На те, щоб його знищити, ми й доводимо нашу невинність і, закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законну оборону і змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи. Тому на нас немає вини і не ми є за причину цієї війни, що її тепер розпалили. Ми хотіли бути вірні Великому Князеві (Московському. – *Авт.*), але нас змусили стати до зброї», – зазначалося у «Маніфесті Війська Запорозького до європейських монархів». Отже, російсько-українська війна 1658–1659 рр. з боку козацької України була справедливою та оборонною, а також виправданою з точки зору невиконання московським царем узятих на себе в результаті Переяславсько-Московської угоди 1654 р. зобов'язань. Адже замість того, щоб гарантувати «права та вольності» козацтва та інших станів України, цар Олексій Михайлович почав розпалювати міжусобну боротьбу, а потім і спровокував громадянську війну, що розпочалася після смерті гетьмана Богдана Хмельницького.

Незважаючи на підписання Гадяцького договору, проблема українсько-польських стосунків залишалася досить складним питанням у міжнародних відносинах на теренах Центрально-Східної Європи. Україна так і не одержала від поляків обіцяної військової допомоги проти росіян. Лише на початку 1659 р. в Україну «прийшли тепер на допомогу... ляські і німецькі війська» (загалом близько 5–6 тисяч осіб). 16 січня український гетьман пише вдячного листа до Яна II Казимира, але знову ж таки прохає додаткової й більш дієвої допомоги. Просування російських полків углиб України змушує Виговського знову відрядити до короля посольство в складі Ю. Немирича, Г. Лісницького та С. Мазепи «просити людей на поміч».

Щоб стримати ворожий наступ, до Москви для ведення переговорів висилається полковник І. Кравченко. У січні 1659 р. царський уряд пішов на деякі поступки, але гетьман, одержавши військову допомогу від поляків, уже не пристає на російські пропозиції. «Присягав де він гетьман на тому, щоб йому бути у царської величності в підданстві, а не на тому, щоб бути московським

воєводам у містах і що москалям панувати; ніколи де того не буде», – говорив у цей час наступник Б. Хмельницького московському послові Булгакову. У листі до Олексія Михайловича в січні 1659 р. гетьман Виговський пояснив йому мотиви свого переходу в підданство королю Речі Посполитої. По-перше, зазначав він, цар не надав необхідної допомоги для придушення антигетьманських виступів Я. Барабаша та М. Пушкаря; по-друге, російські підрозділи князя Г. Ромодановського розпочали військові дії проти північних полків і міст, які підпорядковувалися І. Виговському; по-третє, «поляки, зачувши про ту міжусобицю, наступати на нас і турок закликати і татар від нас відмовляти почали».

Царські дипломати пропонують українцям перемир'я на основі пунктів Гадяцької угоди, що було фактично лише спритним дипломатичним ходом. Адже практичні дії російських воєвод в українських містах засвідчували протилежне. Підтримка росіянами самопроголошеного гетьмана Безпалого та жорстока політика щодо місцевого населення не переконали І. Виговського в щирості намірів Москви визнати утворення Великого князівства Руського. Тим паче, що саме цього часу у Варшаві відбувався сеймовий з'їзд, який мав затвердити остаточний текст Гадяцької угоди. А тому українсько-російська війна тривала.

Варто зазначити, що водночас із цими заходами українського зовнішньополітичного відомства продовжувався ратифікаційний процес гадяцьких статей. Привезені до Варшави козацькими послами на чолі з генеральним обозним Тимошем Носачем «пункти» польський уряд відхилив і відрядив до гетьмана Виговського спеціального посла К. Перетяткевича з вимогою відмовитися від основних положень трактату, які й визначали українську державність. Після ознайомлення з пропозиціями польської сторони гетьман, за свідченнями Перетяткевича, промовив: «... зі смертю приїхав і смерть мені привіз». Зауважимо, що саме напередодні Конотопської битви, 12 червня 1659 р., виправлений текст Гадяцької угоди ратифікував варшавський сейм у дуже невигідному для Української козацької держави варіанті. Це загострило внутрішньополітичну ситуацію й не дозволило українському війську виступити єдиним фронтом проти російської окупаційної армії.

Московськими військами були окуповані частини Полтавського, Миргородського, Лубенського, Чернігівського та Ніжинського полків. Про поведінку російських солдат на захоплених територіях красномовно свідчили слова ніжинського полковника Григорія Гуляницького: «Москва наступає безбожна... все мечем і вогнем розорюють, церкви Божі палять, без усякого милосердя про монастирі, священників і іноків, і інокинь всіх під меч пускають, а більше того, над паннами, добрими дівицями і попадями, глумління роблять, груди вирізують, і малим дітям не спускають, образам святим очі вилуплюють...». Москалі перед тим захопили Ніжин і Борзну й жорстоко вирізали багатьох їхніх жителів.

Важливим стратегічним пунктом на шляху просування Ромодановського вглиб України стало місто-фортеця Конотоп, яке було неодноразово атаковане ворожими підрозділами й героїчна облога якого тривала понад три місяці – з 20 квітня до 29 червня 1659 р. Так, наприклад, 29 квітня під час штурму міста українські козаки на чолі з полковником Г. Гуляницьким, згідно

з підрахунками істориків, завдали таких втрат нападникам: серед москалів було 514 вбитих, 2 тисячі 594 поранених і 356 покалічених.

Щоб звільнити оточений Конотоп і витіснити московські підрозділи за межі України, до міста поспішив гетьман І. Виговський на чолі шістнадцятитисячного козацького війська. Окрім того, до нього приєдналося 30 тисяч татар кримського хана Мегмед-Гірея на чолі з Карач-беєм, а також польські хоругви воєводи Анджея Потоцького (близько тисячі жовнірів) та наймані сербські і волоські підрозділи (близько 4 тисяч вояків). Треба зазначити, що в складі військ союзницького Кримського ханства на боці української армії стали воювати не тільки кримські, але й білгородські, ногайські, азовські татари, а також войовничі темрюцькі черкаси.

28 червня 1659 р. гетьман Виговський підійшов до переправи через річку Соснівку поблизу Конотопа, де відбулися перші сутички українців та їхніх союзників із москалями, а наступного дня, 29 червня, – вирішальна битва. «... Військо Виговського із татарами вашої царської величності з військом зійшлися під Конотопом у п'яти верстах у селі Соснівка, не малий задор і бій за переправою з обох сторін учинили і... ті неприятелі безвісно під'їзд вашої царської величності, з усіх боків обступивши, побили, мало насилу хто втік», – повідомляв про переможні дії гетьмана учасник тих подій з російського боку до Москви. Цікаво, що спочатку під натиском московських військ (а, можливо, це було запланованим маневром) гетьман Іван Виговський почав відступати вздовж лівого берега заболоченого річища Торговиці в напрямку до городища Пуста Торговиця. Дочекавшись зручного моменту, коли росіяни були захоплені наступом, татари вдарили на війська московського князя Пожарського з тилу. Москалі опинилися в оточенні, адже попереду і позаду були українці й татари, а від Конотопа їх відділяла заболочена Торговиця. Зважаючи на великі втрати з обох сторін, битва була жорстокою – серед росіян вбитих і поранених виявилося до 20 тисяч, українці втратили майже 4 тисячі осіб, а татари – 6 тисяч.

З 30 червня до 2 липня 1659 р. війська гетьмана Виговського здійснювали безперервні штурми оборонного табору князя Ромодановського, під час яких загинуло й отримало поранення ще декілька тисяч москалів. 4 липня розпорошені окупаційні війська ледве прорвалися через оточення й зуміли під безперервним обстрілом української артилерії відійти в напрямку Путивля. Поразка основних сил російської армії мала великий деморалізувальний вплив на уряд та всі стани Московського царства. «... У траурному одязі вийшов цар Олексій Михайлович до народу і жах охопив Москву. Удар був тим важчий, що був раптовим; слідував він за такими блискучими успіхами... Після взяття стількох міст, після взяття столиці литовської, царствуючий град затремтів за власну безпеку», – описували російські історики ті й справді жахливі для царської Росії події. Паніка була такою великою, що, як свідчив шведський посол, місцеві жителі почали масово тікали за 100–150 верст від Москви.

За кількістю втрат з обох сторін битва під Конотопом перевершила, наприклад, сумнозвісну Полтавську битву 1709 р. – там загинуло з обох сторін близько 10 тисяч осіб, а в Конотопській битві знайшли свою смерть майже 30 тисяч вояків ворогуючих таборів. Військова перемога української зброї влітку 1659 р. викликала великий резонанс на Європейському континенті. Проте,

з огляду на внутрішньополітичну ситуацію, проти гетьмана Івана Виговського виступила сильна опозиція, що не дозволило тогочасній Українській державі скористатися з наслідків поразки Росії у війні 1658–1659 років.

Конотопська битва 1659 р. стала класичною в плані мистецтва ведення бою, адже багатотисячна російська армія була взята в кільце і повністю розгромлена. Гетьман Виговський при цьому використав стратегію концентрованого удару, що забезпечувався несподіваним обхідним маневром і вчасним використанням прихованого резерву. «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська», – зазначав ще в XIX ст. з приводу перемоги українців відомий історик Сергій Соловйов.

Бібліографія

Чухліб Т. Булава проти Скіпетра. Україна у Великій Північній війні 1700–1721 рр. Київ, 2019.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ, 2003.

Чухліб Т. Козацьке коріння Миколи Гоголя. Київ, 2013.

Чухліб Т. Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби гетьмана Івана Мазепи. Київ, 2009.

Тарас ЧУХЛІБ

Як московський мілітарний чинник позначився на долі Правобережного Гетьманату?

29 вересня 1676 р. у таборі біля містечка Городища над Дніпром гетьман Правобережної України Петро Дорошенко склав булаву перед російським боярином князем Григорієм Ромодановським та правителем Лівобережного гетьманату Іваном Самойловичем. Зречення Дорошенка від гетьманства зафіксувало не лише крах його особистої політичної кар'єри. В історичному часі останнє збіглося із повною руйнацією під дією геополітичних факторів державних інституцій на теренах Правобережжя, що означало фактичне завершення останнього етапу Української національної революції. На жаль, попри те, що українці в звитяжній боротьбі продемонстрували виняткові стійкість та мужність, їм не вдалося відстояти цілісність і незалежність Української держави.

Описаній події передували майже три роки чергового витка жорстокого протистояння з Москвою на полях політичної та військової борні. Неминучість війни з Росією для Петра Дорошенка стала очевидною ще наприкінці 1673 р. Саме тоді російський уряд, вочевидь, остаточно утвердився в думці перервати переговорний процес і за допомогою зброї опанувати територією Правобережного гетьманату. Вже 30 листопада з'явився указ царя, згідно з яким Г. Ромодановський, І. Самойлович та запорозький кошовий І. Сірко, не гаючи часу, мали виступити з військами проти правобережного володаря. А 12 грудня правобережне козацтво отримало царське благословення щодо обрання для себе нового гетьмана. У січні 1674 р. повідомлення про підготовку російським командуванням воєнної виправи проти Правобережної України набувають регулярного характеру.

Враховуючи, що співвідношення сил складалося явно не на його користь, П. Дорошенко обрав оборонну тактику ведення боротьби, сподіваючись на надходження до нього турецької або татарської допомоги. Аби створити труднощі противникові в поповненні продовольством і фуражем, він розпорядився, щоб населення збиралося під захист фортифікаційних укріплень великих міст, не залишаючи на місцях своєї осілості якихось продовольчих запасів. Значну увагу було приділено зміцненню чигиринської залоги (її склад збільшився до 3–3,5 тис. осіб). Водночас П. Дорошенко звернувся до старшини і правобережного козацтва, закликаючи їх до опору. Однак сили сторін виявилися нерівними.

24 січня 80-тисячна армія, що складалася з російських регулярних підрозділів під орудою Г. Ромодановського та українських лівобережних полків І. Самойловича, виступила в похід. Надалі події розвивалися стрімко. Вже 6 лютого, переправившись по льоду через Дніпро, росіяни зайняли правобережне місто Крилов. Щоб спонукати правобережного правителя до капітуляції, російські підрозділи й лівобережні полки почали руйнувати тамтешні поселення. Вже 12 лютого І. Самойлович інформував царя, що Воронівку, Бужин, Боровицю «розорили і випалили, також і села тих міст і повітів, а особливо чигиринського, воїнським звичаєм розоряють і внівець спустошують».

Мужньо пробувало протистояти майже 20-тисячному з'єднанню нападників 1,5–2-тисячне військо оборонців Чигирина. Відхилила пропозицію російського командування скласти зброю черкаська залога, однак на третій день оборони, коли розпочався штурм міста, його захисники мусили припинити опір. 18 лютого війська росіян і лівобережного гетьмана зайняли Мошни. 19 лютого через зраду місцевої старшини капітулював Канів.

У 20-х числах лютого, скориставшись з несприятливих погодних умов, що змусили росіян пригальмувати наступ, П. Дорошенко вирішив скувати дії противника успішною обороною Корсуня. За його наказом до міста прибули козаки Торговицького, Уманського, Паволоцького, Брацлавського, Кальницького та Могилівського полків, а також окремі полки серденят. Командувати цим з'єднанням гетьман доручив своєму братові Андрію. Водночас Григорій Дорошенко займався укріпленням обороноздатності Лисянки.

Тим часом засвідчили своє підданство Москві Трипілля, Стайки, Стеблів, Кам'яний Брід, Мотовилівка, Фастів, Чорногородка, Бишівка. 12 березня жорстокої поразки під Лисянкою зазнали підрозділи Г. Дорошенка. Отже, трохи більше ніж за місяць І. Самойлович і Г. Ромодановський взяли під контроль майже всю Правобережну Україну.

До такого фіналу, без сумніву, спричинилися психологічна втома козацтва і поспільства від постійних воєнних дій, що тривали з 1648 р., та міжусобиць, розчарування населення Правобережжя в протурецькій орієнтації П. Дорошенка, що посилилося через затримку обіцяної султаном допомоги на тлі значної переваги сил супротивника.

Вочевидь, що від цього моменту фортуна відвернулася від гетьмана. Він в одну мить позбувся опори в старшині, козацтві і поспільстві, опинившись у політичній ізоляції. Будь-хто інший на його місці втратив би рівновагу й капітулював. Проте П. Дорошенко продемонстрував дивовижну холоднокровність і витримку – майже відразу він почав гру на затягування часу, очевидно, все ще сподіваючись на турецько-татарську допомогу.

Одним із елементів цієї довготривалої гри стало маніпулювання на москвофільських настроях тієї частини населення, яка сподівалася на те, що цар зможе принести спокій і мир у зруйновану Правобережну Україну. Однак, висловлюючи позірну готовність до прийняття протекції Москви (за неодмінної умови неухильного дотримання останньою українських «стародавніх прав і вольностей»), гетьман водночас вів складні дипломатичні переговори з Варшавою щодо згоди королівського двору «прийняти в польське підданство» і захистити Правобережжя від росіян. Його надії на успішне розв'язання складної для Правобережного гетьманату геополітичної ситуації помітно зміцнилися з обранням на трон Яна Собеського, який виступав прибічником пошуку компромісних рішень в українському питанні.

Тривали перемовини з Бахчисараєм і Стамбулом, вагомим важелем у яких для П. Дорошенка став черговий перетин на початку червня 1674 р. потужним з'єднанням Г. Ромодановського та І. Самойловича Дніпра, що означало поновлення їх наступу «великими силами своїми на цю "країну українську"».

Однак надії, які покладалися правобережним гетьманом на турецьку воєнну допомогу, що нарешті надійшла до нього наприкінці липня 1674 р., справдилися лише незначною мірою. З одного боку, поява турецько-татарської

армії сприяла поновленню його влади над регіоном. З іншого – ступивши на землю Правобережної України, турецьке командування почало ставитися до місцевого населення як до бунтівників, які порушили присягу вірності, а отже, мали бути покараними. Ігноруючи той факт, що через своє геополітичне розташування Україна виступала важливим союзником у протистоянні з Росією та Річчю Посполитою, турки, повністю зневаживши статті укладеного свого часу між Чигирином і Стамбулом договору, вирішили (як урок на майбутнє) потопити в крові найменші прояви непокори. Як наслідок, замість того щоб прихилити населення Правобережжя на свій бік, вони відштовхнули його від себе і гетьмана, істотно підірвавши його авторитет у людському загалі.

Вчергове з ослаблення непокірного опонента користується Москва. На виконання царського розпорядження про направлення авангарду російської армії на правий берег Дніпра 28 серпня 1675 р. лівобережний гетьман залишив Батурин і 17 вересня його полки об'єдналися з підрозділами Г. Ромодановського, а вже 28 вересня вони зупинилися табором напроти Канева. Для П. Дорошенка сигналом про навислу небезпеку стала поява на Правобережжі відправленого лівобережним гетьманом напередодні виступу з Батурина роз'їзду. Під Мошнами він завдав поразки Дорошенковим серденятам і, прихопивши пожитки міщан, повернув назад. Очікуючи на підхід основних сил противника, гетьман половину серденят, які стояли під Корсунем, забрав з гарматами до Чигирина, інших розташував у Корсуні, Богуславі, Черкасах і Медвині. Водночас він відправив гінця до кримського хана, сповіщаючи про наближення царських військ.

Безперечно, П. Дорошенко добре усвідомлював, що вистояти в цій боротьбі він не зможе, тож йому доведеться або капітулювати, або шукати притулку в Мегмеда IV. Щоб виграти час, гетьман намагався насамперед затримати наступ російського з'єднання. 1 вересня він звернувся до І. Самойловича й лівобережної генеральної старшини з листом, в якому наголошував, що протягом 10 років свого гетьманування докладав усіх зусиль, щоб «умножити вольності Війська Запорозького по збереженню безпеки, цілісності Вітчизни, добробуту благочестивих церков», завжди хотів бачити «у мирі Україну». П. Дорошенко нагадував, що для цього завжди добивався відокремлення «уділом» Війська Запорозького й усіх українських земель від Речі Посполитої.

Гетьман із болем нарікав на те, що християнські володарі «під покровом обіцянки оборони, багаторазово входячи сюди і надсилаючи до нас війська, чого самі не розорили, то відступаючи від справжніх бусурманських військ, замість оборони на згубу» людей залишають, хоча «завжди нас з усіх сторін самі воюють і як можуть до розорення і до згуби цей край приводять…».

Він звертався до І. Самойловича і старшини із проханням накласти суворо заборону на здійснення з Лівобережжя нападів на «наші бідні міста», а також не дозволяти випалювати хліб на полях та «інші пакості чинити». Водночас він спробував переконати правлячу еліту Лівобережжя в необхідності збереження миру між двома частинами розділеної по Дніпру Української держави.

Тоді ж правобережним гетьманом було прийняте непросте для нього рішення, не чекаючи появи противника під стінами Чигирина, скласти присягу царю. Від реалізації цього задуму його відділяли лише кілька місяців. Як і слід було сподіватися, Москва, прийнявши надіслані правобережним гетьманом

санджаки і схвально поставившись до прохання П. Дорошенка взяти його та контрольовану ним територію в царське підданство, категорично відхилила клопотання про збереження суб'єктності Правобережної України.

Трагедія, яку довелося пережити Петру Дорошенку як політику, стала віддзеркаленням великої трагедії українського народу, який став жертвою складної геополітичної гри сусідніх країн, для яких вигідно розпорядитися українською картою ставало справою власного престижу.

Бібліографія

Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльности. Нью-Йорк, 1985.

Замысловский Е. Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича. Санкт-Петербург, 1888.

Костомаров Н. И. Руина // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. Т. 15, кн. 6. Санкт-Петербург, 1905.

Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków, 2000.

Попов А. Русское посольство в Польше в 1673–1677 гг. Санкт-Петербург, 1854.

Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ, 2011.

Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: особистість в реаліях доби. Київ, 2021.

Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 3. Т. XI–XII. Санкт-Петербург, 1896.

Чухліб Т. Петро Дорошенко. Київ, 2007.

Эйнгорн В. Дипломатические сношения московского правительства с Правобережною Малороссией в 1673 г. // Журнал Министерства народного просвещения. 1897. Т. 5.

Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва, 1899.

Валерій СМОЛІЙ, Валерій СТЕПАНКОВ

Які загрози бачив Петро Іваненко (Петрик) з боку Росії в кінці XVII ст. та до чого він закликав українців?

«Те ви, добрі молодці, Військо Запорозьке, як розумні голови, самі уважте та розсудіть, чи ліпше бути в неволі, чи ліпше на волі; чи ліпше бути чужим слугою, чи бути собі паном; чи ліпше в москаля або в ляха невільником мужиком, чи ліпше вільним козаком», – такі питання ставив Петро Іваненко у своєму листі з Криму до запорозьких козаків у червні 1692 р.

Уже в самій традиції називати ініціатора виступу українців проти царської влади старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Петриком відверто проглядається приниження його особи, що, безперечно, належить змінити. Його раптова поява на Січі в 1691 р., непідтриманий явно якимись значними українськими силами виступ, врешті, провал усіх планів сприяють тому, що всьому задуманому колишнім канцеляристом Івана Мазепи приділяється замало уваги. А поза тим, він зумів сформувати своє чітке, обґрунтоване, досить масштабне бачення перебігу історичних подій, про які знав із доступних йому матеріалів, про які чув від живих свідків і які, спостерігаючи, зумів проаналізувати сам.

«Це не був який-небудь пройдисвіт, котрий шукав пригод серед запорозького війська. Це була гаряча голова, котра ясно усвідомлювала недуги своєї Батьківщини, котра твердо наважилася взяти на себе роль спасителя України та заодно з нею Запорожжя, і котра з цією метою пішла у Січ», – цілком справедливо писав видатний дослідник історії запорозького козацтва Дмитро Яворницький.

Покинувши родину та досить пристойний маєток у Батурині, занедбавши можливість подальшого поступового кар'єрного зростання, П. Іваненко опиняється в значно менш стабільнішому та менш передбачуваному середовищі запорозького козацтва, стає там писарем і продовжує виношувати й поширювати свої ідеї, шукає зв'язків із Кримом. Саме Запорожжя бачилося П. Іваненку осередком, з якого можна було почати весь задум визволення України з-під московської зверхності, а разом із тим і від соціального гноблення. При цьому, як зазначав колишній канцелярист, він не мав наміру самостійно очолювати всю справу, а шукав потенційного очільника серед запорозьких старшин: «Як увесь час життя свого в Січі всім вашим милостям, добрим молодцям, Війську Запорозькому, перекладаючи, радив багато начальним товаришам, аби і за таку справу хтось узявся і не дав від таких явних небезпек прийти до остаточного занепаду нашій милій Вітчизні Україні». А оскільки ніхто не захотів того робити, то П. Іваненко мусив діяти сам.

У червні 1692 р., після переїзду у кримські володіння, П. Іваненко надіслав запорожцям уже згаданого листа, в якому писав про небезпеку для України і занепад її від «ненависних монархів», яких порівнював із лютими левами, котрі хотіли зробити українців своїми невільниками, маючи на увазі загрози з боку Польщі та Росії. На той час П. Іваненко спрямував свою енергію задля

«відібрання від московської влади милої Вітчизни своєї України». Пишучи про російські зазіхання, він зазначав, що не дивується їм з боку польського короля, бо українці, «вибившись» з підданства королю, таку шкоду йому вчинили, від якої польський монарх до того часу не міг поправитися, чому й старався повернути свою владу та за ту шкоду помститися; так само не дивувався П. Іваненко ворожості кримського хана, бо українці здавна робили й продовжували робити шкоду йому та його державі. А, натомість, висловлював подив діями московських царів, які заволоділи українцями «не через меч», а яким українці добровільно піддалися через християнську віру.

Претензії П. Іваненка до російських царів починалися з того, що ті перевели людей з чигиринського краю за Дніпро та «обсадилися» українцями від усіх неприятелів. А тому вороги, звідки би вони не приходили, завдавали ударів саме по українських теренах: палили українські міста й села, забирали людей і поверталися назад, а Москва за українцями «як за стіною» перебувала в цілості. І ще й тим усім не вдовольняючись, хотіла зробити їх «своїми холопами та невільниками».

Далі він писав про бажання Москви посадити в Кизикермені та сусідніх менших нижньодніпровських містечках своїх ратних людей, потім вигнати військо з Січі й поселити по містах воєвод. Однак тоді, за спостереженням П. Іваненка, російська влада ще неспроможна була того зробити, а тому хотіла піти іншим шляхом – дозволила чинному гетьману надавати городовій старшині маєтності. Старшина ж, «поділившись нашою братією, позаписувала собі і дітям своїм у вічність», поводячись з тими людьми як з невільниками. Це Москва допустила з тією метою, «аби наші люди таким важким підданством зіпсувалися», а вже тоді, щоб не могли противитися її задумам у розміщенні своїх сил в українських містах та побудові нових укріплених осередків.

Попереджав П. Іваненко і про можливість укладення миру польським королем чи московським царем з Кримом, що залишило б українців без надії на будь-яку допомогу. При цьому він нагадував про відправку вже тоді царського посла до Кримського ханату, що вкупі з поневоленням людей своїми панами та зведенням російських фортець на Дніпрі та Самарі призвело би до того, що вони – «москалі» – змогли б українців безпечно взяти, «як птаху підскублену, хоча й крила маючу», та й «вічними своїми вчинити невільниками».

Задля уникнення такого розвитку подій належало діяти, за міркуваннями канцеляриста, разом із Кримським ханатом, спілка з яким повинна була гарантувати державну цілісність обох союзників. Треба наголосити, що в П. Іваненка вистачало широти бачення та й сміливості, щоб укласти в травні 1692 р. міждержавну угоду з Кримом, згідно з якою Крим мав захищати Україну «від поляків і від Москви, і від неприятелів усіх». І так само – захищати Крим від ворогів зобов'язувалася Україна. А насамперед Крим мав допомогти українцям позбавитися московської влади, а українці повинні були відкрити татарам шляхи для їхніх рейдів. Між сторонами встановлювався порядок дипломатичних відносин, обумовлювалися правила економічного життя. У баченні П. Іваненка Українська держава мусила мати форму князівства та охоплювати Лівобережжя, значні частини Слобожанщини – Охтирський та Сумський полки, наддніпрянську частину Правобережжя – до тієї межі, «поки Хмельницький завоював з ордами від поляків».

Версії про осіб чи угруповання, яке стояло за діями канцеляриста, й далі на порядку денному. Та головне в тому, що П. Іваненко висловлював бачення принаймні частини найвищої української старшини, що ідея державної незалежності обдумувалася тією старшиною та що її реалізація видавалася цілком ймовірною. При цьому українці чітко усвідомлювали, що і Варшава, і Москва прагнуть цієї незалежності не допустити, а натомість використовуватимуть український потенціал на свою користь. Тому в часи відносної стабілізації, налагодження внутрішнього життя та появи ресурсів для нарощування власних військових можливостей ідея боротьби за право самостійного політичного існування набувала дедалі міцнішого підґрунтя.

Глибоко по суті та влучно підібраними словами охарактеризував значення українсько-кримського договору, укладеного П. Іваненком, історик Олександр Оглоблин: «Він є яскравим доказом того, що навіть у перші роки гетьманування Мазепи, після Коломацької угоди з Москвою 1687 р., українська політична думка мала виразну концепцію державної самостійності України, прагнула її незалежності й соборності, добре розуміла повну суперечність і непримиренність українських національних інтересів супроти Московщини і Польщі. Договір 1692 р., безперечно, свідчить про те, що Україна ідейно готова була до зриву з Москвою й рішучої боротьби з нею за свою незалежність». Ще й сучасник тих подій Самійло Величко зазначав, що П. Іваненко «заохотив хана і все панство Кримське війною на Малу Росію, маючи намір ніби з допомогою Божою кримською щось корисне сотворити та від володіння московського віддалити».

Бібліографія

Енглунд П. Полтава: розповідь про загибель однієї армії. Харків, 2009.

Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західньоевропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988.

Наливайко Д. Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ, 1998.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2011.

Павленко С. Іван Мазепа. Київ, 2003.

Станіславський В. Запорожжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. Київ, 1998. С. 176–189.

Станіславський В. Сухопутний торгівельний шлях через українські землі до Туреччини і спроби Москви вивести свої судна на Чорне море: позиції та методи діяльності російської дипломатії // Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси. Київ, 2018. С. 343–367.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Т. 3. Київ, 1991.

В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ

Чому український гетьман Іван Мазепа відмовився від зверхності московського царя Петра?

У маніфесті московського монарха Петра Першого від 1 листопада 1708 р. читаємо, що «... гетман Мазепа изменил Нам, Великому Государю, без всякой данной ему в том причины, и переехал к Королю Шведскому…». Тобто цар начебто не бачив жодних мотивацій відмови свого довголітнього васала від його монаршої опіки та в односторонньому порядку оголошував його дії «зрадою». Однак проведений науковий аналіз українсько-російських відносин початку XVIII ст. дає змогу стверджувати, що московський цар першим зрадив попереднім двохстороннім домовленостям (т. зв. Коломацькі 1687 р. та Московські 1689 р. «статті»), які гарантували вільне існування козацької автономії під владою Москви. А тому вагомі причини переходу України на бік Шведського королівства все ж таки існували, а більшість із них мали не лише глибоке історичне коріння, але й системний характер.

По-перше, Московське царство не бажало вирішувати справу об'єднання України шляхом повернення під гетьманську владу Правобережжя.

Проблема роз'єднання / об'єднання козацької України дісталася Іванові Мазепі в спадок від гетьманування Івана Самойловича (1672–1687 рр.). Ідея з'єднання «двох берегів» Дніпра, незважаючи на розподільчий російсько-польський Вічний мир 1686 р., існувала у мазепинському уряді вже від початку його функціонування й чи не вперше проявилася на практиці зі спробою Мазепи та правобережного полковника С. Палія схилити Москву до відкритого протистояння з Річчю Посполитою в другій половині 1692 р. А після початку Північної війни в 1700 р. гетьман Мазепа вважав за можливе вирішення поширення своєї влади на Правобережну Україну за допомогою військової сили і дипломатично підштовхував до цього московське керівництво.

Незважаючи на це, до Нарвської угоди Речі Посполитої з Московською державою 30 серпня 1704 р. внесли пункт, в якому зазначалося, щоб Палій «повернув добрим або злим способом» Польщі усі зайняті козацьким військом правобережні фортеці. З огляду на розвиток воєнних подій, лише 7 жовтня 1707 р. гетьман отримав листа від царя Петра I з пропозицією «о возвращении будто Белой Церкви и Украины сегобочной в посессию Речи Посполитой Польской». На це Мазепа відповідав, що Правобережну Україну «неможливо їм в посесію віддати», хіба що цар видасть спеціальний указ з цього приводу. У листі від 10 грудня 1707 р. до графа Головкіна гетьман наголошував, що зайняття Правобережжя польськими військами учинити неможливо, адже в Брацлавському і в Київському воєводствах «мало не всюди козаки живуть». І Мазепа, не чекаючи вказівок від Петра I, віддав наказ правобережним полковникам не допускати польських жовнірів на зимовий постій.

За свідченнями сучасників, восени 1707 р. Мазепа сказав такі важливі слова: «... але вірність мою до Царської Величності доти буду продовжувати, поки не побачу, з якою потенцією Станіслав (Лещинський) до кордонів

українських прийде і які будуть військ шведських в державі Московській прогресси; і якщо не сила наша буде боронити України і себе, то для чого маємо самі і погибель мати і Отчизну погубляти? І сам Бог буде бачити, що по нужді те учинили ми і, як вільний незавойований народ, старалися про спосіб цілості нашої…».

По-друге, цар Петро І та його оточення розпочали активно обмежувати політичні права українського гетьмана.

За свідченням генерального писаря П. Орлика, княгиня А. Дольська в одному зі своїх листів до гетьмана Мазепи наводила слова генерала Рена, які той промовив під час зустрічі з нею та московським воєводою Шереметєвим у Львові в 1706 р.: «Пожалься, Боже, того доброго і розумного Івана! Він бідний і не знає, що князь Олександр Данилович (Меншиков) яму під ним риє і хоче, його відставивши, сам в Україні бути гетьманом». Як згадував очевидець, прочитавши цю інформацію, Мазепа з гіркотою вимовив: «Знаю сам дуже добре, що вони й про вас думають і про мене: хочуть мене уконтенувати княжінням Римської держави, а гетьманство взяти, старшину всю вибрати, міста під свою область відібрати і воєвод чи губернаторів в них постановити...». Сучасники стверджували, що Мазепа дуже ображався на те, що коли цар Петро, перебуваючи в Києві у 1706 р., дав наказ російським та українським військам рухатися в напрямку Волині, а керівництво над об'єднаною армією доручив Меншикову, й таким чином підпорядкував гетьмана московському князю.

У 1707 р. до гетьманської канцелярії випадково потрапив лист Меншикова до українського полковника Танського. Йому в обхід гетьмана наказувалося на чолі свого полку рухатися на сполучення з московською армією. Прочитавши це, гетьман розсердився, що князь без його відома «ординанси до людей мого регіменту розсилає», й сказав, що, якби Танський виконав таке розпорядження, то він наказав би його «як пса розстріляти». «... Же нас гетьмана, генеральну старшину, полковників і увесь Війська Запорозького провід, уродженими своїми закидами хочуть до рук прибрати, в тиранську свою неволю запровадити...», – писав Мазепа у листі від 30 жовтня 1708 року до Скоропадського.

По-третє, Москва почала радикальні зміни адміністративного устрою Українського гетьманату.

18 грудня 1707 р. Петро І видав указ про заснування Київської губернії, яка б охоплювала територію радіусом у «ста верстах» від Києва. Київська губернія ставала однією з восьми нових адміністративних одиниць, серед яких також були: Московська, Інгерманландська, Смоленська, Архангелогородська, Казанська, Азовська, Сибірська. При цьому до утвореної Київської губернії мали належати такі міста як Переяслав (центр Переяславського полку Українського гетьманату), Чернігів (центр Чернігівського полку), Ніжин (центр Ніжинського полку) та ін. Повноваження київського губернатора були такими: «велено им в тех губерниях о денежных сборах и о всяких делах присматриваться, и для доношения ему, Великому Государю, о тех губерниях готовым быть». Невдовзі російським губернатором Київської губернії було призначено Голіцина. У цитованому вище «закличному листі» до Скоропадського гетьман Мазепа так оцінював зміни в адміністративному устрої Українського

гетьманату на користь Московського царства: «... коли без жодної з нами згоди почала [Москва] міста малоросійські в свою область відбирати...».

По-четверте, московський уряд урізав права гетьмана у сфері економіки та фінансів, наданні земельних маєтностей козацькій старшині.

13 січня 1700 р. в Москві була видана «жалувана» грамота Петра на володіння суддею Миргородського полку Г. Зарудним селом Тухами. У цьому важливому для розуміння економічної політики царського уряду щодо України документі, зокрема, зазначалося, що без відома «нашої Царської Величності указу Наш Війська Запорозького обох сторін Дніпра гетьман Іван Степанович Мазепа дав йому в Миргородському полку в сотні Яресківській село Тухи з людьми посполитими, на яке село він, підданий наш гетьман, йому, Григорію, універсал свій дав; а нашої, де, Великого Государя нашої Царської Величності, жалуваної грамоти на те село йому не дано і нам, Великому Государю, пожалувати його, веліти йому на це село для володіння посполитих людей дати... жалувану грамоту».

Отже, саме з початком Північної війни Петро І намагався перебрати на себе від гетьмана Мазепи досить важливу функцію надання земельних маєтностей (т. зв. рангових) козацькій старшині. Так, наприклад, на початку 1701 р. київський полковник К. Мокієвський повідомляв Мазепі, що під час його перебування у Москві в складі посольства його вмовляли, щоб він прийняв царську грамоту на право володіння землями в Україні. На що полковник відповідав царському урядовцю, що «без відома вельможного пана мого (гетьмана) не можу і не маю право брати і мені й без маєтностей вільно взяти у добродія».

Окрім того, 20 лютого 1704 р. Петро І видав грамоту до «всього Війська Запорозького» про запровадження на українських землях в обіг тільки російських грошей, хоча до того тут тривалий час користувалися різновидами європейської монети.

По-п'яте, Москва всіляко обмежувала політико-адміністративні повноваження української старшини.

Під час перебування Петра та його урядовців у Києві у 1706 р. Меншиков вимагав від гетьмана Мазепи обмежити владні повноваження генеральної та полкової старшини. «Іване Степановичу, пора тепер прийматися за тих ворогів», – неодноразово говорив московський князь гетьману, розуміючи під «ворогами» козацьких полковників. Після того як цар зі своїм почтом від'їхав з Києва, Мазепа повідомив старшину про ці спроби Меншикова, які, очевидно, робилися не без відома його патрона. Реагуючи на це, представники української еліти відповідали: «… По указу Царської Величності, без всякого спротиву, вірним і послушним серцем, козаки своїм оброком служать далекими і довготривалими походами, з останньої худоби розорюються, кров свою проливають, і на різних містах, то в Інфлянтах, то в Польщі, то в Литві, то в Казанській державі, то в Донських городах, гинуть і зменшуються, а за ті служби і за попередні, за турецької війни (1686–1700 рр.) і за цьогочасні не тільки жодної немає милості, але й ще лають нас і зневажають і неробами називають, і вірної нашої служби в полушку не ставлять, а на кінець і про погибель нашу промишляють».

Як засвідчував пізніше гетьманський небіж А. Войнаровський, вперше про невдоволення гетьмана Мазепи московською владою генеральна старшина

дізналася під час ради в Києві взимку 1707 р.: «... були тоді на Різдво Христове як звичайно в зібранні в дядька мого полковники. І ось тоді я чув звернені до них слова гетьмана: "Коли б не я за вас стояв, то вас би вже давно солдатами зробили"».

По-шосте, Петро І розпочав «реформування» козацького війська, а його урядовці почали керувати українськими воєначальниками.

У 1705 р. з-під Гродна козацький старшина І. Черниш прислав до Батурина копію царського указу про направлення до Пруссії кожного п'ятого козака Київського і Прилуцького полків «для навчання і улаштування їх у регулярні драгунські полки». Пізніше П. Орлик свідчив, що Мазепа отримав «указ Царской Величності про улаштування козаків, подібно Слобідських полків, в п'ятаки, який так настрашив та розсердив був усіх полковників і старшину, що вони ні про що не говорили, тільки, що той вибір п'ятаків є для улаштування їх у драгуни і солдати».

А в 1706 р. за наказом Петра було утворено спеціальне військове формування – Українську дивізію, яка була з'єднанням «городових» та охотницьких полків Лівобережної та Слобідської України. Командуючий цією дивізією призначався царським указом і під час походів перебирав на себе стройове та польове управління всіма козацькими полками та російськими підрозділами, що перебували на території України. В травні 1708 р. на посаду командира Української дивізії було призначено майора лейб-гвардії Преображенського полку Долгорукова, якому наказувалося «быть со всеми москвичи, с столники, с стряпчими, с дворяны, с царедворцами, и со всеми городовыми и всяких чинов ратными людьми, и с конными драгунскими, и с пешими салдацкими, и з слобоцкими Черкасскими, и с кумпанейскими полками, и гетманскими многими регементами на Украйне командиром». А загальне керівництво над Долгоруковим та усім українським військом мав здійснювати київський російський воєвода Голіцин. Під його владу в листопаді 1707 р. Мазепа передав «новоустроєну» Печерську фортецю разом із козацьким гарнізоном.

Загрозу традиційним формам політико-військового устрою України на початку XVIII ст. її еліта небезпідставно розцінювала не лише як втрату контролю над військом та перетворення його у складову російської армії, але й як початок зміни всієї моделі традиційної влади та суспільних відносин взагалі.

По-сьоме, Московське царство не забезпечило належної оборони України від шведського наступу.

Під час військової наради у Жовкві в 1707 р. гетьман Мазепа попросив у Петра надати йому для оборони кордонів України 10 тисяч російських солдат. На це сюзерен відповів своєму васалу, що «не тільки 10 000, але й десять чоловік не можу дати; як можете – самі бороніться». Окрім того, цар наголосив на тому, що виснажуватиме армію Карла XII неприйняттям вирішального бою та відступом своїх військ вглиб Московського царства. При цьому на шляху шведів мали знищуватися поселення, харчові припаси для солдат та фураж для коней. Передбачаючи можливий напад на Київ шведсько-польських військ у другій половині 1707–1708 рр., Петро І наказував у 4-му пункті, щоб «во время неприятельского прихода, осадя и управя Печерский монастырь, уступить за Днепр, а старый Киев оставить пуст».

Відомо, що гетьман Мазепа через надісланого до царя генерального осавула Максимовича висловив свою незгоду з тим, що «всі наші війська в далекій відстані знаходяться від України, і коли неприятель на Україну зверне, то проти нього стати й боронити України буде нікому». Постійний відступ російської армії й вимотування ворога локальними сутичками породжувало невдоволення серед козацької старшини та українського населення. Цим почав оперувати Мазепа, зазначаючи, зокрема, в універсалі від 15 листопада 1708 р. на тому, що «Москва... не може дати відсічі; а зараз і сама до своїх границь від військ Шведських відступає, залишивши нас і Малу Росію безборонну і безпомічну».

По-восьме, російські воєначальники та солдати здійснювали свавілля щодо українців.

Один із перших листів до Петра від Мазепи, в якому гетьман скаржився на свавілля російських підрозділів щодо українського населення Лівобережжя, датується 16 червнем 1703 р.: «... вже неодноразово як від старшини військової з товариством, так і від рядових міщан з усім поспольством, громадян міста Ніжина приходять до мене скарги і великі дошкульні їм неправди утиснення і побої від ратних ваших государських людей...».

Протягом 1705 р. в Західній Білорусії перебували Київський та Прилуцький полки на чолі з наказним гетьманом Д. Горленком, які здійснювали спільні військові операції разом із російською армією. У листі до Мазепи Горленко скаржився на «численні образи, поношення, приниження, досади, грабунок коней і смертні побої козакам від великоросійських начальних і підначальних». Дійшло навіть до того, що наказного гетьмана підступно «з коня зіпхали і насильно з-під нього і з-під інших йому підлеглих начальних людей коні і підводи забрали».

З огляду на те, що від 1706 р. розпочалося активне будівництво Печерської фортеці в Києві, козацька старшина неодноразово скаржилася до Батурина на те, що московські «пристави у тієї справи фортифікаційної козаків палками по головах б'ють, вуха шпадами (шпагами) обтинають і всіляке поругання чинять, що козаки, залишивши хати свої, косовицю і жнива, поносять на службі Царської Величності тяготу днів і вар, а там великоросійські люди хати їхні грабують, розбирають і палять, жонам і донькам їхнім насилля чинять, коні, бидло і всіляку худобу забирають, старшину б'ють смертними побоями».

По-дев'яте, московський цар переобтяжував козацьке військо постійними військовими походами.

Починаючи з 1700 р. українське військо щорічно активно використовувалося Москвою в далеких походах до земель Прибалтики, Саксонії, Півночі Росії, Литви, Польщі, Білорусії, Казані та Дону. Хоча за висновками сучасного московського історика В. Артамонова, російська війна за Балтику виходила за сферу національно-українських інтересів. Маємо свідчення, що у червні 1706 р. до гетьмана Мазепи звернулися жінки козаків Стародубського полку з проханням повернути своїх чоловіків додому, адже вони вже понад п'ять років перебували у військових походах проти шведів. З огляду на це Мазепа просив Петра видати відповідний указ про повернення Стародубського полку до України на відпочинок.

Отже, постої та дії російських військ в Україні призводили до її спустошення. Сам цар у грамоті до гетьмана від 24 червня 1707 р. писав: «...Что войску Нашему Запорожскому од непрестанных нынешних трудных служб и походов, так наипаче жителям Малыя России от переходов Наших Царского Величества великороссийских и Низовых, от провозу на Киев и сюда в главное войско всяких военных припасов и казны, наносятся немалыя тягости…».

По-десяте, каральні дії армії Московського царства в Україні спричиняли розорення і нищення її населення.

Історик Володимир Возгрін стверджував, що Україна у 1708–1709 рр. стала навіть об'єктом своєрідного геноциду: «Отходившие к югу русские войска выжигали территории, прежде всего, днепровского Правобережья. При этом уничтожались населенные пункты, запасы продуктов у населения и лесные массивы не только на пути шведов, но широкими (по 40–45 км) полосами справа и слева от их предполагаемого маршрута. Кроме того, сжигались города, заподозренные в поддержке казаков-сторонников Мазепы, а их жители подверглись тотальной ликвидации. Эти карательные меры стоили украинскому народу огромных жертв».

Бібліографія

Таїрова-Яковлєва Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Київ, 2013.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ, 2003.

Чухліб Т. Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби гетьмана Івана Мазепи. Київ, 2009.

Чухліб Т. Булава проти Скіпетра. Україна у Великій Північній війні 1700–1721 рр. Київ, 2019.

Тарас ЧУХЛІБ

Чому Запорозька Січ виступила проти Москви під час Північної війни 1700–1721 рр.?

Навесні 1708 р. Запорозька Січ відмовилася від протекторату Московського царства. Якщо проаналізувати тогочасний лист кошового отамана Костя Гордієнка до гетьмана Івана Мазепи, то мотивації антиросійських настроїв частини січових козаків були такими: 1) «ворожість і злість московська, яка здавна хитро на Отчизну-матку нашу, щоб її в область і заволодіння собі взяти задумує»; 2) «в городах українських своїх людей [московський цар] осадити бажає»; 3) «нашим людям незносні й нестерпні здирства і знищення, починавши і зрабовавши, в Московщину загнати на вічне тяжке невільниче мордерство»; 4) підтвердження шведським і польським королями «стародавніх прав і вольностей» Війська Запорозького та захист його від «московського тиранського ярма»; 5) згода Карла XII, С. Лещинського та І. Мазепи на зруйнування запорожцями московських фортець у Кам'яному Затоні та Самарі тощо.

На початку січня 1709 р. на Січі проїздом до Криму перебували посланці І. Скоропадського до кримського хана – майбутній полтавський полковник І. Черняк разом із козаками С. Василенком та Г. Савенком. Вони взяли участь у традиційній козацькій раді, що відбулася «в надвечір'я» Різдва Христового. На цій раді кошовий отаман К. Гордієнко зачитав листа Скоропадського до запорожців, після чого посланців було відправлено з місця проведення ради на «постоялий двір». Після цього, як засвідчували очевидці, «кошовий отаман, також суддя тамошній, кинули свої шапки на землю й поклали на них тростини свої військові, і почав кошовий говорити всьому народові, що він чин свій здає, для того, що хоче Мазепі служити, а не Царській Величності і, піднімаючи тростину з землі, віддали йому її насильно. І він, кошовий отаман, беручи тростину, почав кланятися на всі сторони і говорив до всього війська, нині кому ми будемо служити, адже перед тим були листи від Мазепи…».

Також у січні на Запорожжі перебували посланці кримського хана, який запевнив К. Гордієнка, що татари підтримають шведського короля та запорожців, якщо вони перейдуть на його бік. Тоді ж Гордієнко заявляв ханським послам про те, що запорожцям краще «триматися при хані, ніж до царської величності йти». Водночас Гордієнко надіслав листа до Петра I (той отримав його 7 лютого), де востаннє висунув вимоги до царя зруйнувати фортецю в Кам'яному Затоні, а також інші містечка, побудовані перед тим за вказівкою або ж згодою Москви на південноукраїнських землях. Саме через відмову виконати побажання запорожців Петро I, по-перше, втратив можливість залучити їх на свій бік, а по-друге, засвідчив, що інтереси Запорозької Січі не враховувалися у зовнішній політиці Росії. Як тільки на Запорожжі дізналися про готовність хана виступити разом із ними проти царя, там була скликана козацька рада, яка одностайно (за винятком одного козака) ухвалила рішення йти на допомогу Мазепі та Карлу XII. Однак в силу різних причин, серед яких головною була позиція турецького султана, Кримське ханство так і не надало допомоги українцям. Хоча Девлет-Гірей II надіслав К. Гордієнку лист,

в якому радив тому триматися шведської сторони та обіцяв у разі потреби надіслати допомогу.

1 березня 1709 р. К. Гордієнко вивів із Запорозької Січі в район Переволочної близько тисячі козаків разом із артилерією. Саме поблизу цього селища, після переговорів запорожців з представниками гетьмана Мазепи, 12 березня на військовій раді кошовий отаман, старшина та козаки остаточно визначилися щодо підтримки прошведських сил. Однією з вагомих підстав для ухвалення такого рішення стала позиція Кримського ханства, адже його правитель заявив про допомогу у разі виступу Запорозької Січі проти Москви. Після цього до війська К. Гордієнка приєдналися ще 7–8 тисяч запорожців, що прийшли до Переволочної з Низу. Як засвідчував Д. Голіцин, за інформацією промосковського чигиринського полковника Галагана, «запорожцы стоят по крайним городам от Днепра в Келеберде и в Переволочной, и на сей стороне прельщают народ, по которым прелестям с городов сей стороны козаки многие к ним, запорожцам, переходят».

На шляху до місця знаходження військ шведського короля та українського гетьмана запорожці розгромили окремі російські підрозділи поблизу Царичанки та інших містечок і сіл Полтавського полку й у середині березня 1709 р. приєдналися до табору Мазепи, що знаходився в районі Диканьки. 15 березня з табору поблизу Диканьки К. Гордієнко відправив листа до Станіслава Лещинського, в якому висловив прохання до прошведського короля Речі Посполитої на «сповну допомогу і рятування милої ойчизни України нашої» та присилку військових підрозділів для боротьби проти росіян. Цей лист був перехоплений солдатами російського резидента О. Дашкова, що перебував при великому коронному гетьмані Сенявському. Тоді ж кошовий отаман відіслав на Правобережну Україну своїх посланців, щоб ті закликали місцевих козаків приєднуватися до запорожців. У цей час Гордієнко погрожував карою чигиринському полковнику Галагану (який перейшов під владу І. Скоропадського), якщо той буде заважати правобережцям підтримувати його та гетьмана Мазепу.

4 квітня 1709 р. розвідник Б. Шеремєтєва козак Кобеляцької сотні Полтавського полку Герасим Лук'яненко доповідав російському фельдмаршалу в Лубнах, що запорожців на чолі з К. Гордієнком близько 4 тисяч, з них лише половина озброєна вогнепальною зброєю. Згідно з іншими відомостями запорожців, які перейшли на бік Мазепи, нараховувалося «38 куренів, по 300, і по 200, і по 150 в курені». Відомо, що в результаті бою поблизу Нових Санжар 8 квітня запорожці вбили близько 100 росіян, однак і самі втратили 60 чоловік вбитими і 12 полоненими. Один із полонених козаків невдовзі на допиті у штабі Б. Шеремєтєва засвідчив, що «запорожців з кошовим до шведів пристало 6000 чоловік».

11 квітня 1709 р. 3 тисячі запорожців разом із 4-тисячним підрозділом шведської армії переправилися через Ворсклу поблизу села Соколки й вступили у бій з військами під командуванням російського генерала Рена. Тоді ж близько тисячі запорожців разом із 3 тисячами жителів Переволочної оборонялися проти переважаючих сил російських військ. Внаслідок кількох штурмів цього українського містечка «драгуны и солдаты полковника Шарфа в Переволочну [вошли], и тамо будущих запорожцев, воров и изменников, и пере-

волоченских жителей порубили и покололи многих, а другие от страха и сами в реку Ворскла бросились и тонули, а иные, которые были на лошадях, ушли, – и оную крепость всю разорили и пожгли…». Окрім того, 13 квітня близько пів тисячі запорозьких козаків не змогли утриматися у Нових Санжарах, у результаті чого росіяни «многих запорожцев и мужиков, которые показали себя в противности, порубили и покололи, а несколько живьем взяли». 16 квітнем датується лист К. Гордієнка до Карла XII з повідомленням про виконання королівських наказів, які кошовий отаман отримав через генерального писаря П. Орлика та готовність виступити з основними силами запорожців під Полтаву. Але найголовнішою поразкою для запорожців виявилася здача у травні 1709 р. після неодноразових штурмів укріплень січової фортеці. Це стало великим успіхом московських військ у ході Північної війни та значно вплинуло на розстановку сил напередодні вирішальної битви між Петром I та Карлом XII.

Напередодні Полтавської битви унтер-офіцер Роберт Петре записав у своєму щоденнику про те, що вночі 17 червня 1709 р. підрозділи шведської армії атакували російські полки, які переправлялися через Ворсклу. При цьому «запорожці підійшли до лісу й почали стріляти з своїх чудових мушкетів... Козаками командував син сестри гетьмана Мазепи – Войнаровський». Запорожці також використовувалися під час розвідувальних операцій, а також земляних робіт, зокрема копали підкопи під мури Полтавської фортеці. Відомо також те, що під час довготривалої облоги Полтави більшість запорозьких козаків було розділено серед шведських полків – по 250 вояків у кожному.

Напередодні вирішальної битви між військами Карла XII та Петра I, в ніч з 26 на 27 червня 1709 р., запорозька піхота була виставлена на флангах шведської армії, про що засвідчив у своєму щоденнику Д. Крман. Очевидець Полтавської битви також зазначив, що під час натиску російських підрозділів «між запорожцями зчинилася паніка, хаотична втеча, бо ж інакше ми натрапили б на ворожі ескадрони, що вирушали з міста на допомогу своїм». Хоча саме запорожці разом із гетьманськими козаками забезпечили відхід-втечу шведських військ до Переволочної.

Після добровільної здачі у полон 16-тисячної шведської армії на чолі з генералом Левенгауптом основні сили запорожців зуміли відійти за Дніпро, близько 1 тисячі козаків загинули під час жорстокого бою з військами Меншикова, близько 500 чоловік було захоплено до полону, а декілька сотень здалися на милість переможця. Згідно зі свідченнями шведських офіцерів, «внизу біля Дніпра росіяни влаштували полювання на збунтованих козаків. Вони заганяли їх до купи, мов худобу, не тільки чоловіків, а й жінок та дітей, що їхали з обозом… Росіяни вбивали їх на місці. Дехто пробував боронитися до останку, відчайдушно, але надаремне, інші топилися в Дніпрі». Невдовзі ще близько 300 козаків загинуло, а декілька десятків запорожців було захоплено в полон росіянами в результаті жорстокого бою поблизу переправи відступаючих шведсько-українських військ через Буг.

На Запорожжі залишилася невелика кількість козаків (1–1,5 тисяч), які продовжували вагатися стосовно того, кого ж їм підтримувати у ході Північної війни. Вони обрали собі за кошового отамана Петра Сорочинського, який також виявився прихильником гетьмана І. Мазепи. Згодом ця частина запорожців відмовилася від орієнтації на Москву й відіслала своїх представників до

Криму з пропозицією визнання протекції кримського хана. Адже в умовах Північної війни позиція Запорозької Січі набувала не лише стратегічного, але й міжнародного значення. У відповідь Петро I відправив на Запорожжя три російські полки на чолі з полковником П. Яковлєвим.

Дорогою до Січі росіяни знищили такі містечка та селища Полтавського полку як Келеберда, Переволочна, Новий і Старий Кодаки, населення яких підтримувало І. Мазепу та К. Гордієнка. Після цього, на початку травня 1709 р., була оточена, а потім розгромлена після кількаденної облоги й сама Запорозька Січ. Частина запорожців здалася в полон до росіян добровільно, але, незважаючи на це, і цих козаків також було страчено за наказом П. Яковлєва. Відомо, що московський цар надавав знищенню запорожців особливого значення, вважаючи це «надеждой неприятеля», а тому розгром Січі вважався великою перемогою, адже, на думку Москви, після цього Османська імперія відмовиться від свого бажання допомагати Карлу XII.

Очевидець розгрому Січі росіянами запорожець Стефаненко свідчив: «Учинилось у нас в Січі те, що на... московській присязі товариству нашому голови обдирали, шиї на плахах рубали, вішали та інші тиранські смерті задавали, і робили те, чого і в поганстві за древніх мучителів не водилось – мертвих із гробів багатьох, не тільки з товариства, але й з ченців відкопували, голови їм відсікали, шкури лупили і вішали». На повідомлення Меншикова про знищення Запорозької Січі московський цар Петро I відписував: «... отримали ми від вас листа, в якому оголошуєте про розорення проклятого місця, яке корінь злу і надія неприятелю була, що ми з превеликою радістю почувши, Господу, меснику злим, дякували зі стрільбою. І вам за нього дуже дякуємо, бо ця справа з перших є, якої побоюватися було потрібно».

Червнем 1710 р. датувався досить промовистий лист кошового отамана Йосипа Кириленка до І. Скоропадського, в якому новообраний отаман Запорозької Січі писав, що «московские монархы от початку козацкого народу и владения каганов козацких аж до Хмелницкого николы нам не бывали природными панами, леч ми яко сами доброволне без жадного насилия для захована прав і вольностей наших поддалися под оборону царскую, так явное тих же прав и вольностей наших видяче зламане, и ухилитися от оной, для чого не належало б Москві нам, не природнім своим и не завоеванним поддаником... братию нашу губити (виділ. – *Авт.*)».

Запорозькі козаки, які підтримували І. Мазепу та П. Орлика, взяли активну участь у війні Османської імперії з Московською державою у 1710–1711 рр. Українські дипломати, вислані Орликом до Туреччини на початку 1711 р., за допомогою французького резидента в Стамбулі Дезаєра добилися в турецького султана Агмеда III оголошення війни Московській державі. Османська армія переправляється через Дунай і підходить до Пруту в районі молдавського містечка Фальчі. Своєю чергою, московська армія з метою завоювання придунайських князівств рухалася від прикордонних Сорок до тогочасної столиці Молдавії міста Ясси. У зв'язку з цим багато істориків зазначало, що т. зв. Прутський похід Петра I мав за мету утворення такого собі «Орієнтального царства», тобто великої православної імперії на теренах колишньої Візантії. Однак не так сталося, як гадалося.

Влітку 1711 р. війська українського гетьмана Орлика брали участь на стороні султана в битві між турецькою та російською арміями на річці Прут поблизу молдавського містечка Станілешті. 8 липня відбувся бій, який закінчився великою поразкою росіян. Об'єднані підрозділи турків, татар, шведів та українців вдалим маневром швидко оточили московських стрільців, які навіть не встигли як слід утворити оборонний табір. Після цього союзницькі війська без перешкод звели навколо війська Петра I земляні вали, на яких було встановлено гармати. Бомбардування деморалізованої російської армії тривало в ніч з 9 на 10, а також протягом усього дня 10 липня. У результаті цього було вбито близько 3 тисяч московських воїнів. Якби турецьке командування не наказало припинити вогонь, російська армія була б вщент знищена. У штабі Петра I, готуючись до полону, почали палити секретні документи. Пізніше цар згадував, що під Прутом «майже так не трапилося, як з шведами під Полтавою».

Треба наголосити на тому, що близько 7 тисяч українських козаків під керівництвом П. Орлика та К. Гордієнка відіграли досить суттєву роль у перемозі Османської імперії, Шведського королівства та Кримського ханства над московитами й таким чином відплатили своїм ворогам за поразку під Полтавою. Щоб уникнути ганебного полону, Петро I за порадою своєї дружини Катерини наказав зібрати гроші та відправив свого урядовця П. Шафірова для таємних переговорів із великим візирем Балтаджі Мегмед-пашею. Той мав підкупити великого візира й підписати з турками мирну угоду на будь-яких умовах, лише б випустили залишки російської армії на чолі з царем з полону-оточення. Як засвідчують окремі джерела, за 850 кілограмів золота тогочасний османський прем'єр-міністр погодився зняти облогу.

Отже, в липні 1711 р. поблизу Прута між Османською імперією та Московською державою був підписаний т. зв. Прутський мирний договір, за яким московити віддавали туркам Азов, а також мали знести низку новозбудованих фортець у Приазов'ї та Нижньому Подніпров'ї. Питання про політичний статус України стало одним із головних під час переговорів – московський цар змушений був «відняти від неї руку» на користь гетьмана Пилипа Орлика та кошового отамана Запорозької Січі Кості Гордієнка.

Бібліографія

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ, 2003.

Чухліб Т. Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби гетьмана Івана Мазепи. Київ, 2009.

Чухліб Т. Булава проти Скіпетра. Україна у Великій Північній війні 1700–1721 рр. Київ, 2019.

Тарас ЧУХЛІБ

Як Москва намагалася перекрити торговий шлях через українські землі задля здобуття виходу в Чорне море на початку XVIII ст.?

Як історикам, так і всім, хто цікавиться часами, коли гетьманом України був Іван Мазепа, а при владі в Росії перебував Петро I, відомо про зусилля цього царя пробитися на Чорне море, про здійснені ним при значній підтримці українських сил походи на Азов, завоювання цього міста та будівництво Азовського флоту. Але досягнення цих цілей мало невелике стратегічне значення, бо не вирішували основного завдання – здобуття виходу до Чорного моря, адже на шляху російських кораблів знаходилися турецькі укріплення, які контролювали Керченську протоку. А тому, коли Москва була вимушена скоритися бажанню своїх союзників укласти мир з Османською імперією, вона, не маючи потенціалу для самостійного ведення війни, здійснювала довготривалі зусилля заради того, аби досягнути своєї мети дипломатичним шляхом.

При цьому поза увагою навіть фахівців залишився важливий аспект, а саме – зв'язок відкриття морського шляху з Азова до турецьких берегів із сухопутним шляхом, часто званим волоським, який традиційно сполучав Москву з Туреччиною і проходив через українські терени. Саме цей сухопутний шлях мав неабияке значення для економіки та політики Війська Запорозького, і саме його намагалася ліквідувати російська верхівка заради виходу в Чорне море. Отже, розглянемо, в чому полягав згаданий зв'язок і якими методами діяло російське керівництво, яким чином, не застосовуючи військову силу, намагалося пробити шлях для своїх кораблів, нехтуючи інтересами України.

Ще перед укладенням перемир'я з Туреччиною в 1699 р. російська сторона заявляла представникам цісаря (як союзника) та султана, що необхідною умовою миру є відкриття торгового шляху через Чорне море для її кораблів. При цьому на першому місці згадувалася сухопутна торгівля, яка мала функціонувати разом із морською. Але оскільки ці вимоги не були підтримані Австрією та рішуче заперечувалися турецькою стороною, то надалі, як до, так і після підписання Константинопольського договору 1700 р., Москва домагалася дозволу своїм торговим суднам з'являтися на Чорному морі лише на двосторонніх перемовинах із Портою і з усе новими аргументами на свою користь. Ці перемовини тривали роками аж до радикальної зміни міжнародної ситуації, що склалася після Полтавської битви. Вони не приносили Росії суттєвих успіхів, а тому її представники намагалися підшукувати все нові аргументи, які б змусили владу Османської імперії піти на поступки.

Російський посол Омелян Українцев, який їздив до Туреччини задля укладення мирного договору, зробив кілька спроб домогтися домовленості щодо плавання російських кораблів по Чорному морю. Варіант договору з торговою статтею про сухопутну та морську торгівлю О. Українцев передав туркам у грудні 1699 р. У квітні 1700 р. турецька сторона двічі рішуче відкидала пропозицію посла про морську торгівлю, а тим паче про російські судна, наполягаючи на сухопутному сполученні. На початку травня царські представни-

ки говорили про невигоди поїздок торгових людей сухопутним шляхом, однак турки на поступки не йшли. Справа про торгову угоду відкладалася.

Наступного 1701 р. до Туреччини приїжджав російський посол Дмитро Голіцин уже задля підтвердження укладеного миру. Коли цей посол порушував питання про дозвіл російським кораблям вільно плавати по Чорному морю, на зустрічах із великим візиром та реїс-ефенді, то представники Порти цілком заперечували таку можливість, а натомість пропонували московським купцям перевозити свої товари на турецьких суднах та розвивати торгові зв'язки суходолом.

Питання про торгівлю з Туреччиною актуалізувалося і протягом кількох років обговорювалося на найвищому дипломатичному рівні у зв'язку з пограбуванням у червні 1701 р. підданих турецького султана грецьких купців запорозькими козаками. В лютому 1702 р. І. Мазепі адресувалося царське розпорядження, згідно з яким він мав заявити турецькому посланцю в Батурині, що пограбування сталося через те, що купці відхилилися від традиційного торговельного шляху, і що російська сторона не може зупинити запорозьке свавілля. Натомість пропонувалося, аби піддані султана їздили торгувати в Азов. В липні того ж року, в Яссах, московський посол Петро Толстой, який їхав до Туреччини як постійний представник царя, повторив пропозицію про торгівлю з султанськими підданими в Азові волоському господарю Костянтину Дуці. Однак господар зазначив, що волоським купцям до того міста їздити задалеко і небезпечно, а отже, й неможливо.

У листопаді 1702 р., уже в Туреччині, в розмові з представником Порти Александросом Мавркордатосом російський посол причиною пограбування греків визначав відхилення від давнього шляху, обіч якого – у степах на них чигали розбійники, називаючись запорожцями. А в квітні 1704 р., коли П. Толстой запропонував туркам додати до мирного договору положення про торгівлю «по землі й по морю» (по морю – царськими підданими на своїх суднах), він протиставляв морську торгівлю сухопутній. На зустрічі з великим візиром Морали Дамат Хасан-пашею посол говорив, що до цього торгівля, яку вели греки суходолом, була незначною, натомість морським шляхом вона мала набути іншого – значно більшого обсягу, стати прибутковою для обох сторін. При цьому завдяки інструкціям, які надходили П. Толстому від царського уряду, можна дійти висновку, що насправді Москва не так прагнула отримати зиск із торгівлі з Туреччиною, як мала на увазі вихід своїх кораблів на море, що мало стати кроком до стратегічної мети – виходу у Світовий океан, втручання у велику міжнародну політику. Заради того, аби російські кораблі лише з'явилися на Чорному морі, посол міг піти на значні поступки Порті.

Коли ж минуло два роки і сталося друге пограбування запорожцями купців-греків із Туреччини, позиція Росії стала жорсткішою. В серпні 1706 р. П. Толстой отримав вказівки від боярина Ф. Головіна щодо російської позиції на переговорах. Він мав заявити, що задля уникнення купецьких збитків через війну зі шведами та незгоди з поляками цар уже 5 років тому заборонив вести торгівлю сухопутним шляхом, який проходив українськими теренами; що купцям оголошували, аби вони їхали безпечними морським та сухопутним шляхами на Азов. При згоді їхати до Азова цар обіцяв звільнити купців від податків на 7 років.

Реалізовуючи московські настанови, П. Толстой на перемовинах із великим візиром Чорлулу Дамат Алі-пашою та А. Маврокордатосом, які відбулися у вересні 1706 р., звинуватив самих купців у необережності та запропонував, аби Порта взагалі заборонила підданим султана користуватися тим шляхом, а натомість говорив про безпечні шляхи до Азова морем та суходолом. Тоді А. Маврокордатос відповідав, що султан забороняє їздити до Азова і якщо цар не дозволить купцям їздити традиційним шляхом через волоську землю, то торгівля «мимоволі» припиниться. На це П. Толстой заявив, що Росія не потребує жодних товарів із османських володінь, бо купці з Туреччини приїжджають лише для купівлі хутра та інших товарів. І що вона від припинення торгівлі не постраждає. А якби султан дозволив торгувати через Чорне море, то в його володіння надійшло б чимало речей, які використовуються для будівництва морських суден: заліза, пеньки, смоли, сала тощо. Азов натомість жодних товарів не потребує, окрім вина, сухофруктів і паперу. Тому посол радив Порті уважно розглянути цю справу.

У 1707 р. проблема пограбування купців, а також питання про торгові шляхи обговорювалися під час двох зустрічей П. Толстого з представником великого візира Ніколаосом Маврокордатосом. У червні посол наполягав на тому, що спочатку треба вирішити проблему торгової статті, а вже потім залагодити питання про збитки купців з обох сторін. Він знову пропонував суворо заборонити всім підданим султану купцям прямувати до російських земель давнім сухопутним шляхом, який небезпечний, а замість того спрямувати їх до Азова. У відповідь представник Порти зауважив, що купці «російського народу» завжди безпечно приїжджають до турецької столиці, що свідчить про безпеку тієї дороги, а до Азова султан їздити не дозволяє. Отже, османська верхівка не хотіла жодних змін у питанні торговельного сполучення з Росією, що аж ніяк не влаштовувало Москву. Тому П. Толстой ще раз вдався до заяви, яка, певно, на його думку, мала стимулювати Порту до поступливості. Він сказав, що при султанській забороні їздити до Азова й при царській забороні користуватися шляхом через волоську землю «між цими обома імперіями торг бути не може».

На другій зустрічі з Н. Маврокордатосом – у грудні – П. Толстой знову говорив про бажання царя, аби султан заборонив своїм підданим купцям їздити через волоську землю через небезпеку від розбійників і наказав їм торгувати в Азові, а також зазначав, що важливою причиною царської заборони є неузгодженість статті про торгівлю, що свідчить про невизначеність дороги, якою мають їздити купці. А оскільки Порта ігнорувала ці пропозиції, то посол закидав їй небажання розвивати торгівлю між сторонами, «яка суть плід миру». До негативу щодо волоського шляху цього разу російський представник додав аргумент про перевезення цим шляхом султанськими підданими шведських невільників, викрадених в українських містах. І задля привабливості московської позиції заявляв, що з товарів купців султана, які їздитимуть до Азова, цар наказав не брати податків протягом кількох років.

Окрім уже описаних дипломатичних спроб, російський цар вжив низку інших заходів, неузгоджених із Туреччиною, котрі, вочевидь, за його розрахунками мали підштовхнути Стамбул до поступок щодо виходу російських суден на Чорне море. В 1701 р. він дійсно видав заборону не пропускати греків

та інших купців сухопутним шляхом до Москви та інших міст. У 1702 р. цар наказав відправити завантажений хутром та іншими товарами корабель «Благое начало» з Азова до Туреччини. Однак корабель було затримано біля Керчі, звідки він, після тритижневого очікування дозволу зі Стамбула на подальше плавання, був змушений повернутися назад. У 1704 р. Петро I розпорядився спробувати удачі ще раз, наказавши відправити до турецької столиці корабель «Соединение» з товарами, але це плавання не відбулося.

Цікавою є й історія з поїздкою до Стамбула купецької ватаги на чолі з калузьким купцем Іваном Кадміним. У 1702 р. цар надав цьому купцю проїжджу грамоту на постійні поїздки з Азова до Царгорода і назад із зазначенням, що купець може подорожувати на своїх суднах або на найнятих. Такий запис варто сприймати як приховане ігнорування Петром I позиції Стамбула, адже згоди на плавання не на турецьких суднах Порта не надавала. Врешті й ця проба була провальною. Купець прибув до турецької столиці морем і так само мав повертатися назад. Однак на той час позиція османського керівництва стала ще жорсткішою, і воно не дозволило купцю пливти до Азова навіть на найнятому судні, остерігаючись того, щоб фахівці з навігації та військової справи, які могли бути серед купців із Російської держави, не збирали потенційно небезпечну для Туреччини розвідувальну інформацію. Вже наступного року І. Кадміна відправили назад на кораблі до Галаца, а далі він їхав суходолом.

Самостійну значну активність у пошуку варіантів для появи російських суден на Чорному морі виявляв особисто П. Толстой. Прислухавшись до ідеї представника Рагузької республіки Луки Барки, який радив розвивати торгівлю з Азовом через отримання дозволу на плавання турецьких двох-трьох суден туди й назад, у 1702 р. посол відправив до Азова корабель з іншою людиною, яка йому сприяла – купцем Савою Рагузинським. Таким способом посол хотів привчити турецьку сторону до думки про існування морських зв'язків із Росією. У 1704 р. С. Рагузинський вирушив до Азова ще раз. Корабель був найнятий ніби П. Толстим і віз ніби дарунки його брату, а насправді на ньому були товари купця, який і заплатив за перевезення. Того року посол, як йому здавалося, був близький до легалізації своєї основної мети, домовившись з уповноваженим султана про подорож до Стамбула трьох торгових кораблів, на одному з яких мав перевозитися вантаж для самого П. Толстого. Однак великий візир Морали Дамат Хасан-паша цю домовленість скасував, заявивши, що московські кораблі не будуть плавати по Чорному морю. Всього, чого домігся П. Толстой, то лише відправки в 1707 р. ще одного судна до Азова від свого імені, а з товарами С. Рагузинського.

Вочевидь тому, що царський указ 1701 р. виявився мало дієвим, російський посол знову й знову піднімав перед своїм урядом питання про заборону сухопутної торгівлі, що, на його думку, мало сприяти вирішенню проблеми торгівлі морем. А такий пропонований ним спосіб дій можна розцінити як прихований тиск на османський уряд. У 1703 р. П. Толстой інформував Москву про приїзди до Туреччини багатьох греків зі значною кількістю товарів, зокрема, соболів. Посол вважав, що якби греки не везли цих товарів суходолом, то турки мусили б відкрити морський шлях до Азова, бо ті товари були для них необхідними. Наступного 1704 р. він писав до свого керівництва, що було б краще, якби торгові люди до турецької столиці «через землю нині не їздили, допоки

торгова справа звершиться». При цьому уточнював, що тими торговцями були люди «з України, черкаси». У 1707 р. П. Толстой представив цілу низку аргументів за заборону сухопутної торгівлі, серед яких найважливішим видається той самий аргумент про більшу схильність до укладення турками статті щодо торгівлі в Азові, якби до них не везли товарів через волоську землю.

Після Полтавської битви та після того, як на теренах, підвладних Стамбулу, опинилися Карл XII та І. Мазепа, питання про російсько-турецькі домовленості щодо торгівлі поступилися місцем більш гострим проблемам, хоча ще в серпні 1709 р. Москва розпоряджалася, аби П. Толстой домагався дозволу російським торговим кораблям плавати Чорним морем. Правда, це треба було робити, якби турки наполягали на розвитку торговельних відносин. Питання ж про торгову угоду відкладалося на майбутнє.

Врешті, крапку в домаганнях російської сторони було поставлено на полі бою – її поразкою в Прутському поході. За умовами нового договору Петро І повернув Туреччині Азов та ліквідував Азовський флот. А в окремій статті угоди говорилося про торгове сполучення, яке мало бути лише сухопутним: «Купцям, як царської величності підданим в Турецьку державу, так і султанової величності підданим в Російську державу сухим шляхом приїжджати і від'їжджати, і торгувати свободу мати».

Бібліографія

Енглунд П. Полтава: розповідь про загибель однієї армії. Харків, 2009.

Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західньоевропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988.

Наливайко Д. Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ, 1998.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2011.

Павленко С. Іван Мазепа. Київ, 2003.

Станіславський В. Запорожжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. Київ, 1998. С. 176–189.

Станіславський В. Сухопутний торгівельний шлях через українські землі до Туреччини і спроби Москви вивести свої судна на Чорне море: позиції та методи діяльності російської дипломатії // Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси. Київ, 2018. С. 343–367.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Т. 3. Київ, 1991.

В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ

Як змінилося державне життя в Україні після Полтавської битви 1709 р.?

Насамперед перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля восени 1708 р. неймовірно посилив недовіру Петра I до козацької старшини. Отож, скажімо, зважившись на генеральний бій зі шведами під Полтавою, цар повідомляє про своє рішення всім російським командирам, але ось з таким красномовним застереженням: «Объяви о сем гетману, но только то, что к нему писано, с чего посылаю к вам копию, а что атаковаиіе непріятеля от нас будет, не объявляй, дабы не пронеслось, но секретно сіє дело держи».

Хоча справедливості заради треба сказати, що, попри позірну довіру Петра I до Івана Мазепи, ще у червні 1708 р. він розпорядився приставити до гетьмана свою довірену особу – стольника Федора Протасьєва, доручивши «всегда быть при нем, господине гетмане, и когда б он, гетман, в поход с войском пойдет, идти с ним, не остався».

З огляду на перехід Мазепи на бік Карла XII, покладене на нього завдання Протасьєв не виконав, отож у першій половині 1709 р. вже при новому українському регіментарі, Іванові Скоропадському, в статусі «міністра», приставленому «как бы для надзирания его, гетмана, поступков», бачимо підполковника князя Василя Долгорукого. Щоправда, невдовзі князь отримав призначення їхати послом до Данії й при гетьманському уряді з'явився ближній стольник Андрій Ізмайлов.

Відразу після Полтавської битви було й офіційно оформлено існування нової контрольної інституції. Указ царя від 18 липня 1709 р. закріпив існування при гетьманові інституту царського резидента, в обов'язки якого покладалось і слідкувати за переміщенням запорожців на кордонах Гетьманату, і контролювати зовнішньополітичні акції гетьмана, і наглядати за дотриманням останнім процедури призначення на старшинські посади та звільнення з них. Видана ж 27 липня таємна інструкція зобов'язувала резидента «смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и старшине, и в полковниках никакой шатости к измене и возмущению народу не было и разведывать того накрепко всякими способами».

Для запобігання «зради» резидентові дозволялось у разі потреби використовувати два піхотні полки російської армії, введені до нової гетьманської столиці Глухова восени 1708 р., а також інші драгунські полки, розквартировані в Україні. Особлива увага зверталась на виявлення «в разговорах и во всяких обхождениях, кто из старшины и из казаков к стороне великого государя доброжелательны и какого уряда достойны». Надалі повноваження резидентів уточнювались і доповнювались. Вельми показовим у контексті функціонування тогочасної пропаганди як одного з важливих елементів наступу на українську автономію була норма таємної інструкції 1718 р., що зобов'язувала резидента серед іншого й таке: «Со временем и пристойным образом внушать народу малороссийскому, что царское величество содержит их при милости своей при данных им привилегиям, а что им от полковников и старшины бывают тягости, то чинят они собой, о том царскому величеству

не ведомо», інакше він обов'язково «их милостиво оборонил бы». Тобто, мова йшла про навіювання мешканцям Гетьманщини думки про те, що причиною погіршення економічного становища, залучення козацтва до виснажливих воєнних походів, зростання витрат на утримання царських військ і звуження прав місцевого люду (наприклад, на свободу господарської діяльності), нібито викликане не тривалою війною Петра І зі Швецією та намаганнями центральної влади ігнорувати автономні права мешканців, а винятково утисками з боку гетьмана і старшини. Не менш важливим було й те, що вихід із прикрих обставин життя рекомендувалось шукати в нехтуванні своєї місцевої влади та зверненні через її голову напряму до царя та його представників в Україні.

Запровадження інституту резидентів не лише ставило гетьманський уряд під контроль царської влади, а й суттєво обмежувало його повноваження, породжувало відчуття двовладдя. Появу царського представника в гетьманській резиденції українське суспільство зустріло негативно. В лютому 1710 р. київський генерал-губернатор Д. М. Голіцин доносив канцлеру, що гетьманський посланець до Москви в розмові з колишнім чигиринським сотником Невінчаним, крім інших «крамольних» речей, говорив і таке: «Что наши и за вольности? Министр, который при гетмане, всякое письмо осматривает».

Варто наголосити, що діяльність царських резидентів, спрямована на приниження гетьманської влади, була генетично пов'язана з офіційним курсом Російської держави, сформульованим у 1710 р. київським генерал-губернатором князем Д. М. Голіциним: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом… Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будут приходить с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться».

Нова урядова програма щодо України передбачала також активну кадрову політику. Скажімо, київський генерал-губернатор пропонував звільнити зі старшинських урядів козаків, «которые были в измене и произвести на их место тех, которые хотя малую службу государю показали». Крім того, він вважав доречним, щоб «во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом, если будут несогласны, то дела их все будут нам открыты». Зокрема, він пропонував змістити з полкових урядів полтавського і корсунського полковників. На потребу кадрових змін у старшинському корпусі Гетьманату звертав увагу уряду фельдмаршал Б. П. Шереметєв, який радив негайно звільнити відразу чотирьох полковників – стародубського, лубенського, ніжинського та прилуцького. А стольник Ф. Протасьєв пропонував власні кадрові зміни в Полтавському, Гадяцькому та Ніжинському полках.

Але в умовах загострення взаємин із Туреччиною такі втручання у внутрішні справи Гетьманату видавалися російському урядові «непристойными и небезопасными». До того ж, як зазначав Г. Головкін, «не знаем заочно, кого на их место определить добрых и верных». Примирення з Туреччиною, яке нейтралізувало загрозу російським інтересам із південного та південно-західного напрямів, дало змогу царській адміністрації бути радикальнішими у взаєминах із Україною. Насамперед було узаконено втручання російських представників у кадрову політику Гетьманату. Царський уряд від 22 січня 1715 р.

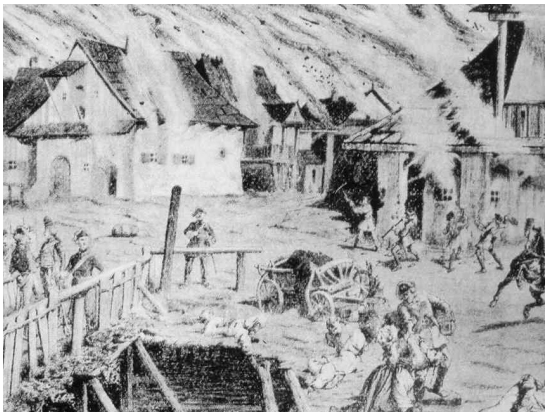

Руйнування військами О. Меншикова Батурина

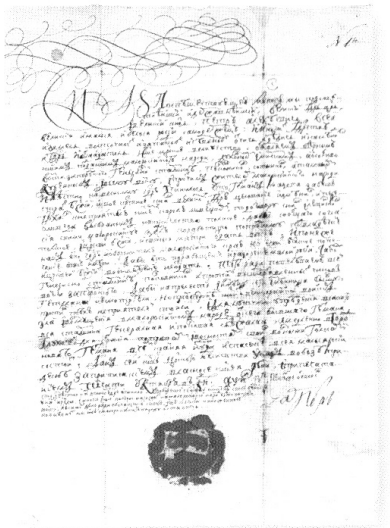

Грамота Петра I з викляттям Мазепи

встановив такий порядок заміщення старшинських вакансій, який дозволяв російському резидентові контролювати цей процес. Насамперед гетьман мав змістити з урядів старшин, «которые были в какой измене». При заміщенні вакансій полковники, полкова старшина та сотники могли вибрати лише 2–3 претендентів на уряд («людей заслуженных и неподозрительных в верности»), і вже з них гетьман проводив призначення, «усматривая, кто из них к тому уряду годнее быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности».

Але навіть такий, вкрай поблажливий до інтересів Москви, указ часто-густо порушували представники… саме владних структур Російської держави. Нехтуючи нормами нею ж установленого закону, російська влада призначала на старшинські посади в Україну своїх довірених осіб прямими указами та вказівками Кабінету Петра I й Сенату. Нерідко гетьман дізнавався про нове призначення на старшинську посаду вже після публікації відповідного указу в Москві та Петербурзі. Саме таким чином урядом було призначено генерального суддю І. Чарниша, на полковництво – М. Милорадовича, на сотництво – Ф. Требинського, Г. Милорадовича та багатьох інших. У 1719 р. вперше на полковий уряд Гетьманату призначили російського офіцера – сина царського вельможі й зятя українського гетьмана Петра Толстого.

Аби максимально мобілізувати ресурси на потреби військового відомства, Петро I ще до Полтавської битви 1709 р. розпочинає своєрідну «заповідну» війну з власним купецтвом, впровадивши цілий реєстр так званих «заповідних товарів», торгівля якими стає винятковою державною монополією. На терени Гетьманату укази царя про «заповідні товари» поширилися 6 квітня 1714 р., коли Сенат видав указ, яким законодавчо закріпив заборону на вивіз з України лою, пеньки, юхту, поташу, смольчугу, воску, конопляної олії, льняного сім'я, щетини, клею, ревеню, смоли, кав'яру. Київський генерал-губернатор Д. М. Голіцин у листі до гетьмана повідомляв про механізм реалізації нового закону: «С *общаго с Вашего Превосходительства согласія велено мне в пристойных*

местах учредить заставы, чтоб конечно никуды инуды, токмо в пристани его царского величества, стоящія на Балтическом море, помянутые товары возили». За порушення закону передбачалося суворе покарання аж до конфіскації всього майна купця на користь царської скарбниці.

У наступні роки список заборонених до вивозу товарів невпинно зростав. Паралельно з цим офіційний Петербург забороняв ввіз панчіх і «*каразей*», золотих і срібних ниток, шовкових тканин, німецької парчі, вовняних сукон, полотна, тютюну, гральних карт тощо.

Як свідчать історичні матеріали початку XVIII ст., боротьба української влади і місцевих купців з накладеними Москвою обмеженнями проходила як у намаганнях нелегально обійти накладені царським урядом заборони, так і легально добитися їх відміни, принаймні в найбільш безглуздих заборонах – як то, наприклад, заборону на провезення свинячого сала чи м'яса в невеликих кількостях на прохарчування в дорозі. Зокрема, вже в травні 1714 р. російський канцлер Г. Головкін у листі до І. Скоропадського з неприхованим роздратуванням констатував, що українські купці з багатьма забороненими до вивозу товарами все ж знаходять засоби, щоб вивезти їх на західноєвропейські ринки, а тому, на його думку, варто було «*в пристойных местах на границах поставить заставы*».

Особисту відповідальність за дотримання в Україні закону про «*заповідні товари*» цар Петро І поклав на київського генерал-губернатора, отож той також вельми переймався цією проблемою, оскільки до нього доходила інформація, що «*многіе товары увозят за границу*», а це могло «*быть взыскано на мне*». Генерал-губернатор зі свого боку наполегливо радив гетьману «*прислать персону добрую, кому ехать по Днепру и по Десне и по иным пристойным местам, и указы объявлять с посланым моим обще, чтоб торговые люди с заповедными неуказными товари воровски мимо больших шляхов за границу никуда не отъезжали*».

При реалізації законів про «*заповідні товари*» в Україні виникли додаткові проблеми, що не були характерними для російської практики, а випливали з недостатньої конкретизації зазначених указів, а також відмінностей, які існували між тогочасними українською та російською мовами. Зокрема, з поданих 1718 р. гетьманом Скоропадським на ім'я царя пунктів про різні першочергові потреби українського населення серед іншого читаємо й таке: «*Тут же предкладаю Вашому Величеству лихо українських купців, яке їм діється... коли хто з тих українського народу купців, їдучи за границю, візьме для свого прохарчування свинячого мняса, яке у нас називається салом, то через те, що лій по-великоруськи теж називається салом і є заповідним товаром, се теж заставщики від тих людей через саму назву відбирають*». Зважаючи на такі надужиття царської адміністрації, гетьман прохав, аби центральна влада законодавчо вирішила цю проблему і «*купцям, їдучи за границю [...], можна було брати і згадане сало*».

Бібліографія

Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008.

Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998.

Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001.
Горобець В. Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків, 2017.
Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ, 1998.
Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків, 2016.
Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017.
Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. Київ, 1996.
Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. Київ, 1997.
Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996.
Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.
Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. Київ, 1929. С. 253–425.
Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 2. Київ, 1926. С. 84–171.
Сагановіч Г. Нарыс гистории Беларусі ад старажытнасцы до канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001.
Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995.
Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. друге. Київ, 1995.
Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. Київ, 1994.
Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999.
Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. Київ, 2011.
Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина І: 1654 рік. Львів, 1996.
Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. Київ, 2003.
Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010.
Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 р. Нью-Йорк, 1954.
Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934.

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Від чого намагався застерегти європейських лідерів гетьман в екзилі Пилип Орлик?

Пилип Орлик, державний і політичний діяч, дипломат, полководець, публіцист, поет, полеміст, без сумніву, належить до найбільш яскравих постатей не лише української, а й загалом європейської історії першої половини XVIII ст. Людина, наближена до легендарної особистості епохи – гетьмана Івана Мазепи, людина, що вільно спілкувалася з верховниками багатьох країн Західної та Центральної Європи, турецькими султанами й кримськими ханами, що тримала в своїх руках важелі європейської дипломатії, велична за своїми замислами й трагічна за своєю долею, – таким постає український гетьман в екзилі у спогадах та листуванні сучасників, із сторінок документальних джерел, у зразках своєї епістолярної спадщини, у працях не одного покоління науковців.

Народився він 11 (21) жовтня 1672 р. в с. Косут, розташованому в Ошмянському повіті Віленського воєводства (територія сучасної Білорусі), в родині Степана Орлика, шляхтича, що належав до литовсько-польської гілки старовинного чеського баронського роду. Історики припускають, що в межах Великого князівства Литовського представники цього роду вимушено опинилися під час Тридцятилітньої війни, що прокотилася Європою, зірвавши з насиджених місць значні маси населення втягнених у кривавий вир країн. Його мати Ірина, очевидно, походила з православного литовського роду Малаховських-Володкевичів.

У Литві, в родовому маєтку батька, який загинув у грудні 1673 р. під Хотином, щойно сину виповнився рік, пройшли його дитячі роки. Невідомо, в яких традиціях виховувався маленький Пилип, які чинники впливали на формування його характеру й світогляду, але неважко припустити, що саме в родинному колі закладалися ті світоглядні та особистісні підвалини, які згодом повною мірою розкрилися на обраній ним життєвій стезі. Щедро обдарований від природи юнак навчався спочатку у Віленському єзуїтському колегіумі, а згодом, по переїзді родини в Україну, у Києво-Могилянській академії. Очевидно, саме в стінах цього навчального закладу, під впливом волелюбних традицій і пієтету перед героїчним минулим козацької держави, який прищеплювався студентам викладачами, зароджується в серці юнака віддана любов до своєї нової батьківщини.

Широка освіченість Орлика, його інтелектуальний рівень простежуються вже в його ранніх літературних творах, зокрема, панегірику «Алцід Російський» (Вільно, 1695) та поетичній збірці «Гіппомен Сурмацький» (Київ, 1698). Існує припущення, що саме на їх сторінках вперше були апробовані наріжні принципи майбутньої політичної програми українського гетьмана.

Службова кар'єра молодого випускника Києво-Могилянської академії розвивалася напрочуд блискавично. Швидко просуваючись службовими сходинами, Пилип Орлик 1706 р. обійняв одну з найвищих в урядовій ієрархії Лівобережного гетьманату посад – генерального писаря Генеральної військової канцелярії. На цей час він був уже найбільш наближеною до гетьмана особою,

якій Мазепа беззастережно довіряв свої найпотаємніші задуми, зокрема, щодо повернення незалежності Української держави шляхом прийняття протекції шведського короля.

Між тим наближалася Полтавська катастрофа, яка кардинально змінила плин життя впливового генерального старшини. Позаду залишилася Україна, звичне коло обов'язків, отримані за бездоганну службу маєтки під Ніжином, на Стародубщині, Чернігівщині, Полтавщині, рангові маєтності в Галичині. Попереду були надії на близьке визволення батьківщини і їх крах, десятиліття злиднів і поневірянь на чужині (у 1709–1714 рр. він перебував у Бендерах; пізніше (1715–1722) – у Швеції, Братиславі і Кракові, з 1729 по 1742 р. – у межах турецьких володінь).

У вересні 1709 р. внаслідок тяжкої хвороби обірвалося життя І. Мазепи. Через деякий час російський цар Петро І гетьманом України затвердив І. Скоропадського. Однак ця кандидатура не вдовольняла не лише українських емігрантів, а й значну частину їхніх прибічників в Україні. 5 квітня 1710 р. під Бендерами відбулась загальна козацька рада, на якій гетьманом було обрано Орлика. Безперечно, в цьому рішенні старшини і запорожців тісно поєдналися і розуміння тієї складної ситуації, в якій опинилася українська політична еміграція на чужині після втрати володаря гетьманської булави, і та популярність, якою користувався в її колах генеральний писар як досвідчений урядовець, що, як ніхто інший, найкраще міг наслідувати традиції державотворчої політики свого попередника. Разом з тим, існує достатньо документально підтверджених свідчень, що П. Орлик довго вагався, перш ніж прийняти відповідальне рішення. Адже він прекрасно усвідомлював всю складність і трагізм для долі української державності тих незворотних процесів, що започаткувалися після Полтави в курсі російського двору.

Орлик розумів, що досягти будь-яких позитивних результатів у тогочасних реаліях було неможливо без вироблення чіткої програми дій як на найближчу, так і більш віддалену перспективу. Вперше основні постулати його майбутньої політичної доктрини були озвучені вже в жовтні 1709 р. в «Покірному меморіалі запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції». У цьому документі наголошувалося на необхідності обрання нового гетьмана; обумовлювалися умови, за яких таке обрання ставало можливим; висувалися вимоги до шведського короля підтвердити готовність Швеції збройно протистояти Російській державі, допоки «руський народ не вернеться до колишньої своєї свободи», а в разі укладення миру зберегти територіальну цілісність суверенної Української держави; наголошувалося на необхідності союзу Шведської корони з Туреччиною.

Відразу ж після проголошення рішення Бендерської ради новообраний гетьман оприлюднив документ під назвою «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького. Між ясновельможним Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах».

Без сумніву, цей документ із повним правом можна віднести до найвизначніших пам'яток української суспільно-політичної та правової думки ран-

нього нового часу. За своїм змістом він значно різнився від поширеної в юридичній практиці тогочасся форми угод, оскільки стосувався не стільки убезпечення незалежності Української держави з зовнішнього боку, скільки регламентував на досить тривалий час життєво важливі питання внутрішнього функціонування національного державного організму. Виклад основних принципів Орликової концепції побудови держави містився в 16 параграфах цього законодавчого акту. Вони полягали у встановленні в Україні суспільно-політичного ладу у формі станової гетьманської монархії парламентського типу з чітким розмежуванням владних функцій і визначенням кола обов'язків і повноважень гетьмана та Генеральної ради; колегіальної форми правління на всіх рівнях і виборності усієї державної адміністрації; виведенні православ'я у ранг державної релігії з визнанням окремішності української православної церкви; визначенні державних кордонів України згідно зі Зборівським договором 1649 р. та гарантуванні їх недоторканості й державного суверенітету країни; регламентації фінансової й господарської сфер; упорядкуванні митної та податкової систем, порядку ведення судочинства тощо.

У преамбулі документа обґрунтовувалася ідея самостійної й незалежної Української держави, коротко викладалася історія її взаємин із сусідніми країнами та національно-визвольних змагань українців, підкреслювалася тяглість національного державотворчого процесу, на основі широкого апелювання до традицій Війська Запорозького та політичної практики Богдана Хмельницького, виправдовувалася ідея опертя на іноземну військову силу для визволення України з-під царського скіпетра та визнання шведського короля гарантом її державної самостійності.

«Пакти й конституції» регламентували відносини між суспільними станами, порядок використання державного (відповідно і полкових) скарбу; забезпечення вольностей козацьких дружин, вдів та дітей; проведення генеральної ревізії маєтностей; підтверджували права та привілеї українських міст, зокрема Києва. Окремими пунктами забезпечувався особливий статус Запорожжя, висувалися вимоги зруйнування всіх збудованих, за розпорядженням царського уряду, військових укріплень на його території та гарантування прав і вольностей козацтва. Закінчувався документ присягою нового українського володаря, якою, по суті, закладалися програмні засади майбутньої діяльності гетьманського уряду і особисто гетьмана як гаранта безпеки і безперебійності функціонування найважливіших сфер державного організму.

Акумулювавши в собі досягнення української суспільно-політичної думки другої половини XVII–XVIII ст., документ 1710 р. продемонстрував спроможність тогочасної української політичної еліти до вироблення й прийняття конструктивних політичних рішень, виведення ідеології національного державотворення на новий якісний рівень. На жаль, історія розпорядилася таким чином, що жодного із положень «Пактів і конституцій» гетьманові (за винятком надзвичайно короткочасної апробації на теренах Правобережної України у 1714 р.) так і не довелося втілити в життя. Проте поява цього документа засвідчувала цілковиту впевненість П. Орлика в короткоплинності еміграційного періоду в діяльності його уряду й швидкому визволенні об'єднаної під його булавою вітчизни.

Для П. Орлика як державного діяча насамперед були характерними широта політичного мислення, тверезість розрахунку, відчуття політичного пульсу тогочасся, вміння вміло маніпулювати суспільними настроями для забезпечення власних інтересів. Від самих початків свого перебування на гетьманській посаді він з метою реалізації своїх цілей починає впевнено застосовувати метод, яким особливо широко послуговувався в майбутньому, – намагається переконати сторону, в допомозі якої на даний момент зацікавлений, у тому, що позитивне розв'язання українського питання насамперед знаходиться у сфері її політичних інтересів. Подібним чином він діє в 1710 р., готуючи велике національно-визвольне повстання в Україні; для успіху його намагається втягнути у шведсько-московське протистояння Туреччину, залучити на свій бік кримського хана, веде переговори з молдавським господарем, розгортає дипломатичну діяльність на Сході. Подібну методу застосовує український гетьман у відносинах із Карлом XII та Станіславом Лещинським. До неї повертається він, коли намагається використати в інтересах України військовий і дипломатичний потенціал Австрії, Великобританії, Голландії, Данії, Пруссії, Ватикану. Так, у 1725–1728 рр. П. Орлик вміло балансує в інтересах України на протиріччях між ганноверською і віденською коаліціями, в боротьбі за Правобережжя водночас робить ставку на С. Лещинського й Августа II; намагаючись визволити правобережний і лівобережний регіони, грає на польсько-російському протистоянні.

Найвищим досягненням активних дипломатичних акцій українського гетьмана, без сумніву, слід вважати те, що йому, єдиному із спадкоємців Б. Хмельницького, майже на тридцять років вдалося вивести українське питання в епіцентр європейської політики. Прикладом привернути увагу європейських монархів до України як фактора дотримання політичної рівноваги на континенті та гаранта безпеки на шляху планів російського самодержавства утвердити своє лідерство можуть слугувати маніфест-звернення до європейських урядів 1712 р. та широко відомий «Вивід прав України» («Дедукція»), в яких володар гетьманської булави, апелюючи до природного права та уроків національної історії, розкривав мотиви, які спонукали українську еміграцію до боротьби з російським царатом.

У другому документі, написаному навесні 1712 – на початку 1713 рр., гетьман виклав своє бачення розвитку взаємовідносин між Україною та Росією; невблаганного процесу інкорпорації останньої козацької держави у свої політико-адміністративні структури; обґрунтував своє апелювання до урядів європейських держав у справі виборення незалежності України; застерігав, що в разі ігнорування цих вимог поширюваний на українських теренах інкорпораційний процес незабаром перекинеться й на інші європейські країни.

П. Орлику не поталанило дочекатись того часу, коли козацька Україна знову постане самостійною європейською державою. Серце бунтівного гетьмана перестало битися 26 травня 1742 р. Він помер далеко від рідної землі, в Яссах, у жорстоких злиднях, розлучений не лише з батьківщиною, але й зі своїми сподвижниками, друзями, рідними. Як гетьман П. Орлик не мав в Україні реальної влади. Саме тому мусив обрати для себе інше, аніж будь-хто з його попередників або наступників на цій посаді, поле практичної діяльності. Його програма об'єднання і проголошення незалежності Української

козацької держави залишилася як великий теоретичний проєкт, зреалізувати який йому, на жаль, так і не вдалося.

Попри це, П. Орлик залишив глибокий слід в українській та європейській історії. Без сумніву, це був один із найвидатніших державників раннього нового часу, вповні оцінити якого можна, лише взявши до уваги як послідовні зміни подієвої панорами українських політичних реалій першої половини XVIII ст., так і тієї інтелектуально-духовної атмосфери, що панувала на той час у самій Україні; тих традицій європейської політичної культури, впливу яких у силу обставин не змогла не відчути на собі українська політична еміграція; нарешті тих потужних потоків владно-політичних інтересів, що полонили міжнародний простір континенту і в безпосередню залежність від яких потрапляло вирішення української справи.

«Він знехтував усім, що було йому найдорожчого на світі, знехтував і самим життям – аби піднести свою вітчизну і визволити її з московського ярма…», – так підсумував П. Орлик політичну діяльність свого попередника на найвищій в Українській козацькій державі посаді. В цих словах він напрочуд точно передрік власну політичну долю.

Бібліографія

Бадяк В., Рогович М. Державно-правові погляди П. Орлика і європейські політичні теорії XVII–XVIII ст. // Державність. 1994. № 1–2.

Бовуа Д. «Щоденник» П. Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу // Український археографічний щорічник. Вип. 8/9. Київ, 2004.

Борщак І. Пилип Орлик і Франція. Львів, 1924.

Вивід прав України. Львів, 1991.

Єнсен А. Орлик у Швеції // ЗНТШ. Т. 92. Львів, 1908.

Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. Київ, 2001.

Кресіна І., Кресін О. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція. Київ, 1993.

Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): Огляд його політичної діяльності. Варшава, 1938.

Орлик Пилип. Конституція. Маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. Київ, 2006.

«Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Київ; Львів, 2011.

Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України. Мінськ, 2006.

Пилип Орлик. Вивід прав України. З рукопису родинного Архіву Дентевілів у Франції зі вступом і примітками видав І. Борщак. Львів, 1925.

Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя й діяльність. Київ, 1918.

Різниченко В. Пилип Орлик і Франція. Львів, 1924.

Трофимук О. Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції. Львів, 2008.

Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. Київ, 1994.

Чухліб Т. Пилип Орлик. Київ, 2008.

Валентина МАТЯХ

Якою була роль Малоросійської колегії у знищенні Української козацької держави?

Геополітичні успіхи Московської держави в Європі другої половини XVII ст. значною мірою обумовлювались її готовністю поважати автономію Української козацької держави – адже саме це прихилило козацтво під «крила царської протекції». Утім у міру зростання власної потуги Москва все менше зважала на українську автономію. Особливо скрутні для неї часи настали, коли Петро I заходився перетворювати Московію на імперію. Перша стрімка «кавалерійська» атака на українську державність мала місце в 1704–1707 рр. – ще на початку Північної війни, спричинивши перехід гетьмана Мазепи на бік Швеції. А ось більш виважений і концентрований удар цар завдав навесні 1722-го, коли зі Швецією було покінчено і врешті з'явилося вікно можливостей і «Малу Росію до рук прибрати».

30 серпня 1721 р. представники Петра I та шведського короля Фредрика I підписали мирну угоду, якою завершили 21-літню Північну війну. Договір фіксував поразку у війні Швеції та перетворення Московії на впливову європейську потугу. Слідом за цим Петро проголошує Московське царство Російською імперією, а себе – «імператором всеросійським» і «батьком вітчизни».

У тогочасній Україні – вже «звільненій» від мазепинців й прибічників Пилипа Орлика – щиро пораділи обнадійливим звісткам. Зрозуміло, не через солідарність з імперською величчю Петра чи радість з його територіальних набутків на Балтиці. Інтерес проростав із того, що завершення війни обіцяло покласти край виснажливим і небезпечним походам козацтва, звільнити мирне населення від обтяжливих реквізицій на користь царських військ і навіть привести до відшкодування царською казною вартості насильно забраних в українців на потреби армії коней, волів, возів, продовольства і фуражу. Принаймні саме це Петро I обіцяв упродовж багатьох років гетьману Івану Скоропадському, коли той бідкався щодо плачевних наслідків від війни для українського люду. А ще цар візіонерствував і щодо суттєвого розширення козацьких прав і привілеїв. Але не тепер, а – відразу ж після перемоги...

Тож неважко зрозуміти молодечий запал, з яким старий гетьман вирушив на початку 1722-го на запрошення Петра до Петербурга святкувати народження нової імперії, аби за зручної нагоди передати новоспеченому імператору «Пункти в загальнонародних усієї Малої Росії інтересах» та добитися врешті для України такого вистражданого полегшення.

Натомість 30 квітня військовий канцелярист Микола Ханенко вписав до офіційного діаріуша гетьманського уряду сенсаційну новину: «Донесено гетману, что сего ж априля… состоялся в сенаті именной указ о определіеніи в Малой Россіи колегіи». Спантеличений цією звісткою (яка аж ніяк не свідчила про наміри імператора розширити українську автономію), Скоропадський спершу намагався через своїх конфідентів в оточенні монарха зрозуміти, про що йдеться. І лише 9 травня зумів передати Петру прохання від імені всього українського народу про дотримання прав уже існуючих.

Утім шансів вплинути на рішення імператора в гетьмана не було. Адже, як довідуємось із добре збереженого в архівах листування Петра I із Сенатом,

принципове рішення про обмеження української автономії він на той час уже ухвалив. Власне, й ініціатива про заснування в Україні Малоросійської колегії виходила саме від нього. Реалізуючи її, сенатори й підготували відповідний законопроєкт. Аргументи гетьмана намірів Петра не змінили. 10 травня він підписав указ про заснування колегії. А у власноруч написаній відповіді на подані Скоропадським чолобитні доцільність реформи обґрунтовував тим, що система державного управління Гетьманату, виявляється, має численні хиби, які спричинили безлад у краї «через усі минулі часи з молодих літ і досі». І якщо раніше через війну руки все не доходили, то тепер він має змогу вчинити так – звичайно ж, «щоби народ малоросійський ні від кого гноблений не був».

Як в іменному імператорському указі гетьмана, так і маніфесті до всього народу багато говорилось про ті непорядки й недоліки, що нібито процвітають у державному житті Гетьманату, особливо в Генеральному суді. І робилось це не просто так, а щоб створити видимість правової легітимності колегії. Тож після перерахування всіх тих «неподобств» він напряму апелював до «договірних статей Богдана Хмельницького». Зокрема, в тій частині, де нібито йшлося про можливість перенесення судових справ українського населення до воєводського суду. На цій підставі заснування нової імперської владної інституції подавалось не як грубе порушення автономії краю, а лише – заміна «однієї воєводської персони для кращої вірності» колегією.

Однак активне мусування згадок про договір 1654 р. як правове підґрунтя реформи аж ніяк не гарантувало юридичну досконалість вчинених дій. Радше навпаки – незграбно підсвічувало грубе порушення російською владою договору. Скажімо, імперський центр апелював до пунктів 2 і 7 так званих «прохальних статей Богдана Хмельницького» (тобто українського проєкту договору), а також до царських резолюцій на них, де нібито було написано: «А буде кому суд їх козацький не люб, а захоче справу свою перенести до государевого воєводи, і тоді государів воєвода між ними розправу учинить по своєму розгляду». Але фокус у тому, що ані в проєкті гетьманського уряду, ані в царських резолюціях чи ратифікаційній грамоті, ба більше – навіть у сфальсифікованому урядом Олексія Михайловича варіанті 1659-го згаданих пунктів… не було. Навпаки, там чітко артикулювались гарантії невтручання царської адміністрації в українське судочинство: «щоб ні воєвода, ні боярин, ні стольник в суди військові не вступали, але щоб товариство від старших своїх судженне було».

Ті ж пункти, на які покликався уряд Петра I, містилися в протокольному записі розмови дяків Посольського приказу з українською делегацією 23 березня 1654-го. Протокол був приблизним записом розмови з послами, довільно складеним приказними дяками для доповіді в Боярській думі. І, зрозуміло, це був документ для внутрішнього користування. Він не мав жодної юридичної сили й ніколи не фігурував поруч із тими матеріалами, що насправді регулювали перехід України під протекцію царя.

Але хоча й протиправність запровадження нового інституту в автономії була очевидна, це, звичайно ж, не могло завадити реформаторському запалу монарха. Адже для Петра насильство в ім'я найвищих (з його точки зору) ідеалів загалом було сенсом будь-якої реформи. Недаремно ж російський філософ Микола Бердяєв удостоїв монарха сумнівним титулом – «справжній більшовик».

Проголошення Петра I імператором.
Художник Б. А.Чоріков

Карикатура на реформи Петра I:
Примусове гоління бороди
старовіру. Лубок кінця XVII ст.

Засідання Сенату в часи Петра I.
Художник Д. М. Кардовський

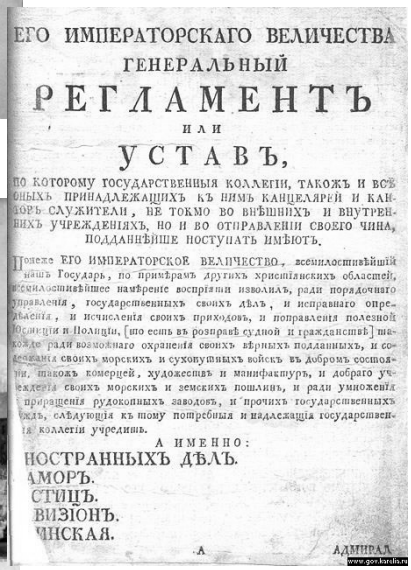
ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
ГЕНЕРАЛЬНЫЙ
РЕГЛАМЕНТЪ
ИЛИ
УСТАВЪ,
ПО КОТОРОМУ ГОСУДАРСТВЕННЫЯ КОЛЛЕГІИ, ТАКОЖЪ И ВСѢ
ОНЫХЪ ПРИНАДЛЕЖАЩИХЪ КЪ НИМЪ КАНЦЕЛЯРІЙ И КАН
ЦЕЛЯРІЙ СЛУЖИТЕЛИ, НЕ ТОКМО ВО ВНѢШНИХЪ И ВНУТРЕН
НИХЪ УЧРЕЖДЕНІЯХЪ, НО И ВО ОТПРАВЛЕНІИ СВОЕГО ЧИНА,
ПОДДАННѢЙШЕ ПОСТУПАТЬ ИМѢЮТЪ.
Понеже ЕГО ИМПЕРАТОРСКОЕ ВЕЛИЧЕСТВО, всепилостивѣйшій
нашъ Государь, по примѣрамъ другихъ христіанскихъ областей,
всемилостивѣйшее намѣреніе воспріяти изволилъ, ради порядочнаго
управленія, государственныхъ своихъ дѣлъ, и исправнаго опре-
дѣленія, и исчисленія своихъ приходовъ, и поправленія полезной
Юстиціи и Полиціи, [що есть въ розправѣ судной и гражданствѣ] такожде ради возможнаго охраненія своихъ вѣрныхъ подданныхъ, и со-
держанія своихъ морскихъ и сухопутныхъ войскъ въ добромъ состоя-
ніи, такожъ комерцей, художествъ и манифактуръ, и добраго уч-
реждения своихъ морскихъ и земскихъ пошлинъ, и ради умноженія
и пріращенія рудокопныхъ заводовъ, и прочихъ государственныхъ
дѣлъ, слѣдующія къ тому потребныя и надлежащія государствен-
ныя коллегіи учредилъ.
А ИМЕННО:
НОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ.
АМОРЪ.
СТИЦЪ.
ВИЗІОНЪ.
ИНСКАЯ.
А АДМИРАЛ.
www.gorkalis.ru

«Генеральный регламент или
устав…» – складений за участі
Петра I статут державної служби
Російської імперії (1721).
Діяв до 1832 р.

Будівля Дванадцяти колегій у Петербурзі,
закладена 1722-го для розміщення вищих
владних органів Російської імперії – колегій.
Гравюра 1753 р.

Але в чому ж, власне, полягав сенс самої реформи? Колись старанна «учениця» Петра I (принаймні вона сама себе так називала) Катерина II, уважно дослідивши реформи царя, дійшла висновку, що той «сам не знав, які закони запровадити для держави потрібно». Неабияк імпровізував Петро і з колезькою реформою в Україні. Скажімо, в грамоті Скоропадському від 10 травня повноваження нової інституції визначались так: «Зі спільної з вами поради та згоди… вершить правдою та безволокітно» судові справи, подані на апеляцію, та приймати до царської скарбниці «всякі грошові і хлібні доходи». Інструкція Сенату від 9 червня вже зобов'язувала колегію приймати на розгляд і вирішувати судові справи, подані на апеляцію; встановити розмір і характер оподаткування українського населення та організувати надходження податків із України до царської скарбниці; а із зібраних коштів «за радою з гетьманом» здійснювати традиційні видатки, організувавши належно систему обліку коштів.

При цьому як інструкція, так і маніфест мали чітке патерналістське спрямування. Їх рефреном став посил про заступницькі функції колегії, заснованої насамперед для оборони і захисту простого люду. Окремо наголошувалось на потребі перешкоджати козацькій старшині переобтяжувати рядових козаків і посполитих примусовою роботою на свою користь і великими податками, а також контролювати розміщення на квартирах в Україні російських військ, щоб ті «ні в чому обтяження тамтешнім обивателям не чинили».

Насправді ж, реальні мотиви запровадження нової владної структури засадничо відрізнялися від декларованих. Натяк на існування таємного наказу імператора з цього приводу прозвучав з уст президента колегії Вєльямінова наприкінці вересня 1722-го під час сварки з генеральними старшинами: «Я іменний Імператорської Величності про все те указ такий маю, якого не тільки вам, старшині малоросійській, а й присутнім зі мною в колегії чинам оголосити не можу».

І дійсно, у власноруч написаній Петром інструкції Вєльямінову від 27 травня 1722 р. наказувалось розвідувати «достеменно, які зі зборів нині є генеральні та партикулярні, які старі і які нові, і при яких гетьманах учинили, і хто ними користується». З'ясувати, які податки можна «знову запровадити без обтяження народного, з чого і яким чином». Ще один пріоритет полягав у політичному нагляді: виявляти в Україні людей підозрілих, перевіряти кореспонденцію з Польщі та Криму, а також дбати про «інше, що стосується доброї обережності та економії». Тобто імператору передовсім йшлося про налагодження ефективного політичного нагляду за автономією та отримання з неї прибутків, бажано значних.

Перспектива істотної радикалізації реформаторських звершень в Україні замайоріла перед Петром улітку 1722-го. 3 липня помирає Скоропадський, й оточення монарха відразу ж розгледіло неабияку вигоду від цього для імперії. Адже аналогія тут напрошувалась очевидна: смерть патріарха Адріана 1700-го дозволила Петру I впродовж наступних 20 років не проводити вибори нового патріарха, а на початку 1721-го ліквідувати і сам інститут, передавши управління церквою світським бюрократам з Правлячого Синоду. Тож Сенат і цього разу радив імператору не поспішати з виборами в Україні. Резонно зауважуючи, що «може, то так до волі Його Імператорської Величності й залишитися».

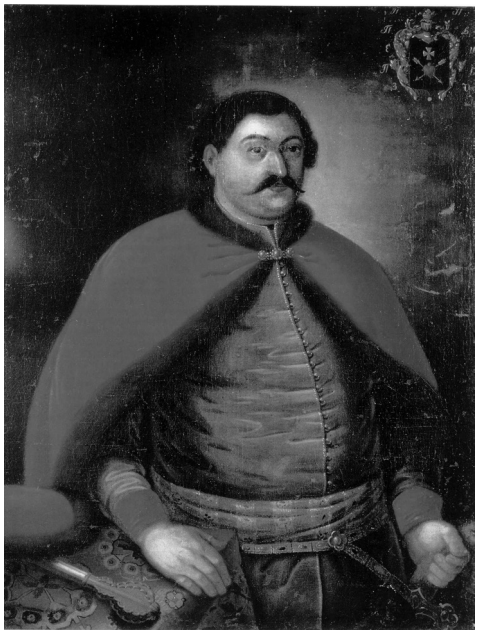

Наказний гетьман Павло Полуботок.
Невідомий художник

Герб Павла Полуботка

Срібний рубль Петра I 1723 р.

Остання рада на Січі.
Художник В. Ковальов

Тренд «можемо повторити» Петру припав до душі, й саме він стає провідним щодо українських справ у наступні роки: українська сторона добивається дозволу на проведення виборів, Петербург клопотання ігнорує. Ба більше, указом від 4 липня 1723 р. Петро взагалі забороняє порушувати це питання. Заборону ж аргументує тим, що «як усім відомо, з часів першого гетьмана Богдана Хмельницького навіть до Скоропадського всі гетьмани виявились зрадниками». Отож «і належить підшукати в гетьмани дуже вірну й відому людину… тому про це набридати не слід».

Коли ж українська старшина цією забороною знехтувала, з наказу імператора в казематах Петропавлівської фортеці ув'язнили Павла Полуботка, увесь склад генеральних старшин (тогочасний гетьманський уряд), значну частину полковників і сотників, запідозрених у відсутності пієтету щодо намірів Петра ліквідували українську автономію.

Як висловиться з приводу реформ Петра I (вже після його смерті) один із так званих «пташат гнізда Петрового» граф Петро Толстой, «блаженної пам'яті Й. І. В. в тому намірі гетьмана в Україні не вчинив і полковникам, і старшині владу зменшив, щоб Малу Росію до рук прибрати». І дійсно, йшлося не лише про «тиху» ліквідацію інституту гетьманства, а й знищення автономії України як такої. Відтак з весни–літа 1723-го принципових змін зазнає статус Малоросійської колегії. Якщо раніше це була радше контрольна установа Російської держави, розміщена в Україні, то тепер вона перетворюється на, властиво, місцеву верховну владу. Колегія отримує право безпосереднього керівництва полковими і сотенними органами влади. Натомість Генеральна військова канцелярія трансформується в дорадчий орган при ній, і будь-яке її розпорядження набувало чинності лише після візування в колегії.

Користуючись такими широкими повноваженнями, колегія брутально ламає традиційну структуру владної взаємодії місцевої та центральної влади Гетьманату, підлаштовує під загальноімперські норми українське судочинство й діловодство, заміщає виборну козацьку старшину призначеними з центру бюрократами. А ще вигадує все нові й нові податки та збори з люду, благополуччям котрого мала опікуватися...

Кардинально і вельми показово змінюється структура видатків української скарбниці. Якщо до 1722-го зібрані в Україні кошти йшли на обслуговування потреб гетьманського уряду, місцевої адміністрації, козацького найманого війська, то опісля – переважно на покриття витрат імперії. Скажімо, за результатами 1725-го фінансового року, 107,5 тис. руб. було відправлено до Воєнної колегії імперії, 86,7 – Московської рентереї, 50 – Кабінету Його Імператорської Величності тощо. І лише 254 руб. використано на українське військо та ще 718 руб. – утримання гетьманських рангових маєтностей. У загальній структурі видатків ці «українські» статті становили лише близько 0,6% від загальних річних відрахувань.

Квінтесенцією ж російської політики стають слова президента Вєльямінова, звернені до його опонентів з числа української старшини: «Я вам указ! Що ви таке переді мною? Ніщо! Ось я вас зігну так, що й інші тріснуть».

Бібліографія

Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008.

Горобець В. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998.

Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001.

Горобець В. Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків, 2017.

Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ, 1998.

Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків, 2016.

Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. Київ, 1996.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. Київ, 1997.

Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. Київ, 1929. С. 253–425.

Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 2. Київ, 1926. С. 84–171.

Сагановіч Г. Нарыс гистории Беларусі ад старажытнасцы до канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001.

Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. друге. Київ, 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. Київ, 1994.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999.

Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. Київ, 2011.

Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина І: 1654 рік. Львів, 1996.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. Київ, 2003.

Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010.

Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 р. Нью-Йорк, 1954.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934.

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Як російська зброя визначила розв'язку національно-визвольного руху 1768–1769 рр. на Правобережжі та на кінець XVIII ст. трансформувала геополітичний простір Центрально-Східної Європи?

Українська історія раннього нового часу виявилася надзвичайно багатою на цивілізаційні розломи, катаклізми й значно поміркованіші модифікації соціального, політичного, економічного й культурно-духовного змісту, залишаючи в цій царині невичерпні пошукові можливості для вчених. У цій площині перебуває і складна проблема зародження і поширення на українських просторах протестної активності населення.

У змінних реаліях XVI–XVIII ст. та в різних територіально-культурних локаціях ця активність набувала найрізноманітніших форм, масштабності, ідеологічної забарвленості. Однак типово українською її специфікою, характерною для всієї епохи раннього модерну, виступала наявність у числі інших складників національно-визвольного струменя. Саме завдячуючи цьому протестні акції українців – обмежувалися вони певною округою або ж піднімалися на регіональний чи загальнонаціональний (як, наприклад, у 1648–1676 рр.) рівні – демонстрували потужний потенціал щодо кореляції традиційних устоїв суспільно-політичних систем.

Серед продукованих українським соціумом у ранньомодерну добу самобутніх форм масового протесту (його репрезентантами в різний час ставали українська козаччина, селянство і низи міського населення, православне духовенство, передові елітарні прошарки, а в особливо критичних ситуаціях і безпосередні носії вищих владних повноважень), породженого спробами насильницького впровадження в національні традиції та практики організації суспільної сфери вироблених у чужих культурах інститутів соціальної взаємодії та імперативів свідомості, осібне місце посідає Коліївщина.

Історія цього потужного соціального і національно-визвольного руху, що охопив у 1768–1769 рр. підпорядковані політичній зверхності Варшави терени Правобережної України, і через 250 років продовжує залишатися дискусійною в багатьох найважливіших аспектах. Йдеться, зокрема, про його типологічну належність, генетичний зв'язок із попередніми соціальними і визвольними практиками, з'ясування факторно-причинної складової та соціальної бази, а також програмно-ідеологічних мотивів тощо.

Прикметно, що спільним практично для всіх поширюваних протягом XIX–XX ст. як в українській, так і в польській та російській історіографіях версій є ув'язування Коліївщини в інший витвір українських протестних практик XVIII ст. – Гайдамаччину, явище досить неоднорідне у своїх соціальних та результативних вимірах. Втім, питання синхронізації рухів гайдамаків та коліїв не видається настільки однозначним. Зокрема, очевидним є те, наскільки різнилися вони між собою, наприклад, за такими показниками як коефіцієнт

соціальної напруги, наявний потенціал протестної активності, масштаби та форми виявів останньої тощо.

При цьому вирішальним, як на наш погляд, виступає той факт, що за наявності в цих двох породжених реаліями XVIII ст. нових протестних форм спільного територіального ядра формування і до певної міри тотожного контингенту поповнення рядів протестувальників, а також підставових засад для виступів, Коліївщина, як доводить документальний матеріал, виразно демонструвала генетичний зв'язок із революційними подіями середини – другої половини XVII ст., чого назагал бракує Гайдамаччині.

Загалом рух коліїв був спричинений тісним переплетенням чинників економічного, політичного, геополітичного та релігійного характеру. Порівняно з попередніми виступами гайдамаків він мав ширшу соціальну базу (ініціаторами Коліївщини стали, за певної присутності люмпенізованого елементу, запорозькі козаки, масово підтримані селянством та загонами так званої наддвірної міліції), вищий рівень організації (наявність єдиного керівного центру, поділ війська на окремі підрозділи тощо) та ідеологічну спрямованість, засвідчену похідними з повстанського табору програмними документами.

Безпосереднім поштовхом до початку Коліївщини стало створення Барської конфедерації в лютому 1768 р., що зумовило різке загострення на Правобережжі, яке й так було заручником ретроградних (на загальноєвропейському тлі) річпосполитських соціальних та господарських практик, а також девальвації в очах польської шляхти центральних інститутів влади, політичної ситуації. Як відомо, барські конфедерати не допускали й думки про будь-які реформи та найменші поступки православним, піддавши села та містечка регіону нищівним погромам, від яких постраждали селяни, православні священники, мешканці міст. Не буде перебільшенням твердити, що подібні дії конфедератів, помножені на важкий економічний тягар, накладений на українське поспільство польською магнатерією та орендарями переважно з єврейської торговельно-фінансової корпорації, спричинили під час Коліївщини відомі вияви жорстокості та насилля, що виникали (в традиціях епохи) на міжетнічному та релігійному ґрунті. Це особливо виразно виявилося в трагічних подіях початку червня під Уманню. Проте зміст і спрямування Коліївщини визначали насамперед конструктивні засади, що їх несе в собі будь-який великий визвольний рух.

Донині в дискусійній площині залишається блок питань, пов'язаних із роллю в подіях Коліївщини російського фактора. Як відомо, введення в Правобережну Україну регулярних російських армійських підрозділів і початок військових дій проти конфедератів породили в частини православного населення краю ілюзію щодо можливості підтримки їхніх вимог з боку російського уряду, однак останній традиційно виявив у ставленні до повсталого українського населення подвійний стандарт, водночас провокуючи його протестну активність та застосовуючи щодо повстанців каральні акції. Безпосередню причетність імперського двору до придушення Коліївщини демонструє, зокрема, маніфест Катерини II від 20 (9) липня 1768 р., поява якого фактично наблизила трагічну розв'язку.

Скоординованими діями польської влади та командування російського експедиційного корпусу, очолюваного генерал-майором М. Кречетніковим,

масштабний виступ українців, який на середину літа 1768 р. ознаменувався визволенням від польської присутності значного правобережного територіального масиву з відновленням на ньому козацьких органів влади та проведенням серії заходів соціальної й господарської спрямованості, було жорстоко придушено. 7 липня (26 червня за ст. ст.) взято під арешт його керівників Максима Залізняка та Івана Гонту. Репресій зазнали сотні повстанців. Попри це, протестні акції силами невеликих повстанських загонів перманентно нагадували про себе фактично до кінця першої половини 1769 р. На цьому, власне, закінчується так званий подієвий етап в історії Коліївщини. Однак надалі відчутнішими стають її далекосяжні наслідки.

Рух справив (особливо через свій ціннісно-мотиваційний контекст) значний вплив на формування соціальної свідомості, розвиток суспільно-політичної думки в Україні. Відгомін подій 1768–1769 рр. простежується в національно-визвольних змаганнях європейців у XIX ст., у виступах українських селян європейських губерній Російської імперії, зокрема, в акції 1855 р., відомій під назвою «Київська козаччина».

Ще один, задекларований свого часу, але не висвітлений повною мірою, аспект стосується міжнародного резонансу, викликаного Коліївщиною. Фактично завершивши епоху великомасштабних соціальних та визвольних виступів в Україні, вона спричинила протестну хвилю в інших регіонах Речі Посполитої та сусідніх країнах, висвітлила глибоку кризу польської політичної системи, призвела (через організацію нападу повстанського загону на Балту та інші поселення на території, підпорядкованій турецькому каймакану) до серйозного загострення російсько-турецьких відносин, вплинула на розстановку геополітичних сил у Центральній та Східній Європі. Не буде перебільшенням твердження, що саме Коліївщина пришвидшила плинність започаткованих ще добою Української національної революції процесів, що спричинили на кінець XVIII ст. припинення державного існування Речі Посполитої. І знову в ролі чи не основного детонатора трансформування всієї регіональної системи міжнародних відносин виступили амбітні плани Петербурга щодо політичної гегемонії в цій частині європейського ареалу.

Скориставшись занепадом Речі Посполитої, Австрія, Пруссія та Росія в 1772 р. здійснили перший поділ Польщі, за яким до складу імперії Габсбургів з українського територіального масиву відійшли Руське (за винятком Холмської землі) й Белзьке воєводства, а також південно-західна частина Кременецького повіту Волині, які надалі утворили ядро проголошеного австрійським урядом Королівства Галіції і Лодомерії. Під приводом встановлення кордону по неіснуючій р. Підгірці Росія приєднала також західну частину (по р. Збруч) Подільського воєводства. 1793 р. за другим поділом Польщі до Російської держави відійшли Подільське, Брацлавське й Київське воєводства та східна частина Волинського. Нарешті в 1795 р., за третім поділом Польщі, Росія прибрала решту Волинського воєводства – його західну частину. Водночас територія Австрії розширилася за рахунок приєднання Холмщини. Розмінною картою у великій геополітичній грі цих двох імперій, крім українських, стали й білоруські, литовські та латвійські терени, а також північна частина Краківського і Сандомирського воєводств і Мазовії. Масив територіальних надбань Прусського королівства становили корінні польські землі.

Узаконений у міждержавних договорах акт ліквідації річпосполитської державності мав далекосяжні наслідки для всієї європейської зовнішньополітичної сфери. Крім масштабного перекроювання усталених територіальних меж і державних кордонів, на континенті відбулася і зміна основних геополітичних гравців, персоналізованих Росією, Пруссією та Австрією, які, за зауваженням польського вченого Є. Сковронека, «накинули Європі певний правовий (не до кінця формальний, однак ефективний) консервативно-реакційний порядок…». Ще більш серйозними й негативними здійснені геополітичні трансформації виявилися «для Центрально-Східної Європи. Тут було встановлено неподільне панування трьох імперій… аж до 1918 року». Варто зауважити, що гегемоністська амбітність російського імперіалізму сповна проявилася вже в реаліях XXI ст., поставивши розв'язаним проти Української держави воєнним конфліктом під удар світову безпекову систему.

Бібліографія

Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: збірник документів. Київ, 1970.

Гуслистий К. Г. Коліївщина: Історичний нарис. Київ, 1947.

Коліївщина 1768: Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. К., 1970.

Кулаковський В. М. Полум'я гніву народного. (До 200-річчя Коліївщини). Київ, 1968.

Serczyk W. A. Koliszczyzna. Kraków, 1968.

Сковронек Є. Поділи Польщі на тлі Європи / перекл. О. Пограничного // Ї: Культурологічний часопис. 1997. Ч. 10. URL: http://www.ji.lviv.ua...

Смолій В. А. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини 1768 р. // Український історичний журнал. 1993. № 10.

Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва, 2002.

Філінюк А. Поділи Речі Посполитої в долі Правобережної України // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Вип. 4. Кам'янець-Подільський, 2015.

Філатова О. Поділи Речі Посполитої // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки». 2017. № 5 (354).

Historia Polski: opracowanie zbiorowe. T. 2. Warszawa, 1958.

Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр.). Київ, 1989.

Шульгін Я. М. Начерк Коліївщини на підставі виданих і невиданих документів 1768 і ближчих років. Львів, 1898.

Яницкий О. Н. Социальные движения: теория, практика, перспектива. Москва, 2013.

Валерій СМОЛІЙ

Козаки-дворяни, або Чому імперія так і не знищила козаків?

1762 р. імператор Петро III наказав Гетьману Кирилу Розумовському надати списки «малоросійського шляхетства». Списки надані так і не були. До сьогодні збережена лише одна відповідь на цей запит від полтавської полкової канцелярії. Вона, вочевидь, шокувала імперську адміністрацію, адже в ній ішлося про те, що козацтво і шляхетство в Україні є єдиним станом. Поза тим, за досить дипломатично написаним текстом можна побачити яскравий прояв справжньої козацької солідарності.

Із ліквідацією гетьманської булави українська старшина розпочала боротьбу за визнання своїх шляхетських прав. У 60–70-х рр. XVIII ст. представники козацької еліти домагалися закріплення на законодавчому рівні шляхетського стану та гарантування старих прав і вольностей, з якими Україна увійшла до складу Московської держави. За часів Малоросійської колегії було зроблено кілька спроб на рівні імперської влади розібратися, які особи мають право на шляхетство. 1765 р. в Гадяцькому полку була відкрита «Комісія генеральної ревізії» для з'ясування його внутрішнього ладу. Зокрема, увагу було акцентовано на питанні, чи має українська еліта визнаватись у «благородстві». Керівництво полку, посилаючись на стародавні привілеї та артикули, дало відповідь, що шляхтою треба вважати всіх козаків, включно із підпомічниками, а також усе духівництво з їх нащадками.

Генерал-губернатор Малоросійської колегії граф Петро Рум'янцев у своїх «Записках о усмотренных в Малой России недостатках, о исправлении которых в Малороссийской Коллегии трактовать должно» зазначав: «… но здѣсь и саме козаки… въ семъ достоинствѣ (шляхетства. – *Авт.*) почитаются, пользуясь въ судахъ однимъ правом и дворянамъ токмо свойственными преимущественными и будучи вездѣ по судамъ такъ, какъ и сами себя называя, шляхтичами». Окрім того, звичайне козацтво і з юридичної точки зору було наділене всіма шляхетськими правами. Так, у Гетьманщині з литовського права було перейнято інститут земських судів, в яких мала право судитися лише шляхта, якою і вважало себе козацтво. Адже звичайний козак чи його підпомічник належали до юрисдикції саме земського суду, в якому вирішувала свої справи і старшина. За тим самим Литовським статутом, возний (судовий урядник) мусив затверджувати різноманітні акти в присутності «шляхти доброї», яку в Гетьманщині часто заміняло рядове козацтво. Ця традиція мала давнє підґрунтя. Ще за часів гетьмана Хмельницького козацька еліта вимагала надання рядовому козацтву судових привілеїв шляхти. Фактично шляхетський стан за козацтвом закріпив і імператорський наказ від 20 грудня 1768 р., в якому зазначалося, що козаки за Литовським статутом повинні судитися разом зі шляхетством. Мотивувалося це й тим, що козацька та шляхетська земля перебуває під єдиною юрисдикцією.

Не заперечуючи економічного розмежування між старшиною і козацтвом, слід все ж думати, що в рамках єдиного стану старшина сприймала себе радше

як «нобілітет», а рядове козацтво – як «рицарство». І перші, й другі, власне, були представниками панівного, а отже, й шляхетського стану. Недарма гетьмани та полковники боролися із входженням до козацького стану осіб некозацького походження. Традиційно козацькі лави поповнювались переважно за рахунок козацьких родин. Невиконання козаками своїх зобов'язань загрожувало їм та їхнім родинам переходом до міщанства. Станові права козацтва, як і земельна власність, були спадковими і поширювались навіть на вдів.

У 1782 р. на території колишньої Гетьманщини було проведено ревізію козаків, дворян та кріпаків. Цей розподіл засвідчив цілковите ігнорування імперською адміністрацією станової системи в Україні. 1785 р. Катерина II підписала «Жалувану грамоту дворянству», яка гарантувала права цьому стану та визначала приналежність до нього. Жодного правила для України в Грамоті не існувало, хоча в ній знайшли відображення і традиційна зневага до старшини з боку імперської влади, і впевненість у тому, що дворянства в Україні не існує. Проте, як виявилось, у будь-якого рядового козака при подачі документів до дворянської комісії могли бути незаперечні права на отримання дворянства в імперії. А підтвердження шляхетності 12 благородними особами уможливлювало безтурботний перехід до імперської еліти. Козацтво усвідомило, що за Грамотою 1785 р. цілком може влитися до дворянського стану імперії, без особливого порушення своїх давніх прав і привілеїв. Це призвело до масового запису козацтва до дворянського стану. На той час на території трьох намісництв, які утворили з колишньої Гетьманщини, проживало 428 442 козаки. Недарма, вже дослідники XIX ст. зазначили, що на території Гетьманщини, за їхніми підрахунками, проживало близько 100 тис. осіб дворянського стану. Ці цифри шокували російську адміністрацію. В усій імперії чисельність дворянських сімей обраховувалась не більше 30 тис. Через це на початку січня 1792 р. було опубліковано наказ про те, що в рядових козаків, які забажають отримати дворянство, будуть конфісковані землі та майно. Проте, не дивлячись на дії влади, значна частина козацтва все ж потрапила до дворянського стану.

Від остаточної декласації козацтва врятувала потреба імперії в самому козацтві. Наполеонівські війни потребували війська. У подальшому козацький стан не ліквідовували, а з настанням 1861 р. – звільненням із кріпацтва селян – справа козаків вже не була актуальною для держави.

Бібліографія

Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004.

Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ, 1996.

Лазаревский А. Списки Черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства. Чернигов, 1890.

Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. № 1. Киев, 1897.

Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). Київ, 2006.

Олександр АЛФЬОРОВ

Чи була «єдиність» між українцями та московитами в модерну добу?

У радянській історичній науці досить завзято та нав'язливо пропагувалися і «науково» обґрунтовувалися ідеї й постулати про нібито «споконвічні дружбу та братерство» українського та російського народів, їхню етнічну схожість, нерозривну спільність у ментальності, характері поведінки, економічних і культурницьких інтересах тощо. Причому базувалося це головно на «єдино вірній» марксистсько-ленінській методології. Водночас формально наголошувалося на зверхності «старших братів» – росіян. Проте вже «дорадянські» вчені вбачали принципові відмінності між обома народами, писали про кардинальні світоглядні розбіжності. Так, російський антрополог, етнограф, археолог Дмитро Анучин (1843–1923), який прослухав курс лекцій М. Стасюлевича, М. Костомарова, І. Срезневського та М. Сухомлинова, зазначив: «Не підлягає сумніву, що малороси повинні були увібрати в себе немало крові давніх тюркських народів південної Русі – в усякому разі більше, ніж великороси, котрі за те асимілювали багато фінських народностей. Антропологічні особливості проявляються, почасти, і в темпераменті, і в характері, на які, між тим, могли ще мати вплив навколишня природа і весь хід історії, інакший, ніж на півночі. Як би там не сталося, малороси різняться від великоросів багатьма рисами свого розумового та морального складу, своїм ставленням до релігії, жінки, родини, власності і т. д. Вони мають особливий (чоловічий і жіночий) одяг, їхні поселення (з хат) представляють інший вигляд, […] їхня «громада» інша за великоруський "мир", їхні пісні, думи, говірки, казки просякнуті іншими почуттями, думками та спогадами». Зміст цієї студії знаного в імперії професора для нас особливо є важливим, бо його було оприлюднено на сторінках «Енциклопедичного словника» Ф. Брокгауза (Лейпциг) і І. Єфрона (Санкт-Петербург), отже, визнано за офіційний.

Адам Олеарій (Ельшлегер, бл. 1599–1671 рр.) – німецький вчений і мандрівник, який відвідав Росію в складі шлезвіг-гольштейського посольства в 1633–1634 рр. і поїздки в Іран у 1635–1639 рр., у своїх нотатках (склав 1643 р.) так описав росіян: «… Вони дотепні й хитрі, але ці здібності застосовують не на добрі справи, а для досягнення якихось особистих вигод, користі для себе та задоволення власних бажань. Тому вони, як каже Якоб, посланець датського короля, […] підступні, норовливі, невгамовні, непокірливі, виверткі, безсоромні і на всяке зло здатні». Яскравою є характеристика торговців Московії А. Олеарієм. За його описом, вони добре розуміються на тому, що і як купувати, щоб вигідніше продати. А для цього вигадують всілякі способи обману. Приховують правду і на кожному кроці вдаються до брехні, нікому не ймуть довіри. Спритних брехунів вважають за «майстрів своєї справи».

Про відмінності в діяльності безпосередньо торгового люду в Україні та Росії, його побуті наголошував і відомий російський дослідник, публіцист і слов'янофіл Іван Аксаков (1823–1886 рр.). Зокрема, він писав, що серед українців не існувало такого різкого поділу на стани за видами «занять», як серед

росіян, а також помітного виокремлення «стану освіченого» із загальної маси простолюдин. «У нас побут купецький, стикаючись з вищими класами суспільства, – доводив учений, – і в той же самий час близький до народу, вилився в ту особливу, дивну форму, яка породила типи комедій п. Островського. *Ці типи зовсім не зрозумілі в Малоросії; нічого схожого не знайдете в малоросійському купецтві*. Незаможний пан, козак-хуторянин, гільдійський купець, міщанин – усі живуть у злагоді, одним способом життя, говорять однією мовою, підходять під один загальний рівень освіти. Ви їх ніяк не розрізните між собою: жінки ще менше мають відбиток свого звання; природна грація, смак до вишуканості, художній склад думки, витонченість, доведена до неможливості в сфері почуття (чому найкраще свідчать народні пісні) – однаково притаманні всім малоросіянам і приховують недолік освіти, – тоді як *у Росії купчиха є явище типове й різко виділяється в ряді жінок* інших станів. У Росії – істотну прикмету купецтва становлять уже бороди; в Малоросії – всі голять обличчя. В Росії дворянське походження нагадує те різке розмежування, котре існувало в давній, допетровській Русі, між станом служилим і земським; в Малоросії сам служилий стан козацький розпався на служилий і на землевласницький, частково торговий».

На нашу думку, окрім причин, так би мовити, внутрішнього характеру, що зумовлювали особливості в торгівлі росіян та українців, протягом усього XVII ст. існували також обставини суспільно-політичного впливу. По-перше, до царювання Петра I Московія перебувала у васальній залежності від Кримського ханату, отже й турецького султана. Царі сплачували відповідну значну данину, що позначилося на їхній політиці як економічно, так і психологічно. Недарма ж Петро I наполегливо намагався скинути це обтяжливе ярмо. Особистою поразкою в цьому питанні слід вважати його Прутський похід 1711 р. і змушено підписаний тоді вкрай невигідний мирний договір із правителями Османської імперії 12 (23) липня під м. Ясси (нині місто на території Румунії). Певною мірою «помститися» за ті ганебні невдачі змогла лише Катерина II, анексувавши Крим у кінці XVIII ст. По-друге, перебуваючи тривалий час у складі Речі Посполитої, Україна здебільшого орієнтувалася на процеси та потреби європейських країн, а не вкрай консервативну та культурно відсталу Московію. Адже за Петра I і навіть пізніше художники із Західної Європи зображували представників панівної верстви Росії в чолмі та лаптях. Проте вже від початку XVIII ст. влада останньої найактивнішим чином прагнула змінити «козацькі вільні порядки» на приєднаних українських землях. По-третє, якщо Україна потенційно розвивала економіку та виробництво здебільшого за рахунок своїх внутрішніх резервів, то московський уряд керувався багато в чому експлуатацією населення та природних ресурсів окупованих у різні періоди територій (фактично колоній), тому й торгівля тут велася здебільшого не предметами промисловості, а сільського (натурального) господарства.

Отже, в обох країнах формувалися різні світоглядні доктрини й економічні інтереси, аж поки від середини XVII ст. царат не почав завзято наводити свої порядки стосовно українців Гетьманщини, Слобожанщини та Запорожжя.

Схожі міркування щодо відмінностей українців від навколишніх народностей, включаючи й «великоросів», у мові, антропології, психології та «фізиці», а також у всьому укладі суспільного і приватного життя надибуємо в праці вітчизняного історика, економіста, статиста, етнографа Опанаса Шафонського

(1740–1811 рр.) «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено» (1786).

Про сприйняття порядків у суспільстві московитих і, зокрема, статусу купців іноземцями в першій половині XVII ст. можуть свідчити мандрівні нотатки Адама Олеарія, який зазначив, що форма правління в їхній країні найбільше нагадує тиранію, ніж правління «правомірне», спрямоване на благо народу. В ньому навіть «великі пани» не вважають ганебним для себе називати себе рабами і не соромляться, коли з ними поводяться відповідно. Можновладці, «гості» чи купці на кожний виклик вищих посадовців мають з'являтися «при параді», а в разі неявки без поважних причин їх могли покарати як рабів, а саме батогами по оголеній спині, або ж ув'язнити на кілька днів. З раннього дитинства людям посилено навіюють сприйняття його царської величності як Бога, а тому піддані кажуть: «Все боже і государево».

Зовсім інакше ситуація складалася на теренах українських земель. Уже з кінця XVI ст. тут особливо виразно почала формуватися ідея самовладної незалежної держави з помітними ознаками демократичного устрою суспільства. Так, Северин Наливайко, ватажок повсталого люду в межах Речі Посполитої, виступав за створення козацької автономії між Дністром і Бугом. А Йосип Верещинський (бл. 1530–1598 рр.) – представник окатоличеного українського шляхетства, виходець із Холмщини, схоже пропонував організувати її на території Лівобережної України на чолі з виборним князем. У творі «Droga Pewna» він розглянув питання формування Війська Запорозького на основі найманих збройних сил за регіональним (окремішнім) принципом. У кінці XVII ст. масово поширювалися заклики «захистити спільну справу всього козацького народу» та «зберегти давні завойовані привілеї». Отже, такі ідеї й гасла можна розглядати як суспільно-політичні виклики-протести не лише королівсько-шляхетській владі Речі Посполитої, а й царському правлінню в Московії.

Бібліографія

Аксаков И. Исследование об торговле на украинских ярмарках. Санкт-Петербург, 1858.

Д. А. [Анучин Д. Н.] Малороссы (в антропологическом отношении) // Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург, 1896. Т. XVIII[A]. Малолетство–Мейшагола.

Комаренко Н. В. Советская историография русско-украинских исторических связей // Дружба и братство русского и украинского народов: в 2-х т. Киев, 1982. Т. 1.

Крип'якевич І. П. Історія України. Львів, 1990.

Олеарий А. Описание путешествия в Московию / перевод с немецкого А. М. Ловягина. Смоленск, 2003. Кн. III. гл. VI, X.

Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998.

Олександр ГУРЖІЙ

Як Російська імперія пробувала демонтувати ціннісну систему українців?

Вивчаючи політичну історію Української держави раннього нового часу вчені намагаються дати відповідь на питання, якою мірою геополітичні чинники впливали на суспільну свідомість доби, як під їхньою дією відбувалася трансформація усталених у ній стереотипів поведінки та ідейних переконань як репрезентантів різних суспільних прошарків, так і суспільства загалом. При цьому важливим мірилом розвитку суспільної свідомості, показником адаптованості суспільства до панівних соціально-політичних реалій для них виступає ціннісна система, яка концентрує в собі весь спектр устремлінь соціуму, його установок, цілей і проєктів, норм і правил суспільної поведінки, ідеологічних переконань тощо. Саме вона справляє вирішальний вплив на усталення певної моделі світосприйняття на черговому хронологічному відрізку часу. Саме вона, зрештою, визначає мирний або воєнний формат міждержавної взаємодії.

Українська історія ранньомодерної доби демонструє яскраві приклади того, як переорієнтація ціннісних показників може слугувати першопричиною набуття суспільством максимального рівня творчої енергії, як це сталося на етапі Української революції XVII ст. З іншого боку, в умовах так званої «Руїни» зрушення домінанти цінностей у психології національної еліти на користь деструктивних, відцентрових орієнтацій спричинилося до негативних трансформацій суспільного порядку.

Власне, відразу після смерті Богдана Хмельницького мажорне – попри лихоліття воєнного часу і докорінний злам соціально-економічної та політичної систем – психологічне тло доби змінюється на мінорний лад. Причини чого крилися насамперед у стрімких руйнівних зрушеннях у політичній сфері, які фактично синхронно обумовили руйнацію нещодавно усталених соціально-економічних відносин. Чи не основну роль у цьому процесі відігравала й політика російського самодержавства в українському питанні, яка вже на початках встановлення політичної протекції над Україною спрямовувалася на обмеження, а згодом і повну ліквідацію її автономних прав. При цьому значною мірою зачіпалися як станові інтереси, так і політичні привілеї українського суспільства, насамперед його правлячої еліти.

В історіографії неодноразово відзначалася особливість соціальної структури та системи управління Гетьманату. Нагадаємо, що, незважаючи на поступову їх наближеність до «характеру соціальних взаємовідносин у тодішній Східній Європі, зокрема, в Росії» через ретельно вибудовувану під наглядом імперського центру вертикальну соціальну ієрархію, майже до кінця XVIII ст. зберігалися суттєві відмінності в соціальному устрої та політичних орієнтаціях двох сусідніх держав. Не в останню чергу саме цими відмінностями в національній свідомості українців заперечувалося сприйняття територіального ядра національного державного організму частиною Російської імперії.

З іншого боку, і для російської монархії «існування автономної козацької України було... аномальним явищем». Саме цим можна пояснити, що важливою

запорукою інкорпораційного наступу російського царату, поряд із заміною самобутніх інституцій Гетьманату імперською адміністративною системою, практикуванням політики внутрішньої диверсії та знищення пам'яті нації, виступало «поступове злиття української і російської соціальних структур», що ставало можливим через інтеграцію в суспільну свідомість українців (насамперед нової української шляхти, тобто нобілітованого на дворянський кшталт старшинського прошарку як основної сили, спроможної протистояти чи прискорити проведення інкорпораційних заходів) притаманних російській ментальності цінностей, а саме: службового кар'єризму, переваги наближеності до імперського двору, підпорядкованості внутрішньому закону, аристократизації суспільства тощо.

Зауважимо, що, досліджуючи систему ціннісних орієнтацій козацької старшини як провідної верстви українського суспільства (після розмежування з рядовим козацтвом) в його соціальній стратифікації кінця XVII–XVIII ст., не можна не враховувати кількох важливих моментів. По-перше, йдеться про ступінь збереженості або ж нівелювання в ній таких громадянських цінностей, як козацький демократизм, особиста свобода, політична рівність, можливість утримання політичної влади, поняття національного, патріотизм, служіння вітчизні, лицарська гідність, козацькі та шляхетські вольності тощо. Яким чином усі ці ціннісні категорії пов'язуються з елітарною концепцією політичного устрою, що набуває поширення в суспільстві з кінця XVII ст. – питання далеко не риторичне. Розв'язання його можливе лише за умови простеження провідних мотивів трансформації суспільної свідомості українців з урахуванням впливу на них як зматеріалізованих, так і духовних, психологічних чинників.

У той же час визначення напрямів еволюції системи цінностей у період перебування України під протекцією Російської держави навряд чи можливе без урахування особливостей національного самоусвідомлення українців і росіян. Зокрема, доречно нагадати, що український історик і публіцист М. Демкович-Добрянський як характерні риси національної свідомості росіян виділяв їх багатоплощинність і територіальне розуміння нації. Натомість українська національна самосвідомість характеризувалася ним як одноплощинна, а поняття нації в ній уже з другої половини XVI ст. почало ідентифікуватися зі станом духовності суспільства.

Коригування системи цінностей української людності під дією похідного з північного сходу геополітичного чинника в другій половині XVII–XVIII ст. насамперед позначилося на сфері ідей та тогочасній суспільній ідеології, похитнувши пріоритетність у ній української національної ідеї. Небезпека крилася передусім у тому, що саме національна ідея, сутнісний зміст якої полягає «у визначенні мети існування етнічної спільноти», формуванні світогляду, в якому чітко диференціюється співвідношення національних і загальнолюдських «принципів і уявлень», займає вповні визначене місце в структурі тієї чи іншої світоглядної моделі, а водночас слугує яскравим виразником національної самобутності та національної самоідентифікації.

Для українців останнє передусім асоціювалося з ідеєю державотворчості, що протягом усього часу фізичного існування Гетьманату продовжувала зберігати в ієрархії тогочасних ціннісних орієнтацій домінантні позиції. Навіть попри втрату власної держави, для українців ця ідея залишалася тією

політичною та ідеологічною орієнтацією, яка була спроможною об'єднати в єдиному потоці патріотичні почуття найширших верств суспільства – від рядового козака до найвищого урядовця, від неписьменного селянина до рафінованого інтелігента. Саме вона виступала «потужним імпульсом для розвитку здеформованої і придавленої» інкорпораційним наступом імперії «національної свідомості українського суспільства…».

Як зазначав З. Когут, «перша реакція в Гетьманщині на імперську інтеграцію й асиміляцію була повністю негативною. Але виявилося, що це суспільство не було єдиним, а його політичну активність повністю контролювали шляхта й вище духовенство. Інші верстви... турбувалися лише про свої станові права і навряд чи усвідомлювали політичну кризу, що загрожувала самому існуванню Гетьманщини». В цих словах, без сумніву, є значна доля гіркої правди. Однак очевидним було й те, що на тлі все більшого поглиблення «розладу і хитання в таборі козацької старшини… керівні українські кола […] відчули, що російське самодержавство починає обмежувати їх владу на Україні». До честі українських державників варто зауважити, що вони репрезентували добре «освічену, провідну верству, що розуміла значення незалежності та автономії… і вміла ставати в обороні незалежності». Основними імперативами їх поведінки, за спостереженням дослідника, стали повага до козацького минулого, шляхетський соціально-політичний світогляд і підтримка договірних відносин Гетьманату з імперським центром. В епіцентр політичної орієнтації українців була висунута боротьба за «малоросійські права і вольності», що, втім, з цілком зрозумілих причин по-різному розумілися різними прошарками суспільства. Та, «незважаючи на внутрішню суперечливість і нечіткість визначення своїх прав і вольностей, – підкреслював З. Когут, – українці визнавали їх колективним символом певних політичних, соціальних й адміністративних норм, обгрунтованих законом та історичною традицією». Історик наголосив на тому, що «ці права та привілеї сформували досить міцну систему, яка глибоко вкорінилася в колективній свідомості». Саме в посяганні на них він вбачав основну причину українсько-російської конфронтації, що спостерігалася протягом майже 150-ти років.

З контексту зміни ціннісних орієнтацій у політичній свідомості суспільства Гетьманату під впливом взятого російським урядом курсу на повну інтеграцію останнього до складу Російської держави набуває своєї актуалізації порівняння національних характерів двох сусідніх народів, що, втім, живуть у різних культурних (згадаємо тяжіння російської культури до Сходу, тоді як українська розвивалася під впливом західних віянь) та географічних середовищах, а відповідно і їх ставлення до тих чи інших загальнолюдських цінностей. Зокрема, свого часу наголошувалося на тому, що національний характер в Україні сформувався під впливом козацького лицарського ідеалу, який зберігся в історичній пам'яті українців майже до кінця XVIII ст. Однак, на думку фахівців, породжене цим ідеалом елігаристичне розуміння свободи й державної влади закорінювало в собі загрозу піддання української людності під московського царя заради збереження себе від панування власної аристократії. З іншого боку, притаманні українському національному відродженню риси свободолюбства і рівноправності в поєднанні з усвідомленням персональної гідності виступали активним стимулятором боротьби

української еліти проти імперської інкорпораційної політики. «У цій боротьбі, – стверджує, зокрема, З. Когут, – проявилися два підходи української шляхти» – асиміляторський і традиціоналістський. «Це були не системні політичні ідеології, – підкреслює далі науковець, – а протилежні погляди на цінності і спадщину Гетьманщини».

Започаткований відразу після Переяслава, а відверто оприлюднений 1656 р. (вперше в практиці українсько-російських міждержавних відносин українську офіційну делегацію було усунуто від участі в обговоренні умов Віленського перемир'я) Москвою курс невпинно набирав прискорення протягом найближчих ста років, набуваючи різного забарвлення, але не змінюючи своєї сутності зі зміною політичних доктрин російського уряду. Тим самим закладалося підґрунтя подальшої зорієнтованості українських гетьманів у своїй боротьбі з російським централізмом на різні політичні сили за межами власної держави. Своєю чергою, політика загравання І. Мазепи (а згодом і деяких інших українських урядовців) з російським урядом, націлена попервах на збереження автономних прав України, за слушним спостереженням сучасного дослідника В. Горобця, «таїла в собі небезпеку "тихої" інтеграції Української держави до складу Російської монархії, перетворення її на провінцію останньої». Вже на зламі XVII–XVIII ст. в українсько-російських відносинах чітко окреслилися тенденції уніфікації національних «державних норм і порядків за російським зразком…». Власне, вже тоді було поставлене «під сумнів дальше існування української державності». Разом з тим, «роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підривало сили народу», що в сукупності з перемогою в кінці XVIII ст. набору цінностей охлократичного характеру, притаманного російському абсолютизму, над традиційним українським козацьким демократизмом у політичній сфері зрештою привело Україну до трагічної розв'язки.

Бібліографія

Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. Москва, 1987.

Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Київ; Львів, 2012.

Донцов Д. Українська державна думка і Європа. Львів, 1918.

Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991.

Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. Київ, 1996.

Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія, 1991.

Матях В. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. Т. 1. Київ, 2006.

Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ, 1998.

Нічик В. М., Литвинов В. Д.. Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). Київ, 1991.

Образ жизни и ценностные ориентации личности. Ереван, 1979.

Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVIII ст.: Гуманістичні та визвольні ідеї. Київ, 1985.

Паславська І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій треті XVII ст. Київ, 1984.

Политическая культура населения Украины: Результаты социологических исследований. Киев, 1993.

Ручка А. А. Социальные ценности и нормы. Киев, 1976.
Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. Київ, 1985.
Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація. Київ, 1991.
Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997.
Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). Київ, 2002.
Українська ідея: історичний нарис. Київ, 1995.
Філософія Відродження на Україні. Київ, 1990.
Чивчавадзе Н. З. Культура и ценность. Тбилиси, 1984.
Chynczewska-Hennel T. Swiadomość narodowa szlachty ukrainskiej i kozaczyny od schyłku XVI do połowie XVII w. Warszawa, 1985.

Валентина МАТЯХ

Чи існувала українська національна еліта?

Формування української національної еліти, як і в більшості європейських країн, сягає часів Середньовіччя. «Руська правда» та інші писемні джерела свідчать про існування в тодішньому суспільстві кількох соціальних прошарків, серед яких привілейоване становище посідали представники князівської володарюючої династії та дружинники, верхівка яких у джерелах називається «боярами» й «княжими мужами». Основним видом діяльності дружини була військова справа, яка становила основне джерело їхнього добробуту (військова здобич). До того ж, дружинники отримували за свої служби від князя грошову платню чи натуральне забезпечення по княжих дворах. Адміністративне управління в державі здійснювалося за допомогою княжого двору (дворецькі, спальники, стольники, ключники тощо), які також належали до найближчого князівського оточення, мали значний суспільний вплив та стали джерелом формування аристократії. Іншою привілейованою групою була земська верхівка чи «ліпші люди», яка здійснювала адміністративні функції в окремих уділах і землях, поступово зливалася з дружиною і також потрапляла до числа бояр.

У Галицько-Волинському князівстві, а згодом і Руському королівстві, боярство, відповідно до писемних джерел, як і в попередню добу, складалося з дружинників, земської верхівки та найвищих урядовців. Від початку XIII ст. бояри як частина привілейованого стану поступово виокремлюються у впливову групу, що практично контролювала всі суспільні процеси в державі, зокрема посадження князів на престол. У XIV ст. разом з іншими привілейованими верствами – спадковими землевласниками, панами та зем'янами – вони формували національну соціальну еліту.

Приєднання українських земель до Польського королівства та Великого князівства Литовського помітно змінило ситуацію в українській панівній верхівці. Значна її частина із запровадженням коронного (польського) права (1434) влилася до місцевої шляхти, яка мала низку важливих привілеїв та відігравала визначну роль у посадженні на престол монархів. На українських землях упродовж XIV–XVIII ст. існували напівпривілейовані представники цього стану – бояри, бояри-замкові, службова шляхта, шляхта-голота. У Великому князівстві Литовському, окрім панів, зем'ян та бояр, що належали до нижчих щаблів еліти, існував значний прошарок найвищої аристократії, що складався з різних відгалужень князівських Рюриковичів та Гедиміновичів, серед яких, зокрема, – князі Острозькі, Заславські, Вишневецькі, Несвицькі, Сангушки та ін.

Українська національна революція на чолі з Богданом Хмельницьким та утворення Української козацької держави в другій половині XVII ст. внаслідок значних соціальних зрушень привели до зміни соціальної структури часів Речі Посполитої. У Гетьманщині сформувалися два основних стани: козацтво та посполиті, тобто невійськове, особисто вільне населення. Подібним (але з певною специфікою) був суспільний поділ Слобідської України.

Усередині кожного стану відбувалися процеси розшарування, виникнення окремих груп, змін їхнього правового становища у суспільстві. Так, у середовищі козацтва формувалася нова соціальна еліта – козацька старшина, якій належала основна адміністративна, військова, судова влада та значні матеріальні цінності. Рядове козацтво поступово бідніло та постійно підпадало під тиск з боку козацької старшини – його зганяли з власних ґрунтів, позбавляли через суди, а інколи шляхом відкритого захоплення їхнього майна – млинів, ставків тощо. Права рядових козаків постійно порушувалися, а їхній вплив на вирішення державних проблем на всіх рівнях майже зводився нанівець.

Остаточне розшарування між козацькою старшиною та рядовим козацтвом було закріплено під час формування (1766 р.) так званих «наказів» до єкатерининської «Комісії для створення Нового Уложення». Тоді, за рішенням малоросійського генерал-губернатора графа П. О. Румянцева-Задунайського, представники цих соціальних прошарків потрапили до двох окремих груп.

Козацька старшина була дуже різноманітною за своїм економічним становищем, політичною вагою, соціальним та етнічним походженням. Було чимало представників давніх українських родів, зокрема боярських – Виговські, Бобирі, Бороздни, Нечаї та ін. Але значну частину складали такі, що висунулися під час бурхливих подій вітчизняної історії – боротьби за українську державність (Галагани, Тимошенки, Горленки та ін.). До козацької старшини вливалися також представники міщанської верхівки – міського патриціату (торговельна еліта, представники міського самоврядування – войти, лавники, райці, бурмістри). Поступово козацька старшина змішувалася зі шляхтою різного походження (православна, католицька), яка значною мірою покозачилася та прагнула зберегти своє привілейоване становище (Дунін-Борковські, Адасовські, Армашевські, Білецькі, Іскрицькі).

Значну частину складали також іноземці – греки, серби, волахи, серед яких було багато представників старовинних аристократичних родів, які, не маючи можливості боротися «за справу православної церкви» у себе на батьківщині, де безроздільно володарювали турки, брали активну участь у визвольній війні українців (Апостоли, Капністи, Милорадовичі, Томари), але були й авантюристи, які користувалися історичним моментом для просування по соціальній ієрархічній драбині. Окрім вихідців із Балкан, траплялися й представники інших народів: Кочубеї, за легендою, були кримськими татарами, Фридрикевичі – цесарцями, Орлики походили з Чехії. Єврейського походження були Боруховичі, Магеровські-Перехрісти, Герцики, Крижановські, Марковичі, Перехрісти-Осипови та ін.

Прикметно, що духовенство, як біле, так і чорне, в Гетьманщині не становило собою окремої соціальної групи, оскільки було переважно шляхетського чи козацько-старшинського походження. Можливість переходу з духовенства до військового стану та навпаки, високий суспільний авторитет і соціальне становище зберігалися за ним до кінця XVIII ст.

Цікаво, що нащадки козацької старшини за часів російського панування були носіями державницьких ідей, оборонцями культурних традицій і творцями національної культури. Про це свідчать імена Василя Капніста, Лесі Українки, Пантелеймона Куліша, Миколи Лисенка, Михайла Драгоманова,

Олександра Коніського, Миколи Василенка, Єлизавети Милорадович та багатьох інших.

Варто зазначити, що українська національна соціальна еліта через певні історичні обставини зазнавала істотних змін (персональних (згасання родів, інкорпорація до аристократії інших країн, позбавлення привілейованого становища), юридичних і функціональних (модифікація та еволюція, зміна прав та обов'язків, суспільної ролі, впливу на прийняття державних рішень)), але кожна нова еліта проростала з попередніх, зберігала з ними генетичний зв'язок.

Бібліографія

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1655. Київ, 2001.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996.

Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы. Кн. 8. 1891.

Милер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Харьков, 1895.

Одноріженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. Київ, 2011.

Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). Київ, 1995.

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000.

Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ, 1992.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993.

Валерій ТОМАЗОВ

Як відбувався процес інкорпорації козацької старшини до російського дворянства?

Процес інкорпорації козацької старшини до російського дворянства розтягнувся на тривалий час та був надзвичайно болісним. Дії російської влади щодо української еліти викликали значний супротив з боку останньої та зростання антиросійських настроїв – створювалися таємні товариства (Новгород-Сіверський патріотичний гурток), розроблялися плани відторгнення українських земель від Російської імперії (місія Василя Капніста), проводилася активна публіцистична та дослідницька діяльність з метою підтвердження споконвічних привілеїв українського козацтва і засудження російської політики, що порушувала договори між Гетьманщиною та Московським царством (Григорій та Василь Полетики, Адріан Чепа, Тимофій Калинський).

Козацька старшина, яка сформувалася як нова українська соціальна еліта, не дуже прагнула російського дворянства, оскільки вважала, що її природні шляхетські права значно ширші. Однак існування в межах Російської імперії потребувало юридичного оформлення її привілейованого становища. Тому гетьманська адміністрація у 1733, 1742, 1750 та 1756 рр. клопоталася про прирівнення старшинських чинів до російських табельних. Проте питання не було розв'язане. Російський уряд не бажав приставати на пропозиції української сторони.

Поза тим, політика імперського центру щодо Гетьманщини ставала чимраз агресивнішою. 1764 р. указом Катерини II, яка була палкою прибічницею русифікації українських земель, було ліквідовано гетьманство, а 1765 р. – козацькі полки як на території Гетьманщини, так і в Слобожанщині. Провідником курсу на ліквідацію залишків української автономії став президент Малоросійської колегії та малоросійський генерал-губернатор граф П. О. Румянцев-Задунайський, якому імператрицею доручалося діяти обережно, аби не викликати ненависті до росіян, та застосовувати політику кийка і пряника: з одного боку, жорстоко карати всілякі прояви автономістських тенденцій, а з іншого – тим, «хто не був заражений хворобою сваволі й незалежності», пропонували привабливі посади в імперському уряді та інші привілеї.

1766 р. Катерина II видала маніфест про скликання депутатів для створення Нового Уложення, який і послужив каталізатором соціального вибуху. Під час обирання депутатів та підготовки наказів від кожної соціальної групи Гетьманщини козацьку старшину було відмежовано від рядового козацтва. Це яскраво засвідчило, що російська влада не вважала рядове козацтво привілейованим прошарком суспільства. Новий проєкт уложення не мав жодної підтримки в Гетьманщині. Козацька старшина, за словами П. О. Румянцева-Задунайского, вважала існуючі в українському суспільстві порядки добрими та не бачила жодного сенсу в їхній зміні. Представники української еліти наполягали на збереженні споконвічних прав Української козацької держави та визнанні природних шляхетських привілеїв старшини. Вимоги про відновлення гетьманства та відміну рубльового окладу особливо дратували російську адміністрацію. Генерал-губернатор докладав значних зусиль, щоб тримати з'їзди

козацької старшини під контролем та впливати на зміст наказів, проте це було практично неможливим. Історик Г. А. Максимович писав, що «на виборах і під час створення наказів шляхетство виявило надзвичайну одностайність та розуміння у відстоюванні своїх станових інтересів. Надії на відновлення гетьманства, всіх малоросійських прав і вольностей сколихнули все шляхетство від найвищих до найнижчих рангів». П. О. Румянцев-Задунайський вимушений був повідомити імператриці, що «тут є велика кількість людей сп'янених свавіллям, від якого вони ніколи не протверезіють». У травні 1767 р. на вперті спроби депутатів ніжинського і батуринського шляхетства відстоювати вимогу відновлення гетьманства генерал-губернатор перейшов до відвертих репресій: з'їзд розігнали, законно обраного, але незручного голову з'їзду Григорія Долинського змістили, а з 72 депутатів заарештували та віддали під військовий суд 52. Серед тих, хто опинився за ґратами, були представники найславетніших родів Гетьманщини – підкоморії Григорій Долинський і Андрій Журавський, військові канцеляристи Ілля Піроцький, Володимир Забіла, Іван Мазаракі, полковий хорунжий Федір Конисський, сотник Карпо Забіла, військові товариші Олексій Костенецький, Іван Велентей, Микола Риба, бунчуковий товариші Яків Троцький, значкові товариші Іван Чуйкевич, Іван Єзучевський та ін. Під час «слідства» в'язнів намагалися зламати морально і фізично, щоб вони визнали себе винними у «державній зраді». 20 осіб було засуджено на страту, а 18 – на вічну каторгу в Нерчинських рудниках. Але, побоюючись подальшого росту ескалації у відносинах між козацькою старшиною та російською владою та відіграючи роль милосердної і справедливої государині, Катерина II значно пом'якшила вирок. Незважаючи на безпрецедентний тиск російської адміністрації, багато наказів носило яскраво виражений опозиційний характер. Так зазначалося, що козацька старшина зазнає утисків з боку російської адміністрації та російського дворянства, а «малоросійські козаки», як і запорожці, є шляхетством. Полтавське шляхетство взагалі вдалося до демаршу, заявивши, що оскільки «старовинні українські звичаї» не були підтверджені російською владою, то вони відмовляються працювати над Новим Уложенням.

Подібні вимоги лунали і з уст депутатів уже під час роботи комісії. Російська влада спочатку роздавала обіцянки, які потім виконувати відмовилася. Цікаво, що українські депутати, відстоюючи свої права, виступали єдиним фронтом з депутатами від ліфляндського, естляндського, фінського, смоленського шляхетств. Катеринінська комісія не розв'язала жодного порушеного питання, але російська влада зрозуміла, що діяти треба негайно.

1781 р. козацька старшина отримала право на участь у виборах членів губернських і повітових органів самоврядування та суду відповідно до поширеного на українські землі губернського поділу. Тоді саме впроваджено станові суди. Указом від 1783 р. козацькі полки перетворювалися на регулярні й карабінерні частини російської армії. А 1784 р. імператорським указом припинялося взагалі надання українських козацьких чинів. Українські прапори, гетьманські клейноди, військові печатки було вивезено до Санкт-Петербурга.

1785 р. Катериною II видано «Жалувану грамоту», якою вводилися родовідні книги, що фактично означало ліквідацію козацької старшини як окремої соціальної групи: розпочався процес перетворення козацької старшини на російське дворянство. Рядове козацтво було позбавлене своїх останніх привілеїв,

а значна частина перетворилася на селянство різних типів (державне, удільне чи кріпаків). Непросто відбувався і процес визнання у дворянстві представників козацької старшини. Через невизнання російською владою низки козацьких урядів такими, що відповідають офіцерській службі, привілейованого становища позбавлялися сотні родів. З метою посилення контролю з боку держави за роботою губернських дворянських депутатських зібрань і запобігання потрапляння у дворянство великої кількості представників козацької старшини та українського шляхетства 1797 р. було видано указ про необхідність обов'язкового затвердження рішень місцевих дворянських представницьких органів Герольдією Урядуючого Сенату, що зводило нанівець так зване дворянське самоврядування. Всі спроби представників української еліти домогтися справедливого з їхньої точки зору розгляду справи не увінчалися успіхом. Після тривалих перипетій, незважаючи на те, що долею козацької старшини переймався малоросійський генерал-губернатор князь М. Г. Рєпнін, надіям української еліти не судилося збутися. 1835 р. імператорським указом спадкове дворянство було остаточно визнане за генеральною старшиною, полковниками, полковою старшиною, сотниками та військовими й бунчуковими товаришами; із чинів генеральної артилерії – за осавулами, хорунжими та отаманами, а з чинів «статського правління» – за підкоморними, земськими суддями та підсудками, що «жалувані були під час існування в Малоросії гетьманського правління». Прав на дворянство позбавлялися священники та їхні нащадки, незалежно від походження. До речі, в Гетьманщині соціальний статус священників був надзвичайно високим і вони шанувалися нарівні зі шляхтою і козацькою старшиною. Всіх, хто до 1 січня 1839 р. не зміг надати визначених російською владою доказів щодо благородного походження, обертали в козацтво, що мало однакові права з державними селянами.

Отже, політика російського уряду щодо українського козацтва та козацької старшини зокрема мала яскраво дискримінаційний характер: з одного боку, це було наслідком нерозуміння та небажання розуміти особливості соціального устрою Гетьманщини, з іншого – спланованим наступом на права української національної еліти, що було складовою процесу знищення української державності.

Бібліографія

Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: дослідження політичної та ранньомодерної України. Київ, 2009.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1655. Київ, 2001.

Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы. Кн. 8. 1891.

Максимович Г. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. Т. 1. Нежин, 1917.

Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Глава IV: Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская Старина. Т. 57. Апрель–июнь. 1897.

Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). Київ, 1995.

Свербигуз В. Старосвітське панство. Варшава, 1999.

Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). Київ, 2006.

Валерій ТОМАЗОВ

Як використовувалося українське козацтво у завойовницьких війнах Російської імперії першої половини XVIII ст.?

У першій чверті XVIII ст. Росія вела завойовницькі війни за вихід до Балтійського, Каспійського морів. У 1722 р. відбувся воєнний похід на західне побережжя Каспійського моря та приморські землі Дагестану, в якому була задіяна стотисячна армія на чолі з Петром I, так званий Персидський похід. Війська зайняли Дербент, заклали форпост Св. Хреста. У ході цих кампаній активно використовувався козацький військовий потенціал. У поході 1722 р. брало участь 10 тис. козацького війська під командуванням наказного гетьмана, миргородського полковника Данила Апостола, прилуцького Гната Галагана та київського Антона Танського. Про цей похід є цікавий матеріал у щоденнику Миколи Ханенка, вихованця Києво-Могилянської академії, на той час старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії. В липні 1722 р. після смерті гетьмана Івана Скоропадського він разом із бунчуковим товаришем Степаном Тарновським і козацьким загоном за дорученням наказного гетьмана Павла Полуботка вирушив у ставку Петра I під Дербент з проханням від генеральної старшини та всього козацтва дати дозвіл на обрання нового гетьмана. Вручивши прохання, Ханенко записав, що у відповідь почув лише «формальні слова: знаю, що гетьман помер». Він описує землі, природу, забудову поселень, побут, звичаї, одяг, їжу горців. У наступному, так званому Дербентському поході 1723 р., також було задіяно 10 тис. козаків під орудою лубенського полковника Андрія Марковича.

Внаслідок російських завоювань частина володарів, серед них і тарковський правитель Адиль Гирей, змушені були прийняти російське підданство. В знак «подяки» Росія затвердила Адиль Гирея у званні шамхала Дагестану з підпорядкуванням йому всіх місцевих володарів. Проте спротив російському завоюванню не затих. У 1725 р. шамхал Адиль Гирей, незадоволений тим, що російське військо чинило насильство над його підданими, а також будівництвом укріплення Св. Хреста, розпочав боротьбу. Росія продовжила свій завойовницький наступ, куди знову кинула українське козацтво.

У 1725 р. в Гетьманщині формується козацьке військо для походу на Каспій. Це так званий Гілянсько-Сулацький похід 1725–1727 рр., в якому брав участь бунчуковий товариш Яків Маркович, син лубенського полковника Андрія; він і описав його у своєму щоденнику. Я. Маркович також здобув освіту у Києво-Могилянській академії, був улюбленим учнем Феофана Прокоповича. Участь рядових козаків, як і старшини, у завойовницьких походах Російської імперії була для них тяжкою повинністю. Багато з них гинули, були поранені, взяті в полон, помирали від хвороб. І в цей похід, як писав історик Василь Дубровський, «товариство збиралося поволі, неохоче, було навіть чимало випадків фальсифікованої хвороби, дезертирів, навіть дехто висвятився у попи». Деякі бунчукові та значкові товариші взагалі не з'явилися, дехто відправив синів чи родичів. За відмову від походу російська влада змушувала

Малоросійську колегію, яка правила Гетьманщиною після ліквідації інституту гетьманства, накладати штрафи в 100 руб. і брати під варту. Козаки тікали і під час походів, їх наказували ловити, забивати у колодки і доправляти у Глухів. Козаків у похід проводжали родина і всі приятелі, знайомі, бо не знали, чи повернуться додому. Я. Маркович записав у своєму щоденнику 20 травня 1725 р.: «Виїхав з Ромен по обіді в похід Гілянський, проводжали мене батьки, дружина і багато рідних та знайомих». А коли поверталися живими з походу, то відправляли молебень у церкві, влаштовували велику гостину для всієї родини, приятелів, дворових слуг та навіть підданих. Прибув він у Ромни в березні 1727 р.

Маркович описав у щоденнику історію походу «проти Шафкала», яку розпочав писати 26 вересня 1725 р., а закінчив 13 жовтня, коли військо повернулось в укріплення Св. Христа. Я. Маркович, як зазначав В. Дубровський, був у поході між Кумою–Сулаком–Дербентом, про що писав у своєму щоденнику, але не брав участь у другій кампанії в Гілянській провінції, яка була дуже тяжкою, чимало козаків затрималися там на п'ять років. Козацтво в походах забезпечувало себе провізією. Бунчукова старшина, яка більший час перебувала в обозі, супроводжувала командирів, йшла в похід із чималим запасом продуктів, але їх не вистачало. Тож Я. Маркович, та й інші, писали рідним і просили передавати продукти, а також горілку, яку тут дозволяли продавати, а на гроші, як писав бунчуковий товариш Федір Сулима своїй матері в листопаді 1725 р., можна було купити борошно. Він просив надіслати по «бочці сала, круп грецьких і пшона». Писав, що доведеться тут зимувати. Про їх життя в походах старшина боялася писати, лише деякі натяки свідчать, які нужди вони, як і все козацтво, терпіли. Маркович записав скаргу кількох отаманів, що вони з командою «скудни в харчах і одіянії». А Ф. Сулима в листі до матері писав, що про наше життя тут не «освідчаю», тобто не пишу, бо «гидко і освідчати». Він помер у серпні 1726 р. й був похований поблизу церкви в укріпленні Св. Хреста. Того року, ймовірно, від епідемії дизентерії померло багато козаків. Я. Маркович записав, що в березні лише в команді прилуцького обозного померло 284 чоловік. На думку Я. Марковича, причиною хвороб і смертей могли бути незвичні природні умови, спека, забруднене повітря і води. Про поневіряння козаків у поході записав Маркович у щоденнику ще до свого від'їзду 2 травня 1725 р., що бачив у правителів Малоросійської колегії лист гадяцького полковника Михайла Милорадовича, який очолював козацьке військо в Сулаку, де він писав про «немислиме там своє перебування». Козаків ховали там же, в поході, а якщо помирали на морі, то викидали у воду, як це сталося з бунчуковим товаришем Дмитром Домонтовичем. Лише інколи генеральну старшину везли ховати додому. Генерального хорунжого Івана Сулиму, який помер на Валдаї в поході на Ладогу у квітні 1720 р., чернігівський полковник Павло Полуботок (його сестра була дружиною Сулими) розпорядився «везти в Україну», бо тут, писав він, «ніхто й імені його не пам'ятатиме, і сестра з усім домом своїм не оплаче і завжди печальна буде». Існувало повір'я, що людина має бути оплакана рідними та похована на своїй землі.

В описі походу Я. Марковича йдеться про пересування війська, його кількість, зазначалися прізвища командирів, топоніміка зайнятих населених пунктів, описуються воєнні сутички, взяття в полон жителів, загарбання їх отар,

майна, втрати серед місцевого населення та російської армії. З його записів простежується тактика російської влади щодо підкорених народів, яка не змінилася протягом століть. «Російські війська палили поселення, забирали зерно, вирубували сади, грабували житла, тягли килими, мідний посуд, брали, що тільки могли найти», – писав Маркович. Залишали після себе пустелю. Так, поселення Ірпелі, що належало «князю ирпелскому», як пише Маркович, горіло всю ніч. Він наводить і цікаві статистичні дані, перелічує спалені російською армією села та кількість дворів: загалом в нього згадано 20 населених пунктів, розорено 6110 дворів, знищено 400 млинів, 2 морських судна. Населення змушене було тікати в гори, але коли військо відходило, поверталося і починало відновлювати свої житла.

У щоденнику проглядається і підступність та лицемірство російської влади. У травні 1726 р. російське військо розпочало новий похід проти шамхала, ставлячи умову, що йому дано три дні для того, щоб прислати заручників і присягти на вірність імператриці. Й Адиль Гирей змушений був прийняти цей ультиматум. Я. Маркович разом з іншими бунчуковими товаришами – Михайлом Скоропадським, Григорієм Гамалією та Іваном Миклашевським – був свідком прийняття підданства тарковським шамхалом та іншими володарями й описав це в щоденнику. Зазначив, як шамхал вимагав, аби до нього приїхав генерал Шеремєтєв і гарантував йому безпеку, щоб «його тут не умертвили». Сини шамхала поїхали в гори за іншими володарями для прийняття присяги, але ті боялися і вимагали, щоб сам генерал Шеремєтєв виїхав до них. Деякі з них присягали в ущелині, звідки прибув шамхал, але сини його не прибули, побоюючись за своє життя. Сам же шамхал був узятий під варту і відвезений в укріплення Св. Хреста під тим «предлогом», як пише Маркович, що до нього має приїхати з Астрахані генерал Міхаіл Матюшкин. А насправді він був ув'язнений. «Указом Сенату восени 1726 р. титул шамхала був ліквідований, Адиль Гирей зісланий в м. Коло Архангельської губернії, а в Дагестані влада перейшла до російського командування». Судячи із щоденникових записів Марковича, деякі володарі Північного Кавказу в 1726 р. присягали на вірність імператриці, інші відмовлялися, боялися їхати на зустріч, або ж вимагали й від воєначальників присяги на їх умовах. Так, Ахмад-хан, кайтагський правитель, якого Маркович називає «Усмей», ще в 1723 р. просив прийняти його у підданство і під час походу 1725–1726 рр. висловлював бажання бути вірним Росії, але водночас відмовлявся їхати в табір російського війська, «приводячи в приклад затримання Шафкала», як зазначив Я. Маркович, та надавати заручників. Заручниками були діти та внуки володарів. Він ставив умову, що прийме підданство, коли до нього пришлють офіцера, і той присягне наперед, «що діла до нього нікому не буде і города тут русскіе не построять». Ахмад-хан приніс присягу з умовою, що від нього не будуть відбирати соляні озера і нафту. Дехто з воєначальників відмовлявся, казав, що не уповноважений присягати, а один полковник «хрест на себе поклав», що про все доповість генералу. Та це, як записав Я. Маркович, «все пусті речі». При цьому Маркович не дає ніяких власних оцінок, але навіть у тому, що він назвав ці вимоги «пустими речами», проявляється розуміння суті російського підданства і порушення царатом договірних умов, що, ймовірно, він бачив на своїй батьківщині.

Ставлення Росії до підкорених під час загарбницьких воєн народів не змінювалося упродовж століть.

Бібліографія

Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.). Ч. I. (1717–1725 гг.). Киев, 1893.

Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. II. (1726–1729 гг.). Киев, 1895.

Дневник Николая Ханенка (1719–1723 и 1754 г.) // Киевская старина. 1896, № 7–8.

Дубровський В. Про Гилянський похід 1725 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. Вип. I. Київ, 1928.

Приватні листи XVIII ст. Київ, 1987.

Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX века // Сборник документов. Москва, 1988. URL: http//www.a-u-l.narod.ru/Russko-Dagestanskie_otnosheniya_v_18-m_nachale_19-go_veka.html

Сотавов Н. А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в. Москва, 1991. URL: kumukia.ru/books/0002/index.html

Олена ДЗЮБА

Розділ III

ІМПЕРСЬКА ДОБА ТА ЇЇ СПАДОК У СВІТЛІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

«Ми обрусили їх аристократів, поступово усунули місцеві права, запровадили свої закони, повір'я [...] , але за всім тим обрусити тубільців не встигли, так само як Татар, Бурятів та Самоїдів»

Микола Польовий. «Малоросія: її мешканці та історія» (1830)

«[...] москалі – чужі люде […]»

Тарас Шевченко. «Катерина» (1838)

Які війни на території України XVIII – початку XX ст. будуть вважатися визвольними, а які – загарбницькими?

Українські землі, перебуваючи у складі Речі Посполитої, Російської та Австрійської імперій, не раз і два ставали місцем, де відбувалися військові битви, дислокувалися армії, а людність брала участь у боях, надавала постій, забезпечувала війська продуктами і фуражем. За всієї складності класифікації війн говоримо про найбільш загальні, а саме про визвольні і загарбницькі. В основу такого поділу береться мета війни та її причини. Першими вважаються ті, під час яких захищаються споконвічні території, які народ вважає здавна своїми. Їх ще називають справедливими. Для загарбницьких воєн характерне захоплення і привласнення чужих земель з примусом підкорятися завойовникам. Вони, як правило, вважаються несправедливими. Такий етичний поділ існує з давніх часів і до сьогодні не втратив свого значення.

У ситуації з українськими територіями питання ускладнюються тим, що її людність перебувала у складі імперій, а тому не маючи власного суверенітету, вона повинна була брати участь у війнах не завжди за власні інтереси, а за інтереси імперій. Певно, що вони далеко не завжди збігалися.

Якщо почати з Російсько-турецької війни 1768–1774 років, то вона велася за вихід до Чорного моря, досягти якого заважало Кримське ханство, васал Оттоманської Порти. У складі російської армії тоді воювали запорозькі козаки, зокрема і їх флот. Їх військовий потенціал Російська імперія використала для розширення власних територій. Війна була загарбницькою, адже Росія зазіхала на землі Кримського ханства. До того ж, повоєнна зміна геополітичної ситуації сприяла ліквідації Запорозької Січі. Російська імперія відразу «забула», що та ще недавно була надійним союзником у боротьбі з кримськотатарськими набігами.

Під час наступних російсько-турецьких 1787–1791 та 1806–1812 рр. воєн, які також мали загарбницький характер, Росія увела у свої кордони Бессарабію, що належала тій же Порті.

Загострення російсько-французького протистояння на початку XIX ст. спричинило війну Наполеонівської Франції з Росією. Для зміцнення армії Олександр I провів додаткову мобілізацію, під час якої формувалися власним коштом кінні козачі полки. У відсічі французькій армії було задіяно значний економічний і демографічний потенціал українських земель, для людності яких ця війна мала загарбницький характер. Навіть незважаючи на те, що Наполеон міг, як і в інших завойованих державах, скасовувати кріпосне право та запровадити кодекс власного імені, який гарантував цивільні свободи, включаючи свободу віросповідання, і закріплював рівність усіх перед законом.

Листопадове польське повстання 1830 р. носило військовий характер, бо армію було залучено до невластивих їй функцій – придушення виступу підданих Російської імперії. Польські повстанці прагнули до відновлення державності Речі Посполитої, у розвалі якої значна вина була Росії. Виступ поляків за власну

незалежність мав складову визвольної боротьби, проте зберігав соціальні протиріччя, адже не враховував інтереси основного українського населення. Січневе польське повстання 1863–1864 рр., як і Листопадове 1830–1831рр., уподібнювалися між собою своїм змістом.

Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. була багатосторонньою, адже в ній брали участь, крім Росії, Османська імперія, Велика Британія і Франція. Ця війна була загарбницькою для усіх її учасників. Росія прагнула витіснити Туреччину з Балканського півострова, встановити контроль над протоками Босфор і Дарданелли й торговельними шляхами у Середземному морі. Турецький султан хотів повернути придунайські землі, північне узбережжя Чорного моря і Крим. Британія і Франція відстоювали територіальну цілісність Османської імперії, а тому висадили свої війська в Криму.

У Першій світовій війні 1914–1918 рр. зійшлися територіальні інтереси Франції, Росії, Великої Британії, з одного боку; а з іншого – Німеччини, Австро-Угорщини та Османської імперії. У ході війни до неї приєдналися й інші держави (загалом 38), відкриваючи чисельні фронти й задіюючи величезні армії. Ця війна була імперіалістичною і мала несправедливий, загарбницький характер для всіх її учасників.

Тож на українських територіях відбувалися, в основному, загарбницькі, несправедливі війни. І все через те, що їх вели імперії у власних інтересах. Виняток становили Російсько-французька війна 1812 р. та визвольні польські Листопадове 1830–1830 рр. і Січневе 1863–1864 рр. повстання.

Бібліографія

Ададуров В. В. «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів: Вид-во УКУ, 2007.

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / Упор. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво "КЛІО"», 2013.

Гуржій О., Реєнт О., Палій А. Війна 1812 року: український контекст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020.

История русской армии. Санкт-Петербург: ООО «Издательство "Полигон"», 2003.

Валентина ШАНДРА

Як розвивалося повстання Т. Костюшка 1794 р. в Україні?

Кінець XVIII ст. у суспільно-політичному житті Європи позначився посиленням революційних процесів у різних країнах. Так, у травні 1789 р. вибухнула Велика Французька революція, завдяки якій старий абсолютистський порядок було скинуто, а замість нього було встановлено конституційну монархію. Революція на цьому не зупинилась, і у вересні 1792 р. монархію було замінено на Першу французьку республіку, а в січні 1793 р. повсталі стратили короля Людовіка XVI.

У цей час на теренах земель Речі Посполитої в 1773–1792 рр. королю Станіславу-Августу Понятовському і прибічникам реформ вдалося здійснити низку істотних змін, які зміцнили державу, не зважаючи на значні територіальні втрати через перший поділ країни 5 серпня 1772 р.

Чотирирічний сейм 1788–1792 рр. за ініціативою патріотично налаштованих реформаторів ухвалив Конституцію Речі Посполитої 3 травня 1791 р., яка запроваджувала конституційну монархію, особисті свободи та рівні права всіх громадян. Вона заклала основи для перетворення Речі Посполитої у життєздатну державу із сильною центральною владою. Обмеження станових привілеїв викликало незадоволення серед частини магнатів і шляхти, які в травні 1792 р. організували проти конституції Торговицьку конфедерацію. Її учасників королівська влада оголосила бунтівниками і почала силою розганяти загони конфедератів. Однак російська імператриця Катерина II, яка не бажала посилення Речі Посполитої, наказала військам виступити на підтримку торговичан. Розгорілися бойові дії.

До Катерини II в польському питанні приєднався прусський король Фрідріх Вільґельм II. Близько трьох місяців польська армія чинила опір. Але під тиском сил, що мали значну перевагу, король Станіслав Авґуст був змушений капітулювати і підкоритися вимогам конфедератів та інтервентів. Новий сейм, скликаний у м. Гродно, скасував конституцію. Гарнізони російських і прусських військ були розміщені у Варшаві та великих містах Речі Посполитої. Польська армія переформовувалася і частково розпускалася.

У грудні 1792 р. Катерина II і Фрідріх Вільґельм II домовилися про новий, другий поділ Речі Посполитої. 9 квітня 1793 р. були оголошені умови розподілу, які були прийняті польським сеймом, який контролювали торговичани. Однак не всі польські патріоти з цим змирилися. Повсюдно організовувалися таємні товариства, які готувалися до загального повстання. Великі надії змовники пов'язували з революційною Францією, яка перебувала в стані війни з Австрією і Пруссією — учасниками розділу Польщі.

Очолив цей патріотичний рух відомий боротьбою з торговичанами учасник американської революції генерал Тадеуш Костюшко. Нині історики України, Польщі та Білорусі не мають єдиної думки про його національну приналежність. Оскільки це питання є дискусійним, зауважимо, що за етнічним походженням він все ж був українцем, адже його пращури протягом багатьох

Рейтан – занепад Польщі. Картина, написана Я. Матейком у 1866 р. Зображує події квітня 1773 р., коли Тадеуш Рейтан намагався зірвати сейм і не допустити поділу Речі Посполитої. Щоб не випустити депутатів із зали засідань, Рейтан ліг перед виходом зі словами: «Убийте мене, не вбивайте Вітчизну!»

К. Войняковський. Портрет Костюшка

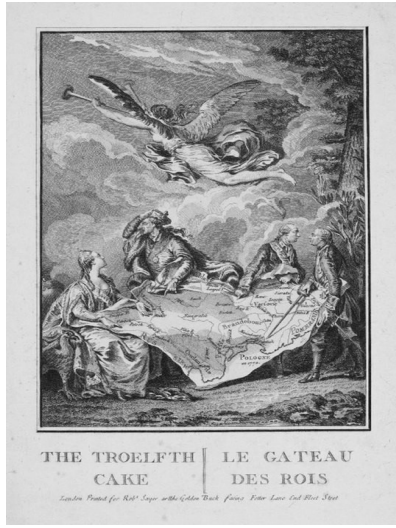

Розділ території Польсько-Литовської держави (Речі Посполитої) між Прусським королівством (в особі Фрідріха II), Російською імперією (в особі Катерини II) та Габсбурзькою монархією (в особі Франца II). У центрі – король Станіслав Август, який вхопився за свою корону, а над ним – відлітаюча душа Польщі

Ян Матейко. Битва під Рацлавицями

століть (починаючи не пізніше середини XV ст.) жили на українській етнічній території. Саме тут знаходилися їхні родові помістя, а родичалися вони переважно з представниками місцевої еліти, котрі, як і вони, довгий час були православними, згодом – уніатами й вважали себе «русинами».

Дитячі й молоді роки Костюшка теж пройшли на українській етнічній території. До 1755 р. він жив у Сехновичах. Потім орієнтовно до 1760 р. навчався в Любешові, в школі піарів. Любешів, до речі, нині входить до складу України. Згодом Костюшко приблизно 5 років, до 1765 р., жив у Сехновичах. Очевидно, він знав мову місцевого населення, яка була українською, а також їхню традиційну культуру. За своїми політичними уподобаннями Костюшко належав до демократів і намагався покращити становище простолюду.

Він, як і його сусіди-шляхтичі, вважав себе елітою і орієнтувався на елітарні зразки тогочасної польської культури. Місцева українська шляхта Берестейщини в той час була достатньо полонізованою. І Костюшки тут не були винятком. Освіту Костюшко отримував переважно польською й латинською мовами. Спочатку навчався вдома, потім – у Любешові. Завершив навчання в рицарській (кадетській) школі у Варшаві. Загалом, його діяльність, погляди, які він висловлював, можна вважати такими, що і в плані політичному, і в плані культурному були зорієнтованими на Польщу.

Костюшка можна вважати деетнізованим українцем, який «став поляком». Отже немає підстав робити з Костюшка «великого українця» чи, тим паче, українського національного героя. Необхідно визнати, що він був «блудний син України», який реально нічого не зробив для свого народу. Як і багато інших українців, він працював на інші народи. До того ж працював досить талановито. Разом з тим не варто повністю відрікатися від нього. Варто пам'ятати, що один із найвидатніших польських та американських національних героїв був за походженням українцем.

Повстання розпочалося 12 березня 1794 р. в м. Пултуську заколотом кавалерійської бригади генерала Антона Мадалинського, яка відмовилася підкорятися рішенню про свій розпуск. До повстанців стали приєднуватися інші частини армії Речі Посполитої. Через кілька днів кавалеристи Мадалинського оволоділи Краковом, який став центром повстання. 16 березня 1794 р. було обрано керівника повстанців — проголошено диктатором Тадеуша Костюшко. 24 березня в Кракові було опубліковано акт повстання, який проголосив гасла відновлення в повному обсязі суверенітету Речі Посполитої та її конституції, повернення територій, відторгнених у 1773 і 1793 рр., продовження реформ, започаткованих Чотирирічним сеймом 1788–1792 рр.

Повстанців підтримали широкі верстви суспільства, всюди почалося озброєння населення та формування військових загонів. Посол Росії у Варшаві і командувач російськими військами на території Речі Посполитої генерал І. Ігельстром відрядив на придушення заколотників загін генерала Тормасова. Але 4 квітня 1794 р. в бою під Рацлавицями повсталі зуміли завдати поразки цим російським військам. Повстанці 17–18 квітня звільнили Варшаву і 22–23 квітня – Вільно. Прийнявши титул найвищого начальника збройних сил, Костюшко оголосив загальну мобілізацію. Кількісний склад повстанської армії було доведено до 70 тис., але значна її частина була озброєна лише списами і косами. До травня повстанці встановили контроль над більшою частиною Речі Посполитої.

Не обминуло повстання й України, проте жовнірів, які валками гирували звідси до Костюшка, «сюрпренували» загороджувальні експедиції генерал-аншефів І. Салтикова та О. Суворова, котрий стрімкими рейдами на Володарку, Білу Церкву та Немирів розвіяв райдужні перспективи активізації опору. Лише Волинська, Пінська, Брацлавська бригади, окремі підрозділи та козацький «золотий полк» удало проникли до польської лінії. Опісля Кременецьким, Дубенським та Рівненським повітами партизанила ватага Якима (Іоахима) Дениска.

Революційно налаштовані керівники повстання намагалися провести демократичні реформи. 7 травня 1794 р. Тадеуш Костюшко оприлюднив Поланецький

універсал, який надавав кріпакам особисту свободу за умови їх розрахунку з поміщиками та сплати державних податків, визнавав спадкове право селян на оброблювану землю. Цей акт був вороже сприйнятий шляхтою і католицьким кліром, котрі саботували його реальне втілення.

Радикально настроєна частина повстанців намагалася розгорнути в Польщі революційний терор. 9 травня і 28 червня 1794 р. вони спровокували у Варшаві масові безпорядки, під час яких відбувалися страти діячів Тарговицької конфедерації. Цей екстремізм відштовхнув від табору повстанців багатьох помірковано налаштованих поляків.

Росія, Пруссія та Австрія вирішили збройним шляхом придушити повстання і змусити поляків визнати розділи Польщі. Російські війська діяли на двох напрямках: варшавському і литовському. Австрійці зосередили на південних кордонах Речі Посполитої 20-тисячний корпус. Під особистим командуванням короля Фрідріха Вільгельма II з заходу в Польщу вдерлася 54-тисячна прусська армія. Ще 11 тисяч пруссаків залишалися для прикриття своїх кордонів.

Головні сили поляків — 23-тисячний корпус під особистим командуванням Костюшка розташувався в околицях Варшави. Семитисячний резерв повстанців стояв у Кракові. Дрібніші загони прикривали напрями на Вільно, Гродно, Люблін, Рава-Руську. Влітку 1794 р. між суперниками розгорілися активні бойові дії. В бою біля Щекоцина корпус Костюшка зазнав поразки і змушений був відійти до Варшави. Розвиваючи успіх, прусський генерал Ельснер опанував Краковом. У липні 1794 р. Фрідріх Вільгельм II розпочав облогу Варшави, де зустрів запеклий опір її захисників.

На сході країни граф М. Огінський (майбутній автор знаменитого «Полонезу») розгорнув партизанську боротьбу в тилу російських військ. Однак російські окупанти після двократної атаки захопили Вільно, а 1 серпня 1794 р. розбили основні сили повстанців у Литві. На початку вересня 1794 р. на театр військових дій в Білорусі прибув 10-тисячний корпус О. Суворова. 28 вересня (9 жовтня) 1794 р. російський корпус генерала І. Ферзена розбив основні сили повстанців у битві під Мацейовичами у Східній Польщі. Сам Т. Костюшко був важко поранений і потрапив у полон. Із 10 тисяч повстанців, які брали участь у битві, лише дві тисячі зуміли дістатися до Варшави.

Звістка про катастрофу під Мацейовичами спричинила паніку у Варшаві, яку нікому було захистити. Повстанці готувалися захищати столицю. Але їх

Поранення Т. Костюшка в битві під Мацейовичами

зусилля виявилися марними. О. Суворов, приєднавши до себе війська генералів Ферзена і Дерфельдена, 24 жовтня (4 листопада) штурмом узяв Прагу — правобережну частину Варшави. Під загрозою артилерійського бомбардування варшав'яни вирішили капітулювати. 26 жовтня (6 листопада) 1794 р. війська Суворова зайняли столицю Речі Посполитої.

Після падіння столиці опір поляків став згасати. Частина залишків польської армії перейшла прусський кордон. Але й тут повстання було незабаром придушене. Інша частина повстанської армії намагалася пробитися на південь, через австрійський кордон у Галичину, але в бою були розгромлені, і лише одиницям з них вдалося втекти до Галичини.

Відчайдушний опір повстанців забрав на себе значну частину сил антифранцузької коаліції і полегшив становище революційної Франції в найбільш напружений період. Поразка повстання обумовила третій розділ Польщі в 1795 р. і повну ліквідацію польської державності. Героїзм і самовідданйй патріотизм повстанців, демократична орієнтація керівництва повстання мали значний вплив на традиції подальшої національно-визвольної боротьби і менталітет польського народу.

Російська імператриця Катерина II санкціонувала на Правобережжі найжахливіші тортури стосовно полонених повстанців. Тут було колесовано 280 «інсургентів», багатьох спійманих було повішено на страх населенню за вироком київського кріґсрехту в серпні 1794 р., багатьох катували та вислали до внутрішніх російських губерній. Пересічну лояльність до анексії царська влада стимулювала коругвами, під якими разючі багнети пригортали неофітів підданців здебільшого «єдиновірцями». Ченці православних монастирів і за довоєнної Речі Посполитої прикручувались обітницею послуху Катерині II.

Така позиція імператриці у польському питанні спричинила появу різкої критики з боку прогресивної суспільної думки в країнах Західної Європи як до її загарбницької політики, так і до її особистого приватного життя. В європейських столицях відверто висміювали практику керівництва Катериною II Російською імперією через своїх фаворитів, а також розбещеність її інтимного життя. Громадська думка це демонструвала відповідними карикатурами.

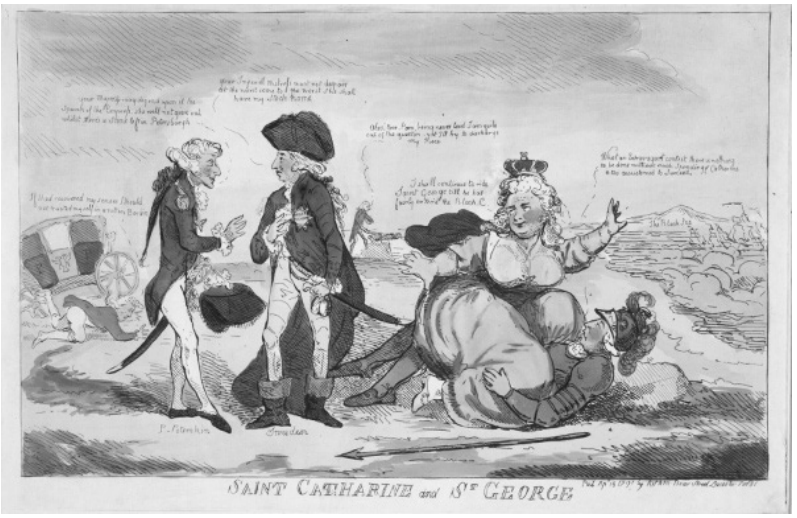

Карикатура. «Свята Катерина та Святий Георгій»

Лицемірно пропагуючи просвітництво, дискутуючи з Вольтером та іншими європейськими сучасниками, імператриця насправді впродовж усього життя укріплювала свою абсолютистську владу, нещадно і жорстоко знищуючи будь-які внутрішні і зовнішні загрози для неї та посилюючи визиск своїх підданих. Якщо згадувати про «лібералізм» Катерини, а потім не побачити в її політиці симпатій до демократії, це не означає, що Катерина лицемірила.

Вона, як і її освічені сучасники, звісно, розуміла, що у Франції відбувається щось важливе, але зовсім не була готова вважати це «Великою буржуазною революцією». Імператриця запаслася зацукрованими фруктами і збиралася подивитися, чим справа скінчиться. Поки що масова різанина, влаштована якобінцями, підтверджувала найгірші уявлення про демократію. Передбачення Катерини II про Наполеона — не лише наслідок її могутньої інтуїції, а й данина тодішньої політичної науки. Зловживання свободою призвели до кривавої анархії, на зміну якій прийшла тиранія цезаря-демагога. Інтуїція імператриці та наука, на яку вона спиралася, мали рацію.

До того ж, казус «демократичної» Польщі, яку Катерина поділила з Пруссією та Австрією, вже переконував імператрицю в недосконалості демократії як способу правління. Демократія, на думку государині, послаблювала країну. Власне, безпосередньою причиною другого поділу Польщі стала нова Конституція, прийнята польським сеймом 3 травня 1791 р. Вона перетворювала Польщу з олігархії з безсилим королем на чолі в абсолютну монархію. Катерина була страшенно роздратована: «Треба бути справжніми вітрогонами, щоб так знехтувати своїм головним принципом… Король Польський їм сказав, що сусіди ніби знову збираються розділити Польщу, і тут раптом погодилися вручити йому владу самовладну». Тобто, самодержавну імператрицю дратувало перетворення Польщі на «самовладну» монархію. Рухали нею аж ніяк не симпатії до демократії, а страх знайти на своїх кордонах сильну державу, яку буде нелегко зробити своєю здобиччю.

Російські війська вступали в Річ Посполиту в 1792 р. під гаслом захисту давніх демократичних свобод країни. Щоправда, Катерина II твердила, що бореться з французькою заразою на своїх кордонах. Вона, очевидно, лукавила, не могли ж французькі бунтівники вимагати абсолютної монархії. Але це лукав-

Карикатура. Передсмертні видіння російської імператриці Катерини II

ство підтримали інші бенефіціари другого розділу Польщі – Австрія та Пруссія. Так зразково показові монархії Європи стали поборниками демократії, яку вважали неефективною, а тому вигідною для себе в Польщі.

Загалом 34 роки вітчизняної історії – це майже половина радянського періоду – неможливо ігнорувати, тому Катерина завжди займала в масовій історичній свідомості значне місце. Втім, ставлення до неї було неоднозначним. Німецька кров, вбивство чоловіка, численні романи, вольтер'янство, участь у розчленуванні Польщі – усе це заважало захоплюватися імператрицею самовіддано, зі всією патріотичною дурістю. Цю незручність чудово передав О. Пушкін в одному незакінченому вірші:

Старушка милая жила
Приятно и немного блудно,
Вольтеру первый друг была,
Наказ писала, флоты жгла,
И умерла, садясь на судно.

Лишень промовчав видатний російський поет про той факт, що унітаз, на якому випустила дух російська імператриця Катерина II, за непідтвердженими чутками, було виготовлено за її наказом з трону Польських королів!

Навіть після смерті цариці заборонялося бодай згадувати ім'я Т. Костюшка, конфісковували видані ним акти – настільки він допік імперських тузів жагою «визволити хлопів». Полум'яний білоруський речник Кастусь Калиновський згодом писав про повстання Костюшка так: «Очуняли мужики, вгледіли, що кепсько, і нумо нуртувати під Косцюшком, а Косцюшко говорить: позаяк уже мужики хочуть самі відстоювати свою землю, нехай не працюють на пана й не платять оброк на землю. Це таки справедливість! Та москаль зірвав Косцюшків Маніфест, аби не підняв усіх мужиків. Тому й розбили москалі Косцюшка, бо як мужики всі гурмою здійнялися б і вхопили сокири, ножі й коси, то москаль мусив би зникнути безповоротно і ми навіки-віків уже б вивільнились».

Геніальний український поет Т. Шевченко у своїх творах, пам'ятаючи розповіді свого діда про гайдамаччину, загалом негативно висловлюється про Польщу, магнатів та шляхту. Разом з тим, у безсмертному посланні «І мертвим, і живим, і ненародженним...», звертаючись до козацьких нащадків, Кобзар стверджує:

А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!
Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Щоб зрозуміти позицію поета стосовно українського минулого, варто пригадати його рядки з поеми «Сон» про Петра I та Катерину II:

Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доконала
Вдову сиротину.

Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накрались; а що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України…

У своїх творах Т. Шевченко вдається до всіх їдких і пасквільних висловів, де тільки торкається государя імператора і взагалі росіян. У кінці «Сну» він уявляє себе перед пам'ятником, спорудженим Петру I Катериною II, і виливає жовч свою і на того, і на ту, кажучи, що Петро I придушив свободу Малоросії, а Катерина II довершила почате ним. Цікаво, що великий українець П. Куліш в'їдливо дорікнув Шевченкові кілька десятиліть потому в унісон із жандармами:

І на Петра й на Катерину
Хулу да клевету верзли.
Удвох вони нас «розпинали»
Вдвох «сиротину доконали».

Сутнісно різні погляди Куліша й Шевченка на російських царів підтверджує вірш «Гімн єдиному цареві» (1882), в якому Пантелеймон Олександрович патетично писав про Петра I. У той час, коли Петро I і Катерина II були мало не канонізованими святими Російської імперії, найбільшими святощами імперського іконостаса, Шевченко кинув у вічі для них і їх духовних нащадків слова невмирущої правди:

О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

Ці застережливо-пророчі слова стосуються не лише монархів, які владарювали в тодішній Росії, вони, як ніколи, є актуальними й для сьогоднішньої української дійсності.

Загалом жорстоке придушення Російською імперією повстання Т. Костюшка, яке мало на меті реалізацію демократичних свобод та ліквідацію кріпацтва, розподіл земель Речі Посполитої між Пруссією, Австрією та Росією, на

Карикатура.
Анімована Європа, композиція
А. Беллоге про
топографію Європи

довгі часи закріпило за імперією Романових неприємне прізвисько «Жандарма Європи» на міжнародній арені, а в соціальному житті Росії більш ніж на півстоліття відтермінувало знищення ненависного ярма кріпосного права.

З ілюстрації видно, що на місці, де колись на карті була Польща, розташовано могилу, на якій встановлено хрест. Отже, агресивна політика Катерини II стала головною причиною боротьби польського народу за свободу і незалежність. Ця боротьба проявилась і в участі таємних польських організацій у декабристському русі, і в листопадовому повстанні 1831 р., і в січневому повстанні 1863 р., і в наступних політичних подіях, котрі призвели до краху Російської імперії в 1917 р.

Бібліографія

Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. Львів, 2007.

Быков В. Андрей Тадеуш Костюшко // Родина. 1994. № 12.

Кралюк П. М. Тадеуш Костюшко: поляк, білорус чи українець? URL: http://anvsu.org.ua/index.files/Articles/Kraluk11.htm

Мельниченко В. Тарас Шевченко: «Нащо здалися вам царі?». URL: http://slovoprosvity.org/2019/01/31/taras-shevchenko-nascho-zdalysya-vam-tsari/

Смолій В. А. Повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка і Правобережна Україна // Український історичний журнал. 1974. № 2.

Тищик Б. И. До питання про розробку, прийняття та суть першої конституції Польщі від 3 травня 1791 року // Вісник Львівського університету. 2006, № 42. С. 103–115.

URL: https://culture.pl/ru/article/karta-ne-territoriya-kak-hudozhniki-satiriki-izobrazhali-polshu-kogda-ee-ne-bylo-na-karte

URL: https://snob.ru/selected/entry/77756/

Володимир МОЛЧАНОВ

Які військові повинності відбувала людність українських земель упродовж XIX – початку XX ст.?

За етнічним характером армія вважалася російською, хоча комплектувалася вона не лише з росіян, а й з українців і білорусів, проте за двома останніми не визнавалася їх окрема ідентичність. Найважливішою і найтяжчою військовою повинністю в Російській імперії була рекрутська, яку відбували різні категорії податкового населення, в основному селяни і міщани. Рекрутські набори здійснювалися досить часто, а з 1774 р. майже щорічно. Ними займалися казенні палати, запроваджуючи п'ятисотенні рекрутські дільниці та стежачи за розподіленням цієї повинності. Відбували її чоловіки у віці від 17 до 35 років, і для солдатів та матросів селянського походження вона була спершу пожиттєвою. Її замінила 1793 р. двадцятип'ятирічна, потім – з 1834 р. – двадцятирічна, а з 1855 р. – дванадцятирічна служба. З 1831 р. її відбування регулювалось законодавчим актом – Рекрутським статутом 1831 р., який чітко унормовував черги в міщанських і селянських громадах та установлював категорії населення, які звільнялися від неї. 1838 р. почало запроваджуватися жеребкування. Із запровадженням загальної військової повинності 1874 р. вона ставала п'ятнадцятирічною (6 – дійсної і 9 – в запасі). Призову підлягали всі, кому виповнилося 20 років.

Оскільки значне число українського населення було козацького походження, то для нього рекрутська повинність була дещо іншою: набори проходили не щорічно, а через рік по вісім осіб із тисячі душ населення. Для козаків, що проживали на лівобережних землях, перший рекрутський набір відбувся 1797 р. Термін служби в діючій армії тривав 15 років. Рекрутські набори могли відбуватися частіше, ніж це було визначено законодавством, якщо йшлося про військове становище чи польські повстання. 1812 р., наприклад, замість одного набору було здійснено три, причому виставляли по два рекрути від 100 душ. Офіцерський корпус армії формувався лише з дворян.

Ті козаки, які відгукнулися на заклик Григорія Потьомкіна або самостійно переселялися на південь, записувалися до козацького війська, серед них – Бузьке козацьке військо, Чугуївський полк, Чорноморське військо на Кубані. Козаки брали участь в імперських війнах Росії, служили на флоті, освоювали землі, ведучи власне господарство, відбували прикордонну і митну службу. Їх залучали до придушення збройних виступів гірських народів Кавказу, польського повстання 1793–1794 рр.

На 1830-ті роки козацькі війська, зокрема Азовське та Дунайське, були уподібнені до Донського та Чорноморського, й козаки відбували внутрішню та польову службу, з яких остання полягала в охороні морських державних кордонів і тривала 30 років. Їх залучали також до протичумних та протихолерних заходів, а також до придушення виступу польських повстанців у Подільській губернії та проти народів Кавказу, які чинили спротив захопленню їх територій Російською імперією. Держава сповна використала їхній бойовий

досвід під час Східної (Кримської) війни. Козаки Азовського й Дунайського військ несли службу на Дунаї, захищали Одесу від англо-французької ескадри, охороняли узбережжя Чорного та Азовського морів.

Лише з 1827 р. запроваджено військову повинність для євреїв і то певніше для руйнування єврейської ізольованості, на перетворення їх у «російських євреїв» та для зменшення їх чисельності в межі осілости. То була двадцятип'ятирічна служба, на якій до них ставилися жорстоко за незнання російської мови, за відмову від трефного харчування, вимоги особливих умов для релігійного обряду тощо. Причому, згідно зі статутом рекрутської повинності, її не можна було уникнути сплатою грошей, а поширювалась вона на юнаків від дванадцяти- до двадцятип'ятирічного віку, тоді як у всіх інших етносів – від 18 і 35 років. Загальна військова повинність передбачала рівність, але власті від неї відразу відмовилися, і їй на зміну прийшов антисемітизм.

Рекрутську повинність не відбували іноземні колоністи Півдня, що обумовлювалося при їх запрошенні для колонізації південних земель. Натомість були спроби залучити на військову службу кримськотатарське населення, зважаючи на його військові навики. На початку XIX ст. були створені кримськотатарські і ногайські кінні полки, які утримувалися власним коштом. З місцевих греків було утворене Албанське військо. 1827 р. в складі гвардійського корпусу сформовано Кримськотатарський ескадрон, проте він проіснував недовго. Його ліквідували 1863 р., бо значна кількість його бійців залишила службу і перебралася до Османської імперії.

Іншою повинністю була постоєва. Нею займалися такі державні установи як квартирні комісії. Постоєва повинність була настільки обтяжливою, що породжувала конфлікти, різноманітні спротиви, наслідком яких була відмова населення розбудовувати власні будинки і тримати їх в охайності, аби уникнути постоїв. Її відбувало і єврейське населення. У штетлах російська армія квартирувала до кінця 1870-х років, до часу спорудження казарм.

Забезпечення армії продуктами харчування, фуражем, пасовиськами для коней також було обов'язком місцевого населення. На утримання армії йшли земські місцеві кошти, сума яких напередодні та під час воєн вимірювалася шестизначними цифрами. Для армії заготовляли велику кількість продуктів харчування та фуражу. Як наслідок, розвивалися лише ті сфери місцевого господарювання, які забезпечували війська, решта – перебували в застої. Ба більше, в розпорядження Військового міністерства переходили земельні володіння тих поміщиків, які брали участь в антиросійських повстаннях.

Не менш обтяжливою була і підводна повинність, коли селяни змушені перевозити військових власними кіньми чи волами. Якщо за це сплачувалися кошти, то незначні, але селян надовго відлучали від господарств, що особливо негативно відображалося під час посівних робіт і збирання врожаю. Натомість шляхова повинність забирала і час, і робочі руки, оскільки треба було тримати в порядку шляхи, мости, гаті тощо, щоб війська вчасно й оперативно переміщалися до місця бою. Якщо врахувати постійну дислокацію чисельної російської армії на українських землях, то збитки від неї були великими, а до того ж постійними.

Бібліографія

Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2009.

Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии. 1827–1914. Москва: Новое литературное обозрение, 2003.

Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019.

Валентина ШАНДРА

Як здійснювалась міфологізація російсько-французької війни 1812 р. в історичній науці?

В історії споконвічних російсько-українських протистоянь особливе місце посідає російсько-французька війна 1812 р., якій у російській та радянській історичній науці присвячено чимало міфів. Цей процес не завершився і донині, адже сучасні російські історики продовжують розвивати міфи, створені їх попередниками.

Оцінюючи передісторію цієї війни, варто нагадати, що в 1789–1799 рр. у Франції відбулася Велика французька революція, котра закінчилася приходом до влади Наполеона Бонапарта. Реакцією кількох великих монархічних європейських країн (включаючи Росію та Великобританію) було створення серії антифранцузьких коаліцій.

Ці коаліції спочатку ставили за мету відновлення монархії Бурбонів, але згодом прийняли оборонний характер у спробі зупинити подальше поширення французької експансії в Європі.

Війна четвертої коаліції закінчилася для Росії поразкою її військ у битві під Фрідландом 14 червня 1807 р., коли російський імператор Олександр I уклав з Наполеоном I Тільзитський мир, за яким зобов'язався приєднатися до континентальної блокади Англії.

Варто зазначити, що Наполеон мав своїх прихильників в Україні. Так, ще в період кампанії 1806–1807 рр. мешканець Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, дворянин Я. Могучовський публічно висловив побажання, щоб «Бонапарт зруйнував Росію», в Переяславському повіті один із лідерів «наполеонівської партії», поміщик В. Лукашевич, пив за здоров'я імператора французів, а в Пирятинському прилюдно проголошувались тости «за республіку». У період війни 1806–1807 рр. уродженець Чернігівщини, а в білоруському Могильові чинний православний архієпископ (!) Варлаам (Шишацький) примудрився навіть до складання присяги на вірність іноземному імператорові.

За угодою з Наполеоном Росія в 1808 р. відібрала у Швеції Фінляндію та здійснила низку інших територіальних анексій. Наполеону ж вона розв'язала руки для підкорення всієї Європи, за винятком Англії та Іспанії. Однак у наступні роки франко-російські відносини почали погіршуватись. У 1808–1809 рр. Франція прийшла на допомогу Росії у війні зі Швецією, завдяки чому та приєднала до своїх володінь Фінляндію. Проте у війні Франції з Австрією в 1809 р. Олександр I не надав Наполеону жодної допомоги.

Починаючи з 1810 р., Росія відмовляється від континентальної блокади Великої Британії і запроваджує вільну торгівлю з Туманним Альбіоном через нейтральні країни. Каменем спотикання між Росією та Францією стало «польське питання». Із захоплених на західному кордоні Російської імперії земель Наполеон створив Герцогство Варшавське, де діяла конституція, яка звільнила селян від кріпацтва. Це становило загрозу для Російської імперії, і Олександр I підписав таємний договір із Королівством Пруссія про спільний напад на Герцогство Варшавське.

Карикатура 21.12.1807. «Новий спосіб ведмежого цькування». Наполеон і Талейран стримують Ведмедя-Олександра, атакованого британськими торговцями, причому Наполеон каже: «Вони зацькують до смерті, тому я поставлю іншого Імператора…»

Листівка. Новорічний дарунок Олександру 1807 р.

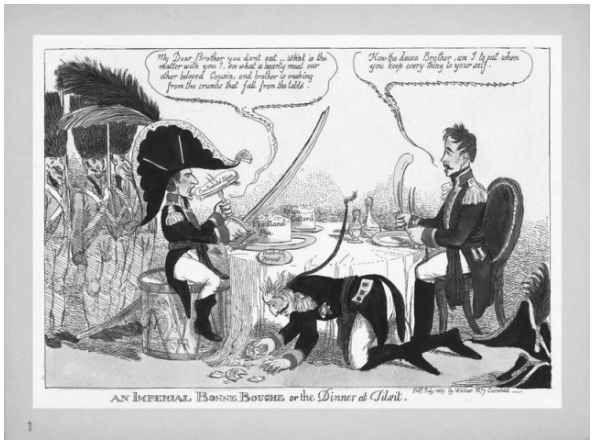

Карикатура. «Імперські ласощі або Обід у Тільзіті». Липень 1807 р. Наполеон бенкетує, Олександр сидить з порожньою тарілкою, Фрідріх Вільгельм III підбирає крихти.
Наполеон: «Дорогий брате, що з вами, чому ви не їсте? Погляньте, яку ситну трапезу готує наш інший улюблений кузен і брат з крихт, які падають зі столу». Олександр: «І як же, чорт забери, я можу їсти, брат, якщо ви підгребли все під себе?»

Карикатура. Французький перукар у Відні. 1807 р.
Метр Андре голить Франца II, а цар утікає, приказуючи: «Він мене причесав, а який хвіст він мені зробив!»

Карикатура. Олександр I та його приватна рада. Король та королева Пруссії вмовляють Олександра воювати, щоб відновити їх повалений трон, але цар вагається

У відповідь на це Наполеон ввів до польських земель свої війська і 24 лютого 1812 р. уклав союзний договір з Пруссією, яка зобов'язувалась виставити проти Британії 20 тисяч солдатів, а також забезпечити матеріально-технічне постачання французької армії. Наполеон також уклав 14 березня того ж року військовий союз з Австрією, за яким австрійці зобов'язалися виставити для нього 30 тисяч солдатів.

Загалом війна 1812 р. в європейській історії розглядається як «друга польська» війна наполеонівської Великої армії, до складу якої входили війська більшості західноєвропейських країн проти Росії. Бойові дії розгорнулися на литовських, білоруських, латиських, українських і російських землях. Вона розв'язувала насамперед питання про гегемонію Французької та Російської імперій над Сходом Європи. Вторгнення розпочалось у ніч на 24 червня переправою авангарду наполеонівської Великої армії, яка складалася з французів, поляків, австрійців, німців, італійців, швейцарців та ін. частин (в австрійських і польських формуваннях перебували й українці) з Герцогства Варшавського через р. Німан у районі Ковно. За таємною домовленістю між імператором Олександром I і Бонапартовим союзником австрійським імператором Францем, кордон між їхніми державами залишався непорушним, хоча з обох його боків Україна використовувалася для комплектування, спорядження та переміщення військ.

8 серпня головнокомандувачем Російської армії було призначено фельдмаршала М. Кутузова. Російська армія завдяки маневруванню восени зупинила від ворожої навали південні регіони, діставши звідти підмогу, в т. ч. сімдесятип'ятитисячне ополчення з Київської, Подільської, Чернігівської та Полтавської губерній (наприклад, партизанський загін Д. Давидова поповнили бузькі козаки).

До складу регулярних збройних сил Росії входили Київський, Малоросійський гренадерські, Катеринославський, Глухівський кірасирські, Одеський, Чернігівський, Полтавський піхотні, Охтирський, Ізюмський, Маріупольський, Сумський гусарські, Харківський, Новоросійський, Ніжинський драгунські та ін. полки, де служило чимало українців. Серед генералів з України у тодішніх боях брали участь, зокрема, П. Вітгенштейн, І. Вітт, М. Вуїч, М. Карпенко, В. Костенецький, М. Милорадович, Д. Неверовський, І. Паскевич, М. Ставицький, С. Ставраков, М. Сулима, А. Уманець; серед багатьох уславлених російських офіцерів, так чи інакше пов'язаних з Україною, була й жін-

ка – Надія Дурова, серед героїв – «нижніх чинів» українського походження – Є. Четвертак, Ф. Потапов (Самусь) та ін.

Варто вказати, що коли восени війська Наполеона захопили декілька західних повітів Волинської губернії, місцеві «автономісти» виказували з цього приводу неприховану радість, очікуючи, що з приходом освічених європейців тут буде запроваджено Кодекс Наполеона, а Україна стане самостійною державою без кріпосницьких порядків. Йдучи ще далі, волинський діяч Чайковський прагнув організувати козацьке «рушення» на допомогу Наполеону. Саме тоді він продовжував успішно просуватися вглиб володінь російського самодержця.

Карикатура. Мавпа з головою Наполеона покладає на Ведмедя-Олександра орден з написом: «Нашому коханому і відданому кузену і т.д., і т.п.», нижче підписано – «підробка». Ведмідь у ковпаку блазня з ослячими вухами, дзвониками та гамівним нашийником. На нашийнику напис: «Нашийник незалежності». На грудях у мавпи орден Андрія Первозваного з написом «Нашому відданому і т.д., і т.п. (підробка)». Мавпа втішає Ведмедя і каже, що йому личить ця медаль, ковпак та дзвоники. Ведмідь безвільно опустив лапи і зраджує союзний договір. Поруч стоїть Фрідріх Вільгельм III у вигляді двоголового орла

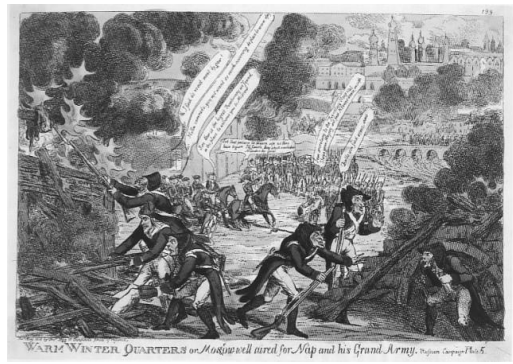

Карикатура. «Теплі зимові квартири, або Москва, добре підготовлена для Наполеона та його Великої армії». Травень 1813 р. Лише після повного розгрому Великої армії Наполеона лондонські карикатуристи наважилися зобразити окуповану Москву, показавши французів у пошуках харчів у палаючому місті

Самокиш М. С. Подвиг солдатів Раєвського під Салтанівкою (1912)

Карикатура. «Джек Мороз атакує Боні в Росії» 07.11.1812. Джек Фрост: «Ну що, пане Боні, нарешті я тебе впіймав! Покуштуй російського частування». Боні: «Клянуся богом, мсьє Мороз, це значно прохолодніший прийом, ніж я очікував, я ніколи раніше не зазнавав таких ударів. Я ніколи більше не вторгнуся у твої володіння»

Перемігши у Смоленській битві 16–18 серпня та Бородінській битві 7 вересня 1812 р. ціною великих людських втрат, французи 14 вересня окупували Москву, проте вже 18 жовтня вимушено покидали спалене місто, почавши вихід із нього. Французи були переконані, що Москву підпалили за наказом московського губернатора — графа Ростопчина. У полум'ї загинули не менше 10–15 тис. поранених із Бородінської битви, яких не встигли евакуювати.

На Наполеона пожежа справила похмуре враження. За свідченнями очевидця, він казав: «Яке жахливе видовище! Це вони самі! Стільки палаців! Яке неймовірне рішення! Що це за люди! Це скіфи! До ночі пожежа посилилася настільки, що рано-вранці 16 вересня Наполеон був змушений покинути Кремль, переїхавши до Петровського палацу». Граф Сегюр писав: «Ми були оточені цілим морем полум'я; воно загрожувало всім воротам, що вели з Кремля. Перші спроби вийти з нього були невдалими. Нарешті було знайдено під горою вихід до р. Москви. Наполеон вийшов через нього з Кремля зі своїм почтом і старою гвардією. Підійшовши ближче до пожежі, ми не наважувалися увійти до цих хвиль вогняного моря. Ті, які встигли дещо познайомитися з містом, не впізнавали вулиць, що зникали в диму та руїнах. Однак треба було зважитися на що-небудь, оскільки з кожною миттю пожежа посилювалася все більше і більше навколо нас. Сильний жар палив наші очі, але ми не могли закрити їх і повинні були пильно дивитися вперед. Задушливе повітря, гарячий попіл і полум'я, що виривалися звідусіль, спирали наше дихання, коротке, сухе, стиснене і пригнічене димом. Ми обпалювали руки, намагаючись захистити обличчя від страшної спеки, і скидали з себе іскри, котрі обсипали і спалювали одяг».

Наполеон утік до Парижа, фактично кинувши свої війська, командування над якими 5 грудня він передав маршалу Й. Мюрату. Погодившись на перемир'я, Шварценберг, котрому було навіть повернуто чотири втрачених його підлеглими прапори (здобуті Павлоградським лейб-гусарським полком), вивів двадцятичотирьохтисячний австрійський корпус до Галичини. Рештки Великої армії, що відступили за Німан і Віслу, становили приблизно 30 тис. осіб. Втрати російських військ теж виявилися колосальними.

6 січня 1813 р. Олександр I окремим маніфестом проголосив закінчення війни. Царські війська, до складу яких входила значна частина українців, рушили в закордонний похід російської армії 1813–1814 рр.

Разом із завершенням бойових дій розпочалося створення міфів про цю війну. Один із перших міфів доводив, що агресор Наполеон напав на мирну Росію. Його автори свідомо «забувають» про Тільзитський мир 1807 р., за яким Росія мала допомагати Парижу в будь-якій війні й підтримувати торговельну блокаду головного супротивника Наполеона – Великої Британії.

Але, починаючи з 1810 р., російський уряд розпочав нарощувати товарообіг з Англією через посередників. В очах Бонапарта, який з останньою воював безперервно від 1798 р., такий крок бачився ворожим і означав перехід Петербурга на бік Лондона. Крім того, Росія ударними темпами готувалася до бойових дій. Ще в 1810 р. її військовий міністр генерал М. Барклай де Толлі запропонував цареві план, за яким у разі війни з Бонапартом армія мала відступати вглиб країни, залишаючи ворогові «випалену землю». Так мало тривати до настання холодів, відійти передбачено було до Волги. А тим часом планувалося

сконцентрувати резерви на флангах супротивника, щоб зловити його в пастку. На морози та безмежні російські простори генерал покладався недаремно. Царські збройні сили на той момент уже були ганебно биті французами під Аустерліцом (1805 р.) та Фрідландом (1807 р.), а отже, змагатися з ворогом на рівних не могли. Бонапарт зазнав доти лише однієї поразки – в Єгипті, де його переміг не супротивник, а несприятливі погодні умови. Саме цей план Барклая де Толлі і був реалізований у 1812 р. А це означає, що «дубина народної війни» виникла не стихійно, а була підготовлена заздалегідь.

Наступним є міф про всезагальність цієї народної війни. Варто вказати, що терміна «Вітчизняна» в офіційних документах імперії Романових не існувало, доки в 1816 р. не з'явилася книжка «Подвиги добродетели и славы русских в отечественную и заграничную войну, почерпнутые из "Русского Вестника" и изданные Сергеем Глинкой». У цій роботі автор вказує, що Росія мала щонайменше три збройні протистояння із Францією: під час Італійського та Швейцарського походів фельдмаршала О. Суворова в 1799 р.; у складі воєн Третьої та Четвертої коаліцій (ця боротьба закінчилася для Росії поразкою під Фрідландом і Тільзітським миром 1807 р.); і, нарешті, в 1812–1814 рр. російська армія воювала проти французів переважно за межами імперії. Винятком була лише кампанія 1812 р., коли бойові дії відбувалися на території Російської імперії. Саме через це ветерани й стали називати війну «вітчизняною». На офіційному рівні ця назва закріпилася лише в 1839 р. в публікації книги О. Михайловського-Данилевського «Описание Отечественной войны 1812 года по высочайшему повелению». Замовник запровадження в історію нового терміна був указаний прямо в назві твору. Та навіть за часів імператора Миколи I святкували не річницю подій 1812 р., а дату закінчення війни – 1814 р. У зв'язку з цим і монумент на Бородінському полі спорудили в 1839 р. – до чвертьстолітнього ювілею вступу російської армії в Париж. Міф про «Вітчизняну війну» ще більше утвердився після поразки Росії у Кримській війні (1853–1856 рр.), а остаточної завершеності йому надали більшовики, коли війну СРСР проти нацистської Німеччини Й. Сталін назвав «Великою Вітчизняною».

Варто зазначити, що до утвердження цього міфу приклали руку й українці. Так, у 1912 р. уряд Російської імперії доручив відомому баталісту створити низку робіт до 100-річчя перемоги над Наполеоном. Український художник М. Самокиш намалював серію – послідовні епізоди найголовніших боїв і походів російської армії.

За легендою, 23 липня 1812 р., аби підняти в атаку Семенівський полк, генерал М. Раєвський повів за собою в атаку своїх юних синів. Сюжет обійшов чимало творів і став основою для картини «Подвиг солдатів Раєвського під Салтанівкою» живописця М. Самокиша. Єдиним, хто зіпсував романтичний пафос, був сам полководець, який у розмові із власним ад'ютантом, поетом К. Батюшковим, повністю спростував ті перекази: «Правда, я був попереду. Солдати задкували. Я підбадьорював їх. Зі мною були ад'ютанти, ординарці… Але дітей моїх не було тієї миті».

Ще одним міфом є ідеалізація російськими авторами подій Бородінської битви, починаючи з вірша М. Лєрмонтова (1837 р.). Значною мірою перебільшено військовий талант головнокомандувача росіян. Насправді всі сучасники й товариші по службі не вважали фельдмаршала М. Кутузова ані видатним

стратегом, ані навіть моральною особистістю. «Кутузов… поєднував у собі спритність, хитрість і справжні таланти із вражаючою аморальністю… Його жорстокість, грубість, коли він гарячкував або мав справу з людьми, яких нема чого боятись, і водночас його підлесливість, котра доходила до раболіпства стосовно поставлених вище, непоборна лінь, яка поширювалася на все, апатія, егоїзм і неделікатне ставлення у грошових справах були протилежними сторонами цієї людини», – так охарактеризував свого найвищого військового начальника генерал граф О. Ланжерон. «Змінивши Барклая, який не був великим полководцем, ми й тут утратили», – підсумував М. Раєвський після переобрання командування царською армією М. Кутузовим від Барклая де Толлі наприкінці серпня 1812 р. Ще різкіше висловився генерал П. Баґратіон: «Кутузов має особливий дар битися невдало». Усі ці риси військового керівника проявилися під час найбільш розпропагованого бою тієї війни – Бородінської битви (7 вересня 1812 р.), в якій росіяни мали чисельну і стратегічну перевагу. У цій битві французи та їх союзники втратили в ній вбитими й пораненими 58,5 тис. солдатів та офіцерів, а також 47 генералів (або 30% всього особистого складу). Людські збитки росіян були дещо меншими, але все одно сягали значної цифри − 44 тис. чол. і 23 генерали.

Незважаючи на значні переваги, російські війська зазнали значних втрат, відступили з поля баталії і здали Москву, за яку, власне, й ішли на багнети. Російські історики вважають, що «битва закінчилася внічию». Фактично Кутузов самоусунувся від вибору місця баталії, адже його огрядність не давала змоги самому проводити рекогносцирування місцевості ані до бойовища, ані після нього. Саме тому, замість переможного оборонного бою, в якому російське командування задіяло всі свої резерви й виснажило ворога, відбувся частковий розгром його армії, який ледве не став цілковитим. Саме тому, маючи кращі передумови, російські війська програли Бородінську битву. А міф про успішну оборонну битву з'явився з-під пера полковникова К. Толя, який писав звіти ставки Кутузова до імператора Олександра І.

Окремим рядком слід згадати і про міф, який набув поширення як у Західній Європі, так і в Росії про непереможного «генерала Мороза». Той факт, що французьке військо перемогла російська зима, відомо здавна. Разом з тим поза увагою переважної більшості дослідників було те, що, воюючи на своїй землі, росіяни страждали від холоду, голоду і хвороб не менше за своїх ворогів. «Трофеїв у нас багато; лаврів подіти нікуди; а хліба – ані шматочка. Ти не повіриш, які ми голодні! Через украй погані дороги та швидкий рух нашого війська наші обози із сухарями відстали», – писав офіцер, поет і декабрист Ф. Ґлінка. «Ноги мої боліли жахливими болями, у чобіт відвалилися підошви, жакета не було, і все це прикривала солдатська шинель із вигорілими на бівуаку полами», – згадував генерал М. Муравйов. Спогади про важкий похід залишив англійський офіцер при штабі М. Кутузова, адмірал Р. Вільсон: «Армія була весь цей день без їжі, і я боюся, що те саме станеться й завтра, тому що фури з харчами були залишені на доволі далекій відстані. Як шкода, що вони мають такого керівника, що вони мають утратити ту винагороду, котрої достойні за свою хоробрість». Британський адмірал точно визначив винних у скрутному становищі російської армії.

Карикатура. Генерал Мороз

Карикатура. Генерал Мороз бриє малюка Боні

За переконанням сучасників, саме генерал-фельдмаршал М. Кутузов, який був головнокомандувачем армії Російської імперії у війні з Великою армією Наполеона, не забезпечив її вчасно провіантом і теплими речами.

Наостанок слід зауважити, що російсько-французька війна 1812 р. в історіографії має глибоку і сталу традицію. Сучасні українські історики у своїх роботах все більше намагаються відходити від усталених російських міфів, відображаючи у своїх дослідженнях історичну дійсність більш об'єктивно з точки зору процесів українського націєтворення. Тому не можна не погодитись із думкою В. Г. Сарбея, що після перемоги над Наполеоном царська влада не виконала жодної зі своїх обіцянок для українців: полки ополчення були розформовані, козацтво так і не відновлено.

Бібліографія

Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 г. на Юго-Западе России: Учебное пособие по спецкурсу. Волгоград, 1987.

Ахлестышев Д. П. Двенадцатый год. Санкт-Петербург, 1912.

Беннигсен Л. Л. Записки о войне 1812 года. Киев, 1912.

Бескровный Л. Г. Отечественная война 1812 года. Москва, 1962.

Гуржій О., Реєнт О., Палій А. Війна 1812 року: український контекст. Київ, 2012.

Калинчук Д. «Скажи-ка, дядя, ведь нєдаром...» Звідки взялися основні міфи франко-російської війни 1812 року. URL: https://tyzhden.ua/History/59430

Клаузевиц К. 1812 год. Москва, 1997.

Крылова Н. Б. Отклики на Отечественную войну 1812 г. в западно-украинских землях Австрийской империи // Бессмертная эпопея. Москва, 1988.

Отечественная война 1812 г. Т. 1–22. Санкт-Петербург, 1900–1914.

Тарле Е. В. 1812 год. Москва, 1959.

Троицкий Н. А. 1812. Великий год России. Москва, 1988.

Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Київ, 1948.

Сарбей В. Г. Національне відродження України // Україна крізь віки: у 15-ти тт. Київ, 1999. Т. 9.

URL: http://russiahistory.ru/karikatury-vremen-napoleonovskih-vojn/

Володимир МОЛЧАНОВ

Навіщо Російська імперія створювала військові поселення на українських територіях?

Війна 1812 р. виявила слабкі сторони боєздатності армії Російської імперії, серед яких найважливішим була відсутність підготовлених резервів. Утримувати військо в 1 млн солдат для порівняно бідної Росії було важко. Для їх подолання потрібно було змінити на більш ефективні принципи комплектування армії, відмовившись від рекрутської системи. Війна також змусила верховну владу по-новому оцінити власний народ, який виявив здатність чинити опір французам. У пошуках піднесення боєздатності армії було віддано перевагу військовим поселенням, хоча західноєвропейські держави вслід за Францією зайнялися впровадженням загальної військової повинності. Але ні Олександр I, ні Микола I не вдалися до цього, а створили й підтримували усю першу половину XIX ст. військові поселення, включаючи в їх орбіту величезні українські території. На них покладалося завдання воєнізувати селянство, яке б поєднувало землеробство і військову службу. Це була репресивна система. Ідея військових поселень не була чисто російським явищем. Ймовірно, О. А. Аракчеєв запозичив її в Трансільванії, де на кордоні з Туреччиною було поселено 17 полків, солдати яких понад 200 років були водночас і хліборобами. Досвід формування малоросійських козаків також брався до уваги. Оскільки коштів у казні на запровадження перших військових поселень не було, то Олександр I розпорядився передати у військове відомство ті гроші, що збиралися з українських козаків за право винокуріння. Ця сума була достатньо велика – 1 716 228 руб., і вона стала постійною статтею їхнього фінансування.

За основу вибору території під військові поселення брали спеціалізацію військ, які розміщалися по західному кордоні імперії. Піхоту розташовували в Новгородській губернії. Кавалерію оселяли в Слобідсько-Українській і Херсонській губерніях, бо там населення – державні селяни і козаки – зберігали військовий досвід і там не було відповідного для інших губерній черезсмужного землеволодіння. Козацьке вміння поєднувати господарювання і військову службу держава вирішила використати на власний розсуд. Враховувалося, що тут було багатше населення з розвинутим скотарством, торгівлею і промислами. Йшлося про те, щоб його господарські досягнення пішли на продовольче й фуражне самозабезпечення поселень. Родючі землі дозволяли збирати високі щорічні врожаї і збувати їх через чорноморські порти. Бралася до уваги й та роль, яку могло відігравати поселення як плацдарм для проведення майбутніх військових операцій у південному напрямі. Військові не враховували, що їх впровадження змінювало структуру місцевого господарювання, яке чимраз більше почало орієнтуватися на ринок, а населення змушували повернутися до традиційного скотарства і землеробства. Починаючи з 1817 р., чи не щороку збільшувалося число військових поселенців. Друга бригада Української уланської дивізії і Бузьке козацьке військо опинилися у складі Бузької уланської дивізії, чотири роти якої облаштовувалися в Херсонській губернії окремими селищами. Серед пропозицій облаштування і переоблаштування козацьких військ був і проєкт 1855 р. про перетворення Дунайського козацького

війська на військових поселенців, приєднавши їх до Новоросійського військового поселення. Оскільки військові поселення не користувалися популярністю в козацькому середовищі, то адміністрація побоялася втілювати його. На базі державних сіл Олександрійського та Єлисаветградського повітів Херсонської та Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії створено села Третьої кірасирської дивізії, які переходили з жителями і землями у військове підпорядкування. Переведення селян на наближене до військового способу життя, поєднання сільськогосподарських робіт із відбуванням військової повинності супроводжувалося постійними змінами адміністративно-територіального поділу, особливо міського населення, переселенням на нові землі, почасти й погіршенням матеріального становища, коли хлібороби-воїни втрачали земельну власність. Всі ці трансформації викликали у середовищі державних селян глухий протест, який накопичувався і вибухнув повстанням двох полків у Чугуєві та в Шебелинці 1829 р.

Під управління військового відомства потрапили і поміщицькі селяни – близько 86 тис. осіб чоловічої статі, конфісковані маєтки у 70 польських магнатів і шляхти в Київській і Подільській губерніях, активні учасники Листопадового повстання 1830 р., а тому географія військових поселень суттєво збільшилася. За потреби держава купляла маєтки, як-от 1842 р. було викуплено в державну казну Торговецький маєток, що належав Софії Кисельовій, дружині міністра державних маєтностей П. Д. Кисельова. Умань, яка стала місцем розміщення штабу військових округів, була переведена до категорії військових міст. Останньою територією, яка була включена 1852 р. у військові поселення, стали села Лозоватка (1461 душ) Катеринославської, села Костромське і Вшиве (768 душ) Херсонської губерній. Туди переселяли поселян із Київського і Подільського округів.

На 1850-ті роки у восьми округах Новоросійського військового поселення перебувало близько 471 тис. десятин землі, Українського – майже вдвічі більше, у Києво-Подільському – 354 тис. десятин. Кількість населених пунктів, які підпадали під військове керівництво, була такою: у Харківській губернії – 100, у Київській і Подільській губерніях – 94, у Катеринославській і Херсонській губерніях –135.

Військові поселенці з великими труднощами звикали до нового життя, адже командування не враховувало місцеві природно-кліматичні умови, віддавало перевагу військово-адміністративним методам керівництва. Ідея одночасного управління військовою сферою і сільськогосподарською діяльністю була утопічною. А якщо зважити, що, крім того, в одних і тих самих руках зосереджувалося виконання судових і нотаріальних функцій, то штучність цього замислу була очевидною. Тяжкі умови повсякденного відбування служби держава компенсувала деякими пільгами, а саме: всі військові поселенці звільнялися від сплати державних податків і від виконання земських повинностей. Поселяни-господарі вважалися військовими службовцями, а тому отримували жалування по 9 руб. асигнаціями, обмундирування, амуніцію й зброю, могли безкоштовно лікуватися у військових лазаретах.

Запровадження військових поселень було спробою реформувати армію, яка ставала б, за задумом їх ініціатора О. А. Аракчеєва, продуктивною силою, котра утримувала б себе самостійно й економніше обходилася державному

бюджету. Микола I відвідав 1851 р. військові поселення й був цілком задоволений. У них проходили службу 645 тис. осіб, сформованих у 16 кавалерійських полках.

Олександр II, розуміючи архаїчність військових поселень та технічну відсталість, розпочав їх ліквідацію, оскільки без неї не можна було приступити до реформи 1861 р. Враховувалося й те, що екстенсивні методи господарювання себе вичерпали, як і те, що з другої половини 1850-х років почалися масові протести проти військових поселень. Загалом за їхньою допомогою державній владі вдалося досягти бажаного: суттєво скоротити витрати на армію, стабілізувати економіку та зменшити рекрутські набори. 1857 р. почалася ліквідація військових поселень кавалерії, яка стала певним етапом ліберальної військової реформи Олександра II.

Бібліографія

Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2009.

Бенкендорф А. Х. Воспоминания. 1802–1837 / публ. М. В. Сидоровой, А. А. Литвина; пер. с фр. О. В. Маринина. Москва: Российский фонд культуры, 2012.

Kagan F. W. Military reform of the Nikolas I. New-York, 1999.

Цубенко В. Л. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування. Одеса: Астропринт, 2008.

Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов: Сіверянська думка, 2006.

Валентина ШАНДРА

Який відгук та наслідки на Правобережній Україні мало Січневе польське повстання 1863–1864 рр.?

Польському збройному повстанню 1863–1864 рр. передував досить тривалий підготовчий період, або, як його ще називають, – маніфестаційний. Не переривалася з 1831 р. діяльність польської еміграції, яка тримала все Королівство Польське в постійній напрузі, але жорстокий режим намісника князя Паскевича не допускав серйозних ускладнень. Після його смерті (1856 р.) за короткий час змінилася низка намісників – князь Горчаков, Сухозанет, граф Ламберт, граф Лідерс.

У 1861–1862 рр. на територіях колишньої Речі Посполитої, що відійшли до Росії, посилилися вимоги аграрних реформ, демократизації та незалежності. Радикальні демократичні й патріотичні угруповання (так звані «червоні») виступали за відкриту збройну боротьбу й готували повстання. Говорячи про початок підготовки до повстання, називають зазвичай 1859 р., оскільки війна Франції з Австрією сповнила поляків надією на те, що після Італії Наполеон III захоче звільнити й Польщу. Безсумнівно, однак, що початки організації повстання сягають ще 1857 р. (діяльність Сільськогосподарського товариства, очолюваного графом Анджеєм Замойським, і повернення із Сибіру засланих поляків).

Наприкінці 1862 р. конспіративна організація, що готувала повстання, охоплювала близько 20–25 тисяч членів і планувала збройне повстання на весну 1863 р. З літа 1862 р. змовою керував Центральний національний комітет (ЦНК), заснований у жовтні 1861 р., на чолі з генералом Ярославом Домбровським. Повсюдно організовувалися революційні гуртки за системою трійок, які мали утворити великий і згуртований організм. Кожен рядовий член гуртка знав лише двох учасників і десятника, що значно ускладнювало розкриття змови.

Більш поміркані угруповання «білих» об'єднували аристократію, поміщиків і заможне міщанство. Програма «білих» відрізнялася від програми «червоних» здебільшого тим, що звільнення селян від кріпосної залежності передбачало високі компенсації, а національно-визвольне повстання відкладали на віддалену перспективу.

Початок заворушень припав на період намісництва князя Горчакова. Перша відкрита маніфестація пройшла 10 липня 1860 р., коли відбулись урочисті похорони вдови генерала Совінського, що загинув, захищаючи Варшаву, під час повстання 1830–1831 рр.

Більш значними були маніфестації, якими ознаменувалися річниці першого повстання (17 листопада) та Гроховського бою (25 лютого 1861 р.). 15 (27) лютого 1861 р. під час чергової демонстрації в зіткненні військ із юрбою було вбито 5 осіб.

День збройного повстання було призначено на 10 (22) січня 1863 р. Цього дня в різних місцях окремі загони розпочали збройні напади на російські гарнізони; їх було близько 15 (у Плоцьку, Кельцях, Лукові, Курові, Ломазах й Россоші).

27 січня (8 лютого) 1863 р. в Петербурзі було підписано конвенцію Альвенслебена – угоду між Росією й Пруссією про взаємну допомогу проти польських повстанців.

Православне населення не підтримувало повстанців, навіть часто ставилося вороже. Білоруські селяни почали створювати загони самооборони, що успішно діяли проти поляків. Водночас групи повстанців, т. зв. «кинджальники», розпочали терор проти білоруського населення, яке не бажало приєднуватися до повстання. Так, було вбито священників Романа Рапацького, Костянтина Прокоповича, Данила Конопасевича, псаломника Федора Юзефовича, вчителя Вікентія Смольського та ін. Загальна кількість жертв терору з боку повстанців сягала 800–1200 осіб.

Тимчасом з'являлося безліч нових повстанських загонів, а старі не переставали поповнюватися; повстання охоплювало нові райони; у повстанських загонах запроваджували військову організацію. Було відновлено воєнний стан, скасований наприкінці 1862 р. Королівство Польське було поділено на військові відділи: Плоцький, Люблінський, Радомський, Калішський, Варшавський, а для охорони шляхів сполучень уряд створив особливі відділи Варшавсько-Віденської, Варшавсько-Бромберзької, Варшавсько-Петербурзької залізниць. Начальники відділів отримали право судити захоплених зі зброєю в руках польовим військовим судом і виконувати смертні вироки. Військам було наказано зосередитися в самостійні загони з усіх родів військ і вислати мобільні колони для знищення й розсіювання груп повсталих. Загони об'єднувалися до 20 січня, але цей захід виявився невдалим, оскільки багато повітових міст і фабричних центрів залишилося без військ, натомість у них набула розмаху сильна повстанська пропаганда.

Людвик Мерославський, зведений Паризьким центральним комітетом у звання диктатора, перейшов кордон у Крживосондзі. До нього приєдналися 100 осіб учнівської молоді з Варшави й найближчі дрібні загони повстанців — загалом 400–500 осіб. 7 лютого цей загін зіштовхнувся із загоном полковника Шильдер-Шульднера (3,5 роти, 60 козаків й 50 осіб прикордонної охорони), що легко розсіяв повстанців. Мерославський утік до Парижа.

Після нього функція нагляду за діями окремих загонів перейшла до «жонду» уряду в новому складі: Оскара Авейде (адміністрація й секретаріат), Кароля Рупрехта (фінанси), Агатона Гіллера, Едварда Сивінського (преса) і Юзефа Каетана Яновського (військове відомство). Новий «жонд народовий», діставши благословення земського престолу, установив контроль над збиранням та витратами пожертвувань, подбав про видання повстанцям озброєння та амуніції. Повстання набуло форми партизанської війни; окремі загони мали по декілька успішних сутичок із російськими військами. «Жонд» видав декрет про наділення селян землею й призначив князя Владислава Чарторийського головним своїм закордонним агентом (окремі агентури діяли в усіх найважливіших європейських містах). Незабаром після прибуття до Варшави графа Берга (24 березня) «жонд» знову переформувався, причому від старого складу залишилися Авейде і Яновський, а до нового ввійшли Маєвський (адміністрація й фінанси), Големберзький (військові справи й закордонні зносини) і Кржемінський (преса). Цей склад організував департаменти для завідування певними галузями справ, заснував перевіряльну комісію з роз-

планування податків, запровадив «народову стражу» тощо. Лунала також думка організувати хоча б невеликий флот, щоб змусити європейські держави, за одним із принципів міжнародного права, визнати Польщу стороною, що воює, але після однієї невдалої спроби її було полишено.

У такому конфронтаційному протистоянні російсько-польських інтересів, яке поширилося, безумовно, і на українські терени, кожна зі сторін намагалася залучити українців на свій бік і притому болісно та ревно реагувала на будь-яку невідповідність своїм сподіванням. Здавалося б, українців багато що поєднувало саме з поляками – як одні, так і інші були поневоленими і боролися за відстоювання власних національних інтересів, то чому б не поєднати зусилля в боротьбі зі спільним ворогом? Для розуміння цієї проблеми важливо, щонайперше, звернути прискіпливу увагу на зміст тих зусиль, які докладали в цей час поляки. Зазначимо лише, що їхні сили були далеко не співмірні із силами російського самодержавства. Тому, тоді як російська влада здійснювала тактику силового збереження панівного режиму в межах кордонів створеної імперії, поляки активно провадили роботу з формування нового суспільства, власне нації поляків.

Безумовно, не маючи важелів реального реформування власного суспільства, важко було сподіватися на досягнення істотних результатів способом самих лише агітації та закликів. Одначе їхній зміст свідчить про наявність у колах польської аристократії та інтелігенції чіткого розуміння, що власну державу можна вибороти лише на нових умовах організації життя, а саме – побудови громадянського демократичного суспільства.

У Південно-Західному краї наприкінці квітня 1863 р. з'явилися групи повстанців у Волинській губернії, що перейшли з Галичини, а потім у Київській губернії, особливо у Васильківському повіті, у маєтностях графів Браницьких. У Подільській губернії повстання не було передусім унаслідок її безлісся. У Київській окрузі російських військ було до 45 тис. Цього виявилося не лише достатньо для придушення повстання в межах округи, а й для допомоги в Люблінській і Гродненській губерніях. Місцеве населення (українці) взяло діяльну участь у винищуванні загонів повстанців. Основною та найбільш чисельною групою повстанців був загін Ружицького, що зосередився біля м. Полонного у Волинській губернії. Після поразок у селах Мирополі (5 травня) і Миньківцях (10 травня) залишки групи проти ночі на 17 травня перейшли в Галичину, де здалися австрійцям. Наступні спроби сильних галицьких загонів вторгнутися у Волинську губернію біля міст Радзивилова (19 червня) і Жджар (20 жовтня) скінчилися невдачею. Узагалі повстання там було придушено швидко: від часу першої появи повстанських груп (26 й 27 квітня) у Київській губернії – через 8 днів, а у Волинській – через 20 днів не залишилося жодного озброєного повстанця.

За офіційними відомостями, «заколотники» втратили близько 30 тис. осіб. Утрати урядових військ визначають числом 3343 особи (з них 2169 поранених). Усі ці цифри – вкрай неточні й спірні. Після 1863 р., як і після 1831 р., безліч поляків переселилася за кордон. Ці емігранти нової формації якийсь час продовжували діяльність у дусі старої еміграції, але в набагато менших масштабах. Невдовзі ця діяльність майже стихла.

Отже, Польське повстання прискорило проведення селянської реформи, причому на більш вигідних для селян умовах, ніж в інших регіонах Росії. Влада вжила заходів із розвитку початкової школи в Литві й Білорусі, розраховуючи, що освіта селянства в російському православному дусі сприятиме політико-культурній переорієнтації населення.

За причетність до повстання було страчено 128 осіб; 12,5 тис. вислано в інші місцевості (частина з них згодом підніме Кругобайкальське повстання 1866 р.), 800 відправлено на каторгу. З огляду на те, що слідство встановило участь у повстанні близько 77 тис. осіб, можна констатувати, що загалом зазнало покарання близько п'ятої частини учасників. Масові репресії торкнулися родин, причетних до повстання, які були вислані до центральних губерній Росії. Зокрема, у Литві й Білорусі було заборонено обіймати державні посади, зокрема вчителів у школах і гімназіях, особам католицького віросповідання, тому поляки й литовці мусили шукати кращої долі в центральних губерніях Росії.

Олександр РЕЄНТ

Яке значення мав Декабристський рух для подальшого розвитку суспільно-політичних процесів в Україні?

Рух декабристів свою назву отримав за назвою місяця – грудень (російською «декабрь»), коли відбулося збройне повстання в м. Санкт-Петербурзі на Сенатській площі в 1825 р., яке було 14 грудня жорстоко придушене вірними уряду військами. Учасники цього руху в більшості своїй перебували на військовій службі в імперії Романових, як правило, були російськими дворянами і перебували у складі різних таємних товариств другої половини 1810-х – першої половини 1820-х рр.

Починаючи з другої половини 1810-х рр. значна частина представників російської знаті та дворян вважали самодержавство та кріпацтво згубними для подальшого розвитку країни. Саме тому в середовищі військової еліти імперії виникла і набула розвитку система поглядів і переконань, реалізація яких мала принципово змінити основні принципи російського життя. Формуванню ідеології майбутніх декабристів сприяли: знайомство багатьох офіцерів, що брали участь у Закордонному поході російської армії для розгрому Наполеона, з політичним та громадським життям у державах Західної Європи; вплив робіт видатних західних мислителів епохи Просвітництва: Вольтера, Руссо, Монтеск'є та ін.; незгоду з політикою уряду імператора Олександра I.

Ідеологія різних організацій декабристів не була єдиною, але у більшості випадків була спрямованою проти самодержавства і кріпацтва. При цьому декабристський рух був тісно пов'язаний з польськими таємними товариствами, з якими з 1824 р. «будителі свободи» мали угоду про спільне повстання.

Історія декабристів невід'ємно пов'язана з історією України, адже значна частина учасників цього руху мала українське походження. Починаючи з 1817 р., існували «побічні» управи військового товариства декабристів – «Союз благоденства» в Тульчині та Полтаві. У січні 1822 р. у Києві відбувся перший установчий з'їзд керівників Південного товариства, на якому було ухвалено рішення про створення Кам'янської управи, яку очолили В. Давидов та кн. С. Волконський. На наступному січневому з'їзді в 1823 р. в Києві була сформована третя, Васильківська управа, яку очолили ініціатори її створення С. Муравйов-Апостол та М. Бестужев-Рюмін. Поступово вона стала найактивнішою: розробила кілька планів збройних виступів, вела пошук союзників.

Влітку 1825 р. під час табірних зборів у містечку Ліщин під Житомиром відбулося кілька зустрічей представників Південного товариства, Товариства з'єднаних слов'ян та інших таємних організацій, які діяли на території України. Їх результатом стало об'єднання цих організацій та розроблення плану повстання, яке мало відбутися влітку 1826 р. Але несподівана смерть царя Олександра I 19 листопада 1825 р. прискорила розвиток подій: виступ призначили на день «переприсяги» новому імператору Миколі I, тобто на 14 грудня 1825 р. Унаслідок поганої організації та неузгодженості дій збройний виступ у Санкт-Петербурзі зазнав поразки.

Повстання Чернігівського полку

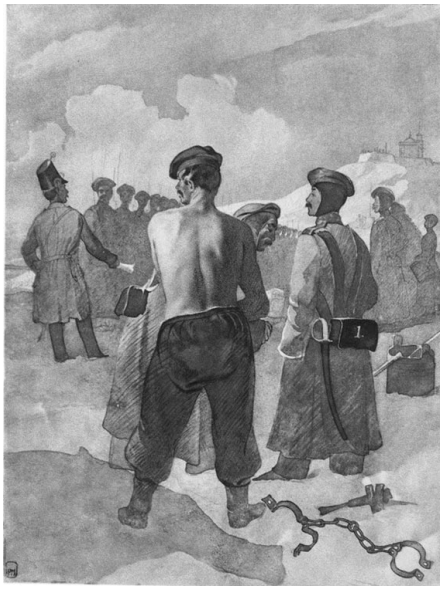

Картина Т. Шевченка
«Кара шпіцрутенами» [XI 1856 – 10.V 1857]

Оголошення вироку

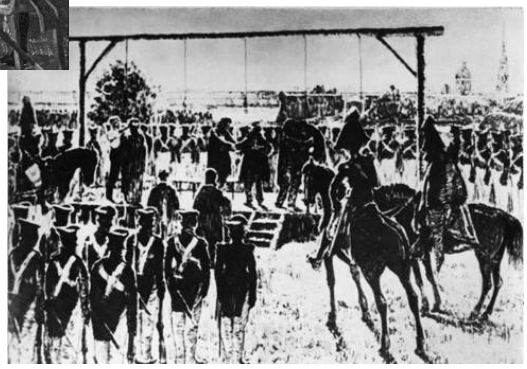

Страта декабристів

Незважаючи на звістку про розгром повстання в Санкт-Петербурзі, 29 грудня розгорнулися революційні події у с. Триліси, де була розташована 5-та рота Чернігівського піхотного полку. Перед військами було зачитано революційну прокламацію «Православний катехізис» за авторством С. Муравйова-Апостола та М. Бестужева-Рюміна, яка закликала до збройного виступу проти царя і поміщиків. Розпочалося повстання, яке очолив С. Муравйов-Апостол. У наступні дні до повсталих приєдналися майже всі підрозділи Чернігівського полку. Однак владі вдалося ізолювати чернігівців, оточити вірними військами й розстріляти з гармат.

У справі декабристів розпочалося слідство. Багато учасників і підозрюваних у декабристському русі військових були затримані царськими жандармами. Поряд з іншими декабристами у київському тюремному замку за розповсюдження «Православного катехізису» був ув'язнений і прапорщик Молчанов. Влітку 1826 р. відбувся суд, який виніс вирок про страту П. Пестеля, К. Рилєєва, П. Каховського, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна.

Решта організаторів та учасників отримали різні покарання (катування шпіцрутенами та ін.) та терміни відбування каторжних робіт, чи були розжалувані в солдати й відправлені до діючої армії на Кавказ.

Ідеї декабристів значною мірою вплинули на подальший розвиток української громадської думки. В 30-х рр. XX ст. український історик Н. Котляревський справедливо зазначав: «Для життя сучасників повстання не дало жодних наслідків, крім чисто негативних; але для думки і мрії чутливих людей – перш за все письменників – воно не могло не мати своєї надхнущої сили…».

Значною мірою погляди декабристів вплинули на формування світогляду Т. Г. Шевченка. Особливо вразила поета історія з їх дружинами, котрі поїхали за чоловіками до Сибіру на каторгу. Після повернення з заслання, перебуваючи в Нижньому Новгороді в 1857 р., він познайомився з учасником декабристського руху Анненковим. У своєму щоденнику 4 листопада митець відмічає: «Кончил сегодня портреты М. А. Дороховой и ее воспитанницы Нины, побочной дочери Пущина, одного из декабристов. Удивительно милое и резвое создание! Но мне как-то грустно делается, когда я смотрю на побочных детей. Я никому, и тем более заступнику свободы, не извиняю этой безнравственной независимости, так туго связывающей этих бедных побочных детей. Простительно какому-нибудь забубенному гусару, потому что он только гусар, но никак не человек; или какому-нибудь помещику-собачнику, потому что он собачник – и только. Но декабристу, понесшему свой крест в пустынную Сибирь во имя человеческой свободы, подобная независимость непростительна. Если он не мог стать выше обыкновенного человека, то не должен и унижать себя перед обыкновенным человеком».

Після зустрічей з Анненковим під враженням його оповідань і споминів про декабристів Т. Шевченко написав поезію «Юродивий»:

О зоре ясная моя! -
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Як раз на смітничок Миколи,
І світиш і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а і з гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла…
Безбожний царю, творче зла!
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!
А ти, Всевидящеє око!
Чи ти дивилося з висока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали?! А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті, а царі...

Карикатура. Чому нас не люблять? Запитує російський імператор Микола I

Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я полину на Сибір,
Аж за Байкал! Загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори
Без дна глибокії і вас,
Споборники святої волі,
Із тьми, із смрада і з неволі,
Царям і людям напоказ,
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах…

Про декабристів – «первых русских благословителей свободы», про «первозванних наших апостолів», що понесли «свой крест в пустынную Сибирь во имя человеческой свободы», писав Шевченко в щоденнику, і ті самі слова знайдемо в «Неофітах»:

Слово встало
І слово правди понесли
По всій невольничій землі
Твої апостоли святії.

Загалом необхідно визнати, що ідеї декабристів, як і їх трагічна доля, справили значний вплив на творчість Т. Шевченка. Творча спадщина будителів свободи набула розвитку і в творах інших представників українського національного відродження. Першим звернув увагу на безперервність розвитку федеративно-демократичного руху в Україні М. Драгоманов. Звертаючись до видавця «Дзвонів», він писав: «Ідеї Костомаровського гуртка, без сумніву, є ланкою, що поєднує бажання Товариства сполучених слов'ян, яке виникло в Київській губернії в 1823–25 рр., з принципами «україно філів» та «хлопоманів тих років та соціалістів-федералістів нашого часу». Щоправда, племіннику декабриста М. Драгоманову були невідомі програмні документи Товариства сполучених слов'ян.

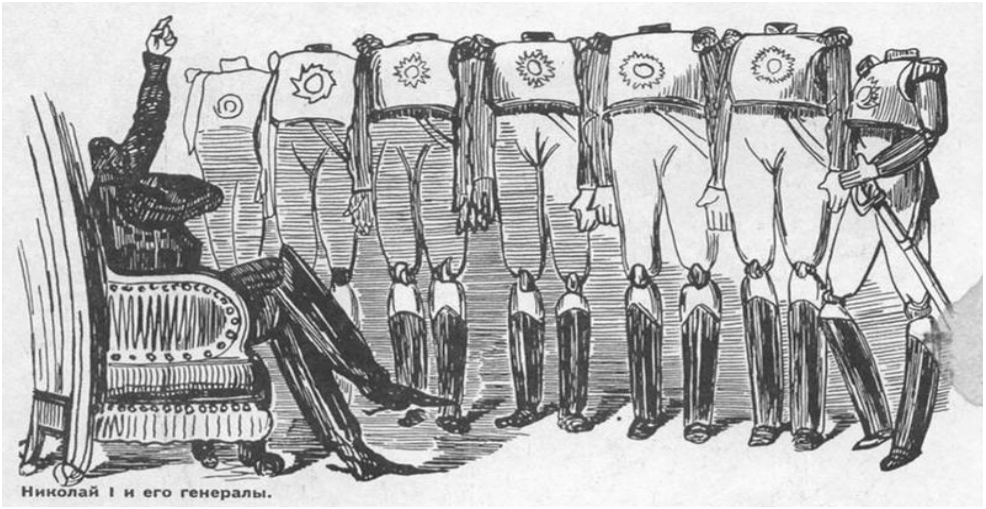

Карикатура. Цар Микола I та його уряд

У 1917 р. ідеолог українського інтегрального націоналізму (росіянин за національністю) Д. Донцов писав, що рух декабристів на Україні «набув яскраво вираженого національного українського характеру, його мета була тією самою, яку вже багато поколінь даремно намагалися досягти: політична незалежність їхньої Держави». Проте це було радше політичною декларацією, ніж науковою концепцією.

У 1925 р. М. Грушевський, підбиваючи підсумки 100-річного ювілею повстання декабристів в Україні, порушив питання: «українські декабристи чи декабристи в Україні?», але сам у цій дискусії не брав участі. Концепцію українського декабризму розробили академік Єфремов та професор Київського інституту народної освіти О. Гермайзе.

С. Єфремов одним із перших поставив питання про місце декабристів в історії України, намагався пов'язати декабризм із попередніми та наступними українськими опозиційними рухами. Він висунув гіпотезу про наступність українського федералізму XIX ст. в ланцюзі: масонська ложа «Сполучені слов'яни» – Товариство сполучених слов'ян – Мефодіївське товариство. На відміну від істориків-марксистів, Єфремов бачив коріння декабризму в масонстві. Провісниками масонських ідей в Україні він вважав православні братства та філософські погляди Г. Сковороди. Масонські ложі на Україні, як вважав дослідник, висловлювали тенденцію «перетворитися на українське масонство та служити завданням українського громадського руху», а найбільш близькими до українства були полтавська ложа «Любов до істини» та київська «Об'єднані слов'яни».

Карикатура. Загальна підозрілість за часів Миколи I

Ідеї Єфремова підтримав історик-емігрант Д. Дорошенко, який стверджував, що масонські ложі України були за своїм походженням і складом виключно російськими чи польськими, проте масонство «мимоволі приймало на себе вплив місцевого українського ґрунту, було змушене зважати на українські особливості і нарешті висувати на порядок денний дня національні проблеми». Вчений вважав, що назва ложі «Об'єднані слов'яни» свідчила про бажання її членів встановити дружні відносини між трьома слов'янськими народами: російським, українським і польським. Масонство породило суто політичні суспільства, одні з яких ставили загальноросійські і навіть загальнослов'янські цілі, інші – суто українські. Д. Дорошенко закликав вивчати рух декабристів

в Україні в контексті українського національного відродження та опозиційних настроїв українського дворянства. Причини опозиційності історик бачив у небажанні російського уряду визнавати за українською шляхтою дворянські права у повному обсязі.

Характерна назва та деяка подібність програмних цілей ложі «З'єднані слов'яни» та Товариства об'єднаних слов'ян дозволили С. Єфремову припустити певну ідеологічну спадковість цих двох організацій. Незважаючи на те, що в програмних документах Товариства українці не згадуються як окремий народ, декабристознавець вважав, що вплив «місцевого ґрунту» виявлявся поки що у загальнослов'янській та федералістичній ідеях. У лідерів «слов'ян» П. Борисова, І. Горбачевського, Я. Драгоманова було «зерно національної української свідомості». З інтересу до слов'янства, з федералізму народилася українська ідея. Відсутність України серед суб'єктів майбутньої федерації, яку планували створити члени Товариства об'єднаних слов'ян, пояснюється слабкістю національної свідомості у декабристів-українців.

За часів існування СРСР було прийнято вважати, що радянське декабристознавство розвивалося лінійно, спочатку під впливом «помилкової» концепції М. Покровського, потім, виходячи з постулатів революційної (герценовсько-ленінської) концепції, найбільш яскраво представленої в знаменитому двотомнику М. Нечкіної. Концепція українського декабризму вважалася мало не антинауковою єрессю, круто замішаною на українському буржуазному націоналізмі. Такий підхід не враховував усього різноманіття поглядів на декабризм.

Сьогодні ясно, що одновимірні, лінійні процеси в історії трапляються украй рідко. На жаль, і в сучасній російській декабристознавчій літературі не сталася переоцінка поглядів на магістральні шляхи історичного розвитку декабристознавства. Більшість авторів намагаються не згадувати про вивчення цієї теми в Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР. Російські декабристознавці, як правило, не усвідомлюють самої суті концепції українського декабризму.

Карикатура. Цар Микола I та його підлабузники

Н. Д. Полонська-Василенко зазначала: «Довгий час вважалося, що це були російські таємні товариства, причому не бралося до уваги, що більшість членів Товариств, хоч і служила в російському війську, належала до українського шляхетства». Це твердження правильне лише стосовно Товариства об'єднаних слов'ян. Загалом концепція українського декабризму зводиться до визнання

впливу українських традицій, історії та культури на формування світогляду багатьох членів таємних товариств, що діяли в Україні, а також впливу декабристських ідей на погляди діячів українського національно-визвольного руху: Т. Шевченка, членів Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманова, автономістів-федералістів. Її підтримували українські історики та громадські діячі, кожен із яких мав своє бачення основних постулатів концепції.

Важливою складовою концепції українського декабризму була теза про ідейний зв'язок між «людьми 14 грудня» та Т. Шевченком. Детально вивчив цю проблему П. Пилипович. Він показав значний вплив на світогляд поета особистого знайомства з декабристами та його творів. На вплив декабристських ідей на освічену частину українського суспільства – студентів Харківського університету – вказували Д. Багалій та В. Міяковський.

В Україні в 1920-ті рр. практично не було супротивників концепції українського декабризму. Прямо проти неї виступили лише В. Романовський та І. Рибаков. Багато вчених досліджували окремі питання декабризму, намагаючись не втягуватися в полеміку, ініційовану М. Грушевським. Концепція українського декабризму суперечила схемі В. Леніна, який вважав декабристський рух надбанням лише російського народу і пишався тим, що декабристів висунуло середовище великоросів. Тому зіткнення з могутнім ленінським соратником М. Покровським та його історичною школою для апологетів українського декабризму було неминучим. Проте концепція українського декабризму за своєю суттю спиралася на марксистську методологію, і представники школи М. Покровського марно звинувачували її в антимарксизмі. Засновники концепції, як і В. Ленін, бачили в декабристах не тільки й не стільки дітей своєї епохи, як попередників інших політичних рухів.

На Всесоюзній конференції істориків-марксистів у 1928–1929 рр. під час обговорення доповіді М. Яворського «Сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці» М. Покровський та М. Нечкіна відкрито виступили проти концепції українського декабризму.

Невдовзі після конференції репресивна машина з усією силою обрушилася на українських істориків. Більшість прихильників концепції українського декабризму було засуджено та загинуло в таборах. Історія зберегла для нас слова С. Єфремова незадовго до арешту, що ілюструють його ставлення до декабристів: «Часи декабристів уже минули, тепер необхідно мати витримку і не говорити нічого». Внаслідок репресій проти вчених радянське декабристознавство було загнано у вузькі рамки ленінської концепції про три етапи революційного руху в Росії. Після розгрому декабристознавства в СРСР концепція українського декабризму продовжувала існувати в еміграції. Вона вплинула на роботи Д. Дорошенка, І. Лисяка-Рудницького та ін. Однак, не маючи можливості працювати з документами, ці дослідники не принесли нічого нового в розуміння декабристського руху.

Отже, важливо визнати, що концепція українського декабризму мала велике значення для відродження національного життя в Україні. Незважаючи на низку помилкових і недостатньо мотивованих положень, які відзначала М. Нечкіна, вона стала свіжим віянням у декабристознавстві, стимулювала наукові дослідження, підготувала суспільство до сприйняття декабризму як поліетнічного феномену європейського масштабу. Створена на її базі Г. Сергієнко

та розвинена Г. Казьмирчуком концепція декабристського руху в Україні стала результатом багаторічної роботи українських декабристознавців.

Бібліографія

Багалій Д. Декабристи на Україні. Харків, 1926.
Казьмирчук Г. Д., Микульская Л. А. Декабристы и Волынь. Луцк, 1988.
Крижановська О. О. Таємні організації: масонський рух в Україні. Київ, 2012.
Латиш Ю. В. Декабристи в Україні. Історіографічні студії. Київ, 2014.
Лисенко М. Декабристський рух на Україні. Київ, 1954.
Медведська Л. О. Декабристи на Полтавщині. Харків, 1960.
Молчанов В. Б. Життєвий рівень населення України за часів декабристів // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. Київ, 2007.
Молчанов В. Б. Оголошення царя Миколи I з приводу виступу на Сенатській площі // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. Київ, 2005.
Нечкина М. В. Декабристы. Москва, 1982.
Реєнт О. П. Українські декабристи чи декабристи на Україні?: Рух декабристів очима істориків 1920-х років // Проблеми історії України XIX– початку XX ст. 2011. Вип. 19.
Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. Київ, 1975.
Филипович П. Шевченко і декабристи. Київ, 1926.
URL: https://znanio.ru/media/vnutrennyaya-politika-nikolaya-i-period-krizisa-i-reaktsii-ili-gody-konservativnoj-modernizatsii-strany-2631251

Володимир МОЛЧАНОВ

«Москалі – чужі люде…». Як Тарас Шевченко зображав росіян?

«Отак подивишся здаля на москаля…»
Ян Таксюр

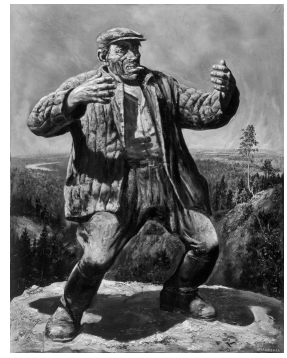

Чимало років «гуляє» в Інтернеті такий вірш:

Отак подивишся здаля
На москаля –
І ніби справді він людина,
Іде собі, мов сиротина,
Очима – блим, губами – плям,
І десь трапляється хвилина,
Його буває майже жаль,
А ближче підійдеш – москаль!

Хльосткі, насмішкуваті рядки, що з часом актуалізувалися й нині, в умовах агресивної війни Росії проти України, звучать особливо дошкульно. Втім не про славного автора та співавторів (є й розширені, не менш круті версії) хочу сказати, навіть не про те, що, на жаль, цей вірш давно й багатьма сприймається як… Шевченковий. Ось і цього року на день народження Кобзаря одна з обласних організацій офіційно сповістила, що «записала відео, де було продекламовано вірш Тараса Григоровича Шевченка "Отак подивишся здаля на москаля"».

Сказати хочу, що саме Кобзар визначив історичний дискурс мо**скаля*** в долі України, розкрив його ментальну сутність емоційно й глибоко, всебічно й вичерпно, переконливо й правдиво… Так от, слова «москаль» і «москалі» Тарас Шевченко вживав п'ятдесят п'ять разів, а ще понад сорок – «москалеві», «москалевою», «москалеву», «москалика», «москалики», «москалів», «москаля», «москалям», «москалями», «москалях»… Цієї сотні поетичних визначень було досить, щоб Шевченкове сприйняття москаля увійшло до цивілізаційного коду нації, стало наснагою до боротьби й оберегом українців…

«Та не кажи добрим людям, що є в тебе мати…»

Ментальна Тарасова засторога щодо москалів з'являється в перших рядках поеми «Катерина» (кінець 1838 р. – початок 1839 р.).

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люде,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,

* Москаль — неофіційна назва росіянина (Шевченко ніколи не вживав терміна «росіянин»), мовне вираження етностереотипу, що має негативну конотацію.

А дівчина гине…

Через десяток рядків поет повторив:

Кохайтеся ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люде,
Згнущаються вами.

Так одразу територія – Московщина – та її населення – москалі – набувають недобрих, ворожих ознак… У листі до старшого брата Микити Шевченка від 15 листопада 1839 р. Тарас Григорович просив:

«… Як тільки получиш моє оце письмо, зараз до мене напиши, щоб я знав. Та, будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московському, а по-нашому,

Бо москалі, чужі люди,
Тяжко з ними жити;
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити.

Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово… Ще раз прошу, напиши мені письмо, та по-своєму, будь-ласкав, а не по-московському… Не забудь же, зараз напиши письмо – та по-своєму».

Отже, уже в першому відомому нам Шевченковому листі, де згадуються москалі, що говорять «*по-московському*», постає значно ширша проблема, ніж лихо від них для чорнобривих українок, а саме: проблема рідної мови, рідного слова, що в Московщині можна почути хіба листовно – «*через папір*»… Ось і долю Шевченкову цими словами визначено, і причетність Москви до неї… Отож, одержавши від брата листа, Шевченко дорікав Микиті Григоровичу: «*… Я твого письма не второпаю, чортзна по якому ти його скомпонував, ні по-нашому, ні по-московському — ні се, ні те, а я ще тебе просив, щоб ти писав по-своєму, щоб я хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським*». Отже, з цих Шевченкових листів постає національний поет, який усьому світові доведе, що малороси – українці! – здатні говорити «*по-своєму*», а не «*по-московському*».

Кохання з москалями у поемі «Катерина» фактично є тяжким гріхом, за що суворо карають люблячі батьки (!). Вдумаймося в нещадні материнські слова:

Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
Якби знала, до схід сонця
Була б утопила…
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер – москалеві…

Ці рядки з «Катерини» за великим рахунком уже передбачають «Розриту могилу», «Чигрине, Чигрине…», «Великий льох» та інші антимосковські поезії Шевченка. Невипадково в умовах незалежної України в шевченкознавстві виразно виявилось алегоричне прочитання поеми, за яким образ Катерини, як і образи інших зганьблених жінок у наступних поетових творах, узагалі символізують гірку долю України, поневоленої, приниженої Московщиною. Саме

таке, глибинне, прочитання Шевченкової «Катерини» дає змогу побачити й зафіксувати народження народного Пророка, котрий називав ключову загрозу державності України й фактично показував, у якому протистоянні можна, говорячи словами Івана Франка, «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю…».

Усе, що пов'язано з покриткою Катериною, – одна з тих сокровенних дум і тем, які пронизують усю творчість Шевченка. В одному з останніх його віршів (кінець 1860) гірко пролунало: «*Дівчаток москалі украли*…».

І ще вкрай важливо. Більш як через двадцять років після «Катерини» й за чотири місяці до смерті Шевченко пише вірш-ескіз «Титарівна-Немирівна», в якому ставить концептуальні крапки в цій болючій для нього темі. Героїня з «*українського почесного роду*», гордуючи земляками… Втім читаємо:

Титарівна-Немирівна
Гаптує хустину.
Та колише московщеня,
Малую дитину.
Титарівна-Немирівна
Людьми гордувала…
А москаля-пройдисвіта
Нищечком вітала!
Титарівна-Немирівна…
Почесного роду…
Виглядає пройдисвіта
Москаля з походу.

Такою насправді була і залишилася Шевченкова нещадно-нищівна характеристика москаля-пройдисвіта, заповідально поєднана зі злом і чужим світом. А що взагалі може бути страшніше в поетових устах? Виявляється, може! «*Малую дитину*» від москаля, котру Шевченко в «Катерині» називав «*московським сином*», тепер поет сприймав як… «*московщеня*»… Вважається, що це означення «є насмішкуватим за сутністю». Неважко переконатися, що в загальному Шевченковому поетичному контексті воно виглядає значно жорсткішим… Очевидно, Кобзар передав ненародженним українцям історичні смисли-одкровення, що повністю і страшно розкриваються в апокаліптичних ситуаціях, як-от нині, коли москаль у збройному поході на Україну…

Інша річ, що вивільнену з імперії, незалежну Україну Шевченко бачив у мирних стосунках із Росією: «*А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди*». В останньому реченні вчувається мені невигубна віра поета, що в незалежній державі українці покажуть, в якій саме країні людям краще жити.

«А москалі і світ Божий в путо закували»

Тепер – кілька коротких, але повчальних звернень до деяких поезій Тараса Шевченка, в яких особливо гостро й несподівано виявляється тема москалів.

Здається, непередбачено згадується москаль в поезії «Гоголю» (1844). Читаємо спочатку фрагмент:

Не заріже батько сина
Своєї дитини,

За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни.

Володимир Короленко, який писав, що в юності «знайомство з творчістю Шевченка – це була любов і захоплення», зізнавався: «Цей чотиривірш глибоко застряв у мене в мозку». Письменник не зміг тоді прийняти Шевченковий трагічний мотив… Свого часу Михайло Грушевський зауважив, що в устах Короленка, для котрого гуманний, етичний момент був провідним мотивом творчості, це суперечило гуманному тонові його поезії. Грушевський переконливо показав, що Шевченко шукав передусім моральних, етичних вартостей в історії України й зневажливо відкидав зверхній блиск і «*славу, куплену кров'ю*».

Звертаючись до Миколи Гоголя, поет асоціював із його повістю «Тарас Бульба», в якій батько вбиває сина-зрадника. Та, головне, йшлося про легендарний епізод із часів Коліївщини — вбивством Іваном Гонтою синів-католиків, відображений у Шевченковій поемі «Гайдамаки». Втім, справді моторошна сцена з поеми так само безмежно далека від оспівування жорстокості й національно-релігійного розбрату, як шекспірівський Макбет від пропаганди насилля. Короленко не сприйняв того, що в Шевченкових рядках із вірша «Гоголю» насправді немає, кажучи його словами, «пекучої туги» за синовбивством заради Вкраїни. А що насправді глибоко хвилювало Шевченка? Цитую, за вже наведеними, такі рядки:

Не заріже – викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві.

Нагадаю, що різниця – це приміщення, де забивають худобу і птицю на м'ясо, тобто, бойня. Отже, у цьому Шевченковому контексті москаль постає в іпостасі абсолютного зла для будь-якого сина будь-якого батька-українця. Звісно, що віддати його москалеві було ще більше неприпустимо, ніж повернути Тарасового сина Андрія з «Тараса Бульби» польській шляхті.

Йдемо далі. У засланчому вірші «Не гріє сонце на чужині…» (кінець червня–грудень 1847 р.) поет передає свої скорботні страждання в Орській фортеці, нарікає на те, що «*Ніде невесело мені, / Та, мабуть, весело й не буде…*» і все-таки йому хотілося б, аби «*хоч крихотку землі / Із-за Дніпра мого святого / Святії вітри принесли…*»

Хотілося б… Та й то для того,
Щоб не робили москалі
Труни із дерева чужого…

Тобто, Кобзар, який уже написав свій Заповіт українцям, не дозволяв собі в особливо тяжкі морально й фізично перші місяці заслання навіть помислити здатися, лягти в чужу землю в чужій москальській труні.

Вже в наступному вірші «Сон» («Гори мої високії…»), що датується тим же часом, читаємо вирішальні слова Тараса Шевченка, які стали гімном його життя та творчості й допомогли йому вистояти в москальському засланні:

Як так її, я так люблю
Мою Україну убогу,

Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

Ці вогненні рядки Шевченко написав у віці Ісуса Христа. Кобзар ніби хотів завершити формулювання головної максими свого життя, піднести її до найвищої, не знаної досі вершини духовного самозречення. Пам'ятаймо, що це написав поет, «чиї глибоко християнські переконання не підлягають ані найменшому сумніву» (Олесь Гончар), написала віруюча людина, для якої Бог уособлює правду, волю і славу на всім світі:

Не нам на прю з Тобою стати!
Не нам діла Твої судить!

Але, говорячи словами В'ячеслава Чорновола, «любов до України сягала в Шевченка таких верховіть, коли задля її кращої долі можна було ставати на прю із самим Богом…».

На протилежному полюсі духовного єства поета палахкотіло неприйняття Московщини, царизму, його вселенської загарбницької суті, ненаситності завидющих очей і загребущих рук москаля.

У містерії «Великий льох» (1845) є такі гарячі рядки:

Може, ще нестись заставлять,
Москаля плодити.
Бо чутка є, що цар хоче
Весь світ полонити.

Ця болісна тема з особливою силою вибухає в поемі «Кавказ» (1845) гнівним сарказмом щодо москалів, з вини яких у загарбницьких війнах сліз і крові:

Не ріки – море розлилось,
Огненне море! Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава.

Немає сумніву, що цей, хоча й вимовний, але бездонний поетів біль, який рвав серце, вкоротив йому життя. За два роки до смерті в поемі «Невольник» (1859) сорокап'ятирічний Шевченко видихнув із глибини зболеної душі:

Ляхи були, усе взяли,
Кров повипивали!..
А москалі і світ Божий
В путо закували.

Нарешті про дивовижний вірш, написаний у засланні, на Косаралі наприкінці 1848 р.:

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий,
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу; і пишу.
Віршую нищечком, грішу.

Вражає ця згадка про подушну подать – основний прямий податок у Російській імперії, що в Україні стягувалася з другої половини XVIII ст. до 1887 р.; вона відразу пов'язує біду та печаль заслання саме з імперією.

Бог зна колишнії случаї
В душі своїй перебираю
Та списую; щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу. Лютий злодій
Впирається-таки, та й годі.

Здається, найменш акцентований у шевченкознавстві, по суті, антиросійський вірш. Адже москаль – «*лютий злодій*», який «*впирається-таки*» в святая святих – українську душу, фактично виявляє себе першопричиною поетових страждань і ширше – національного нещастя.

«До москалів – москалики, тілько застогнало, пішли в землю…»

У Шевченковій поемі «Сон» (комедія) двічі згадуються москалі, котрі «*мошторувались*»* в імперських столицях. Украй ненависне для поета заняття, бо воювали вони за того, хто «*неситим оком / За край світа зазирає, / Чи нема країни, / Щоб загарбать…*». У цьому контексті наведу мало поширений документ про те, як оцінювали-переказували антицаристський зміст поеми Кобзаря служаки канцелярії III відділу — вищого органу таємної політичної поліції, котрі беззастережно визнавали, що писав «Шевченко, люблячи полум'яно свою батьківщину, Малоросію…»:

«Із рукописних його творів більше вартий уваги за шкідливим спрямуванням вірш його "Сон". Тут Шевченко уявляв себе уві сні й перенесеним спочатку в Сибір, потім у Москву і, нарешті, у С.-Петербург. У Сибіру він бачить злочинців у рудниках і в ланцюгах, які гинуть під ударами покарань; у Москві описує виснаження військ на параді, а в С.-Петербурзі – зібрання у палаці. У зібранні сьому, за його словами, чекали на государя імператора з трепетом, і коли він вийшов, усі вельможі мовчки оточили його; розмова йшла про вітчизну, петлиці й останні маневри; кожний намагався стати ближче до імператора, щоб удостоїтися отримати від нього ляпаса чи хоч би півляпаса; государ підійшов до найстаршого, ткнув йому в обличчя; вельможа, зі свого боку, ткнув наступного за ним, цей – наступного, і, таким чином, стусан зверху обійшов усіх – від першого до того, який стояв біля дверей; а в зібранні розляглося: ура, ура, ура! В іншому місці козаки висловлюються у нього: "О царю поганий, царю проклятий, лукавий, аспиде неситий!" (Точно цитували жандармські канцеляристи поета! – *Авт.*). Шевченко вдається до всіх їдких і пасквільних виразів, де тільки торкається государя-імператора і взагалі росіян. У кінці "Сну" він уявляє себе перед пам'ятником, спорудженим Петру I-му Катериною II, і виливає жовч свою, як на того, так і на іншу, кажучи, що Петро I придушив свободу Малоросії, а Катерина II довершила почате ним».

* У XVII–XIX ст. москалями називали солдатів російської армії. У Словнику Шевченкового знайомого Володимира Даля москаль трактується як «солдат, військовослужбовець». До речі, з такими характерними застереженнями: «От москаля, хоть полы отрежь, да уйди!; С москалем дружись, а камень за пазухой держи!; Москалить — мошенничать, обманывать в торговле».

Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доканала
Вдову сиротину…

Погодьтеся, що навіть у тодішньому реферативно-канцелярському викладі Шевченкового твору багато правдиво-повчального для сучасного московського «государя-імператора».

Поготів, обов'язково варто перечитати в Москві кінцівку геніально-пророчої поеми «Сон», в якій навколо царя-медведя провалюються-пропадають і старшина пузата, і менші, зовсім дрібні, та й челядь… А той кинувся…

До москалів – москалики,
Тілько застогнало,
Пішли в землю…

Шевченко знову нагадує: «*Горе нам! Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а моліте сь Богу і работайте разумно, во ім'я матері нашої України безталанної. Амінь*».

Бібліографія

Володимир Мельниченко. Тарас Шевченко: «Москалі — чужі люде…» // Українська літературна газета. 27.03.2022. URL: https://litgazeta.com.ua/articles/taras-shevchenko-moskali-chuzhi-liude/

Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО

Яким чином у XIX ст. залучалось Азовське козацьке військо до військової потуги імперією Романових?

Приєднання козацького війська під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. поставило перед російським командуванням проблему його залучення до військової потуги імперії Романових. Спочатку було створено Окреме запорозьке військо, яке протягом чотирьох років не мало чітко визначених обов'язків і не могло виконувати повноцінну військову службу. Указом від 4 квітня 1829 р. було сформовано Дунайський полк на чолі з Й. Гладким, який підпорядковувався Дунайській флотилії. Проте його служба тривала недовго. Через утечі козаків до Туреччини та обмеженість військової служби вже 1831 р. Дунайський козацький полк розформували й відправили на тимчасові квартири Окремого запорозького війська в Катеринославську губернію.

Тривалий час влада визначалася з питанням про поселення новоприбулих козаків. Спочатку було вирішено відправити їх на Кавказ для охорони узбережжя від турецьких контрабандистів. Козаки на чолі з отаманом Гладким плекали надію на поселення на Чорноморському узбережжі Кавказу неподалік України. Задунайські козаки не відчували себе складовою колишнього запорозького суспільства, а тому й намагалися приєднатися до чорноморських козаків, що уособлювали колишніх запорожців, які змогли вижити після горезвісних подій 1775 р.

Але ситуація, що склалася, не сприяла цьому: воєнні дії на Кавказі ще не скінчилися і російська влада побоювалася народних заворушень, що могли б спалахнути після переселення туди православних козаків. Тому вирішено було поселити їх на ділянці Азовського узбережжя між Маріуполем і Бердянськом.

Окремим Положенням 1832 р. з дунайських козаків було створено військову організацію Азовського козацького війська як формування на зразок інших іррегулярних козацьких військ Російської імперії.

Службу в Азовському війську поділяли на польову та внутрішню. Польовою називали службу в стройових частинах, внутрішню ж азовці відбували у військових установах: офіцери і військові чиновники – посадовими особами, а прості козаки – як прислуга, посильні, сторожі, писарі, тобто нестройові. До внутрішньої належали також караульна служба та діяльність у складі місцевої поліції.

Загальний термін служби для офіцерських чинів становив 25 років. Якщо офіцерський чин отримувала особа недворянського походження, то вона могла піти у відставку, лише прослуживши в цьому чині не менше шести років. Загальний термін служби рядових козаків становив 30 років, з яких 25 років – на польовій і 5 років – на внутрішній службі.

За весь період існування Азовського козацького війська в ньому змінилися чотири наказні отамани (власне, два отамани і два виконувачі обов'язків наказного отамана). З 1832-го по 1851 р. наказним отаманом війська був полковник, а з квітня 1843 р. – генерал-майор Йосип Гладкий. Імператор та най-

вищі чиновники держави неодноразово ставили Гладкого за взірець для інших офіцерів. Після його відставки із жовтня 1851-го по жовтень 1852 р. обов'язки наказного отамана війська виконував Яків Кухаренко. З переведенням його на таку ж посаду до Чорноморського козацького війська виконувачем обов'язків наказного отамана Азовського війська було призначено полковника Сисоя Косолапа, який, отримавши чин генерал-майора, обіймав цю посаду до 1856 р. Наприкінці 1856 р. до війська прибув новопризначений наказний отаман – генерал-майор Костянтин Решитилов, який і був на чолі азовців до остаточної ліквідації цього козацького підрозділу.

Й. Гладкий розраховував створити з азовців окреме формування, та в російської влади були свої наміри щодо козаків: з Азовського війська планували створити дві піші сотні, які приєднали б до 46-го Донського козацького полку, що квартирував у Анапі та Геленджику, та одну кінну сотню – до Балаклавського грецького батальйону. Ці підрозділи патрулювали Чорноморське узбережжя від Перекопу аж до Керченської протоки. Азовське військо одержало тоді від Дунайського пішого полку 400 шабель, 300 рушниць і достатню кількість пік. Залишалося додати лише пістолети – по одному для піших й по парі для кінних козаків.

Отаман неодноразово просив різних чиновників і самого імператора зберегти цілісність Азовського війська. І коли на кінець зими 1837 р. сформовані з азовців сотні були готові вирушити до дієвої армії, Микола I таки видав указ про сформування для патрулювання східного узбережжя Чорного моря 10 особливих команд із Азовського війська.

Штат кожної команди складався з 18 рядових козаків, урядника та хорунжого. Загальне керівництво командами мав здійснювати осавул Азовського війська А. Дяченко. Необхідною амуніцією забезпечувала команди Кременчуцька комісаріатська комісія. Частина Азовського війська, призначена для патрулювання, поділялася на сотні; було започатковано порядок, за яким кожна сотня замінювала іншу через два роки служби на Чорноморському узбережжі.

На початок весни 1838 р. збудували перші три човни особливої конструкції для патрулювання на зразок мальтійських; наказом військового міністра було прискорено роботу над будівництвом іще семи човнів. Після прибуття на місце дислокації команди підпорядковувалися відомству командувача військовими суднами біля абхазьких берегів капітана 1-го рангу Юр'єва. Загальне керівництво над командами Азовського козацького війська здійснював начальник Чорноморської берегової лінії генерал-лейтенант М. Раєвський. Одначе, коли азовці прибули на східне узбережжя Чорного моря, морської берегової лінії як такої ще не було. Азовські команди разом із Чорноморським флотом та сухопутними військами мусили спочатку відвоювати вигідні якірні місця, спорудити на них укріплення, а вже потім здійснювати крейсерство. Азовці дуже швидко зарекомендували себе гарними вояками та моряками і, за висловлюванням генерала М. Раєвського, «зробилися заповзятливими і страшними для контрабандистських і черкеських галер».

Тому було вирішено не вдаватися до реорганізації військових частин на східному березі Чорного моря, а збудувати ще 20 човнів на зразок мальтійських та сформувати додатково 5 команд із азовських козаків. Для цього було виділено 50 тис. руб. асигнаціями з коштів Кавказького корпусу. Штаб-квар-

тирою для начальника азовських команд осавула А. Дяченка було обрано місто Сухумі. У 1839 р. вже було збудовано заплановану кількість човнів і сформовано команди з азовців.

Із 1839 р. азовські команди на своїх човнах здійснювали сполучення між фортами Чорноморської лінії, перевозили пасажирів і вантажі з пароплавів, стежили за турецькими суднами, щоб не допускати контрабандистів до берега, перешкоджали торгівлі з горцями недозволеними товарами. Після розподілу азовських команд по укріпленнях берегові блокгаузи було перебудовано під казарми для азовців та під склади, де зберігалися човни.

Поступово кількість азовських човнів та команд зростала, особливо після заворушень черкесів, які захопили й зруйнували декілька укріплень, а також низки спільних операцій флоту та сухопутних військ з опанування східним узбережжям Чорного моря, що розпочали із жовтня 1841 р. Новий командувач військ Чорноморської берегової лінії генерал-майор Анреп прагнув перевести війська по двадцятивосьмиверстній укріпленій прибережній смузі з форту Святого Духа до Сочі. Азовські команди, які входили до складу Чорноморської ескадри, мали підтримувати піхоту артилерійським вогнем, переправляти на кораблі вбитих та поранених. Для цього в Миколаєві з 1839-го по 1843 р. було збудовано 34 човни.

У 1844 р. креслення мальтійських човнів дещо змінив відомий тоді в Миколаєві майстер грек Л. Карагач, що почав будувати човни в Редут-Кале. Баркаси редутської побудови були легкі на ходу, під вітрилами і на веслах, до того ж виявилися досить зручними для витягування на берег під час припливу. Таке вдосконалення привело до того, що човни нової конструкції краще виконували своє призначення. Озброєння ж не змінилося: на них, як і раніше, встановлювали фальконети – артилерійські гармати калібру 45 і 100 мм, які стріляли свинцевими ядрами. Азовці запевняли, що двох фальконетів по бортах достатньо як під час наступу, так і в обороні. Козаки, як і раніше, мали індивідуальну зброю. До озброєння азовців (яке вони мусили купувати за власний кошт) входили рушниця, шабля і кинджал, однак така різноманітна й дещо застаріла зброя не заважала їм демонструвати зразки мужності та відваги.

У листопаді 1844 р. було проведено незначну реорганізацію азовських команд. Новий начальник Чорноморської берегової лінії барон О. Будберг запропонував розділити азовські команди на два відділення, аби сприяти кращому виконанню обов'язків патрулювання і допомагати «добробуту чинів Азовського козацького війська, що найбільше відзначаються своєю службою». Перше відділення мало патрулювати східний берег Чорного моря від Анапи до Навагінського укріплення, а друге – від укріплення Святого Духа до укріплення Святого Миколи.

У 1853 р. з початком Кримської війни російський уряд був змушений тимчасово ліквідувати укріплення Чорноморської берегової лінії через присутність англо-французької ескадри в акваторії моря і неспроможність нечисленних гарнізонів самостійно захищатися від неприятеля. З ліквідацією укріплень азовські команди було переведено до Новоросійська і зараховано до складу тамтешнього гарнізону. Після ліквідації Новоросійського укріплення козаків азовських команд приєднали до дієвих підрозділів регулярної армії. На кінець 1855 р. у двох відділеннях азовських команд, які воювали проти ворога, налічувалися 1 штаб-офіцер, 10 обер-офіцерів, 16 унтер-офіцерів, 311 козаків.

Водночас на період війни Азовське військо підлягало командуванню наказного отамана Донського козацького війська генерал-лейтенанта Хомутова. Саме на нього було покладено оборону узбережжя Азовського моря. Для виконання цього завдання Азовське козацьке військо виставило морський і піший батальйони та кінну сотню, а загалом на зовнішню службу – майже дві тисячі осіб. Здебільшого це було все доросле чоловіче населення козацького формування.

Після завершення Кримської війни в 1856 р. всі військові підрозділи Азовського козацького війська було розформовано. На службі залишилися тільки азовські команди, які продовжували патрулювати східне узбережжя Чорного моря. Тоді кількість азовських човнів збільшили до 42, а Азовське військо виставило 20 команд. Збільшення азовських морських команд пов'язане з відновленням Чорноморської прикордонної берегової лінії та активними діями російської армії в західних передгір'ях Кавказького хребта. У жовтні 1857 р. сформували ще одну команду, а 1861 р. їх було вже 26. Вони базувалися на Сухумській та Костянтинівській морських станціях і налічували 34 урядники і 481 козаки.

З початком поетапного переселення козаків на Кубань кількість азовських команд поступово зменшується. Замість азовських офіцерів і козаків, для подальшої служби на азовських баркасах призначали офіцерів і матросів з морського відомства. Лише в листопаді 1864 р. було дозволено залишити в морських командах тих із офіцерів Азовського війська, які бажали продовжити службу на баркасах при Сухумській станції.

Нечисленність війська не завадила козакам добре зарекомендувати себе під час патрулювання східного узбережжя Чорного моря, показати себе вмілими, вправними та хоробрими воїнами. Найбільш значні воєнні операції, вилазки, десанти азовських морських команд відображено в рапортах начальників азовських команд, начальника Чорноморської берегової лінії, командира Окремого кавказького корпусу, у звітах військового міністерства тощо.

Протягом усього періоду свого існування Азовське козацьке військо брало участь майже в усіх війнах, що їх вела Російська імперія наприкінці 20-х – на початку 60-х років XIX ст. Одразу після виходу до Росії задунайські козаки на чолі з Й. Гладким були учасниками російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Значну допомогу у взятті добре укріплених, майже неприступних турецьких фортець російській армії надали задунайці, що добре знали місцевість. Саме завдяки їм було швидко і вдало налагоджено переправи та захоплено фортеці Ісакча, Браїлів, Гірсов та ін.

У роки Кримської війни за наказом військового міністра князя Долгорукова Азовська флотилія спочатку загородила гирло Дону, адже узбережжя й Таманський півострів стали районом бойових дій. Але згодом козаки морських команд у складі армійських підрозділів досить ефективно охороняли узбережжя Азовського моря, самостійно перешкодивши англо-французькій ескадрі висадити в 1855 р. десант біля Петровського посаду.

Після Кримської війни морські команди з азовських козаків продовжували виконувати зовнішню службу. Вони брали активну участь у відбудові Чорноморської берегової лінії, постійно здійснювали рейди на територію, яку контролювали неприятельські горці, а також патрулювання, знищуючи

контрабандистські судна з Туреччини та Греції. Навіть переселення значної кількості сімей у передгір'я Кавказу не завадило козакам-азовцям і надалі демонструвати зразки мужності та відваги.

Службу козаків азовських команд високо оцінив уряд: офіцерам та нижчим чинам, що служили при Сухумській морській станції, вручили 263 срібні медалі зі стрічками «За підкорення Західного Кавказу». Загалом же, Азовське козацьке військо неодноразово було нагороджене прапорами та грамотами.

Визнання найвищими військовими інстанціями заслуг азовців не завадило урядові ліквідувати одне з останніх козацьких формувань Південної України, яке за організацією, комплектуванням, проходженням служби, навчанням, озброєнням та обмундируванням значно відрізнялося від регулярних військових частин. У 1862–1864 рр. частину козаків силоміць переселили на Кубань та Північний Кавказ. Невдоволені діями царського уряду козаки підняли повстання, яке було придушено. Невдовзі указом від 11 жовтня 1864 р. Азовське козацьке військо ліквідували, а козаків перевели в селянський стан.

Олександр РЕЄНТ

Яких втрат від царизму зазнав польський визвольний рух в Україні?

Розпочавшись 29 листопада 1830 р. у Варшаві, польське національно-визвольне повстання охопило Королівство Польське і поширилося на землі Правобережної України та Білорусі. Повстання вибухнуло на хвилі європейських революційних і національних рухів, спрямованих проти домінування на континенті трьох абсолютистських режимів — Росії, Австрії та Пруссії. Безпосередніми чинниками повстання стали порушення дарованої царем Олександром I Конституції Королівства Польського (1815 р.), придушення ліберальної польської опозиції та патріотичних організацій, запровадження цензури і репресивно-поліційних порядків.

Приводом для початку повстання стало поширення чутки про відправлення польського війська на придушення Липневої революції 1830 р. у Франції. Група змовників із-поміж патріотично налаштованої шляхти на чолі з Л. Набеляком і С. Гощинським, домовившись із таємним військовим товариством у школі підхорунжих, яке очолював П. Висоцький, напала на палац намісника – великого князя Костянтина Павловича Бельведер і казарми російських військ. Унаслідок захоплення арсеналу й озброєння міських низів, переходу на бік змовників частини польських військ повстання набуло масового характеру. Незабаром Варшава опинилась у руках повсталих, які не створили нового уряду, а передали владу Адміністративній раді королівства.

Представники ради – противники збройного протистояння (Ф. Любецький, Адам Чарторийський та ін.) – прагнули домовитись із царем Миколою I про збереження автономії королівства в складі імперії. 1 грудня 1830 р. демократично налаштовані кола польського населення створили Патріотичне товариство на чолі з Й. Лелевелем і М. Мохнацьким, яке вимагало від уряду проведення політики, спрямованої на здобуття незалежності Польщі й здійснення демократичних реформ. Під його тиском Адміністративна рада на початку грудня перетворилася на Тимчасовий уряд, а сейм затвердив диктатором генерала Ю. Хлопицького. Консервативне керівництво повстанням на чолі з диктатором намагалося проводити переговори з Миколою I, але вони не дали результату. 18 січня 1831 р. Хлопицький зрікся диктаторства, було створено Національний уряд на чолі з князем А. Чарторийським. Національний уряд схвалив програму боротьби за відновлення Польської держави в кордонах 1772 р. Патріотичне товариство провело у Варшаві багатолюдну демонстрацію, яка примусила сейм проголосити зміщення Миколи I з польського престолу. Цими днями вперше пролунало звернене до всіх гноблених Російською імперією народів гасло «За нашу і вашу свободу!».

Російський уряд кинув на придушення повстання значні сили. На початку лютого 1831 р. російські війська під командуванням фельдмаршала І. Дибича, учасника російсько-турецької війни 1828–1829 рр., почали наступ на Варшаву, однак у битвах під Сточком, Ваврем, Ґрохувом повстанці зупинили їхній наступ. Навесні 1831 р. вибухнули повстання польського населення в Литві, Білорусі та Правобережній Україні. В українських землях польські

повстанці наштовхнулися на значну протидію з боку селянства. Створені переважно зі шляхти повстанські групи С. Ворцеля на Волині, К. Ружицького на Житомирщині, Колишка на Поділлі та Київщині були у квітні–травні 1831 р. розгромлені царськими військами. 26 травня 1831 р. основні польські сили під командуванням генерала Я. Скшинецького зазнали поразки в битві під Остроленкою.

У квітні 1831 р. на Волинь із Польщі прибув висланий польським урядом загін, у якому налічувалося 8000 вершників. Командував ним генерал Ю. Дверницький. Загін нагнав жаху на місцевих православних церковників та адміністраторів. Приміром, розбіглися монашки з нещодавно створеного православного Корецького жіночого монастиря, а з Ганнополя (на Славутщині), де тоді перебував архієпископ волинський і житомирський зі своєю консисторією та були розквартировані учні повітового духовного училища і семінаристи Волинської духовної семінарії, до Острога було відправлено дві скрині із цінними речами та грошима. Волинський і подільський тимчасовий військовий губернатор Левашов 7 березня 1831 р. повідомив архієпископа волинського Амвросія, який перебував в Ганнополі, що, згідно з результатами поліційного розслідування, «священники Володимирського повіту Григорій Чугалинський та Данило Пущаровський на початку лютого, маючи кимось підкинуту обурливу польську бунтівничу прокламацію, читали її іншим і тлумачили зміст». Амвросій, заборонивши їм священнодіяти, подав представлення в Синод про позбавлення їх сану, але винуватців, по представленні вірнопідданських прохань, було вислано в монастирі Казанської єпархії, де Чугалинський помер 17 червня 1834 р., а Пущаровський у 1837 р. отримав місце священника та викликав до себе свою родину, що мешкала на Волині. Ось іще один епізод, описаний у тогочасній пресі. З квітня у Волинській губернії з'явилася зграя бунтівників під проводом Дверницького, яка, прямуючи від австрійського кордону, підійшла до містечка Лобачівки Дубенського повіту. Натовп людей, що складався переважно з євреїв, із цікавості вийшов їм назустріч за містечко. Офіцер передового загону звернувся до народу із запитанням: «Чому ж нема священника? Невже він не знає свого обов'язку?» Він послав одного з присутніх селян за священником (Іллею Кродкевичем), який відповів на це, що закон забороняє йому влаштовувати зустрічі полякам. Тоді розлючений офіцер наказав двом озброєним солдатам схопити священника. Той у самому підряснику, без шапки, думав уже, що його ведуть на страту, але відбувся лише переляком.

Разом з іншими цінними речами до Острога під прикриття російських військових частин, що там перебували, було евакуйовано документи Луцького духовного правління, ризницю й церковне начиння. Утім, уже 17 квітня небезпека минула. Хоча ще певний час у лісах на північ від Луцька перебувала велика група повстанців під проводом графа Олізара. Цей загін зазнав поразки в бою із царськими військами і був відкинутий на територію Австрії. Інший загін, який налічував 7000 бійців і на чолі якого стояв генерал Б. Колишко, було розбито 2 травня під Дашевом на Вінниччині. Намагаючись отримати допомогу місцевого українського населення, поляки висунули гасло «За нашу і вашу свободу!», але лише цим і обмежилися. Українське та навіть етнічне польське селянство України переважно дотримувалося нейтралітету, хоча й траплялися випадки помсти польським панам.

Від травня 1831 р. повстання ввійшло в період кризи: частина аристократії та шляхти почала залишати країну, сейм не затвердив навіть дуже поміркованої реформи переведення селян на чинш, чим зумовив відхід селянства від повстання. Зусилля Патріотичного товариства наштовхувалися на сильну протидію консервативних кіл в уряді, сеймі та війську. Політична боротьба влітку 1831 р. призвела до стихійних заворушень варшавського населення, яке 15–16 серпня вчинило розправу над підозрюваними в зраді керівниками. Національний уряд був повалений, а влада перейшла до рук генерала Я. Круковецького, який, проголосивши себе новим диктатором, розправився з організаторами заворушень у місті та заборонив Патріотичне товариство. Тим часом російські війська під командуванням фельдмаршала І. Паскевича підійшли до Варшави й розпочали штурм міста. Незважаючи на запеклий опір, 27 серпня 1831 р. Варшава змушена була капітулювати. Сейм, уряд та залишки польської армії перетнули кордони Австрії та Пруссії, де й були інтерновані.

Царизм удався до жорстоких репресій проти учасників повстання, скасував конституцію королівства, а заразом і більшість ознак автономії польських земель (сейм, армію, елементи державності). Та, незважаючи на поразку, Листопадове повстання сприяло зростанню самосвідомості поляків, утвердженню ідеї національної державності, поширенню демократичних настроїв, які виявились у прагненні здійснення соціальних реформ та модернізації польського суспільства. Європейська громадська думка із симпатією поставилася до боротьби поляків із російським царизмом, а польське питання відтоді ототожнювалося з протистоянням реакції й абсолютизму, боротьбою за свободу та демократію в Європі. Західноєвропейські країни прийняли чисельну польську еміграцію (т. зв. велику еміграцію).

Основним наслідком придушення повстання були масові репресії, спрямовані передусім проти польської шляхти, католицької та уніатської церков. Карали суворіше, ніж декабристів. Було закрито багато костелів та монастирів, навчальних закладів, було заборонено мати домові церкви та каплиці в садибах, в уніатів відібрано Почаївський монастир, Барську василіанську школу тощо. У багатьох учасників повстання конфіскували маєтки й віддали їх росіянам або перепрофілювали на військові поселення; дрібну чиншову шляхту перетворили на селян-однодворців та міщан. Протягом 1832–1850 рр. близько 340 тис. безземельних шляхтичів Правобережжя було викреслено з родовідних книг. Шляхтич, який бажав користуватися титулом, гербом та шляхетськими привілеями, мав документально довести, що його батько, дід і прадід безперервно користувалися ними. Подільські шляхтичі мали доводити своє шляхетське походження спеціальній геральдичній комісії, що перебувала в Мінську. Це з тих часів походить славнозвісне Боруля чи Беруля? Від 1832 р. було запроваджено правило, за яким діти, що народилися в родині, де один із батьків (батько чи мати) був православним, обов'язково мають бути православними.

Після поразки повстання 1830–1831 рр. утворилося два польських еміграційних центри: Париж і Женева. Серед паризьких емігрантів, яких очолював «некоронований король» Адам Чарторийський, з'явилися навіть ідеї створення польсько-литовсько-української федерації на зразок Гадяцької угоди 1658 р.

Олександр РЕЄНТ

У чому особливість спротиву селян Східної Галичини проти Австрійської монархії навесні 1846 р.?

Кульмінаційним пунктом селянського руху в Східній Галичині були виступи 1846–1848 рр., тісно пов'язані із селянським повстанням 1846 р. в Західній Галичині.

Неврожай 1845 р. і пов'язаний із ним голод іще більше посилили невдоволення на селі. Як писала поміщиця Ядвіга Сапега 10 січня 1846 р., у піснях, що їх співали селяни, дедалі частіше можна було почути таку погрозу: «Як пани висітимуть, то селяни матимуть повну свободу». «Сумні то часи, – продовжувала вона, – а злидні такі великі, що цілком можна побоюватись, що через такі великі нестатки хлопи почнуть грабувати і вбивати...».

Виснажені голодом, селяни не раз вимагали від поміщиків допомоги, погрожуючи відмовою від виконання панщини. 26 січня 1846 р. 15 селян с. Сухої Волі (Жовківська округа), яке належало князеві Леону Сапезі, заявили управителю маєтку, що «гинуть з голоду, і якщо їм двір не допоможе, то припинять виконання панщини».

Селянське повстання в Галичині розпочалося 18 лютого 1846 р. водночас із польським національно-визвольним повстанням і охопило переважно населені поляками західні округи краю, зокрема Тарнівську, Бохенську, Ясельську, Сяноцьку, частково Сандецьку і Вадовицьку. Розпочавшись із роззброєння шляхетських загонів, повстання вилилося в масові погроми поміщицьких маєтків і вбивства їхніх власників. За кілька днів було розгромлено близько 400 панських дворів і вбито понад тисячу поміщиків, управителів та дрібних шляхтичів.

Селяни були глибоко переконані, що зі знищенням поміщиків буде скасовано і панщину. Вони прагнули не лише скинути з себе ярмо феодальних повинностей, а й домагалися поділу панської землі та наділення нею безземельних і малоземельних селян. У деяких місцевостях люди стихійно почали ділити поміщицькі землі.

Найбільш активними були селяни маєтку Горожана в Самбірській окрузі. Цей маєток складався із шести сіл – Горожани, Ричагова, Новосілок, Підвисокого, Малої Горожани і Саски. Він належав графам Дульським, які здали його в оренду Францові Незабитовському, власникові сусіднього маєтку Коропуж. Він постійно перебував у Відні, а управляв маєтком його двоюрідний брат, колишній полковник польської армії Маріан Незабитовський, який жорстоко знущався з кріпаків. Згідно зі свідченнями сучасників, селяни тут протягом багатьох десятиліть зазнавали неймовірно тяжкого гніту. У Горожані Великій вони настільки зубожіли, що, як видно із заяви уповноваженого цієї громади Михайла Мазурека 1837 р., 32 сім'ї покинули село й помандрували на Поділля та в інші округи.

Особливо великого розмаху у Східній Галичині селянський рух набув у Самбірській окрузі. І це цілком зрозуміло. Відомо, що становище селян тут

було набагато гіршим, ніж в інших округах Східної Галичини. Досить сказати, що навесні 1846 р. найбільший голод був саме тут. Серед селян цієї округи активно поширювалася агітація польських революційних демократів (Гусляра, Дембовського). Сусідство Самбірської округи з охопленою селянським повстанням Сяноцькою сприяло швидкому поширенню тут відомостей про події в Західній Галичині.

Розправившись 21 лютого зі шляхтою, селяни на деякий час стали тут господарями становища. Влада домінії фактично перестала існувати – частину службовців було перебито, а решту заарештовано. Орендар у маєтку не з'являвся. Селяни припинили відбувати панщину та інші повинності, їхній приклад наслідували навколишні села.

Події в Горожані знайшли відгук і в інших маєтках. Так, у містечку Любінь Великий, власник якого втік, а орендар і мандатор були заарештовані, селяни, як повідомляв 14 березня В. Цемірський, «зовсім нічого не роблять, лише ходять групами з набитими косами, і хто іде – ловлять і заарештовують, а також піднімають на бунт сусідні села».

У с. Угерцях, що входило до маєтку Коропуж, селяни відмовилися відробляти панщину та інші повинності. За вимогою домінії в село на початку березня прибув представник окружного управління, але озброєні дрючками селяни спіймали його і разом із мандатором відправили під конвоєм у Городок. Прибувши в Угерці вдруге з військовим підрозділом, окружний комісар наказав деяких селян покарати, а їхніх керівників відправити в Самбір.

На початку березня 1846 р. відбулися заворушення в с. Давидові Львівської округи. Селяни, українці та поляки, очолювані Петром Гуком і Гнатом Шереметою, виступили проти мандатора Фелікса Загадловича і війта Матвія Дуди. 1 березня громада поставила перед мандатором вимогу про обрання нового війта, присяжних і громадського скарбника. Коли ж він не погодився на це, силою відібрали в Дуди громадську касу і передали її Гукові та Шереметі. 8 березня громада знову зібралася перед домініальною канцелярією, вимагаючи обрання нового війта. Коли мандатор спробував виставити громадського уповноваженого П. Гука за двері, до кімнати вдерлися 60 селян на чолі із Шереметою і погрозами добилися від нього обіцянки виконати всі їхні вимоги. Але мандатор, який не думав дотримувати свого слова, негайно звернувся до Львівського окружного управління. У Давидів прибув окружний комісар із військовою командою. Гук і Шеремета були заарештовані, а війтом залишився Дуда.

Боротьба проти феодального гніту посилилась і в Бережанській окрузі. У Ляшках Долішніх, біля Ходорова, селяни також відмовилися підкорятися домінії та намагалися побити війта. Звістка про це швидко поширилася сусідніми громадами. Усюди люди відмовлялися відробляти панщину, погрожували орендарям та економам. Подібне становище склалося і в деяких маєтках Стрийської округи, зокрема в Роздолі.

Наведені факти свідчать про те, що вже в перші тижні після лютневих подій у західних округах та Горожані селянські заворушення, які супроводжувалися масовою відмовою відробляти панщину, охопили багато місцевостей Східної Галичини. Особливо вони посилилися після оголошення відозви імператора «До моїх вірних галичан» від 12 березня 1846 р., яка закликала бун-

тівників повернутися до «давніх спокійних занять», тобто відбувати панщину та інші феодальні повинності.

Серед селян Східної Галичини великого поширення набули чутки про те, що панщину незабаром буде скасовано. Більшість, як повідомляв 28 березня 1846 р. зі Львова В. Цемірський, уважала, що «уряд давно її ліквідував, тільки пани ще зловживають».

Австрійська влада, щоб зламати опір селян, майже водночас з оголошенням патенту в масовому порядку почала застосовувати військову силу. Генерал-губернатор Фердінанд д'Есте 30 березня 1846 р. дав щодо цього начальникові Тарнівського окружного управління детальну інструкцію. Згідно з нею, селами мали пересуватися військові підрозділи, наказуючи селянам відбувати панщину, а в разі непокори заарештовувати ватажків, застосовувати тілесні покарання й навіть вогнепальну зброю. Подібну інструкцію одержали також інші окружні управління, але вони мали дочекатися результатів її застосування в Тарнівській окрузі. Пацифікацію в цій окрузі розпочали одразу ж після видання патенту, а слідом за цим провадили її і в інших західних округах (Вадовицькій, Ясельській та ін.).

У східних округах відбувалося те ж саме. Для придушення заворушень на початку березня було надіслано війська в Угерці і Давидів, у березні–квітні – у Жовківську округу, на початку квітня – у с. Турівку Тернопільської округи. Найбільшого розмаху впокорювання селян досягло після оголошення патенту. Уже 23 квітня В. Цемірський писав про перебування військових команд у Горожані та Любіні Великому. 9 травня мандатор Медзиховський повідомляв, що надісланий Самбірським окружним управлінням до Горожани окружний комісар одержав наказ із усією суворістю розправлятися з непокірними. Виконуючи цей наказ, він «розганяє невгамовних селян, суворо карає їх за відмову відбувати панщину і застосовуватиме подібні заходи доти, доки не буде відновлено порядок».

Незважаючи на жорстокі репресії, селяни Східної Галичини продовжували чинити опір. Під час жнив у низці округів вони відмовилися відробляти панщину. У деяких місцях поміщики були змушені наймати на жнива за готівку солдатів або селян сусідніх маєтків. Домінія Микулинці (Тернопільська округа) найняла на жнива 200 солдатів, домінія Березовиця – 100. У цій окрузі деякі двори запропонували селянам в'язати ячмінь за десяту копу, але ті відмовилися. Поміщик Загорський обіцяв селянам с. Колодії заплатити за копу по одному злотому і більше, але вони взагалі не хотіли працювати на нього.

Селянське повстання в лютому 1846 р. у західних округах і Горожані, масова відмова селян у всій Галичині відробляти панщину навесні та влітку цього року примусили австрійську владу замислитися над питанням про селянську реформу. Деякі чиновники і частина польських поміщиків, переконавшись, що зберегти панщину неможливо, почали виступати з різними проєктами такої реформи. Ці проєкти, однак, були спрямовані на те, щоб пограбувати селянство і нажитися на самому скасуванні панщини. Вимоги поміщиків зводилися здебільшого до двох пунктів: скасування феодальних повинностей за викуп (такий, що збагатив би поміщиків і розорив селян) та одночасне анулювання сервітутів, тобто завершення процесу переходу громадських пасовищ і лісів до поміщиків, що забезпечувало б посилення експлуатації «звільнених» селян.

Австрійський уряд відкинув ці проєкти, побоюючись, що скасування панщини в Галичині призведе до небажаних наслідків в інших землях монархії. З метою розроблення заходів із селянського питання до Галичини прибув надзвичайний і повноважений комісар граф Рудольф Стадіон. Результатом його діяльності було видання 25 листопада 1846 р. трьох циркулярів, згідно з якими селянам надавали право продавати земельні наділи, передавати їх у спадщину, заставляти до двох третин їхньої вартості за умови, що верховне право власності на ці наділи залишатиметься за поміщиками; нормою володіння визнавали розподіл земель (на рустикальні та домініальні) станом на 1820-й, а не на 1786 р., як це було раніше; міру повинностей, які мали відбувати селяни на користь поміщика, становила половина внесених до кадастру прибутків селянських господарств певного маєтку.

Реформа Стадіона передбачала деяке зменшення розміру панщини – на 27%, однак вона залишала непорушною основу феодальних відносин, не скасовувала панщини і закріплювала юридично за поміщиками захоплені ними селянські землі в період із 1786-го по 1820 р. Селяни, які сподівалися на повернення своїх земель, анулювання панщини та підданства, зустріли цю реформу рішучим протестом. Наприкінці 1846 р. краєм знову прокотилася хвиля заворушень, жодні заходи австрійської влади вже не могли зберегти чинний лад. Галичина, як і вся Австрія, йшла назустріч новим суспільним відносинам.

Отже, в умовах наростання революційного руху навесні 1848 р. австрійський уряд, боячись повторення в Галичині подій 1846 р., поспішив скасувати феодальні повинності селян на кілька місяців раніше, ніж в усій Австрійській імперії.

Східна Галичина в 1846–1848 рр. була ареною гострої селянської боротьби. Українські селяни Східної Галичини та польські селяни Західної Галичини єдиним фронтом виступили проти системи, що віджила свій вік. Виступи в Східній Галичині розпочалися майже водночас із селянським повстанням у Західній Галичині. Якщо в лютому 1846 р. боротьба східно-галицьких селян не набула такого поширення і гостроти, як у Західній Галичині, то в наступні місяці вона охопила весь край і завдала кріпосній системі такого удару, від якого та вже не могла оговтатися. Могутня хвиля боротьби селян у 1846 р. була однією з вирішальних передумов скасування кріпосних відносин у Галичині під час революції 1848 р.

Олександр РЕЄНТ

Чи варто вважати революційні події у Відні (березень 1848 р.) поштовхом до масових сутичок львів'ян із австрійськими військами (1–2 листопада 1848 р.)?

У Східній Галичині ще задовго до Віденського повстання поширювалися відомості про революційні події в Італії та Франції. Вони викликали інтерес та співчуття в різних верств населення.

Щойно 18 березня до Львова дійшла звістка про революційні події у Відні, вона відразу стала поштовхом до масових виступів, які поширилися по всьому краю. Більшість населення плекала надії на зміни, і якщо щодо їх необхідності збігалися інтереси більшості населення краю, то шляхи досягнення цілей різко відрізнялися.

18, 19 і 21 березня у Львові відбулися масові демонстрації. Ліберально налаштована частина населення, намагаючись спрямувати рух народних мас у мирне русло, склала петицію до імператора і наступного дня подала її на підписання львів'янам. У петиції висунуто вимоги анулювання станового представництва, рівності всіх громадян перед законом, утворення окремої провінційної адміністрації, запровадження польської мови в школах, судах і державних установах, усунення чиновників-негаличан і заміни їх уродженцями Галичини, скасування панщини та всіх селянських повинностей (10-й пункт, у якому підкреслювалося, що поміщики хочуть цим зробити подарунок своїм підданим), анулювання сервітутів, тобто права селян на часткове користування поміщицькими лісами, пасовиськами тощо. Петиція – по суті програма польської ліберальної буржуазії і ліберальних поміщиків – зводилася до здійснення реформ та перетворення Галичини на польську автономію.

Поміркувані сили розуміли, що вищевикладені умови – це той максимум, на який здатна піти австрійська влада. Проте автори петиції не врахували деяких аспектів розвитку тогочасної Галичини. Серед них були національні особливості краю (петиція враховувала інтереси передусім польської людності) та революційний романтизм певного прошарку населення, який був хоча й нечисленним, проте радикально налаштованим.

Уже незабаром після березневих подій у Львові поодинокі представники української інтелігенції почали висловлюватися за висунення окремих вимог перед урядом. Результатом було утворення представниками української еліти – промисловцями, чиновниками, світською інтелігенцією, нижчим і вищим духівництвом – постійного політичного органу, який мав представляти українське населення Східної Галичини перед центральним урядом. 2 травня у Львові оголосили про заснування Головної руської ради. Серед 66 її фундаторів було 20 дрібних чиновників, по 9 представників від світської інтелігенції, нижчого й вищого духівництва, 13 студентів, 4 міщан та 1 підприємець (І. Товарницький). Головою ради обрали єпископа Г. Яхимовича, одним із заступників – юриста І. Борисикевича, одним із секретарів – архівіста кредитного товариства Т. Леонтовича. Друкованим органом Головної руської ради

стала «Зоря Галицька» – перша у Львові газета українською мовою, що почала виходити з 15 травня.

Кульмінацією революційних подій у Східній Галичині було збройне повстання міщан Львова в листопаді 1848 р., яке назрівало протягом тривалого часу. Улітку 1848 р. поряд зі зміцненням позицій противників революційних (насильницьких) дій у Львові почали консолідуватися революційні сили. Тимчасом як шляхта і заможні верстви, розуміючи руйнівні наслідки збройного конфлікту, пішли на співробітництво з Габсбургами, ремісники, студенти та частина інтелігенції готувалися до виступу. Великий вплив на підготовку повстання мали представники Польського демократичного товариства В. Гельтман, П. Дараш, М. Домагальський, які на початку революції прибули до Галичини з Франції, Бельгії та Італії. Відмовившись від співробітництва з лібералами із Ради народової, яка, намагаючись стримувати революційний порив мас, поступово втрачала свій вплив, вони розгорнули активну революційну пропаганду серед міських низів, піднімаючи їх на боротьбу проти австрійської влади.

Наприкінці жовтня атмосфера в місті стала надзвичайно напруженою. Не минало дня без сутичок між урядовими військами та національною гвардією. Особливо загострилася ситуація після одержання звістки про жовтневі революційні бої у Відні.

1 листопада урядові війська в одній із чергових сутичок поранили члена національної гвардії кравецького підмайстра Ф. Навроцького, який через кілька годин помер. Це викликало глибоке обурення міських низів і національної гвардії. Народ заповнив вулиці та площі міста, вимагаючи покарання винних. Вогонь, відкритий військами по людях, був сигналом до повстання. Пролунали заклики «До зброї!», «На барикади!», «До оборони!», «На нас напали війська!». Робітники і ремісники, що зібралися на площі Ринок, кинулися споруджувати барикади, які протягом ночі виросли на вулицях Руській, Сербській, Галицькій, Театральній, Домініканській, Краківській, Вірменській, Собеського та ін. – загалом на 23.

Увесь центр міста опинився в руках повсталих. Народ швидко озброювався рушницями, косами, сокирами, шаблями, списами, розбивав збройові та скоб'яні магазини. Академічний легіон відмовився підкорятися начальникові національної гвардії Р. Вибрановському, який разом із керівниками комітету громадської безпеки розпочав переговори з головнокомандувачем Гаммерштейном, і приєднався до повсталих. Частина національної гвардії також виступила разом із повсталими, серед яких було чимало українських студентів, зокрема І. Чачковський, М. Моравецький, І. Струмінський, Д. Олійник, П. Любович, О. Янович, Й. Білінський, Т. Криницький, Я. Баревич, Т. Дудикевич та ін., відрахованих згодом із навчальних закладів за участь у революційній боротьбі.

Уранці 2 листопада між повсталими та урядовими військами відбулися збройні сутички. На барикадах лунали революційні пісні. На одній із них з'явився червоний прапор. Але тоді, як міські низи вели нерівний бій із урядовими силами, поміркувані елементи Ради народової, керівництво національної гвардії і комітету громадської безпеки робили все, щоб стримати революційний порив повсталих. Вони розуміли, що бої з регулярною австрійською армією спричинять великі жертви і збитки для міста.

Та, на жаль, збулися найгірші очікування прихильників мирного вирішення конфлікту: о 10 годині ранку 2 листопада за наказом Гаммерштейна розпочато артилерійський обстріл міста, який тривав дві з половиною години. Під час обстрілу, за офіційними відомостями, було вбито 55 і поранено 75 осіб, переважно повсталих міщан-ремісників. У місті виникли численні пожежі. Згоріли будинки університету, цінна університетська бібліотека, театр, політехнічна академія, міська ратуша. Бачачи непоправні втрати для міста, керівники національної гвардії піднімали на ратуші білий прапор, проте революційно налаштований люмпен двічі зривав його, замінюючи на червоний. Сили були нерівні, і через дві з половиною години повсталі капітулювали.

За умовами продиктованої Гаммерштейном капітуляції національна гвардія підлягала контролю австрійських генералів. Академічний легіон було розпущено, емігранти мали впродовж трьох днів залишити Галичину. Кількасот учасників повстання було віддано до військового суду. Заборонено будь-які збори і політичні товариства, закрито всі періодичні видання, крім урядових.

Придушення повстання львівського міщанства, що відбулося після розгрому виступів у Празі в червні та Відні в жовтні 1848 р., призвело до істотного послаблення фронту революційних сил в Австрії та зміцнення контрреволюції, яка остаточно утвердилася після капітуляції угорської революційної армії влітку 1849 р.

Фактично збулися найгірші пророкування поміркованих сил. У міру подолання заворушень було ліквідовано майже всі поступки, на які уряд мусив піти на початку революції. Влада використала збройні виступи для відмови від своїх обіцянок.

4 березня 1849 р. новий імператор Франц-Йосиф видав так звану октройовану (тобто даровану монархом) конституцію, яка не залишила майже нічого з декларованих на початку революції демократичних свобод, а 8 березня розігнав парламент.

Після оголошення стану облоги було заборонено діяльність Головної руської ради та її філіалів. Згодом австрійська влада дала дозвіл на відновлення їхньої діяльності, але вже під суворим наглядом. Унаслідок цього окружні ради швидко занепали. Почав звужуватися також і обсяг діяльності Головної руської ради, послабився її вплив. Світські елементи в Раді поступово втратили свої позиції. Після усунення І. Борисикевича керівництво радою повністю опинилося в руках проурядового високого духівництва, яке контролювала австрійська влада. Вислужуючись перед Габсбургами, воно дедалі частіше висловлювало вірнопідданські заяви, вітало придушення революційного руху італійців, поляків і навіть брало участь у формуванні спеціального батальйону гірських стрільців для боротьби проти революційної Угорщини. Але й це не зміцнило його позицій. Намісник А. Голуховський, не бажаючи ділити з будь-ким владу в Галичині, у своїх донесеннях до Відня вже в 1849 р. домагався заборони Головної руської ради. 1851 р. раду було розпущено. Важко судити про те, як могли відбуватися події, якби не збройне повстання. Звичайно, влада могла й не виконати вимог поміркованих верств населення Галичини, проте збереглися б безцінна культурна спадщина Львова та десятки людських життів.

Олександр РЕЄНТ

Коли відбулася інкорпорація Києва та Київщини до адміністративної системи Московської держави?

Ми бачимо Київ та Київщину у 2022 р. в адміністративно-територіальному поділі як на лівому, так і на правому березі Дніпра. Але так було не завжди, й територія Київщини на мапі «кочувала» по різних берегах р. Дніпра, а 300 років тому до складу Київської губернії входили такі знайомі нам міста РФ як Білгород, Орел, Курськ, Брянськ. Коли козаки вийшли з Києва? Чому 300 років тому Росії так було потрібно прив'язати свої споконвічні землі до Києва, який знаходився на західному кордоні, тоді ще Московської держави?

Після анексії Москвою українських земель вони склали собою досить суперечливий політико-правовий «організм», який включав власне Лівобережну Гетьманщину з її інститутом гетьманства, Запорозьку Січ з адміністративно-територіальним устроєм, міста з Магдебурзьким правом та відповідними органами міського самоврядування, міста, в яких розташовувались московські гарнізони, якими керували московські воєводи.

Одним з інструментів, який сприяв здійсненню московської інкорпораційної політики, стали адміністративні реформи царя Петра I, які були пов'язані як з централізаторською політикою, реформуванням місцевого управління (губернські реформи 1707–1711 р., 1719 р.), що передбачало перехід від воєводсько-приказної системи до губернсько-колезької, так і загальним наступом на права та вольності Гетьманщини у зв'язку з поразкою антиколоніального повстання І. Мазепи та запровадженням у Лівобережній Гетьманщині Першої Малоросійської колегії.

Організаційно-правове оформлення Києва та Київщини в адміністративно–політичній системі Російської імперії, на думку більшості істориків, було пов'язано з необхідністю посилити систему оборони під час Північної війни. Водночас це дозволило Москві вирішити низку внутрішньополітичних питань, які виникли після анексії Гетьманщини упродовж другої половини XVII – початку XVIII ст. Цьому мала посприяти перша губернська реформа, яку було оформлено указом Петра I від 18 грудня 1708 р. «Об учреждении Губерний и о расписании к ним городов», згідно з якою було утворено 8 великих адміністративних округів – губернії, однією з яких була Київська губернія, до якої увійшло 56 міст. До складу Київської губернії увійшли українські міста, а також і території сучасних областей РФ (Брянська, Орловська, Курська). Будучи найзахіднішою точкою, Київ визначено як губернський центр великої території й офіційно включено до адміністративно-територіального поділу Московської держави, як і інші «споконвічні» землі Московії. До того ж, Київ перестає бути козацьким полковим центром (останній було перенесено до м. Козельця), що зменшує ймовірність виникнення конфліктів між козацькою старшиною й остаточно відокремлює Київ від козацького минулого.

Київський губернатор, який призначався царем та мав виконувати контрольні функції (насамперед щодо збору податків), не міг безпосередньо втру-

чатися у справи гетьманської адміністрації, оскільки юрисдикція очільника губернії обмежувалась територією міст і околиць, зазначених в указі 1708 р. Окрім цього, київський губернатор, будучи представником московського царя у краї, наділявся правом збирати податки з міст, що володіли царськими «жалуваними грамотами» на Магдебурзьке право: Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин (останні три також були полковими містами).

Про відсутність адміністративної влади київського губернатора стосовно Гетьманщини та її підпорядкованості йому у 1727 р. відмічав сучасник подій, вчений-географ І. К. Кирилов. Зокрема, в книзі «Цветущее состояние Всероссийского государства» (Москва, 1727) він писав, що губернатори «пребывают в Киеве в столице малороссийской и команду имеют над гарнизоном киевским и некоторых крепостей, а до дел малороссийских не касаются». При цьому в міста Переяслав, Полтаву, Переволочну, Ніжин (де перебували московські гарнізони) призначалися «солдаты и / или коменданты ис Киева» (вони ж воєводи). Місцем перебування воєвод були фортеці («города») в містах. Саме територією цих фортець обмежувалися владні повноваження московських адміністраторів, і саме ці фортеці стають осередками московської адміністрації в українських землях у складі Росії. Царські воєводи виступали гарантами непорушності підтверджених царем недоторканості Магдебурзького права міст (до компетенції воєвод не входили фінансові та судові повноваження, їм надавались лише військові), Гетьманщина ж мала своє незалежне від влади київського губернатора особливе управління (на думку В. Щербини, М. Костомаров помилився, коли вказував про підпорядкованість гетьманської адміністрації київському губернатору).

У межах Гетьманщини, крім гарнізонів міст, існувала ще одна особлива у політико-правовому та адміністративному статусі територія, на яку поширювалась влада київського губернатора, – «раскольничьи слободы» («государевы описные малороссийские раскольничьи слободы»). Специфіка їх статусу полягала у фіскальному підпорядкуванні не інститутам Гетьманщини, а інститутам московської адміністрації в українських землях.

Цією реформою Петро І прагнув розв'язати одне з ключових завдань – вибудувати ефективну вертикаль влади по всій території імперії, яку створював, і таким чином одночасно «повернути» «Київ – мать городов Русских» до «великої» Московської держави. Такий захід зі сторони Москви створював «дисонанс» у козацько-старшинському правлінні й продовжив «безболісними» методами процес поглинання українських земель.

Однак адміністративна реформа 1708 р. не дала бажаного ефекту, викликавши лише повний розлад державного управління, знищивши систему приказів. До того ж, утворені Петром І губернії вийшли надзвичайно великими, з межами, що не були визначені раціонально. Причому, на українських землях, підконтрольних Москві, виникло дві вертикалі влади: губернська та козацько-старшинська, які не мали впливу одна стосовно одної. При цьому губернаторська влада, яка за своїм походженням була більш ближчою до царя, й довіри до неї було більше, у майбутньому має одноосібно стати представником царя на місцях, а тому потрібно буде все зробити, щоб ось ті інші представники місцевої влади, до яких довіри менше з боку верховної влади (Москви)

зникли. Але поки місцеве населення більше довіряє саме тим «неугодним», доти потрібно рахуватися з ними, а за сприятливих умов ми їх ліквідуємо.

Існування такої подвійної (губернська та козацька) вертикалі влади – це ніщо інше як спроба лавіювання – пошуку компромісів й можливості втілення ідеї «русского мира». Тому як не намагалися російські царі юридично включити Київ та українські землі до складу Москви й укорінити імперський адміністративно-територіальний устрій, багато залежало від настроїв в українському суспільстві, а тому після включення у 1708 р. Києва та Київщини до адмінітативно-територіального устрою Московії останній ще понад півстоліття доведеться рахуватися з козацтвом та Гетьманщиною на території України.

Бібліографія

Адриевский А. Днепровский перевоз // Киевская старина. 1897. № 7–8. С. 26–33.

Гуржій О. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015.

Кириллов И. Цветущее состояние Всероссийского государства / ред. кол.: Б. А. Рыбаков и др. Москва, 1977.

Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. 4. № 2218. С. 436–437.

Щербина В. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. Київ, 1892. Кн. VI. Отд. II. С. 123–148.

Дмитро НІКОЛАЙЧУК

Чому Російській імперії вдалося мобілізувати українське козацтво для участі в наполеонівській війні 1812 р., придушенні Листопадового повстання 1830 р. та Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр.?

Відповідь на це питання можна отримати, знаючи становище козацтва в першій половині XIX ст. Тоді відбувалося його поступове оселянення і закріпачення. Залучення його до бойових дій, які вела держава, супроводжувалося обіцянками повернення їм колишнього вільного становища. Для переконливості козакам повертали традиційне для них управління, дозволяли самостійно обирати полковників та офіцерів, зрозумілу і знайому їм форму самоорганізації. У своєму середовищі козаки чутливо реагували на такі обіцянки. Адже вільне життя пам'ятали діди (пригадаємо розповіді діда Тараса Шевченка), воно уже героїзувалося у піснях і баладах і стійко закріплювалося в історичній пам'яті. Держава спекулювала на таких козацьких прагненнях і настроях. Одним із перших до маніпуляцій вдався малоросійський генерал-губернатор Я. І. Лобанов-Ростовський. Йому аби виконати розпорядження Олександра I зібрати полки для війни з Наполеоном, довелося пообіцяти козакам, що створене ними Українське військо після війни не розформують і козаки залишаться на військовій службі. Комітет міністрів тоді засудив вчинок генерал-губернатора, вказавши на перевищення ним повноважень, але не відшкодував козакам їхніх витрат на озброєння, що коштувало й тоді вже чимало – 100 руб. на козака. Крім того, їхніх коней і зброю забрали в казну. На численні скарги до імператора про відшкодування їхньої вартості ніхто не відповів.

Подібною була й політика наступного генерал-губернатора М. Г. Рєпніна. Як добру нагоду продемонструвати козацький військовий досвід, розцінив він звернення до нього у квітні 1831 р. управляючого Головним штабом посприяти у придушенні польського Листопадового повстання 1830 р.

Наприкінці березня – на початку квітня 1831 року успішні бойові дії польських повстанців проти російської армії під командуванням сина прусського офіцера І. І. Дібіча-Забалканського (1785–1831) сприяли поширенню повстання по всій Литві, а вторгнення польського корпусу генерала Ю. Двірницького на Волинь значно ускладнило становище військ. Микола I не розгубився, а спішно вимагав підняти козацтво для захисту імперії. Малоросійський військовий губернатор врахував попередній досвід, тому й запевнив Миколу I, що, незважаючи навіть на невиконання попередніх обіцянок, козаки залишилися вірнопідданими престолу та зможуть знову виставити нові полки, але озброїти їх на власний рахунок вже не зможуть. Причина полягала в їхньому збіднінні, чому передували не лише значні втрати 1812 р., а й неврожаї, нашестя сарани, падіж худоби, епідемії та врешті підвищення державного податку в останні роки Олександра I. Він шкодував, що коней, яких ще недавно мали всі козацькі господарства, можна побачити лише в тих, хто займається чумакуванням.

«Було б непогано, – міркував М. Г. Рєпнін, – щоб імператор обмежив податки, що сплачували козаки, а дворянам зменшив подушний акциз на виготовлення горілки. У цьому разі вони відгукнуться на його заклик стати в козацьке ополчення проти повсталих поляків». Було здійснено розрахунки, скільки коштуватиме обмундирування козака, вартість коней, підраховано, яке число козаків буде виставлено з кожного повіту та скільки грошей повинні надати поміщики для формування ополчення. Робота закипіла дружніше, коли надійшов указ про ліквідацію недоїмок і зменшення податків з козаків. М. Г. Рєпнін одразу ж вирушив до козацьких сіл, які розташовувалися по сусідству з Київською та Подільською губерніями, і особисто зачитував указ. Він не скупився на красиві й зворушливі слова, такі як «добрі та вірні козаки» (так свого часу до них звертався Г. О. Потьомкін), не шкодував їх, постійно наголошуючи на «вірності престолу» і «монарших щедротах», а також нагадував про славу батьків і дідів, яку вони здобули в боротьбі з Річчю Посполитою, та просив козацтво виявити патріотизм і піднятися на захист своєї батьківщини в її тяжку годину. Повсталих проти імперії поляків називав не інакше як «віроломними й невдячними зрадниками», що знаходило відгук козацького середовища. Мобілізуючи давні антипольські настрої козаків та маніпулюючи історичною пам'яттю, М. Г. Рєпнін вказував, що повстанці є тими самими ляхами, з якими воювали їхні діди, бо ті хотіли знищити православну віру та заволодіти українськими землями. Після таких ідеологічних «накачувань» перед ними ставилися конкретні завдання: кожен воїн-козак мав бути озброєний з дому простою пікою і забезпечений тримісячним харчуванням, що коштуватиме 64 руб. Шаблі з портупеями та пістолі видаватимуться від казни. До полків прийматимуть козаків від 20 до 60 років. До уваги не братимуться ріст і навіть незначні фізичні вади, головне, щоб козак міг добре сидіти в сідлі.

Дворяни забезпечуватимуть козацьке ополчення кіньми та фуражем для них у кількості, що залежатиме від селянських душ чоловічої статі, які перебували в їхній власності. На 219 душ селян припадала поставка одного коня зі збруєю, що становило 108 руб. асигнаціями, адже сідло коштувало 22 руб., щітка й скребло – 2 руб. 20 коп., вовняна попона – 4 руб. 50 коп., кінська торба – 27 коп., дві підкови – 50 коп., а ще овес і сіно. Якщо всіх поміщицьких селян в обох губерніях, Полтавській і Чернігівській, нараховувалося понад 570 тис., то неважко підрахувати, що коней було поставлено 2600 голів.

Коли слів про минулу козацьку славу забракло, М. Г. Рєпнін знову нагадав про царські милості та, зважаючи на селянські інтереси козаків, вказав і на подяку, яку вони вже отримують від Бога, адже на полях і в степах того року зрів високий урожай. Промова малоросійського військового губернатора зачіпала за живе, сколихувала все ще яскраві сторінки колишніх козацьких звитяг, будила надію на волю і позбавлення бідності.

У кожному повіті створювався комітет для формування полку, який очолював місцевий предводитель дворянства. До його складу входили повітовий суддя, городничий і стряпчий. Координацію повітових комітетів здійснював уже губернський комітет, очолюваний губернатором.

І справді швидко, лише за шість тижнів, М. Г. Рєпніну вдалося сформувати вісім кавалерійських полків, до яких влилося понад п'ять тисяч козаків. Від 163 козаків виділявся один козак. На кошти козацьких громад шилися мунди-

ри й закуповувалися необхідні речі для походу, що становило загалом 947 тис. руб. Мундири були темно-зеленого кольору з червоною випушкою на комірі й рукавах.

Якщо малоросійське вже «селянське» козацтво неважко було примарними обіцянками поставити у стрій, то з дворянством справа виглядала дещо інакше. Більш інформована про цілі й завдання польських повстанців українська шляхта не поспішала вносити 10-копійчаний збір на користь офіцерського складу козацького війська. Проте і дворянство витратило чимало – 455 тис. руб. Для офіцерських посад (24 штаб-офіцерів і 250 обер-офіцерів) запрошувалися в основному відставні військові, список яких укладали на повітових дворянських зібраннях. Здавалось, що їх буде достатньо, бо українське дворянство, прослуживши в царській армії найменший необхідний час, виходило у відставку і поверталося до своїх маєтків, щоб займатися звичним господарством. Імператор не любив його за це, бо вважав, що воно має постійно нести військову службу імперії, а не вирощувати пшеницю та ячмінь, а до того ж виготовляти з них спиртні напої. Отож, через брак імперського патріотизму місцевої знаті довелося запрошувати й цивільних чиновників на офіцерські посади.

Перед походом М. Г. Рєпнін знову звернувся з наказом до кожного із восьми полків, у якому закликав козаків примножити колишню славу на війні з поляками, а разом – і славу вітчизни, виправдати високу довіру імператора, а для цього козацтву потрібно бути слухняним і покірним. Козаки склали присягу, яка мала слугувати стримуючим чинником від можливих втеч. Козацькі полки покликані були прикривати тили діючої армії, охороняти шляхи, адже повстанці можуть появитися будь-коли і будь-де в прикордонних місцевостях. Тому й формувалися полки легкої кавалерії. Наполегливість М. Г. Рєпніна, вміла імперська пропаганда спільної вітчизни, ворожості поляків (а не їхньої волелюбності) не могла не принести успіху. Козацькі полки виявилися готовими до походу набагато раніше – у травні, хоча спершу йшлося про кінець жнив. Їх спішно відправили до Мінська в розпорядження головнокомандуючого резервною армією генерала від інфантерії графа П. О. Толстого.

Не підтримане на Правобережній Україні православним селянством дворянство відійшло від повстання, а тому воно зазнавало поразки за поразкою, й козацькі полки не були задіяні в його придушенні. Через пів року 3-й, 4-й, 5-й і 8-й полки прийшли назад, у козаків вилучили зброю й повернули її до Київського Арсеналу. Два полки на прохання міністра фінансів було передано у відання митниць для посилення відомчої варти, з чотирьох сформовано два (з малоземельних і безземельних козаків). Грубо порушивши оголошені спершу умови добровільної мобілізації, при тому, що козаки озброювалися також за власний кошт, їх відправили на Кавказ, в цей подібний до воєнної прірви, ще не підкорений імперією регіон. Частину з них відправляли у Тверську область, де їм гарантували виділення достатньої кількості родючої землі.

У жовтні 1832 р. повідомлялося в усі козацькі волості, селища й громади про отримані від імператора пільги: до вже названих додавалося зменшення оброку до 3 руб., а з 1832 р. – до 4 руб. з кожної ревізької душі. До цього козаки Полтавської та Чернігівської губерній сплачували щорічно державі податків майже на 14 рублів. Та найважливішим, що отримали козаки, то це право на

спадкове володіння й продаж землі серед свого стану, закріплене іменним указом Сенату від 25 червня 1832 р. Ба більше, у випадку черезсмужжя вони могли за дозволом казенної палати, узгодженим із військовим губернатором, обмінювати землю з поміщицькою. Узаконювалося також право продажу спиртних напоїв; військова служба обмежувалася 15 роками, причому щорічно в солдати бралося 5 осіб від тисячі козаків. За браком документів не вдалося простежити, чи змогли козаки скористатись тими незначними привілеями, які вони отримали від імперської політики Миколи І. Очевидно, що ні. Адже козацьке безземелля постійно створювало соціальне напруження, а тому генерал-губернатор неодноразово вдавався до переселень козаків, продовжуючи використовувати їх для військового захисту порубіжних кордонів імперії та колонізації цілинних земель півдня.

У зв'язку зі Східною (Кримською) війною відбулася мобілізація й української людності. Цього разу йшлося про безпосередню участь малоросійських козаків у війні, адже союзницькі війська захопили Крим, і настав найкритичніший її момент – битви за Севастополь. Олександр ІІ підписав положення про формування козацьких полків. Як свого часу М. Г. Рєппін, так і генерал-губернатор С. О. Кокошкін звернувся до досвіду 1812 і 1831 рр. І хоча він традиційно доповідав імператору про зростання патріотичних почуттів, однак історичні документи свідчать про інше. В одній із приватних розмов М. О. Максимович висловився, що в козацьких полках 1855 р. більшість призовників становили селяни, а збори відбувалися без натхнення, засвідчуючи цим «повне винищення руського почуття». Справді, крім козаків до війська залучалися державні й поміщицькі селяни. Дворяни, зобов'язані всіляко сприяти формуванню козацьких полків, створювали провіантський магазин та зібрали 300 тис. руб. на обмундирування ратників, а також постачили коней для возів. Козацькі громади виділяли з однієї тисячі козаків 12 осіб. При цьому громади надавали кошти для їхнього обмундирування, виплачували жалування, забезпечували місячне харчування та постачали фури для перевезення провіанту. Після сформування полків козаки переходили на державне утримання, на період служби їх звільняли від сплати податків. Загалом було сформовано шість полків, із яких чотири – з козаків Полтавської губернії, два – з Чернігівської. Формувалися вони довго і виступили лише наприкінці 1855 р., коли воєнні дії фактично завершилися. Перший і Другий полки вийшли у напрямку до Санкт-Петербурга, проте в лютому 1856 р. їх було повернуто назад, до Полтави, Третій і Четвертий – до Миколаєва, П'ятий і Шостий – до Гельсінгфорса. Дев'ять дружин ополчення вирушили до Області Війська Донського для посилення військ генерал-ад'ютанта М. Г. Хомутова, але в лютому їхній марш також було призупинено. Згодом їх розформовували й передали у відання місцевих губернаторів чернігівського, полтавського та харківського.

Російська імперія використала військовий потенціал козацтва для власного утвердження на завойованих нею землях. За участь у військових операціях імперії йому надавалися тимчасові привілеї, як от: зменшення податків та врегулювання землекористування. Його переселяли на завойовані території, наділяючи козаків землею, знаючи притаманне українцям прагнення до господарювання. Натомість за ними залишалася військова функція охорони

державних кордонів та придушення спротиву місцевого населення. Спекулювала вона й на складних стосунках українського та польського народів у минулому, протиставила козаків польському національному рухові.

Бібліографія

Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2009.

Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005.

Валентина ШАНДРА

Якою була роль українців у Січневому повстанні 1863 р.?

Рушійною силою Січневого польського повстання 1863–1864 рр. проти російської імперської влади на землях колишньої Речі Посполитої була шляхта. Слід зазначити, що в російській дореволюційній, радянській та сучасній російській історіографії це повстання зазвичай називали польським, замовчуючи той факт, що разом із поляками у повстанні взяли участь литовці, білоруси й українці. Потрібно визнати, що це було найбільше повстання, котре знайшло широку підтримку міжнародної громадської думки і мало характер партизанської війни, під час якої відбулося близько 1200 битв і сутичок. Воєнні дії завершилися поразкою повстанців від російських регулярних військ.

Основною причиною повстання було прагнення передової частини польсько-литовсько-українського суспільства здобути національну незалежність і відновити державність Речі Посполитої. Піднесенню національного руху трьох народів сприяли успіхи у визволенні та об'єднанні Італії, зростання демократичних сил у європейських країнах, утворення та діяльність таємних радикально-демократичних організацій у Росії. Польські патріотичні організації, що виникли наприкінці 1850-х рр. у середовищі студентів і офіцерів російської армії, розпочали підготовку повстання у порозумінні з російськими змовниками.

Наприкінці 1861 р. у національному русі склалися два головні політичні табори, які отримали назву партій «білих» і «червоних». «Білі» представляли переважно поміркувані шляхетські кола, виступали за ведення тактики «пасивної опозиції», яка б дозволила здобути політичну автономію Королівства і приєднати, згідно з кордонами 1772 р., литовські, білоруські та українські землі. «Червоні» включали різнорідні соціально-політичні елементи (переважно дрібну шляхту, міщанство, інтелігенцію, частково селянство), яких об'єднувало прагнення здобути збройним шляхом повну незалежність Польщі і відновити державу в кордонах 1772 р. Слід вказати, що лише частина «червоних» визнавала права литовців, білорусів та українців на самовизначення. Консервативно-аристократичні кола, очолювані маркграфом О. Вельопольським, виступали за досягнення угоди з російським імперіалізмом за рахунок певних поступок на користь автономії Королівства.

Прагнення поляків реалізувати нові суспільні стосунки знайшли своє відображення в прокламаціях, які поширювалися влітку 1861 р. на Правобережній Україні. Так, у зверненні до інтелігенції проголошувалося, що селяни залишаються незадоволеними після так званого звільнення, яке зберегло їхню залежність, а отже, цілком можливо, що в найближчому часі можуть відбутись великі заворушення. Уряд, натомість, не може розуміти суть подій і веде Росію до Пугачовщини, тому освічені класи повинні взяти владу в свої руки, щоб врятувати народ від знущань: «Якщо суспільство не зробить цього, воно буде піддане терору, тому що уряд при своїй нездатності вести національні справи розумним чином, вдається до необхідності застосовувати систему утисків».

В іншій відозві до поляків наголошувалося, що всі верстви суспільства повинні жити в згоді і взаємній любові, а тому треба намагатися піднімати селян

до кращого рівня життя через переведення їх у стан власників землі, а також надавати для них освіту. Доводилося, що необхідно повсюдно створювати школи, перевиховувати старших людей і молодь; потрібно поширювати дух недовіри до уряду, не шукати у влади допомоги у вирішенні жодних питань, все потрібно вирішувати самим, власними силами; треба єднатися й брататися всім станам поляків, а також євреям, які є такими ж поляками, тільки іншої віри, й усім разом трудитися для блага незалежності Польщі. До цього ж запрошувалися також жителі Литви і Русі, які, не зважаючи на різницю станів, мов і віри, є також співвітчизниками поляків.

У відповідь на ці відозви Київський генерал-губернатор видав розпорядження, яким застерігав чітко контролювати можливі зближення поміщиків-поляків із селянами, зокрема закликав спостерігати за можливими поступками в отриманні земельних ділянок селянами, а також, навідріз забороняв людям польського походження, латинському духовенству створювати школи для навчання селян грамоті.

У червні 1862 р. «червоні» утворили центральний національний комітет, в якому провідну роль відігравали Я. Домбровський, З. Падлевський, Б. Шварц, А. Гіллер. Особливу увагу привертає постать відомого поляка Ярослава Домбровського, який мав українське походження, адже він народився 13 листопада 1836 р. в м. Житомир у сім'ї дрібного чиновника, архівіста губернського дворянського зібрання, який походив із безмаєтної волинської шляхти. Отримавши чудову військову освіту та взявши участь у Кримській війні, він відіграв значну роль у підготовці кадрів для повстання. Саме Домбровський розробив план рішучого збройного удару в Царстві Польському, що мав стати сигналом для загального антиурядового виступу. Однак, у серпні 1862 р. зазнав арешту і понад два роки утримувався в казематі Варшавської цитаделі, звідки й керував повстанням через підкуплену охорону. Після поразки повсталих Домбровський був засуджений на 15 років каторги, але в грудні 1864 р. на шляху до Сибіру втік із московської пересильної тюрми за кордон у Францію, де під час революційних подій Паризької комуни фактично керував збройними силами комунарів. Загинув від смертельного поранення на барикаді поблизу Монмартра в бою з версальськими військами 23 травня 1871 р.

У підготовці до повстання брали участь члени «Комітету російських офіцерів у Польщі», одним із засновників і керівників якого був українець А. Потебня. Комітет передбачав, що повстання в Польщі дасть поштовх для загальноросійської революції. Початок повстання призначили на весну 1863 р.

Андрій Потебня був рідним братом Олександра Потебні, відомого українського мовознавця і філософа. Він народився 19 серпня 1831 р. в селі Перекопівка на Роменщині Полтавської губернії в сім'ї штабс-капітана з старовинного козацького роду і походив із запорожців. Андрій був випускником Костянтинівського кадетського корпусу в Санкт-Петербурзі. У столиці зблизився з польськими революційними демократами. Згодом як поручник Шліссельбурзького полку першої армії в Царстві Польському створив таємний Комітет російських офіцерів, який брав активну участь у підготовці повстання. Ці люди підтримували зв'язки з організацією «Земля і воля» в Петербурзі та з групою діячів часопису «Колокол» у Лондоні, проводячи енергійну агітацію серед солдатів російської армії. Після вибуху повстання Потебня взяв у ньому

1862 р. Фотографія студентів, звільнених з ув'язнення, яке вони відбували за співання у київському римо-католицькому соборі Св. Олександра польських патріотичних гімнів, та офіцерів Чернігівського полку, які були в караулі під час їхнього арешту (ЦДІАУК, ф. 442, оп. 813, спр. 286, арк. 5)

участь і, ведучи відділ польських повстанців у наступ, загинув 5 березня 1863 р. в сутичці з російськими військами біля містечка Піскова Скала.

Цей комітет утворив уряд і таємні комітети в Польському королівстві, а також у Литві, Білорусі і Правобережній Україні. Він мав також своїх представників у європейських країнах. Намагаючись послабити організації «червоних», уряд за ініціативою О. Вельопольського оголосив позачерговий рекрутський набір за заздалегідь підготовленими списками, в яких було чимало змовників, що послужило приводом до повстання 22 січня 1863 р. Загони повстанців напали на російські імперські гарнізони в різних містах на території колишньої Речі Посполитої. Повстанці оприлюднили маніфест до польського народу і декрети про скасування панщини та проголошення селян власниками своїх наділів із подальшою компенсацією поміщикам за втрачені землі.

На території Польського Королівства у загонах повсталих воювали проти російської імперської влади чимало вихідців з України. Так, на Серадзькій землі успішну повстанську діяльність вів командир партизанського відділу Макар Дрогомирецький, який народився в 1842 р. в Україні і якого повстанці назвали «Князем». Після низки бойових дій і зради одного з учасників 12 лютого 1863 р. він опинився в оточенні майже півтисячного російського загону, був поранений у бою під Пишковом Серадзького повіту, відтак його вбили пострілами й закололи понад тридцятьма багнетами. На Серадзькій землі загинули також кілька солдатів-українців, які потрапили в полон до повстанців і перейшли на їхній бік. Були це, зокрема: Василь – розстріляний 26 березня в Лодзі, Григорій – загинув у бою під Крушином 29 серпня 1863 р., повстанський хірург у лазаретах Відави Ізидор Коперницький – вояк генерала Тучановського. Серед імен страчених росіянами учасників виступу трапляються українські прізвища учасників повстанських загонів, зокрема Ткаченка, Купренка, Дудея, Воробця, Мінатого, Макаренка, Захарченка, які за свою участь на боці повстання поплатилися життям.

Організований «червоними» у Варшаві центральний комітет ще до вибуху повстання вів агітацію серед непольського населення, на землях давньої Речі Посполитої. Через кілька днів після спалаху повстання, 5 лютого, тимчасовий національний уряд видав відозву до «Братів русинів», у якій наголошувалося, що підтримка ними повстання надасть їм право на самовизначення. Тому частина українців із теренів Холмщини і Підляшшя жваво відгукнулася на цей заклик.

У лютому 1863 р. повсталі звернулися до українських селян із закликом приєднатися до збройного виступу. Однак селяни їх не підтримали, адже не

поділяли зазіхань польської шляхти на українські землі. Поляки у своїх проєктах побудови майбутньої Польщі передбачали певну національно-культурну автономію українців, але ця автономія мала реалізуватися виключно в межах Польської держави. Відомою з цього погляду є так звана «золота грамота» – звернення до сільського українського люду із заохоченням до спільних повстанських дій проти московської влади. Грамота в основному була спрямована на роз'яснення майбутньої політики Польської держави щодо земельного питання в Україні і гарантувала закріплення за всіма селянами земель, які хто тримав, навічно й без викупу. Натомість, поміщикам, які втрачали такі землі, обіцяно було надати викуп із державного скарбу. Безземельним – будникам, бобилям, халупникам, двірським людям – обіцяно було вирішити питання про наділ землею найвищою владою, тільки-но така влада буде встановлена. Що ж до громадського устрою, то грамота передбачала надати всі права, свободи і вольності усім станам суспільства: «Ручаєм і вічно обіцяємо свободу прав віри, якої хто придержується, і вживання своєї мови в школах, судах і других земських розправах». Цим, власне, і вичерпується у вказаному документі вирішення проблеми суспільного устрою, без подальшої деталізації.

Українці активно виступали проти російської імперської влади на території польських земель. Так, досить відомим вождем повстанців був лікар з Дубенки Холмського повіту Іван Нечай. Він народився в 1818 р. в родині службовця низького рангу в Грубешеві. Середню освіту здобув у Замості. В 40-ві роки XIX ст. він як лікар повернувся до Грубешева. Поселившись згодом у Дубенці Холмського повіту, крім лікарської практики, брав участь у громадському житті і, починаючи з 1861 р., вів антицарську діяльність, установив контакт зі штабом повстання в Любліні, почав організовувати Грубешівський повстанський загін з українських селян, дрібної польської шляхти та ремісників.

Вночі з 22 на 23 січня 1863 р. загін Нечая захопив Грубешів та роззброїв російський гарнізон. Накази в цьому загоні віддавалися українською і польською мовами, а солдати шанобливо називали хороброго вождя «батьком». Згодом загін, кількість вояків якого збільшилася до майже 400 осіб, вирушив на Краснистав. 22 лютого в районі села Жалина в бою з регулярними військами загинуло понад 150 повстанців, а 22 потрапили в полон. Серед них – і поранений командир І. Нечай. Засуджений російським військовим судом до смертної кари, був розстріляний 19 березня 1863 р. в Красниставі. Він помер з окликом: «Хай живе свобода!».

Атака російських кірасир на позиції косиньєрів. Худ. Томас Дж. Баркер (1872)

Французькі газетні карикатури часів польського повстання

Зразок повстанської листівки для залякування нелояльного православного духовенства. Прокламація, знайдена в обозі повстанського загону Нарбута, розігнаного 15 липня 1863 р. російськими військовими в Пінському повіті. «Це ти, піп, будеш так висіти, якщо не виправишся. Якщо в тебе ще свербить язик брехати в церкві хлопам нісенітниці, то краще наколи його шпилькою!! А ворони насичуватимуться твоїм тілом!!! Ох, яка ж це буде ганебна смерть???»

Крім нього, десятки українців були членами різних повстанських загонів Підляшшя й Холмщини, зокрема: Карпо Білогорець, Кирило Бобрук, Яков Ільчук, Данило Ящук, Іван Левчук, Іван Лиско, Микола Мирончук, Андрій Олещук, Олександр Остапюк, Антон Павлющук, Данило Процек, Антоній Рупца, Михайло Савчук, Яким Вакула – з Радзинського пов.; Павло Ігнатюк, Прокоп Михальчук, Онуфрій Лесюк, Василь Романюк, Корнило Шевчук, Теодор Трофімчук, Іван Василюк, Матвій Верчук – з Біло-Підляського пов.; Іван Бабин, Ілля Гаврилюк, Михайло Кірильчук, Гнат Стороженко, Пилип Шурин – з Грубешівського пов.; Петро Алексюк, Павло Гарасим, Микола Канікула, Павло Оленчук, Яків Оленчук, Іван Полещук, Фома Ващук, Антон Венечук, Олександер Романюк – з Красноставського пов.; Михайло Шимонюк – з Замостянського пов., Кіндрат Гаврилко – з Холма.

Водночас були спроби організувати великий український повстанський рух у Галичині. З його допомогою планувалося розпочати антицарське народне повстання в Україні. Однак проведені на цю тему перемовини між представниками львівських українців і комісаром повстанського уряду в Галичині полк. Струсем закінчилися невдачею. Причиною було те, що представники «білих», які в ході повстання дійшли до влади, відмовляли українцям в праві на самовизначення, вважаючи Україну невід'ємною частиною Корони.

У Південно-Західному краї Російської імперії наприкінці квітня з'явилися групи повстанців на Волині, що перейшли з Галичини, а згодом у Київській губернії, особливо у Васильківському повіті, у маєтку графів Браницьких. Загалом на території Південно-Західного краю відбулося 35 бойових зіткнень регулярних

військ із повстанцями. На піку повстання у Правобережній Україні загальна чисельність як прямих, так і непрямих учасників не перевищувала 3000 осіб. Чеський історик писав про це так: […] ті малороси, які, можливо, тепер разом із поляками борються проти росіян, воюють не під малоросійськими прапорами за політичну самостійність Малої Русі, але, як і поляки, за відновлення старої Польщі». У Подільській губернії нерозвиненість повстання була спричинена її безліссям. У Київському окрузі були сконцентровані російські війська. Цього виявилося не лише достатнім для придушення повстання в межах округу, а й навіть для допомоги у суміжних частинах Люблінської та Гродненської губерній.

У збройних загонах повстанців на Київщині та Волині брала участь переважно польська шляхта, котра, за переконанням самих її представників, була станом, що волею Бога і природи був створений на те, щоб володіти краєм і людьми. Усі інші стани вважалися негідними рівнятися в чому-небудь зі шляхтичами. Такі кастові принципи виховувалися щоденним життям. Дітям заборонялося, приміром, вести компанію зі слугами та сільськими дітьми, так само певні хиби поведінки або які-небудь погані слова чи манери зневажалися не за те, що вони погані, або не гарні, а за те, що так говорять, або роблять хлопи.

За таких шляхетських цінностей цілком логічним виглядає застереження В. Антоновича щодо ідей демократизації в самому польському суспільстві: «Всілякі демократичні думки заслуговували поважної полеміки, але свідчили тільки про те, що той, хто їх висловлює, в кращому разі божевільний, в гіршому – урядовий провокатор». Отже, існував загальний польський патріотизм. Він виявлявся в тому, щоб хвалити все своє, мовчати про свої хиби й ганити все чуже. У загальному своєму числі поляки були переконані, що Польща мала цивілізаційну місію і втратила свою самостійність саме через те, що не хотіла від цієї місії відступатися. Поміж іншими народами Польща – свята мученицяя, а всі її нещастя залежали від того, що в кожнім разі хтось десь їй зраджував. Отож заклики до братання поляків з українцями, власне, шляхтичів із селянами виглядали абсолютною ілюзією, і жодних реальних механізмів реалізації цих закликів просто не існувало.

Найбільші з повстанських загонів у Правобережній Україні були під проводом В. Рудницького та Е. Ружицького. Вони намагалися чинити опір імперським військам, але вже наприкінці травня змушені були перейти австрійський кордон. Так, кампанія Едмунда Ружицького тривала з 7 травня по 19 червня 1863 р. Після його призначення командувачем повстанських сил на Галичині та Волині, щоб збільшити свою підтримку серед селянства, було поширено вищезгадану «золоту грамоту», за якою всім селянам за участь у повстанні на боці поляків обіцялися садиби та земельні наділи тих магнатів, які не підтримають повстання.

Однак і це не збільшило підтримку повсталих. Згідно з повідомленнями російського уряду, за тиждень у всьому Південно-Західному краї було спалено або пограбовано лише 20 магнатських садиб, майже всі їхні господарі були вбиті місцевими селянами, які потім перейшли до повстанців.

Загалом до 12 травня загальні сили, що перебували під командуванням полковника Ружицького, налічували лише 850 осіб. А загальна кількість повстанців по всій Правобережній Україні навряд чи перевищувала 1500 осіб. Їм протистояло угруповання регулярних військ загальним числом 45 000 солдатів

і офіцерів. Протягом 9–12 травня 1863 р. загоном Е. Ружицького без бою були зайняті такі містечка як Любар та Полонне, де повстанці зупинилися, чекаючи на прихід підкріплення з території Австрійської імперії, яке, проте, не прийшло. Пізніше, вже в еміграції, Ружицький назвав ці події «останнім переможним маршем». 16–17 травня цей загін повстанців зазнав поразки від російських регулярних військ під Мирополем, яка змусила Ружицького із залишками загону відступити 19 травня 1863 р. на північ до Новограда-Волинського. Там йому вдалося розгромити посланий на його перехоплення російський загін, полонивши при цьому 39 осіб, які потім були відпущені.

Українці служили добровольцями в загоні Ружицького. Мемуарист тих років згадує, що у відділі «побіч мови і команди польської бриніла часто мова русинська (українська), русинська пісня часто піднімалася над рядами…». У рядах повстанців Ружицького боровся відділ під командою Володимира Шашкевича. Очевидець підкреслює, що цей відділ «мав навіть свою бойову русинську пісню, здається, укладену самим організатором цього загону».

20 травня біля села Шишківиці до нього приєдналося близько 60 осіб, з якими він 22 травня спробував зайняти місто Хмільник. Однак через нестачу сил, зазнавши втрат, загін був змушений відійти на північний захід. У результаті, ледве здобувши перемогу під Салихою 26 травня, він був змушений у ніч з 27 на 28 травня з залишками загону відступити до Подільської губернії, де однак також не знайшов підтримки серед мирного населення і повернувся на Волинь. 10 червня національний уряд надав Ружицькому звання бригадного генерала. Після низки поразок від російських регулярних військ Ружицький 19 червня 1863 р. із залишками свого загону відійшов на територію Австрії біля міста Радивилів, фактично завершивши повстання на Правобережній Україні. Загін Олександра Яблоновського на Волині діяв до 10 липня 1863 р., а повстанський загін Ісидора Коперницького, який воював у Галичині, було розбито лише 20 жовтня 1863 р.

Починаючи з травня 1863 р., повстанці здійснювали активну розбудову розгалуженої підпільної адміністративної мережі (поліція, податки, пошта тощо), яка тривалий час успішно діяла паралельно з імперською адміністрацією. Від початку повстання виявились значні розбіжності між «білими» і «червоними». «Білі» розраховували на інтервенцію західних держав і протистояли радикальним соціально-політичним планам «червоних». Однак західні держави обмежилися лише дипломатичними демаршами.

У червні–липні 1863 р. внаслідок репресій каральних загонів росіян від підтримки повстання відійшли поміщики Литви і Білорусі. Тоді до керівництва повсталими у Вільно було повернуто відомого революціонера Калиновського, якому 22 серпня були передані повноваження комісара варшавського уряду повсталих. Отже, в його руках була зосереджена вся повнота влади в повстанській організації на землях Північно-Західного краю Російської імперії, що дало йому змогу на найважливіші посади поставити своїх однодумців. Однак і новому складу керівництва не вдалося досягти перелому у воєнних діях. На початку вересня 1863 р. повстання в литовсько-білоруських губерніях було практично придушено.

17 жовтня 1863 р. «червоні», опанувавши загальне керівництво повстанням у Варшаві, призначили нового диктатора — генерала Р. Траугутта. Проте його

Карикатура демонструє, кого символізує жирний орк, а кого – відважний гном

Карикатура на генерал-губернатора М. М. Муравйова, прозваного «вішателем»

спроби розширити повстання зазнали невдачі. Ще влітку 1863 р. російський імператор призначив генерал-губернатором Північно-Західного краю М. Муравйова, а намісником Королівства — Ф. Берга, які з метою придушення повстання вдалися до жорстоких репресій і терору, включно з покаранням на смерть священників, які духовно підтримували борців проти імперсько-російського гноблення.

16 грудня в Ковно російська влада повісила Антона Мацкевича, призначеного Калиновським організатором збройних сил Ковенського воєводства. 21 і 30 грудня були повішені друзі Калиновського Гнат Зданович і Тит Далівський.

Водночас на початку березня 1864 р. уряд оголосив укази про селянську реформу, яка проводилася на вигідніших для селян умовах, ніж в інших землях Російської імперії. До вересня 1864 р. повстання було придушено, лише окремі загони протрималися до початку 1865 р. Маловідомим фактом з історії Січневого повстання є те, що повстанським загоном, який найдовше боровся з царатом, був підрозділ ксьондза Бжузки з Люблінщини, до складу якого входило чимало українців. Його було розгромлено лише у квітні 1865 р. Газета «Wytrwałość» писала про це: «З Підляшшя повідомляють, що там все ще веде підпілля ксьондз Бжузка на чолі відділу з поляків та українців, які втекли з московського війська і яких вже саме це змушує до боротьби до останньої краплі крові».

Російський уряд жорстоко розправився з учасниками повстання: сотні учасників стратили, кілька десятків тисяч вислали до Сибіру або віддали до армії, а їхнє майно конфіскували. Понад десять тисяч подалися в еміграцію.

Водночас було скасовано залишки автономії королівства Польського. Січневе повстання, ставши найбільш масовим і демократичним з усіх антиросійських національно-визвольних повстань XIX ст., сприяло зростанню національної свідомості широких верств українського суспільства.

Не можна говорити про якийсь масовий партизанський рух українського населення у 1863 р. Однак фактом є те, що немало українців взяло дієву участь у визвольній боротьбі польського, білоруського і литовського народів і заплатило за це своїм життям або сибірською каторгою. Повстання закінчилося політичним програшем усіх пригноблених Російською імперією народів Східної Європи. Хоч участь українців не набрала масового характеру, – серед них було лише кілька сотень активних повстанців, – але фактом є те, що в ході повстання українські акценти звучали (відозва до «Братів русинів»; державна символіка Речі Посполитої Трьох Народів Польщі, Литви і Русі – Орел, Погоня, Архистратиг Михаїл; трискладова повстанська печатка, «Золота грамота» українською мовою, мова наказів, найменування командира «батьком», українська пісня).

Бібліографія

Восстание и пропаганда. URL: https://vikond65.livejournal.com/714117.html?page=1

Гуржій О. І., Реєнт О. П. Славетні битви на теренах України. Київ, 2012.

Земський Ю. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року. URL: https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Miscellanea/Rebellion1863.html

Колянчук О. Українські епізоди в Січневому повстанні (1863–2013). URL: https://nasze-slowo.pl/ukrayinski-epizodi-v-sichnevomu-povst/

Молчанов В. Б. Вплив польського повстання 1863–1864 рр. на добробут населення Південно-Західного краю Російської імперії//ПаЎстанне 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі, Літве і Украіне: гісторія і памяць: зб. навук. арт. / уклад.: В. В. ЯноЎская, А. У. Унучак, А. Э. Фірыновіч; рэдкал. А. А. Каваленя [і інш.]; Нац. акад. навук Беларсі. Ін-т гісторыі. Мінск: Беларуская навука, 2014.

Сидоров А. А. Польское восстание 1863 года. Исторический очерк. Санкт-Петербург, 1903.

Ярмошик І. Листопадове (1830–1831) та Січневе (1863) польські повстання проти царизму на сторінках часопису «Rocznik Woiynski» (1930-ті рр.). URL: http://eprints.zu.edu.ua/6027/

Володимир МОЛЧАНОВ

Якою була участь українців у російсько-турецьких війнах?

Готуючись до війни з Османською імперією (1768–1774), Росія прагнула закріпитися в південному регіоні, отримати право вільного проходження своїх суден у Чорному морі та мати надійні кордони з Річчю Посполитою. Для цього вона почала створювати Чорноморський флот, кількість якого за роки війни зросла до 11 великих кораблів та 99 невеликих суден (галер, фрегатів, галітів). Вирішено було залучити до участі і українське козацтво аби скористатися його форпостами, які становили передову оборонну лінію на кордоні з Кримським ханством і ставали надійним плацдармом для наступу на Туреччину.

Тож, починаючи з цієї війни, українське козацтво брало активну участь в усіх російсько-турецьких війнах і суттєво сприяло регулярній російській армії. З 1768 р. у складі Дунайської флотилії діяла запорозька експедиція, вояки якої, знаючи місцевість, допомагали російському флоту. У російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. брали участь і задунайські, і чорноморські козаки, проте на різних воюючих сторонах. І не лише російській чи турецькій, а й у австрійській арміях. Це сталося через зруйнування Запорозької Січі 1775 р. Катериною II та спровокувало перебування козаків у складі воюючих держав, кожна з яких надавала певні привілеї, аби вони залишалися на їхніх територіях.

Війська, які готувалися до війни, було поділено на дві армії, кожна з яких дислокувалася на українських землях. Перша (80 тис.) стояла під Києвом і після наказу виступила на Поділля, щоб захопити турецьку фортецю Хотин. Інша (40 тис.) перебувала на Українській лінії (Катеринослав – Бахмут) і готова була наступати проти Кримського ханства, щоб насамперед зайняти Азов. На службі в ній перебувало шість тисяч козаків. На зимових квартирах вона стояла на території від Торговиці до Харкова, включаючи Полтаву. Третя армія (близько 15 тис.) розмістилася біля Луцька для захоплення Бару й Полонного. Напередодні наступу перша армія була додатково укомплектована трьома тисячами козаків. Відбулися кілька додаткових рекрутських наборів: спершу по одній особі від 300, згодом по дві від 150 і останній – найбільший у 1771 р., за якого було призвано одну особу зі 100. П'ять тисяч погоничів для перевезення армійського спорядження та харчів було набрано з місцевого населення. Для відсічі татарських військ були сформовані кінні загони з козаків річпосполитської України.

Бази для постачання військ були розгорнуті в Києві, Бердичеві, Полонному та інших містах. З боями були взяті Хотин, щоправда, за другим разом, Бендери, Ясси – столиця Молдавії, Ізмаїл, Кілія, Аккерман, Браїлів, Бухарест – столиця Валахії. Оскільки тут перебували російські війська, то воїни кримського хана не раз вдиралися в Єлисаветград і Бахмут. Тож Запорозьке військо після оголошення війни було приведене в бойову готовність і увійшло до складу 2-ї російської армії під командуванням П. О. Румянцева з тим, аби відбивати напади татар на Єлисаветградську округу. Козаки на чолі з кошовим отаманом Петром Калнишевським відразу були відправлені для захисту

фортеці св. Єлизавети, а дещо пізніше загін у дві тисячі козаків влився до корпусу Семена Зорича для охорони очаківського напрямку. Несподівані набіги козаків на татарські території зі звільненням полонених були відчутними для послаблення сил союзника султана. Румянцев високо оцінив козаків, бо наказав залишити на Січі піхоту, а основній козацькій масі приєднатися до армії, яка прямувала до Бугу. Там козаки стали авангардом 2-ї армії, виїздили наперед до Бендер і розбивали окремі загони ворога. З'ясувалося, що регулярна кіннота російської армії через низьку маневреність поступається татарській і турецькій й може вести бій лише під прикриттям артилерії та піхоти, оскільки її військова тактика орієнтувалась на західноєвропейські нововведення. Натомість козацька кіннота була куди мобільнішою і успішно відбувала аванпостну службу, вела розвідку і здійснювала глибокі рейди по тилах кримських татар, добувала цінні розвідувальні дані. Врешті російська кіннота була змушена відмовитися від попередньої практики і перейняла козацьку, відпрацьовану в попередні століття у боях з татарами.

З відновленням військових дій у 1771 р. запорозька кіннота в шість тисяч вершників знову отримала наказ про прикриття цього разу правого флангу корпусу В. М. Долгорукого, під час якого мала кілька сутичок із татарськими загонами. Коли розпочався наступ, козаки активно штурмували Перекопську лінію, а потім перейшли Сиваш і влаштували демонстрації в тилу. Не обійшлося й без відкритого бою, коли команда Опанаса Колпака знищила до тисячі відступаючого війська. Тож у російсько-турецькій війні 1868–1774 рр. активну участь брала запорозька кіннота, яку російське командування активно використовувало, бо вона знала місцеві шляхи, була мобільною, вела розвідку, здійснювала раптові набіги та залучалась до штурму турецьких фортець.

Запорозька флотилія також відіграла помітну роль у цій війні. Запорожці мали власну тактику човнових команд, коли могли збільшувати швидкість за рахунок числа гребців, уміли безперервно стріляти з носової частини човна, застосовувати гармати при зближенні. При цьому для них була характерною така військова риса як скритність пересування, раптовість атаки і довготривалі засідки. Ці якості відповідали бойовій практиці тогочасної тактики морської піхоти інших регулярних армій.

Мобільність запорозької флотилії, незважаючи на її обмеженість, аби витримувати довготривалі бої, вміння використовувати локальні природні фактори, сміливість та винахідливість зробили свій внесок у перемогу Російської імперії над Туреччиною.

У 1771 р., через близьке розташування до театру воєнних дій, було звернено державну увагу й на Шосткинський пороховий завод, який відновив діяльність на потреби цієї війни та почав активно розбудовуватися.

Утвердження на завойованих південних землях Росія розпочала з упорядкування козацького устрою, а якщо точніше, то з ліквідації Запорозької Січі, ще вчорашньої її спільниці у боях з непоступливою Туреччиною. Війська генерала Текелії зайшли на Січ і зруйнували її. Перечисляючи в указі від 3 серпня 1775 р. вади козаків – грабунки, нахабство, насильство тощо, Катерина все ж виділила найголовніше, а саме: завойовані в останню війну в Оттоманської Порти землі вони почали присвоювати собі як такі, які їм віддавна належали. Однак Кючук-Кайнарджийським договором відносини між Росією і Туреч-

чиною не були остаточно врегульовані. Османська імперія бажала реваншу, а тому розпочалася нова російсько-турецька війна 1787–1792 рр. Було знову сформовано дві армії: Катеринославська (75–80 тис. осіб при 308 гарматах) і Українська (35–40 тис. осіб з 96 гарматами) армії, що квартирувалися в Київському і Чернігівському намісництвах. Основною подією війни стала битва за Очаківську фортецю, яка продовжувала зберігати стратегічне значення для Османської імперії. Там козацька флотилія під командуванням Сидора Білого та російська парусна ескадра Джона Джонса розгромили турецьку флотилію. Військові здібності Білого зауважив Г. Потьомкін, який і доручив йому зібрати козаків-добровольців і сформувати тисячний полк. У війні брали участь полки всіх козацьких формувань, формуючи авангард російської армії під час штурмів не лише Очакова, а й Хаджибея, Ізмаїла, Кінбурга, Аккермана, Кілії, Бендер.

Після війни Катерина II розпорядилася про переселення чорноморських козаків на Кубань з тим, щоб вони охороняли російський кордон від черкеських племен. Після цієї війни Російська імперія почала активно зміцнювати свою присутність у південному регіоні, закладаючи там міста-порти. Потреба в металі для розбудови Чорноморського флоту спричинила закладення 1794 р. Луганського чавуноливарного заводу, який працював на місцевому вугіллі і залізній руді. Це на його базі в 1891 р. у зв'язку з запровадженням в армії нової трилінійної гвинтівки було побудовано завод для виготовлення куль із проєктною потужністю 130 млн штук у рік.

У наступній російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. козаки осаджували Ізмаїл, Браїлов, воювали на території Бессарабії, Молдавії, Волощини. Аби переманити козаків на російський бік, було створене 1807 р. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо, що за устроєм нагадувало Запорозьке, з притаманними тому Кошем, отаманами, старшинами, значковими товаришами, куренями. Різнилися вони один від одного тим, що останнє перебувало під повним російським командуванням.

Нова російсько-турецька війна 1828–1829 рр. спричинила перехід козаків Дунавецької січі на бік російської армії, інші – відбували службу у залогах турецьких фортець.

Здавалось би, що після поразки у Східній (Кримській) війні Росія зробить правильні висновки і буде з'ясовувати відносини з Туреччиною в інший, невійськовий спосіб. Прагнення реваншу й підсилення за рахунок війни державного вірнопідданського патріотизму змусили Олександра II розпочати нову російсько-турецьку 1877–1878 рр. війну. Традиційно, в армії, яка відряджалась на фронт, було багато українців, бо мобілізації підлягали ті регіони, які найближче перебували до лінії конфронтації. Серед тих, хто штурмував Плевну, де перебували турецькі війська Османа-паші, було немало єврейських солдат, в т. ч. і з Правобережної України. І це можна зрозуміти. Але як пояснити масову участь українців у волонтерському русі, під час якого багато з них самотужки відправлялися в Болгарію і там воювали на боці слов'ян. Очевидно, вони потрапили під вплив панслов'янської ідеології, яка поширювалась серед молоді практично відкрито і мотивувалась потребою героїчних вчинків, співчуттям до демократичної боротьби балканських народів, замість того, щоб боротися за громадянські права у себе на батьківщині. Послідовним агітатором за втручання в балканські справи був Олексій Суворін, видавець

газети «Новое время», який постійно наголошував про місію Росії допомогти своїм етнічним «братам, християнам по вірі», що перебували під оттоманським і габсбурзьким володінням. Це з ним полемізував Михайло Драгоманов і стверджував, що в Росії відсутня політична свобода, зокрема свобода друку і особи, а тому російський уряд, аби молодь не виборювала власних прав, спрямовував волонтерів на Туреччину.

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. активізувала діяльність Київського слов'янського благодійного товариства (1869–1917), яке почало організовувати допомогу балканським слов'янам у боротьбі проти Османської імперії. Його членами в різний час були вчені-славісти М. Рігельман, О. Котляревський, Т. Флоринський, В. Антонович, М. Бунге, А. Степович, Ф. Тітов та ін. Товариство займалося спорядженням та відправленням добровольців, надавало матеріальну допомогу потерпілим слов'янам. Доброчинні кошти збиралися від лекційної, викладацької діяльності, надходили й особисті внески.

І все ж оцінка цієї війни через формування національного світогляду відрізнялася від попередніх. Нове її розуміння продемонстрував режисер і актор Микола Садовський, який добровольцем, одразу з Єлисаветградського реального училища, пішов на фронт, пройшов пішки сотні кілометрів воєнними шляхами і брав участь у всіх її найбільших битвах. У спогадах він описав солдатську правду війни, як важко вона далася тим, котрі відслужили 15 років і напередодні мали вийти у відставку, проте не вийшли, бо їх було відправлено на Дунай. Як доводилося потерпати від далекобійних турецьких гармат, невдалих штурмів Плевни, як «визволителі» грабували болгарських селян, відбираючи в них домашню живність. Найбільш його вразила гробниця Івана Мазепи в Галацькому соборі, роздуми над якою змусили його уяснити, що українці в цій війні воювали не за власні інтереси.

Під час цієї, як і під час будь-якої війни, з'явилось чимало героїв, на яких виховувалося не одне покоління молоді. Таким став Михайло Драгомиров, уродженець Чернігівщини, який у серпні 1877 р. першим перейшов Дунай з 14-ю дивізією і забезпечив розгортання російських військ на зайнятому плацдармі. Вимогливість до дисципліни поєднувалась у нього з розумінням солдатських потреб і сподівань. Він першим порушив питання про запровадження обов'язкового навчання грамоти, значимість якої в умовах технічного оснащення армії невпинно зростала. Для підсилення патріотичного духу він дозволив солдатам співати на маршах українських пісень. Ця війна мала велике значення для визволення народів Балкан від османського панування та завоювання ними незалежності. Росія повернула собі південну частину Бессарабії, втрачену після Східної (Кримської) війни.

Тож у російсько-турецьких війнах українське козацтво взяло активну участь, яка була і чисельною, і вагомою. Без нього Російській імперії не вдалося б подолати Османську Порту. Певно, що козаки, воюючи у складі російської армії, вважали, що вони відстоюють власні землі, де здавна жили їх пращури і де будуть жити їхні діти.

Бібліографія

1775 р., серпня 3. Указ Катерини II про ліквідацію Запорізької Січі. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: зб. док. / під ред. І. Л. Бутича та Ф. П. Шевченко; упор. І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський та. ін.; Київ: Наукова думка, 1970.

Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2009.

Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке. Москва: Воениздат, 1958.

Драгоманов М. Турки внутренние и внешние: Письмо к издателю «Нового времени». Geneve–Bale–Lyon, 1976.

Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р.: зб. док. і матер. / упор. В. П. Баран, М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін. Київ: Наукова думка, 1982.

Колмаков Н. Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования 1869–1894. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1894.

Мадариага де, И. Россия в эпоху Екатерины Великой. Москва: Новое литературное обозрение, 2002.

Меннинг Брюс У. Пуля и штык. Армия Российской империи, 1861–1914. Пер. с анг. Николая Эдельмана. Москва: Модест Колеров, 2015.

Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии. 1827–1914. Москва: Новое литературное обозрение, 2003.

Садовський М. Спомини з Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Київ: Час, 1917.

Шпитальов Г. Питання військової організації і тактики запорозького козацтва періоду Нової Січі у контексті Російсько-турецьких війн XVIII ст. Чорноморська минувшина. Одеса, 2007. Вип 2.

Шпитальов Г. Запорозька кіннота в Російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1999. Т. 5.

Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в Російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. Запоріжжя, 2004.

Валентина ШАНДРА

Що Карл Маркс писав про неминучість великої війни Росії із Заходом?

«Російський ведмідь здатний на все, особливо коли він знає, що інші тварини, з якими він має справу, ні на що не здатні», – писала американська газета «New York Daily Tribune» 14 липня 1853 р. Автор цих рядків – лондонський кореспондент видання, політичний емігрант з Німеччини 35-річний Карл Маркс. Ні він, ні його інтелектуальний партнер Фрідріх Енгельс аж ніяк не могли уявити, що саме здатна на все Росія вивчатиме їхні твори найбільше. Читати їхні думки було складно. Навіть до газет та в приватних листах вони писали довгими, на цілі абзаци реченнями – з купою латинських або французьких висловів, з постійним згадуванням історичних персонажів чи політиків-сучасників, яких мало хто вже знав.

Але кожен у радянській Росії та в підвладних їй землях мав знати: Маркс із Енгельсом довели на папері те, що втілили у життя Ленін, а потім Сталін. Останнє прізвище, залежно від обставин, мінялося. Вивчати твори цього тандему починали ще в підлітковому віці. Настільки, що в пізньому СРСР ходив анекдот про студента-медика, який на іспиті не міг розрізнити чоловічий і жіночий скелети. «Та, це ж навіть у школі вчать!» — розгнівався професор. На що бідолаха зніяковів: «Ой, невже це Маркс і Енгельс»? Однак думки цих авторів про справжню Росію були в СРСР заборонені. Деякі з них надрукували в радянській імперії тільки напередодні її розвалу.

Загарбання як заступництво

На момент публікації Маркса про російського ведмедя він уже другий рік писав для «New York Daily Tribune». Його запросив редактор газети Чарльз Андерсон Дана, коли Маркс ще жив у Німеччині. Коли життя змусило його оселитися в Лондоні, він згадав пропозицію американця. Мабуть, через щедрі умови: дві статті на тиждень, по 2 фунта стерлінгів за кожну – цього тоді вистачало, аби жити в британській столиці небідно.

Наступного дня після попередження про здатну на все Росію царські її війська зайняли Бухарест, столицю Волощини, майбутньої Румунії, яка мала автономію у складі Османської імперії (простіше – Туреччини). Починалася війна, яку назвуть Кримською і яка багато в чому нагадує нинішню українсько-російську. Через це враження Маркса та його інтелектуального супутника Фрідріха Енгельса про тодішню ситуацію звучать досить злободенно.

Дещо раніше на сторінках тієї ж газети Маркс обурювався: «Людство не забуде, як Росія була *захисницею* (курсив Маркса) Польщі, *захисницею* Криму, *захисницею* Курляндії, *захисницею* Грузії, Мінгрелії, черкеських і кавказьких племен. А тепер Росія захисниця Туреччини!». Останнє речення стосувалося пояснень офіційного Петербурга своїх дій – мовляв, володіння Османської імперії в Європі потребують царського протекторату. Принаймні на землях із слов'янським та православним населенням Росія мала би стати гарантом спокою. Тобто такого миру, задля якого потрібна війна. Цар Микола I ще за пів року до цього попередив британського посла Гамільтона Сеймура: «Може статися, що обставини змусять мене зайняти Константинополь (Стамбул), якщо нічого не станеться непередбачуваного».

Боягузтво Заходу

Непередбачуване сталося – у березні 1854-го Велика Британія та Франція стануть на бік Туреччини, оголосивши війну Росії. А за кілька місяців до цього Маркс зі сторінок «Tribune» просто закликав: «Лінія дій уже вздовж Дунаю. А що ж західні держави? Вони радять, тобто змушують султана вважати війну миром. Їхні відповіді на вчинки самодержця – не гармати, а записки. На імператора нападають не два флоти, а щонайменше чотири проєкти переговорів». «Росія тільки викидає західним дипломатам купу записок, як кістки собакам, і користується з переваги подальшого вигравання часу. Англія і Франція, звісно, ловляться на вудку», – пояснював Маркс очевидні речі. Він унаочнював загрозу просто: «З часів Петра I [*протягом 150 років*] кордони Росії наблизилися до Берліна, Дрездена та Відня – близько 700 миль. До Стамбула – 500 миль. До Стокгольма – 630 миль. У бік Тегерана – 1000 миль». І поруч додав: «Розраховуючи на боягузтво західних держав, [*цар*] знущається з Європи. Західні держави, навпаки, непослідовні, малодушні, підозрюючи одна одну, починають заохочувати султана до опору цареві і закінчують, змушуючи першого до поступок, зі страху перед загальною війною».

Пояснює Маркс і методи Росії у мирний час, доки західні держави, не кваплячись, визначалися, як убезпечити себе на сході. «Сотні російських агентів ходили по Туреччині, вказуючи грецьким християнам на православного імператора як на природного захисника і остаточного визволителя пригнобленої Східної церкви», – розтлумачував лондонський кореспондент «New York Daily Tribune» ще в квітні 1853-го. І особливо російські агенти впливали на болгар, сербів та хорватів. Бо так само вказували «на всемогутнього царя, який мав рано чи пізно об'єднати під одним скіпетром усі гілки великого слов'янського роду і зробити їх панівною расою в Європі».

Для Енгельса, взагалі, остання ідея була відразливою. Передусім через те, що титульним представником слов'янства подавала себе Росія. А у квітневій статті «Neue Oder-Zeitung» 1855-го продовжував глузувати з учасників першого Слов'янського з'їзду в Празі 1848 р.: делегати не розуміли один одного, доки все зібрання не перейшло на німецьку мову. А тепер, у квітні 1853-го, стаття Енгельса про слов'янську, а для нього – російську загрозу стала передовицею «New York Daily Tribune». Він попереджає, що Росія прагне дійти до так званих природних кордонів слов'янства, тобто від Щецина на Балтиці до Трієсту на Адріатиці. «Одна анексія веде до іншого, так безсумнівно, завоювання Туреччини Росією було б лише прелюдією до анексії Угорщини, Пруссії, Галичини», – писав Енгельс. «Росія безперечно є нацією-загарбником, і такою була, доки великий рух 1789 року [*Французької революції*] не протиставив їй грізну могутню енергію. Ми маємо на увазі європейську революцію, вибухову силу демократичних ідей і вроджену тягу людства до свободи», – пояснював він.

До того кордону, який з острахом проводив Енгельс, Росія таки вийде через 100 років.

Монгольське болото

Московські більшовики, зокрема й за допомогою гасел, насмиканих із Маркса та Енгельса, встановили споконвічний стан рабства на підконтрольних Росії землях. Їхній лідер Володимир Ленін прирік: «Вчення Маркса всесильне, бо

правильне. Воно дає людям цілісний світогляд». Маркс з Енгельсом не дожили до того часу, коли Росія з їхніми портретами просунулася до межі Щецин – Адріатичне море. Східним німцям, які опинилися після Другої світової у московському таборі, довелося також прийняти «цілісний світогляд». Але чому тільки цей? Адже їхня батьківщина дала світові тьму філософів.

Пояснення цього є в статтях Маркса, які в Росії видали тільки під кінець її радянської доби.

«Колискою Московії було криваве болото монгольського рабства, а не сувора слава епохи норманів [*тобто Київської Русі*]. А сучасна Росія є нічим іншим, як перевдягнена Московія», – писав Маркс у 1857-му, невдовзі після Кримської війни, яку спільна європейська потуга виграла. І вони з Енгельсом певною мірою до того доклалися.

Це були вже статті до британського тижневика «Free Press», у яких рефреном звучало: «Московія була вихована і виросла у жахливій та мерзенній школі монгольського рабства. Вона посилилася лише завдяки тому, що стала віртуозом у мистецтві рабства. Навіть після свого звільнення Московія продовжувала відігравати свою традиційну роль раба, який став паном».

Після поразки Росії Маркс залишав відкритим питання щодо неї: «Як могла ця примара держави примудритися досягти таких розмірів, щоб викликати, з одного боку, пристрасне твердження, а з іншого – палке заперечення того, що вона загрожує світові відновленням всесвітньої монархії?» Відповідь на це запитання у тій самій статті: «Вона є єдиним в історії прикладом величезної імперії, сама могутність якої, навіть після світових успіхів, завжди швидше бралася на віру, ніж визнавалася фактом».

Маркс не сумнівався, що цар Петро І перейняв прагнення Чингізхана захопити світ. І, якщо б вони з Енгельсом знали про фразу володаря монгольського болота XXI століття *Кордони Росії ніде не закінчуються*, то, напевно б, не здивувалися.

Бібліографія

Marx Karl. Die russische Politik gegenüber der Türkei – Die Arbeiterbewegung in England. Karl Marx and Frederick Engels. Werke. Bande 9. Berlin/DDR, 1960, S. 169. Вперше опубліковано в New York Tribune, 14 July 1853.

Marx Karl, Engels Frederick. The Russian Menace to Europe, edited by Paul Blackstock and Bert Hoselitz, and published by George Allen and Unwin, London. 1953. P. 121–202. Scanned and prepared for the Marxist Internet Archive by Paul Flewers. URL: https://www.marxists.org/archive/marx/works/subject/russia/crimean-war.htm, I. Originally published in New York Tribune. 7 April 1853; II. Originally published in Neue Oder-Zeitung. 24 April 1855; III. Originally published in New York Tribune. 12 April 1853; IV. Originally published in New York Tribune 19 April 1853; VI. Originally published in New York Tribune. 14 June 1853; Харків. Originally published in New York Tribune. 5 August 1853.

Маркс Карл. Таємниці дипломатичної історії XIX століття. Розділи з праці / з англ. перекл. О. Усатюк Всесвіт. 2008. № 9–10. С. 132–146. URL: http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/501/41/; Маркс К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века // Вопросы истории. 1989. № 1–4.

Mehring Franz. Gesammelte Schriften. Band 3. Berlin/DDR, 1960.

Першопублікація: НВ. 31 травня 2022. URL: https://nv.ua/ukr/premium/shcho-karl-marks-pisav-pro-rosiyu-ta-rosiyan-filosof-peredbachav-viynu-rosiji-iz-zahodom-50246301.html

Trevor Royle. The Great Crimean War, 1854–1856. St. Martin's Press, 2004.

Олег ШАМА

Як проявлялась слабкість російської армії на річці Альма (8 вересня 1854 р., Крим)?

На осінь 1854 р. наближалася розв'язка Східної (Кримської війни). Після вдалих дій російських військ на фронтах із Османською імперією у війну проти Російської Імперії вступили Англія та Франція. 1 вересня 1854 р. частина союзного флоту підійшла до Євпаторії й висадила 3-тисячний десант із 8 облоговими й 4 гірськими гарматами. Не зустрівши жодного опору, ворог зайняв беззахисне місто, захопивши тут значні запаси хліба, що належали здебільшого приватним особам і були приготовані для вивезення за кордон.

Забезпечивши собі в Євпаторії базу, вранці 2 вересня союзники розпочали висадження на південь від Євпаторії, між озерами Камишлу і Кічик-Бельським. Протягом п'яти днів було висаджено на берег і вивантажено: французькою армією – до 25 тис. піхоти, 150 кавалеристів, до 2000 артилеристів, понад 900 солдатів інженерних військ, загалом понад 28 тис. осіб і 68 польових гармат; англійською армією – понад 24 тис. піхоти, 1100 кавалеристів, до 2000 артилеристів та солдатів інженерних військ, загалом до 27 тис. осіб і 54 польові гармати; турецькою армією – до 7000 осіб і 12 польових гармат. Загалом експедиційна армія нараховувала понад 62 тис. осіб і 134 польові гармати. 7 вересня, взявши запас патронів на два бої та провіанту на три дні, союзники вирушили до Севастополя єдиною на узбережжі дорогою двома колонами: права колона, ближча до моря, складалася з французьких і турецьких військ, ліва – з англійських. Пароплавний флот прикривав цей рух.

До 2-ї години дня, пройшовши 15 верст, союзні війська підійшли до р. Булганак і зупинилися на її лівому березі за 6 верст від р. Альма. Розвідка повідомила, що російські війська зайняли позицію на лівому березі Альми й у такий спосіб перекрили союзникам шлях до Севастополя. Вихід був лише один – бій, але скласти план цього бою виявилося не так просто: єдиного командування не було, не було й згоди між двома командувачами. Тимчасом як Сент-Арно пропонував обійти супротивника з обох флангів, Раглан уперто не хотів обходити правий фланг росіян, уважаючи незабезпеченим свій лівий фланг. Зрештою, Сент-Арно погодився з тим, що англійські війська атакуватимуть росіян у лоб. Вирішили нападати на них так, як ішли: ліве крило росіян атакують французькі й турецькі війська, праве – англійські. Як оповідають французькі історики, Сент-Арно повелів своїм командирам дивізій: «Кожний має атакувати ворога прямо перед собою й маневрувати на власний розсуд».

Водночас росіяни готувалися до відсічі. Командувач російських військ у Криму Меншиков розпорядився про зосередження військ на р. Альма, вирішивши зустріти ворога на єдиній дорозі в Севастополь. Нічого ліпшого, мабуть, і не можна було придумати: протидіяти висадженню, що здійснювалося під прикриттям потужної далекобійної корабельної артилерії, було марно, особливо при тому, що важкої артилерії росіянам не вистачало. Та й не було часу для зосередження військ у місцях висадження.

У розпорядженні Меншикова на Альмі було два полки 14-ї піхотної дивізії, чотири полки 16-ї піхотної дивізії, чотири полки 17-ї піхотної дивізії, вісім

батальйонів резервної бригади 13-ї піхотної дивізії, 6-й стрілецький батальйон, 6-й саперний батальйон, гусарська бригада 6-ї легкої кавалерійської дивізії, два козачих полки – загалом до 39 тис. осіб. При цьому два полки 17-ї піхотної дивізії (Московський і Бутирський) стояли в Керчі та Феодосії. Чимось треба було забезпечити Севастополь, тож Меншиков залишив там моряків та чотири резервних батальйони, а всі інші війська наказав зосередити на Альмі. Загалом тут було зібрано 43 батальйони, 16 ескадронів, 11 сотень, тобто 33600 осіб, і 96 гармат.

Обрана Меншиковим позиція на лівому березі Альми сприяла обороні, але за двох умов: зміцнення засобами інженерного мистецтва й правильного використання позиції. Ані тієї, ані іншої умови не було виконано, хоча часу для зміцнення позиції було предостатньо.

Сам Меншиков із часу одержання звістки про появу в Євпаторії ворожого флоту, за словами сучасника, не був схожий на себе, став зовсім інакшим. У нього не було штабу, що допомагав би ухвалювати рішення й реалізовувати їх. Єдиний його помічник – завідувач штабу – полковник Вунш намагався виконувати обов'язки генерал-квартирмейстера й генерал-інтенданта, начальника артилерії й начальника інженерів, але, зрештою, не виконав жодного. Прислані до нього на підмогу західносибірський губернатор генерал від інфантерії П. Горчаков (брат командувача Дунайської армії), командири дивізій генерал-лейтенанти Квіцинський і Кир'яков, як і переважна більшість генералів російської армії, були наочним прикладом безсилля імперії. Багато хто з них демонстрував особисту хоробрість, але не був здатен на самостійні дії, усі вони були виховані й виховували інших у дусі беззаперечного й точного виконання наказів за повної відсутності власної думки.

Тож немає нічого дивного в тому, що позицію на Альмі не було зміцнено і використано ефективно. Зокрема, не було взято до уваги можливостей, що їх надавав високий стрімкий берег річки на лівому фланзі позиції. Тут навіть не було перекопано дорогу, якою рухалася артилерія союзників. Відсутність думки, тактична неграмотність позначилися й на розташуванні військ: батальйони стояли не на висотах, а на відкритих похилих терасах, відкриті для ворожого обстрілу.

До цього треба додати ще й недовіру Меншикова до підлеглих йому командирів, яка була настільки великою, що він не склав навіть диспозиції бою. Ніхто не знав задуму командувача, якими засобами й де він планує зупинити наступ ворога, що робити далі у разі успіху, куди мають відступати війська в разі невдалої оборони... Війська не знали навіть, де стоятимуть патронні ящики й лазаретні хури. Командування лівим флангом Меншиков доручив генерал-лейтенантові Кир'якову, центром і правим флангом – Горчакову.

2 вересня союзники здійснили посилену розвідку, проти якої було вислано 2-гу бригаду 17-ї піхотної дивізії, 2-гу бригаду 6-ї легкої кавалерійської дивізії, кінно-легку 12-ту батарею, 9 сотень козаків і Донську кінно-артилерійську батарею. Між аванпостами зав'язалася перестрілка, причому було взято в полон французького підполковника графа Де ла Гонді, який служив у генеральному штабі.

8 вересня вранці другий ешелон Московського полку після маршу вступив на позицію, а опівдні російські війська побачили колони ворога, що наступав. Абияк домовившись із Раґланом про атаку, Сент-Арно рушив на російські

позиції. На правому фланзі наступала дивізія Боске, зліва – дивізія Канробера й принца Наполеона. Перша бригада дивізії Боске досить швидко перейшла Альму вбрід і піднялася на крутий лівий берег. Французи негайно розсипалися в ланцюг і обстріляли 2-й батальйон Мінського полку. Стрільці цього батальйону відповідали ворогові настільки інтенсивно, що дали змогу відступити решті військ до укріплених позицій Московського полку.

Нікчемність російського командування виявилася відразу, адже рух військ Боске можна було помітити завчасно і підвести війська. Спроба Меншикова відкинути французькі війська силами Московського й Мінського полків була невдалою, адже приведені в повний порядок стрілецькі батальйони ворога ухилялися від рукопашної сутички й зустрічали росіян штуцерним вогнем із далекої відстані. Незабаром переправилась і французька артилерія, що обсипала російські війська картеччю.

Раглан, що запізнився з виступом, увів свої війська в бій, коли дивізія Боске вже міцно опанувала висоти лівого берега Альми. Наступ англійців скував російські війська правого крила – надіслати звідти підкріплення на лівий фланг було неможливо. Дві роти 6-го стрілецького батальйону, що діяли на фланзі Московського полку, могли б іще якийсь час стримувати наступ дивізії Канробера, але, використавши набої, не змогли швидко відшукати своїх патронних ящиків, що були десь за правим флангом, і відступили.

Після відступу Московського полку французи зайняли позицію лівого крила росіян. Тепер війська правого крила потрапили під перехресний обстріл французів та англійців, що наступали з фронту. Тут повторилася та ж ситуація: англійці не допускали рукопашних атак росіян і діяли штуцерним вогнем із далеких відстаней.

Розпочавшись без плану, без диспозиції, бій і закінчився стихійно. Відступаючи, російські війська потягнулися в напрямку до Качі. Утеча була безладною, окремі частини рухалися наввипередки, не знаючи ані шляху, ані мети. Командир Волинського полку А. Хрущов змальовує відступ як «страшне безладдя – війська й обози змішалися, не знаючи, куди йти; крики, навіть рушничні постріли лунали всюди».

Поле бою залишилося за союзниками. Сент-Арно оцінював утрати французів у 1289 осіб; Раглан стверджував, що втрати англійців не досягли 2000, однак газети від 9 жовтня повідомляли, що протягом 24–26 вересня константинопольські госпіталі прийняли 1350 французів і 2050 англійців, поранених на Альмі. Тож, мабуть, не буде помилкою загальні втрати союзників визначити числом 4500.

Російська армія зазнала більших утрат – 5 генералів, 193 офіцери, 5511 солдатів. Лише один Володимирський полк утратив 1307 осіб. «Аж до річки Качі виднілися сліди відступу нашої армії, розсіяної як кривавою битвою, так і величезними втратами». За полками, що відступали, тяглися низки поранених солдатів.

Слабкість російської армії найбільш яскраво проявилася під час битви на річці Альма. Недосконале озброєння, непрофесійність середнього і вищого командного складу дали змогу союзникам легко захопити стратегічну позицію на шляху до Севастополя. Це була одна з передумов майбутньої перемоги коаліційних сил у Східній (Кримській) війні.

Олександр РЕЄНТ

Що таке оборона Севастополя (1854–1855) і яких втрат зазнали росіяни?

У червні – липні 1854 р. англо-французько-турецький флот (34 лінійні кораблі, 55 фрегатів, зокрема більшість парових) блокували російський флот (14 лінійних вітрильних кораблів, 6 фрегатів і 6 пароплавів-фрегатів) у Севастополі. Чисельність французьких, англійських і турецьких десантних військ сягала 62 тис. осіб із 134 польовими й 73 облоговими гарматами. 1 (13) вересня 1854 р. невеликий десантний загін зайняв Євпаторію, а наступного дня основні сили висадилися на околицях Кічик-Бельського озера.

Севастополь, що став тепер основним об'єктом дій союзників, мав лише сильну берегову оборону, укріплення ж із суходолу були зовсім незначні. Але ця обставина зовсім не була відома супротивникові, який не мав чіткої інформації про російські війська в Криму. На всьому півострові перебувало близько 51 тис. солдатів сухопутних військ, навіть не підлеглих одному командувачеві: між Керчю, Феодосією й Арабатом було розташовано 12 тис. під керівництвом генерала Хомутова; в іншій частині Криму було близько 39 тис. під командуванням князя Меншикова, який мав лише права корпусного командира, тому часто мусив випрошувати різні дозволи від різних відомств.

При вході в Севастопольську бухту було затоплено кілька старих кораблів. Екіпажі більшості інших суден вирушили на посилення гарнізону. Корабельні гармати почали звозити на берег. Севастополь готувався до оборони.

Сент-Арно вирішив обійти місто й атакувати його з південного боку. Таким чином союзники здобували убезпечену від обходу позицію на Херсонеському півострові, чудові стоянки для суден у численних бухтах і зручне сполучення з флотом.

Князь О. Меншиков, побоюючись бути заблокованим у місті й відрізаним від решти Росії, покинув Севастополь і здійснив фланговий маневр на Бахчисарай. Оборону Севастополя доручили на якийсь час адміралам Нахімову і Корнилову, у розпорядженні яких залишалося 18 тис. осіб переважно з флотських екіпажів. У цей час командування союзників було слабким і нерішучим, особливо через хворобу маршала Сент-Арно. 24 вересня (6 жовтня) французи здобули Федюнінські висоти, а англійці – Балаклаву, до бухти якої зайшов їхній флот. Услід за цим французи розташувалися на західній частині Херсонеського півострова й улаштували свою базу в Камишовій бухті.

З 14 (26) вересня командування французькими військами перебрав на себе генерал Канробер, а хворого Сент-Арно було відправлено до Константинополя. Дорогою туди він помер. Тим часом адмірал Нахімов, що командував південною стороною Севастополя, дізнавшись про появу ворога на Федюнінських висотах, очікував негайного штурму, але союзники приступили до облогових робіт.

Усі російські фортифікаційні роботи вели під керівництвом інженер-підполковника Тотлебена. 18 (30) вересня до Севастополя дістався зі своїми військами князь Меншиков, який наступного ж дня надіслав підкріплення, що

підбадьорило захисників міста. Однак після надання цих підкріплень князь уже не міг діяти у відкритому полі й був змушений очікувати прибуття свіжих військ, відправлених до нього князем Горчаковим, який у цей період здійснював найбільш результативну діяльність щодо допомоги Кримській армії.

У ніч на 28 вересня (10 жовтня) сапери генерала Форі заклали першу траншею за 400 сажнів від 5-го бастіону. Англійці, що стали на схід від названої балки до підніжжя Сапун-гори, наступної ночі вирили траншеї за 700 сажнів від 3-го бастіону. Для забезпечення облогової армії обсерваційний корпус Боске (дві французькі дивізії) розташувався на Сапун-горі, маючи з правого флангу 8 турецьких батальйонів.

5 (17) жовтня розпочали перше бомбардування Севастополя – як із суходолу, так і з моря. Під час цього бомбардування англійським батареям удалося здобути частковий успіх проти 3-го бастіону. Великою втратою для росіян була загибель Корнилова. Загальні втрати з російської сторони сягали 1250 осіб; у союзників – 900–1000.

Наступними днями обстріл із обох боків тривав зі змінним успіхом, однак французи встигли значно просунутись у своїх облогових роботах. Війська князя Меншикова тим часом поступово збільшувалися, він одержав повноваження головнокомандувача й наважився відвернути увагу ворога діями проти його лівого крила. Із цією метою генерал дозволив Ліпранді із загоном чисельністю 16 тис. осіб атакувати союзні війська, що стояли в Балаклаві. Бій бажаних результатів не дав. Хоча облогові роботи трохи вповільнилися, але бомбардування тривало.

Уже з 14 (26) жовтня союзники приступили до зміцнення Балаклави й Сапун-гори, одна французька дивізія перебувала там у постійній бойовій готовності. Облогові роботи просунулися настільки, що союзні генерали вже припускали можливість штурму 4-го бастіону. Князь Меншиков, якому ці плани стали відомі від дезертирів, попередив командування севастопольського гарнізону, наказавши вжити заходів.

Чисельність його війська в цей час досягла вже 100 тис. осіб, і він зважився скористатися такою перевагою, щоб перейти в наступ. До цього спонукувало й украй важке становище захисників Севастополя, що знемагали в безперервній боротьбі, а також звістка про швидке прибуття до союзників нових підкріплень.

5 листопада відбувся Інкерманський бій, у якому російські війська спочатку мали успіх, але, незважаючи на їхню подвійну чисельну перевагу, далекобійна нарізна зброя схилила чашу перемоги на бік союзників.

Союзники одержали нові підкріплення, їхня чисельність під Севастополем зросла до 120 тис. Сюди прибув талановитий французький інженер генерал Ніель – відтепер облогові роботи скеровували здебільшого проти ключа севастопольської оборонної лінії – Малахового кургану. Для протидії цим роботам росіяни просунулися вперед своїм лівим флангом і після завзятого бою звели важливі укріплення – редути Селенгінський, Волинський і люнет Камчатський.

Союзники розуміли важливість цих укріплень, але їхні дії проти Камчатського люнета перед Малаховим курганом успіху не мали. 28 березня (9 квітня)

1855 р. розпочали друге бомбардування, після якого було передбачено штурм. Десятиденний обстріл не дав, однак, очікуваного результату, і штурм було відкладено.

Облогова війна тривала. Незабаром до союзників прибули нові підкріплення (зокрема, 15 тис. сардинців, що вступили 14 (26) січня 1855 р. у війну на боці коаліції), тож їхні війська в Криму зросли до 170 тис. Наполеон III вимагав рішучих дій і надіслав складений ним план. Канробер, одначе, не зміг виконати його, і командування над військами було передано генералові Пелісьє. Він одразу відправив експедицію в східну частину Криму з метою позбавити росіян продовольства з берегів Азовського моря й перерізати комунікації Севастополя через Чонгарську переправу й Перекоп.

22 травня (3 червня) Пелісьє заволодів Федюнінськими й Балаклавськими горами і долиною річки Чорної, після чого задумав заволодіти Малаховим курганом. Цьому мало передувати здобуття передових укріплень Селенгінського і Волинського редутів та Камчатського люнета. Після дводенного жорстокого бомбардування (третього за ліком) союзники захопили ці основні точки оборони. Тепер шлях на Малахів курган було відкрито і стан обложеного міста виявився критичним.

Князь Горчаков, утративши надію врятувати Севастополь, думав лише про те, як вивести звідти гарнізон. Облогові роботи ворога наблизилися вже на 200 сажнів до Малахового кургану й на 115 сажнів до 3-го бастіону, сильний артилерійський обстріл тривав безупинно. 6 (18) червня 1855 р. французи й англійці пішли на штурм цих укріплень, але його було відбито. Проте довго Севастополь триматися не міг. Загинули Істомін, Нахімов, Тотлебен.

З 5 по 8 серпня (17–20 серпня) відкрили вогонь 800 гармат, росіяни втрачали щодня 900–1000 осіб; з 9 по 24 серпня (21 серпня – 5 вересня) у гарнізоні щодня гинуло 500–700 осіб.

24 серпня (4 вересня) розпочали шосте бомбардування, що змусило замовкнути артилерію Малахового кургану й 2-го бастіону. Севастополь являв собою купу руїн, відновлення укріплень було неможливе. 27 серпня (8 вересня) союзники пішли на штурм і заволоділи Малаховим курганом.

Князь Горчаков вирішив залишити Севастополь і протягом ночі перевів свої війська на північний бік. Місто було підпалено, порохові льохи висаджено в повітря, військові кораблі, що стояли в бухті, затоплено. 30 серпня (11 вересня) союзники ввійшли до Севастополя.

Отже, оборона міста тривала 349 днів і стала визначальною подією Кримської війни. За 11 місяців облоги союзники втратили не менше ніж 70 тис. осіб, не враховуючи померлих від хвороб. Утрати росіян становили близько 102 тис. убитими і пораненими. Нарізна зброя, сучасний паровий флот, наявність потужної артилерії давали військам коаліції можливість продовжувати війну до переможного кінця. Ресурси ж Росії було вичерпано.

Олександр РЕЄНТ

Яким чином Англія і Франція виконали задумане: не дали змоги Росії перемогти у Кримській війні?

У середині жовтня 1855 р. союзний флот повернувся в Балаклаву та Камишову бухту, залишивши біля Кінбурна три свої броненосці, а в самій фортеці – невеликий гарнізон. Кримська війна фактично завершилася. Про це красномовно свідчило й те, що 30 жовтня 1855 р. у Севастополь приїхав російський імператор Олександр II, щоб подивитися на місто, яке 349 днів оборонялося від об'єднаних сил Англії, Франції, Туреччини та Сардинського королівства і витримало масивне бомбардування ворожої артилерії. У захопленій супротивником морській фортеці цар побачив, що підірвано всі укріплення, спалено житлові та адміністративні будинки, знищено склади провізії. Загалом увесь Севастополь лежав у руїнах, серед яких виділялися сім бастіонів, що тривалий час успішно захищали чорноморську фортецю від атак союзних військ.

Англія і Франція виконали задумане: не дали змогу Росії перемогти в Кримській війні, оскільки це означало б, на думку їхніх урядів, загибель демократії та прогресу в усій Європі. Таке розуміння робило цю війну популярною серед широкої громадськості європейських держав, які боялися Росії, пам'ятали її недавні розправи з революційними Польщею та Угорщиною. До того ж уряди Австрії та Пруссії хотіли якомога швидшого завершення Кримської кампанії, бо боялися втягнення своїх держав у війну. Загалом Кримська війна була дивною і навіть незрозумілою. Союзники не хотіли захоплювати міста ні в Криму, ні в Україні. Севастополь вони могли б узяти дуже швидко – ще після перемоги над російськими військами на річці Альмі. Союзники могли в будь-який час відрізати цю морську базу та фортецю від Сімферополя, захопивши його, і перекрити постачання севастопольцям зброї, боєприпасів, продовольства, військового підкріплення тощо. Врешті-решт, англо-французькі війська могли окупувати українські землі як із боку Чорного, так і Азовського морів. Але нічого подібного вони не робили. Англія і Франція хотіли позбавити Російську імперію впливу на європейські й азійські народи, який вона здобула в першій половині XIX ст., іміджу непереможної держави, що за нею закріпився після перемоги у війні з Наполеоном. Водночас між Англією та Францією точилася прихована боротьба за першість у Європі та й узагалі в усьому світі. Для рівноваги між ними потрібна була хоча й не така вже могутня, як за часів Миколи I, але все-таки ще сильна Російська імперія. Вона зазнала військової поразки в Кримській війні, відставала економічно й технічно від розвинутих капіталістичних країн Європи, проте повинна була обов'язково залишатися на політичній арені.

Взагалі під час написання історії воєн і знаменитих битв їхні учасники та історики, які представляють інтереси країн – учасників конфлікту, – наводять різні цифри про втрати в битвах. Ми ж можемо навести лише ті цифри, на які натрапляємо в спогадах або історичних дослідженнях.

Росія, зрозумівши безперспективність Кримської війни, погодилася на проведення переговорів із коаліцією держав, проти яких воювала. Із січня 1856 р. Олександр II офіційно дав на це згоду. Австрія виступила посередником у припиненні воєнних дій. Підписання мирного договору на умовах, продиктованих переможцями – Англією та Францією, мало поставити Російську імперію на значно нижчий рівень у політичному і військовому становищі в Європі. 20 січня 1856 р. у Відні було визначено уповноважених від Франції, Англії та Росії, які протягом тритижневого терміну мали розпочати в Парижі конгрес для проведення остаточних переговорів і підписання мирного договору державами, що брали участь у Кримській війні. На початку лютого в столицю Франції з'їхалися вповноважені на конгрес. Першим уповноваженим від Росії було призначено генерал-ад'ютанта графа О. Ф. Орлова, другим – барона Брунова, колишнього російського посла в Лондоні, а пізніше – представника Росії при Німецькому союзі. Уповноваженими інших держав були: від Франції – міністр закордонних справ граф Валевський та посланник у Відні барон Буркне; від Англії – лорд Коулей; від Австрії – міністр закордонних справ граф Буоль Шауенштейн та посланник у Парижі барон Гюбнер; від Сардинії – перший міністр граф Кавур і посланник у Парижі маркіз де Вілламарина; від Туреччини – посол у Парижі Мегмет-Ажеліль-паша і великий візир Алі-паша. О. Ф. Орлова прийняв Наполеон III, а конгрес було відкрито 13 лютого 1856 р. Його засідання відбувалися майже через день упродовж місяця. Після 17 засідань тривалої дипломатичної боротьби на спеціально скликаному в Парижі конгресі 18 (30) березня 1856 р., у день, коли в 1814 р. всеросійський імператор і король прусський на чолі своєї гвардії ввійшли в Париж, було підписано мирний трактат. Російська імперія повернула Порті завойований на Кавказі Карс, а сама отримала захоплені союзниками в Криму міста Севастополь, Керч, Балаклаву, Євпаторію, Кінбурн та ін. 1 липня 1856 р. останні війська союзників залишили територію Криму. Росія відмовилася від своїх прагнень захищати християн Османської імперії, хоча про Святі землі навіть не було згадано в мирному договорі. Росіяни поступилися на користь Молдови частиною Бессарабії. Спочатку австрійські вповноважені хотіли відібрати від Росії майже половину Бессарабії, але тоді втрутився сам Наполеон III, який дозволив забрати в Російської імперії лише вузьку смугу Південної Бессарабії, що виходила до річок Дунаю і Пруту. Англія і Франція змусили Росію й Туреччину не відновлювати на Чорному морі військового флоту (вони могли мати лише по 10 військових кораблів: по 6 пароплавів завдовжки не більше ніж 50 м і по 4 парові або вітрильні судна), не споруджувати на узбережжі укріплень, арсеналів тощо. Російська імперія внаслідок поразки в Кримській війні могла втратити набагато більше, ніж це передбачали умови Паризького договору.

Україна, на території якої фактично тривали основні бойові дії, а її народ витримав найбільший тягар війни, зазнала значних матеріальних і людських утрат (лише під час оборони Севастополя в сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців). Український народ із честю перетерпів суворі воєнні випробування. Після закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. відбулися деякі позитивні зрушення в промисловості та економіці України. Зросла потужність насамперед підприємств, що працювали на воєнні потреби – Київського заводу «Арсенал», Луганського ливарного, Шосткинського порохового, Миколаївського суднобудівного та ін.

На півдні України розпочато будівництво залізниць. Першу в Криму і взагалі в Україні залізницю проклали в роки Кримської війни британці між Балаклавою і Севастополем, але після завершення бойових дій її було ліквідовано. У 1862–1864 рр. збудували Одеську залізницю – першу на території України, потім загальна мережа державних і приватних залізничних шляхів до середини 90-х років XIX ст. становила тут понад 7 тис. верст. Інтенсивно прокладали й шосейні дороги. Відомий державний діяч у Криму В. М. Княжевич запозичив в Австро-Угорщині досвід будівництва доріг із застосуванням асфальту й активно використав його для прокладення північнокримських шляхів сполучення. Найважливішим у суспільному житті держави після поразки в Кримській війні стало скасування 19 лютого 1861 р. кріпацтва, здійснення в 60–70-х роках низки прогресивних реформ. Частково все це позитивно позначилося й на становищі українського народу, але ці зміни мали загальноросійський характер і аж ніяк не впливали на національне відродження України. Досвід Кримської війни було використано під час реалізації військової реформи в Росії 1862–1874 рр. під керівництвом військового міністра генерал-ад'ютанта Д. О. Мілютіна. Її основним завданням було переоснащення армії найновішими зразками зброї. Замість рекрутських наборів уводили загальну військову повинність, що збільшувало чисельність підготовленого до бойових дій військового резерву. Створювали військові округи, зокрема в Україні – Київський та Одеський (1862 р.) і Харківський (1864 р.). Військова реформа передбачала навчання солдатів насамперед того, що необхідно було для ведення тогочасного бою та підвищення кваліфікації командного складу. Для цього Військове міністерство відкрило при Московському, Київському та Єлисаветградському юнкерських училищах спеціальні відділення для підготовки офіцерів, які мали посідати в армії більш високі посади і мати навички ведення бойових дій. Досвід Кримської війни широко використовували зарубіжні військові, зокрема під час громадянської війни 1861–1865 рр. в США, австро-прусської війни 1866 р., франко-прусської війни 1870–1871 рр., російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та в інших воєнних кампаніях, що відбувалися в другій половині XIX ст.

Після завершення Кримської війни 1853–1856 рр. багато її учасників, передусім героїв оборони Севастополя, поєднали свою долю з Україною. Відомий хірург, основоположник воєнно-польової медицини, член-кореспондент Петербурзької АН, доктор, професор М. І. Пирогов після участі в обороні Севастополя 1854–1855 рр. захопився педагогічною та освітянською роботою. У 1856–1858 рр. він був куратором Одеського, а з 1858 р. до 1861 р. – Київського навчального округу. В Україні вчений сприяв створенню мережі недільних шкіл, був одним з ініціаторів створення Одеського університету в 1865 р. З 1866 р. видатний медик жив переважно в Україні, зокрема у своєму маєтку в с. Вишні на Вінниччині, та провадив медичну практику. Саме тут 5 грудня 1881 р. він і помер. У 1947 р. будинок у с. Вишні, яке перейменували в Пирогове, став музеєм-садибою М. І. Пирогова. Після Кримської війни один із героїв оборони Севастополя генерал-інженер Е. І. Тотлебен узяв участь у спорудженні в 1872 р. Нової печерської фортеці в Києві. У 1876 р. він очолював будівництво оборонних споруд на Чорноморському узбережжі, що стало можливим після того, як у 1870–1871 рр. після поразки Франції у війні з Пруссією Росія

відмовилася визнавати умови Паризького мирного договору 1856 р. Крім своїх професійних навичок, які він здобув під час Кримської війни 1853–1856 рр., генерал брав активну участь у боротьбі проти революційного тероризму в Україні на рубежі 70–80-х років XIX ст. Але ще до того Е. І. Тотлебен увійшов в історію організації терактів проти імператора Олександра II. Один із членів революційного гуртка «Ад» Д. Каракозов вирішив організувати в Петербурзі замах на Олександра II. Теракт було здійснено 4 квітня 1866 р. в Літньому саду під час прогулянки імператора, проте невдало. На заваді терористові-дворянинові став селянин І. Комісаров, який вибив зброю в Каракозова. Побутує версія, що Каракозову ніхто не став на заваді. «Рятівником імператора» зробив Комісарова генерал Е. І. Тотлебен – герой оборони Севастополя під час Кримської війни. Він розумів, що «героїзм» простого селянина позитивно вплине на суспільство. Одначе поширена Е. І. Тотлебеном легенда про врятування земляком Сусаніна Олександра II назавжди ввійшла в історію царської Росії. Замахи на Олександра II були і в наступні роки. 2 квітня 1879 р. біля Зимового палацу терорист О. Соловйов 5 разів стріляв у Олександра II, але не влучив, його схопили поліцейські та жандарми, коли він спробував зробити шостий постріл із револьвера «ведмежатник». Цей замах не викликав особливого резонансу в суспільстві, але дав змогу владі розпочати інтенсивну боротьбу проти тероризму. В Олександра II до цього не було особистої охорони, і, щоб урятувати своє життя, він мав бігти через площу перед своєю резиденцією, ухиляючись від куль терориста. Після цього замаху в царя з'явилася постійна охорона – спеціальний загін кубанських козаків, які всюди супроводжували його. Згідно з вироком Верховного суду, за спробу царевбивства О. Соловйова стратили 28 травня 1879 р. 5 квітня Олександр II видав указ про організацію шести тимчасових генерал-губернаторств для нещадної боротьби з крамолою, що фактично означало введення в країні воєнного стану.

Генерал-губернаторства було створено в основних центрах поширення революційної пропаганди і тероризму – Петербурзі, Харкові та Одесі, а генерал-губернаторам Москви, Києва та Варшави надавали аналогічні права. Загалом генерал-губернаторам підпорядковувалися не лише губернії, де вони перебували, а й суміжні з ними, у яких їм були підлеглі представники влади, що відповідали за охорону громадського порядку, війська, прокуратура, суди тощо. Вони мали право заарештовувати і судити всіх, кого підозрювали в тероризмі, революційній пропаганді, антиурядових настроях. Відповідно до указу від 5 квітня 1879 р., до військових судів притягали всіх, хто порушував чинні закони або скоював антиурядові злочини (указом від 9 серпня 1878 р. цей закон поширювався лише на осіб, яких звинувачували в збройному опорі представникам влади або які нападали на посадовців, тобто здійснювали терористичні акції).

7 квітня тимчасовими генерал-губернаторами Сенат призначив воєначальників, які відзначилися здебільшого в російсько-турецьких війнах, – Й. В. Гурка (Петербург), Е. І. Тотлебена (Одеса), М. Т. Лорис-Мелікова (Харків). Е. І. Тотлебену були підпорядковані Херсонська, Катеринославська, Таврійська і Бессарабська губернії.

В Україні «занадто жорстокими і рішучими борцями» з «крамолою» були одеський і київський генерал-губернатори. Е. І. Тотлебен за рік свого пе-

ребування на посаді тимчасового воєнного губернатора (з 7 квітня 1879 р. до 18 травня 1880 р.) вислав зі своїх володінь 104-х революціонерів, віддав військово-окружним судам 31 терориста, 5 із яких було страчено в Одесі й Миколаєві (Д. Лизогуб, С. Чубаров, Л. Давиденко, С. Вітеннберг та І. Логовенко). Будучи тимчасовим генерал-губернатором, Е. І. Тотлебен виконав постанову, оголошену ще раніше Одеським військово-окружним судом про ухвалення смертного вироку терористам В. Малинці, Л. Майдановському та І. Дроб'язгіну за замах на провокатора М. Гориновича. Однак жорстока боротьба Е. І. Тотлебена проти терористів не врятувала Олександра II від убивства його народовольцями 1 березня 1881 р.

Першу фронтову сестру милосердя, яка надала допомогу пораненим російським солдатам на полі бою на річці Альмі, Дарію Лаврентіївну Михайлову врочисто назвали Дашею Севастопольською. Це стало підтвердженням її рішучості, мужності, самовідданості у виконанні нелегкої роботи лікування поранених захисників героїчної морської фортеці. Дарія Михайлова рятувала захисників Севастополя не лише через свій патріотизм, але й тому, що її батько був моряком і загинув у битві під Синопом. Відважну медсестру нагородили в 1855 р. золотою медаллю «За завзяття». Вона була єдиною сестрою милосердя «нижчого звання», яка відзначилася під час оборони Севастополя й була вдостоєна такої високої нагороди. Крім медалі, цар нагородив її грішми – подарував 500 рублів і пообіцяв видати ще 1000, коли вона вийде заміж. Даша Севастопольська в розпалі оборони міста, у червні 1855 р., одружилася з рядовим Максимом Хворостовим у Севастопольській морській госпітальній церкві. Вона показала князеві М. Д. Горчакову свідоцтво про одруження і царський документ про її нагородження. Головнокомандувач виконав обіцянку імператора і видав Д. Севастопольській тисячу рублів. Після цього вона із чоловіком виїхала в Миколаїв, але їхній шлюб виявився невдалим, і Дарія після розлучення повернулася в Севастополь. Тут вона купила трактир. Після війни героїня оборони Севастополя 55 років прожила в цьому місті. Її будинок спорудив у 1904 р. інженер-полковник О. І. Емберг на місці розташування в період оборони Севастополя 4-го бастіону. Ще за життя вона стала свідком відкриття панорами «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.». Автор цього монументального твору художник-баталіст, уродженець Одеси Ф. О. Рубе зобразив і Дашу Севастопольську, яка принесла під час бою воду на передові позиції захисників міста. Панораму було відкрито в 1905 р. до 50-річчя оборони Севастополя. Майже до кінця життя, а померла Д. Л. Михайлова в 1911 р., севастопольська героїня перебувала в центрі уваги. Наприкінці Кримської війни всім полеглим британцям, французам, туркам, сардинцям із дозволу російського імператора було споруджено меморіали. Їх зводили за погодженням із усіма захисниками Севастополя, які допомагали будувати ці величні споруди. 5 травня 1856 р. вийшов царський указ про збереження пам'ятників і поховань солдатів та офіцерів союзницьких військ, які загинули під Севастополем та в інших місцях Росії під час Кримської війни. Після завершення Другої світової війни англійський меморіал, що постраждав від бомбардування, було зруйновано, а його територію місцева влада роздала під дачні ділянки. Знесено було й французьке військове кладовище, а поховання вояків Сардинського королівства на горі Гасфорта опинилося в занедбаному стані, ще в гірших умовах перебували

розкидані по всьому півострові могили 40 тис. полеглих турецьких солдатів та офіцерів. Іще раніше радянська влада демонтувала низку пам'ятників царським адміралам і взагалі героям Кримської війни. До 100-річчя завершення оборони Севастополя «Панораму» відреставрували й знову відкрили, а зруйновані раніше пам'ятники звитяжцям оборони відновили на площі міста-героя.

Кримська війна дала сильний поштовх розвитку літератури, зокрема висвітленню важливих, насамперед військових і революційних подій на території України. Основну роль у створенні цих праць відіграв учасник бойових дій Л. М. Толстой. У 1855 р. він написав оповідання «Севастополь у грудні» («Севастополь в декабре месяце»), у якому розповідав про свої враження від перебування в місті в листопаді–грудні 1854 р. Тоді ж він написав оповідання «Севастополь у травні» («Севастополь в мае»). У ньому письменник розповів про бій проти ночі з 10 на 11 травня 1855 р., учасником якого був він сам. У 1856 р. Л. М. Толстой опублікував оповідання «Севастополь у серпні 1855 р.» («Севастополь в августе 1855 г.») про найбільш трагічні сторінки оборони фортеці – штурм і її падіння.

Олександр РЕЄНТ

Перебіг російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Як дорого вона обійшлась Російській імперії?

Зростання національно-визвольного руху на Балканському півострові не могло пройти повз увагу великих європейських держав. Росія давно бажала переглянути положення Паризького договору, адже він обмежував російсько-турецькі відносини протекторатом Англії та Франції над територіальною цілісністю Османської імперії. Активні дипломатичні стосунки з прусським канцлером Бісмарком вилилися в підтримку ним перегляду частини положень, які стосувалися флоту на Чорному морі. Проте питання щодо цілісності Туреччини залишалося незмінним.

Навесні 1875 р. було жорстоко придушено повстання в Боснії та Герцеговині. Під тиском Австро-Угорщини, Росії та Німеччини турецький уряд погодився на низку послаблень у релігійній сфері та збиранні податків у слов'янських землях. Щоправда, виконувати свої обіцянки Порта не поспішала. У квітні 1876 р. було жорстоко придушено повстання в Болгарії, десятки населених пунктів спалено, а близько 30 тис. осіб убито. У травні того ж року Росія, Австро-Угорщина і Німеччина підписали Берлінський меморандум, який зобов'язував Османську імперію провести реформи для полегшення становища слов'янського населення. Згодом до нього приєдналися Франція та Італія. Відчуваючи підтримку Англії, Туреччина відкинула меморандум і посилила репресії.

Сербія і Чорногорія 20 червня 1876 р. оголосили війну Османській імперії, а Росія та Австрія хоча й офіційно відмовляли їх від такого поспішного кроку, проте надавали активну дипломатичну допомогу. Армію Сербії очолив М. Черняєв – у минулому російський офіцер, а в самому війську служило близько 5 тис. добровольців, зокрема представники інтелігенції – В. Полєнов, Г. Успенський, лікарі С. Боткін і М. Скліфосовський. Масово збирали кошти на зброю, амуніцію та продовольство.

Незважаючи на зовнішню підтримку, сербська армія зазнала низки поразок і була на межі розгрому. Росія пригрозила Туреччині війною і провела мобілізацію 20 дивізій в українських губерніях. Лише втручання європейських країн відвернуло воєнні дії. У грудні конференція європейських держав висунула вимогу про автономію Боснії, Герцеговини і Болгарії. Формально султан погодився на деякі реформи, проте на практиці ситуація не змінилася.

Європейське суспільство цілком перебувало на боці балканських народів. У січні 1877 р. в Будапешті було підписано таємний австро-угорсько-російський договір, за яким в обмін на підтримку окупації Боснії та Герцеговини Австрією Росія заручалася її нейтралітетом. У березні 1877 р. Росія дістала формальну підтримку шести європейських держав, що підписали Лондонський протокол. Натомість Османська імперія оголосила масову мобілізацію та ввела до Босфору свою ескадру. 12 квітня 1877 р. Росія оголосила Османській імперії війну.

Основу російських військ на дунайському напрямі становили сили, розквартировані в п'яти українських губерніях та Бессарабській області. Поповнення особового складу та утримання військ лягало на плечі українського населення. Невідкладну мобілізацію також здійснювали в українських губерніях.

Хоча до воєнних дій Російська імперія готувалася тривалий час, стан її військ був далеким від ідеального. В армії ще не завершили реформ, започаткованих з 1860-х років. У 1874 р. розпочато комплектування військ на основі загальної військової повинності, проте за такий короткий час не вдалося сформувати добре навчений резерв. Серед командування не було єдності щодо планів ведення воєнних дій. Більшість воєначальників були консерваторами і противилися запровадженню прогресивної розсипної тактики ведення бою (на противагу лінійному, стройовому бою). Серед таких консерваторів були командувач Дунайської армії великий князь Микола Миколайович (старший) та начальник штабу цієї армії А. Непокойчицький.

Стан супротивника – турецької армії – теж був не найкращим, проте її навчали англійські офіцери, а стрілецька зброя на дві третини була англійського та американського виробництва – більш швидкострільна й досконала. Також Туреччина переважала Росію на морі, адже Росія після Східної (Кримської) війни тривалий час не мала права тримати флот на Чорному морі. Єдиною перевагою росіян у цій війні була більша кількість артилерії. Спочатку на дунайський напрям було відправлено понад 250 тис. російських солдатів, яким протистояло 338 тис. турецьких. На Кавказькому фронті співвідношення було 55 тис. проти 70 тис. відповідно.

У правлячих колах Росії розуміли, що Австро-Угорщина надійною союзницею не буде, у кращому разі вона збереже нейтралітет. Ці пересторогі цілком справдилися, адже щойно російська армія почала перемагати, як колишні союзники стали найбільшими противниками. Тому незадовго до початку війни Росія забезпечила собі нехай не надто сильного, та все ж таки більш-менш надійного союзника: за таємним договором вона визнала незалежність Румунії та надала їй позику на суму 1 млн франків на військові потреби. Натомість отримала право переходу через її територію та невелику військову підтримку. Згодом Румунія проголосила незалежність, одразу ж підтриману імперією Романових.

Здійснивши демонстративну переправу біля Галаца, основні сили росіян удало переправилися біля Зимниці. Війська наступали вглиб турецької території за трьома напрямами: перший – на Пловдив, другий – у напрямку Шумли, Варни і Сілістрії, третій – на Адріанополь. До військ приєдналися болгарські ополченці чисельністю 70 тис. осіб.

У червні 1877 р. вдалося захопити перевал через Балканські гори в районі Шипки. Це було найкраще місце для проходу артилерії, кінноти та обозів. Після здобуття Шипки для подальшого наступу у виснаженої переходами армії вже не було сил. Для охорони перевалу створили двадцятисячний південний загін, у серпні його чисельність зросла до 45 тис. Допомагали російським військам і численні болгарські ополченці, які неодноразово відзначалися в бойових діях.

Двадцятисемитисячна армія Сулеймана-паші декілька разів намагалася вибити росіян із Шипкинського перевалу, але безрезультатно. Водночас ро-

сійського стороною було зайнято Нікополь і розпочато облогу Плевни. 8 липня невеликий загін генерала Криденера намагався взяти цю фортецю з ходу, проте невдало. За 10 днів, отримавши підкріплення, російська армія знову атакувала Плевну, але зі значними втратами змушена була відступити.

Командування зрозуміло марність наступу невеликими силами і розпочало активну підготовку. Під Плевну стягнули 54 тис. російських та 30 тис. румунських військ за підтримки 424 гармат. Щоправда, і чисельність турків, які захищали фортецю, зросла з 24 тис. до 56 тис. 30 серпня розпочався дводенний наступ, ущент програний російською стороною. Втративши 16 тис. убитими та пораненими, російські та румунські війська відступили. Після «третьої Плевни» серед командування навіть лунали думки про те, що війну програно і треба відходити за Дунай. Проте на військовій нараді було вирішено взяти Плевну в облогу, яку очолив інженер-генерал Е. Тотлебен. Помітну роль у тих подіях відіграв Нурі-Газі (Осман-паша) – відомий турецький генерал і військовий міністр. Під Плевною він уміло організував оборону, за що отримав титул «газі» (непереможний). Потрапив у полон до росіян після невдалого контрнаступу в районі Дольного Метрополя. До листопада кількість російсько-румунських військ зросла до 117 тис., які щільним кільцем оточили турків. Наприкінці місяця після невдалої спроби вирватися з оточення турецька фортеця капітулювала. У полон потрапили 40 генералів, 2 тис. офіцерів і 44 тис. солдатів гарнізону.

Після падіння Плевни склалася сприятлива для наступу російських військ ситуація. У цей час на Балканах було зосереджено 336 тис. російських, 49 тис. румунських військ і 70 тис. болгарських ополченців. Згодом у війну вступила Сербія, виставивши 82 тис. солдатів. Османські війська налічували 213 тис. Було вирішено: не очікуючи закінчення зими, здійснити перехід через Балкани. Сімдесятитисячний корпус генерала І. Гурка 18 грудня спустився в Софійську долину і, розбивши п'ятнадцятитисячний турецький загін, 4 січня 1878 р. заволодів Софією. Згодом розпочався наступ на Філіпполь. Сербські війська здобули фортеці Пірот та Ніш.

28 грудня 1877 р. інша російська армія розпочала бої біля Шипки-Шейнова. Наступ очолив генерал П. Карцев. Ціною втрати 5 тис. осіб було розбито турецькі війська, 21 тис. з яких потрапила в полон. Стратегічно Туреччина програла, адже втратила всі опорні пункти, які мали стримувати наступ російських військ. Завершилося звільнення Болгарії триденною битвою під Філіпполем між військами генерала Гурка та 50-тисячною армією Сулейман-паші. Після цієї поразки турецьке військо більше не чинило відчутного опору. 8 січня без бою було здобуто Адріанополь. Останньою надією султана стала Англія, з якою розпочалися активні перемовини.

Удалими були і дії російських військ на Кавказькому фронті під командуванням брата Олександра II Михайла Миколайовича, хоча фактично керував воєнними діями генерал М. Лоріс-Меліков. Придушивши повстання в Абхазії, Чечні та Дагестані, російські війська швидко просувалися в глиб турецької території. Навесні 1877 р. було взято фортеці Баязет і Ардаган. Довго тримався лише Карс, але 18 листопада після нічного штурму впала і ця фортеця. Щоправда, подальшим успіхам на Кавказькому фронті завадив спалах епідемічних хвороб.

На лютий 1878 р. російська армія дійшла до містечка Сан-Стефано, що за 12 км від Стамбула. Тим часом європейські країни дуже бентежили воєнні успіхи Росії. Англія та Австро-Угорщина навіть домовилися про спільні дії проти неї в разі капітуляції столиці Османської імперії. Пам'ятаючи важкі уроки Східної (Кримської) війни, російське командування припинило подальше просування військ.

19 лютого 1878 р. було укладено Сан-Стефанський мирний договір, за яким проголошено повну незалежність Сербії, Чорногорії та Румунії. До Сербії відходила Стара Сербія, до Чорногорії – частина Албанії та Адріатичного узбережжя, до Румунії – Північна Добруджа. Туреччина зобов'язувалася провести реформи в автономних Боснії та Герцеговині, а також передати Російській імперії Південну Бессарабію і фортеці Ардаган, Карс, Батум і Баязет із навколишніми територіями. На Туреччину було накладено контрибуцію на суму 310 млн руб. Болгарія після 500 років турецького панування отримала самостійність, хоча номінально ще залежала від Туреччини. Для дотримання умов договору Росія залишала на території Болгарії 50-тисячне військове угруповання.

Звичайно, таке посилення Росії на Балканах не влаштовувало інші зацікавлені сторони. Особливо їх непокоїло створення нової, як вони вважали, васальної від Росії держави – Болгарії, що мала вихід до Чорного та Егейського морів. Англія та Австро-Угорщина відмовилися визнавати умови договору, вважаючи їх порушенням Паризьких домовленостей, англійські кораблі вирушили в Дарданелли. Росія, не готова до нової війни, змушена була погодитися на перегляд Сан-Стефанського договору.

Берлінський конгрес розпочали 1 липня 1878 р. Росія опинилася в цілковитій ізоляції й погодилася на обмеження мирного договору з Туреччиною. Зменшено територію Сербії та Чорногорії, втричі зменшено територію Болгарії (Македонія і Фракія залишалися під владою Османської імперії), решту поділено на дві частини – Північну Болгарію, васальне від Туреччини князівство, та Східну Румелію, автономну провінцію з християнським губернатором. Строк перебування російських військ скорочено до 9 місяців. Боснія та Герцеговина відходила до Австро-Угорщини, а Кіпр – до Англії.

Війна дорого обійшлася Російській імперії. Втрати в боях становили убитими 12 тис. осіб, померло від ран і хвороб понад 50 тис., 35 тис. звільнили з армії як небоєздатних. На українські губернії, як і в попередніх війнах із Туреччиною, припав основний тягар війни. Крім солдатів, які були мобілізовані до війська, багато селян обслуговувало обози. Саме південні та південно-західні губернії відіграли основну роль у заготівлі провіанту та фуражу. Тут також закуповували вози, коней і волів для потреб армії. Утім треба зазначити, що, на відміну від воєн, які відбувалися на початку століття, російський уряд почав проводити більш цивілізовану політику під час заготівлі продовольства, худоби і транспортних засобів. Якщо раніше їх просто забирали, обіцяючи колись розрахуватися, то відтепер утвердилися більш рівноправні відносини, і для багатьох жителів українських губерній воєнні дії ставали засобом непоганого заробітку.

Олександр РЕЄНТ

Як російські монополії впливали на розв'язання війн імперією Романових у другій половині XIX – на початку XX ст. та російсько-української війни 2014–2022 рр.?

Зважаючи на події сучасної російсько-української війни, у свідомості будь-якої мислячої людини закономірно постає питання: чому розгорілося це полум'я кривавої російської агресії, котре поглинуло безліч життів українців, скалічило мільйони доль наших громадян, які змушені були залишити свої місця постійного проживання у зоні бойових дій і переїхати як до інших регіонів країни, так і за її межі? Адже за таких умов, не маючи ані власного житла, а ні стабільної роботи, ані постійних джерел доходу, вони опинилися на межі фізичного вимирання. Не в кращому становищі перебуває і решта українців, адже всі витрати, пов'язані з війною, держава неминуче перекладає на плечі рядових громадян у вигляді посилення інфляційних процесів, збільшення податкового тягаря через запровадження додаткових податків і зборів, скорочення державних соціальних програм та збільшення воєнних витрат з бюджету країни на ведення бойових дій.

Відповіддю на поставлене питання є відсутність структурних реформ та посилення панування монополій на домінуючій більшості ринків пострадянських країн. Потрібно визнати, що ці монополії в народному господарстві дісталися у спадок від планової, централізованої економіки СРСР. Після розпаду Радянського Союзу переважна більшість цих монополістичних утворень не лише не були ліквідовані, а й значно зросли через використання їх різними фінансово-промисловими групами для посилення свого соціального, політичного й економічного впливу у боротьбі за владу. Через політичний лобізм та повальне засилля корупції монополістичні угруповання за рахунок диктату цін здійснювали шалений визиск рядових громадян.

Саме тому ретельне вивчення розгортання монополістичних процесів та їх вплив на мілітаризацію суспільства, яка призвела до вступу Російської імперії в ряд воєн у другій половині XIX – на початку XX ст., має неабияке значення та актуальність. Вперше в українській науці спроба з'ясувати природу монополістичних тенденцій була здійснена українським вченим Д. І. Піхном. У квітні 1885 р. він виступив з доповіддю «Торгово-промышленные стачки». На його думку, монополії, залежно від виконуваних ними функцій, можна поділяти на такі, що регулюють лише кількість випущеної продукції і виключно ціну товарів, і «стачки», що намагаються розмежувати географічні райони діяльності тощо. Вчений зазначав, що «Протягом двох останніх десятиріч вони прийняли нові форми і отримали значний розвиток — як екстенсивний, так і інтенсивний». У його докторській дисертації «Железнодорожные тарифы. Опыт исследования цены железнодорожной перевозки» Д. І. Піхно на прикладі залізничного транспорту проаналізував головні причини організації залізничних компаній у монополістичні союзи, детально дослідив питання співвідношення монополії і конкуренції, видів конкурентної боротьби в залізничній галузі,

а також проблеми конкуренції залізниць з іншими видами транспорту: гужовим, морським, річковим, автомобільним. Мислитель підкреслював, що в залізничній справі існують особливо сприятливі умови для угод і союзів тому, що саме ця галузь господарства найбільш тяжіє до монополії, оскільки тут відносно невелике число конкурентів, і поява нових на вже зайнятій арені значно утруднена. А отже, конкуренція може завдати протидіючим сторонам великих збитків, адже на залізничному транспорті велика частка основного капіталу. Внаслідок цих причин, а також через майже повну відсутність конкуренції з боку залізниць міжнародного сполучення, в залізничному транспорті складаються умови для створення монополістичних союзів і збільшення завдяки цьому прибутків шляхом підвищення платні за проїзд. Учений дослідив різні форми угод між залізницями, які укладалися з метою усунення конкуренції. Він першим звернув увагу на те, що завдяки економічній могутності монополістичні союзи отримують можливість тиску на уряд для задоволення своїх інтересів, які часто не збігаються із суспільними. Д. І. Піхно висуває пропозицію про необхідність регламентації діяльності монополії з боку держави, аби пом'якшити негативні наслідки їх функціонування.

Окремо слід зупинитись на ідеях А. Я. Антоновича, який у 1886 р. проаналізував низку аспектів проблеми утворення акціонерного капіталу та його впливу на становлення монополістичних союзів. На думку вченого, причиною утворення союзів капіталістів є недостатність капіталів одноосібних підприємців для організації і функціонування великих підприємств, особливо в капіталомістких галузях промисловості.

Дещо ідеалізоване уявлення про монополію мав М. І. Туган-Барановський. Він характеризував монополію як таке становище, коли вся «маса продавців (або вирішальна частина їх) діє так, нібито вони становлять одного продавця (або покупця). Окремі продавці не конкурують між собою, не намагаються витіснити інших з більш вигідних пунктів продажу, а діють як слухняна частина певного колективного цілого». На початку XIX ст. у зв'язку із зростанням монополізації популярності набуває теорія «демократизації капіталу» шляхом створення акціонерних підприємств. Так, зокрема, С. П. Фармаковський у своїй роботі «Синдикатные этюды» (1908) писав, що з погляду «індустріалізації психології країни» випуск акцій дрібної купюри надзвичайно вигідний: «кращого способу не можна собі й уявити»; він «зв'язує інтереси маси власників дивідендних паперів з інтересами промисловості», в результаті чого «відпадає традиційне протиставлення інтересів населення інтересам промисловості».

Український мислитель М. М. Цитович, розглядаючи закономірності розвитку капіталістичної економіки на початку XX ст., писав: «Такої загальної тенденції до поглинання дрібних підприємств великими, яку передбачав Маркс, не існує, оскільки є цілі галузі виробництва, в яких дрібні підприємства можуть успішно витримувати конкуренцію великих». До таких галузей учений відносив передусім сільське господарство.

Варто зазначити, що значну увагу монополіям у своїх роботах приділяв один з авторів Жовтневого перевороту 1917 р. у Російській імперії, лідер більшовиків В. Ульянов (Бланк, Ленін). Відкидаючи погляди попередників і сучасників, опираючись лише на ідеї К. Маркса, він доводив, що імперіалізм – це така стадія капіталізму, економічну сутність якої становить існування моно-

полій. «Коли б треба було дати якнайкоротше визначення імперіалізму, – писав він, – то слід було сказати, що імперіалізм є монополістична стадія капіталізму».

Що ж побачив Ленін у монополіях і яких він дійшов висновків з самого факту їх існування і діяльності?

У його статті «Концентрація виробництва в Росії» (1912) зазначено, що тут, як і в усіх інших капіталістичних країнах, активно проходив процес концентрації капіталу і що він особливо посилювався з розвитком імперіалізму, приводячи до ще більш різкого загострення всіх антагонізмів капіталізму, насамперед між працею і капіталом. У нарисі «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» Ленін акцентує увагу на першочерговому значенні вивчення монополій для дослідження імперіалізму. Він підкреслює, що монополія виступає як сутність усіх інших проявів капіталізму, як суб'єкт його руху, як причина тих закономірностей і тенденцій, що невід'ємні від капіталізму на імперіалістичному ступені його розвитку. Монополія – центральний елемент усієї системи капіталістичних виробничих відносин, які характеризують монополістичний капіталізм. Монополії як головне «системо утворююче» начало підпорядковують собі всі елементи економіки, замінюють їх відповідно своїй природі. Як і в усякій цілісній системі елементи її перебувають у взаємодії, при якій монополії не лише спричиняють інші сторони – монополізацію банків, зрощування, злиття банкового й промислового капіталів у фінансовий тощо, але й самі залежать від них, стимулюються ними.

Панування монополій породжує принципово новий характер міжнародних економічних відносин. В умовах монополістичного капіталізму типовим явищем став експорт капіталу. З цього приводу Ленін писав, що для старого капіталізму з повним пануванням вільної конкуренції типовим був вивіз товарів. Для новітнього капіталізму, з пануванням монополій, типовим став вивіз капіталу.

Експорт капіталу неминуче призводить до економічного поділу світу, і це нова риса в розвитку капіталістичного виробництва, яка притаманна лише його імперіалістичній стадії. Ленін підкреслював, що для імперіалізму характерним є інше, чого раніше, до XX ст., не було, а саме: економічний поділ світу між інтернаціональними трестами, поділ ними країн за договорами як сфер збуту.

Отже, розробляючи теорію імперіалізму, Ленін дійшов висновку, що капіталізм закономірно переростає у вищу й останню свою стадію – імперіалізм, якому притаманні такі особливості: імперіалізм є 1) монополістичний капіталізм; 2) паразитичний, або загниваючий капіталізм; 3) умираючий капіталізм.

На його думку, оскільки імперіалізм – остання стадія капіталізму, а його загнивання і вмирання випливають із суті монополізму, то він мусить поступитися місцем соціалізму, який стане якісно новою сходинкою в історії людства і позбавить його від усіх їх негараздів і болячок, що притаманні попередньому способу виробництва. У зв'язку з тим, що монополістичний капіталізм загострює антагоністичні протиріччя між працею і капіталом, то соціалістична революція неминуча і має відбутися перш за все в Росії.

Логіка міркувань «вождя світового пролетаріату» цілком зрозуміла. Однак, повністю засуджуючи експлуататорську роль монополій, автор не поставив

Радянська карикатура на монополії

перед собою питання: чи можливе створення великого машинного виробництва, тим паче важкої індустрії, без колосальної концентрації капіталу, котра неминуче призводить до появи і розвитку монополізму? Чи можливе ефективне функціонування великого виробництва без самостійних малих виробництв, котрі забезпечували б усім необхідним виробничий процес? На жаль, у Леніна відповіді на ці питання не знайшлося, адже весь свій теоретичний доробок він поклав на обґрунтування неминучості соціалістичної революції в Росії.

Варто зазначити, що відповідно до ленінського бачення природи монополій радянські історики здійснили колосальну роботу з вивчення зародження і розвитку монополій у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Опрацювавши гігантський обсяг матеріалів з цієї проблеми, вони опублікували фундаментальні наукові праці, насичені цікавим фактологічним матеріалом, але недосконалі з точки зору методології, оскільки вся історична наука за радянської доби перебувала в «прокрустовому ложі» людиноненависницької комуністичної ідеології.

Відомий український історик Б. Кругляк, підсумовуючи вивчення Ленінської концепції імперіалізму, стверджував, що аналізуючи всю історію Радянської держави, від першого пострілу Аврори і до розвалу СРСР, доходимо висновку, що вона була повністю підпорядкована тим же закономірностям, які Ленін виявив у монополістичному капіталізмі, але у спотвореному вигляді. Соціалізм – це не що інше як безмежне панування монополій. Воно виявлялося у необмеженій владі держави, яка охоплювала всі сфери економічного, політичного, суспільного, культурного і навіть родинного життя, контролюючи його через численний партійно-бюрократичний апарат і підпорядковуючи комуністичній ідеології.

Вплив ленінського негативного бачення монополій був настільки значним, що навіть американські та західноєвропейські науковці також почали шукати в монополізмі всі негаразди ринкової системи. А з'явилися ці концепції в 1933 р., після початку «великої депресії» у США, коли на протилежних берегах Атлантики американець Е. Чемберлін та англійка Дж. Робінсон видали свої книги, назвавши їх відповідно «Теорія монополістичної конкуренції» і «Економічна теорія недосконалої конкуренції». Так, на думку Е. Чемберліна, не існує ні чистої конкуренції, ні чистої монополії, адже монополістична за своєю суттю конкуренція може існувати і при достатньо великій кількості продавців, загострюючись у міру збільшення взаємної замінності товарів, що конкурують. За його переконанням, підприємництво в значній своїй частині «складають спроби всякого підприємця спорудити власну монополію, поширити її наскільки можливо і захистити її проти спроб інших підприємців, розширити свої монополії». Дж. Робінсон розглядала монополію як чинник, що дестабілізує

соціально-економічні відносини ринкового середовища. Вона вказувала на необхідність вирішення дилеми: ефективність або справедливість. На її думку, щоб пояснити перевагу монополії, недостатньо показати, що вона сприяє підвищенню ефективності виробництва.

Сучасні українські історики характеризують монополію капіталістичну як процес створення монополій, тобто великих підприємств та фірм, з метою зосередження в їхніх руках виготовлення і збуту тієї чи іншої продукції. Монополізація капіталістична – результат концентрації виробництва і капіталів, її формами є союзи, конвенції, картелі, синдикати, трести, концерни, транснаціональні корпорації. Складовою частиною цього явища є монополія цін, прибутків, конкуренції.

Разом з тим, відомі американські вчені характеризують поняття «монополія» в більш широкому плані з принципово нових позицій. Так, К. Р. Макконелл та С. Л. Брю стверджують, що «монополія (monopoly) – ринок, на якому кількість продавців настільки незначна, що кожний з них здатен впливати на загальний обсяг пропозиції та ціну товару або послуги». На нашу думку, саме це визначення найбільш чітко й об'єктивно характеризує поняття «монополія». Так, монополією може бути одне підприємство, може бути союз, угода або змова та ін., але головною її особливістю є контроль над пропозицією та цінами. Отже, потрібно визнати, що радянські історики, продовжуючи ленінську тезу про монополії як головне зло капіталізму, досить спотворено відтворювали історичне минуле у своїх працях. Ба більше, слід зазначити, що ринкова економіка не може існувати без монополій, адже в процесі конкурентної боротьби можуть виникати різні таємні домовленості, союзи, об'єднання та ін. Можуть бути природні монополії, діяльність яких покликана регулювати держава. Отже, виникнення монополій у ринковій економіці є природним явищем, таким, скажімо, як дощ або град. Головна проблема полягає у наявності парасольки у вигляді відповідного антимонопольного законодавства, яке б захищало широкі верстви населення від такого природного лиха.

Серед російських законодавчих актів, які обмежували діяльність монополій, увагу привертає указ Катерини II від 18 жовтня 1784 р. «Про заснування запасних хлібних магазинів у Виборзькій губернії», в якому використано поняття монополія. У першому виданні «Зведення законів Російської імперії 1832 р.» різні норми російського права, що були спрямовані проти монопольних змов та різних форм перепродажу, а також інших антиконкурентних дій, здійснюваних на продовольчих ринках з метою штучного завищення цін для отримання корисливої наживи, кодифікували у складі «Зведення законів» у статуті про забезпечення народного продовольства.

Одним із перших законів, який був спрямований на регулювання державою діяльності великих економічних суб'єктів, слід вважати «Уложення про покарання кримінальні і виправні» (1845 р.) – перше систематизоване зведення кримінального законодавства Російської імперії, яке було прийняте за царювання Миколи I. У царському указі визначались три склади злочину, що стосувалися змови виробників чи торговців у ст. 1615 і 1619. Ці статті входили до гл. «XIII. Про порушення торгових статутів» і передбачали кримінальне покарання за «стачки» – тобто за картельні змови.

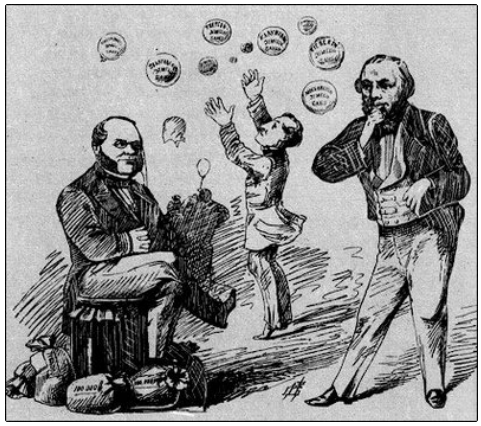

Карикатура на світову економічну кризу 1873 р., яка стала початком масового поширення монополій

На місцевому рівні у другій половині XIX – на початку XX ст. органами самоврядування у боротьбі з проявами монополізму при виробництві та реалізації як продовольчих продуктів, так і товарів першої необхідності досить ефективно використовувалась політика такс. Послідовне її застосування сприяло впевненості містян у добробуті завтрашнього дня, адже вони як буфер сприймали на себе всі різкі коливання ринкової кон'юнктури. Однак на загальні імперські тенденції такси не могли вплинути. Річ у тім, що разом з розвитком загальних ринкових процесів (промисловий переворот, розбудова залізничної мережі, розвиток внутрішньої й зовнішньої торгівлі, становлення фондового ринку та ін.) та впровадженням ліберальних реформ у другій половині XIX ст. (надання свободи селянам у 1861 р., судова та військова реформи та ін.) поява різноманітних монопольних утворень набула масового характеру.

За таких умов прямі і жорсткі правові заборони монопольних угод не могли застосовуватись в усіх випадках виявлення синдикатів, картелів і трестів, які формально підпадали під вказані в законодавстві Російської імперії кримінальні заборони. Це було пов'язано з тим, що будь-яка угода підприємців про підтримку, завищення або заниження цін, або про регулювання обсягу випуску товарів на ринок виявлялася поза законом. Коли такі угоди мали виключно спекулятивну мету наживи та свідчили про прагнення їх учасників отримати надприбуток за рахунок споживачів, тоді кримінальна заборона і відповідні санкції виправдовували себе повністю.

Але ж нерідко картельні та синдикатні угоди, які регламентували обсяг виробництва товару і питання ціноутворення, були спрямовані більшою мірою на подолання економічних криз та запобігання масовим банкрутствам, які могли наступити через надмірне падіння цін на товари. Справа в тому, що через загострення конкуренції могло відбутися надвиробництво товарів, що призвело б до масового падіння цін на товари навіть нижче їх собівартості. Це спричинило б до неможливості отримання підприємствами прибутку і, відповідно, до масового зупинення виробництва з усіма відповідними соціальними (зростання безробіття, посилення міграційного руху та ін.), економічними (погіршення добробуту, зниження купівельної спроможності та ін.) й політичними (посилення страйкового руху, зростання політичної боротьби) наслідками.

Саме ці фактори зумовлювали прагнення підприємців вступати в угоди з конкурентами, нормувати обсяги виробництва і випуску товару та встановлювати хоч би мінімальну ціну їх продажу, настільки високу, наскільки вона покривала б витрати і давала хоча б деякий прибуток промисловцеві. Такі угоди не лише приносили користь самим їх учасникам, від них вигравало і суспільство, яке отримувало вигоди від стабільної діяльності підприємств,

котрі зуміли захистити себе від кризи. Концентрація виробництва і капіталу давала й інші переваги: це раціоналізація виробництва, економія на витратах, зростання масштабів виробництва та ін.

Уряд Російської імперії постійно демонстрував зацікавленість у співпраці з монополістичними союзами, адже визнавав синдикати-гіганти законним явищем епохи. Крім того, монополії були зручними й ефективними партнерами казни у здійсненні великих державних підрядів у сфері створення транспортної системи, розбудови важкої промисловості, оборонного виробництва та інших галузях, де були потрібні ресурси й масштабні об'єднання підприємств і гігантів-монополістів. Учасники значних монополістичних об'єднань, які прагнули максимілізувати свої прибутки, були зацікавленими в розв'язанні Росією воєн, адже в такому випадку вони отримували додаткові урядові замовлення, за рахунок яких істотно підвищували свою капіталізацію.

Загалом, на межі століть влада Російської імперії, хоча і з деякими коливаннями, схилялася у бік визнання синдикатних угод. Однак уряд не вирішував питання про корисність або шкідливість діяльності кожного окремого синдикату з точки зору державних інтересів. Цим і пояснюється відкрите існування цілої низки досить значних синдикатних утворень та надзвичайно різноманітні договірні стосунки, в які органи державної влади вступали з синдикатами. Водночас чинне законодавство при буквальному його прочитанні визнавало картелі та синдикати поза законом, як кримінальним, так і цивільним.

Своєю чергою, поліцейські заходи проти дорожнечі вимагали розвитку законодавства в бік більш складної системи адміністративно-правових механізмів контролю за монополіями нової епохи з метою протидії зловживанням, з одного боку, і недопущення уповільнення економічного розвитку, з іншого. Розвинені адміністративно-правові механізми дозволили б, не забороняючи синдикати, контролювати їх діяльність. Усе це і стало причиною активізації урядових заходів з корекції наявних антимонопольних механізмів, що дісталися в спадок від попередніх історичних епох.

На початку XX ст. судова практика в Російській імперії у справах про підприємницькі союзи була представлена лише трьома рішеннями судів: Київського окружного суду у справі київського синдикату цукрозаводчиків з Баскаковою (від 13/27 березня 1895 р.); Петроковського окружного суду у справі польського синдикату з виробництва клею; Петроградського комерційного суду у справі контори продажів синдикату «Продвугілля» з Південно-російським, Дніпровським і Государево-Байракським товариствами (від 19 січня 1913 р.).

Варто зазначити, що далі констатації та ухвалення рішень про недійсність картельних угод цивільними і комерційними судами судова практика тієї епохи не пішла. Про це свідчить відсутність судових процесів за звинуваченням проти учасників синдикатних та інших картельних об'єднань підприємців. Не залишилося і сенатських роз'яснень з цього питання. Ці обставини пояснювались недосконалістю кримінальних заборон і їх непристосованістю до нових економічних умов та до діяльності таких нових форм підприємництва, як підприємницькі союзи, синдикатні і подібні об'єднання. До того ж, судовими установами не розглядались справи про визнання діяльності (що суперечила закону) так званого індивідуального монополіста – не угоди або союзу підприємців, а єдиної юридичної особи, яка була монополістом на ринку.

Поза тим, хоча побоювання суддів поставити своїми рішеннями підприємницькі угоди картельного типу поза законом і накликати на їх учасників загрозу кримінальної відповідальності давали можливість благонадійним монополіям діяти на користь економіки, ті ж побоювання позбавляли правового захисту як суспільство, так і окремих громадян від шкідливої діяльності інших монополій, які менш піклувалися або не піклувалися взагалі про громадське благо.

Такий стан речей давав можливість владі на власний розсуд «в ручному режимі» здійснювати регулювання діяльності монопольних об'єднань. Безумовно, якщо представники влади були особисто зацікавлені у зростанні доходності цих монополій, то вони закривали очі на незаконний характер їх діяльності і навіть лобіювали на користь монополістів відповідні політичні рішення (включаючи і розв'язання воєн).

На відміну від Російської імперії система антимонопольного законодавства США була побудована на законі Шермана 1890 р., законі про Федеральну торгову комісію 1914 р. та законі Клейтона 1914 р. Зауважимо, що ці правові акти згодом неодноразово змінювалися та доповнювалися. Ці закони забороняють деякі види договорів, якщо вони призводять до знищення або суттєвого порушення ринкової конкуренції. За законом Шермана, будь-яка особа, яка зазнала збитків внаслідок монопольних обмежень, має право претендувати на 3-кратне відшкодування завданих їй збитків. Деяке уточнення в антимонопольне регулювання вніс закон Клейтона 1914 р. У ньому було дано визначення незаконних правочинів, заборонялася цінова дискримінація; вводилося поняття «нечесних методів конкуренції», заборонялися «зв'язувальні» та «виключні» контракти, якщо внаслідок їх виконання станеться суттєве ослаблення конкуренції або виявиться тенденція до створення монополій, а також передбачалися заходи, що перешкоджають впливу рад директорів трестів. Закон про Федеральну торгову комісію 1914 р. передбачив, що на цю комісію серед інших обов'язків покладалася також функція з підтримки певної «якості» конкуренції та боротьба з «нечесними» методами конкуренції. Комісія проводила розслідування щодо виявлення неправдивої реклами, фальсифікації товару, продажу товарів без належного маркування тощо, оскільки така практика загрожувала самим конкурентним принципам боротьби, а також безпосереднім споживачам товару. Більш пізній антитрестовський закон Робінсона–Патмена 1936 р. забороняв контракти, які передбачали підтримку єдиної схеми цін та продаж товарів за демпінговими (нерозумно низькими) цінами з метою знищення самих конкурентів.

Варто вказати, що антитрестове законодавство США було взято на озброєння в переважній більшості країн світу та успішно використовується і нині, тоді як російська антимонопольна практика залишилась на рівні часів Катерини II (тобто кінця XVIII ст.). Саме це спричинило до появи такого гігантського надпотужного монополіста світового масштабу як «Газпром». Експортна діяльність компанії розглядається політичними аналітиками як частина так званої енергетичної дипломатії Росії, яка має на меті поширення політичного та економічного впливу вищезгаданої країни в державах-транзитерах і державах-споживачах (особливо на європейському напрямі). Завдяки монопольному становищу за 15 років існування ВАТ «Газпром» його капіталізація зросла в

219 разів і на кінець 2007 р. наближалася до 330 млрд дол., що дало можливість не лише викупити головне газосховище Німеччини, а й «здобути прихильність» певної частини європейської політичної еліти та утримувати власну армію.

Отже, підсумовуючи вищесказане, слід виділити такі моменти:

по-перше – в сучасних умовах глобалізації проблеми державного регулювання ринкових процесів мають неабияку актуальність, адже утворення і розширення монополій на переважній більшості ринків незмінно веде до посилення визиску рядових громадян за рахунок цінового диктату монополістів. Це своєю чергою через масове зубожіння громадян веде до скорочення населення за рахунок посилення еміграційних процесів, зменшення народжуваності та зростання смертності. На жаль, державні антимонопольні органи на пострадянському просторі не здатні ефективно протистояти посиленню процесів монополізму. Ба більше, саме держава стала головним чинником неефективного перерозподілу капіталів у країнах, що призводить до посилення монополістичних процесів. Саме тому врахування історичного досвіду боротьби з монополізмом в Україні має неабияке значення;

по-друге – визначення категорії «монополія» в українській науці склалось під впливом людиноненависницьких комуністичних ідей, які пропагували ідеологи більшовизму, цілком і повністю засуджуючи «прогнилий царський режим» та будь-які форми концентрації виробництва і капіталу, прагнучи утвердити думку про важке матеріальне становище широких верств населення та неминучість і закономірність «великої жовтневої соціалістичної революції». Натомість американські вчені, на світогляді яких не позначився вплив радянської ідеології, підійшли до їх характеристики з принципово інших, більш об'єктивних позицій. На їх розумінні цієї категорії позначилося й те, що у США держава ніколи не брала участі в процесах монополізації економіки, а лише їх регулювала;

по-третє – на українських землях Російської імперії місцеві органи самоврядування відігравали ключову роль у протистоянні монополістам. За допомогою такого ефективного засобу як політика такс, який застосовувався в містах, вдавалось контролювати ціни як на продовольство, так і товари першої необхідності та ціни на паливо, проїзд у громадському транспорті тощо;

по-четверте – антимонопольна законодавча база Російської імперії мала глибоку традицію, була досить значною й у свій час, напевне, ефективною, проте вона залишалась консервативною і не встигала за розвитком ринкових процесів, таких як промисловий переворот, концентрація капіталу, поширення практики акціонування підприємств, зростання фондового ринку, становлення масового виробництва та утвердження важкої індустрії. Саме тому, як засвідчує судова практика, переважна більшість антимонопольних законів залишались лише на папері, а судові процеси проти монополістів не мали перспективи через судову тяганину. До того ж, держава сама брала участь у процесах монополізації з метою швидкого створення транспортної системи та оборонного виробництва, що нерідко сприяло розв'язанню Російською імперією воєн, які вона зазвичай програвала. Сучасне ж антимонопольне законодавство Російської Федерації успадкувало всі недоліки її попередників і залишається суто номінальним і неефективним, що й призвело до утворення

Карикатура. Газ як зброя

значних обсягів паразитичного класу «сидячих на трубі» та розв'язанню російсько-української війни 2014–2022 рр.;

по-п'яте – антимонопольне законодавство США та практика його судового застосування виявились набагато ефективнішими порівняно з подібними законодавчими практиками Росії чи країн Європи. Варто зазначити, що цьому сприяла й історична традиція права – прецедентне у США і традиційне в Європі та пострадянських країнах. Саме тому в майбутньому, орієнтуючись на антимонопольні закони США, жодна держава світу не повинна допускати появу і посилення монополій, а «Газпром» як уособлення російського монополізму третього тисячоліття має бути знищений шляхом його розчленування на десятки конкуруючих між собою компаній.

Бібліографія

Высочайше утвержденное Уложение о наказаниях Уголовных и Исправительных (от 15 августа 1845 г.) // ПСЗРИ. Т. XX. Отд. первое. 1845. От № 18573–19303. № 19.283. Августа 15. Санкт-Петербург, 1846. Собр. второе.

Грановский Е. Л. Монополистический капитализм в России. Москва, 1929.

Каминка А. И. Основы предпринимательского права. Москва, 2007.

Кафенгауз Л. Б. Синдикаты в русской железной промышленности: К вопросу о концентрации производства в России. Москва, 1910.

Кругляк Б. А., Молчанов В. Б. Історія економічних вчень: навчальний посібник. Житомир, 2001.

Лаверычев В. Я. Военный государственно-монополистический капитализм в России. Москва, 1988.

Лившин Я. И. Монополии в экономике России. Москва, 1961.

Макконелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Москва, 1999.

Машкін О. М. Монополізація капіталістична // Енциклопедія історії України. Т. 7: Мі-О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К., 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Monopolizatsiia_kapitalistychna

Молчанов В. Б. Вплив державного регулювання цін на життєвий рівень населення України (початку XX століття) // Історія України. 1999. № 11.

Писенко К. А. Развитие антимонопольного права: от механизмов противодействия локальным спекулятивным монополиям до современной системы антимонопольного регулирования. Москва, 2010.

Свод Устава об обеспечении народного продовольствия // Свод законов Российской империи. Т. 13: Уставы благочиния. Свод уставов благочиния. Ч. 1 и 2. Санкт-Петербург, 1832.

Тарасов И. Т. Очерк науки полицейского права. Москва, 1897.

Шполянский Д. И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века. Москва, 1953.

Цыперович Г. В. Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. Львів, 1927.

Володимир МОЛЧАНОВ

Що вкладали русофіли наприкінці XIX – на початку XX ст. у поняття «русскій народ»?

Основою для ідеології русофільства стали історичні праці відомого українського історика з Галичини першої половини XIX ст. Дениса Зубрицького. У них автор доводив закріплену в східнослов'янській історичній думці тезу про етнічну єдність «русского народа» та Київську Русь як державу всіх східних слов'ян. Власне, ця ідея й стала ідеологічним підґрунтям для становлення русофільської течії в Галичині. Вчення Д. Зубрицького було покладене в основу наукових студій його учнів та послідовників – Я. Головацького, А. Петрушевича, І. Шараневича, а також усіх учених-русофілів.

На початку 50-х рр. XIX ст. парадигму про «єдину русску народність» розкритикував російський історик М. Погодін. Він висунув гіпотезу про Київську Русь як утвір тільки великоросійського народу. Такі самі погляди висловлював у своїх творах російський учений М. Карамзін. Це спростовував український дослідник М. Максимович, заявляючи про право малоруської народності на києво-руську спадщину й обстоюючи теорію «єдиної русской народності» у складі малоросів і великоросів. Подібною була позиція й українських істориків перших десятиліть XIX ст. – М. Бантиш-Каменського, М. Мартоса, М. Маркевич. Це заперечує поширену в українській історіографії думку про вагомий вплив русофіла М. Погодіна на формування історичних поглядів Д. Зубрицького, оскільки, як переконуємося, вони бачили розвиток історичного процесу східнослов'янських народностей по-різному.

Слідуючи вченню Д. Зубрицького, походження «русского» народу русофіли пов'язували з періодом Київської Русі, який заклав основи східної (візантійсько-руської) цивілізації (її протиставляли цивілізації західній, котру репрезентували поляки, німці та австрійці). Український (малоросійський) народ, згідно з русофільською концепцією, стояв біля витоків цієї цивілізації і разом з великоросами та білорусами формував єдиний «русскій» народ. Галицьких українців русофіли розглядали як частину малоросів, а отже, й цілого «русского народа».

Складні історичні обставини (князівські міжусобиці, татаро-монгольська навала, за твердженням русофілів, призвели до занепаду Давньоруської держави, внаслідок чого «русскій» народ опинився у складі інших державних утворень. Розглядаючи часи Київської Русі як період формування «русскої» народності, русофіли вважали їх найбільш вдалою сторінкою в історії «русского» народу.

Обстоюючи ідею єдності «русского» народу, русофіли не заперечували існування етнічних відмінностей між українцями та росіянами, на що вказували у своїх програмних документах, на сторінках періодики, у публіцистиці тощо, використовуючи терміни «український» («малоруський») та «россіяни», а єдність цих «народностей» як одного народу передаючи словом «русскій». Першість малоросам русофіли віддавали у творенні давньоруської мови, твердячи, що вона до XVIII ст. була продуктом духовної культури переважно

малоросів. Зважаючи на те, що Росія змогла зберегти свою державність, на переконання русофілів, «русска мова» найкраще збереглася у них, тому вони ототожнювали її з російською літературною мовою. Русофіли уважали за доцільне вести просвіту місцевого люду Галичини на його власному «галицько-русскому діалекті», не відмовляючись, однак, і від використання російської мови.

У назвах своїх товариств і партій, їхніх статутних документах і звітах уживався термін «русска», «русская» – з двома «с», як і в русофільській періодиці. Засновані русофілами політичні партії іменувалися: «Русска рада» (1870), «Русска народна партія» (РНП) (1900), після розколу русофілів у 1909 р. – «Русская народная организація» (РНО) та «Галицко-русска рада» (1910). У статутних документах своїх партій декларували, що визнають національну й культурну єдність усього «русского» народу, який має тисячолітню історію. Це залишалось незмінним упродовж усього XIX та першої половини XX ст., тобто усього періоду існування русофілів як суспільно-політичної течії.

Від декларацій у другій половині XIX ст. культурної та національної єдності галичан з «русскім народом» русофіли в роки Першої світової війни перейшли до політичних заяв про входження Галичини до складу Росії.

Нерозуміння нових віянь часу, консервативність, котра полягала, зокрема, й у сповідуванні ідеї про єдність «русского» народу, неспроможність стати на національні українські позиції зумовили непопулярність цієї течії серед українців, призвівши до поступової втрати політичних впливів.

Бібліографія

Орлевич І. Денис Зубрицький: штрихи до портрета історика і громадського діяча. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 9. Львів, 2001. С. 208–299.

Орлевич І. Русофільська течія на початку 1920-х років у Галичині // Галичина. Вип. 22–23. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2013. С. 200–208. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nikp_2013_22-23_24.p

Орлевич І. Термінологія русофілів як індикатор самоідентифікації. Національна ідентифікація українців Галичини у XIX – на початку XX століття (еволюція етноніма) / наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2016. С. 188–222.

Орлевич І. Русофільська течія. Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століть) / наук. ред. Орлевич І.; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2021. С. 103–128.

Орлевич І. Інкорпорація русофільства у політичне поле Польської держави. Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століть) / наук. ред. Орлевич І.; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2021. С. 332–346.

Ірина ОРЛЕВИЧ

Як виникла назва Малоросія та яку роль відіграє вона в сучасних ідеологічних практиках і кампаніях Російської Федерації?

Первісна назва Мала Русь (ἡ Μιχρά Ρωσια) була введена до обігу Константинопольською патріархією і візантійським духовенством. Вона вживалася майже виключно у церковно-адміністративному та географічно-територіальному контексті для позначення галицько-волинських земель, відокремлених 1303 р. князем Юрієм Львовичем від Київської митрополії. Йдеться про Володимирську, Луцьку, Туровську, Холмську, Галицьку та Перемиську єпархії, котрі утворили Галицьку митрополію.

Вперше назва Мала Русь була вжита в титулі галицько-волинського князя Юрія Львовича. Протягом XIV ст. вона набула політично-територіального забарвлення, зокрема циркулювала в титулах галицько-волинських князів і церковних ієрархів. Галицько-волинський князь Юрій Болеслав 1335 р. іменував себе «князем всей Малой Руси». Під 1347 р. згадана назва побутувала у посланні візантійського імператора Іоанна VI Кантакузена до митрополита Київського та всієї Русі Феогноста. 1371 р. у петиції до Константинопольського патріарха Філофея Коккіна галицькі бояри, які клопоталися у справі відновлення Галицької митрополії, іменували покійного польського короля Казимира III Великого «королем Ляхів і Малої Росії».

Протягом XV–XVI ст. назву Мала Русь використовували щодо давньоруських земель, приєднаних до Литви та Польщі. Втім, побутували й інші етнонімічні та хоронімічні означення, як-от: Червона Русь, Україна та ін., що відображало поліформізм тодішнього культурного простору. У першій половині XVII ст. назва Мала Русь використовувалася у зносинах київських митрополитів із Москвою для вирізнення Київської митрополії від Московського патріархату. Від середини XVII ст. ця назва вживалася в етнополітичному контексті стосовно Гетьманщини, а згодом – Наддніпрянщини для позначення державно-політичного статусу цих земель.

У російських законодавчих актах і розпорядженнях це означення з'явилося після Переяславського договору 1654 р. Титул «Малыя России» був доданий до царського титулу з елементом мовної новації: зі зміною «всея Руссии» – на «всея России». Ця метаморфоза була одним із основних чинників, які спричинилися до перетворення Малої Русі в Малоросію.

Після Андрусівського мирного договору 1667 р. і до поділів Польщі 1772, 1793 та 1795 рр. назва Малоросія застосовувалася здебільшого щодо Лівобережної України та Києва і невеликої території навколо нього. Зі створенням 1796 р. Малоросійської губернії вказана назва набула значного поширення, зокрема після її поділу 1802 р. на Полтавську та Чернігівську губернії вживалася стосовно окреслених адміністративно-територіальних одиниць.

Отже, наприкінці XVIII – початку XIX вв. назву Малоросія здебільшого вживали у трьох контекстах: а) у ретроспективному розумінні стосовно давньоруської території Середнього Подніпров'я, коли йшлося про Київщину,

Сіверщину, Переяславщину; б) як адміністративно-територіальну дефініцію відповідно до імперського поділу українських земель; в) як складову частину всеросійської чи загальноруської тріади – росіяни, малороси, білоруси.

Зрештою, з трансформацією Московської / Російської держави в імперію Романових назва Малоросія поступово продукує інші сенси, позаяк стає одним із складових елементів офіційної доктрини «трьох руських народностей».

З одного боку, це був спосіб привласнення української культурної й історичної спадщини, просторової делімітації українських земель як руських / російських на імперській ментальній мапі, врешті-решт уведення й закріплення цих уявлень у великодержавній традиції. Вислідом такого привласнення стало те, що російська великодержавна свідомість розглядала й маркувала Малоросію як «свою» неодмінну та «споконвічну» територію, а малоросів (українців) не сприймала як окрему національну спільноту.

З іншого боку, малоросійство було провідним, домінуючим напрямом російської акультурації, завдяки якій українська аристократія як малоросійське дворянство входила до станової ієрархії, імперських структур й адміністрації, себто в певному розумінні ставала частиною загальноросійської метрополії. Власне, у такий спосіб руйнувалася українська ідентичність, яку підміняли малоросійськими «гібридними» проєкціями.

Отже, процес конституювання малоросійської ідентичності був вислідом потужної і насильницької російської акультурації, спертої на систематичні суспільно-політичні обмеження, утиски, репресії, нав'язані моделі соціалізації на імперській службі, домінуючі ідеологічні тренди, політичні, культурні взірці, повсякденні алгоритми поведінки, кар'єрні стратегії й життєві сценарії, котрі руйнували / підміняли / маргіналізували українську ідентичність. З-поміж репресивних та обмежувальних заходів російського царату варто згадати низку показових і навіть символічних віх, як-от: примусове об'єднання греко-католиків із православною церквою 1839 р., Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський едикт 1876 р., урядове вето 1914 р. щодо святкування 100-літнього ювілею Т. Шевченка й чимало ін.

Водночас циркулювали й інші напрями акультурації та способи привласнення українського простору, передусім сумнозвісний імперський конструкт Новоросія. Наслідком тривалих і руйнівних асиміляційних процесів, цілеспрямованої і ґвалтовної акультурації стало формування комплексу меншовартості та провінційності серед українців у Російській імперії, який означується як зросійщення, русифікація, малоросійство.

У світлі сучасної російської рецепції Україна лише т. зв. «своя» територія – Малоросія і Новоросія, котрі Москві слід повернути до лона неоімперії. Невипадково в опусі президента В. Путіна «Об историческом единстве русских и украинцев», ймовірно, написаному його спічрайтерами та виданому 12 липня 2021 р., заперечується сама назва Україна як політонім й етнонім, яку кремлівський очільник хотів би замінити на Малоросію.

Навіть більше, в цьому тексті російського керманича українській нації протиставляється «малороссийская культурная идентичность», що формувалася в Російській імперії. Така позиція російського президента походить із архаїчного арсеналу поборників єдиного імперського духовного та культурного простору початку XX ст. Останні вважали, що постання політичного

й культурного українства руйнує цілісність російського історичного процесу, позаяк загрожує переформатуванню тодішнього великодержавного проєкту імперії Романових.

Отже, назва Малоросія репрезентує старий-новий ворожий імперський / неоімперський конструкт, зорієнтований на руйнацію України як держави та розчинення української ідентичності.

Сатирична ілюстрація щодо імперської ідеологеми та конструкта Малоросія. URL: https://localhistory.org.ua/media/images/mad1.max-1920x1080.jpg

Бібліографія

Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Україна. 1917. Кн. 1/2. С. 7–19.

Дорошенко Д. Що таке історія Східної Європи? (До питання про розмежування української і російської історії) // Український історик. 1982. № 1/2. С. 5–21; 1982/1983. № 3/4,1. С. 106–118; 1983. № 2/4. С. 113–131.

Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. 2001. № 5. С. 8–20.

Кравченко В. В. «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII – 20-х років XIX ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. Харків, 1995. Т. 5. С. 3–16.

Кравченко В. В. Україна, Імперія, Росія: вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ, 2011.

Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ, 2000.

Хвильовий М. Г. Україна чи Малоросія. Київ, 2012.

Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. Київ, 2009. Т. 1: Ідентичність. С. 57–95.

Олексій ЯСЬ

Як сприймали й оцінювали назву Новоросія українські історики та діячі?

1764 р. уважають сакральною датою «народження» Новоросії. Саме тому вона фігурує у російських енциклопедіях і словниках XIX ст. як висхідний / межовий відлік, із якого розпочинається представлення історії Новоросійського краю.

Офіційно «новоросійський» проєкт стартував 22 березня 1764 р. У цей день була заслухана й схвалена спільна доповідь «О именовании Новосербского селения Новороссийской Губернией; о поселении в оной полков, двух Гусарских и Пикинерного» відомих російських сановників братів Паніних: Микити – сенатора і дійсного таємного радника та Петра – сенатора та генерал-аншефа.

Зрештою, поява назви Новоросія як похідної від адміністративно-територіального означення Новоросійська губернія була доволі припадковою. Загалом вона віддзеркалювала черговий етап російської експансії у Причорномор'ї, котра супроводжувалася відповідними адміністративно-територіальними заходами, тобто освячувала імперську уніфікацію підкорених земель.

За іронічним висловом американського історика Чарльза Кінга, назва Новоросія відображала «прямодушний оптимізм» російських урядових кіл та їхніх загарбницьких устремлінь. Адже приєднання зруйнованої Січі до Новоросійської губернії прописувалося у маніфесті імператриці Катерини II «Об уничтожении Запорожской Сечи и о причислении оной к Новороссийской губернии» від 3 серпня 1775 р. як символічний акт: «Сочли Мы себя ныне обязанными пред Богом, пред Империей Нашей и пред самым вообще человечеством *разрушить Сечу Запорожскую и имя казаков от оной заимствованное*».

Власне, згаданий маніфест продукував і стверджував офіційний сенс самого означення «новоросійський» як нещодавно здобутої, завойованої й опанованої імперською зброєю землі. Відтак назва Новоросія однозначно продукувала смисли, пов'язані з відкритою та незаперечною імперською експансією на українських землях. Ба більше, очевидний сенс цього монаршого акту не обмежувався декларацією про матеріально-фізичну руйнацію Січі, позаяк продукував і духовно-культурну настанову – знищення самого «імені козаків», себто самої пам'яті про запорожців-січовиків.

Від середини XIX ст. минувшину Новоросії як південної окраїни імперії Романових вмонтовують до канви загальноросійської історії, насамперед репрезентують як неодмінну частину буття т. зв. Руського світу. У такий спосіб відбувається не лише виправдання імперської експансії та територіальних захоплень, а й привласнення культурно-історичної спадщини сусідніх народів, передусім українців. Отож Новоросія стала неодмінною складовою сумнозвісної імперської візії про т. зв. Руський світ, зокрема посіла місце одного з наріжних елементів, пов'язаних із конструюванням великоруської ідентичності другої половини XIX – початку XX ст.

У світлі української рецепції назва Новоросія та різноманітні похідні означення асоціювалися саме з імперською експансією Росії. Звісно, таке сприйняття вимальовувалося поступово, позаяк українські діячі та науковці працювали

в межах імперського культурного простору і хоч-не-хоч мусили зважати на обмежувальні цензурні приписи й настанови, а також долати власні упередження, стереотипи, уявлення.

Невипадково одним із перших українських інтелектуалів, який висловився про Новоросію, був політичний мислитель й історик Михайло Драгоманов. Він був одним із найвідоміших представників наддніпрянської політичної еміграції кінця XIX ст., а відтак міг посідати більш відверту позицію, аніж українські діячі на теренах Російської імперії. У вступній статті 1878 р. до женевського громадсько-політичного та науково-літературного збірника «Громада» М. Драгоманов обстоював думку, що Новоросія – це «колишні Вольності війська Запорозького, котрі начальство ділило на *губернії* (курсив М. Драгоманова. – *Авт.*), як знало само, прилучувало наші громади до чужих, населяло між нашими громадами чужих, зганяло наші і т. д.».

Молодий сходознавець і публіцист Агатангел Кримський, на той час відомий адепт М. Драгоманова, в рецензії 1896 р., видрукуваній у підцензурному журналі «Этнографическое обозрение», уживав двозначний підтекст, який формулював у такому вигляді: «т[ак] н[азываемый] Новороссийский край». Цей вислів, ужитий А. Кримським у відносно ліберальному, але все ж таки підцензурному московському журналі, промовисто ілюструє настрої й думки українських інтелектуалів останніх десятиліть XIX ст.

Однак перші реальні спроби демонтажу конструкта Новоросія й розриву з «новоросійським» дискурсом зробив М. Грушевський, який запропонував уживати в українському історієписанні назву Полуднева Україна, себто Південна Україна, замість вищезгаданого імперського означення. Недаремно назви Полуднева (Південна) та Східно-Полуднева (Східно-Південна) Україна циркулюють уже на сторінках монументальної й багатотомної «Історії України-Руси» М. Грушевського.

На початку 1920-х рр., окрім означення Полуднева Україна, ширяться й інші назви щодо південноукраїнських обширів – Степова, Чорноморська та Причорноморська Україна у працях Василя Біднова, Василя Дубровського, Агатангела Кримського, Івана Крип'якевича, Наталі Полонської-Василенко, Олександра Оглоблина, Степана Рудницького, Антона Синявського, Михайла Слабченка, Дмитра Яворницького та багатьох інших науковців, які поступово витісняють імперську назву Новоросія.

Та найбільшу роль у культурницьких й інтелектуальних змаганнях 1920-х рр. щодо витіснення / заміни новоросійського дискурсу південноукраїнським / полудневоукраїнським відіграв М. Грушевський. За його ініціативою у середині 1920-х рр. серед низки порайонних комісій зі студіювання районів / регіонів України при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) була створена Комісія історії Полудневої (Степової) України, а також підготовлено збірник наукових праць «Полуднева Україна».

У вступі до цього збірника М. Грушевський зазначав, що «незважаючи на те, що колонізаційна маса і Новоросії, і Криму, і Донецького басейну, і Кавказького побережжя при всіх змінах зовнішніх режимів і форм зіставалась переважно українською, все-таки штучно утворена заходами російського уряду культурна і національна мозаїка настільки затемнила сей основний колонізаційний і організований процес, що в уявленні всяких дальших і навіть близ-

Сатирична ілюстрація на тему створення Новоросії. URL: https://localhistory.org.ua/media/images/mal.max-1920x1080.jpg

ших обсерваторів "Новоросії", як я зауважив вище, стала якоюсь цілком відмінною і новою формацією, майже нічим не зв'язаною з українським історичним процесом і створеною виключно "мановением" російських самодержців та їх помічників. Міста сеї Новоросії – керівні позиції, до яких віками добивалась українська людність, діставали чужоплеменний склад і тим часом, як урядові заборони позбавляли українську людність можливостей розвивати свою національну культуру, організовувати школу, пресу, літературу, театр, мистецтво – вся ся новоросійська мозаїка покривалась однобарвною русифікацією».

Врешті, протягом 1920-х рр. формуються концептуальні віхи і термінологічні означення для концептуалізації та представлення історії України, котрі б мали однозначно витіснити імперський конструкт Новоросія. Проте розгром української науки, передусім ВУАН на початку 1930-х рр., знищення цілої низки українських інтелектуалів і громадсько-культурних діячів, становлення й утвердження радянського тоталітарного режиму не дозволили скріпитися українській традиції історієписання щодо репрезентації історії Південної / Полудневої / Степової / Чорноморської України. Зокрема, фактично підготовлений збірник «Полуднева Україна» був знищений під тиском радянської цензури 1931 р. чи 1932 р.

За радянської доби імперська назва Новоросія циркулювала поряд із означенням Південна Україна, хоч російські автори розглядали цей простір здебільшого у загальноросійських контекстах. Ба більше, склався своєрідний офіційний канон представляти південноукраїнські обшири у світлі російської історії. Отож у радянській історіографії Новоросія подавалася як «застаріла», але «дуже зручна збірна й офіційна назва Півдня» Російської імперії.

За висловом історикині Н. Полонської-Василенко, «штучна назва "Новоросія" поширилася на всю Південну Україну, і цю аберацію – ніби країна "Запорізьких Вольностей" є Росією, а не Україною – твердо засвоїли і сучасники, і нащадки, і адміністрація, і історики – до середини XX століття».

Утвердження назви Південна Україна остаточно відбулося в українській історіографії 1990–2000-х рр., коли були висунуті й обґрунтовані концептуальні пропозиції щодо складної чотиричленної регіональної структури історії Південної України як минувшини Запорожжя, Таврії, Приазов'я та Бессарабії.

Однак, попри суттєві трансформації термінології та діапазону концептуалізацій в академічній сфері, в культурному просторі Південної України до 2014 р. зберігалося вживання назви Новоросія. До цього спричинився руйнівний вплив російських мас-медійних потоків, які вільно циркулювали у довоєнній Україні та низка спеціалізованих культурних і медійних заходів, підтримуваних путінською Росією, як-от: популяризація т. зв. «видатних діячів Новоросії» М. Воронцова, Г. Потьомкіна та ін., створення відповідних «місць пам'яті», приміром пам'ятників князю Г. Потьомкіну, які були відновлені чи встановлені у Миколаєві, Херсоні, Одесі та Сімферополі протягом 2000-х рр. тощо. Вони синхронізувалися з потугами російських учених проурядової орієнтації утвердити та поширити новітні версії імперської історії Росії й актуалізувати / реконцептуалізувати конструкти т. зв. Руського світу й Новоросії як його складової частини.

Новий смисловий шар до старої імперської назви додав однойменний експансіоністський проєкт неоімперської Росії, приурочений до т. зв. «ювілею Новоросії» (150 років від «заснування краю»). Цей проєкт освятив криваві військові та політичні події на початку гібридної фази (2014–2015 рр.) російсько-української війни, котра 24 лютого 2022 р. перейшла у повномасштабну стадію.

З сучасної української перспективи назва Новоросія пов'язана не лише зі старим імперським сенсом, а й зі своєрідним неоімперським конструктом путінської Росії, котрий активно використовується як для знищення України як держави, так і руйнування, розчинення української ідентичності.

Бібліографія

Багалій Д. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки його культурного розвитку. Харків, 1920.

Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. Київ, 2000.

Василенкова-Полонська Н. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1927. Кн. 12. С. 165–203.

Драгоманов М. «Переднє слово» [до «Громади» 1878 р.] // Драгоманов М. П. Вибране / упоряд. Р. С. Міщук; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ, 1991. С. 276–326.

Кінг Ч. Історія Чорного моря / пер. з англ. М. Климчука; наук. ред. О. Галенко. Київ, 2011.

Полонська-Василенко Н. До історії першої Новоросійської губернії (1764–74) // Наукові записки Українського вільного університету. Мюнхен, 1956. Ч. 6. С. 198–218.

Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі // Наукові записки Українського вільного університету. Мюнхен, 1965. Ч. 7. С. 189–216.

Полонська-Василенко Н. Південна Україна р. 1787 (Зі студій з історії колонізації) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1929. Кн. 24. С. 303–366.

Схід і Південь України: час, простір, соціум / відп. ред. В. А. Смолій: У 2 т. Київ, 2014, 2016. Т. 1–2.

Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія». 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя, 2014.

Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія» і новітня Російсько-українська війна. Київ, 2015.

Олексій ЯСЬ

Якою була участь українців у російсько-японській війні 1904–1905 рр.?

На початок XX ст. загострилася міжнародна ситуація, назрівав новий геополітичний конфлікт. Російська імперія почала пильніше приглядатися до Далекого Сходу, обираючи його для власного подальшого розширення. Микола II почав формувати східну політику, яка призвела до російсько-японської війни. Ця війна була малозрозумілою і солдатам, і офіцерам, а почасти і генералітету, що відбилося на її наслідках. Враховуючи морський характер війни, серед інших заходів було надано сприяння будівництву військових суден у Миколаєві. Для забезпечення армії кулями до заводів з їх виготовлення було підвищено вимоги, зокрема Луганський продукував їх 31 тис. Виготовлення гармат, крім петербурзьких заводів, зосереджувалося на київському «Арсеналі», який належав до першої категорії заводів військового відомства.

Мобілізації в Київському та Одеському військових округах дали армії 265 тис. людей, що становило 21,3% загального її числа. У складі російської армії воювали бригади, полки і сотні, солдати яких були мобілізовані з українських губерній. Олексій Куропаткін, командуючий першою Маньчжурською армією, мусив визнати, що солдатам з «Полтавської губернії, котрі потрапили з її рівнин у гори Маньчжурії, було дуже важко дертися по сопках, бо через старший призовний вік вони були огрядними і неповороткими». 10-й армійський корпус Київського військового округу, відправлений на Далекий Схід навесні 1904 р., в основному складався з 9-ї (переважно полтавчани) й 31-ї (харківчани) піхотних дивізій. Навесні 1905 р. з Одеського військового округу на Далекий Схід було перекинуто 15-ту піхотну дивізію й 4-ту стрілецьку бригаду.

У російсько-японській війні взяло участь немало офіцерів українського походження. У боях було відзначено 25 осіб українців середнього і вищого командного складу. Очолював Маньчжурську армію чернігівський дворянин, генерал Микола Ліневич. Інженерами цієї ж армії командував генерал-майор Костянтин Величко, нащадок козацького літописця Самійла Величка. Героєм війни вважається генерал Роман Кондратенко, один із організаторів піврічної оборони Порт-Артура. Його гарнізон упродовж п'яти місяців відбив чотири загальні наступи японської армії. Під його керівництвом були розроблені та апробовані нові види озброєння – ручні гранати, міномети, протипіхотні міни та електризовані загородження. Він загинув у казематі форту, куди влучила японська бомба. Учасниками цієї війни були й молоді офіцери, які згодом стали військовою елітою, як-от Павло Скоропадський. З Миколаєва був і талановитий адмірал Степан Макаров, який і загинув на цій війні. Микола Самокиш, художник із Ніжина, за завданням популярного журналу «Нива» відправився 1904 р. на фронт і працював там художником, створивши шедевральні картини про жахи війни. До участі в цій війні долучалися й медики, зокрема харківські – В. І. Недригайлов, Г. Я. Остранин, В. В. Фавр, які у складі бактеріологічного загону працювали на театрі воєнних дій російсько-японської війни. Тут уперше завдяки їхнім зусиллям робилися спроби відвернення широкого поширення заразних хвороб в армії.

У бою під поселенням Удзягонза повністю загинула, прикриваючи відхід 24-го донського козачого полку, сотня ротмістра А. Василенка у складі 57 полтавчан, 11 киян та двох жителів донецької Юзівки. У боях особливо постраждала 9-та артилерійська бригада: японці вночі раптово напали на один з її дивізіонів і повністю вирізали особовий склад. Чисельні втрати поніс у війні й Подільський піхотний полк.

Ця війна за інтереси Російської імперії не мала жодного стосунку до української людності, яка змушена була брати у ній участь та вмирати від куль через некомпетентність офіцерів. Поразка в російсько-японській війні, отримана через професійну неумілість та нерозважливість військового командування та технічну відсталість, радикально оновила суспільство і стала вагомою причиною першої російської революції, події якої змусили верховну владу імперії змінити політичний устрій та вдатися до конституційних і соціальних реформ.

Бібліографія

Бескровный Л. Г. Армия и флот России в начале XX в.: Очерки военно-экономического потенциала. Москва: Наука, 1986.

Донченко С. Участь населення України в Російсько-японській війні 1904–1905 рр. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: «Історія». 2017. № 1 2017.

Дюпюи Э. Р., Дюпюи Т. Н. Всемирная история войн. Санкт-Петербург; Москва: Полигон, АСТ, 1998. Кн. 3: 1800 год – 1925 год.

Зайончковский П. А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий. Москва: Мысль, 1973.

Записки генерала Куропаткина о русско-японской войне: Итоги войны. Berlin: J. Ladyschnikow, 1909.

Історія українського війська. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016.

Меннинг Брюс У. Пуля и штык. Армия Российской империи, 1861–1914 / пер. с анг. Николая Эдельмана. Москва: Модест Колеров, 2015.

Робак І. Ю., Ільїн В. Г. Харківські науковці-медики на театрі воєнних дій у Маньчжурії в 1904–1905 рр. // Дослідження з історії і філософії науки і техніки. 2018. Вип. 26–27.

Валентина ШАНДРА

Як відтворено національну ідентичність українців у «забутій» драматичній поемі Лесі Українки «Бояриня»?

Писати українською те, що думаєш, – це вже форма протесту, несприйнятна для Росії на всіх етапах її існування. Десятки заборон публікуватися, писати, ставити на сцені, перекладати, навчати українською – це важливий контекст історії української літератури, як, до того ж, і історії її творця – народу. До прикладу, назвемо десять авторів-модерністів, чиї імена, як і тексти самих творів, були разюче спотворені або й заборонені Росією. А це блискучі твори різних жанрів, періодів, тем. І об'єднує їх насамперед те, що їхні автори так чи інакше були репресовані Росією: цензуровані, заборонені й вилучені з дискурсу, іноді навіть фізично знищені. Це: Людмила Старицька-Черняхівська «Мрія» (1887), Володимир Винниченко «Записки кирпатого Мефістофеля» (1917), Микола Зеров «Камена» (1924), Микола Хвильовий «Повість про санаторійну зону» (1924), Валер'ян Підмогильний «Місто» (1928), Віктор Домонтович «Дівчинка з ведмедиком» (1928), Іван Багряний «Тигролови» (1944), Ігор Калинець «Відчинення вертепу» (1967), Грицько Чубай «П'ятикнижжя» (2013) і, звісно ж, безсмертна «Бояриня» Лесі Українки (1910).

Так, сьогодні ми можемо відверто заявити, що Росія завжди намагалася скасувати найцікавіші українські голоси. Проте їй це ніколи не вдавалося (і не вдасться!), адже ми гуляємо Києвом з роману В. Підмогильного «Місто», сміємося з витребеньок «Кирпатого Мефістофеля» й цитуємо нашу ж «Бояриню». «Та й осоружна ж ся мені Москва!» – вигукує головна героїня твору Оксана. За ці слова текст не потрапляє до академічного зібрання творів авторки 1970-х років. Леся Українка по праву належить до великої тріади українських класиків, яких радянська влада просто не могла викреслити з національного канону. Тому поетесу – її образ та корпус її текстів – використали в ідеологічній боротьбі. Так вона несподівано стала марксисткою й перекладачкою «Капіталу», а її «незручні» твори й фрагменти листів просто-напросто вилучила цензура. До них належить і згадувана драматична поема «Бояриня», яка розповідає історію української дівчини Оксани, що одружилась із боярином, котрий служить у московського царя. Відомий факт, що настроям українського поета і вченого, автора вступної статті до поеми «Бояриня» Михайлові Драй-Хмарі, зокрема, імпонувало ставлення поетеси до тієї частини «продажної української інтелігенції, яка заради панства великого, лакомства нещасного зрадила українські традиції і, помосковщившись, добровільно впряглася в московське ярмо».

Драматична поема «Бояриня» належить до маловідомих, радше замовчуваних, а за радянської влади тривалий час заборонених тем через своє антимосковське спрямування творів Лесі Українки. Твір складний, філософський і по-особливому актуальний сьогодні. З усього комплексу національних проблем Леся Українка обрала добу Руїни – періоду історії України з 1658 р. і до середини 80-х років XVII ст. Доба Руїни, про яку досить часто чує український читач сьогодні, характеризується як втрата нашим народом духовності, наці-

онального буття, самостійності. Чому ж саме цей період? За свідченням дослідників-лесезнавців, поетеса завжди брала для своїх художніх полотен не епохи розквіту й слави, а епохи революцій, переворотів, її хвилювала психологія людей, що жили «на руїнах», бентежили їх трагічні долі, що й знаходило свій вияв у відважній сповіді її душі. Чи повним є відтворення в поемі складної сторінки національної історії? З епістолярної спадщини відомо, що в Лесі Українки після зауваг Агатангела Кримського з'явилися сумніви щодо того, чи спромоглася вона передати стиль, «пахощі» зображуваної епохи. «Їй видавалося, – як зауважує М. Г. Жулинський, – що вона могла б сказати оригінальне поетичне слово про цей період історії тільки тоді, коли занурилася б у першоджерела». Але поетеса не ставила під сумнів рівень художнього осмислення закладеної в поему ідеї, заявляючи: «О воля! Найясніша ти в темниці!». І, мабуть, їй вдалося, адже, за словами дослідників творчості, «Леся Українка розмовляла своїм словом. І не так важливо: чи воно в поезії, чи то в драмі, чи в листі – воно живе». Чи може сучасний читач, дослідник за художнім текстом «Боярині» відтворити певну історичну добу, а саме добу Руїни, відчути Україну?

Нелегкий період історії України з другої половини XVII ст. маркований за допомогою таких мовно-психологічних знаків як назви чинів і посад, станів, угруповань. Одні з них актуалізують у пам'яті читачів події, що відбувалися в Україні, як-от: *підкоморій, козак, старшина, джура, лицар, лицарство, гетьманівна, братчики, братчиця*: «Та отоді ж, як ти на Трійщю в процесії між *братчицями* йшла». Інші ж – вживаються на означення московських реалій: *боярин, старі бояри, бояришні, бояриня, дяк, думний дяк, воєвода, стольник, царські стрільці, цар, купець*: «За зневагу *старий боярин* візьме, як не вийдеш, а він же *думний дяк*, він має силу – он син його ще молодий, – вже *стольник*; він оклепає нас перед *царем*, а там уже й готово "слово й діло". Усвідомлення особи як чужинця супроводжується насамперед негативною самооцінкою: «Степан: "Хто я для тебе? *Зайда, заволока*... Адже мене усюди так зовуть"». Або ж мати: «Адже ми тут *зайди*, – з вовками жий, по-вовчи й вий»; «Степан: *Приблудами* там оббивати... все одно, що й тут».

Прикметно, що назви спорідненості та свояцтва, наведені в поемі, не зазнали змін і в сучасній українській мові. Для прикладу: *рід, родина, батько-мати, старші, батько, батенько, татко, небіжчик твій, панотченько; мати, матір, матуся, матінка, мама, мамка, паніматка; мала дитина, чужа дитина, дитинка, дітки; сестра, сестричка, сестриченька, брат, пригноблені брати; дочка, доня, донечка; син, синаш, синок; жінка, моя стара, жіноцтво, дружина твоя, старенький мій, чоловік, молодик, молодичка, заручений, подружжя; невістка, свекруха, тесть, сваха, небога, шурин, свояк*: «*Родина* в нас мала: *сестра* й *матуся*, та *брат* маленький»; «*Свояк*, Чорненко, знаєш?».

Україна в драматичній поемі «Бояриня» представлена і такими мовно-предметними знаками національної культури, побуту, історії як-от: назви одягу та головних уборів: *лі́тник, парче́ва ки́чка, шнурі́вка, кунту́ш, жупа́н, намі́тка, кора́блик* (старовинний жіночий головний убір), чому протиставлено: *боя́рське фра́нтя, шарахва́ни*. Назви за родом занять: *коровайниця, бурса́к* (вихованець бурси), *оборо́нниця, служе́бка*; назви танців і пісень: *тропа́к, санжарі́вка, весня́нки, весі́льна*; весільна лексика: *придани́* (весільні гості), *старости́, варену́ха* (горілка), *че́лядь* (*заст*., *діал*. молодь). А ще: *дзи́глик* (*розм*. стільчик),

рундýк (ганок), *веретéнце* (ручне знаряддя для ручного прядіння у вигляді тонкої палички), *крóсна* (ручний ткацький верстат), *лúштва* (вишивка), *церегелі* (щось міняти), *гостúна, сходини* (*діал*. зустріч, побачення), *сýпліка* (*заст*. прохання, скарга), *кормúга* (насильницьке панування, неволя, ярмо), *тéрем* (у Росії високий боярський будинок), *барвíнок, мушкéт, шаблюка, корогва́* (прапор)!

Привертає увагу читача розмова боярина Степана з гостем-козаком у дальній кімнатці в горішньому поверсі в Степановім домі: «Гість: То-то й ба! А хтось там наклепав при воєводі, що ніби він (Чорненко) послав у Чигирин листа якогось. От було біди! Що жінка плакала, в ногах валялась у воєводи... Степан: Є прислів'я, брате: "Москва сльозам не вірить". Гість: Щира правда! Проте знайшлись такі, що помогли... Степан: Се хто ж? Гість: *Побрязкачі*».

Саме лексема *побрязкачí*, засвідчена в окремих лексикографічних джерелах української мови з семантикою 'брязкуча прикраса', 'металеві гроші', входить як назва в асоціативно-образний ряд номінацій на позначення негативних соціальних явищ: хабарництва, підкупу, корупції. (Див. П. Білецький-Носенко. Словник української мови: побрязкачі – 'гроші').

До того ж, характерною ознакою, маркером ідіостилю поетеси є також фраземне багатство її художньої мови, що як одне з найбільш переконливих джерел пізнання народної психології та моралі репрезентує в художньому тексті твору картину світу українців, маніфестує дух і неповторність ментальності нації. Надаючи художній мові виразності й емоційності, фраземіка акумулює народну мудрість, тому «Бояриня» багата на вислови, що формулюють певну життєву закономірність, є широкими узагальненнями багатовікових спостережень народу, зокрема його суспільного досвіду. Домінантою фраземіки є народні прислів'я та приказки – своєрідна окраса драматичної поеми, за допомогою яких Леся Українка змогла відтворити життєвий досвід українців, надати мові твору національного колориту та емоційної наснаги: *зажити з нами хліба-солі, спасибі за хліб-сіль; замилити очі, очі мулити собою; на диби ставати, гарбуза покотили; скачи, враже, як пан накаже; що сторона – то звичай, а що город – то й норов – кажуть люди; слатися під ноги; лизати п'яти, чи лядські, чи московські; гнути спину; зігнути у три погибелі родину; а так вже чисто: ні собі, ні людям* та ін.

У творі особливо закцентовано увагу на релігійному та мовному питанні, на сприйманні чужої мови й іншомовному середовищі, де незабаром мають опинитися головні герої: «Оксана: Але й так, хіба ж то вже така чужа країна? Таж віра там однакова, і мову я наче трохи тямлю, як говорять. Степан: Та мови вже ж навчитися недовго... ну, ніби трохи тверда... Та дарма!».

Протистояння двох світів поглиблюється і зображенням окремих сторін побутового обряду України та Росії. Оксана, з її звичкою до пошанування жінки, дружини, їх честі й гідності, не може звикнути до того, що в Москві дружину мають за «холопку з вотчини» її чоловіка, що «нема тут звичаю з чоловіками пробувати при бесіді», що етикет пригощання гостя зводиться до мовчазного й фамільярного «поцелуйного обряда», а в рідній стороні в таких випадках звучало: «Дай Боже, панночко, тобі щасливу й красну долю!», «Будь здоровий, пивши!, де від свого коханого вона чула звертання на зразок: «зоре, «моя доле», «голубонько», «моя єдина», «сонечко» та ін. Текст зазвичай демонструє культурну вищість України й описує різницю між життям українських

і російських жінок, віддаючи перевагу першому як значно вільнішому й модернішому.

Драматична поема «Бояриня» побудована на опозиції, яка, вочевидь, пронизує усю художню структуру твору. Звернімо увагу і на ономастичний обшир, який бере активну участь у її творенні. Це антропоніми: Олекса Перебійний, Перебійниха, Оксана, Степан, Іван, старий Богдан, Дорошенко, Яхненко, Чорненко; хороніми: Україна, Польща, Волощина (князівство на північ від Дунаю і на південь від Карпат); ойконіми: Москва, Київ, Чигирин; хрононім: Виговщина. Стрижневі топоніми *Україна* вжито в тексті 26 разів, *Москва* вжито 18 разів, знаменуючи тим самим колоритну систему онімів, що належать до них і поглиблюють їхню гру, стають певним «айсбергом», утворюючи онімний сплеск контрасту. Або ж, зіставляючи два народи в суспільно-політичному житті України XVII ст., поетеса наводить онімні назви, якими їх представники охрещують один одного: *москалі*, *московка*, *холоп* Стьопка, *черкашенка*: «Оксана: А гостійки поза плечима судять: "*Черкашенка*, *чужачка*..."». Цікавим видається й діалог між сестрою Ганною та дружиною Оксаною боярина Степана:

«Ганна: Я мало що Вкраїну пам'ятаю, а Ванька тут уже й вродився.

Оксана: Ванька? Чому ж би не Івась?

Ганна: Так тут зовуть, та й ми вже звикли. Він і сам так звик. Мене ж матуся тільки та Степан зовуть іще Ганнусею.

Оксана: А як же ти тут звешся?

Ганна: Аннушка.

Оксана: Чи ба! (немов ухваляючи) "Ганнушка".

Ганна (поправляючи): Ні-бо, "Аннушка", Оксано.

Оксана: Не вимовлю. Проте ж воно нічого і по-московському, хто добре вміє. А як по-їхньому Оксана буде?

Ганна: Аксинья чи Аксюша.

Оксана: Щось негарно. Оксана мовби краще. Ти, Ганнусю, мене таки *Оксаною* зови».

Зміст назви художнього твору здебільшого розкривається після прочитання. Традиційно зі словом «бояриня» пов'язується образ величної, розкішної панни. Та замість неї в однойменній поемі бачимо безправну жінку, її душу з'їдає туга за втраченою волею, за рідним краєм. З уст самої Оксани чується з гіркою іронією: «Бояриня! Отака з мене бо-я-ри-ня!».

Отже, Леся Українка, художньо осмислюючи філософію волі, душі, духу, які зумовлюють філософію боротьби, приходить до думки, що український народ несе ярмо неволі самохіть, бо змирився зі званням «раба». Своїм твором поетеса доводить, що приниження будь-якої нації веде до знищеня її духовності, менталітету його народу. Геніальність, мудрість Лесі Українки в тому, що вона це зрозуміла на початку XX ст. Монолог-сповідь Степана підкреслює трагізм своєї долі і долі народу: «Нас доля так уже скарала тяжко, що, певне, й Бог простить усі гріхи».

Досліджуючи мову драматичної поеми Лесі Українки «Бояриня», маємо відчитувати ту мовно-оцінну парадигму, утворену навколо ядерних понять «Україна» і «Росія», яка є виявом мовно-національної свідомості, свідченням філософського осмислення конкретного часового періоду в історії України, а саме доби Руїни. Вона є правдивим відображенням тогочасної соціально-

політичної ситуації, відповідає психологічним настроям українського суспільства впродовж майже чотирьох століть, відтворює національну ідентичність українців. І знову й знову вчуваємо невмирущі Лесині слова: «Як научить байдужих відчувати, як розбудити розум, що заснув?».

Бібліографія

Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 1966. С. 285.

Жулинський Микола. Українська література: творці і твори: учням, абітурієнтам, студентам, учителям / Микола Жулинський. Київ: Либідь, 2011. С. 237.

Українка Леся. Бояриня: Драм. поема; Лісова пісня: Драма-феєрія в 3-х діях. Київ: Укр. письменник, 2000. 176 с.

Ніна ЯЦЕНКО

Як розвивалися події революції 1905–1907 рр. на теренах українських земель?

Першою загальнонародною демократичною революцією в Україні, котру традиційно називають першою російською революцією, вважають революцію 1905–1907 рр., адже найбільш активними її учасниками на території українських земель стали проросійськи налаштовані політичні сили. Політичними факторами масових революційних виступів стали: архаїчність державного управління у формі самодержавства; недоліки державної «бюрократичної машини»; поглиблення «кризи еліт»; відсутність політичних свобод для підданих імперії. Важливим зовнішньополітичним чинником стала поразка імперії Романових у російсько-японській війні 1904–1905 рр. Економічними чинниками революції були: наявність залишків кріпосництва на селі; необхідність зміни форм селянського землекористування; економічна криза 1900–1903 рр. та ін. Причинами соціально-психологічного характеру стали: посилення протистояння між працею і капіталом; селянськими товарними і технологічно застарілими поміщицькими господарствами; протиріччя між центром та окраїнами, державним централізмом і місцевим патріотизмом; зростання національної самосвідомості окраїн та національних рухів, революційний романтизм, психологічне піднесення.

Революція 1905–1907 рр. в Україні мала низку окремих революційних течій:

1) найбільш активною частиною революційного процесу було робітництво. Очікування робітників були пов'язані з економічними вимогами, а також з усвідомленням необхідності впровадження політичних свобод;

2) рушійною силою революції стало селянство, котре прагнуло завершення аграрної революції. Рух селян був досить незалежним, оскільки його учасники керувалися власними інтересами, використовували свої засоби боротьби;

3) складовою революції залишався ліберально-опозиційний рух. Прагнення його учасників були втілені в програми та парламентську діяльність російських ліберальних партій, які відстоювали ідеологію та інтереси підприємців і дворянства, котре стало на шлях вдосконалення своїх господарств шляхом збільшення їх товаризації;

4) значну частину опозиції становили національні рухи на теренах українських земель. Соціально-політичні прагнення їх представників (українців, поляків євреїв та ін.) орієнтувалися на набуття автономії, розвиток національних культур, громадських установ;

5) помітним потоком виступив консервативно-монархічний табір, який уособлював контрреволюцію. Його учасники («Союз русского народа» та «чорносотенний рух») прагнули зберегти самодержавство, архаїчну станову структуру, всевладдя бюрократії;

6) самостійною силою виступили представники соціал-демократичного руху: Партії соціалістів-революціонерів (есерів), Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків та меншовиків), Польської соціал-демократичної партії, єврейської партії Бунд, Революційної української партії,

котра з кінця 1905 р. перейменувала себе на Українську соціал-демократичну робітничу партію, Української народної партії, «Української соціал-демократичної спілки», котра належала до меншовицької фракції РСДРП.

У своєму розвиткові революція 1905–1907 рр. в Україні пройшла кілька етапів, кожний з яких мав свої характерні особливості.

Перший етап – піднесення (січень–жовтень 1905 р.). Початок революції поклали події в Санкт-Петербурзі 9 січня 1905 р. – «Кривава неділя». Багатотисячна мирна демонстрація робітників, яку очолював православний священник Г. Гапон, була розстріляна перед царським палацом.

Ці події спричинили хвилю страйків по всій країні. Згодом російський імператор Микола II публічно проголосив намір піклуватися про «робочий люд», пообіцяв пом'якшити цензурні правила, розширити права земського і міського самоврядування, розробити проєкт скликання народних представників для законодавчих пропозицій, а наприкінці січня – на початку лютого 1905 р. утворив комісію «для невідкладного з'ясування причин невдоволення робітників».

Під впливом цих подій застрайкували робітники Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси. Протягом січня – березня 1905 р. в губерніях Східної України страйкувало майже 170 тис. осіб. У багатьох місцях підприємці та царські власті змушені були піти на поступки: поліпшити умови праці, збільшити заробітну плату, скоротити робочий день тощо.

Масові селянські заворушення в Україні розпочалися навесні 1905 р. у вигляді порубок лісів, займання й обробки поміщицьких земель, вимог зниження орендної плати, недозволеного випасу худоби; захоплення збіжжя, реманенту та провіанту в поміщиків та цукрозаводчиків. Влітку селянські виступи досягли свого апогею. У цей час виникла і перша суспільно-політична організація селян – Всеросійська селянська спілка. У серпні селянські виступи послабилися, а у вересні 1905 р. розпочався спад.

Незадоволення виявляла інтелігенція. Духовенство вимагало відновлення виборного патріарха замість церковного синоду. Активною силою в революції виступило студентство, адже повернення університетам права внутрішньої автономії перетворило їх на центри опозиції і справжні "острови" свободи слова. Не залишилися осторонь військові, з'їзд козацьких офіцерів звернувся до царя із проханням надати конституцію.

Навесні 1905 р. відбулося повстання на Чорноморському флоті на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський» під керівництвом матросів українського походження Г. Вакуленчука та П. Матюшенка. Після поразки виступу 11 листопада вибухнуло Севастопольське повстання, в якому взяли участь матроси флотської дивізії, частина солдатів 49-го Брестського піхотного полку та робітники адміралтейства. Згодом його підтримали матроси крейсера «Очаків» та панцерника «Святий Пантелеймон» (був. «Потьомкін»). Очолив повстання капітан 2 рангу П. П. Шмідт, під командуванням якого опинилося 12 бойових кораблів, екіпажі яких налічували понад 2200 матросів, а загальна чисельність повсталих досягла 6 тис. учасників.

Проте нерішучі дії повсталих призвели до їх ізоляції від інших сил флоту. Для придушення повстання влада підтягнула до Севастополя значну кількість вірних уряду військ і залучили значну силу кріпосної артилерії Севастополя

Картина Войцеха Коссака «Кривава неділя»

Жупел революції. Малюнок
Б. Кустодієва

Панцерник «Князь Потьомкін-Таврійський»

Радянський плакат, присвячений революції 1905 р.

та 22 військових кораблі, котрі відкрили вогонь з броненосців та берегових батарей по повсталих. Незважаючи на активний спротив бій закінчився поразкою бунтівних кораблів та взяттям штурмом казарм флотської дивізії. Полонених повсталих було засуджено до страт, безстрокової каторги, каторжних робіт, відправлення до виправних арештантських відділень та дисциплінарних батальйонів тощо.

Загалом революція на першому етапі мала такі риси: зростання масової боротьби; посилення її політичного характеру; політизація народних мас; активізація процесу самоорганізації суспільства; поширення заворушень серед селян та в армії; переплетення робітничого, селянського та національно-визвольних рухів.

Другий етап – кульмінація (жовтень – грудень 1905 р.) – характеризувався зростанням виступів повсталих. Значного розмаху набув страйковий рух, який нараховував до 120 тис. робітників. Під впливом революційних подій 17 жовтня 1905 р. цар підписав Маніфест, що започатковував основи парламентаризму – свободу слова, зібрань, організацій; дума з дорадчого органу перетворювалася на законодавчий. Проголошувалася амністія всім політичним в'язням.

Як результат почали виникати перші в Росії політичні партії ліберальної орієнтації – конституційні демократи (кадети) та октябристи. Після завершення загальнонаціонального страйку урядово-монархічні сили перейшли в наступ. Виник чорносотенний рух, який об'єднав дрібних торговців, нижчі поліцейські чини, прикажчиків, службовців, збіднілих панків, монархічно налаштованих селян. Чорносотенці розпочали наступ на революцію організацією єврейських погромів і переслідуванням активних учасників подій на місцях – політичних активістів, радикальної інтелігенції.

Робітники почали створювати для захисту від «чорної сотні» озброєні дружини. Маніфест 17 жовтня 1905 р. не зачіпав аграрного питання. 3 листопада 1905 р. було відмінено викупні платежі 1861 р. і розширено повноваження Селянського поземельного банку щодо продажу селянам землі. Із жовтня 1905 р. розпочався новий спалах селянської війни. Масовими стали напади на маєтки та їх підпали.

У містах збройним виступам робітників передував жовтневий всеросійський політичний страйк 1905 р. У великих промислових центрах – Санкт-Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Катеринославі та ін. почалися арешти керівників робітничих організацій. У відповідь на посилення реакції у грудні повстали робітники Москви, почалося Харківське збройне повстання, спалахнуло найбільше в Україні Горлівське збройне повстання, розгорілося збройне повстання в Олександрівську (нині м. Запоріжжя) та ін. Повсталі робітники створювали свої органи політичного управління. Так, на ст. Люботин (нині на території Харківської області) Миколаївської залізниці було утворено Люботинську республіку.

Горлівське повстання було одним із найбільших виступів робітників. 22 грудня у Горлівці почався страйк, а наступного дня він охопив увесь Горлівський промисловий район. Через кілька днів в Авдіївці та Ясинуватій відбулися перші збройні сутички робітничих дружин із військами. 29 грудня поліція, загін піхоти й драгунів розстріляли делегацію робітників, що вела переговори з дирекцією Горлівського машинобудівного заводу. Багато робітників було

Картина І. Рєпіна. Маніфестація 17 жовтня 1905 р.

Чорносотенці, анархісти і російський імператор Микола ІІ. 1905 р. Художник невідомий

вбито й поранено. На заклик Горлівського бойового страйкового комітету до міста прибуло понад 4 тис. озброєних дружинників із міст Єнакієве, Харцизьк, Ясинувата, Авдіївка, Дебальцеве та ін. 30 грудня вони почали наступ на військові казарми і після двогодинного бою примусили урядові війська відступити в степ. Отримавши підкріплення, після 4-годинного бою війська розгромили повсталих. Збройні виступи робітників України були жорстоко придушені царськими військами, багато учасників засуджено до страти та каторжних робіт у Сибіру.

Свідченням активної масової самоорганізації суспільства стало утворення профспілок. Першою виникла профспілка працівників Південно-Західної залізниці. У ході революції осередками професійного руху стали Миколаїв, Одеса, Київ, Катеринослав, Харків та ін. міста. Наприкінці 1905 р. в Україні існувало майже 80 професійних об'єднань.

На 2-му етапі революційна боротьба мала такі риси: коротка стабілізація та певне розмежування політичних сил після публікації царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р.; діалог і легальна взаємодія між опозицією та владними структурами; активне формування багатопартійної системи; посилення пропаганди й агітації крайньо-лівих партій – більшовиків та есерів; організація лівими силами хвилі збройних повстань у грудні 1905 р.

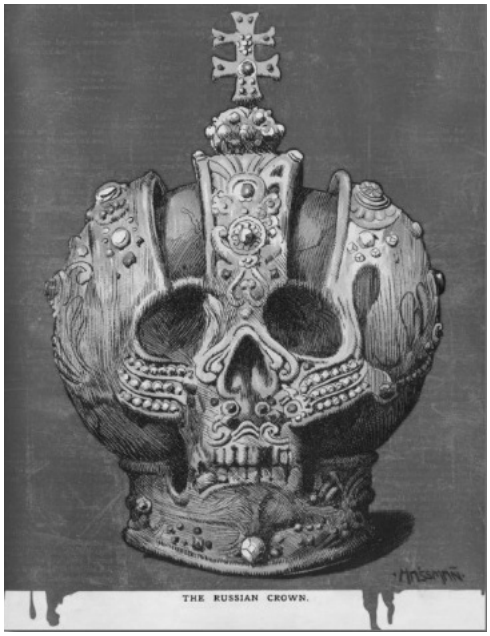

Листівка 1905 р.

«Микола Кривавий молиться про послання йому нових рекрутів, адже він завжди так добре поводився зі своїми підданими». Німецька карикатура 1914 р.

Третій етап – спад (січень 1906 – червень 1907 рр.) – характеризувався зростанням конфронтації частини адміністративної еліти та державної машини, поступовим згортанням революційної боротьби і збільшенням репресій. Завдяки прийняттю 15 грудня 1905 р. закону про вибори до Державної думи Російської імперії було закладено підвалини системи парламентаризму. 27 квітня 1906 р. розпочала роботу 1-ша Державна дума, котра була досить опозиційною. Основним питанням у Думі було аграрне, навколо нього велася жорстока боротьба. Конфронтація між Думою та урядом призвела до її розпуску царем. Були призначені нові вибори, прем'єр-міністром став П. Столипін, який контролював також міністерство внутрішніх справ. Запущений ним репресивний механізм спрямовувався проти свободи слова, на заборону профспілок та арешт активістів. Робітників-страйкарів звільняли та включали до «чорних списків» (ті, хто до них потрапляв, не могли знайти роботу). Радикальним реакційним заходом влади стало введення військово-польових судів, якими було заслухано 1100 справ, з яких 950 із вироком смертної кари, 85 – заслання, каторжні роботи в Сибіру.

Урядовий терор провокував терористичні дії революційного табору. Жертвою есерів-терористів став і сам П. Столипін та його родина. У лютому 1907 р. розпочала роботу 2-га Державна дума, яка була більш революційною, ніж попередня, що призвело до її розпуску 3 червня 1907 р. Почалася нова хвиля репресій, деякі радикальні депутати були заарештовані, соціал-демократична фракція засуджена до заслання в Сибір. Розпуск 2-ї Думи і проголошення нового виборчого закону, за яким 51% місць у Думі відводився дворянам-землевласникам, перебували у протиріччі з Основним законом. 1 листопада 1907 р. відкрилася 3-тя Державна дума. Соціальний склад депутатів суттєво відрізнявся від Думи 1-го та 2-го скликань, що давало підстави вважати її «чорносотенно-

кадетською». Головною постаттю революції в цей період був П. Столипін, який виступав рушієм та ідеологом реформ.

Останній етап революції характеризувався: посиленням репресій; помітним зменшенням масштабів та інтенсивності робітничих страйків і селянських виступів; переходом більшості політичних партій у підпілля; поширенням серед революціонерів терористичних форм боротьби; спробами опозиції продовжити антиімперську боротьбу парламентськими методами у стінах Державної думи; переходом реакції в наступ.

Революція 1905–1907 рр. не вирішила всіх проблем України, але відкрила українцям, хоч і на короткий проміжок часу, шлях до політичної та національно-культурної єдності, покращила соціально-економічний стан її населення. Натомість ж революція продемонструвала відсутність будь яких традицій парламентаризму та політичної культури в Російській імперії. Небажання самодержавства та консервативної частини еліти йти на поступки та радикалізація настроїв широких верств населення призвели до подальших революційних потрясінь, Першої світової та громадянської воєн, і, врешті-решт, до встановлення диктатури більшовиків.

Бібліографія

Белоцкая О. А. Советская историография декабрьского вооруженного восстания 1905 г. в Украине. Київ, 1987.

Бойко О. Д. Історія України: посібник. Київ, 2002.

Лось Ф. Є. Революція 1905–1907 рр. на Україні. Київ, 1955.

Максимов А. Революционная борьба пролетариата Донбасса в 1905 году. Харьков, 1954.

Молчанов В. Б. Революція 1905–1907 в Україні // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9: Прил–С. 944 с.

Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ, 2003.

Сарбей В. Г. Національне відродження України: Україна крізь віки. Т. 9. Київ, 1999.

Володимир МОЛЧАНОВ

Яке значення мала Перша світова війна для української людності?

Перша світова війна стала найбільшим військовим зіткненням за всю історію людства. У ній взяло участь 38 держав, було мобілізовано близько 70 млн осіб, втрати становили 10 млн осіб.

З початком війни українці опинилися по різних її боках. До австро-угорської армії було мобілізовано близько 300 тис. українців, а до російської – близько 4 млн. З перших днів війни західноукраїнські землі стали ареною активних бойових дій, а підросійська Україна – постачальницею солдат для армії. Тут зосереджувалися війська Київського та Одеського округів, з яких було створено Південно-Західний фронт, завданням якого було приєднати Галичину і Буковину і відсунути російський кордон до карпатських перевалів. Російська окупація Галичини й Буковини тривала з вересня-жовтня 1914 до червня 1915 р. та увійшла в історію як один із знакових періодів у російсько-українських відносинах, котрі демонстрували всьому світові справжні цілі й наміри російської політики щодо України.

Управління цією територією здійснювало створене за наказом Верховного головнокомандувача 29 серпня 1914 р. тимчасове військове генерал-губернаторство, поділене на Львівську, Тернопільську та Чернівецьку губернії, яке очолив Георгій Бобринський. Чимало колишніх австрійських чиновників виїхали перед наступом російської армії, багатьом місцевим кадрам росіяни не довіряли, тож нова влада відразу зіткнулася з кадровим голодом. Основна маса чиновників була відряджена з Київської, Волинської та Подільської губерній, а їх робота викликала серйозні застереження. З російською адміністрацією активно співпрацювали галицькі москвофіли, насамперед угруповання Володимира Дудикевича. Саме вони підказували росіянам, куди спрямовувати вістря репресивних антиукраїнських акцій. Налагодили співпрацю з російською адміністрацією й польські політики ендецького кола. У складному становищі опинились євреї, які ставали жертвами погромів з боку російських солдат і були обмежені в громадянських правах з боку офіційної влади.

Зміст російської політики на окупованих землях зводився до щоденного доведення тези про те, що підавстрійська Русь увійшла до складу Російської імперії назавжди. Розглядався навіть план перенесення статусу столичного міста зі Львова, де руське населення було в меншості, до Галича, що мало підкреслити давньоруську історичну традицію. Основним засобом інтеграції стала російська мова. Такі заходи передбачали русифікацію освіти, запровадження в школи курсів російської літератури, історії та географії. Передбачалося, що «штучні успіхи української мови та фонетики мають впасти», польські ж і німецькі школи було визнано ворожими щодо Росії. В підсумку у вересні 1914 р. навчальні заклади всіх рівнів були зачинені, а відновлення їх роботи поставлено в залежність від «благонадійності» вчителів та володіння ними російською мовою. Були відкриті тимчасові курси для вивчення російської мови, а навесні 1915 р. розроблено проєкт масштабної освітньої реформи, який реалізувати російська адміністрація вже не встигла.

Сильних репресій зазнала Греко-католицька церква. Митрополит Андрей Шептицький був заарештований і вивезений у Росію, де його утримували в монастирях аж до початку революції 1917 року. Близько 370 священників зазнали переслідувань, деяких з них було страчено. Акцію «Навернення уніатів на православ'я» очолив архієпископ Волинський і Житомирський Євлогій (Василій Георгієвський), який управляв Холмською і Люблінською єпархіями Російської православної церкви. Оскільки питання віротерпимості та примусової зміни конфесії набувало міжнародного звучання, між військовою, цивільною й духовною владою Російської імперії постійно велася свого роду гра, яка створювала видимість добровільного переходу греко-католицьких громад на православ'я. Одним із її елементів був арешт греко-католицьких священників, що давало змогу розглядати їхні парафії покинутими. Під наглядом військово-цивільної адміністрації в селах проводили голосування за заміну конфесії. Особливо активно конверсії на православ'я відбувалися на лінії австрійсько-російського державного кордону.

На підвладну генерал-губернаторству територію було поширено цензурні правила, які діяли в Російській імперії. Видання літератури українською мовою, як і продаж того, що вийшло у світ не в Російській імперії, заборонено. Знищенню підлягала й україномовна кореспонденція, яку переглядала військова цензура. Відбувалися арешти й масові депортації української інтелігенції вглиб Росії. Відступаючи в червні 1915 р., росіяни взяли в заручники близько 700 українських, польських та єврейських діячів.

Зазнаючи з перших днів війни дошкульних поразок, Австро-Угорщина намагалася знайти або ж призначити співвинуватців. За вказівку жандармам на російського патріота було встановлено грошову винагороду. На практиці тотальна недовіра австрійської влади до українців у перші місяці війни вилилась у масові арешти «неблагонадійних» осіб, серед яких було й чимало невинних, з якими зводили політичні чи й особисті порахунки. З метою локалізації «неблагонадійних» на заході Австрії було створено концентраційні табори, найвідомішим з яких став Талергоф поблизу м. Ґрац. Сюди ще з кінця серпня 1914 р. почали звозити українців із Галичини та Буковини за звинуваченнями в державній зраді.

Проавстрійські настрої в українському суспільстві були здебільшого стриманими й не носили патріотичного характеру. Лише відносно вузьке коло української інтелігенції мало достатній освітній рівень, щоб усвідомлювати загрози російської експансії та спрогнозувати долю українства в Росії. У щоденному зіткненні з російськими військами, а згодом і військовою адміністрацією, українське населення Галичини й Буковини не сприймало їх однозначно як окупантів. Багато російських військових, які опинилися в Австро-Угорщині, жили на українських землях у складі Російської імперії або ж були етнічними українцями (частіше, за їх визначенням, «тоже малоросами»). Чимало українських селян у лавах російської армії опинились у Львові. Найбільше вражало львів'ян переконання російських військових у тому, що вони несуть «визволення» слов'янським народам Австро-Угорщини, адже всі знали про значно менший обсяг громадянських прав у Росії. Вони виправдовувалися, що не хотіли б воювати з «братами», однак за непослух їм загрожувала страта. Власного ж інтересу у війні російські військові не бачили, підкреслюючи, що «досить мають землі й хліба в себе».

Унаслідок окупації Галичини й Буковини російською армією центр українського політичного життя в Австрії перемістився у Відень. Тут велися переговори з австрійським урядом, основним питанням яких був поділ Галичини та створення в Габсбурзькій монархії українського коронного краю. Після успішного наступу австро-угорської армії 1915 р. це питання видавалося близьким до втілення. Позитивним сигналом було вже те, що після відновлення австрійської влади вперше за довгий проміжок часу намісником Галичини був призначений не поляк, а австрійський генерал Герман Колярд. У вересні 1915 р. австрійський прем'єр Карл Штюрґк повідомив українських політиків, що коронна рада під керівництвом цісаря одностайно вирішила після війни провести поділ Галичини. Східна Галичина з відвойованими в Росії волинськими землями мала творити окрему провінцію з широкою автономією у складі Габсбурзької монархії. Аналогічну автономію разом із відвойованими в Росії польськими землями мали отримати поляки.

Кардинально ситуація для українців в Австро-Угорщині змінилася восени 1916 р. Під тиском Берліна Відень був змушений погодитися на, очевидно, невигідне для Габсбурзької монархії розв'язання польської проблеми. 23 жовтня 1916 р. маніфестом двох імператорів було проголошено відновлення Польської держави на землях «конгресової Польщі». За таких обставин Відень мусив подбати насамперед про збереження Галичини у складі Австрії, а добитися цього можна було лише посиливши австрофільські настрої місцевих поляків. 4 листопада 1916 р. Франц Йосиф підписав маніфест про намір «виокремлення Галичини», тобто суттєвого розширення її автономії у складі Габсбурзької монархії, у якій би було збережено політичні переваги поляків. Польські політики почали працювати над проєктом конституції Галичини, в якому українцям передбачалося надати статус національної меншини. Ці події спричинили глибоку кризу в зорієнтованих на Австрію українських політичних середовищах. Тон їх заяв різко змінився на категоричне обурення діями австрійської влади, зрадою Австрією «вірних русинів».

Під час Першої світової війни в австро-угорській армії було створене українське добровольче збройне формування – Легіон Українських січових стрільців. Його організація спиралася на довоєнне українське військове товариство «Січові стрільці» (1913 р.), стрілецькі секції в товариствах «Січ» і «Сокіл». У перші дні війни Головна українська рада об'єднала всі стрілецькі організації Галичини в одну Українську бойову управу – Українських січових стрільців під керівництвом Теодора Рожанковського та оголосила мобілізацію українського населення. Служити в легіоні виявили бажання 28 тисяч галичан. Мотивом зголошення до Січового стрілецтва здебільшого ставав порив (свідомий або ж емоційний) взяти участь у боротьбі за українське майбутнє, хоча виразного розуміння шляхів та обставин, у яких відбуватиметься ця боротьба, на той момент ще не існувало.

Австро-угорська влада з недовірою сприйняла ідею формування національних військових частин, побоюючись, що в неоднозначній ситуації вони із союзників перетворяться у ворогів. В аналогічній ситуації опинилися й галицькі поляки, які також із початком війни з ініціативи Юзефа Пілсудського створили Польські легіони у складі австро-угорської армії.

Якщо спочатку військові стратеги центральних держав розраховували на швидкий вибух на території Росії українського й польського повстань, які в такому випадку належало б підсилити «своїми» частинами, то вже після перших воєнних поразок вони розуміли, що масовий антиросійський рух можливий лише за умови серйозного просування австро-німецьких військ углиб російської території. Питання без відповідей поставали у відносинах між Австрією та її народами протягом усієї війни. Більшість із них в обмін на підтримку австро-німецького блоку хотіли гарантій зростання своєї самостійності в майбутньому. З посиленням наприкінці війни Антанти ці стосунки ставали дедалі напруженішими. 1917 р. Ю. Пілсудський з Польськими легіонами відмовився присягати на вірність Німеччині, що підсумувало процес переорієнтації підавстрійських поляків на Антанту. Не маючи певності щодо майбутнього, австрійська влада стримувала й український добровольчий рух. Вона залишила без уваги зголошення більшості добровольців, дозволивши створення Легіону Січових стрільців у складі 2 500 осіб. Легіон (з 1915 р. – полк) мав значні складнощі з озброєнням, обмундируванням, військовим вишколом, деякий час існував на добровільні пожертви. Уже в серпні 1914 р. військове командування спробувало кинути його на найнебезпечнішу ділянку фронту, й лише відмова Т. Рожанковського виконати авантюрний наказ запобігла швидкому розгрому частини. У вересні 1915 р. новобранці вже під командуванням Михайла Галущинського склали присягу і були скеровані на Закарпаття, де невдовзі вступили в перші бої з російськими частинами в районі Ужоцького і Верецького перевалів.

Навесні 1915 р. Січові стрільці вели бої на схилах карпатської гори Маківки. Протягом 1914–1917 рр. через Січове стрілецтво пройшло близько семи тисяч осіб. У 1918 р. вони під командуванням Осипа Микитки у складі австронімецьких військ брали участь у поході на Наддніпрянську Україну. У жовтні 1918 р. полк було відправлено на Буковину, де його й застала звістка про проголошення у Львові Західно-Української Народної Республіки.

Перебуваючи в тилу, Січові стрільці вели культурно-просвітню роботу, зокрема на Волині, де вони мали організовувати секретаріати для набору рекрутів в австро-угорську армію. У стрілецькому середовищі було популярним пробувати себе в літературній, художній та музичній творчості, підкреслюючи поетику й романтику війни. Значний пласт цієї творчості та мемуарної літератури було зібрано й опубліковано в часописі «Літопис Червоної калини», який виходив у 1929–1939 рр. у Львові. Створений Січовими стрільцями пласт культури посприяв утвердженню в пізнішій українській традиції романтичного й героїчного образу Великої війни, який, утім, був віддалений від окопного досвіду сотень тисяч українців.

Ведення бойових дій, застосування окупаційними військами тактики випаленої землі, експлуатація всіх ресурсів населення призвели до значних матеріальних втрат. Цивільне населення було зобов'язане приймати й харчувати військових та їх коней, надавати приміщення для складів. Військово-цивільні адміністрації накладали на населення контрибуції, а їх марші чи постої здебільшого супроводжувалися грабунками. Нерідко були випадки свідомого чи незумисного спричинення пожеж. Відступаючи, російська армія знищувала промислові об'єкти, вокзали, колію, адміністративні споруди; з фабрик заби-

рали верстати, з госпіталів – медикаменти, з музеїв і приватних колекцій – твори мистецтва. Не всі злочини і грабунки чинили війська: користуючись хаосом і безвладдям, місцеве населення також брало участь у пограбуванні магазинів. Особливо дошкульних руйнувань і розграбувань зазнавали здебільшого покинуті господарями шляхетські маєтки: у їх випадку нищення, нерідко за активної участі сусідніх селян, мало ще й підтексти соціальної помсти. Матеріальні втрати великих землевласників у Галичині були настільки значними, що вони заговорили навіть про серйозний підрив їх соціальної ролі в суспільстві.

Кількаразове переміщення лінії фронту зумовило появу на українських землях такого нового соціального явища як біженство. Перша хвиля біженства заторкнула Східну Галичину одразу ж на початку війни. Рятуючись перед російським наступом, маси населення потягнулися в західному напрямку, в поспіху й паніці не особливо задумуючись над раціональністю цього кроку та своєю подальшою долею. Друга хвиля біженства охопила терени України навесні 1915 р. у зв'язку з наступом австро-угорської армії. Вона була зумовлена: з одного боку, населення намагалося врятувати своє життя, з іншого, російська влада вдавалася й до примусових виселень. Ставка Верховного головнокомандувача російської армії розпоряджалася залишати ворогові «територію, перетворену на пустелю». За масштабом ця хвиля значно перевершувала подібні заходи австро-угорської влади. У другій половині 1915 р. біженство з прифронтових районів у тилові губернії Російської імперії сягнуло максимуму. До українських тилових губерній – Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Харківської, Херсонської – прибували маси біженців із Волині, Поділля, Холмщини, Галичини, білоруських і прибалтійських земель. На листопад 1916 р. в українських губерніях Російської імперії, за неповними статистичними даними, налічувалося 761 245 біженців; загалом чисельність біженців на території Російської імперії становила 5 млн осіб, здебільшого це були жінки й діти. Держава не справлялася з таким потоком, тож для допомоги біженцям почали виникати громадські організації, однак бюрократичні структури з підозрою ставилися до їх діяльності.

Російська держава активізувала діяльність земств, які намагалися зарадити, допомогти, підтримати біженців, створити умови, за яких надавалася медична допомога, попереджалися епідемії. У медичних закладах лікування отримували не лише російські солдати, а й солдати ворожої армії, оскільки цього вимагала Женевська конвенція 1864 р. Відкривалися склади перев'язувальних матеріалів, госпіталі, формувалися військово-санітарні потяги. На базі Київської земської фельдшерсько-акушерської школи розпочала діяльність лабораторія для виготовлення медичних препаратів, стерильних розчинів для операцій. Невідкладну медичну допомогу пораненим військовослужбовцям надавали в Будинку київського дворянства, Політехнічному інституті, Кирилівській губернській земській лікарні, фельдшерській школі. Тоді ж почали створюватися при госпіталях рентген-кабінети, у яких обстежувалися військові на різні ураження, отримані на фронті, зокрема осколкові і вогнепальні поранення. Мережа госпіталів зростала, поширюючись на Київ і повітові міста. Потреба військового часу зумовила появу цілої плеяди лікарів, серед яких виділялася постать земського санітарного лікаря Георгія Влайкова.

Війна вимагала мобілізації як людських зусиль, так і матеріальних, що їх відчула вся промисловість російської держави. Для потреб війни держава посилила промислове, земельне і квартирне оподаткування. Як ніколи зросло стратегічне значення залізниць, особливо після інтенсивного їх будівництва в Німеччині й Австро-Угорщині, значна кількість яких спрямовувалась до російських кордонів. Отримана позика від французького уряду пішла на будівництво нових їх ліній, мостів через Прип'ять і Дніпро. Потреба зосередити війська на західних рубежах імперії звела нанівець торгово-економічну складову їх функціонування. Будівництво нових паровозів зосередилося на харківському і луганському заводах, а до виготовлення вагонів долучили Миколаїв і Київ. Активізувалось будівництво шосейних доріг, які набули в Південно-Західному краї стратегічного значення. Крім участі промисловості і долучення фахівців, українська людність забезпечувала армію продовольством. Центри по його заготівлі концентрувалися у Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві, Вінниці, Одесі, Катеринославі і Сімферополі.

Вже в ході війни за виготовлення мінометів вперше взялися декілька підприємств Харкова і Одеси, а київські «Арсенал» і волочильня зосередилися над вдосконаленням вогнеметів системи Архангельського. А от вогнемети конструкції Товарницького виготовляв завод «АУТО» у Києві. Освітлювальні ракети на фронт постачали Миколаївський та Шосткинський заводи. Сірчана кислота для виготовлення вибухових боєприпасів вироблялася 24-ма заводами Донбасу. Ба більше, 1915 р. там було закладено будівництво державного бензольного заводу. Потреби війни спонукали й до виробництва азотної кислоти, яку виготовляли також на донецьких скляних хімічних заводах. Війна стимулювала появу хімічної промисловості на Донбасі. Можна лише додати, що вона спонукала й інші галузі працювати на військові потреби, зважаючи на зростаючий науково-технічний прогрес.

Потреба з'ясовувати науково-технічні завдання і створювати нові зразки озброєння та боєприпасів змушували кадрових фахівців зосереджуватися над їх проєктами, аби не відставати від воюючих сторін. Військове командування впритул приступило до озброєння армії літаками, звернувши увагу на біплани київського авіаконструктора Ігоря Сікорського. Його важкий літак «Илья Муромец» було включено в окрему з 10 екіпажами експедицію, підпорядковану Ставці головнокомандувача. Поразка Росії у війні з Японією змусила активізувати будівництво флоту, зокрема міноносців, бойових кораблів, призначених для знищення суден противника торпедами. У Миколаєві було зосереджено спорудження стальних міноносців типу «Сокол». Морська авіація також належала до тих галузей, які раніше не розвивалися. Біля її витоків стояв капітан корпусу корабельних інженерів Левко Мацієвич, уродженець Київщини. Він одним із перших розробив проєкт авіаносця, взявши за основу крейсер «Адмирал Лазарев», на якому ангар для літаків мав 15 бортів, котрі піднімали два ліфти. Йому належить авторство 14 проєктів підводних човнів. Флот для взаємодії потребував надійного зв'язку, яким його забезпечувала радіоапаратура, що станціями встановлювалась на Чорному морі.

Опріч безпосередніх демографічних і матеріальних втрат, війна загострила соціальне протистояння, пришвидшила визрівання націєтворчих процесів. Важливу роль в інтелектуальній та організаційній консолідації українського

руху зіграли її події. Якщо до її початку українське питання було внутрішньою справою Росії і Австро-Угорщини, то в ході війни воно вийшло на міжнародний рівень. Виробленням позиції про ставлення до війни зайнявся Союз визволення України (СВУ), політичний центр українського руху, утворений у Львові українськими політичними емігрантами з Росії 4 серпня 1914 р. Першим його головою став Дмитро Донцов, який визначив мету українців у війні: здобуття самостійної української держави, тоді як війна за українські землі належала до стратегічних завдань Росії та Австро-Угорщини. Після її початку українське національне життя в Російській імперії було суттєво обмежене. Натомість Київський клуб російських націоналістів (1908–1917 рр.) пожвавив свою діяльність. На шпальтах «Киевлянина» російські націоналісти відстоювали тезу про «малоросів» як інтегральну частину російського народу з несуттєвими регіональними особливостями, засуджували українофільство як «рух зрадницький і підлий» та звинувачували російських лібералів у недооцінці загроз, які він становить. Сергій Щоголєв, який на зламі XIX–XX ст. служив у Києві цензором, у своїх публікаціях доводив шкідливість українського руху.

Війна зламала кордонні перегородки, й українська нація самоусвідомила себе настільки, що переосмислила своє завдання. Якщо раніше українські діячі відстоювали право на формування національної культури, то тепер розпочалася боротьба за власну державність. Українські політичні партії та громадські товариства, реагуючи на масові заборони українських друкованих видань, куди сміливіше заявили про політичні потреби суспільства. Унаслідок цього «українське питання» вийшло на міжнародну арену. Вважається, що ця війна завершила довге XIX ст., яке розпочалося з Великої французької революції 1789 р., й поклала початок іншому часові. Адже внаслідок цієї війни відбулася ліквідація імперського режиму в лютому 1917 р., що створило принципово нову політичну ситуацію для реалізації планів і проєктів державної самостійності України.

Бібліографія

Бескровный Л. Г. Армия и флот России в начале XX в.: Очерки военно-экономического потенциала. Москва: Наука, 1986.

Блажкевич І. Щоденник (30.07.1914–09.06.1915). Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. в свідченнях сучасників / упоряд. В. Семенів. Львів: Апріорі, 2018.

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / упор. О. П. Реєнт. Київ: Кліо, 2013.

Горбовий М. Гуцули у визвольній боротьбі. Спогади. Київ–Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009.

Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: Віровець А. П. «Апостроф», 2012.

Кураєв О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. Київ, 2009.

Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль: Джура, 2005.

Попик С. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. Київ–Чернівці: Золоті литаври, 1999.

Расевич В. Церковно-релігійне життя. Історія Львова: у 3 т. / ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 2.

Олена АРКУША, Валентина ШАНДРА

Яке значення мало «українське питання» в геополітичних стратегіях держав – учасниць Першої світової війни?

Центрально-Східна Європа від найдавніших часів знаходиться на перехресті цивілізаційних впливів між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем. Специфіка розташування регіону, його геополітичне й стратегічне становище, природні багатства та родючі землі впродовж багатьох століть обумовлюють постійний підвищений інтерес до нього з боку провідних держав світу. В цьому контексті одну з ключових позицій посідають українські землі, де, власне, і знаходиться географічний центр Європи. Це, своєю чергою, визначило той факт, що Україна була предметом зазіхань з боку різних держав задовго до XX ст. Однак в епоху імперіалізму її значення особливо зросло: економічний і людський потенціал, географічне положення визначили українським етнічним територіям роль «яблука розбрату».

Так, у серпні 1914 р. президія Пангерманського союзу – однієї з найвпливовіших сил у суспільному житті Німеччини – серед інших завдань майбутньої війни висунула й таке: розчленувати Російську імперію на частини, оволодіти Польщею, Литвою, Білорусією, Україною та прибалтійськими губерніями для поселення в них німецьких колоністів. Прагнучи до утвердження себе як домінуючого міжнародного гравця, Німеччина планувала створення «Серединної Європи», до якої хотіла інкорпорувати Австро-Угорщину. Однак австрійський уряд вустами своїх дипломатів запевняв, що розглядає свою самодостатню роль і цивілізаційну місію як сполучну ланку між Заходом та Сходом. Водночас в офіційних заявах наголошувалося на тому, що завдяки ліберальній національній і культурній політиці саме слов'янський елемент стає дедалі відчутнішим у «політичному й інтелектуальному житті імперії» на противагу німецькому елементу. Такий акцент мав прихований підтекст і виконував функцію своєрідної заявки Австро-Угорщини на територіальні приростання за рахунок південнослов'янських земель, а за певних умов – Волині та Поділля.

Показово, що напередодні війни надзвичайно активізувалися спецслужби європейських держав. Так, військові штаби Німеччини й Австро-Угорщини разом із відповідними «силовими» міністерствами готували широкомасштабну акцію, спрямовану на відокремлення України від Російської імперії. У 1915 р. з метою «сепаратистської сецесії» вони вдалися до використання українського націоналізму, підтримавши «Лігу (Союз) визволення України». Французька й англійська розвідки широко використовували в Україні різноманітні бізнесові зв'язки, сіоністські та масонські канали інформації, російські спецслужби – місцеві русофільські елементи.

Спекулюючи на ідеях панславізму і прикриваючись яскравою дипломатичною риторикою, російський царизм приміряв на себе обладунки захисника всіх слов'янських народів. Насправді ж, під гаслом об'єднання «єдинокровних братів-русинів» зі східнослов'янським материком, у Санкт-Петербурзі

сподівалися відсунути кордони імперії до Карпатських перевалів. Ба більше, захоплення та подальше інкорпорування заселених українцями теренів Австро-Угорщини до складу Російської імперії розглядалося владою та політикумом останньої як радикальний спосіб розв'язання «пекучої» внутрішньої проблеми імперії – подолання в ній українського руху.

На зайнятих воюючими сторонами «по праву війни» українських землях були влаштовані окупаційні режими (австро-німецький – на Західній Волині й російський – у Галичині та на Буковині), надто далекі у реальній політиці від публічно проголошуваних ними поміркованих гасел. За спостереженнями посла Франції в Росії М. Палеолога, царизм не збирався корегувати свої звичні методи і на зайнятих землях. «Щойно російська влада встановилася в Галичині, – згадував дипломат, – як одразу запровадила в ній найгіршу практику русифікації, [...] адміністративна влада зосереджена в руках графа Бобринського [...] , основу його поглядів становить крайня ненависть до уніатської релігії. Бобринський додержується таких поглядів: "У Східній Європі є тільки три релігії: православна, католицька й юдейська. Уніати ж – зрадники православ'я, ренегати та єретики, їх силою треба вернути на праведний шлях...". Отже, через те негайно почалися переслідування: арешт митрополита А. Шептицького, вигнання уніатських монахів, конфіскація церковних уніатських дібр, порушення русинських церковних обрядів, заміна уніатських священників, висилка русинських дітей до Києва та Харкова для виховання в православній вірі... У суто політичному аспекті до цього треба додати закриття всіх русинських часописів, університету, шкіл, звільнення галицьких урядовців і заміна їх росіянами».

Для такого палкого «визволителя» та «об'єднувача» «исконно русских земель», як Російська імперія, українські землі були лише розмінною монетою у великій геополітичній грі, про що свідчить дана нею згода на включення Буковини до складу Румунії за вступ останньої до війни на боці країн Антанти.

Зважаючи на таку зацікавленість українськими землями, відомий шведський політолог, фундатор геополітики Рудольф Челлен, аналізуючи в 1915 р. у праці «Політичні проблеми світової війни» причини, що призвели до її спалаху, зауважував: «Ми маємо... всі підстави зараховувати "українське питання" до одного з головних мотивів світової війни».

Бібліографія

Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. Київ: Парламентське вид-во, 2009. 448 с.

Кураєв О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). Київ, 2006. 274 с.

Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття). Київ: Арій, 2016. 320 с.

Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / ред. кол.: О. Дергачов (кер. авт. кол.), Є. Бистрицький, О. Білий та ін. Київ: Політ. думка, 1996. 434 с.

Фісанов В. Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). Чернівці: Золоті литаври, 1999. 261 с.

Олександр РЕЄНТ

У чому полягав трагізм Першої світової війни для українського суспільства?

Перша світова війна стала переломною подією для світової історії, визначивши значною мірою подальший розвиток людської цивілізації. Крах засадничих цінностей XIX ст., глобальність воєнної ситуації як засобу й інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та сфер впливу, падіння імперій і поява на їхніх руїнах новостворених держав, вихід на історичну арену нових геополітичних центрів світового тяжіння, незагоєні рани й реваншистські настрої, спричинені повоєнним устроєм, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем – все це принесла з собою Велика війна 1914–1918 рр.

Трагізм Першої світової війни особливо проявився в тотальному характері, який вона набула, та стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми універсальними масштабами й демографічними втратами вона значно перевершила все, що відбувалося до неї у ході найбільших міжнародних воєнних конфліктів в історії людства.

Світове побоїще 1914–1918 рр. залишило глибокий слід в історії України. Українські етнічні землі, розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, будучи об'єктом геополітичних зазіхань ворогуючих сторін, на чотири роки перетворилися на театр запеклих бойових дій, а їх населення опинилося по різні боки від лінії фронту цієї братовбивчої для українців, так само як і для поляків, війни. Через австро-угорські Галичину та Буковину і російську Волинь неодноразово прокотився страшний коток бойових дій. На згаданих українських землях відбулися одні з найбільших і найкривавіших за історію Великої війни наступальних операцій – Галицька битва (1914 р.) і Брусиловський прорив (1916 р.), успішні для російської сторони, та стратегічний розвиток Горлицько-Тарновського прориву (1915 р.), вдалого для армій країн Четверного союзу.

Під час Галицької битви штаб Південно-Західного фронту російської імператорської армії планував розгромити австро-угорські війська, щоб не дати їм можливості відступити на південь, за Дністер, і на захід, до Кракова. У планах противника було завдання головного удару на північному напрямку й вихід у тил росіянам для їх подальшого розгрому. Масштаби цієї стратегічної операції вражаючі – на фронті протяжністю близько 400 км чотирьом російським арміям (близько 700 тис. осіб) протистояли три австро-угорські (близько 830 тис. осіб). У результаті битви війська Російської імперії зайняли Галичину й Буковину, де було створено Тимчасове генерал-губернаторство Галичини на чолі з Г. Бобринським. Однак втрати живої сили були значними з обох сторін: Австро-Угорщини – 336 тис. вбитими та 120 тис. полоненими, Росії – 227 тис. вбитими і полоненими.

Успішні наступальні бойові дії російської армії 1915 р. перервав контрнаступ німецько-австрійських військ у районі Горлиця – Тарнув. Значно переважаючи противника в напрямі головного удару, на 35-кілометровій ділянці

війська А. фон Макензена завдали поразки частинам російської 3-ї армії та здійснили глибокий прорив. У полон потрапили близько 140 тис. солдатів та офіцерів. Просуваючись далі на схід, німецько-австрійські війська поступово зайняли Галичину, а 9 (22) червня увійшли до Львова. Російські війська, що зупинилися на рубежі Холм – Володимир-Волинський – Броди – Бучач, під час відступу зазнали найбільших за всю війну втрат – у середньому за місяць 235 тис. убитими й пораненими (впродовж усієї війни цей показник становив 140 тис.).

Не поступався за своїм розмахом двом названим вище військовим операціям і Брусиловський прорив російських армій Південно-Західного фронту. Війська під командуванням генерала О. Брусилова досить легко прорвали на широкому фронті оборону австро-угорців у напрямку Луцька, Чернівців і Ковеля. Центральні держави змушені були перекинути на Східний фронт із Франції та Італії 34 дивізії. У результаті безупинного наступу російській імператорській армії вдалося зайняти частину Південної Галичини, Буковину та знову підійти до карпатських перевалів. За різними даними, у цій операції втрати австро-угорської армії становили від 700 тис. до 1,5 млн осіб, російської – 500–800 тис. осіб. Про запеклість збройного протистояння сторін за кожен квадратний кілометр території промовисто вже самим своїм числом говорять хоча би шість битв за Ковель.

Власне, для українських земель усі ці грандіозні битви принесли великі біди: значні руйнування, мародерства, загибель десятків тисяч солдатів та офіцерів, українців за походженням, знущання над цивільними громадянами тощо. До того ж, саме під час відступу в перебігу Горлицько-Тарнувської операції російське командування широко застосувало тактику «спаленої землі», знищуючи найбільш важливі об'єкти, транспортні шляхи, запаси продовольства.

Улітку–восени 1915 р. із прифронтових Волинської, Подільської та Київської губерній, що перебували під загрозою нападу ворога, було евакуйовано частину промислового потенціалу, цінностей контор Державного банку і навіть освітніх закладів, включно з Університетом св. Володимира. Це стало своєрідною «апробацією» вивезення важливих ресурсів у глибокий тил, що вже в значно більших масштабах здійснено радянською владою під час Другої світової війни.

Перша світова війна принесла нові жахи і страшні випробування для населення країн, які перебували в її епіцентрі. Особливо болючим був цей рахунок на українських землях. До традиційних для будь-якої війни розорення і спустошення, інфляції та зростання цін, падіння виробництва споживчих товарів і зниження рівня життя населення додалися превентивні арешти та інтернування запідозрених у неблагонадійності: русофілів та їм співчуваючих – до таборів на заході Австрії; українофілів – в адміністративне заслання до внутрішніх губерній Російської імперії. Зокрема, тільки через київські в'язниці пройшли 12 тис. галичан.

Небачених раніше масштабів набули практика санкціонованого взяття заручників і масових примусових виселень цивільного населення при відступі з фронтової смуги, особливо чоловіків призовного віку. Подекуди такі виселення докорінно змінили пропорції етнічного складу населення окремих українських етнічних земель, як це трапилося, наприклад, на користь поляків на Холмщині та Підляшші.

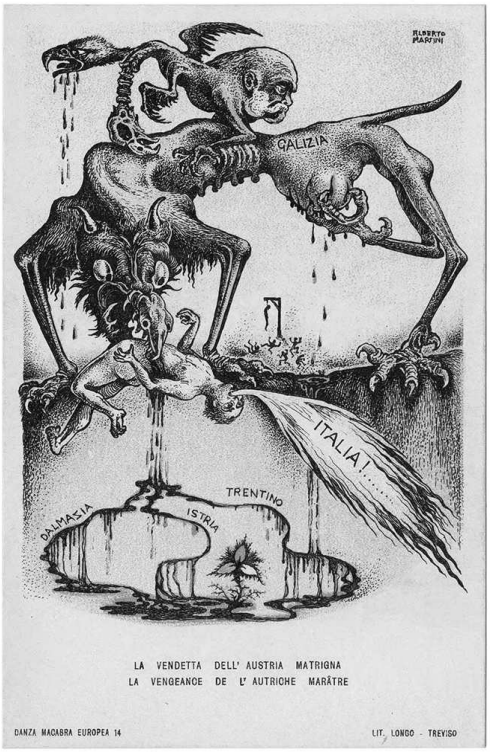

«Помста мачухи Австрії».
Поштівка з пропагандистської серії антиавстрійського спрямування «Європейські танці смерті» (1915). Художник Альберто Мартіні

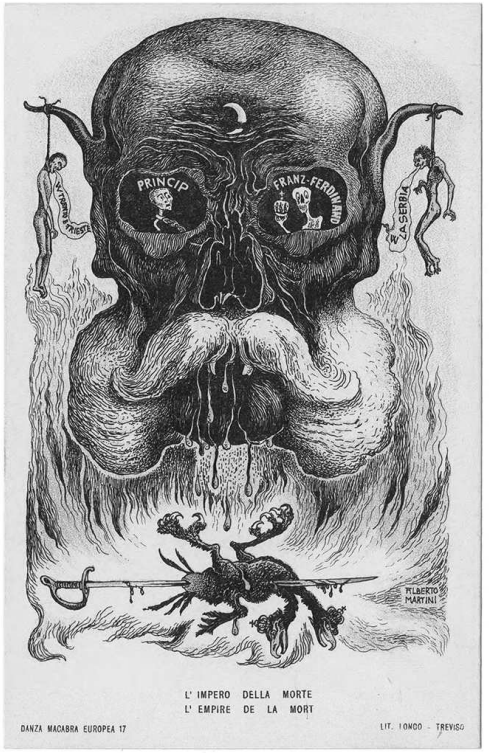

«Імперія смерті».
Поштівка з пропагандистської серії антиавстрійського спрямування «Європейські танці смерті» (1915). Художник Альберто Мартіні

Одну з найгостріших гуманітарних проблем, зумовлених Першою світовою війною, становило біженство. Військові дії, репресії окупаційних властей змусили сотні тисяч людей полишити рідні домівки й добровільно чи примусово переселитись у більш віддалені від театру війни регіони. Все це породило спалахи епідемічних хвороб, нестачу медикаментів, якісної питної води, чистого одягу, засобів гігієни тощо. Потребували біженці та виселенці й хоч якогось облаштування в місцях свого нового перебування.

Неспроможність урядів країн – учасниць конфлікту – впоратися зі складним комплексом соціальних проблем і належно організувати допомогу армії та цивільному населенню викликала значне зростання громадської активності. Масово створювались організації з допомоги біженцям, пораненим воїнам, сім'ям фронтовиків тощо. Суттєву підтримку біженським масам надавали українські національні доброчинні організації, першою з яких було Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій. Його активними учасниками були представники української інтелігенції та студентської молоді. Восени 1915 р. товариство налічувало близько 300 членів і мало відділення в Одесі, Чернігові та Черкасах.

Війна й політика не обійшли стороною й духовну сферу життя суспільства. Питання віри та конфесій штучно загострювалися урядами воюючих держав. Значні випробування впали на плечі греко-католицьких служителів

культу та віруючих. Протестантські громади також мали шукати порозуміння з урядами, аби уникнути переслідувань. Зазнало страждань і православне населення окремих територій.

До початку Першої світової війни жоден попередній збройний конфлікт не мав такого впливу і на економіку держав, що воювали. Чи не вперше у світовій історії вона була настільки відчутною для макроекономічних показників розвитку країн. Масштаби війни та її матеріальні потреби призвели до необхідності розширення військової промисловості, переведення підприємств цивільного характеру на виробництво військової продукції. Військові заводи отримували значні прибутки, що обумовлювало добровільне бажання їх власників змінити спеціалізацію. Попри досить швидке переоснащення підприємств цивільних галузей на військове виробництво (від 2–3 місяців до 1–2,5 років) потреби фронту не задовольнялися. Розрив між запитами на предмети озброєння (зокрема боєприпаси) і слабким їх постачанням став однією із причин переходу діючих армій до позиційної війни.

Незважаючи на те, що в умовах світового збройного протистояння більшість держав намагалися створити механізм розгалуженого економічного регулювання й тим самим контролювати транспорт і промисловість, торгівлю й банки, економічного спаду уникнути не вдалося. Постраждали насамперед міжнародна та внутрішня торгівля, сільське господарство, галузі промисловості, які спеціалізувалися на виготовленні товарів народного вжитку. Зростання цін та інфляційних процесів не вдалося уникнути жодній із країн.

У складній ситуації опинилися українські етнічні землі. Мобілізація до війська мільйонів чоловіків із цих теренів (щонайменше 500 тис. з них загинули): Російської імперії (від 3,5 до 4,5 млн) та Австро-Угорщини (не менше 300 тис.) призвела до суттєвих демографічних змін у структурі трудових ресурсів, значно збільшивши серед працюючих частку жінок і підлітків, що змушені були заступити вибулих на фронт чоловіків.

Різке зменшення кількості працездатного чоловічого населення згубно позначилося на економічних показниках. У 1917 р. у власних господарствах залишилося тільки 39% працездатних чоловіків. На 1916 р. посівні площі в українських губерніях порівняно з довоєнним часом скоротилися на 1,9 млн десятин, а валовий збір зернової продукції – на 200 млн пудів.

Особливо відчутно воєнні події вдарили по малозабезпечених верствах українського села. Масові реквізиції коней і волів унеможливлювали обробку землі, призводили до зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, що спричиняло зростання цін на неї. Через це повсюдно загострювалась продовольча проблема.

Швидкими темпами відбувалася майнова диференціація на селі. Соціальне розшарування, особливо зубожіння, прискорило зменшення чисельності селян, їх міграцію до міст, пролетаризацію та люмпенізацію. Відповідно змінювалася й суспільна психологія цієї категорії населення, яка порвала з сільськими традиціями, але набути суто пролетарських рис не могла ще протягом тривалого часу. Відчутною стала маргіналізація суспільства, втрата значною його частиною традиційних цінностей, величезною – проблема впливу війни на дитячу й підліткову психіку, моральний і фізіологічний стрес, перенесений жіноцтвом.

Суперечливою була ситуація й у промисловості українських губерній Росії. З одного боку, збільшилася частка підприємств, які виконували державні військові замовлення, що дозволило їм значно наростити обсяги продукції. А з іншого – таке становище згубно позначилося на інших галузях господарства, зокрема легкій і харчовій промисловості. Деформації в індустрії, дефіцит трудових ресурсів, викликані умовами війни, призвели до закриття багатьох фабрик і заводів, орієнтованих на виробництво предметів і товарів повсякденного користування.

Нагромадження соціальних проблем, тривале порушення традиційного укладу життя спричинили наростання в населення невдоволення урядом Російської імперії. З серпня 1914 до вересня 1915 р. зафіксовано близько 100 страйків, у яких взяли участь 43 тис. робітників України, а з жовтня 1915 до вересня 1916 р. – 225 страйків, що охопили 210 тис. робітників. З серпня 1914 до грудня 1916 р. в Україні також відбулося понад 160 селянських виступів.

Загальне погіршення матеріального становища людей праці, підвищення цін на товари та послуги, низький рівень заробітної платні, перебої з постачанням міст, відсутність будь-яких соціальних гарантій – ці та інші явища стали безпосереднім наслідком воєнних дій. Це був, так би мовити, зовнішній відчутний прояв війни та її безпосередній вплив на українське суспільство.

Проте для різних етнічних українських територій цей вплив був неоднаковим. Найбільше постраждало українське населення Австро-Угорщини, оскільки внаслідок безперервних військових дій економіка західноукраїнських земель була практично повністю зруйнована. Переважно товарно-аграрний характер економіки більшої частини українських земель у складі Російської імперії, на тлі прогресуючої продовольчої кризи та зростання дорожнечі у воюючих європейських країнах, значно послабив дію згаданих вище факторів на населення цих теренів, перетворивши їх на своєрідну оазу відносного продовольчого благополуччя чи не до самого кінця Великої війни. Головне багатство української землі – хліб – став найважливішим «золотим» активом, особливо наприкінці війни, та ліг в основу міжнародно-правових договорів УНР із країнами Четверного союзу.

Бібліографія

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: Історичні нариси. Київ: ТОВ «Видавництво "КЛІО"», 2013. 784 с.

Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: Апостроф, 2012. 567 с.

Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 16. С. 196–240.

Реєнт О. П. Перечитуючи написане. Київ, 2005. 255 с.

Олександр РЕЄНТ, Валентина ШЕВЧЕНКО

Як Перша світова війна вплинула на процеси українського державотворення?

Перша світова війна з її величезними жертвами, сотнями тисяч калік, біженців і примусових виселенців, продовольчою кризою, неефективністю урядів та влади взагалі стала потужним каталізатором соціальних і національних революцій. А некерований стрімкий розвал, починаючи з літа 1917 р., через самочинну демобілізацію величезної російської імператорської армії призвів до фактичного всезагального озброєння, за якого «людина з рушницею» перетворилася на творця своєї долі, що особливо далося взнаки у роки визвольних змагань у формі анархії, отаманщини та «війни всіх проти всіх».

Світове протистояння 1914–1918 рр. активізувало процес формування української модерної нації, яка з об'єкта міжнародної політики перетворилася на її безпосередній суб'єкт. Від цього часу «українське питання» вийшло на рівень одного з визначальних чинників у європейській політиці, з яким не можна було не рахуватися.

Здолавши вузькі межі етнографічного культурництва й українофільства, суспільно-політична думка надала «українському питанню» статусу політичної проблеми європейського рівня.

Державницькі програмні положення були окреслені в документах багатьох українських партій, та найбільш адаптованим до викликів часу виявився політикум соціалістичного спрямування. Наприклад, у програмі УСДРП, яку репрезентували С. Петлюра, В. Винниченко, М. Порш, Л. Юркевич, ще в 1905 р. задекларовано тезу про право націй на самовизначення та вміщено вимогу автономії України.

Саме зусиллями головним чином діячів національно-демократичного й соціалістичного спектра «українське питання» було переведене в практичну площину державотворення. У різний час у цьому процесі, поряд із С. Петлюрою і В. Винниченком, узяли участь представники ліберально-демократичного (М. Грушевський) і консервативного (В. Липинський) таборів. Щоправда, конфлікт політичних еліт за вирішальної ролі зовнішнього втручання, що аж ніяк не можна залишати поза увагою, не дозволив закріпити й зробити безповоротними здобутки Української революції.

Український консерватизм, як структурований політичний напрям, набув оформлення саме в повоєнний, революційний період завдяки працям і громадській діяльності В. Липинського. На відміну від російського консерватизму, оберненого в минуле в його одіозних виявах, українська консервативна ідея мала на меті відродити в майбутній державі національну за змістом монархічно-гетьманську форму правління, що поєднала би імперативи легітимізму, верховенства закону й правопорядку з історичною традицією, генетично іманентною українській національній свідомості.

Перша світова війна разом з Українською революцією дали новий імпульс розвитку національної ідеї. Теоретичні напрацювання М. Міхновського, Д. Донцова, Ю. Вассияна, В. Мартинця, М. Сціборського та інших ідеологів

значно радикалізували національно-визвольний рух у подальшому його розвитку.

Попри те, що українці Австро-Угорщини та Російської імперій опинилися по різні боки лінії фронту, Перша світова війна змела штучні кордони, які розділяли український народ, і дала поштовх суспільним соборницьким тенденціям. У «Платформі» Союзу визволення України, створеного наддніпрянськими емігрантами в Галичині як «безпартійної політичної організації російських українців на час війни для пропаганди ідеї самостійної України» (серпень 1914 р.), наголошувалося: «Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головно о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український П'ємонт в Австрії буде знищений, чи українське житє розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть зоставатися німими свідками теперішніх подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність».

Українські самостійницькі сили (особливо впливові в галицьких й емігрантських політичних колах) пов'язували долю майбутньої української держави зі сприятливими зовнішніми чинниками. У Д. Донцова про це написано так: «Почуттє єдності, що творить ті "величини без ваги", від яких залежить успіх з'єднавчих змагань народа, має на Вкраїні не лише пасивний, зберігаючий єдність нації, але також активний характер, що зміцнює націю в її визвольних змаганнях... Як комета, з'являється правильно "українське питання" на політичному небі Європи кожного разу, коли для Росії наближається критичний мент. Нині воно міцно зв'язане з долею Австро-Угорщини і Німеччини, до перемоги яких ми, російські українці, й наші брати в Австро-Угорщині, прив'язуємо нашу будучність. Коли ж Росія буде побита, обидві середнє-європейські імперії будуть змушені розв'язати нарешті українське питаннє». І Велика війна 1914–1918 рр. стала придатним ґрунтом, на якому мрії про українську державу доволі вузької радикальної частини українофільських еліт по обидва боки Російсько-австрійського кордону доросли за сприятливих внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин до порядку денного практичної політики.

Вступивши в Першу світову війну у складі Російської імперії та Австро-Угорщини, завершували її українські землі вже за зовсім іншої геополітичної реальності. Колишня підросійська Україна – як незалежна держава у союзницьких зносинах із колишнім ворогом – країнами Четверного союзу, втім, після Брестського мирного договору 27 січня (9 лютого) 1918 р. вже не як країна-учасник війни, а підавстрійська – у повній готовності до реалізації українського державницького проєкту в передчутті неминучої дезінтеграції монархії Габсбургів. Особливо варто зазначити, що жодна з двох протиборчих держав, до складу яких перед початком Великої війни входили українські землі, за наслідками війни не опинилася серед країн-переможниць, що значно полегшувало практичну реалізацію завдання національно-державного будівництва українського народу, до рук якого раптом потрапили ключі від його власної долі. Українці збагатилися досвідом існування Української Народної Республіки часів Центральної Ради, Української гетьманської держави, Української Народної Республіки часів Директорії, Західно-Української Народної Республіки.

Бібліографія

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Кн. 2: Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін. Київ: ТОВ «Видавництво "КЛІО"», 2015. 800 с.

Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. Вінниця: Просвіта, 1917.

Реєнт О. П. Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії (до 15-річчя незалежності України). Київ: Генеза, 2006. 156 с.

Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.

Олександр РЕЄНТ

Чому Перша світова війна стала для українського соціуму «забутою»?

Колосальність соціального потрясіння від першого масштабного збройного протистояння вже одразу після його закінчення привела людство до думки про необхідність увіковічення пам'яті про ті трагічні події. Країни, які 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті підписали перший мирний договір у Великій війні 1914–1918 рр., у ст. 17 додаткової угоди до нього зобов'язалися шанувати й утримувати в належному стані на своїй території цвинтарі вояків і цивільних громадян іншої сторони, які загинули чи померли у воєнний період. Аналогічні положення були закріплені й в артикулі 171 Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р.

Перші кроки української держави з увіковічення пам'яті загиблих було здійснено за часів гетьмана П. Скоропадського. Однак ще з 1915 р. активну діяльність у цьому напрямі розгорнула громадськість. У різних містах було створено комітети, до складу яких увійшли громадські діячі, представники міської влади, відомі митці, делегати від вояків. Насамперед ці організації зайнялися розробленням проєктів храмів, каплиць і пам'ятників для встановлення їх на військових цвинтарях та місцях боїв, а також вирішенням питання фінансового забезпечення їх реалізації. Так, зусиллями громадськості було зведено церкву в Черкасах, розпочато будівництво храму в Києві на Звіринці, який мав стати частиною великого меморіального комплексу, зібрано кошти в Одесі на пам'ятник загиблим у морських баталіях на Чорному морі. Однак реалізувати задумане до кінця не вдалося через революційні події.

Водночас київське товариство «Пам'ять воїнів 1914–1918 рр.» розробило докладну програму, що передбачала пошукові роботи в районі бойових дій на українських та суміжних територіях, складання списків із уцілілими написами на хрестах «для одвічного поминання і занесення на особливі дошки», задоволення клопотань рідних про встановлення місць поховань близьких, підготовку й видання каталогів із точними відомостями про місцезнаходження поховань, кількість загиблих, їхні прізвища з фотознімками і картосхемами тощо.

Більшовицька влада анулювала Брестський мирний договір та проігнорувала міжнародні угоди й домовленості Версальської системи. Саме тому широка кампанія 1920–1930-х рр. у країнах Західної Європи з облаштування цвинтарів, спорудження пам'ятників і меморіалів у пам'ять про воєнні дії й загиблих оминула СРСР. За радянської доби підходи до увіковічення подій Великої війни 1914–1918 рр. визначалися насамперед ідеологічними критеріями, відповідно до яких увесь трагізм глобального збройного протистояння нівелювався жовтневим переворотом у Петрограді 1917 р. (в офіційному наративі – «Велика Жовтнева соціалістична революція») та громадянською війною 1917–1921 рр. Перша світова війна, під назвою «імперіалістична», існувала в історичній пам'яті лише як схематичне й позбавлене людського виміру явище, що стало придатним ґрунтом для перемоги більшовицької революції і спроб її трансформації у «світову».

Інакшою була ситуація в Східній Галичині, котра після війни відійшла до Польщі. Оскільки на цих теренах у боях та від хвороб полягли десятки тисяч

Фрагмент плану Києва з Братським кладовищем і храмом-пам'ятником. 1925 р. Джерело: Абрамова І. Храм-пам'ятник на Звіринці. Відлуння віків. 2009. № 1(11). С. 27

Меморіал загиблим у Першій світовій війні в Києві

Храм-пам'ятник – церква Миколи Чудотворця. Сучасний вигляд. Джерело: URL: https://vechirniy.kyiv.ua/data/content/kyiv_mykola.jpg

людей, місцеві мешканці за підтримки тодішньої влади проводили посильні роботи зі збереження та впорядкування поховань, які були майже в кожному населеному пункті.

У Львові Перша світова війна залишила по собі два великих цвинтарі: так званий Холм Слави над Личаківським парком, де були поховані солдати армії Російської імперії, й Австрійський військовий цвинтар на Личакові. На останньому в 1915–1918 рр. і після землевпорядкування 1935–1937 рр. поховали понад 10 тис. загиблих вояків. Серед них значна частина – українці – вояки австрійської і російської армій, а також австрійці, німці, поляки, росіяни, угорці, серби, чехи, словаки, хорвати, турки, боснійці та ін.

У 1917 р. на Австрійському військовому цвинтарі, замість старої дерев'яної брами, було збудовано мурована півциркульну з двома входами. Угорі на брамі був напис спочатку німецькою, а потім польською мовами: «Військовий цвинтар полеглих вояків у війні 1914–1918 рр.». Із правого боку від головної алеї кладовища був кам'яний пам'ятник на честь полеглих німецьких солдатів, що загинули в 1914–1915 рр., із написом німецькою мовою: «Присвячується пам'яті похованих тут мужніх вояків». У 1915–1918 рр. австрійський військовий цвинтар огородили невисоким дерев'яним парканом. Хрести також були дерев'яними. На кожному з них стояв номер могили і таблиця з прізвищем. Пізніше на похованнях солдатів австро-угорської армії почали ставити бетонні хрести за типовими проєктами, розробленими у Варшаві в 1935 р. На могилах боснійських вояків стояли мусульманські надгробні знаки.

Значну діяльність щодо поховань періоду Першої світової війни здійснювали «Товариство охорони воєнних могил» та Крайовий комітет охорони мо-

Австрійський військовий цвинтар на Личакові, Львів

Поховання вояків австро-угорської, німецької, російської армій, полеглих в роки Великої війни 1914–1918 рр. 1930-ті роки. Джерело: URL: https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/skan/-/skan/0a7882808599ae791c104d6ea51e2f5347d053fe34ac76f3fbc5a0d471cfce93

Пам'ятник на честь німецьких солдатів, полеглих в 1914–1915 рр. Джерело: URL: https://photo-lviv.in.ua/avstrijskyj-vijskovyj-tsvyntar-u-lvovi/

Вхідна брама. 1930-ті роки. Джерело: URL: https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/skan/-/skan/3b3b7d582f011fb6ba9565c6fc5dd1460dde498de5032eacc50878ae916fcfab

гил у Львові. Особливу увагу ці організації приділяли пошуку й упорядкуванню стрілецьких могил, зокрема на горі Маківці, Личаківському та Янівському некрополях.

Згодом своєю масштабністю та кількістю жертв війну 1914–1918 рр. затьмарила Друга світова. Включення Східної Галичини до складу УРСР негативно позначилося на збереженні пам'яті про полеглих у першому глобальному побоїщі XX ст. Влада СРСР планомірно знищувала тогочасні поховання, особливо нерадянські, які вважалися ворожими і підлягали ліквідації. У 1946–1947 рр. були зруйновані й два вже згадані цвинтарі у Львові. У результаті подібних діянь Велика війна стала «забутою» для вітчизняного суспільства аж до початку 1990-х рр.

Бібліографія

Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в пам'ятках. Київ, 2003. 177 с.

Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. Київ, 2011. 289 с.

Харчук Х. Австрійський військовий цвинтар та поховання Українських Стрільців на Личакові // Галицька Брама. 1998. № 5/6. С. 18–20. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/lychakiv-ukr.htm

Харчук Х. Р. Діяльність українського Товариства охорони воєнних могил на території Галичини у міжвоєнний період 1927–1939 років // Молодий вчений. 2014. № 7 (10). С. 30–34.

Валентина ШЕВЧЕНКО

Як імперська Росія поборювала галицьке «мазепинство» в часи Першої світової війни?

З вересня 1914 р. російські війська 3-ї армії генерала Н. В. Рузського та 8-ї армії генерала О. О. Брусилова вступили до Львова. З цієї нагоди верховний головнокомандувач, великий князь Микола Миколайович, видав маніфест, висловивши радість з нагоди «об'єдінєнія русского народа» й завершення цим, мовляв, справи московського князя Івана Калити (sic!).

Якщо Микола Миколайович невимовно радів, то цілком інакше сприйняли окупацію росіянами Східної Галичини наддніпрянські українці. «Доля Галичини, що враз опинилася в "чєртє досягаємості" для російського жандарма і цензора турбувала не тільки тамтешніх мешканців, – пригадував Сергій Єфремов. – Я пам'ятаю, з якою тугою дожидали ми тут звісток звідти, з якою жадобою ловили кожну чутку, хапаючись за всякі оказії, щоб переслати туди й одібрати звідти відомости, користуючись приватними листами, послугами знайомих і незнайомих людей і т. и. Історична, мовляв Куліш, прірва між Галичиною та Україною засипалася, але – не на добро це вийшло обом частинам української землі […]».

У всіх ворогів українства з'явилася надія задавити його в корені, яким вони вважали Галичину і, зокрема, Львів. «Кінець українству!» – таким було гасло царської адміністрації краю. Провідником політики, спрямованої на якнайшвидшу інкорпорацію окупованих російською армією територій до складу імперії Романових й остаточне розв'язання «мазепинського питання», виступив тимчасовий військовий генерал-губернатор Галичини граф Георгій Алєксандрович Бобринський. 23 вересня 1914 р. він підписав постанову про цензуру, згідно з якою, зокрема, заборонявся продаж книжок російською мовою й на «малорусском наречии, изданных не в пределах Российской Империи». Категорично заборонявся друк часописів українською – мовляв, мовою «казенною, австрійською, винайденням мазепинців». 27 вересня 1914 р. з'явився обіжник Г. Бобринського губернаторам Галичини, в якому перераховувалися засади функціонування окупаційної адміністрації: русифікація освіти, припинення діяльності громадських організацій та ін.

Владну заборону на продаж, а також випозичання з бібліотек закордонних щодо імперії Романових друків до певної міри пришвидшили вояки російської армії – наддніпрянці, які у львівських книгарнях масово розкуповували різні українські книжки, а особливо повне видання «Кобзаря», понад сто примірників якого встигло-таки потрапити до рук солдатів-українців. Чільна діячка «Українського педагогічного товариства» (УПТ) К. Малицька згадувала ті часи: «Всі українські товариства закрито, бібліотеку "Просвіти" і книгарню Наукового Товариства ім. Шевченка опечатано, функціюнував тільки "Сокільський Базар" і робив навіть у той час добрі інтереси. У Львові появляються наші закордонні українці, військові з проблиском національної свідомости. Вони полюють за рідною книжкою, рідною картиною, за виробами народнього мистецтва. З магазину УПТ пускаємо тихцем поміж них і по шпиталях "Кобзаря" Шевченка, видання для дітей, книжки, листівки зі

Сокільського Здвигу. Усе розходиться, поки одної днини не появилася в "Прикарпатской Руси" (москвофільський львівський щоденник. – *Авт.*) новинка, що мапу України (видання таки російського, цензуровану) познаходили масово у салдатів під Перемишлем. "Сокільський Базар" закривають».

Українське друковане слово та його «шкідливі впливи» нещадно поборювала окупаційна адміністрація й на галицькій периферії. Апелюючи до голови Української Центральної Ради 14 червня 1917 р. з в'язниці у Кам'янці-Подільському, група галицьких селян–«шпигунів», які вже півтора року перебували під вартою, особливо нарікала на дії царської охранки: «Важились навіт наші чуства народні обиджати, говорячи, що история пана М. Грушевского нам в голові поперевертала, і такую при ревізиях позабирали, а навіт портрета і кобзарі нашого ґенія Тараса Шевченка поконфісковано».

З приходом до Львова росіян нові господарі міста розпочали «інвентаризацію» – фактично звичайнісінький грабунок галицьких банків, музеїв, книгарень. Демонтовано устаткування низки друкарень, зокрема Наукового товариства ім. Шевченка, проведено ревізію й опечатано музей Товариства. З гуцульської колекції забрано найкращі персні, топірці, старовинні рушниці, у палітурні знищене все полотно. З Національного музею забрано архів митрополита А. Шептицького. Самого владику було посаджено під домашній арешт, а 19 вересня 1914 р. вивезено через Київ углиб Росії, де бранця утримували аж до вибуху революції 1917 р. 6 вересня окупанти закрили товариство «Просвіта».

На початку жовтня 1914 р., згідно з розпорядженням Г. Бобринського, львів'янам довелося пережити чергову хвилю жандармських трусів, арештів і заслань. Під час обшуку у приміщенні страхового товариства «Дністер» жандарми вилучили декілька тисяч примірників «Кобзаря», а при огляді каси конфіскували фонд товариства «Просвіта» на суму, еквівалентну 100 тис. російських рублів. Обшуки також відбулися в Гіпотечному банку, торговельно-промисловому домі «Достава», житлових приміщеннях при соборі Св. Юра, Національному музеї, монастирі бернардинів, гуртожитку українських студентів «Академічний Дім» тощо.

Утім, найтяжчих ударів від російської окупаційної влади зазнали носії й речники галицького «мазепинства» (реальні й, звісно, потенційні) – інтелігенція і «простолюд», яких російська адміністрація карала лише за те, що вони були українцями. Царат здійснював на захопленій території масштабні «зачистки» (мовою його сьогоднішніх спадкоємців) українського елементу. Спонукали до цього й національні ренегати з «автохтонів» – галицьких москвофілів. Розпочалися арешти поодиноких осіб, що невдовзі перетворилися на масові антиукраїнські акції. Свідок подій, відомий український історик Іван Крип'якевич писав: «Арештованих передержувано по повітових і львівських арештах, і без суду, навіть без протоколів, висилано в глубину Росії [...]. Звичайно, навіть арештовані не знали, за що їх ув'язнюють, а власти дотепно казали – "нє надо вам знать"… Пізнійше сталося засадою – забирати без огляду на вину всіх українських інтелігентів з кождої місцевости, з якої мусіло уступати російське військо».

Стисло окреслюючи програмні засади окупаційної влади у Східній Галичині, інший український історик Степан Томашівський по гарячих слідах

подій зауважував, що опанування регіону було головною метою війни з боку Росії, а потреба знищення тут українства – засадничим мотивом цього кроку: «Ще в Галичині гудуть гармати, ще не вся вона в московських руках, а се, що є, далеко ще не обезпечене, а вже гарячково ведеться "організаційна" робота російського правительства, робота обчислена не на потребу хвилі, а далекої будущини. А все вістрє "перестрою" обернене лише против української мови, української школи, української церкви [...]. Вивезенє й інтерноване галицького митрополита гр. Шептицького і цілих соток найвизначнійших Українців у глибину Росиї, насильне перемінюванє греко-католицьких церков на православні, замкненє всіх українських шкіл, товариств й інститутів, заборона всіх українських часописий і книжок, прогнанє української мови з публичного ужитку аж до написів на склепах і приватних оповісток на мурах».

Ще один свідок подій, Дмитро Дорошенко, згодом пригадував, що вже з початком вересня 1914 р. київські поліцейські відділки й в'язниці почали наповнюватися небаченими досі «злочинцями», яких щоденно, десятками й сотнями, підвозили потяги з заходу: «Коли київські участки й тюрми переповнились вивезеними галичанами, серед котрих були професори університету, поважні старі священники, інтеліґенти всіх професій, жінки, діти, селяне, гірські гуцули, коли ми побачили, що все це вихоплено з хати зненацька, без грошей, часто-густо напіводягнене, залякане до смерти, і що їх везуть до Томської, Іркутської, Архангельської й Астраханської губерній без засобів, невідомо на яку долю і на який час, оттоді ми, київські українці, збагнули як слід, що таке уявляє собою "освободительна" війна і яку долю готують нашому народові її побідні наслідки».

Адміністративно висилали насамперед усіх скільки-небудь помітних українців. Д. Дорошенко подав власну характеристику цих репресивних класифікацій, яка, втім, цілковито збігалася з оцінками інших сучасників – свідків подій (М. Грушевський, М. Ковалевський та ін.): «Досить було, щоб хтось із москвофілів доніс на когось, що це, мовляв, діяльний "мазепинець", щоб людину схопили й вивезли. Чи це був голова читальні "Просвіти", чи директор української книгарні, чи учитель – все одно. Досить було чим-небудь звернути увагу на своє істнування, або мати на нещастя когось особистим неприятелем між москвофілами». Іншу репресивну категорію складали греко-католицькі священники, які не виявляли бажання переходити у православ'я чи протестували проти обернення своїх храмів на церкви РПЦ, чи просто ревні уніатські душпастирі.

У середині лютого 1915 р. лише у Львові російська жандармерія кинула за ґрати близько півсотні українських діячів. На початку березня Східну Галичину накрила чергова хвиля арештів «мазепинців» – було ув'язнено близько 300 українців, переважно представників інтелігенції.

Висиланням з Галичини під час російської окупації займалися і цивільна адміністрація, і військові. Формально право ухвалювати рішення щодо висилки надавалося командирам армійських корпусів, але фактично такі розпорядження віддавали й командири дивізій на підставі російських правил про місцевості, де оголошувався воєнний стан. Приводом могло слугувати поширення несприятливих для царського війська чуток, залякування населення помстою австрійської влади, підозра у шпигунстві тощо.

У звіті Галицького тимчасового воєнного генерал-губернатора Г. Бобринського стверджувалося, що 1914–1915 рр. з Галичини адміністративно видалено (вислано) 1 962 й «переселено» до східних районів краю 2 364 особи. Вочевидь, це були занижені дані. Принаймні Комітет допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді зареєстрував на жовтень 1917 р. «по важних пунктах Сибіру і Центральної Росії» понад 12 тис. виселенців. Крім того, до тисячі адміністративно висланих з Галичини царською адміністрацією скупчувалося тоді у Києві й окрузі. Отже, загальна кількість адміністративно видалених (висланих) з краю – понад 13 тис. осіб – більш ніж ушестеро перевищувала дані Г. Бобринського.

Після горлицького прориву 2–5 травня 1915 р. австрійські війська зайняли значну частину Східної Галичини. На початку червня головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант Н. І. Іванов, аби уникнути ймовірного вербування чоловічого населення Галичини до австро-угорського війська, наказав висилати усіх чоловіків 18–50 років з місцевостей, що їх залишали росіяни, до Волинської губ. Депортованим дозволялося брати з собою родини, майно, рогату худобу й коней. Загал галичан слушно сприймав російські вказівки щодо «евакуації» до імперії Романових як насильницький захід царату. За приблизними підрахунками, на серпень 1915 р. на території Росії опинилося до 100 тис. галицьких «біженців», значна частина яких були не біженцями, а депортованими. За традиційною російською тактикою «випаленої землі», царське командування прагнуло залишити противникові безлюдну пустелю.

Д. Дорошенко з цього приводу наголошував: «В ім'я чого все це робилося? Це була традиційна московська практика – нищити все по дорозі, якою наступає ворог. Так робили москалі в 1708 р., руйнуючи Білорусь і північну Україну, відступаючи перед шведами, так робили вони на тій же Білорусі і в себе в Московщині, відступаючи в 1812 р. перед французами. Але тоді були зовсім инші умови ведення війни, та й то тоді обмежувались тим, що лиш нищили по дорозі склади і запаси продуктів, але не зганяли самої людности».

Під час відступу царського війська з Галичини 1915 р. росіяни масово брали закладників («заложників»): осіб чоловічої статі у віці 40–50 років – «людей статочних, солідних, з становищем: послів до парляменту або до сойму, священників, рабінів, професорів вищих і середніх шкіл, директорів банків, директорів музеїв, купців, адвокатів, суддів, заможніших селян» (Д. Дорошенко).

Перша російська окупація галицьких теренів 1914–1915 рр., названа «Галицькою Руїною», продемонструвала широкий спектр знарядь російської імперської політики щодо галицького «П'ємонту» та його української людности. Поборюючи місцеве «мазепинство», російська окупаційна адміністрація не гребувала брутальними засобами його придушення: звичною для себе забороною українського друкованого слова, нищенням українських друків на тимчасово опанованих теренах, русифікацією освіти й церковного життя, арештами й засланням активних українських діячів, закладництвом, руйнацією майна культурних українських установ, пограбуванням музейних колекцій, традиційною тактикою «випаленої землі» й масовою депортацією населення.

Бібліографія

До історії галицької руїни: Меморіал К. Паньківського / публ. С. Єфремова // Наше минуле. 1918. № 1. С. 57–65.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Львів: Червона Калина, 1923. Ч. 1: Галицька Руїна 1914–1917 рр. 131 с.

Микола Галаган. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання / передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. Київ: Темпора, 2005. 656 с.: іл.

Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. [Відень], 1915. 116 с.

Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 35–55.

Томашівський С. Галичина: Політично-історичний нарис з приводу світової війни. 2-ге вид. [Відень], 1915. 32 с.

Олександр РУБЛЬОВ

Яким був внесок Легіону Українських січових стрільців у боротьбу проти імперської Росії?

Одним із гімнів сучасної російсько-української війни стала пісня «Ой, у лузі червона калина …», яка була написана 1914 р. поетом С. Чарнецьким й активно виконувалася стрільцями і старшинами Легіону УСС у боях проти окупаційної російської армії у Надзбруччі та Прикарпатті. Вказаний підрозділ австрійської армії створено на початку Першої світової війни за ініціативою української громадськості, членів Головної Української Ради, Бойової управи УСС. Загалом до легіону зголосилося 28 тис. галичан, але уряд і польські політичні кола, побоюючись створення українського війська, обмежили чисельність легіону до 2,5 тис. Невишколених січовиків командування 55-ї австрійської дивізії 25-го корпусу вирішило одразу ж кинути на фронт проти наступаючих російських військ, де на легіон чекала б неминуча загибель. Але тодішній тимчасовий командир легіону Т. Рожанковський відмовився виконувати авантюрний наказ, за що був усунутий з посади. Під командуванням нового командира, одного із засновників «Просвіти», директора Рогатинської української гімназії М. Галущинського 3 вересня 1914 р. новобранці прийняли на привокзальній площі у Стрию (Львів був уже окупований царськими військами) присягу й відбули на доукомплектування у закарпатські села під Мукачеве. Ядро легіону становили активісти січового, сокільського і пластового руху, вчорашні гімназисти та студенти, письменники, художники. У зв'язку з важким становищем на фронті вже 10 вересня 1914 р. австрійське командування віддало наказ ввести легіон УСС у бої. Через тиждень січовики вийшли на Верецький перевал, де завдали спротив наступаючим частинам 2-ї кубанської козачої дивізії і зайняли лінію сторожових постів на Ужоцькому перевалі.

У ході наступальної операції легіон УСС під командуванням отамана Г. Коссака, що діяв в авангарді 130-ї австрійської бригади, провів успішний бій за Тухольку. Долаючи сильний опір противника, українські курені вийшли у район нафтового басейну і 20 жовтня відбили в росіян міста Борислав, Дрогобич, Стрий. Тільки коли О. Брусилов перекинув з-під Перемишля 58-му піхотну дивізію, йому вдалося відновити становище. Австрійські війська, а з ними легіон УСС відійшли до Карпат.

Майже без перерви 3 листопада чотири армійські корпуси О. Брусилова та три кавалерійські дивізії розпочали штурм перевалів з метою прорватися до Закарпаття. У запеклих боях 3–5 листопада сотні УСС зуміли не лише відстояти свої позиції під Синьовидним, але й завдати противнику серйозних утрат. Особливою мужністю січовики відзначилися на початку травня 1915 р. на схилах Маківки. Полеглих поховали на південних схилах гори. У незалежній Україні цей стрілецький цвинтар поновлено, встановлено пам'ятний знак. Українська громадськість краю високо оцінювала мужність галицького стрілецтва у тій карпатській битві. «Маківка – це перший визначний етап на тому шляху, по якім українська нація зі стану пасивності переходила до стану активності, до чину, – зазначала львівська газета "Діло" 2 травня 1915 р. – Бит-

ва на Маківці – це перша велика спроба галицьких українців стати найактивнішим чинником історії, стати ковалями й творцями своєї будучини».

При легіоні діяв Кіш, що займався набором поповнення. Поборовці залучалися до юридичного всеобучу населення, культурно-освітньої праці, організації Шевченківських свят, спортивних змагань. У липні 1915 р. Кіш із Закарпаття перебрався у Сколе, невдовзі в Пісочну під Стриєм. У Коші діяла бібліотека, деякий час – Пресова кватира, стрілецький хор і оркестр під керівництвом талановитого композитора, автора численних стрілецьких пісень М. Гайворонського. У її складі плідно працювали А. Баб'юк (М. Ірчан), А. Лотоцький, О. Назарук, Ю. Шкрумеляк, Л. Лепкий, О. Курилас, М. Угрин-Безгрішний та інші письменники, журналісти, митці. Художники О. Курилас і О. Сорохтей заснували сатиричні журнали «Самопал» і «Самохотник». Зусиллями А. Лотоцького, В. Огоновського і Ю. Шкрумеляка в Пісочній на Львівщині, де дислокувався Кіш УСС, налагоджено випуск журналу «Червона Калина». О. Назарук у Відні 1915 р. видав «Співанки УСС» – збірник творів Р. Купчинського і молодого композитора М. Гайворонського, пісні якого «Чуєш, брате мій», «Їхав стрілець на війноньку», «Човен хитається серед води», «Засумуй, трембіто» та інші добре знані на Прикарпатті й Надзбруччі й понині.

Восени 1916 р. розпочалася культурно-освітня місія галицьких стрільців на Волині. Їх скерували туди для організації комісаріатів з набору рекрутів до армії, бо місцеве населення ставилося до австрійців вороже. У грудні засновано Комісаріати УСС у Ковелі, Володимирі-Волинському, Луцьку. Однак основним своїм завданням усусуси вважали розвиток українського шкільництва, яке було вкрай занедбаним. За короткий строк у краї січовики заснували 85 шкіл та прийняли до навчання понад тисячу дітей. За допомогою громадських діячів Львова К. Студинського, Л. Мишуги, І. Крип'якевича січовики придбали для шкіл 3000 підручників і 1000 художніх і церковно-релігійних книг, необхідні навчальні прилади. Для місцевої дітвори у Володимирі-Волинському видано «Український Буквар».

Водночас із просвітньою працею відбувався збройний чин – бої 1916 р. на горі Лисоня під Бережанами та інших місцевостях. Невдовзі у стрілецькі окопи дійшла звістка про Лютневу революцію в Росії, створення Української Центральної Ради. На фронті наступило затишшя: війна набридла всім – і австрійцям, і росіянам, а тим паче галичанам. Дедалі частіше старшини і стрільці полку УСС вели розмови про те, що марними виявилися надії здобути волю України під австрійськими прапорами. У березні, час вибуху Української революції, 77 старшин склали звернення до Загальної Української Ради та Української Парламентської репрезентації, в якому вимагали енергійно відстоювати інтереси українського народу. Проявом революційних настроїв січовиків стало братання між ними і солдатами російських частин.

Напередодні вступу австрійських військ на Наддніпрянщину перейшов на бік Антанти у повному складі польський легіон Ю. Галлера. Розгніване австрійське командування негайно роззброїло інші польські військові частини, а заодно мало намір ліквідувати легіон УСС. На його захист виступили не лише українські посли віденського парламенту, а й представники армії. Тоді цісар Карл пішов на компроміс: поставив командиром усусусів сина австрійського ерцгерцога Стефана – Вільгельма Габсбурга. Цього офіцера з 13-го

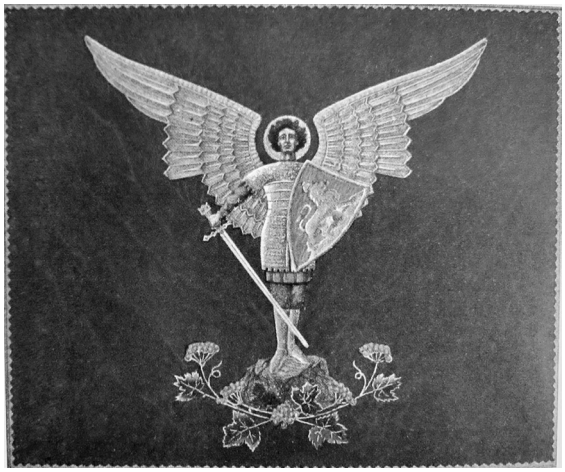

Прапор Легіону УСС. На звороті зображено герб Києва. 1916 р.

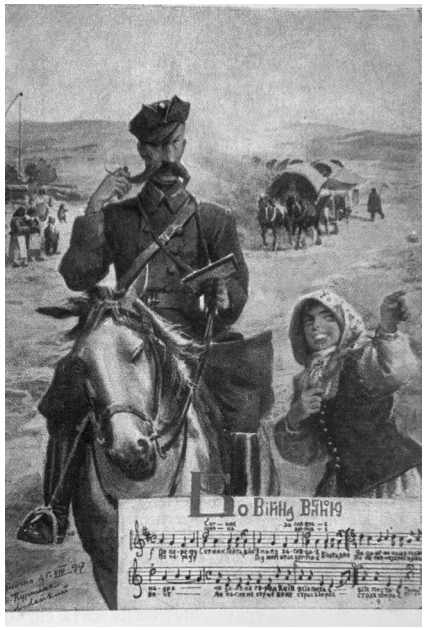

Осип Курилас. Стрілецька поштівка «Бо війна війною»

піхотного полку, де служили виключно українці із Золочівщини, січовики знали, і його приїзд у березні 1918 р. не викликав особливих заперечень. Народився він 1896 р. на берегах Адріатики. Отримав пристойну освіту, досконало володів декількома європейськими мовами. Українську 18-літній принц опанував уже серед стрілецтва в австрійському війську, відтак полюбив твори М. Грушевського, Т. Шевченка, В. Стефаника, І. Франка. Під їх впливом навіть почав віршувати – оспівувати красу України, що стала його другою духовною Вітчизною. Після поразки Визвольних змагань Василь Вишиваний (так його називали українці) поселився у Відні та на довгі роки пов'язав долю із бойовими побратимами. Зокрема, віддав свої заощадження на допомогу галицьким скитальцям у таборах Чехословаччини. 1947 р. був арештований органами НКВС і таємно вивезений з Австрії до сталінських таборів.

Революційного 1918 р. сотні легіону в складі австрійсько-німецького війська розміщувалися у придніпровських містах Олександрівську, Нікополі, Катеринославі. Галицькі старшини і стрільці вороже зустріли спроби командування нав'язати їм жандармські функції. Про життя січовиків на степовій Україні розповіла у спогаді «Рідні гості» С. Тобілевич: «Українське січове стрілецтво, роздивившись навколо, взялося негайно до праці. Незабаром серед селянства розійшлися чутки одні від одних чудніші: вони вчать [...], вони лікують [...] вони посилають своїх людей на роботу в поміч удовам і недужим [...] За все платять [...] поводяться по-людськи [...] Позаводили крамниці, дають людям світло, роздають книжки [...] Щось небувале робиться, відколи світ світом !..».

На початку жовтня 1918 р. українські посли звернулися до австрійського уряду з проханням перевести полк УСС до Львова. Але австрійське командування, яке ще раніше задумало вивести його з Великої України, відправило

січовиків подалі від свого краю – на Буковину, де вони перебували до збройного повстання 1 листопада 1918 р. у Львові. У листопадові дні на базі полку УСС розпочато формування регулярних збройних сил ЗУНР – Українського війська, а в його складі фронтової Галицької армії.

Велика війна та революції 1917–1921 рр. завдали смертельного удару багатонаціональним монархіям Романових і Габсбургів, на уламках яких поневолені європейські народи – чехи, поляки, литовці, латиші, естонці, а також українці – почали творити власні національні держави. Воєнно-політичні потуги українців були послаблені провокативними діями російсько-радянських політиків, розпорошеністю національних сил по обидва боки Збруча, представники яких нерідко взаємно поборювали один одного в складі супротивних військ. Про це, зокрема, нагадують десятки понівечених і відновлених військових цвинтарів обох армій на Волині, Галичині та Буковині.

Бібліографія

Bator J. Wojna Galicyjska. Kraków, 2008.

Галущинський М. З Українськими січовими стрільцями. Спомини з років 1914–1915. Львів, 1934.

Гірняк Н. Організація і духовний ріст Українських січових стрільців. Філадельфія, 1955.

Думін О. Історія легіону УСС 1914–1918. Львів, 1936.

Крип'якевич І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Відень, 1915.

Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. Львів, 1936.

Лазарович М. Легіон Українських Січових Стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль, 2005.

Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. Львів, 1991.

Литвин М., Науменко К. Українські січові стрільці. Київ, 1992.

Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. Львів, 2004.

Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2009.

Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк, 1956.

Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ, 1999.

Микола ЛИТВИН

Що є спільного та відмінного в спробах остаточного вирішення українського питання Росією в роки Першої світової (1914–1918) та російсько-української (2014–2022) воєн?

За жорстокістю та обсягом скоєних воєнних злочинів, а також за подібністю риторики і дій керівників держав, що їх розв'язали, російсько-українську війну 2014–2022 рр. на її актуальному етапі повномасштабного вторгнення військ РФ до України часто і небезпідставно порівнюють з Другою світовою. Проте є один фундаментально важливий аспект, а саме: спроба остаточного вирішення українського питання Росією, який робить війну початку XXI ст. набагато ближчою до війни не середини століття минулого, а його початку – до Першої світової. І до болю спільне між ними проглядається далеко не лише в ідеологічному обґрунтуванні, що спиралось тоді на офіційну в Російській імперії доктрину «о триедином русском народе», а тепер – на прийняту в РФ виразно експансіоністську доктрину «русского мира», яка є лише осучасненою і більш розширеною версією своєї попередниці.

Вступаючи до Першої світової війни, Російська імперія виношувала амбітні плани оволодіння Константинополем, протоками – Босфором і Дарданеллами, суттєвого приростання польськими землями ворожих держав, захоплення та швидкої інкорпорації українських теренів Австро-Угорщини. Останнє, хоча і не виглядало настільки ефектно, як попередні опції, проте, за задумом, дозволяло остаточно вирішити Російській імперії одне з її ключових внутрішніх питань, яке несло в собі загрозу самому її існуванню, – українське. Як уявлялося, для цього було б достатньо знищити осередок українського руху на українських теренах монархії Габсбургів шляхом їхньої окупації та інкорпорації до тіла імперії з опорою на місцеві радикальні русофільські («москвофільські») сили.

Не можна сказати, що такі погляди, особливо в частині розуміння причинно-наслідкових зв'язків, тоді належали до мейнстріму, проте, наприклад, серед багатьох співробітників Міністерства закордонних справ Російської імперії, а також серед політикуму відповідного спектра (головно серед російських націоналістів) вони знаходили жвавий відгук. Таке розуміння, зокрема, ще в 1908 р. демонстрував секретар Російського імператорського консульства у Львові В. Олфер'єв, коли писав, що в результаті політики австро-угорської влади «украинцы сольются в самостоятельный единый народ, и тогда борьба с сепаратизмом станет невозможной. Пока в Галиции живет еще русский дух, для России украинство не так еще опасно, но коль скоро австро-польскому правительству удастся осуществить свою мечту, уничтожив все русское в Галиции […], тогда будет поздно и России с врагом не справиться».

Випробувавши весь наявний інструментарій «м'якої сили», а від 2014 р. також і «гібридної війни», та переконавшись, що все марно і що український корабель з кожним днем все далі і далі відпливає від негостинних російських берегів у напрямку історично природного для нього європейського дому,

російська влада у 2022-му вдруге спробувала остаточно вирішити українське питання в найрадикальніший спосіб – шляхом повномасштабної воєнної агресії та нищення усього українського. Що саме це, а не уявний страх через можливе розширення блоку НАТО на схід, є справжньою альфою та омегою РФ у розв'язаній нею війні проти України, свідчать як характер перебігу вторгнення і дій російської окупаційної влади на зайнятих тимчасово нею теренах, так і текст оприлюдненої 3 квітня 2022 р. російським державним інформаційним агентством «РИА-Новости» програмної статті Т. Сергейцева «Что Россия должна сделать с Украиной», згідно з якою усі ті незгодні на «денацифікацію» (читай – деукраїнізацію) українці, які не піддаються «перевихованню», підлягають знищенню. Дискурс необхідності нищення усього українського як і самих назв «Україна» та «українці» – став провідним на пропагандистських майданчиках РФ.

Як і напередодні Першої світової війни, щонайменше з 1908–1909 рр., коли влада Російської імперії розпочала системну роботу зі всезростаючого фінансового підживлення потенційної п'ятої колони в особі радикального русофільського руху на українських теренах монархії Габсбургів (передусім – «Русской народной организации в Галичине» та її політичної репрезентанти – «Русского народного совета»), щорічно виділяючи на підтримку організаційної структури «москвофілів» на запит міністра внутрішніх справ 60 тис. руб. і ще 25 тис. через міністра фінансів (з 1913 р. розмір субсидій зріс до 200 тис. руб., які надавалися з секретних коштів Міністерства закордонних справ), влада РФ у XXI ст., за оцінками, влила прямо чи опосередковано в проросійські сили в Україні суму, еквівалентну 5 мільярдам доларів.

Своєрідним функціональним аналогом реформованого у 1908 р. «Галицко-русского благотворительного общества в Санкт-Петербурге», за посередництва якого російською владою переправлялася реципієнтам левова частка державних коштів, що виділялися на підтримку радикального русофільства на українських теренах Австро-Угорщини, сьогодні є створений у 2008 р. в системі органів виконавчої влади РФ інститут «Россотрудничества» – головний провідник «м'якої сили» у поширенні проросійських впливів. Подібності між реципієнтами російської фінансової допомоги на інституційному рівні тоді і тепер так багато, що дану 1913 р. керуючим Російського імператорського консульства у Львові М. Верховцевим характеристику сучасного йому галицького радикального русофільства як «отвратительных комиссионеров по инсценированию русского движения» і названих ним «субсидируемой кликой», у 2022 р., з огляду на невтішні для замовників результати, цілком могли б дати «ОПЗЖ», «Українському вибору» та іншим проросійським проєктам їхні сьогоднішні «куратори» з РФ.

А скільки спільного можна побачити у повсякденній практиці ставлення окупаційних влад до українського населення у ту, далеку, і цю, теперішню, війни. Починаючи із тотальної заборони усіх українських інституцій, закриття або повної деукраїнізації освітніх закладів і закінчуючи взяттям і вивезенням заручників та масовими примусовими депортаціями цивільного населення (навіть у ті ж найвіддаленіші райони розселення за Уралом!). Понад 500 тис. галичан та буковинців було примусово вивезено вглиб території Російської імперії у роки Першої світової війни і не менше (а за деякими даними, вже

понад мільйон) – лише за декілька перших місяців активної фази російсько-української війни сьогодення.

І все ж треба визнати, що у своїх спробах остаточно вирішити українське питання влада Російської імперії, бодай позірно, намагалася дотримуватися хоча б деяких міжнародних правил ведення війни та поводження із цивільним населенням окупованих територій (що, втім, не врятувало її політику в Східній Галичині та на Буковині від цілком справедливої та нищівної оцінки – «всесвітній скандал», за висловом керівника фракції кадетів у IV Державній думі П. Мілюкова). То після Бучі, Маріуполя, Бородянки, Харкова, Ірпеня, Сєвєродонецька вже ні для кого у світі не є таємницею, що дії влади РФ щодо України геть позбавлені хоч найменшого намагання слідувати міжнародним правилам ведення війни і принципам гуманізму, мають виразні ознаки злочинів проти людяності – геноциду.

Попри руйнування, згарища, горе, смерть, каліцтва, біль і страждання, що супроводжують будь-які війни, останні часто вивільняють прихований у них потенціал докорінних змін, шалено прискорюючи розвиток історичних процесів, перебіг яких у мирний час зазвичай потребує десятиріч. Звісно, можливостями, які випадають, ще треба вміти належно розпорядитися, не згаяти їх, але коли і якщо це вдається, то відбуваються справжні «квантові стрибки» у процесах, природному розвитку яких намагаються покласти край ті, хто заради цього розпочинає війни.

Так, у горнилі Великої війни 1914–1918 рр., яка, серед іншого, за задумом російської сторони, мала покласти край розвитку українського руху в імперії шляхом знищення його недосяжного в мирний час осередку в монархії Габсбургів, українство не лише не зникло, але й здійснило карколомний стрибок до практичної спроби реалізації ідеї Соборної Української Держави, яка хоч тоді і не встояла в силу несприятливої міжнародної кон'юнктури та численних внутрішніх помилок державного будівництва, яких припустилися його творці, проте залишила по собі настільки потужний спадок, що з ним не могли не рахуватися навіть нові більшовицькі володарі країни.

Так само і сучасний очільник Кремля, поставивши все на карту знищення держави Україна та денаціоналізації українців, випробувавши для цього всі можливі засоби від «м'якої сили» і «гібридної війни» до повномасштабного і нечувано жорстокого як для XXI ст. воєнного вторгнення, матиме можливість на власні очі побачити (ба, вже не може не бачити, але ще не здатен прийняти!) нищівну поразку своїх замірів. Українська ж політична нація замість того щоб капітулювати перед нав'язуваною їй силоміць «російщиною», як це від неї очікували в Кремлі, здійснила, відкинувши внутрішні суперечки перед лицем смертельної зовнішньої загрози, рішучий поступ до національної єдності в непохитному, до переможного кінця, відстоюванні за всезростаючої міжнародної підтримки з боку країн-партнерів свого цивілізаційного вибору, так щедро вже оплаченого тисячами життів героїв-військових і тисячами жертв серед цивільних.

Бібліографія

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Історичні нариси. Друге видання / Упорядник О. Реєнт. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2020. 784 с.

Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / Упорядник В. Шевченко. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2015. 800 с.

Олександр РЕЄНТ, Володимир ЛЮБЧЕНКО

Розділ IV

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА КОНФРОНТАЦІЯ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

«В українців є жахлива риса – нетерплячість
та бажання добитись всього і одразу.
У цьому світлі мене не здивує, якщо вони
рішуче проваляться.
Хто бажає всього і одразу, той, врешті,
нічого не отримає.
Мені постійно доводилось говорити їм про це,
але це для них було неприйнятно»

Павло Скоропадський. «Спогади» (2018)

З чим у травні 1917 р. до Петрограда їздила делегація Української Центральної Ради і з чим вона повернулася?

18 (5) травня у Києві розпочав свою роботу І Всеукраїнський військовий з'їзд, делегати якого представляли 900 тис. українців, призваних до армії. З'їзд мав політичний характер, в доповіді про сучасний момент (доповідач Ф. Селецький) та під час її обговорення лунала гостра критика Тимчасового уряду за байдужість до української проблеми. У резолюції «Про автономію України» було недвозначно сформульовано завдання «вимагати від Тимчасового Правительства та Ради солдатських та робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії України», в тій же резолюції містилась вимога невідкладного призначення при Тимчасовому уряді міністра по справах України. На з'їзді виникла ідея відрядити до Петрограда спеціальну делегацію Центральної Ради.

На третіх загальних зборах УЦР 20–21 (7–8) травня ідея делегації була підтримана. УЦР визначила її склад та затвердила наказ, який складався з 13 пунктів. Основне завдання полягало в тому, щоб добитись від уряду публічного позитивного ставлення до справи автономії України.

29 (16) травня делегація з'явилася на прийом до голови уряду Г. Львова. Ознайомившись із пам'ятною запискою, він почав говорити, що уряд не має права ухвалювати рішення про автономію, оскільки це є винятковим правом Установчих зборів. Г. Львов запропонував передати розгляд вручених йому вимог спеціальній урядовій комісії, складеній з фахівців. Очолив комісію товариш міністра внутрішніх справ Д. Щепкін, до якого приєдналися два його колеги в тому ж ранзі М. Авінов та С. Урусов, професори С. Котляревський та М. Лазаревський і товариш військового міністра полковник Л. Туган-Барановський. 3 та 4 червня (21 та 22) травня відбулися дві зустрічі комісії з делегацією, в ході яких точилися жваві дискусії. Їх загальний настрій описав С. Єфремов: «Найбільш, як і треба було сподіватись, суперечок викликав пункт про відношення правительства до автономії України — цей кардинальний пункт в українській програмі нашого часу. І треба було бачити й слухати, як учені учасники розмови силкувалися розбити, власне, цей пункт, щоб зрозуміти, як до автономії України не звикли ще в російських кругах, як її не розуміють навіть спеціалісти — учені, й як, нарешті, її всі бояться! [...] Треба ще додати, що опоненти, вимагаючи од делегації цілком виробленого, до найменших деталів опрацьованого статуту автономії, домагалися, щоб їм було вияснено, звідки взялося слово «Україна», й виложено мало не всю історію українського руху».

Закінчилися зустрічі заявою комісії, що уряду потрібен час на вирішення питання, тобто безрезультатно. Делегати УЦР мали зустрічі з міністрами освіти О. Мануйловим та земельних справ В. Черновим. Обидва міністри стояли на тому, що майбутній лад Росії, і в тому числі України, мають визначити Установчі збори. Мануйлов був згоден на окремі поступки в справі шкільної освіти: навчання українською мовою в початковій школі й запровадження

української мови як окремого предмета у середніх школах, але мовою викладання і в середній, і у вищій школі мала залишатися російська.

Згадуючи розмову з В. Черновим, М. Ковалевський писав, шо «міністр був настроєний досить оптимістично і вірив, що в Росії запанує демократія», але, як і кожний росіянин, вважав, що «новий демократичний лад вимагає якнайбільшої централізації». Тому в розмові щодо автономії України він обмежився загальними думками, які не мали будь-якого сенсу. Пізніше В. Чернов напише спогади про революцію та діяльність Тимчасового уряду, один із розділів книги буде присвячено національній політиці уряду. Чернов назве її тупиковою.

Незважаючи на попередження української громади Петрограда, делегація зробила низку енергійних спроб встановити контакти з революційною демократією столиці, сподіваючись знайти в ній союзника й чинник тиску на уряд. З цього нічого не вийшло. В. Винниченко пасивно-негативним ставленням російської демократії до українського питання, її небажанням визнавати наявність такої проблеми був вражений сильніше, ніж позицією уряду. «Російський уряд принаймні зараз же прийняв делегацію, принаймні чемно мугикав, скорботно розводив руками й не лаявся революційними словами, – згадував він. – А в руської демократії три дні ми не могли добитись "авдієнції", три дні представництво української демократії, українського селянства, робітництва та війська оббивало пороги Ради руських представників робітництва та війська, поки, нарешті, після листовних докорів, загроз і т. п. виконавчий комітет Ради робітничих і солдатських депутатів згодився нас вислухати.

Але тільки й того, що вислухати [...] А в результаті – "принципіально" всі стояли за право самоозначення всіх націй, практично ж одсилали до Уряду, – як він вирішить, так хай і буде...».

Отже, в столичної революційної демократії українці не знайшли ні підтримки, ні розуміння. Незважаючи на прикру невдачу, ця поїздка багато що прояснила й створила ситуацію, близьку до протистояння українців та росіян.

Тимчасовий уряд передав декларацію УЦР на розгляд спеціальної Юридичної наради. 13 червня (30 травня) вона під головуванням відомого діяча кадетської партії Ф. Кокошкіна понад дві години розглядала українські вимоги і знайшла за можливе задовольнити повністю лише одну з них, що стосувалася повернення додому галичан, депортованих силоміць із рідних місць російською армією, та поліпшення становища полонених українців-галичан. В усьому іншому нарада не бачила підстав для позитивного вирішення, її аргументи були відомими: Тимчасовий уряд не є правочинним вирішувати питання надання автономії, а Центральна Рада не є представником «всього населення України». Виконання інших вимог УЦР було б не чим іншим, як передвирішенням питання перед Установчими зборами або підготовчим кроком до автономії України. І лише, здається, єдиний раз нарада назвала реальну причину, яка лякала і її, і уряд. Йшлося про те, що введення посади крайового комісара України вимагало б визначення її кордонів, а це було абсолютно неприйнятним, бо виглядало як замах на принцип неподільності.

14 (1) червня уряд інформував про свою одноголосну відмову у вимогах Центральної Ради. Відповідь була досить казуїстичною і формальною. Тимчасовий уряд повідомляв, що, оскільки УЦР «не вибрана всенародним голосуванням, то уряд навряд чи може визнати її виразницею точної волі всього українсько-

го народу». Тому висновок був досить несподіваним за логікою, уряд вважає, що «як з формального, так і тактичного боку питання про встановлення автономії України може вирішитись тільки Установчими зборами». Уряд не вважав за можливе видання з цього приводу будь-якого позитивного акту. Очевидно, щоб якимось чином збити абсолютно негативне враження, яке могло створитись в Україні від подібного рішення, воно закінчувалося урядовим визнанням національних особливостей і своєрідних умов життя України, як і необхідності вирішення питання про майбутній устрій України, але знову ж таки Установчими зборами. Та кого цей заключний пасаж міг увести в оману?

Відповідь уряду була з радістю зустрінута російською політичною демократією в Україні, а в російських націоналістів вона викликала тріумф. Їх лідер В. Шульгін, посилаючись на розмову, яку він начебто мав з головою уряду кн. Львовим, через пресу широко повідомив, що уряд нізащо не дасть згоди на українські домагання, буде їм рішуче протидіяти, а автономія України – це справа не українського, а всього російського народу.

П. Стебницький, засуджуючи недалекоглядність урядового рішення, формальність його підходу, досить точно оцінив ситуацію, що склалася. В нарисі «Мозок Росії» у червні 1917 р. він писав: «Уряд не бачить, а може, і бачить, та не вірить, що ця його постанова вириває з рук організованого і організуючого громадянства керування українським рухом, і покидає той рух на роздоріжжі, в стані стихійного, бурхливого хвилювання... Що з того? Автономія України, очевидно, страшніша для Росії, аніж всеросійська анархія».

З іншого боку, відмова уряду мобілізувала українські сили, боляче зачепила їх національні почуття. Україна, а особливо Київ, вирували хвилями протестів, події жваво коментувалися в пресі, обговорювалися на зібраннях та мітингах. Ситуація переросла у факт урядового рішення. Воно дало лише формальну причину для того, щоб національні чинники революції опинилися на гребені політичного життя. «Киевская мысль» 6 червня змушена була визнати, що «минулого тижня хвилі українського народного руху підіймалися високо і круто».

Бібліографія

Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. Київ, 1997.

Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллєр О., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. Київ, 2015.

Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. Київ, 2011.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Київ, 1996–1997.

Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Док. і мат. Київ, 2003.

Владислав ВЕРСТЮК

Як російська преса відреагувала на проголошення І Універсалу?

23 (10) червня 1917 р. Центральна Рада звернулася до українського народу з декларацією, яка увійшла в історію як І Універсал.

Ухвала Універсалу стала однією з кульмінацій Української революції, дала на певний час новий поштовх для її розвитку. Текст Універсалу сьогодні добре знайомий, багато разів відтворювався в історичній літературі, нема сенсу переповідати його зміст. У ньому констатувалося, що Тимчасовий уряд не може дати ладу в Україні, і на цій підставі формулювався заклик – «однині самі будемо творити наше життя». Схвалений 23 (10) червня на засіданні Комітету Центральної Ради остаточний текст Універсалу був зачитаний на II Всеукраїнському військовому з'їзді. Документ знайшов ентузіастичну підтримку делегатів, які представляли близько 2 млн українців-військовослужбовців фронтових та тилових частин армії. З'їзд у своїй резолюції висловив недовіру Тимчасовому урядові, зазначив, що уряд «цілковито не розуміє національних відносин на Україні», «загострює національні конфлікти на Україні, перешкоджає великій організаційній роботі українського народу». Зважаючи на це, з'їзд вимагав негайно приступити «до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу». Непоступливість уряду зазнала осуду в українському середовищі, а радикальні дії Ради викликали бурю захоплення. Обговорення Універсалу стало загальнонародною справою і перетворилося в свого роду плебісцит українців, у ході якого визначилася недовіра до Тимчасового уряду і підтримка Центральної Ради.

«Цей Універсал справив на українське суспільство надзвичайно глибоке враження. Подібно до того, як з невимовною радістю і навіть зі слізьми на очах слухали його українські солдати – члени військового з'їзду – з ентузіазмом зустрів ці слова Центральної Ради і увесь український трудовий народ, – згадував П. Христюк. – Майже по всіх містах, містечках, селах і хуторах України, на численних селянських, робітничих і загальнонаціональних з'їздах, на фронтах у військових частинах, – всюди урочисто було відчитано Універсал, з захопленням і радістю, як святу вістку про нове, прегарне життя, що малювалося в народній уяві. Народ радів, народ хвилювався, народ складав масову формальну присягу на вірність Центральній Раді, на вірність проголошеним нею ідеалам. До Центральної Ради посилалися сотнями, тисячами безконечні палкі привітання від різних груп та організацій українського суспільства, від військових частин, від земств із заявами, що вони визнають Центральну Раду за свій найвищий уряд, що будуть коритися їй і тільки їй, що будуть з радістю, охоче і пильно виконувати її приписи, її накази». Підтвердженням слів П. Христюка можуть бути численні телеграми, які надійшли на адресу УЦР після 23 (10) червня та були опубліковані в пресі. Значне число їх зберігається в архівному фонді УЦР. Українці підтримували ідеї Універсалу й ганьбили урядове рішення.

Як приклад, наведемо інформацію про збори українців Київської округи шляхів сполучення, які 29 (16) червня жваво обговорили ситуацію, що склалася в Україні

після проголошення Універсалу. В промові інженера Пилипчука йшлося про централістичну російську систему, яка витягає з України «усі кращі соки» і спрямована не на поліпшення добробуту та культури всієї держави, а лише Московщини. В результаті ухвалена одноголосно резолюція вітала Центральну Раду як вищий урядовий орган України, а Універсал визнала «за акт величезної національно-політичної ваги, що є правдивим висловом волі українського народу».

Абсолютно протилежними, мінорними виявилися настрої в неукраїнському середовищі. І праве, і ліве крило (за винятком більшовиків) російської революційної демократії кинулися таврувати дії українців. Кадетська «Речь», меншовицька «Рабочая газета», есерівське «Дело народа» відкрито критикували Універсал, звинувачували Центральну Раду за «ленінство у національному питанні». Ухвалення Універсалу газета «Речь» кваліфікувала як ще одну ланку німецького плану розкладу Росії, а дії Центральної Ради – як відмову підкорятися Тимчасовому урядові. Кадетський орган вважав, що «вчинок українців є прямим злочином проти закону, який вимагає проти себе негайного застосування суворих законних покарань».

Кадети відверто підштовхували Тимчасовий уряд до застосування сили проти Центральної Ради, тому що були переконані, що українці матимуть проти себе не лише уряд, але й осуд рішуче всіх громадських російських сил, за винятком більшовиків. Останнє сподівання виявилося правильним. Часопис меншовиків-оборонців «Рабочая газета» 28 (15) червня надрукував статтю, вже назва якої – «Отложение Украины» – не залишала сумнівів щодо головного напряму розвитку думки. Центральна Рада звинувачувалася в тому, що стала на надзвичайно небезпечний шлях, який веде до ускладнення і так неймовірно важкого становища Росії. 29 (16) червня міністр Тимчасового уряду й водночас лідер російських есерів В. Чернов опублікував статтю з промовистою назвою «Ложный вывод из правильной предпосылки». Зі статті стає очевидним, що російські есери не проти принципу самовизначення націй (хай принцип існує), а проти його конкретної реалізації.

Того ж дня меншовицьке «Единство» надрукувало виступ Г. Плеханова. Цей старший за віком авторитетний політик, який уже не брав участі в реальному політичному житті, а лише спостерігав його, не будучи пов'язаним з владою, дозволив собі не без задоволення кинути кілька звинувачувальних реплік у бік уряду. Він критикував Кабінет міністрів за несвоєчасність і невмотивованість відмови. В принципі, вважав Плеханов, можна було визнати за українцями право на самовизначення. Але далі видатний російський соціал-демократ дійшов цікавого висновку: «Якщо на Тимчасовий уряд падає досить значна доля відповідальності за українські події, то іншу, не менш значну долю відповідальності несе Центральна українська рада». В чому ж її провина? Виявляється, вона не мала права вдаватись до крайнощів, варто було більш делікатно (Плеханов вживає слово «законно») тиснути на уряд, зрештою, вдатись до апеляції до великоруського народу, який би знайшов спосіб змусити уряд піти на поступки українцям. Очевидно, що Плеханов у принципі нічого не мав проти права на самовизначення, але конкретні кроки до його здійснення не виправдовував; пропозиція ж звертатись до російського народу взагалі була неприхованою демагогією, оскільки, за винятком більшовиків, жодна російська політична партія не заступилась перед урядом за українців. Отже, російські політики дії українців відверто чи замасковано засуджували.

Особливо непримиренно це робили російські націоналісти, рупором яких виступав «Киевлянин» В. Шульгіна. На противагу українській делегації до Петрограда відправилася з Києва контроверсійна делегація товариства «Русь», «югороссов» та «Русского торгово-промышленного общества».

З червня у київських радах робітничих і солдатських депутатів, де домінували російські есери та меншовики, перманентно обговорювалося національне питання. 28–29 (15–16) червня на об'єднаному засіданні виконкомів громадських організацій Києва було схвалено резолюцію, яка засуджувала дії Центральної Ради.

Спочатку Тимчасовий уряд не прямо, а опосередковано через Юридичну нараду, де домінували кадети, так оцінив події у Києві: «Представники українських партій не зупинились перед актом відкритого заколоту, який несе небезпеку державній єдності Росії і завдає важкого удару російській демократії... Покладаючи всю відповідальність за цей акт на його винуватців, Тимчасовий уряд зі свого боку категорично не визнає за так званим універсалом українського народу будь-якої сили. Він висловлює тверду впевненість, що вірна російській революції більшість українського народу його повністю відкине».

Висловлене сподівання не виправдалося. Енергія, з якою вибухнув український рух, його сконсолідованість і одностайність у підтримці Універсалу змусили російську революційну демократію в Україні переглянути свої позиції і визнати відкриту боротьбу з УЦР безперспективною. Тим самим шляхом пішов і Тимчасовий уряд. 28 (15) червня відбулося засідання уряду, яке розглянуло ситуацію в Україні. Уряд ухвалив створити комісію з найавторитетніших на той час у Росії громадських діячів (С. Урусов, П. Кропоткін, В. Короленко, В. Вернадський, С. Ольденбург, С. Шликевич, І. Демидов), якій належало виїхати в Україну і на місцях ознайомитися з потребами і побажаннями українців. Принагідно ж зазначимо, що справа створення комісії одразу провалилася, проєктовані до неї діячі не згодилися брати в ній участь. Наступного дня уряд опублікував звернення до українського народу, підписане прем'єр-міністром, в якому намагався довести, що він не ворог Україні, що вважає своїм обов'язком «прийти до згоди з громадсько-демократичними організаціями України щодо тих перехідних заходів, які в подальшому можуть і повинні бути схвалені, щоб забезпечити права українського народу в місцевому управлінні та самоуправлінні в школі та суді – заходів, які підготовляють перехід до того остаточного вільного ладу, який Україна повинна отримати з рук Всенародних Установчих Зборів». Але, зрештою, звернення закликало українців «не йти згубним шляхом роздрібнення сил вільної Росії». Через кілька днів уряд відрядив до Києва повноважну делегацію з чотирьох міністрів для ведення переговорів із Центральною Радою.

Бібліографія

Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. Київ, 1997.

Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллєр О., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. Київ, 2015.

Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. Київ, 2011.

Национальный вопрос и революция. Москва, 1930.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Київ, 1996–1997.

Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Док. і мат. Київ, 2003.

Владислав ВЕРСТЮК

Яку роль українське питання відігравало в діяльності більшовицької верхівки у 1917 р. до Жовтневого перевороту?

Більшовицьке керівництво, усвідомлюючи потенційну потугу національно-визвольного руху, задовго до повалення самодержавства сформувало відмінну від інших загальноросійських партій позицію в національному питанні – на словах воно визнавало право кожної нації на відокремлення. І хоча пропозиції більшовиків щодо розвитку громадсько-політичного життя унеможливлювали реалізацію такого сценарію, в очах багатьох активних українців більшовики виглядали як прихильна до українського руху партія.

Невдовзі після зречення Миколи II майже всі представники загальноросійських політичних сил почали вбачати в українському рухові загрозу. Партії, що увійшли до Тимчасового уряду, виявилися не готовими йти далі скасування особистих національно-культурних і релігійних обмежень. Для них була, по суті, не лише альфою, але й омегою змін у підходах до розв'язання національного питання постанова Тимчасового уряду від 2 квітня (20 березня) 1917 р. «Про відміну віросповідних та національних обмежень». Цим документом скасовувалися усілякі обмеження громадян, обумовлені національним походженням та вірою, та дозволялося вживати «*інші, окрім російської, мови та говори в діловодстві приватних товариств, при викладанні в приватних навчальних закладах різного роду та при веденні торгових книг*».

Таке рішення було необхідним, але в тогочасних умовах уже недостатнім. Зокрема, воно не могло задовольнити вимоги українського національного руху, який стрімко поширювався й охоплював армію. Більшовицьке керівництво, яке уважно стежило за настроями суспільства, сповна використало національне питання з користю для себе.

7 квітня (25 березня) 1917 р. газета «Правда» опублікувала статтю Йосифа Сталіна «Про скасування національних обмежень», у якій щодо вказаного рішення Тимчасового уряду зазначалося: «*Було б неприпустимою помилкою думати, що декрет цей достатній для забезпечення національної свободи, що справа визволення від національного гніту доведена вже до кінця* […] «*Хто не розуміє, що це означає узаконення нерівноправності націй щодо мови?*». У цій же статті Сталін повторив більшовицьку настанову про «*право на самовизначення для тих націй, які з тих чи інших причин не можуть залишитися в рамках державного цілого*». А Володимир Ленін уже в перший день свого приїзду до Петрограда у квітні 1917 р. визнав наміри російської буржуазії не рахуватися з правами українців «*анексією України*».

Отже, більшовицькі керманичі добре усвідомили доречність радикальних гасел у національному питанні. Але на місцях такого розуміння не було. Тому національне питання було винесено на порядок денний партійної конференції, яка відбулася (7–12 травня (24–29 квітня)) 1917-го.

Основним доповідачем на конференції був Й. Сталін, який діяв у повній згоді з Леніним. Обидва більшовицькі керманичі запропонували зробити гасло

щихъ о захватѣ чужихъ земель, политика г. Милюкова и политика пролетаріата и революціонной демократіи, которыя, объединяя свои силы съ рабочими всѣхъ воюющихъ странъ, хотятъ завоевать миръ, хлѣбъ и свободу.

Объ отмѣнѣ національныхъ ограниченій.

Одной изъ язвъ старой Россіи, бросавшихъ на нее тѣнь позора, является язва національнаго гнета.

Религіозныя и національныя преслѣдованія, насильственное обрусѣніе „инородцевъ", гоненія на національныя культурныя учрежденія, лишеніе избирательныхъ правъ, лишеніе свободы передвиженія, натравливаніе національностей другъ на друга, погромы и рѣзня,— вотъ онъ позорной памяти національный гнетъ.

Какъ освободиться отъ національнаго гнета?

Соціальной основой національнаго гнета, силой, одухотворяющей его, является отживающая земельная аристократія. И чѣмъ ближе стоитъ она у власти, чѣмъ крѣпче держитъ она ее въ рукахъ, тѣмъ сильнѣе національный гнетъ, тѣмъ безобразнѣе его формы.

Въ старой Россіи, когда у власти стояла старая земельно-крѣпостническая аристократія, національный гнетъ дѣйствовалъ во всю, выливаясь нерѣдко въ погромы (еврейскіе погромы) и рѣзню (армяно-татарская рѣзня).

Въ Англіи, гдѣ земельная аристократія (лэндлорды) дѣлитъ власть съ буржуазіей, гдѣ давно уже нѣтъ безраздѣльнаго господства этой аристократіи,—національный гнетъ болѣе мягокъ, менѣе безчеловѣченъ; если, конечно, не принимать во вниманіе того обстоятельства, что въ ходѣ войны, когда власть перешла въ руки лэндлордовъ, національный гнетъ значительно усилился (преслѣдованія ирландцевъ, индусовъ).

А въ Швейцаріи и Сѣверной Америкѣ, гдѣ лэндлордизма нѣтъ и не бывало, гдѣ власть безраздѣльно въ рукахъ буржуазіи,— національности развиваются свободно, національному гнету, во вше говоря, нѣтъ мѣста.

Объясняется все это главнымъ образомъ, тѣмъ, что земельная аристократія по самому своему положенію является (не можетъ не являться!) самымъ рѣшительнымъ и непримиримымъ врагомъ всякаго рода свободъ, въ томъ числѣ и національной свободы, что свобода вообще, національная свобода въ частности подрываетъ (не можетъ не подрывать!) самыя основы политическаго господства земельной аристократіи.

Снять съ политической сцены феодальную аристократію, вырвать у нея власть,—это именно и значитъ ликвидировать національный гнетъ, создать фактическія условія, необходимыя для національной свободы.

Поскольку русская революція побѣдила, она уже создала эти фактическія условія, ниспровергнувъ феодально-крѣпостническую власть и установивъ свободы.

Необходимо теперь:

1) оформленіе правъ освобожденныхъ отъ гнета національностей и

2) законодательное ихъ закрѣпленіе.

На этой почвѣ и возникъ декретъ Временнаго Правительства объ отмѣнѣ вѣроисповѣдныхъ и національныхъ ограниченій.

Подгоняемое растущей революціей, Временное Правительство должно было сдѣлать этотъ первый шагъ къ раскрѣпощенію народовъ Россіи и оно сдѣлало его.

Содержаніе декрета сводится въ общемъ къ отмѣнѣ ограниченій въ зависимости отъ принадлежности россійскихъ гражданъ къ тому или иному вѣроисповѣданію, вѣроученію или національности въ отношеніи: 1) водворенія жительства и передвиженія, 2) пріобрѣтенія права собственности и пр., 3) всякаго рода занятій ремеслами, торговлей и пр., 4) участія въ акціонерныхъ и иныхъ обществахъ, 5) поступленія на государственную службу и пр., 6) поступленія въ учебныя заведенія, 7) употребленія иныхъ, кромѣ русскаго, языковъ и нарѣчій въ дѣлопроизводствѣ частныхъ обществъ, при преподаваніи въ частныхъ учебныхъ заведеніяхъ всякаго рода и при веденіи торговыхъ книгъ.

Таковъ декретъ Временнаго Правительства.

Народы Россіи, стоявшіе до сего времени подъ подозрѣніемъ, могутъ теперь свободно вздохнуть, почувствовать себя гражданами Россіи.

Все это очень хорошо.

Но было бы непростительной ошибкой думать, что декретъ этотъ достаточенъ для обезпеченія національной свободы, что дѣло освобожденія отъ національнаго гнета доведено уже до конца.

Прежде всего декретъ не устанавливаетъ національнаго равноправія въ отношеніи языка. Въ послѣднемъ пунктѣ декрета говорится о правѣ употребленія иныхъ, кромѣ русскаго, языковъ въ дѣлопроизводствѣ частныхъ обществъ, при преподаваніи въ частныхъ учебныхъ заведеніяхъ. Но какъ быть съ областями съ компактнымъ большинствомъ не изъ русскихъ, говорящихъ не на русскомъ языкѣ (Закавказье, Туркестанъ, Украйна, Литва и пр.)? Нѣтъ сомнѣнія, что тамъ будутъ (должны быть!) свои сеймы, а значитъ и „дѣлопроизводство" (отнюдь не „частное"!), какъ и „преподаваніе" въ учебныхъ заведеніяхъ (не только въ „частныхъ"!).—все это, конечно, не только на русскомъ, но и на мѣстныхъ языкахъ. Думаетъ ли Временное Правительство объявить русскій языкъ государственнымъ, лишивъ упомянутыя области права вести „дѣлопроизводство" и „преподаваніе" въ своихъ отнюдь не „частныхъ" учрежденіяхъ на родномъ языкѣ? Очевидно, да. Но кто, кромѣ простаковъ, можетъ повѣрить, что это есть полное уравненіе націй въ правахъ, о чемъ со всѣхъ крышъ вопіютъ и глаголютъ буржуазныя кумушки изъ „Рѣчи" и „Дня". Кто не пойметъ, что это есть узаконеніе не равноправія націй въ смыслѣ языка?

Далѣе. Кто хочетъ установить дѣйствительное національное равноправіе, тотъ не можетъ ограничиться отрицательной мѣрой объ отмѣнѣ ограниченій,—онъ долженъ отъ отмѣны ограниченій перейти къ положительному плану, обезпечивающему уничтоженіе національнаго гнета.

Поэтому необходимо провозгласить:

1) Политическую автономію (не федерацію!) областей, представляющихъ цѣлостную хозяйственную территорію съ особымъ бытомъ и нац. составомъ населенія, съ „дѣлопроизводствомъ" и „преподаваніемъ" на своемъ языкѣ;

2) Право на самоопредѣленіе для тѣхъ націй, которыя по тѣмъ или инымъ причинамъ не могутъ остаться въ рамкахъ государственнаго цѣлаго.

Таковъ путь, ведущій къ дѣйствительному уничтоженію національнаго гнета, къ обезпеченію максимума свободы національностей, возможнаго при капитализмѣ.

К. Сталинъ.

про право на відокремлення одним, якби зараз сказали, із слоганів більшовиків. Пояснення просте: «*Ми повинні підтримувати усілякий рух, спрямований проти імперіалізму*». Інакше кажучи, в боротьбі за владу усі засоби гарні і, відповідно, національний рух теж є корисним і прогресивним. Тоді як позиція представника київської організації РСДРП(б) Георгія П'ятакова, якому з українським рухом доводилося безпосередньо стикатися у Києві, була геть іншою – він розглядав український рух як заваду революції.

Ленін під час дискусій на конференції зробив гучну заяву, яку й сьогодні часто цитують: «*Ми до сепаратистського руху ставимося байдуже, нейтрально. Якщо Польща, якщо Фінляндія, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст*». Водночас наголошувалося на тому, що право на відокремлення не позбавляє (а, по суті, як випливало з соціально-економічної програми – зобов'язує) більшовиків права і свободи агітації проти відокремлення.

Позиція П'ятакова була закономірним продовженням його київського досвіду. Ще напередодні Всеукраїнського національного конгресу, який відбувся 19–21 (6–8) квітня 1917-го у Києві, П'ятаков назвав українських соціал-демократів шовіністами, оскільки ця партія «*стоїть за участь в буржуазному з'їзді і т. ін.*». Та й загалом він вважав, що національна справа шкодить «соціальній революції».

Сам П'ятаков у запереченні права націй на самовизначення як аргумент спирався на висловлену в 1911 р. настанову самого Леніна: «*Чесність у політиці є результат сили, лицемірство – результат слабості*». Але в умовах реальної (а не гіпотетичної, як раніше) боротьби за владу було не до «чесності». Розпочинався період максимального підлаштування публічної політики під настрої мас, час формування серед широких верств населення ілюзій про тотожність народних вимог і комуністичної програми. Тому сподіватися на публічне декларування більшовиками своїх справжніх намірів не доводилося.

Реальну причину неприйняття частиною делегатів більшовицької конференції «права націй на самовизначення» спробував пояснити прихильник позиції П'ятакова Філіп Махарадзе (представник Грузії): «*Добре проголошувати загальні гасла, але спочатку варто було б подумати про те, як їх втілювати в життя*». Звертаючись до відповідного прикладу із Польщею, В. Ленін роздратовано відповів: «*Люди не хочуть розуміти, що для посилення інтернаціоналізму не потрібно повторювати одних і тих же слів, а потрібно в Росії наполягати на свободі відокремлення пригноблених націй, а в Польщі підкреслювати свободу об'єднання*». Інакше кажучи, про реальне втілення цього гасла не могло бути й мови. Йшлося про боротьбу за владу.

Київські більшовики до червня відповідним чином і діяли: по можливості національного питання намагалися не торкатися, а при нагоді агітували за «свободу об'єднання». Але далі так продовжуватися не могло.

Певним рубіконом стала невдала спроба Олександра Керенського заборонити Другий військовий з'їзд. Першою була доволі неоднозначна, але правдива реакція Георгія П'ятакова, яку він висловив 17(4) червня на одному з засідань київських більшовиків: «*Ми підтримаємо українців в їхніх протестах проти всяких циркулярних заборон уряду, як то заборона українського військового з'їзду. Але взагалі українців підтримувати нам не випадає, бо пролетаріатові рух цей не ви-*

гідний. Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те саме можна сказати про вугілля (Донбас), хліб (чорноземна смуга)». У цьому вислові відбилася уся гама тогочасної більшовицької теорії та практики в «українському питанні».

Однак надалі, попри критичне ставлення до українського руху, ще до завершення військового з'їзду більшовики публічно підтримали українців. 22 (9) червня 1917-го на об'єднаному засіданні робітничих та солдатських совітів Києва вони запропонували резолюцію, у якій говорилося: «*Ми, зі свого боку, підтримуємо вимогу широкої обласної автономії України та вважаємо необхідною якнайшвидшу відміну нагляду зверху та відміну обов'язкової державної мови*». Промова представника більшовиків М. Зарніцина виглядала ще більш проукраїнською: «*Мы поддерживаем, выдвигаемое украинцами захватное право на время революции*».

Коли стало зрозумілим, що більшістю голосів буде ухвалена резолюція із засудженням рішень II Всеукраїнського військового з'їзду, то більшовики, разом із представниками української фракції ради солдатських депутатів, українськими есерами та українськими есдеками, покинули це зібрання. За спогадами одного з тогочасних керівників Київської організації більшовиків Михайла Майорова, позиція більшовиків «*знайшла співчуття в українських угрупуваннях, вони вважали нас за друзів і підтримували наші принципи як правильні в боротьбі з Тимчасовим урядом*».

Позиціонування більшовиків як друзів України зміцнювалося завдяки позиції центрального проводу. Так, у газеті «Правда» від 30 (17) червня 1917-го Ленін назвав «найскромнішими і найзаконнішими» вимоги УЦР про надання автономії Україні, а відмову їх виконати – «нечуваною безсоромністю, дикою зухвалістю контрреволюціонерів, справжнім виявом політики великоруського "держиморди"». Основну критику у своїй статті він спрямував проти конкурентів більшовиків у радах – есерів та меншовиків, представники яких на той час уже з'явилися в Тимчасовому уряді.

Слова Леніна були логічним виявом проголошеного більшовиками «права націй на самовизначення». Для петроградських меншовиків вони стали формальною підставою для… звинувачення Української Центральної Ради у «*ленінстві в національному питанні*» після проголошення нею І Універсалу. Така ленінська позиція та досить негативне ставлення до неї інших, навіть соціалістичних партій, зайвий раз підкреслює той факт, що ідею відокремлення України від Росії як цілком можливого і закономірного розвитку подій першими на загальноросійському рівні декларативно висловили (не вірячи в можливість її втілення) саме більшовицькі керівники.

Щоправда, П'ятаков і далі вкрай критично ставився до гасла про право на відокремлення. На черговій міській конференції більшовиків, яка відбулася вже в липні 1917-го, свою позицію він аргументував цілком слушно: «*Кажучи пригнобленим національностям: ви маєте право відокремитися, але ми вам не рекомендуємо, ми ставимо себе в дурне становище*». Але саме завдяки такому формальному визнанню включно до грудня 1917-го українці вважали більшовиків хоча і винятково російською («*серед українців більшовиків немає*»), але дружньою до України партією. Тоді як «п'ятаковське удосконалення» ленінської позиції, тобто висловлення реального негативного ставлення до українського руху, могло б більшовикам лише завадити.

Вже у вересні 1917-го, після корніловського заколоту та викликаною його поразкою зміною уподобань київських робітників, це «дурне становище» стало більшовикам у практичній нагоді. Саме завдяки українським соціал-демократам, тобто тим, на кого національні гасла і були спрямовані, П'ятакова було обрано головою Київського совіту робітничих депутатів. Ухвалювані відтоді його виконкомом резолюції були вже куди лояльніші до Центральної Ради, ніж раніше. Та й самі більшовики увійшли до Центральної Ради.

Невдовзі після Жовтневого перевороту переваги «дурного становища» зіграли вагому, а, можливо, й ключову роль в утриманні більшовиками влади в Петрограді.

Геннадій ЄФІМЕНКО

За яких умов та за якими критеріями визначалася територія України в 1917 р. до III Універсалу Української Центральної Ради?

З перших днів Російської революції українське питання стало одним із найактуальніших не лише для України, а й для Росії загалом. Уже в березні 1917 року у Києві була створена Українська Центральна Рада (УЦР), метою діяльності якої було здобуття українцями національних прав. А вимога «*територіальної автономії України з державною українською мовою*» бачилася ключовим засобом здобуття тих прав. Із перших днів ішлося і про «*забезпечення прав національних меншостей – росіян та інших*». Це уточнення потрібне, бо нерідко лунають твердження, що Центральна Рада не збиралася зважати на інші народи.

На Всеукраїнському національному конгресі, який відбувся у Києві 19–21 (6–8) квітня 1917 р., йшлося про необхідність перетворення Росії на федеративну республіку. Щодо території України, то безсумнівною стала теза про те, що вона має визначатися за етнографічним критерієм. У Федора Матушевського, доповідача з цього питання на конгресі, це прозвучало так: «*Україною ми називаємо край, заселений поспіль нашим українським народом*».

Як же визначити, які території мали увійти до складу автономної України? Етнографічні дослідження ще в XIX столітті допомогли скласти карту розселення українського народу. Але офіційним документом, на основі якого українська сторона формувала свої претензії, стали результати Першого загального перепису Російської імперії 1897 р. Територія, «*заселена поспіль нашим українським народом*», входила до складу 19 тогочасних губерній Росії, представників яких і закликала Центральна Рада до свого складу. Усі ці губернії були поділені на чотири категорії. Залежно від частки українців у кожній із них визначалася кількість делегатів та демонструвалося бачення майбутньої території України.

Норма в 4 делегати показувала губернії, «*що в цілости залюднені українською людністю*», тобто українці складають більшість у кожному з повітів – таких було сім (Волинська, Київська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Полтавська, Харківська губернії). Вони мали увійти до України в повному складі. Ще в чотирьох українці складали більшість (відносну або абсолютну), але там були цілі неукраїнські повіти (Чернігівська, Таврійська, Холмська та козача Кубанська область). Ці 11 губерній і бачилися основою для території України. Далі — пропорційно зменшувалася як кількість делегатів, так і частини губерній, які бачилися в майбутньому у складі України. Все це унаочнено на поданій нижче карті.

Загалом, визначившись із майбутніми межами України, протягом певного часу українська сторона обмежувалася деклараціями та демонстраціями. Але делегати I Всеукраїнського військового з'їзду, який відбувся 18–21 (5–8) травня 1917 року, активізували це питання, давши зрозуміти, що далі чекати не можна, а то буде вибух. Загальні збори УЦР 22 (9) травня вирішили надіслати делегацію до Петрограда.

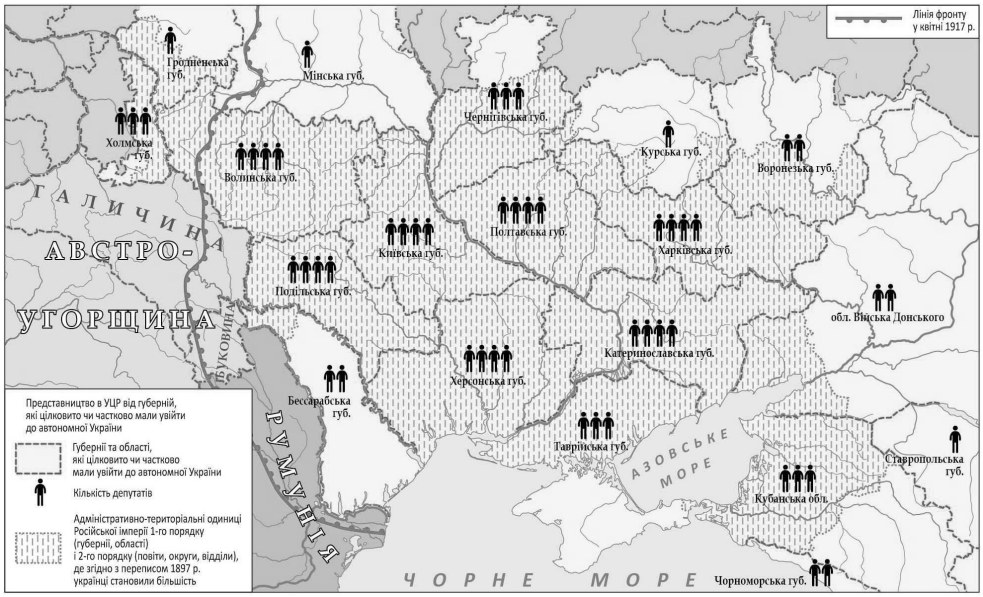

Затверджене Всеукраїнським національним конгресом територіальне представництво від губернії в Українській Центральній Раді. Картограф Дмитро Вортман

Докладъ подъесаула Иванова о Центральной Украинской Радѣ и Украинскомъ движеніи Министру Ефремову, 7 августа 1917 г.

7)„Выясните намъ максимальные предѣлы автономіи Украины".

Винниченко подошелъ къ картѣ и обвелъ границы будущей Украины, охвативъ тѣ, извѣстныя намъ губерніи, которыя тѣсно заселены малороссами.

Доведя палецъ до границы съ Бессарабіей, Винниченко заявилъ:

„По территоріальнымъ условіямъ Бессарабія должна влиться въ Украину. Министръ Терещенко здѣсь именно и расширилъ нашу границу, включивъ Бессарабію въ Украину; что касается насъ — мы на этотъ кусокъ земли не претендуемъ: будущее выяснитъ истинную границу Украины. Теперь-же отвѣтьте мнѣ:— что намѣрены предпринять донскіе казаки къ Таганрогскому округу. Вѣдь округъ—вокругъ города, Богучары-Чистяковка,—заселенъ украинцами".

„Отвѣчать на вашъ вопросъ мы не уполномочены и такимъ образомъ этотъ вопросъ,—вопросъ будущаго, — долженъ остаться открытымъ",—отвѣтилъ я.

„Положимъ, этотъ вопросъ, какъ правильно замѣтили вы, разрѣшится въ будущемъ. Хотя, откровенно говоря, для насъ Таганрогскій округъ играетъ малую роль и мы, украинцы, не претендуемъ на него") отвѣтилъ Винниченко.

„Насколько извѣстно мнѣ, Войсковой Кругъ Дона вынесъ по поводу Таганрогскаго округа опредѣленное рѣшеніе: земли этого округа не отдавать крестьянамъ области войска Донского и или-же было предложено крестьянамъ записываться къ казачьему сословію",— отвѣтилъ я.

Грубо намѣченная сѣверная граница Дона, безъ Таганрогскаго округа, пересѣкаетъ слѣдующіе мѣстные пункты: Новочеркасскъ, Звѣрево, Каменская, Гусевъ и Скосырская жел. дорога отъ ст. Лобановъ до ст. Царицынъ.

На этомъ дѣловая часть была кончена.

Коснувшись вопросовъ чисто частнаго характера, намъ удалось выяснить позицію, занятую украинцами по отношенію къ Кубани.

Винниченко съ большимъ восторгомъ отзывался о кубанцяхъ, считая ихъ по духу и крови своими. Когда онъ говорилъ о Кубани, мы легко улавливали нотку сожалѣнія. Сожалѣніе выражалось въ томъ, что кубанцы отклонились отъ Украины и примкнулись къ казачеству.

«Вестник союза казачьих войск». 1917. 9 вересня (26 серпня)

Першою і головною вимогою української делегації було визнання Тимчасовим урядом потреби української автономії. Зрозуміло, що для цього потрібно було пояснити, де ця автономія має реалізовуватися, тобто означити територію України. Для цього в делегації був окремий документ, схвалений постановою УЦР, – «Декларація у справах Крайового комітету». У ній ішлося про те, що Україна має постати у насамперед межах «*губерній Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської*». Тобто саме в травні сформувалися ті 9 українських губерній, які і далі відстоювала українська сторона. Водночас наголошувалось, що «виділення неукраїнських частин із цих губерній і, навпаки, включення в склад української області українських частин із суміжних губерній, якими є Холмська, Гродненська, Мінська, Курська, Воронезька, Кубанська область та ін., надається Крайовій Раді, по узгодженню з Тимчасовим урядом та населенням цих територій».

Важлива деталь: Таврійська губернія названа українською вся, тобто включно із Кримом. Зосередження саме на губернському поділі було викликане практичною необхідністю – потребою використовувати наявний адміністративний апарат для сприяння національно-культурному розвитку українців.

Для російської сторони нічого принципово нового в такому визначенні територіального наповнення України не було. Певною несподіванкою можна було назвати хіба обмеження її території 9-ма губерніями, адже «*край, населений поспіль українцями*», був ширший. Але погодитися із, здавалося б, очевидним, у Петрограді не змогли.

Українська делегація повернулася ні з чим, і це неабияк сприяло посиленню антиросійських настроїв. Вже за кілька днів після її повернення відбувся ІІ Всеукраїнський військовий з'їзд, який вимагав від УЦР рішучих дій. В останній день його проведення і було проголошено І Універсал Центральної Ради, яким – без згоди на те Тимчасового уряду – офіційно проголошувався курс на створення автономної України.

У Петрограді це сприйняли ледь не як спробу відокремитися від Росії. До України було спрямовано представницьку делегацію Тимчасового уряду на чолі з очільником уряду Олександром Керенським. Обговорювалося і питання про територію України. Про як «безспорні» українські говорилося тепер уже про 10 губерній – з додаванням Бессарабської, оскільки, як зауважувалося, вона з усіх боків оточена територією з переважаючою українською людністю. Натомість йшлося про визначення території України за етнографічною ознакою. Такий підхід підтримала делегація Тимчасового уряду.

Водночас було визнано, що 10 губерній – це лише «ядро» території України, адже під час перемовин визначити такі кордони України, що відповідали розселенню українців, було неможливо. Переговірні сторони погодилися, що остаточно це питання мають вирішити Всеросійські Установчі збори. Один із представників делегації Тимчасового уряду Іраклій Церетелі згодом пояснював ситуацію так: «*Наразі Тимчасовий Уряд визнає компетенцію крайової влади стосовно губерній, які представлені в Українській Раді як губернії з українською більшістю населення. Виправлення цих кордонів стане можливим вже після найближчих регулярних виборів до земських зборів. А остаточне визначення кордонів буде, звичайно, можливим лише після скликання Установчих зборів*».

Російським урядовцям вдалося переконати українську сторону не фіксувати домовленості на папері. Тому письмовий результат консенсусу – затверджені 16 (3) липня II Універсал УЦР та Постанова Тимчасового уряду про затвердження Генерального секретаріату – згадки про територіальні межі України не містили.

Відсутність документально затвердженої території автономної України використав уже новий склад Тимчасового уряду. Згідно з «Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» від 17 (4) серпня, підвладними Генеральному секретаріатові визнавалися лише п'ять губерній – Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська (без чотирьох північних повітів – Суразького, Мглинського, Стародубського, Новозибківського). Взаємної згоди в питанні про територію досягнуто не було. На конфронтацію з Тимчасовим урядом Генеральний секретаріат певний час не наважувався і спробував використати хоча б ті мізерні права, які отримав. Територіальне питання на деякий час повисло у повітрі, а Центральна Рада повернулася до нього вже у листопаді 1917 р.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Яким було ставлення Леніна до України до 1917 р.?

Формально українське питання не стояло окремим пунктом у програмних документах більшовиків. Однак національне питання загалом було важливою, хоча й не першочерговою складовою в їх діяльності у дореволюційні роки. Чимало уваги йому присвятив керівник більшовиків Володимир Ленін. При цьому ледь не щоразу при зверненні до національної проблематики він згадував про Україну, тобто вказувані ним настанови перш за все враховували українське питання.

Готуючи реферат «*Імперіалізм та право націй на самовизначення*», який він прочитав у Женеві 28 (15) жовтня 1915 р., Ленін де-факто вказав час, відколи українське питання стало актуальним у Росії: «*Пробудження* ***національних рухів на Сході Європи*** *(Україні після 1905)…*». Інакше кажучи, він враховував фактор України, а не сприяв його появі. Керівник більшовиків розумів майбутню потугу національних рухів і, зокрема, українського, та намагався використати їх з користю для своєї партії.

Ключовим у національному і, відповідно, в українському питанні стало зафіксоване ще в програмі РСДРП(б) 1903 р. «*Право на самовизначення за усіма націями, що входять до складу держави*». Тривалий час якась робота в цьому напрямі проводилась. Тим паче, що так само, як і меншовики, у *праві на самовизначення* більшовики бачили лише право на широке місцеве самоуправління для тих місцевостей, котрі відрізняються особливими побутовими умовами і складом населення.

Схожі настанови, у яких теж ішлося про потребу врахування «місцевих особливостей» чи надання «культурної автономії», після початку революції 1905–1907 рр. тією чи іншою мірою були наявні в політичних програмах багатьох партій. Бажаючи виділитися поміж інших загальноросійських політичних партій, більшовицьке керівництво за ініціативою Леніна вирішило означити свою особливу позицію в національному питанні. Керівник більшовиків наполіг на уточненні цього пункту партійної програми і на Поронінській нараді РСДРП(б) 1913 р. «*право на самовизначення*» було офіційно розтлумачено як **право на відокремлення**.

Публічне визнання більшовиками «*права на відокремлення*» не означало – як це не парадоксально звучить – хоча б нейтрального ставлення до можливості його реалізації. Навпаки, більшовицькі керманичі робили все, щоб унеможливити відокремлення. Приміром, у резолюції тієї ж Поронінської наради 1913 р. зазначалося, що політичні, професійні, кооперативно-просвітницькі та інші організації в інтересах «пролетаріату» мають бути єдиними для усієї держави, тобто Російської імперії. Інакше кажучи, заперечувалося «право на існування» таких об'єднань, які гіпотетично і могли б стати організуючою силою в реалізації «права на відокремлення». У тій же резолюції відверто наголошувалося: «*Питання про відокремлення неприпустимо змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації*».

В одній із своїх праць Ленін занотував положення, яке фіксувало, так би мовити, ідеальні підходи соціал-демократів (у майбутньому таке вимагалося від комуністів) пригнобленої нації, тобто в тому числі й українців, до цього питання. Вони повинні були вимагати «*найбільш повного, в тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації*». Категоричне неприйняття Леніним можливості відокремлення України випливало і з його характеристики українського соціал-демократа Лева Юркевича, який відстоював існування організаційно відокремленої від загальноросійських партій Української соціал-демократичної партії. У квітні 1914 р. у листі до Інесси Арманд Ленін охарактеризував Юркевича як «*паршивого, поганого націоналістичного міщанина, який під прапором марксизму проповідує розділення робітників за національністю, особливу національну організацію українських робітників*».

Вкотре обґрунтовуючи рішення формально визнати «право націй на відокремлення», Ленін підкреслював: «*З точки зору демократії […] визнання права на відокремлення зменшує небезпеку "розпаду держави"*». Тобто визнане більшовицькими плановиками «*право на відокремлення*» бачилося ними винятково як гасло, використання якого допоможе збільшити популярність партії на окраїнах Російської імперії і навіть зменшить реальну небезпеку розпаду.

Однією з реформ, що мала попередити небезпеку розпаду країни, що переходила від аграрного до індустріального суспільства, вбачалася адміністративно-територіальна. Важливо було для неї обрати такий критерій, який би врахував потреби часу. Російський учений Костянтин Фортунатов у праці «Национальные области России» запропонував **«національний принцип»**: «*Рідна мова місцевого населення є головною об'єднувальною силою, цементом усієї території; він і має бути покладеним як найважливіша засада при розподілі усієї площі держави на частини, які користуються обласним самоуправлінням*».

На основі цього критерію К. Фортунатов і запропонував розділити Росію на 16 штатів, причому другим після, окрім «національного принципу», мала стати «кількість населення – від 7 до 10 млн». З цих 16 штатів три – Південно-Західний, Малоросійський та Новоросійський – мали бути українськими (в тогочасній мові – «малоросійськими») за «національним принципом». Наведену вище карту «Малоросійських штатів», за Фортунатовим, уклав Дмитро Вортман. Причому через географічний чинник та плановану кількість населення до Новоросійського штату було включено заселені молдаванами повіти Бессарабської губернії та кримськотатарський Крим, тоді як українська Кубань мала відійти до великоросійських штатів.

Пропозиції Фортунатова в листопаді 1912 року простудіював та загалом схвалив Володимир Ленін. Щоправда, під час підготовки в січні 1914 «тез з національного питання» він, згадавши Фортунатова, уточнив: «*Національні центри потрібно оцінювати за територіальним мінімумом, а не максимумом*», що згодом і було реалізовано стосовно України. Тож коли влітку-восени 1917 року Українська Центральна Рада означала територію автономної України, у її вимогах для вождя більшовиків нічого нового не було – територія розселення українців була для нього добре відомим фактом. Схвалення ним підходу Фортунатова, знову-таки, було викликане врахуванням реальних майбутніх потреб єдиної держави. Про якесь сприяння українцям при цьому не йшлося.

Попри відсутність якогось сприяння українському національному руховi та жорсткі суперечки з представниками української соціал-демократії з національного питання, більшовикам у дореволюційний період вдалося створити собі ореол політичної сили, що з-поміж інших загальноросійських партій найбільш лояльно ставиться до національних прагнень українців. Відомий український соціал-демократ, член Центральної Ради Микола Галаган цю ситуацію згодом охарактеризував такими словами: «*На фоні "єдиного протинаціонального фронту", в якому об'єднались ріжні московські партії, починаючи від чорносотенних і кінчаючи найлівішим крилом демократії включно аж до соціалістичних партій, большевики відрізнялись начебто від усього цього протинаціонального московського конгломерату тією позицією, яку вони займали щодо права націй на самовизначення. Переконання в тому, що большевики, в противність до решти московських партій, ведуть правильну національну політику та переводять в життя* ***соціалістичний принцип визволення народів*** (виділення наше. – *Авт.*), *перекинуло деяку, правда невелику, частину українців у табір "смєновєховцов"*», тобто частини українських революціонерів.

Поєднання ідеї «соціалізму» з «національним визволенням» було типовим як для провідних українських політичних сил, так і загалом в українському суспільстві. Продумана політика більшовиків у національному питанні, їхнє орієнтоване значною мірою на Україну гасло про «*право націй на відокремлення*» було знову «активоване» в риториці більшовиків у 1917 році і зіграло непересічну роль у втриманні ним влади після Жовтневого перевороту, а також і в успішності захоплення України, яке самі ж більшовики подавали як «боротьбу з буржуазією».

Геннадій ЄФІМЕНКО

Чому українізація частин російської армії не була успішною?

Одним із найпоширеніших приводів для критики Центральної Ради в історіографії є твердження про нерозуміння її лідерами місця й значення армії в революції та національно-державному будівництві. Думка ця сформувалась ще на початку 1920-х років, коли після поразки визвольних змагань почалися пошуки причин невдач. У літературі можна прочитати, що в російській армії ледь не третину становили українці, значна частина яких перебувала в українізованих частинах, але українська влада не змогла ефективно цією силою розпорядитися. Спробуємо стисло відповісти, чому так сталося.

22 (9) березня у Києві на скликаних групою солдатів і офіцерів міського гарнізону спеціально зборах було утворено Установчу українську військову раду (голова – полковник М. Глинський). В ухвалі ради висловлювалось побажання, щоб у полках, де солдати-українці становлять більшість, було негайно в офіційному порядку заведено вживання української мови, щоб такі полки поповнювались українцями, щоб командний склад у них призначався з українців. У березні 1917 р. в Києві виник український військовий клуб імені гетьмана П. Полуботка; згідно зі статутом, головним завданням його стало об'єднання і згуртування українців – вояків російської армії – під гаслами федералізації Росії та автономії України. Так починався український рух у російській армії. Досить швидко він набрав масового характеру, охопив усі фронти російської армії та тилові частини. До початку травня 1917 р. в армії було створено 1337 українських організацій, більше половини з них (685) – на Південно-Західному фронті та майже 300 – у Київському військовому окрузі.

25 (12) квітня в «Робітничій газеті» В. Винниченко опублікував статтю «Український мілітаризм», в якій поставив актуальне завдання: «Всіх українців солдатів освідомити, згуртувати, організувати; – українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо…». Саме таку програму намагалися реалізувати члени Українського генерального військового комітету на чолі з С. Петлюрою. Центральна Рада взяла під свій моральний захист ініціативу 3000 вояків-українців пересильного пункту Києва, які, очевидно, під враженням від Всеукраїнського національного конгресу оголосили про своє бажання бути організованими в полк ім. Б. Хмельницького. Командування Київського військового округу та рада солдатських депутатів зустріли це рішення з відкритою ворожістю. Але наполегливість Центральної Ради змусила Ставку 3 травня (20) квітня дати згоду на формування окремого українського загону. На адресу Тимчасового уряду з усіх кінців Росії почали надходити телеграми і резолюції від організованих українських осередків, в яких висловлювалась підтримка ідей українізації російської армії.

В умовах підготовки наступу на Східному фронті російське військове командування було зацікавлене у зміцненні армії, використанні українців-вояків як умілих та дисциплінованих воїнів і не наважувалося на різку конфронтацію з УГВК, тому в травні пообіцяло представникам УЦР українізувати дивізії

17, 6 та 41-го корпусів Південно-Західного фронту. В ці дивізії направляли і неукраїнські поповнення, активно готуючи війська до червневого наступу. Неукраїнським залишався і командний склад згаданих корпусів. Тобто помітних практичних зрушень в українізації названих корпусів у сенсі домагань Генерального комітету не відбувалося. Коли УГВК дав своєму представникові при ставці В. Павленкові інструкцію домагатись від ставки оголошення спеціальним наказом 6, 17 та 41-го корпусів українськими, то ставка відмовилась це зробити і, більше того, повідомила, що для українізації будуть визначені інші дивізії. З часом кількість корпусів і дивізій, призначених для українізації, росла, але сам процес був непослідовним.

Напевно, не останню роль у такому повороті справи відіграла позиція військового міністра О. Керенського. Дізнавшись про ініціативу О. Брусилова в розширенні переліку українізованих частин, він видав наказ, в якому говорилось, що УГВК не є офіційним органом, а отже, його звертання і вимоги до військових штабів не є обов'язковими, а тому на Південно-Західному фронті треба обмежитись українізацією трьох корпусів. Керенський дивився на справу очима політика: дозволити оголосити українськими три корпуси (а стільки входило до складу армії) – це крок у напрямку створення окремої української армії. Якби така армія виникла, питання української автономії вирішилося б саме собою. Уряд був рішуче проти цього. Реально ж і влада, і командування, і російська революційна демократія робили все від них залежне, щоб якщо не зупинити, то формалізувати чи принаймні серйозно загальмувати процес українізації в армії. Різноманітні джерела свідчать, що з самого початку УГВК (читай Центральна Рада) та вище командування російської армії порізному розуміли українізацію. Якщо для УГВК це був процес, спрямований на створення в майбутньому української армії, то для командування – лише один з можливих способів покращити боєздатність армії.

21 липня Верховний головнокомандуючий Л. Корнілов видав наказ про українізацію десяти дивізій 6, 12, 17, 32, 34 та 41-го корпусів. Але лише 6-й та 34-й корпуси українізовувались повністю, в решті корпусів – одна чи дві дивізії. Історика, який вивчає український рух у російській армії, не повинна вводити в оману названа кількість корпусів та дивізій, призначених для українізації. Вона аж ніяк не означає, що згадані корпуси, дивізії та полки були перетворені в українське військо, структурно між собою зв'язане як єдине ціле. Ні російське військове командування, ні уряд не допускали думки про окрему українську армію. Саме ці обставини, а не соціалістична риторика Центральної Ради, були причинами, які гальмували та унеможливлювали її утворення в лоні російської армії. Саме на ці причини треба звернути пильну увагу. Передусім Тимчасовий уряд із політичних міркувань ставив жорсткі перепони автономії України, а надто – українізації армії. Тимчасовий уряд практично проігнорував постанови Всеукраїнського військового з'їзду, не визнав Український генеральний військовий комітет.

Спеціальним наказом Л. Корнілова заборонялося всім українізованим частинам вести переписку, видавати накази, а також навчати солдатів української мови на підставі того, що «ніякі відхилення від прийнятих у російській армії статутів неприпустимі. І якщо чинитиметься найменший опір, то розформувати вже існуючі національні частини».

20 (7) серпня командуючий Південно-Західним фронтом А. Денікін зажадав розпуску Всеукраїнської Ради військових депутатів, аргументуючи це тим, що Рада «утворена самозваним 2-м українським військовим з'їздом», і просив санкцію на її арешт з боку Тимчасового уряду, а також заборонив діяльність української військової ради в Бердичеві та притягнув до відповідальності члена УГВК В. Поплавка. Наскільки непослідовним був процес українізації на Південно-Західному фронті, можна зрозуміти з телеграми начальника штабу фронту генерала С. Маркова в ставку Верховного головнокомандуючого від 30 (17) серпня. Генерал інформує, що українізації підлягали 10 дивізій, з них 5 складають 6 і 34 корпуси, «решта ж дивізій розподілені по інших корпусах, зводити [їх] в особливі корпуси визнається цілком небажаним». С. Марков пише, що для українізації залишаються лише 4 дивізії (56, 108, 113 та 100). Вони будуть «поповнюватись українцями поступово в залежності від притоку з імперії маршових рот, складених з українців, не зупиняючи при цьому притоку в ці дивізії поповнень з неукраїнців». Фактично йдеться про відвертий саботаж українізації.

Ставлення А. Денікіна до українізації 34-го корпусу описує у своїх спогадах П. Скоропадський. Коли 30 (17) серпня він прибув у Бердичів у штаб головнокомандуючого Південно-Західним фронтом, то виявилось, що і головнокомандуючий А. Денікін, і начальник штабу С. Марков «були надзвичайно незадоволені українізацією корпусу». Вони вважали, що її ініціював сам Скоропадський.

Невирішеною проблемою українізації був дефіцит офіцерських кадрів, особливо старших офіцерів. Їх не вистачало загалом, а брак достатньої кількості офіцерів-українців був відчутний ще гостріше. Звідси виростало небажання командування здійснювати ротацію офіцерського складу, їй опиралися і офіцери-росіяни. Негативне ставлення значної частини офіцерського складу до українізації нерідко ставало причиною апеляцій до вищого начальства, з вимогами зупинити українізування. Ці апеляції супроводжувались вибухами емоцій та пристрастей, покликами на славну історію тої чи іншої частини та пролиту її воїнами кров. Командир 415-го Бахмутського полку, дізнавшись про те, що полк визначено для українізації, в листі-протесті написав: «Сегодня мы узнали, что всех офицеров и солдат, какие еще остались в полку из русских, будут заменять украинцами. Это позор. Те, которые три года приобретали славу Бахмутского полка, те, которые проливали кровь свою, теперь оказываются лишними, и мы подвергаемся гонениям в своей же родине».

Серед російського офіцерського корпусу було достатньо противників націоналізації армії, не менше їх було серед військової демократії. Солдатські комітети, ради військових депутатів, комісари різного рівня опиралися українізації, вбачаючи в українських військових радах опонентів і конкурентів за вплив на солдатські маси. Резолюція об'єднаного засідання дивізійного та полкових комітетів 56-ї піхотної дивізії 2 жовтня (19 вересня) визнала українізацію небажаною. Комісар Тимчасового уряду при арміях Південно-Західного фронту підтримав цю резолюцію, мотивуючи своє рішення тим, що дивізія боєздатна, а кількість українців у ній не перевищує 30%. Дискусія навколо українізації 56-ї дивізії продовжувалась досить довго. Зрештою, 2 листопала (20 жовтня) було вирішено українізацію дивізії не проводити. 1–3 жовтня (18–

20 вересня) рішення про недоцільність українізації ухвалили полкові комітети Рославльського, Одоєвського та Юхновського полків. Генерал М. Духонін, який щойно очолив штаб Верховного головнокомандуючого, 11 жовтня (28 вересня) просив головнокомандуючого Південно-Західного фронту нарешті дати чітку відповідь на питання, які ж дивізії таки будуть українізуватися остаточно?

Літні поразки на фронті остаточно підірвали боєздатність армії. Вона перетворилася з воюючої в мітингуючу. Навіть відновлення смертної кари на фронті та запровадження воєнно-польових судів не могли нічого змінити. Озброєні солдати домагались від судів виправдальних постанов, а в окремих випадках влаштовували розправи над судами. Після провалу корнілівського виступу почався процес повного розпаду російської армії. До непослуху і відмови виконання наказів додався погромницький рух. Все це не могло не відбитися на процесі українізації. Вона не отримала свого завершення і не змогла стати підставою для створення української армії.

Бібліографія

Кедровський В. 1917 рік. Вінніпег, 1967.
Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. Київ, 2011.
Скоропадський П. Спогади. Київ–Філадельфія, 1995.
Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово. Київ, 2006.
Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Київ, 1996–1997.
Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Док. і мат. Київ, 2003.
Френкин М. Русская армия и революция. 1917–1918. Мюнхен, 1978.

Владислав ВЕРСТЮК

Хто представляв російську меншину в Українській Центральній Раді?

Українська Центральна Рада постала навесні 1917 р. як керівний орган українського національного руху, а влітку перетворилась на орган самоорганізації та самоуправління українців на теренах колишньої Російської імперії. Також улітку, особливо після І Універсалу та в контексті ІІ Універсалу, постало питання про поширення повноважень Української Центральної Ради і на неукраїнське населення майбутнього автономного утворення. Розпочались переговори щодо включення до складу Української Центральної Ради представників етнічних груп, що населяли Україну, зокрема і росіян.

Спочатку йшлося про поповнення Малої Ради, що виконувала функції Центральної Ради між її сесіями. 24 (11) липня у засіданні Малої Ради вперше взяли участь представники національних меншин, у тому числі росіяни. Загалом в Малій Раді національні меншини отримали 18 місць. Невідомо, скільки саме з них припало на росіян. Їх розподілом, найімовірніше, керував виконавчий комітет київської Ради об'єднаних громадських організацій.

З протоколів засідань Малої Ради можна встановити, що до її складу входили Олексій Доротов (від «совета рабочих и солдатских депутатов» або від РСДРП), Охрим Таск (від «совета рабочих и солдатских депутатов» або від РСДРП), Микола Страдомський (комісар міста Києва), Михайло (Самуїл) Балабанов (РСДРП), Євген Рябцов (київський міський голова), Йосип Скловський (ПСР), Костянтин Сухових та, можливо, Костянтин Василенко (РСДРП).

Схоже, що спочатку відмовились від участі в Малій Раді більшовики (їх місця передано Київській раді військових депутатів). Пізніше вони доєднались до Малої Ради, а після Жовтневого перевороту у Петрограді оголосили про свій вихід із неї. Щоправда, невідомо, чи члени партії більшовиків Георгій П'ятаков, Володимир Затонський та Ісак Крейсберг були членами Малої Ради за партійними квотами, а чи як представники ради робітничих та солдатських депутатів.

Представником від кадетів у Малій Раді був Семен Крупнов, а його заступником – Матвій Іоселевич. Наприкінці вересня (за старим стилем) 1917 р. київський комітет Партії народної свободи постановив вийти зі складу Української Центральної Ради. Відтоді кадети не брали участь у засіданнях українського парламенту.

У Малій Раді російські есери, за відомостями Дмитра Дорошенка, отримали 2 місця і, ймовірно, 1 – кандидатське. За даними Мандатної комісії від 21 (8) серпня, це були Костянтин Сухових та Сараджиєв. А Йосип Скловський, схоже, був кандидатом на члена Малої Ради. Врешті, усі троє поперемінно брали участь у її засіданнях.

Однак 21 (8) серпня виявилось, що Костянтин Сухових та Сараджиєв є членами Малої Ради, але не мають мандата в Українській Центральній Раді. Тому в представництві російських есерів у парламенті була проведена ротація, а згадані люди й надалі брали участь у Малій Раді.

У подальшому чисельність Малої Ради зросла до 82 членів. Відповідно зросло й російське представництво в ній (без більшовиків та кадетів, які від-

мовились від членства в Українській Центральній Раді). Зокрема, в протоколах засідань Малої Ради згадуються Лев Аптекар (РСДРП), Готфрід Верле (ПСР), Олександр Зарубін (ПСР), Костянтин Кононенко (РСДРП), Сараджиєв (ПСР), Василь Смірнов (РСДРП), Дмитро Чижевський (РСДРП).

Дещо інакше відбувалось поповнення повного складу Української Центральної Ради представниками російських партій та організацій.

11 серпня (29 липня) 1917 р. комітет Центральної Ради ухвалив постанову, за якою росіянам у складі Української Центральної Ради відведено 54 мандати. З них 20 – надано російським соціал-демократам (без вказівки на фракційний поділ на меншовиків та більшовиків), 20 – російським есерам, 10 – партії народної свободи (кадетам), 4 – партії народних соціалістів. Пізніше до «російських» також віднесено 50 мандатів «совета рабочих и солдатских депутатов».

21 (8) серпня 1917 р. мандатна комісія зафіксувала, що есдеки заповнили лише 17 місць, есери – 18, кадети – 9, народні соціалісти – усі 4 надані їм місця, а «совет» – лише 31.

У фракцію народних соціалістів входили київський лікар-фтизіатр Яків Гендельман, адвокат Юрій Кістер, учитель Глухівського трикласного училища Федора Терещенка Вікентій Кулак та Вількенштейн, який заступав невідомого нам повноправного члена Центральної Ради. 2 лютого (20 січня) 1918 р. на засіданні Центральної Ради партію есерів представляв Ганткін.

У фракції кадетів вдалось ідентифікувати лише шістьох осіб. Це – Олександр Безрадецький, Лев Зайцев, Матвій Іоселевич, Володимир Косинський, Семен Крупнов, Валерій Левітський. Можливо, також таким був П. Бутенко.

Депутатами-есерами були Олександр Аласін, Степан Алексієв, Павло Бойченко, Готфрід Верле, Григорій Гуревич, Михайло Дешевий, Ананій Збаразький, Анатолій Козачок, Борис Лагунов, Соломон Лагунов, Віра Ревзіна, Йосип Скловський, Іван Фомічов, Володимир Ріхтер. Імена інших членів Центральної Ради від есерів наразі невідомі.

У документах Української Центральної Ради серед її членів вдалось виявити лише одинадцять російських соціал-демократів – Льва Аптекаря, Михайла (Самуїла) Балабанова, Костянтина Василенка, Романа Ганжу, Василя Морозова, Никифора Пліса, Олександра Скриннікова, Василя Смірнова, Павлова (усі – меншовики), Миколу Гартинського (меншовик-інтернаціоналіст) та Іполіта Фіалека (з фракції більшовиків). Частина з цих людей могли стати членами Центральної Ради не за партійною квотою, а як представники ради робітничих та солдатських депутатів.

Поіменний склад представництва ради робітничих та солдатських депутатів наразі встановити не вдалось.

Бібліографія

Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: навчальний посібник. Київ: Заповіт, 1997. 344 с.

Кудлай О. Б. Українська Центральна Рада. Протоколи II–IV сесій. Документи (квітень–жовтень 1917 р.). Київ: Інститут історії України, 2015. 222 с.

Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. / відп. ред.: В. Верстюк. Т. 1. Київ, 1996. 589 с.; Т. 2. Київ, 1997. 422 с.

Віталій СКАЛЬСЬКИЙ

Чому у жовтні 1917 р. Генеральний секретаріат повернувся до ідеї скликання Всеукраїнських Установчих Зборів та як на це відреагував Тимчасовий уряд?

У липні 1917 р. переговори між делегацією Тимчасового уряду і Центральною Радою у Києві завершилися домовленостями, які лягли в основу II Універсалу УЦР та урядової декларації. Основні з них полягали в тому, що уряд визнавав Генеральний секретаріат вищим органом виконавчої влади в Україні. Його склад мала визначати Центральна Рада, а затверджувати уряд. Центральна Рада повинна була розробити в стислі терміни «Статут вищого управління України» і представити його на затвердження уряду. В такий спосіб, здавалося, буде подолано конфлікт між Києвом і Петроградом, який з особливою силою спалахнув після проголошення I Універсалу. Але цього не сталося.

17 (4) серпня Тимчасовий уряд, замість того щоб схвалити «Статут вищого управління України», видав «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду», якою обмежив дію повноважень Генерального секретаріату територією Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і частково Чернігівської губерній і до того ж скасував секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів.

Урядова інструкція викликала довгу й болючу кризу Центральної Ради, яку розривали суперечності та сумніви при спробі визначити своє ставлення до урядового рішення. Нарешті Рада погодилася на інструкцію, але говорити про суголосність дій УЦР та Тимчасового уряду вже не доводилося.

У широкому потоці радикалізації суспільних настроїв з початку осені 1917 р. неважко було помітити українські голоси, які таврували Тимчасовий уряд за штучне розчленування України та перепони, які він чинив діяльності Генерального секретаріату, і зовсім зникли характерні для початку революції ентузіастичні голоси його підтримки. На шпальтах «Нової Ради», «Народної волі», «Робітничої газети» друкувалося чимало документів, що засвідчують протести загальних зборів, з'їздів, які відбувалися на території етнічних українських земель, відірваних з-під юрисдикції Генерального секретаріату, проти антиукраїнської політики Тимчасового уряду. В значній кількості документів висловлювалась моральна підтримка Центральній Раді, а головне – пропагувалася програма конкретних дій, аби зламати ганебний стан речей і повернутися до угоди 3 липня і навіть до квінтесенції I Універсалу: самим творити наше життя.

Наприкінці літа – на початку осені 1917 р. Росію охопила загальнополітична криза, реорганізований кілька разів Тимчасовий уряд не мав сили з нею впоратися, тому швидко втрачав авторитет як серед консервативних, так і лівих сил. 25 (13) жовтня Генеральний секретаріат вирішив вчергове звернутися до уряду, висловити йому своє різке і негативне ставлення до урядової політики щодо України. В ухваленому меморандумі говорилося про наростання

напруженості в суспільстві, посилення сваволі, розрухи, про те, що українська демократія з великими труднощами згодилася на інструкцію 17 (4) серпня з надією, що вона буде сприяти нормалізації життя, але цього не сталося. На цьому ґрунті утворюється тривожний, негативний до уряду настрій не лише серед інтелігенції, але в широких масах, які втрачають довіру до влади. Тому Генеральний секретаріат вимагав надати йому реальні важелі влади. Час вимагав виробити свій власний курс. Так, II конференція УПСР, яка відбулася 16–40 (4–7) вересня 1917 р., знову повернулася до ідеї якомога швидшого скликання Українських Установчих Зборів незалежно від Всеросійських Установчих Зборів. Ця ж ідея була підтримана 6 вересня виконкомом Всеукраїнської ради робітничих депутатів, а в кінці вересня зайняла центральне місце в декларації Генерального Секретаріату. В ній, зокрема, йшлося про те, що «основою нового життя кожна нація вважає право на своє національно-державне самовизначення. Українська демократія голосом своїх з'їздів, організацій і революційного парламенту – Центральної Ради – виразно визначила майбутній національно-політичний стан свій як рівноправного, державного тіла у федеративній республіці Росії».

Далі в декларації йшлося про те, що Генеральний Секретаріат має «забезпечити українському народові державне право на його землі», і розгорталася програма невідкладних дій для порятунку України від економічної руїни, яка насувалася.

У вересні Центральна Рада скликала і провела у Києві з'їзд «поневолених народів» Росії. Одна з резолюцій з'їзду була цілком однозначною: «Для рятунку держави від тої руїни, яка на неї чекає, конче треба зараз же перебудувати державу на зовсім нових підвалинах, які не лишали б жодної можливості централізації».

Одночасно за пропагуванням гасел автономної України, федеративного переустрою Росії УЦР розгорнула критику дій Тимчасового уряду. 23 (10) вересня Мала Рада виробила наказ українським посланцям на Демократичну нараду, яка скликалась для підтримки Тимчасового уряду. В наказі йшлося про здійснення автономії України в повному обсязі, визнання за всіма націями нічим не обмеженого права на самовизначення, проведення крайових установчих зборів, передання в Україні влади в руки УЦР та Генерального Секретаріату. Коли речник Української Центральної Ради М. Порш намагався ознайомити Демократичну нараду з цим наказом, йому влаштували обструкцію з вигуками: «В Якутский край его!». Після Демократичної наради в петроградській пресі розпочалася нова антиукраїнська кампанія.

М. Грушевський згадував, що після Демократичної наради в українських колах більше, ніж коли-небудь виникло «бажання відчепитися від усяких рахунків з нею (російською демократією. – *Авт.*) й іти своєю дорогою». Досить чітко напрям цієї дороги визначив IV з'їзд УСДРП (13–16 жовтня (30 вересня – 3 жовтня) 1917 р.). Він визнав «за необхідне поставити на порядок денний партійної діяльності будування Української Демократичної Республіки, котра має стати в федеративному зв'язку з Російською Республікою, а коли би се було можливо, і з іншими європейськими республіканськими державами». Це завдання з'їзд доручив ЦК УСДРП занести до партійної програми.

23 (10) жовтня Мала Рада заслухала й обговорила доповідь О. Севрюка про Українську Установчу раду, яка мала носити незалежний суверенний характер. Після доповіді, не зважаючи на гостру дискусію з представниками загальноросійської демократії, було вирішено створити комісію для підготовки відповідного законопроєкту. Тимчасовий уряд сприйняв цей крок як спробу сепаратизму і дав вказівку прокурору Київської судової палати почати розслідування, а В. Винниченка викликав до Петрограда для роз'яснень.

Відповідно Український генеральний військовий комітет телеграфно звернувся до Верховного головнокомандуючого О. Керенського із зустрічною вимогою терміново спростувати інформацію, яка з'явилася в російських газетах про притягнення Генерального секретаріату до судової відповідальності. Такі чутки, говорилось у відозві, нервують делегатів III Всеукраїнського військового з'їзду, які прибувають до Києва. А Всеукраїнська рада військових депутатів, обговоривши питання про не узгоджене з Центральною Радою і Генеральним секретаріатом призначення Тимчасовим урядом київського міського комісара та начальника КВО, ухвалила рішення призначених осіб ігнорувати, рекомендувати всім військовим частинам не виконувати їхніх розпоряджень доти, поки вони не будуть призначені за згодою Центральної Ради. 4 листопада (22 жовтня) В. Винниченко виїхав до Петрограда, але давати пояснення вже не було кому. Більшовицький заколот поставив останню крапку в існуванні Тимчасового уряду, а перед УЦР постали нові виклики, пов'язані з взяттям влади в Україні у свої руки та проголошенням Української Народної Республіки.

Бібліографія

Верстюк В. Українська Центральна Рада. Київ, 1997.
Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. Київ, 1992.
Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. Київ, 2011.
Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Київ, 1996–1997.
Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Док. і мат. Київ, 2003.

Владислав ВЕРСТЮК

Чи доцільною для українців була участь у виборах до Всеросійських Установчих Зборів?

Як відомо, Українська Центральна Рада була створена українськими громадськими і політичними організаціями та установами на хвилі революційного піднесення. Тому більшість важливих для українського народу питань як, зокрема, проголошення автономного статусу України, було віднесено до компетенції Всеросійських Установчих Зборів, рішення яких мали законодавчий характер у питаннях проголошення основних законів. Національні громадські об'єднання на місцях активно демонстрували бажання самостійно вирішувати долю України.

Заснований у березні 1917 р. в Одесі Український революційний керівничий комітет, який очолював відомий український вчений-правник Сергій Шелухін, скликав національне віче. Його промоторами були С. Шелухін, В. Чехівський, В. Голубович. На зібранні всупереч нападкам з боку представників російського політикуму одеська громада ухвалила резолюцію, запропоновану С. Шелухіним: «Домагатися 1) територіальної автономії України в межах етнографічної більшості населення українського з цілковитим забезпеченням прав інших націй...; 2) вважаючи Херсонщину краєм предковічно українським – включення її в межі майбутньої автономної України; 3) щоб Тимчасовий Уряд, не відтягаючи до установчих зборів проголосив декларацію визнання територіальної автономної України, іменування для України окремого міністра, який мається для Фінляндії».

С. Шелухін активно працював над історико-правовим обґрунтуванням української незалежності та консолідації українського громадянства на основі історичних традицій національного самовизначення. Як голова фракції самостійників в Українській Центральній Раді С. Шелухін декілька разів з цього приводу виступав на її Загальних зборах (25–30 (12–17) грудня 1917 р.). Зокрема, щодо розв'язання питання політичної автономії України Російськими Установчими Зборами і скликання Українських Установчих Зборів. Вчений наголошував, що Україна не є частиною федерації, оскільки федерації не існує. І саме дотримуючись цієї позиції, він у дебатах з приводу Берестейського миру підкреслював, що «так звані народні комісари» з РСФРР притримуються тієї самої політики стосовно України, що й царський уряд. «Головне горе, – зазначав С. Шелухін, – що ми привикли ждати, що нам дадуть мир. Ні! Ніхто не дасть нам миру, а тільки ми самі».

У записці «Про державний устрій на Україні після Лютневої революції» вчений аналізує ІІІ Універсал Центральної ради. Характеризуючи його як документ надзвичайної ваги, С. Шелухін констатує, що «універсал являє собою синтез усього, що було зроблено українством до його видання» і накреслює шлях майбутньої праці Української Народної Республіки, уряду і суспільства. На думку вченого, «Україна стала набувати собі права суб'єкта міжнародного права», оскільки були окреслені три головні засади державотворення: народ, територія, влада.

Водночас він звертає увагу і на помилки Української Центральної Ради, яка, «бувши органом революційним і створеним з вимог моменту до скликання Українських Установчих Зборів», не мала юридичних підстав розглядати питання про федерацію. У цьому контексті С. Шелухін звертав увагу, що, згідно з ІІІ Універсалом, Україна виступила з ініціативою і взяла на себе «непосильне і непотрібне» завдання створити всеросійську федерацію. Питання про федерацію, на його думку, не повинно було навіть розглядатися українським парламентом як таке, що не мало жодних для цього правових підстав. Тому фраза в тексті ІІІ Універсалу: «Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її», на переконання С. Шелухіна, була «позбавленою всякого змісту мітинговою заявою». Оскільки проголошення виокремлення всіх трьох елементів держави – народу, влади, території – вже було процесом відділення від РСФРР. Обіцянка «помогти» Росії, щоб вона «стала федерацією», означала, що сталося «відділення» і що немає «єдности». Скликання на 22 (9) січня 1918 р. окремих Українських Установчих Зборів, проголошене ІІІ Універсалом, на думку С. Шелухіна, було виразом «суверенітету українського народу, його самостійности, незалежности». Тому ІІІ Універсал продемонстрував недоцільність участі українців у Всеросійських Установчих Зборах.

Вчений підкреслював, що Всеросійські Установчі Збори не були правомочні вирішувати долю України, адже, за словами С. Шелухіна, «великоросів 90 міліонів, а українців – 40». Отже, навіть тоді, коли від України були б обрані депутатами лише українці, все ж таки «на кожних 90 великоруських депутатів припало б тільки 40 українських і через це всі питання за Україну і український нарід вирішувала б великоруська більшість, а український нарід фактично зостався б позбавленим всяких прав і можливостей рішати сам за себе і за свою долю». Вчений зазначав, що, погодившись вирішувати долю українського народу на Всеросійських Установчих Зборах, Центральна Рада позбавляла українців їх загальнолюдських та юридичних прав. А по суті це означало б «утворити над собою на місці скасованого поневолення цареві нове поневолення великоруському народові».

Під час обговорення на VIII Загальних Зборах Центральної Ради 27 (14) грудня 1917 р. закону про вибори в Українські Установчі Збори С. Шелухін звертав увагу на низку положень документа, які не враховували національний інтерес. Він вважав головним недоліком закону те, що «в виборах по закону мають право брати участь усі громадяни Росії». На його думку, слід було проводити вибори лише серед громадян України, адже більшовики могли прислати в Україну 40 чи 50 тис. свого війська, яке буде «рішати долю України». «Скликати Установчу раду має право тільки незалежний (суверенний) народ, яким і є народ український, – наголошував С. Шелухін у своїй доповіді. – Встановлювати для себе лад через Установчу раду має право тільки людність Української Республіки, а згідно з виборчим законом, до Української Установчої ради можна провести і Леніна, і Криленка, котрий оповістив Україні війну».

Бібліографія

Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.: у 2-х т. Т. 1. Доба Центральної Ради. Київ, 2002.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2-х т. Київ: Наукова думка, 1996–1997.

Шелухін С. Назва «Україна» з трьома географічними картами 1580, 1611 і 1650 р. Відень, 1921.

Шелухін С. Історично-правні підстави Української державності. Вінніпег, 1929.

Тетяна ОСТАШКО

Як і коли була проголошена Українська Народна Республіка?

У результаті Жовтневого перевороту в Петрограді, столиці Росії, 7 листипада (25 жовтня) 1917 р. Тимчасовий уряд був арештований, влада перейшла до рук лідерів більшовицької партії. В Україні на той момент найбільш організованою силою, авторитет якої був майже незаперечним, стала Українська Центральна Рада (УЦР). Зважаючи на політичні події в Росії, виконавчий орган Ради, Генеральний Секретаріат (ГС), був доповнений низкою секретарств (у майбутньому міністерствами), у тому числі військових справ, яке очолив С. Петлюра. Владу ГС поширили на Катеринославську, Харківську, Херсонську, Таврійську (без Криму), Холмську і частину Курської та Воронезької губерній. Після політичних і збройних подій у Києві останніх днів жовтня, 16 (3) листопада на об'єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів Києва УЦР була визнана крайовою владою України. 20 (7) листопада на засіданні Малої Ради III Універсалом було проголошено створення Української Народної Республіки (УНР) у федеративному зв'язку із усіма народами Росії. Задекларована документом широка програма соціально-економічних та політичних перетворень переконливо засвідчила демократичну платформу відродженої української державності, що забезпечило УЦР масову підтримку українського громадянства. Розпочався новий етап розвитку Української революції – етап національно-державного будівництва.

У військовій сфері одним із перших документів стала відозва С. Петлюри до воїнів-українців, передана по телеграфу до Ставки Верховного головнокомандувача російською армією, по всіх штабах фронтів, армій, корпусів і дивізій, з вимогою підтримки боєздатності армії і флоту з наказом стояти «в цей небезпечний час на сторожі фронту і порядку. В частях, спиняючи всякі спроби самовільних вчинків, не допускати братання і перемир'я». Видано розпорядження про виняткову владу військового секретарства в тилу та заборону виконувати накази інших органів. Водночас голова українського уряду В. Винниченко у телеграмі губернським комісарам України повідомив, що губернські та повітові комісари ставали органами влади ГС на місцях. 30 (17) листопада уряд затвердив проєкт створення Генерального штабу. В. Павленка призначено в. о. начальника КВО. Налагоджувався зв'язок зі Ставкою головнокомандуючого російської армії й штабом Південно-Західного фронту. З російським командуванням були досягнуті домовленості щодо виклику необхідних кадрів з фронту для роботи у військовому секретарстві. Ці заходи мали закласти фундамент створення національних збройних сил.

Проте Ставка в Могильові була захоплена російськими радянськими військами, верховний головнокомандувач М. Духонін вбитий через відмову негайно вступити в мирні переговори з німецько-угорським командуванням. 10 грудня (27 листопада) у Могильові більшовики утворили Революційний польовий штаб для боротьби із військами О. Каледіна, О. Дутова та УЦР, що оголошувалися «контрреволюційними». Розпочалося формування «революційних загонів». Наприкінці жовтня, як вказував генеральний писар П. Христюк,

прихід до влади більшовиків у Петрограді трактувався українською владою «… не більше, як "ширення по державі безвластя, безладу та руїни"». 13 грудня (30 листопада) УЦР висловила своє негативне ставлення до політики Ради Народних Комісарів (РНК) та відмовилася визнати її центральним урядом Росії: «Генеральний секретаріат не визнає народних комісарів правительством всієї Росії, бо сила їх тільки серед певної частини великоруської демократії, народи ж Сибіру, Поволжя, Кавказу, Криму, Дону, України, Білорусії не визнають народних комісарів правительством Росії». Водночас у столиці України були роззброєні та вислані за межі країни збільшовизовані частини міського гарнізону.

15 (2) грудня 1917 р. у Брест-Литовському радянська Росія підписала сепаратну угоду про перемир'я з Німеччиною та її союзниками, що стало одним із серйозних важелів утвердження радянської влади в країні. Зі свого боку, провідники УНР, цілком усвідомлюючи необхідність скорішого припинення війни, планували свої кроки у рамках чинного на той час міжнародного права. У першій половині листопада був налагоджений систематичний зв'язок із ставками Південно-Західного і Румунського фронтів. УЦР і ГС були визнані російським командуванням вищою владою в Україні. 4 грудня (21 листопада) Мала Рада обговорила питання миру і заключення перемир'я на фронтах Світової війни, визнавши необхідним направити на Румунський та Південно-Західний фронти представників уряду, про що були поінформовані уряди країн Антанти та новопосталих державних утворень на території Росії. Наступного дня уряд затвердив відповідну ухвалу. На думку його членів, переговори про мир мав право вести лише російський однорідно-соціалістичний, федеративний уряд, складений спільними зусиллями урядів України, Дону, Кубані, Кавказу та ін. областей колишньої Російської імперії разом з органами «всеросійської революційної демократії». Наступним кроком стало рішення про початок переговорів із вказаними урядами про створення загальноросійського державного центру. Це рішення вступало у цілковите протиріччя із позицією РНК, яка закликала солдат самочинно оголошувати перемир'я. 6 грудня (23 листопада) Південно-Західний та Румунський фронти були об'єднані в один Український фронт, а ГС звернувся до РНК і крайових урядів із пропозицією приступити до організації центрального російського уряду. Проте витрачені на цей проєкт зусилля та час виявилися марними.

Треба зауважити, що після захоплення Ставки верховного головнокомандувача більшовицька влада Росії вбачала в УЦР свого головного суперника в боротьбі за владу. Відтак було розгорнуто шалену агітацію з метою дискредитації УЦР, а також розпочато підготовчу роботу щодо скликання Всеукраїнського з'їзду Рад з метою переобрання Центральної Ради. Цю ідею підхопили більшовицькі організації найбільших українських міст – Києва та Харкова. Саме Виконком Київської обласної Ради робітничих і солдатських депутатів, що перебував під контролем більшовиків, оголосив про скликання такого з'їзду.

Петроград вдався також і до фінансового тиску на українську владу, припинивши переказувати готівку з Державного російського банку в українські відділення, що призвело до кризи неплатежів робітникам та службовцям, що

працювали на території УНР, а відтак створювало додаткове напруження в суспільстві. На домагання українського уряду надати кошти для розрахування із залізничниками більшовицький комісар Держбанку Георгій П'ятаков в обмін на гроші висунув низку вимог, серед яких було визнання УЦР радянської влади на місцях. У цій ситуації ГС приступив до вирішення питання щодо друку власних грошей.

Так розпочинався конфлікт, що призвів до першої російсько-української війни взимку 1917–1918 рр.

Олександра КУДЛАЙ

У чому суть концепції історико-правових підстав створення Української незалежної держави в 1917 р.?

З вибухом Російської революції в Україні поряд з автономістсько-федеративними ідеями певного поширення набули самостійницькі тенденції. Найбільш системного характеру вони набрали внаслідок створення в березні 1917 р. в Одесі Українського революційного керівничого комітету, до складу якого увійшли представники всіх чинних на той час українських партій та угруповань. Головою комітету було обрано відомого вченого-правника Сергія Шелухіна. Комітет провадив активну самостійницьку пропаганду й зумів підпорядкувати своєму політичному впливові чимало військових частин, пізніше українізованих. С. Шелухін був також одним із фундаторів «Одеського українського військового клубу» та Одеської військової української ради, до якої увійшли представники окремих військових частин армії і флоту.

Під час засідання новоствореної Української Центральної Ради (23 (10) березня 1917 р.) С. Шелухін оголосив текст телеграми Українського революційного керівничого комітету, надісланої до Державної Думи на ім'я М. Родзянка. Телеграма містила вимоги щодо визволення з ув'язнення митрополита Андрея Шептицького і галичан-заручників. Поряд із цим прозвучала й вимога «домагання демократичної республіки для України, себто навіть Гетьманщини і цілковитої самостійності, коли се можливо». Водночас діяч зазначив необхідність заходів для скликання у Києві Національного конгресу, а також запропонував, що «до скликання конгресу Центральна Рада має взяти на себе представництво всієї України». На зібранні була підтримана його пропозиція «утворити комісії на зразок міністерств», які «мають засновуватися в залежності від постаючих потреб».

Обраний 21 (8) квітня 1917 р. на Національному конгресі членом Української Центральної Ради від Херсонської губернії С. Шелухін стає одним із найпослідовніших прихильників української незалежності та консолідації українського громадянства на основі національно-історичних традицій самостійництва. З його уст вперше прозвучало історико-правове обґрунтування державної незалежності українського народу з моменту абдикації царя, тобто з 12 березня (27 лютого) 1917 р. Учений наголошував, що із зреченням від престолу Миколи II автоматично скасовувалася присяга підданства України цареві: «Повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії». «Україну московський народ не завоював, а сама вона по своїй волі прилучилася до Московії, чи на умовах унії, чи умовах васалітету [...], шляхом єднання через царя», – писав С. Шелухін. Тому, за його словами, «увільнившись революцією од царя і не бувши в підданстві у великоросів, Україна тепер повернула собі всі попередні свої суверенні права, які були над нею в царя, і стала, як була до акту 1654 р., суверенною демократичною

республікою. Політичний зв'язок, встановлений між Росією та Україною через персону Олексія Романова, з його абдикацією розірвано, і Україна фактично повернула свій суверенітет».

Протягом 1917 р. питання про державно-правовий статус України було одним із найболючіших у дискусії між федералістами та самостійниками. У той час політичні лідери Української Центральної Ради не були готові до самостійності, за національний ідеал вважали автономію України в складі оновленої федеративної Росії. Після II Універсалу самостійникам, – згадує С. Шелухін, – навіть пригрозили: «Ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного зібрання». 27 (14) грудня 1917 року С. Шелухін очолив фракцію самостійників у Центральній Раді – «Союз українських соціалістів-самостійників», яка налічувала 19 членів.

Напередодні переговорів у Бересті теорія С. Шелухіна про історико-правові підстави відновлення української державності була використана в дипломатичній практиці УНР. Як відомо, 6 січня 1918 р. (24 грудня 1917 р.) В. Винниченко та О. Шульгин звернулись до представників Почвірного союзу з нотою, в якій закликали визнати Україну самостійною державою тимчасово, поки утвориться федеративний уряд Росії. Тим самим ставилась під сумнів проголошена незалежність України від Росії і її правоздатність як суб'єкта міжнародного права. Такий зміст ноти уряду УНР, за словами С. Шелухіна, засвідчував, що «контрагент (українська сторона. – *Авт.*) сам визнає себе неправоздатним і тимчасовим». Лише після додаткових пояснень В. Голубовича про історико-правні підстави відновлення самостійної української республіки з моменту абдикації царя і звільнення всіх від присяги підданства, відповідно до концепції С. Шелухіна, 10 січня 1918 р. (30 грудня 1917 р.) представники країн Почвірного союзу проголосили міжнародне визнання УНР.

Бібліографія

Україна – назва нашої землі від найдавніших часів. Прага, 1936.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2-х т. Київ: Наукова думка, 1996–1997.

Шелухін С. Назва «Україна» з трьома географічними картами 1580, 1611 і 1650 р. Відень, 1921.

Шелухін С. Історично-правні підстави Української державності. Вінніпег, 1929.

Тетяна ОСТАШКО

Яку роль у формуванні кордонів України зіграв III Універсал?

Попри те, що згідно з «Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» від 17 (4) серпня підвладними Генеральному Секретаріатові визнавалися лише п'ять губерній — Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська (без чотирьох північних повітів — Суразького, Мглинського, Стародубського, Новозибківського), Українська Центральна Рада від інших українських губерній теж не відмовлялася. А восени 1917 р. УЦР підняла на щит питання про Українські Установчі Збори. Було ухвалено низку рішень, які засвідчували майбутню суверенність Українських Установчих Зборів, що й стало основною причиною для всезростаючого конфлікту з Тимчасовим урядом. Суверенність за умовчанням збільшувала і територію України, адже долю України мали визначати делегати із заселених переважно українцями губерній та повітів.

13 листопада, тобто на шостий день після Жовтневого перевороту, Сьома сесія Української Центральної Ради затвердила «**Постанову про з'єднання українських земель**». Єдиним принципом був етнографічний, тому про Бессарабську губернію вже не згадувалося: «*Поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме — Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Воронежчини*».

Щоправда, сам Генеральний секретаріат із підпорядкуванням Холмщини та українських повітів Курщини та Воронежчини вирішив не поспішати, і в ухваленій **16 листопада** «Відозві» наголошувалося: «*Компетенція Генерального секретаріату поширюється на губернії, де є більшість українського населення. Через те Херсонщина, Харківщина, Катеринославщина і Таврія (без Криму) включаються в територію єдиної України*».

А вже 20 листопада було проголошено III Універсал, яким і проголошувалося утворення Української Народної Республіки. Кордони України в ньому були визначені так: «*До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені в більшости Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Воронежчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів*».

9 губерній (Таврійська – без Криму) бачилися проміжним рішенням. Українська влада наполягала на застосуванні етнографічного критерію до заселених переважно українцями частин «неукраїнських» губерній, які межували з УНР. І не просто наполягала, а й ухвалювала відповідні рішення.

Вже 24 (11) листопада, тобто на четвертий день після проголошення III Універсалу, Мала Рада затвердила Перший розділ Закону про вибори до Установчих Зборів УНР. Пункт про виборчі округи засвідчує, якою бачилася територія України в найближчому майбутньому. На відміну від задекларованого

Постанова про з'єднання українських земель.

М. Салтан прочитав вироблену комісією спільну в цій справі постанову. З приводу голосування розпочались загальні дебати, бо заступники меншостів ухилились од голосування.

Представники меншостей один по одному заявили, що вони стоять за приєднання тих земель, але під умовою переведення плебісциту, бо, мовляв, невідома воля людности тих місцевостей, або коли за це висловлять ся місцеві земства, як зазначено і в „інструкції".

Постанову поставлено було на голосування другий раз і принято всіма голосами, кілька ж представників од меншостей удержались від голосування.

Зміст постанови слідуючий:

„Розглянувши питання про становище тих українських земель, що по „інструкції" російського правительства від 4 серпня 1917 року зостались по-за межами автономної України, Центральна Рада—

1) виконуючи волю трудящого народу, висловлену в численних постановах селянських, національних та загально-територіальних — губерніяльних та повітових—з'їздів і ріжних політичних та громадських організацій відмежованих частей України;

2) вважаючи, що поділ України, яко наслідок імперіялістичної політики російської буржуазії що до України, загострює національну боротьбу, порушує єдність революційних сил демократій України і тим самим веде край до цілковитого безладдя і зросту контр-революції, ухвалила:

поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людности є українською, а саме,— Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину частину Курщини та Вороніжчини".

«Нова Рада», 16 (3) листопада 1917 р.

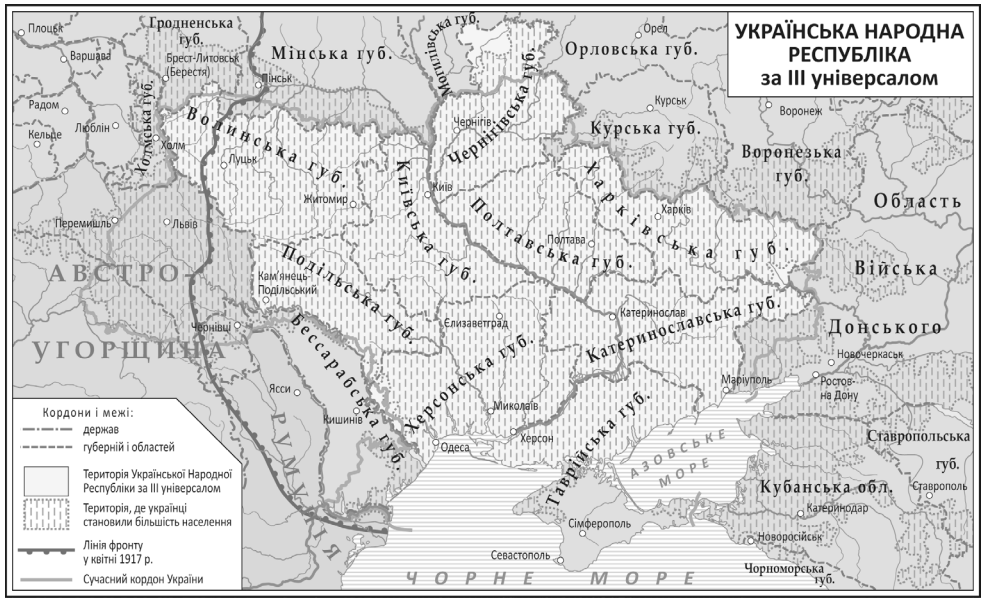

Українська Народна Республіка за III Універсалом з визначенням території, де українці становили більшість населення. Картограф Дмитро Вортман

у III Універсалі губернського розрізу територій, у цьому законі застосовувався повітовий. Було створено 10 виборчих округ. Окрім 9 виборчих округ, сформованих за названими в III Універсалі губерніями (при цьому Таврійська складалася лише з трьох материкових повітів – Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського), до Чернігівської прилучався *Путивльський*, а до Харківської – *Грайворонський* повіти), створювалася ще одна – Острогозька. До неї мали увійти суміжні з Україною повіти з українською більшістю населення: *Острогозький, Валуйський, Бірючанський і Богучарський* повіти Воронезької губернії та *Новооскольський* Курської губернії.

Не всі суміжні з Україною повіти з українською більшістю населення увійшли до означених виборчих округ. Для неназваних у законі повітів з українською більшістю населення була передбачена лазівка – окремо зазначалося право «постановою повітового (народного) земського зібрання» долучитися до виборів Установчих Зборів УНР, а, отже, і до України. Під час внесення питання на розгляд Малої Ради доповідач Олександр Севрюк прямо вказував: «*Деякі українські землі, як, наприклад, Таганрозька [округа] Донської області та Хотинський повіт Бессарабщини, не включені в округи з політичних причин*» та зазначав, що відповідні земства самі це можуть зробити.

Та все ж то були плани. Скликати Українські Установчі збори і, відповідно, розширити межі УНР, завадила агресія совітської Росії. Натомість за 9 губерніями (Таврійська – без Криму) чітко закріпилася назва «УНР в межах III Універсалу» і це стало вагомим чинником у формуванні кордонів як УНР у 1918 р. після підписання Брестського миру, так і кордону між уже радянською Україною і Росією у 1919 та наступних роках.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Якими були передумови та початок агресії більшовицької Росії проти Української Народної Республіки наприкінці 1917 р.?

Вагомим кроком Ради Народних Комісарів (РНК) в ескалації протистояння з УНР у грудні 1917 р. стала ухвала «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», яким українська влада звинувачувалася у «контрреволюційності» на підставі підтасованих та надуманих фактів. Документ містив безапеляційні вимоги, основними з яких було припинення роззброєння більшовизованих частин армії та Червоної гвардії, що відкрито виступали проти української влади, а також закриття пропуску на Дон козачих частин із фронту, який відбувався відповідно до взаємних домовленостей між Донським урядом генерала О. Каледіна та УЦР. У разі відмови виконати ці вимоги протягом 48 годин РНК погрожувала оголосити УЦР у стані відкритої війни проти «радянської влади в Росії і на Україні». Це було брутальним втручанням у внутрішні справи УНР і виглядало особливо цинічно на фоні демагогічного визнання російською владою права українського народу на самовизначення та відокремлення від Росії, вміщеного в тому ж «Маніфесті». Зважаючи на той факт, що позиція українського уряду з усіх перелічених вимог була чітко окреслена в урядовій постанові від 13 грудня (30 листопада) 1917 р., ультиматум Росії, беззаперечно, був пропагандистським заходом, що мав на меті дати привід для початку військових дій проти України та перекласти вину за розв'язання збройного конфлікту на українську сторону.

Реакція провідників УЦР була цілком прогнозованою. Наступного дня уряд УНР у відповіді на ультиматум рішуче відкинув усі звинувачення й вимоги РНК. Солідарну позицію зайняв і І Всеукраїнський з'їзд Рад, скликаний за ініціативою більшовицьких організацій (Київ, 17–19 (4–6) грудня 1917 р.). Він кваліфікував дії російської влади як замах проти УНР та висловив цілковиту підтримку Центральній Раді та її політиці. 18 (5) грудня з'їзд залишила частина делегатів, переважно більшовики, яким не вдалося скерувати роботу з'їзду за своїм сценарієм, тобто переобрати УЦР за фальшивим приводом про її «неправочинність». Політика Раднаркому викликала обурення й у делегатів Всеросійського селянського з'їзду, що проходив у той час у Петрограді. Частиною учасників форуму була ухвалена резолюція, якою ультиматум РНК Центральній Раді засуджувався, а оголошення війни більшовицьким урядом характеризувалося як «злочинне та ганебне лицемірство».

Після телефонних переговорів повноважної групи делегатів селянського з'їзду 20 (7) грудня з членами ГС В. Винниченком і М. Ткаченком щодо залагодження конфлікту делегація форуму на чолі з лівим есером П. Прош'яном провела у Києві перемовини з УЦР та ГС (23–29 (10–16) грудня). З поверненням делегації до Петрограда Раднарком був змушений визнати, що переговори з Україною є бажаними і запропонував провести їх у Вітебську або Смоленську. 24 (7) грудня український уряд надіслав до Петрограда відповідь із низкою

вимог як необхідної умови зустрічі. Головні домагання зводилися до наступного – офіційне визнання УНР Росією, припинення військових дій проти України та вивід радянських частин із території УНР. Російський уряд схарактеризував позицію України «ухильною» та такою, що «межує із знущанням» і під приводом відсутності твердої відповіді на запитання – чи припиняє УНР пряму підтримку каледінців – РНК поклала усю відповідальність за продовження війни на українську владу. Цілком очевидно, що більшовицька Росія не була зацікавлена у залагодженні конфлікту. Її метою було повне підпорядкування України Петрограду.

Це підтверджується й тим фактом, що ще 22 (9) грудня перші більшовицькі військові формування під командуванням М. Ховріна і Р. Сіверса прибули до Харкова і взяли під контроль важливі інфраструктурні об'єкти міста. Через два дні сюди приїхав командувач російськими радянськими військами В. Антонов-Овсієнко (18 (5) грудня РНК ухвалила постанову про його поїздку з метою організації бойових дій проти УЦР). Місто було перетворено на плацдарм російських військ. Водночас із Києва до Харкова прибули делегати, що залишили І з'їзд Рад України. За підтримки оружної сили російських загонів було скликано альтернативний з'їзд, контрольований більшовиками. Його делегати представляли менше третини існуючих в Україні рад, проте його правочинність сумнівів у більшовиків не викликала. Цілком зрозуміло, що головними рішеннями з'їзду стала підтримка перевороту в Петрограді та політики Раднаркому. Він проголосив встановлення радянської влади в УНР та обрав виконком рад України. Останній створив український радянський уряд – Народний секретаріат. Показово, що із його створенням виникли проблеми. Як згадував український більшовицький діяч В. Шахрай, прізвища людей, що потрапили до його першого складу, не були відомі широкому загалу. Навіть Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів та харківський більшовицький комітет його не визнали. Прикметним був також і такий нюанс – його назва «Народний секретаріат» певним чином копіювала назву уряду УЦР. Проте ці «нюанси» аж ніяк не бентежили петроградську владу. Український радянський уряд привітали як «істинно народний» та «достеменний», пообіцявши всіляку підтримку. В. Антонов-Овсієнко відразу увійшов у тісний контакт із новими радянськими структурами. Отже, від самого початку ЦВК та Народний секретаріат були маріонетковими утвореннями, які перебували під повним контролем російської більшовицької влади.

С. Петлюра повністю усвідомлював зростаючу небезпеку з боку північного сусіда, про що неодноразово наголошував на засіданнях ГС. Незважаючи на те, що військовою інституцією з листопада було впроваджено низку важливих заходів – українізація Київського та Одеського військових округів, формальне підпорядкування українській владі усіх частин російської армії, розташованих в Україні, початок організаційного оформлення військових структур, ухвалення закону про «Вільне козацтво», підготовка «Статуту Української народної армії», видання наказу про формування гайдамацьких куренів у п'яти великих українських містах на базі розформованих полків старої російської армії, – ситуація з обороною країни ставала все більш загрозливою. До того ж, апарат військового управління УНР у цей час знаходився на стадії свого організаційного оформлення. 28 (15) грудня було створено Особливий комітет

оборони України (М. Порш, С. Петлюра, В. Єщенко). Через кілька днів командуючим усіма українськими військами для боротьби з більшовиками призначено Ю. Капкана, начальником Генерального штабу – генерала В. Кирея. 8 січня 1918 р. (26 грудня 1917 р.) військовому секретарству доручено «приступити до організації добровольчої армії на платних підставах як початок міліційної армії».

С. Петлюра переконував керівництво УНР провести в середині грудня низку превентивних заходів – здійснити наступ на Харків, створити мобільні загони зі старих дивізій для використання їх по залізничних лініях. З 25 (12) грудня він почав перекидання українських частин на схід для взяття під контроль важливих залізничних вузлів та збереження зв'язку з Донським урядом, який розглядався як можливий стратегічний союзник. Проте, через протиріччя в українському уряді та відсутність підтримки політики С. Петлюри з боку прем'єра В. Винниченка, який вважав помилкою пропуск козацьких військ і білогвардійських загонів на Дон та відверто заперечував доцільність роззброєння більшовицьких формувань, очільник військового секретарства 31 (18) грудня подав у відставку. Це згубно вплинуло на військове керівництво. До того ж, новий секретар М. Порш виявився погано обізнаним у військовій справі та нездатним опанувати ситуацією.

Треба наголосити, що існування українських радянських органів у Харкові дозволило петроградській владі тлумачити події в Україні як внутрішній конфлікт, що виник у результаті політичних розбіжностей між Радами та УЦР. 30 (17) грудня ЦВК Рад України видав маніфест, яким скасовувалася влада УЦР та ГС, а також звернувся по допомогу до Росії. Наступного дня був утворений крайовий комітет по боротьбі з «контрреволюцією». Протистояння неухильно скочувалося у бік збройного конфлікту.

Зауважимо також, що війна розпочиналася в дуже несприятливий для України час. Її територію заполонили військові колишньої російської армії, що в ході стихійної демобілізації поверталися з фронту додому цілими групами. Ситуація суттєво ускладнювалася й перебуванням російських гарнізонів у більшості українських міст. Розгорнулася справжня ідеологічна війна між Росією та Україною за солдатські маси. М. Шкільник у своїх споминах із цього приводу писав, що підступна більшовицька пропаганда «… отруйних утопійних гасел, киданих Леніним і його товаришами, не була без успіху: нищила мораль, дисципліну і вірність наших вояків на фронті та запіллі. Серед населення ширила безлад, анархію, безчинства в соціальному, політичному і господарському житті». Уся стара російська армія була охоплена духом розкладу та анархії.

На кінець грудня 1917 р. до України, головним чином Харкова, було направлено близько 20 тис. матросів, солдатів та червоногвардійців, які перебували під загальним командуванням В. Антонова-Овсієнка. 26 (13) грудня російські частини захопили ст. Лозову, 31 (18) – Павлоград, 3 січня 21 (грудня) – Синельниково. А 7 січня (25 грудня) більшовицький командувач оголосив загальний наступ проти УНР з метою захоплення Києва. Наступним великим містом, яким оволоділи радянські війська, став Катеринослав. До їх приходу готувалися місцеві більшовицькі організації, які за допомогою збільшовизованих частин гарнізону підняли повстання проти української влади. 8 січня

(26 грудня) до міста увійшли підрозділи П. Єгорова. Було проголошено встановлення совєтської влади. Та ж сама тактика була застосована й у інших українських містах – Миколаєві, Одесі, Києві. Більшовицькі війська поводилися в Україні, як завойовники, проводячи самовільні реквізиції, обшуки, арешти, розстріли; пиячили та грабували.

Ідеї федералізму, які панували у середовищі українського політикуму, не передбачали внутрішніх збройних конфліктів, тому усвідомлення небезпеки з боку Росії прийшло з помітним запізненням. Український провід, як з'ясувалося, підійшов до початку війни психологічно неготовим до випробування, не допускаючи думки, що «братерська російська демократія» може виступити проти України. Більшовицькі ж лідери виявилися спритними та цинічними політиками, добре обізнаними із життєвими реаліями, до того ж не обтяженими дотриманням норм права, закону та моралі в боротьбі за владу. Відтак, молода Українська республіка опинилася сам на сам перед надсерйозним викликом – відбиттям зовнішньої агресії.

Олександра КУДЛАЙ

Як поводились російські більшовицькі війська в Україні в лютому 1918 р.?

За три з половиною роки Світової війни та майже рік революції мешканці Києва звикли до пострілів. У Києві містився штаб Київського військового округу, безліч військових частин, табір військовополонених, транзитний вузол для демобілізованих. Тож людей зі зброєю у місті вистачало.

Лише за 1917 рік у Києві кілька раз відбувалися серйозні сутички. 8 серпня (26 липня) сталась перестрілка між Першим українським полком імені Богдана Хмельницького та Подільським кірасирським полком. Тоді загинуло 16 козаків-богданівців.

11–13 листопада (29–31 жовтня) у місті тривали бої між більшовицькими загонами, що намагались захопити владу в місті, та військами Київського військового округу. Під час новорічних свят комендант Михайло Ковенко зумів нейтралізувати більшовицькі осередки, що готували заколот проти української влади. Серед інших арештовано кількох депутатів Центральної Ради та заступника міністра військових справ, «але кияни звикли вже до цього, і життя потроху набирало звичайного темпу», – писала тодішня преса.

Нові обстріли Києва розпочались 4 лютого (22 січня) 1918 року. Більшовики знайшли на лівобережжі Дніпра гармату і почали з неї обстрілювати місто. Невеликі загони більшовиків по льоду потрапили на Поділ та Куренівку, де розпочались вуличні бої.

З обіду 6 лютого (24 січня) і до ранку 8 лютого (26 січня) тривав ураганний вогонь. Після доби безупинного бомбардування, 8 лютого (26 січня) з Києва виїхали урядові установи УНР та українське військо. Того ж дня усе місто опинилось під контролем більшовиків.

Зовнішній вигляд міста після кількаденних обстрілів був жахливим. У пресі писали: «По улицях – скрізь сліди руїни й спустошення. На кожному ступені око стріває обвалені мури будинків, чорні згарища [...], величезні діри – там падали набої од тяжкої гармати, руйнуючи усе кругом. Є будинки, в яких видко десятки слідів. Є величезні райони, де не лишилось жодної цілої шибки. По парках та скверах іноді цілими покосами лежать велетні-дерева». Серед знищених – будинок Михайла Грушевського. Споруда Української Центральної Ради – посічена кулями та з розбитим скляним куполом.

Велику проблему становили тіла загиблих, яких упродовж кількох днів ніхто не прибирав, не ідентифікував і не хоронив. Це викликало справедливі нарікання і загарбників, і киян. Міський голова віддав розпорядження прибрати трупи. Тіла звозили до Анатомічного театру та Олександрівської лікарні.

Київ опинився у продовольчій блокаді. Селяни з навколишніх сіл не поспішали їхати до міста з продуктами на продаж, адже побоювались за власне життя та майно. У газеті «Нова рада» писали: «Настала в Києві справжня напруга. Коло хлібних крамниць величезні юрби народу. Чистого хліба нема – все горохов'яник. Були чималенькі запаси гречаної крупи в Києві, але її вивезено».

В радянській історіографії це називалось «перші кроки будівництва соціалістичної економіки». Противники приватної власності конфіскували усі

приватні хлібопекарні. Для їх управління створено «продовольчий комісаріат». Унаслідок цього зник хліб. Невдовзі запровадили хлібний пайок: спочатку близько трьохсот грам на одну людину, потім – сто грам. Різко впала якість хліба: «горохвяний або пшоняний з перемеленого борошна».

Також Київ охопила хвиля мародерства та пограбувань. Ще з перших днів радянської окупації «до вокзалу тягнуться вози з меблями, пакунками, мішками, музичними інструментами, одежею». «Ватаги озброєних до зубів злочинців почали робити систематичні напади переважно на великі будинки, де вони, обходячи всі квартири, забирають золоті, срібні речі, годинники, одежу, знущаються над переляканими мешканцями», – писали в тодішніх газетах.

Також виникла проблема з інформацією. Київські газети практично не виходили, їх редактори виїхали, редакції були розгромлені, а папір та друкарні – конфісковані. Пресу з інших міст ніхто не доставляв. Замість чорносотенної газети «Киевлянин» стали випускати «Известия киевского совета рабочих и солдатских депутатов».

Більшовики спробували провести грошову реформу та вилучити з обігу українські гроші.

Обмін грошей було названо «виплата збитків особам, що постраждали від фальшивих грошей, випущених Центральною Радою». Нібито «збиткові» карбованці потрібно було принести та обміняти на російські рублі. Утім належно налагодити цей процес не вдалось. Обмін довелося припинити через нестачу рублів, а обіг українських грошей дозволити.

17 (4) лютого більшовики організували урочистий похорон власних загиблих. Кілька сотень прихильників більшовиків було поховано в Маріїнському парку у двох братських могилах. Туди ж перенесено труну одного з лідерів київських більшовиків Леоніда П'ятакова. Для більшої урочистості організовано жалобні районні походи з червоними та чорними прапорами, оркестрами. Церемонія поховання включала також салют із рушниць та гармат. У цей день примусово закрито всі торговельні заклади та зупинено трамваї. 26 (13) лютого відбувся похорон на Байковому цвинтарі 68 убитих, здебільшого «пострілом у голову».

25 (12) лютого біля Міської думи зібрався стихійний мітинг. По місту ходили чутки про підписання Берестейського миру. Якимось дивом текст договору опинився у Києві. Власне, на цьому мітингу його почали читати та обговорювати. Більшовики не вітали жодної громадської активності. Тож невдовзі загін червоногвардійців на панцернику розігнав мітинг.

У ніч з 26 (13) на 27 (14) лютого на західні околиці Києва вийшли українська та німецька армії. Вранці на залізничній станції вибухнув вагон із набоями до гармат. 28 (15) лютого зникло світло. Місто охопила нова хвиля пограбувань: «Грабіжники вже нічого і нікого не соромились – ніколи було. Вантажівки просто під'їжджали до першого-ліпшого магазину чи складу і очищали їх дотла».

1 березня (16 лютого) більшовиків у Києві вже не було. «Вони втікли. Ганебно, нишком, серед ночі [...], ограбувавши попереду місто, розплодивши в йому анархію, довівши до голоду і крайнього занепаду. Ще в останній момент, про людське око, вони бадьорились, оповіщаючи брехливі реляції про небувалі перемоги, ще ставали в пишні пози», – писав Сергій Єфремов у «Новій раді».

Киянин Микола Могилянський свідчив, що вивозилося все більш-менш цінне, що потрапляло під руки: «Картина втечі більшовиків була доволі оригінальною: здавалося, півміста жителів виїжджають або переїжджають на нові квартири. Візники і підводи, навантажені всіляким домашнім скарбом, – подушками, самоварами, перинами, стільцями… і все це мчалося поспіхом, під охороною одного, двох солдатів червоної армії, озброєних гвинтівками».

Журналісти зафіксували: «Вивозили все: меблі, зеркала, фортеп'яна, картини, хліб, одежу, чоботи, білизну, гроші. Звощики тягнулись до вокзалу без кінця, везучи щось у чамайданах, у клунках, мішках». Не забули прихопити із собою гроші із Державного банку.

Грабункам піддавалися навіть релігійні святині – Софійський собор та Феофанівський монастир. До того ж, більшовики замінували мости через Дніпро і кілька артилерійських складів. Загалом, преса змальовувала апокаліптичну картину.

Більшовики перебували у Києві з 8 лютого (26 січня) до 1 березня (16 лютого). За цей час до київських шпиталів потрапило 822 поранених, а загиблих, за даними Київської міської управи, – 1286. Матеріальні збитки залишились не підрахованими, але вражали своїми обсягами. Таким був результат першої більшовицької окупації Києва.

Бібліографія

Бетлій О. Більшовицький терор у Києві у січні-лютому 1918 р.: жертви і пам'ять // Краєзнавство. 2018. № 3. С. 178–195.

Єфіменко Г., Кульчицький С., Пиріг Р., Скальський В., Якубова Л. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). Київ: Академперіодика, 2021. 620 с.

Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.) / упоряд.: В. Верстюк, Г. Басара-Тиліщак, В. Бойко, В. Скальський. Київ: Дух і Літера; KMBS, 2014. Т. 1. 648 с.

Могилянский Н. Трагедия Украины (из пережитого в Киеве в 1918 году) // Архив русской революции. Т. 11. Берлин, 1923. С. 74–105.

Віталій СКАЛЬСЬКИЙ

Чому бій під Крутами став символом протидії українців російській агресії?

Для української національної пам'яті та історії України бій під Крутами 29 (16) січня 1918 року є вузловим моментом. Ця подія стала символом боротьби за українську державність.

Крутянський бій, як, мабуть, жодна інша подія років Української революції 1917–1921 рр., породив колосальну кількість міфів, легенд, домислів різного спрямування – від нестримної ґлорифікації до повного заперечення історичної ваги бою.

Бій під Крутами був епізодом збройного конфлікту між Українською Народною Республікою та радянською Росією, що увійшов у гостру фазу в грудні 1917 року. Більшовики мали два напрямки, на яких вони зосереджували свої сили. Це – Дон і, власне, Україна.

Наприкінці 1917 р. на Дону сформувався потужний осередок опору більшовикам. Із фронтів Першої світової війни через Україну на Дон повертались ешелони козаків. Влада УНР не перешкоджала цим пересуванням, адже очікувала подібного сприяння (а, швидше, невтручання) від інших урядів стосовно українських вояків. Через це у більшовиків склалось уявлення, що українці підтримують антибільшовицькі сили на Дону.

На переломі 1917 та 1918 рр. на сході УНР більшовики намагались, з перемінним успіхом, установити свій контроль над ключовими містами та вузловими залізничними станціями. Подекуди їм це вдавалось, в інших місцях їм успішно протистояли донські козаки.

Інший напрямок агресії більшовиків – проти УНР, на Київ та Катеринослав. Наступ на Київ вівся по залізницях: через Харків-Полтаву та через Бахмач.

Чи не єдиною ефективною збройною силою у розпорядженні Центральної Ради був Гайдамацький Кіш Слобідської України. Його було сформовано під проводом Симона Петлюри після відставки з уряду.

З Києва виглядало так, що основна загроза від більшовиків йде через Полтавський напрямок. Тому Гайдамацький Кіш Слобідської України рушив у тому напрямку. Впродовж кількох днів відбулися сутички за Полтаву, Миргород, Ромодан – практично за кожну залізничну станцію. У Ромодані більшовицьке військо розділилось. Одна частина продовжила рух на Київ через Гребінку. Інша рушила на Бахмач.

Під Гребінкою стався бій, який затримав подальший рух більшовиків. Газета «Нова рада» повідомляла: «Бої, що почалися три дні тому між українськими частинами й большевицькими в районі ст. Гребінка, ще не скінчилися». Українські вояки розібрали залізницю. Натомість червоноармійці в Бахмачі зійшлися в бою із силами Першої юнацької школи імені Богдана Хмельницького. 18 (5) січня тіла перших убитих на більшовицько-українській війні привезли до Києва, а за кілька днів їх було поховано на Фролівському цвинтарі.

Повідомлення про ситуацію під Бахмачем наелектризували ситуацію серед політично активних українців. Провід УНР не міг перекинути військо з полтавського напрямку на бахмацький. Це означало би розпорошити сили, яких і так

бракувало. Тож підкріплення під Бахмач виїхати не могло. Але зголосився щойно сформований Студентський курінь. Його основу становили студенти та молодіжні активісти. До куреня записались і кілька гімназистів старших класів.

З-під Бахмача українські війська відступили до Крут. Туди ж прибув і Студентський курінь. 29 (16) січня (за дослідженням Михайла Ковальчука – 30 (17) січня) відбувся бій, що увійшов до української національної пам'яті та історії як вузловий момент, символ боротьби за українську державність, приклад жертовності, відданості державі (чи ідеї державності), а також трагедії, яка покликана мобілізувати націю перед загрозою зовнішнього втручання.

Боєм з української сторони керував сотник армії УНР Аверкій Гончаренко. У бою брали участь чотири сотні з 1-ї Української військової школи ім. Б. Хмельницького (не менше 400 юнаків (юнкерів)), 1-ша сотня Студентського куреня (116–130 осіб) та 20 старшин. На озброєнні мали 16 кулеметів та саморобний бронепотяг (гармату на вагоні-платформі). Їм протистояв 4–6 тисячний загін червоногвардійців у супроводі артилерії та бронепотяга.

Безпосередньо під час бою втрати українського війська становили до 250 осіб (вбиті, полонені, розстріляні, зниклі без вісти). Українці відступали до ешелону, який перебував на станції. Під час відступу одна чота (взвод) сотні Студентського куреня потрапила в полон.

Загалом до більшовицького полону потрапило 36 осіб, з них розстріляно відразу ж на станції – 27, замордовано пізніше – 2 (офіцери), відправлено до шпиталю – 6 (поранених), відпущено – 1 (син (друга) машиніста більшовицького потягу). Поранені зі шпиталю в Харкові втекли.

19 березня 1918 р. у Києві відбулося урочисте перепоховання загиблих під Крутами на Аскольдовій могилі у Києві. Частина тіл не була ідентифікована.

Остаточного списку розстріляних під Крутами не складено – бракує джерел. Однозначно встановлено імена учнів Другої київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства зі Студентського куреня: Василь Гнаткевич, Євген Тернавський, Андрій Соколовський, Іван Сорокевич, Григорій Піпський, Павло Кольченко, Микола Ганкевич. Мисан та Корпан, яких приписують до числа гімназистів, у цьому переліку відсутні. Можливо, вони були учнями іншої гімназії.

Також встановлено, що серед розстріляних були Микола Божинський-Божко, Микола Ганкевич, Дмитро Лизогуб, Олександр Попович, Володимир Шульгин, Олександр Борозенко-Конончук, Сидір Пурик-Пуриченко. Інші прізвища, що були оприлюднені в різний час, у тому числі в березні 1918 р., поки що не підтверджені іншими архівними документами. Але це не означає, що імена, які циркулюють у різних списках крутянців, фальсифіковані. Відоме щонайменше одне джерело, де те чи інше прізвище згадується. Але нема інших документів, які стверджували б їх загибель під Крутами.

Під час поховання крутянців пролунало чимало жалібних слів – «Дорогою ціною» Сергія Єфремова, «Плач за дітьми» Володимира Дурдуківського, «Пам'яті юнаків-героїв» Людмили Старицької-Черняхівської, «Pro patria more» Василя Чаговця. Відтоді сформувався жалібний тон пам'яті про крутянців.

Крутянці Володимир Шульгин (брат тодішнього міністра закордонних справ УНР), Олександр Попович (голова Сквирської повітової народної ради), Микола Божинський-Божко (співробітник міністерства земельних справ УНР)

та інші мали широке коло спілкування, їх знали в усьому українському середовищі Києва та й України. Тож їх загибель мала широкий резонанс. Їхні родини завдяки своїм матеріальним та суспільним ресурсам зуміли зберегти пам'ять про крутянців, а навіть перенести цю пам'ять на незайняті більшовиками українські землі та еміграцію.

Драматизму та закріпленню у пам'яті крутянців сприяли вік розстріляних – від 15 до 28 років, а також особлива жорстокість більшовиків щодо Павла Кольченка, якому було виколото очі. Похорони крутянців були надзвичайно емоційними. Є свідчення про «божевільну» поведінку мами одного із загиблих. На похоронах були відсутні родичі деяких жертв більшовиків, а частину тіл ховали неопізнаними. Це були додаткові штрихи до формування віктимного образу жертв-героїв бою під Крутами.

Прикметно, що бій під Крутами відклався у національній пам'яті лише українців. Ані російські, ані єврейські, ані польські спогади про події січня 1918 року в Україні практично не містять інформації про бій чи перепоховання полеглих.

У 1920–1930-х рр. у тій частині українських земель, що увійшла до складу Польщі, Крутянський бій став частиною національного історичного наративу. Український національний рух використовував бій для національної мобілізації. Героїчний чин крутянців давав гарний приклад жертовності заради батьківщини, викликав бажання помститися та боротися за незалежність України. Тож виникло чимало ініціатив щодо вшанування бою під Крутами – відзначення річниць, видання листівок та брошур, вшанування батьків крутянців, називання організацій іменем Героїв Крут.

З кінця 1980-х рр. «крутянський міф» отримав нове дихання. Спочатку вшанування крутянців були одним із основних заходів антикомуністичної опозиції. Згодом відбулась переоцінка бою у наукових та педагогічних сферах. А з кінця 1990-х на бій під Крутами звернули увагу політики. І відтоді вшанування річниць бою стали поширеною загальнодержавною щорічною практикою.

Щоправда, тоді ж навколо Крут сформувався майже стереотипний набір фейкових тверджень, які історики успішно деконструюють.

Бібліографія

Бойко О. Д. Бій під Крутами: історія вивчення // Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 43–54.

Крути. Січень 1918 року: Документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / упоряд. Я. Гаврилюк. Київ: Просвіта, 2010. 880 с.

Скальський В. Дворянин, попович та селянський син (штрихи до біографій загиблих під Крутами у січні 1918 року) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 6. С. 389–408.

Скальський В. Фотографії учасників бою під Крутами // Речі і образи: матеріали конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті "речового" та "візуального" поворотів європейської гуманітаристики» (4 жовтня 2019 р., м. Київ). Київ, 2020. С. 230–242.

Українська революція 1917–1921 рр.: подвиг героїв Крут : матеріали наукових читань (24 січня 2008 р.) / відп. ред. В. Ф. Верстюк. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. 176 с.

Віталій СКАЛЬСЬКИЙ

Чи зустріли українські міста більшовиків короваєм під час російсько-української війни взимку 1918 р.?

Реакція українських городян на вузлові політичні події восени 1917 – на початку 1918 рр. була виразним індикатором сили впливу основних політичних сил, які боролися за владу на теренах колишньої Російської імперії. Повалення Тимчасового уряду, прихід до влади більшовиків та розгін Всеросійських Установчих Зборів зумовили переорієнтацію органів самоврядувань українських міст у бік визнання Центральної Ради та Української Народної Республіки. Однак ця підтримка виявилася ситуативною, що проявилося під час російсько-української війни на початку 1918 р.

Російські більшовицькі війська 15 (2) січня 1918 р. окупували Олександрівськ (сучасне Запоріжжя), 19 (6) січня – Полтаву і Глухів, 20 (7) січня – Костянтиноград (сучасний Красноград), 25 (12) січня – Ромодан і Лубни, 26 (13) січня – Кролевець і Гребінку. Збільшовичені частини, що поверталися з Південно-Західного фронту, захопили Проскурів (сучасний Хмельницький), Жмеринку, Козятин і Бердичів.

Вагомим чинником встановлення радянської влади стали дії військових частин, які вже базувалися у містах. Збільшовичені штаби 12-го армійського корпусу та 74-го Ставропольського полку, заарештувавши представників української влади та розпустивши міську думу, захопили владу у Кам'янці-Подільському.

Слабкість українських органів виконавчої влади на місцях проявилася в неспроможності протистояти погромам та безчинствам збільшовичених і деморалізованих солдат, що поверталися з фронту. Настрої, які охопили жителів Полтави у результаті двотижневих «п'яних бунтів» і розкладу місцевого гарнізону напередодні вступу радянських військ, передав у своїх спогадах полтавець Віктор Андрієвський: «Населення змучене, здеморалізоване чекало якої-небудь зміни... Все полтавське громадянство було охоплене такою апатією і недовір'ям до української влади, – вона виявила таку безпомічність, що большевиків уже не дуже й боялися...».

Створення у Харкові маріонеткового більшовицького уряду – Народного секретаріату – та початок військових дій у ході російсько-української війни у грудні – січні 1918 р. створили абсолютно нові умови політичного життя у провінційних українських містах, значна частина яких опинилася в окупації. Наказом народного секретаря внутрішніх справ більшовицького уряду Є. Боша було звільнено з посад губернських, повітових та міських комісарів Української Народної Республіки. Їх змінювали особи, призначені Радами робітничих, солдатських та селянських депутатів. Заплутана політична ситуація в Україні, наявність двох українських урядів важко піддавалася адекватному розумінню населення. Виразно це передав кореспондент «Сумского вестника», дивуючись, як може діяч, який на земському зібранні висловився проти виборів до Українських Установчих Зборів, бути обраний комісаром і як, якщо

в місті військово-революційний комітет – український, комісар – український, частина гарнізону – українська, може створюватися Червона гвардія?

За таких умов ухвалення 22 (9) січня 1918 р. IV Універсалу і проголошення самостійності УНР викликало у провінційних містах значно менший суспільний резонанс, ніж проголошення його попередника. Незалежність Української Народної Республіки слабко відчувалася у містах в умовах більшовицької окупації чи серед розбурханого моря солдатської анархії. Одиноким, хоч і яскравим спалахом, що позначив його входження в соціум окупованого українського міста, можна вважати переказ про те, що текст IV Універсалу, відбитий золотою фарбою, було розклеєно гімназистами в захопленому більшовиками Гадячі.

Встановлення протягом січня 1918 р. більшовицької влади в українських провінційних містах створило принципово нове середовище для громадсько-політичного життя. Методи червоного терору: арешти, розстріли, обшуки та реквізиції спричинили згасання проявів громадської активності городян. В особливих умовах опинилися органи міського самоврядування.

Політичну ситуацію, яка виникла в містах після встановлення окупаційної влади, промовисто ілюструє мова наказів «Верховного комісара по боротьбі з контрреволюцією», начальника гарнізону і коменданта міста Ізюм Л. Шарова. Про цю одіозну, навіть за більшовицькими мірками, постать відомо, що його двічі заарештовували за бандитизм. Зосередивши всю повноту влади в місті, Шаров оголосив в Ізюмі військовий стан. Усі зібрання городян, які не перебували на службі в міліції чи Червоній гвардії, постановлялося розсіювати вогнем. Наказ № 3 передбачав: «Усякий шпигун, висланий Центральною Київською Радою, буде публічно розстрілюватися». Громадянам, у тому числі й офіцерам, належало здати зброю. Жителі Ізюма виявляли свій протест, зриваючи накази комісара. У відповідь Шаров, розцінюючи ці дії як шкідливі революції, наказав розстрілювати винних на місці.

У тих міських центрах, де існували більшовицькі партійні організації, або ж під їх впливом перебувала Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів, при вступі або наближенні до міста російських військ піднімалося збройне повстання. Так, при підході окупантів до Черкас, Рада робітничих і селянських депутатів захопила владу в місті. На її бік перейшло близько шести сотень солдат місцевого гарнізону. На засіданні Черкаської міської думи представники Ради оголосили про перехід влади до Ради і запропонували міському самоврядуванню стати виконавчим органом під її керівництвом. Рада робітничих і солдатських депутатів у повітовому Липовці, оголосивши себе вищим революційним органом, взяла у свої руки охорону міста та контроль над органами самоврядування, вимагаючи в них повної підтримки.

Для захоплення контролю за органами самоврядування Ради призначали в управу своїх комісарів. Причому, добиваючись їх затвердження міською думою, застосовувались методи погроз і тиску. Так, щоб затвердити свого комісара у Звенигородці, на засідання думи, окрім гласних, прийшла значна кількість сторонньої публіки, які також взяли участь у голосуванні, забезпечивши позитивне для Ради рішення. Такий метод впливу на міське самоврядування був звичним у роботі місцевих більшовицьких організацій. Практика призначення Радами своїх комісарів надалі застосовувалася щодо всіх міських урядових і громадських установ.

За таких умов міські самоврядування ставали осередками підпільної антибільшовицької діяльності. Дума Олександрівська Катеринославської губернії, збираючись на засідання щодня, організовувала населення проти Ради, публікувала й розповсюджувала антибільшовицькі відозви. Під її керівництвом міські службовці оголосили страйк протесту проти окупаційної влади, який тривав кілька днів. Міська дума та управа вдалися до створення комісії «по нагляду за арештами громадян, що проводяться в місті, і по охороні інтересів заарештованих громадян».

З метою не допустити утворення у містах центру антибільшовицької діяльності Ради робітничих і солдатських депутатів та ревкоми вдавалися до ліквідації міського самоврядування. Зокрема, було розпущено думи в Глухові, Стародубі, Бердянську, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Полтаві та інших містах.

Нові «господарі» міст потребували насамперед коштів та доступу до ресурсів міського господарства. Так, Рада робітничих і солдатських депутатів у Богодухові самочинно зайняла міські будівлі, розмістивши там червоногвардійців, після яких залишились майже руїни. Член комісії Лебединського ревкому по збору контрибуції з буржуазії та комісар казначейства Лебединського відділення Державного банку згадував, що кошти ревкоми здобували революційним шляхом: «У казначейство, відділення банку й ощадні каси призначали своїх комісарів. Без дозволу комісара нікому з клієнтів не видавались грошові знаки; було введено обмеження видачі грошей власникам рахунків. Одночасно створені комісії ревкомів для збирання контрибуції з буржуазії, які викликали найбільш крупних капіталістів і залишали їх як заложників доти, доки вони не вносили певних сум».

Підставою для розпуску дум ставали їхні протести проти контрибуції та методів її збору із заможних городян. Так, Слов'янська дума в резолюції щодо вимог ревкому до міського торгово-промислового союзу зазначала: «Беручи до уваги відсутність будь-яких даних про цілі революційного Комітету при самочинному накладанні на окремих осіб збору в 40 тисяч рублів, міська дума протестує проти арештів і насильств над особами окремих громадян, які при цьому відбувались».

У багатьох випадках міські службовці категорично відмовлялися від співпраці з окупантами. Так, команда міської міліції Богодухова заявила, що відмовляється виконувати розпорядження більшовицьких властей щодо політичних справ. Однак, якщо склад міської управи підлягав більшовицькому впливу, то можливою була їх участь в окупаційному управлінні містом. У тому ж Слов'янську на засіданні Ради робітничих і солдатських депутатів сам міський голова висловився за розпуск думи, а члени управи увійшли у створену замість неї муніципальну комісію при Раді. Згодом, мотивуючи таке рішення під час розслідування у квітні 1918 р. діяльності міських органів під час російської окупації, член управи пояснить це високою громадянською свідомістю управи, яка, вибираючи між тим, чи, увійшовши до Ради, стояти на сторожі інтересів самоврядування, чи покинути посаду, віддавши місто грабіжникам, при постійній загрозі арешту та розстрілу залишалась на своїх місцях.

Емоційною реакцією мешканців міст на початок російсько-української війни було обурення. Війна вважалася безглуздою, нікчемною та незрозумілою. Її винуватцями однозначно визначалися російські більшовики чи, як писала тогочасна преса, – «погані сусіди, які позаздрили на чуже щастя». Водночас, дослідники відзначають пасивність суспільства, яке, знехтувавши національно-державними інтересами, обернулося на байдужого спостерігача в протистоянні між Центральною Радою і Раднаркомом.

Українські політичні партії та громадські організації у провінційних містах, з огляду на червоний терор, змушені були згорнути свою діяльність. В українських колах Умані, як зазначала місцева преса, панував гнітючий настрій, але разом з тим була відчутна упевненість, що «буря промине, і засяє сонце волі над Україною». Однак, більшовицький червоний терор у провінційних містах, як і в Києві, насамперед був спрямований проти свідомих українських діячів. У Хоролі більшовики замордували коменданта міста від Центральної Ради – відставного полковника, який тут учителював, був активним діячем «Просвіти».

Окрім методів терору, способом запобігання антибільшовицькому спротиву було введення цензури та припинення виходу газет. Запровадження цензури у Полтаві викликало обурення городян. На знак протесту щодо заборони публікації в газеті «Полтавский день» статті Володимира Короленка «Знову цензура» газета вийшла з білими смугами.

Опинившись у районі воєнних дій, провінційні міста, як правило, виявлялись відрізаними від зовнішнього світу. Невідомість про результати протиборства у великих центрах викликала різноманітні чутки, суперечливість яких переконувала городян у слабкості обох воюючих сил. З Умані член Центральної Ради Волковський повідомляв до Києва, що в місті публіка вичікує: хто переможе – за тим і піде. З дня на день чекали більшовиків, однак самоохорони в місті не було, і ніхто не думав її організовувати.

Не додавало спокою провінційним містам і перебування в них центральних органів української влади. Переїзд Центральної Ради в ніч з 9 на 10 лютого (27 на 28 січня) 1918 р. до Житомира не був гостинно зустрінутий міською владою. На надзвичайному засіданні міської думи 10 лютого (28 січня) 1918 р. для розгляду питання «Про становище у м. Житомирі у зв'язку з поточними подіями й зайняттям Києва більшовиками», на якому член Центральної Ради Слоницький повідомляв про наміри центральної влади розміститися в приміщенні гімназії, гласні категорично висловилися про небажаність перебування українського уряду в місті, мотивуючи це турботою про безпеку городян. Психологічний стан жителів губернського центру в ці дні яскраво охарактеризував учасник оборони Києва від російського нападу, згодом генерал-хорунжий армії УНР Всеволод Петрів. Зазначивши, що ще не зустрічав до цього таких безнадійно дезорієнтованих людей як обиватели Житомира, він написав у своїх спогадах: «Вони боялися приходу німців, а ще більше боялися російських більшовиків, боялися, що підуть чехи, а ще гірше, що присутність чехів викличе бої... Мріяли про російські Установчі збори, а одночасно боялися, що зникне влада Центральної Ради, з якою вони зв'язували сякий-такий лад і спокій...».

Достатньо було кілька тижнів, щоб у результаті політики терору і класової ворожнечі, грабунків і реквізицій, міське населення налаштувалося проти російської більшовицької влади. 20 березня 1918 р. в Сумах відбулися масові збори, на яких стався виступ проти окупаційної влади і замах на голову повітової Ради робітничих і солдатських депутатів. Його ядро склали офіцери 10-го драгунського Новгородського полку. У той самий час В. Короленко писав про настрої жителів Полтави: «У середовищі робітників і простого народу поворот проти більшовиків... Приходу німців... чекають як порятунку».

У січні 1918 р. українські міста не зустріли більшовицькі війська кораваєм, але й не чинили їм збройного опору. Однак уже перші кроки окупаційної влади викликали опір міського самоврядування, який підтримало населення. Запровадження червоного терору спричинило згасання громадсько-політичного життя в містах і значне поширення антибільшовицьких настроїв. Повернення упродовж лютого – квітня 1918 року української влади було свідомо сприйняте городянами як можливість відновлення демократичних процесів та налагодження діяльності міських інституцій у межах українського державного організму.

Бібліографія

Андрієвський В. З минулого (1917 рік на Полтавщині). Т. 1: у 2-х ч. Нью-Йорк, 1963.

Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях: Спогади. Невідомі твори. Київ: Смолоскип, 1999.

Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради // Історія України: нове бачення: У 2-х т. Київ: Україна, 1996.

Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 2011.

Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). Ч. 2: Від Берестейського миру до зайняття Полтави. Львів: Червона калина, 1928.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996; Т. 2. Київ: Наукова думка, 1997.

Галина БАСАРА-ТИЛІЩАК

Хто і коли першим здобув міжнародне визнання – совітська Росія чи УНР?

У дописах російських пропагандистів нерідко лунає теза про те, що Україна відокремилася від більшовицької Росії. Це не відповідає дійсності. Українська Центральна Рада, проголосивши створення Української Народної Республіки у складі Росії, в тому ж таки III Універсалі зазначила: «*Центрального правительства нема, і по державі ширіться безвластя та руїна*».

Інакше кажучи, УЦР ніколи не визнавала посталий в результаті Жовтневого перевороту ленінський Раднарком загальноросійським урядом. Це зазначалося у низці різного роду рішень кінця 1917 р., зокрема, в ноті українського уряду від 22 грудня 1917 р. до усіх воюючих та нейтральних держав: «*Влада «Совета народных комиссаров» не поширюється на всю Росію, а разом з тим не поширюється і на Українську Народну Республіку*». Керівництво більшовиків, яке національне питання використало при захопленні та зміцненні своєї влади, не мало формальних підстав заперечувати такий підхід хоча б тому, що в ухваленій ленінським Раднаркомом 15 листопада Декларації прав народів Росії йшлося про «*Право народів на самовизначення, аж до відокремлення та утворення самостійної держави*».

Таким чином, УЦР, аж до проголошення у січні 1918 р. незалежності, означаючи Україну частиною федеративної Росії та залишаючись прихильником створення загальноросійського уряду, ніколи, навіть гіпотетично, не вважала себе і не була підвладною більшовицькому уряду. Саме через це вона послала окрему делегацію до Бреста на перемовини з країнами Четверного союзу та пропонувала це зробити урядам «*усіх республік і країв, що виникли на території колишньої Російської імперії*». Представники УНР постійно наголошували, що Раднарком вони визнають за уряд Великоросії, а не Росії.

На переговорах у Бресті делегація радянської Росії, яку очолював Лев Троцький, 10 січня 1918 р. (28 грудня 1917 р.) офіційно визнала повноваження української делегації, тим самим погодившись із визначенням себе як лише одного з урядів Росії. І саме наступом на Україну радянська Росія змусила УЦР проголосити незалежність України.

9 лютого (27 січня) 1918 р. українська делегація підписала в Бресті мирний договір із Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. Отже Україна стала суб'єктом міжнародного права. Цим договором визначалися західні кордони України. Вже 3 березня 1918 мирний договір з цими країнами підписала радянська Росія, яка таким чином теж – через 22 дні після УНР – ставала суб'єктом міжнародного права. З огляду на те, що таким суб'єктом першим стала УНР, то, за умовами свого Брестського договору, радянська Росія була вимушена зважати на реалії та мала визнати незалежність УНР, а кордони між двома державами мали визначитися в ході переговорів.

От саме в ході таких переговорів, які розпочалися у травні 1918 року вже з Українською Державою, російська сторона в дискусіях спробувала було ствердити тезу про те, що Україна відокремилася від Росії, причому під «Росією» розумілася РСФРР, яка була утворена щойно внаслідок більшовицького перевороту.

Народе Український і всі народи України!

Тяжка і трудна година випала на землю республіки Російської. На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад, і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної народньої—Вкраїна теж може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український. Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всеї Росії, оповіщаємо:

Однині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не одділяючись від республіки Російської і, зберігаючи єдність її ми твердо станимо на нашій землі, щоб уся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

Витяг з III Універсалу Української Центральної Ради з рядками про відсутність центрального уряду

Повідомлення („нота") Генерального Секретаріяту в справі миру.

Прямуючи до створення федеративної спілки всіх республік, які виникли в цей час на території бувшої російської імперії, *Українська Народня Республіка в особі Генерального Секретаріяту стає на шлях самостійних міжнародніх стосунків* до того часу, поки не буде створено загальнодержавної федеративної власти в Росії та не буде розмежовано міжнароднього представництва між правительством Української Республіки і федеральним правительством майбутньо федерації.

В зв'язку з цим Генеральний Секретаріят вважає потрібним сповістити тепер всім державам і народам світа про відношення Української Народньої Республіки до тих переговорів про мир, які цими днями розпочинаються в Бересті Литовському між представниками „Совета народних комісаров" і правительствами держав, що воюють з Росією.

7) Українська Народня Республіка, маючи тепер на своїй землі Український фронт і виступаючи самостійно в справах міжнародних в особі свого правительства, яке повинне пильнувати інтересів народу українського,—повинна взяти участь нарівні з иншими державами у всіх мирових переговорах, конференціях (нарадах) та конгресах (з'їздах).

8) Влада „Совета народних комісаров", не поширюється на всю Росію, а разом з тим не поширюється і на Українську Народню Республіку. І через те мир, який може статися в наслідок переговорів з державами, що воюють з Росією, може стати обов'язковим для України тільки тоді, коли умови цього миру буде прийнято і підписано Українською Народньою Республікою.

9) Мир від імени цілої Росії може бути заведено тільки тим правительством (при тому правительством федеральним), яке буде признано всіма республіками та державно-організованими краями Росії. А

Вирізки з Ноти Генерального Секретаріату у справі миру. Народна воля, 25 (12) грудня 1917 р.

Голова української делегації Сергій Шелухін на засіданні комісії 24 серпня відповів на це так: «*Ви казали, що Україна одпала од Росії. Вибачайте, ви завжди посилаєтеся на третій Універсал. Яка шкода, що Ви не знаєте української мови. Якби ви його почитали, то ви б знали, що Україна хотіла, щоби Росія була федеративною республікою. Ви цього не визнали і пішли проти України війною. Значить, ви відпали від майбутньої федерації перші. Після цього Україна оголосила себе самостійною*

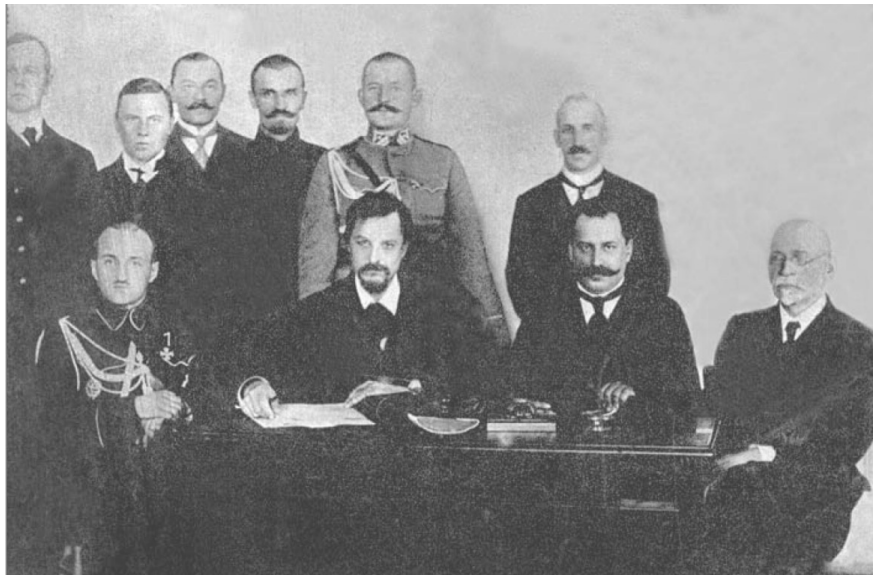

Члени української делегації на переговорах Української Держави та РСФРР

державою. Вам треба зватися не Росією». Цю ж тезу Шелухін повторив на засіданні комісії від 26 вересня: «*Московська держава, що зве себе Російською, Українською Державою не володіла ніколи. Я вам про се вже казав*». Спираючись на Брестський мирний договір як ознаку міжнародного визнання, він зазначив: «***Ми раніше були суверенні, ніж ви***».

Ці слова Шелухіна цілком відповідали фактам. Україна суб'єктом міжнародного права стала раніше за Росію.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Чому більшовицьке керівництво в лютому 1918 р. не заперечило проти створення Донецько-Криворізької республіки?

На перший погляд, запитання виглядає нелогічним. Якщо ДКР була під впливом більшовицького центру, а це, безумовно, так, то про яке можливе заперечення взагалі може йти мова? Ще більше питань може виникнути в того читача, який чув, як у засобах масової інформації проводилися аналогії між ДКР та сучасним ОРДЛО. Однак реалії 1918 року були іншими, ніж то випливає з поширених сьогодні аналогій. На той час саме тимчасове незаперечення ДКР виглядало вкрай нелогічним.

Тоді як ідея заперечення ДКР лежала на поверхні. Адже створенням ДКР по суті стверджувалася неприйнятна для більшовиків **ідея федерації,** до того ж **на економічній основі**.

Керманичі більшовиків тривалий час взагалі заперечували федерацію як можливий тип керованої ними держави, а централізація економіки бачилася ними необхідною передумовою майбутнього розвитку. Зокрема, в 1913 році Ленін писав у листі до іншого більшовика Степана Шаумяна: «*Ми в принципі проти федерації – вона послаблює економічний зв'язок, вона непридатний тип для однієї держави. Хочеш відокремитися? Іди геть до диявола, якщо можеш порвати економічний зв'язок або, точніше, якщо гноблення і тертя "співжиття" такі, що вони псують та занапащають справу економічного зв'язку. Не хочеш відокремлюватися? Тоді вибач, за мене не вирішуй, не думай, що ти маєш "право" на федерацію*».

Заперечення федерації було характерним для більшовиків до літа 1917 року, коли в ході розвитку Російської революції і, насамперед, під тиском Української революції, більшовицькі керманичі були змушені формально визнати ***можливість федерації як перехідної форми державного устрою***. Сам Ленін у вересні 1917 таку можливість обґрунтував посиланням на «класика марксизму»: «*Федеративну республіку він* (Енгельс. — *Авт.*) *розглядає або як виняток і перешкоду розвиткові, або як перехід від монархії до централістичної республіки, за "крок вперед" за певних особливих умов. І серед цих особливих умов висувається національне питання…*». Оскільки на теренах колишньої Російської імперії національне питання відігравало дедалі вагомішу роль, то й для Росії федерація бачилася можливою лише за умови створення **суб'єктів федерації на національній основі**.

Невдовзі після Жовтневого перевороту більшовики проголосили «Декларацію прав народів Росії», у якій, зокрема, наголошувалося: «*Рада Народних Комісарів вирішила покласти в основу своєї діяльності з питання про національності Росії такі засади: 1) Рівність і суверенність народів Росії. 2) Право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і створення самостійної держави*». В таких умовах побудована на національній основі федерація справді бачилася як метод об'єднання, а не роз'єднання.

Тому більшовики, ще наприкінці листопада 1917 р. погодившись з Україною в межах ІІІ Універсалу (9 губерній, але Таврійська – без Криму), протягом

наступних двох місяців фактично підтверджували цю настанову. Саме тому на противагу проголошеній ІІІ Універсалом УНР вони створили свою радянську УНР, яка претендувала на ті ж кордони справжньої УНР. А під час переговорів з Німеччиною та Австро-Угорщиною в Бресті навіть у внутрішньому листуванні Харківщина, Донбас та Причорномор'я означали Україну. Остання перед проголошенням ДКР публічна згадка про Україну в межах ІІІ Універсалу пролунала в опублікованому 6 лютого 1918 року зверненні Раднаркому Росії, як сказали б зараз, «до світової спільноти». Починалася вона: «*Всем всем, всем!*», і повідомлялося в ній про… взяття ще 29 січня 1918 року Києва керованими урядовцями радянської УНР, що було неправдою, а Народний секретаріат оголошувався єдиною владою в Україні. Серед тих регіонів, які збиралися взяти участь у Всеукраїнському з'їзді рад у Києві, називався і Донецький басейн.

Такий хід речей цілком відповідав більшовицькій тактиці: Україну, в тому числі й Український Донбас, вони намагалися захопити за допомогою симулякру радянської УНР. Втім, неправдивість твердження про взяття Києва виявилася очевидною. Тому приблизно в цей самий час уже після звернення «Всем, всем, всем», керівник делегації радянської Росії на переговорах Лев Троцький панічно звертався до Леніна в Смольний: «*Договір з Радою готовий. Підписання його слід очікувати з години на годину. Лише точні і перевірені дані, що Київ у руках совітської влади, міг би завадити цьому. Дайте знати на Україну, що підписання договору забезпечить центральним державам постійне втручання в долю України. Лише негайне і остаточне знищення Ради може зірвати заговор проти українського народу. Троцький*».

Зі знищенням Центральної Ради не склалося, договір про мир між Україною та країнами Четверного союзу був підписаний у Бресті 9 лютого 1918 року. А вже наступного дня Росія заявила про вихід із переговорів, а у Харкові розпочав свою роботу IV з'їзд рад *робітничих депутатів* Донецько-Криворізького басейну (10–12 лютого 1918 р.), на якому й було оголошено про створення Донецько-Криворізької республіки, яка, як згодом було уточнено, виконує розпорядження Раднаркому Росії, є заснованою на економічній основі частиною федеративної Росії.

Якби йшлося про тривалий проєкт, ленінський Раднарком одразу б заперечив існування ДКР. Адже 28 (15) січня 1918 р. в резолюції контрольованого більшовиками ІІІ Всеросійського з'їзду рад зазначалося: «*Російська Соціалістична Совітська Республіка утворюється на основі добровільного союзу народів Росії як федерація совітських республік цих народів*». Зрозуміло, що про «**народ Донбасу**», який нерідко вигадували сучасні кремлівські пропагандисти, мова тоді не йшла. Однак попри таку, здавалося б, однозначність, у Раднаркомі не заперечили ДКР, хоча й не визнали. В умовах виходу радянської Росії з переговорів у Смольному сподівалися, що проголошення ДКР завадить втіленню договору між УНР та країнами Четверного союзу, – мовляв, там інша держава.

Певний час після того як 18 лютого Німеччина відновила війну і, зокрема, об'єднавшись із військами УНР, почала наступ в Україні, ленінський Раднарком сподівався, що розпочатий наступ Німеччини не зачепить Схід України, а тому вичікував і не заперечував ДКР. Однак після підписання 3 березня свого

Декларація правъ народовъ Россіи.

Октябрьская революція рабочихъ и крестьянъ началась подъ общимъ знаменемъ раскрѣпощенія.

Раскрѣпощаются крестьяне отъ власти помѣщиковъ, ибо нѣтъ больше помѣщичьей собственности на землю—она упразднена. Раскрѣпощаются солдаты и матросы отъ власти самодержавныхъ генераловъ, ибо генералы отнынѣ будутъ выборными и смѣняемыми. Раскрѣпощаются рабочіе отъ капризовъ и произвола капиталистовъ, ибо отнынѣ будетъ установленъ контроль рабочихъ надъ заводами и фабриками. Все живое и жизнеспособное раскрѣпощается отъ ненавистныхъ оковъ.

Остаются только народы Россіи, терпѣвшіе и терпящіе гнетъ и произволъ, къ раскрѣпощенію которыхъ должно быть приступлено немедленно, освобожденіе которыхъ должно быть проведено рѣшительно и безповоротно.

Въ эпоху царизма народы Россіи систематически натравливались другъ на друга. Результаты такой политики извѣстны: рѣзни и погромы, съ одной стороны, рабство народовъ,—съ другой.

Этой позорной политикѣ натравливанія нѣтъ и не должно быть возврата. Отнынѣ она должна быть замѣнена политикой добровольнаго и честнаго союза народовъ Россіи.

Въ періодъ имперіализма, послѣ февральской революціи, когда власть перешла въ руки кадетской буржуазіи, неприкрытая политика натравливанія уступила мѣсто политикѣ трусливаго недовѣрія къ народамъ Россіи, политикѣ придирокъ и провокаціи, прикрывающейся словесными заявленіями о „свободѣ“ и „равенствѣ“ народовъ. Результаты такой политики извѣстны: усиленіе національной враждѣ, подрывъ взаимнаго довѣрія.

Этой недостойной политикѣ лжи и недовѣрія, придирокъ и провокаціи должно быть положено конецъ. Отнынѣ она должна быть замѣнена открытой и честной политикой, ведущей къ полному взаимному довѣрію народовъ Россіи.

Только въ результатѣ такого довѣрія можетъ слożиться честный и прочный союзъ народовъ Россіи.

Только въ результатѣ такого союза могутъ быть спаяны рабочіе и крестьяне народовъ Россіи въ одну революціонную силу, способную устоять противъ всякихъ покушеній со стороны имперіалистско-аннексіонистской буржуазіи.

Съѣздъ Совѣтовъ въ іюнѣ этого года провозгласилъ право народовъ Россіи на свободное самоопредѣленіе.

Второй Съѣздъ Совѣтовъ въ октябрѣ этого года подтвердилъ это несотъемлемое право народовъ Россіи болѣе рѣшительно и опредѣленно.

Исполняя волю этихъ Съѣздовъ, Совѣтъ Народныхъ Комиссаровъ, рѣшилъ положить въ основу своей дѣятельности по вопросу о національностяхъ Россіи слѣдующія начала:

1) Равенство и суверенность народовъ Россіи.

2) Право народовъ Россіи на свободное самоопредѣленіе вплоть до отдѣленія и образованія самостоятельнаго государства.

3) Отмѣна всѣхъ и всякихъ національныхъ и національно-религіозныхъ привиллегій и ограниченій.

4) Свободное развитіе національныхъ меньшинствъ и этнографическихъ группъ, населяющихъ территорію Россіи.

Вытекающіе отсюда конкретные декреты будутъ выработаны немедленно послѣ конструированія комиссіи по дѣламъ національностей.

Именемъ Республики Россійской Народный Комиссаръ по дѣламъ національностей Іосифъ Джугашвили-Сталинъ.

Предсѣдатель Совѣта Народныхъ Комиссаровъ В. Ульяновъ (Ленинъ).

2-го ноября 1917 г.

Всем, всем, всем...

Советские войска вступили в Киев 16-го января. Войсками руководил заместитель народного секретаря по военным делам Шахрая — Юрий Коцюбинский. Киевский гарнизон со всей артиллерией соединился с войсками Коцюбинского и объявил Киевскую Раду (Винниченко—Порш) низложенной. Всеми покинутый Генеральный Секретариат Киевской Рады во главе с Винниченко скрылся. Одоевский, пытавшийся сформировать компромиссный генеральный секретариат, арестован. Центральный исполнительный комитет советов Украины с его Народным Секретариатом в Харькове провозглашен высшей властью Украины. Приняты федеративная связь с Россией и полное единство в делах внутренней и внешней политики с Советом Народных Комиссаров. Центральный исполнительный комитет советов Украины и Народный Секретариат 21 января переместился в Киев. Войсковые Рады юго-западного и румынского фронтов самораспустились. Представители обоих фронтов признали Всеукраинский ц. и. к. и Народный Секретариат единственною властью на Украине. На - днях открывается в Киеве Всеукраинский съезд советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. Согласие на участие заявили все без исключения города и губернии Украины, Харьков, Екатеринослав, Киев и Подолия, Херсонская губерния и Полтава, Черниговская губерния и Донецкий бассейн, Одесса и Николаев, все прибрежные города и весь Черноморский флот, весь фронт и тыл Украины. Съезд созывается и открывается Всеукраинским ц. и. к.

Оренбург занят Советскими войсками окончательно. Дутов с горстью приверженцев скрылся. Все правительственные учреждения в Оренбурге заняты Советскими войсками. Властью на месте объявлен Оренбургский совет рабочих, солдатских, крестьянских и казацких депутатов. Симферополь занят Советскими войсками. Вся власть на полуострове в руках общекрымского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов.

Председатель Совета Народных Комиссаров *Вл. Ульянов (Ленин).*

Газета рабочего и крестьянского правительства, 6 лютого (24 січня) 1918 р.

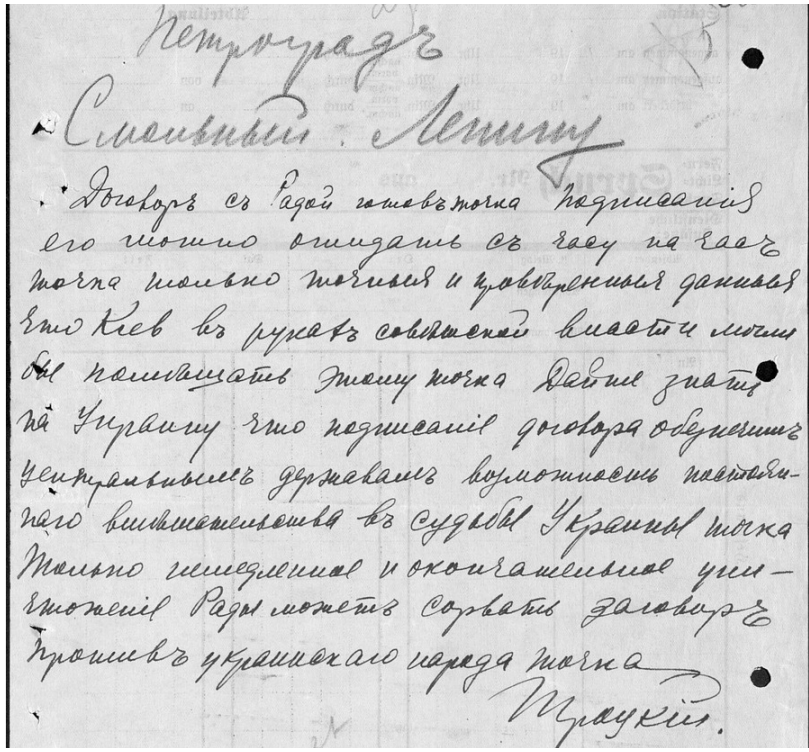

Петроградъ

Смольный. Ленину

Договоръ съ Радой готовъ точка подписанія его можно ожидать съ часу на часъ точка только точныя и проверенныя данныя что Кіевъ въ рукахъ совѣтской власти точки вы понимаете этому точка Дайте знать на Украину что подписаній договора обезпечитъ центральныя державы возможность настойчиваго вмѣшательства въ судьбы Украины точка Только немедленное и окончательное уничтоженіе Рады можетъ сорвать договоръ противъ украинскаго народа точка

Троцкій.

Брестського мирного договору з країнами Четверного союзу, одним із пунктів якого було визнання радянською Росією Української Народної Республіки, 15 березня ЦК РКП(б) дав чітке розпорядження: Донбас – це Україна. Надалі українська належність заселеного переважно українцями Донбасу для Кремля вже не викликала сумніву. Остаточно унеможливила відновлення ДКР чітка норма Конституції РСФРР 1918 року, у ст. 2 чітко зазначалося: «*Російська Радянська Республіка засновується на основі вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік*». Надалі з боку Кремля жодних коливань стосовно ДКР чи її продовження не могло бути в принципі, і можливо, якщо хтось і намагався поновити ідею відновлення «економічної» республіки, то Кремль її ліквідовував у зародку.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Чи була Донецько-Криворізька республіка чимось особливим та важливим на теренах колишньої Російської імперії?

Донецько-Криворізька республіка була створена на IV з'їзді рад *робітничих депутатів* Донецько-Криворізького басейну (10–12 лютого 1918 р.). Створювалася вона на противагу ідеї соборної України, але вже 15 березня ЦК РКП(б) дав чітку директиву: Донецький басейн входить до складу України. Зрозуміло, йшлося про радянську Україну. Це рішення за участі голови уряду ДКР Артема було затверджено на II Всеукраїнському з'їзді рад у Катеринославі (17–19 березня 1918 р.). Тобто з цього часу формально ДКР – автономна частина совітської України, а не Росії. Владні органи ДКР як «республіканські» ще певний час існували і навіть 8 квітня переїхали з Харкова до Луганська. Однак із зайняттям до кінця квітня українсько-німецько-австрійськими військами усієї території УНР ДКР припинила існування навіть як автономна частина радянської України й остаточно зникла.

У жоден з етапів свого існування керівництво ДКР не мало скільки-небудь вагомого впливу на місцях. М. Скрипник з цього приводу зауважував: «*І ЦВИК Криводонбасу і його Раднарком лишилися тільки організаційними штабами, поруч з тим як Катеринослав, Луганськ та інші жили своїм окремим самостійним власним життям і майже не визнавали свого центру*».

Варто зазначити, що ДКР була далеко не єдиною «неукраїнською» республікою на території України. На початок березня 1918 р. на території України формально існувало кілька совітських об'єднань, що не підпорядковувалися совітській УНР. Як зазначалося в декларації ЦВК совітів України від 7 березня 1918 р., раніше він не заперечував «*проти утворення різних радянських об'єднань, залишаючи вирішення питання про взаємини їх як з крайовою, так і центральною загальнофедеративною Совітською владою до більш відповідного часу*». Але далі так тривати не могло. Тому в згаданій декларації підкреслювалося, що з огляду на те, що «об'єднана буржуазія» загрожує «*розчавити Робітничо-селянську владу України, притому Україну в кордонах III і IV універсалів, тобто, зокрема, і ті частини України, які складають Донську, Донецьку, Кримську та Одеську Совітські Республіки, саме тепер особливо необхідно тісне об'єднання всіх совітських організацій*».

Створенням згаданих республік розмаїття радянських «держав» в Україні на початку 1918 р. не вичерпувалося. Загалом, як зазначав у 1923 р. Микола Скрипник, «*радянське будівництво на Україні, як і в Росії, тоді йшло під гаслом так званої "всієї влади Рад на місцях". Це були окремі самостійні ради, комуни на місцях, що вони виникали майже без усякого зв'язку з іншими й з центром, організуючи, як могли, силу працюючих*».

Інакше кажучи, в той час стихійне самопроголошення радами себе органами влади ще не вийшло за формат революційного збурення. На порядку денному цих революційних органів завдання державотворення не стояли, а центральну владу вони не вважали «обов'язковою». Пізніше Е. Квірінг

зауважував: «*То був період, коли ми мали республік майже стільки, скільки було губернських міст*». Однак губернськими містами справа не обмежувалася, та й совітська влада могла мати різні форми. М. Скрипник згадував: «*Не будемо тут зупинятися на прикладах цієї ріжноманітности: на історії, напр., Радвлади у Старобільську, де була власна Рада Народних Комісарів, чи в Сумах, що мали свій власний Радянський Народній Секретаріят*».

Існування різноманітних позанаціональних радянських республік не було винятково українською особливістю. Радше навпаки — на початку 1918 р. це було показовою для тогочасної радянської системи рисою, своєрідною «хворобою зростання». Так, окрім Донської, лише на Північному Кавказі 1918 р. в той чи інший час існували Кубанська, Чорноморська, Кубансько-Чорноморська, Північно-Кавказька радянські республіки, Терська народна радянська республіка та радянське Ставропілля. Причому існували вони довше, ніж подібні республіки в Україні і, зокрема, ДКР. Сьогодні історія жодного з цих утворень не лише не використовується для сучасних політичних маніпуляцій, а й взагалі перебуває на далеких манівцях історичних досліджень. З Кривдонбасом з усіх боків ситуація протилежна. Але причина цього – не історія, а новітні політичні маніпуляції, які підживлював Кремль. Втім, усі такі радянські республіки були явищем суто тимчасовим і приреченими на зникнення, адже створювати квазідержавні утворення (хоч то суб'єкти федерації РСФРР, хоч пізніше формально «рівноправні» з нею республіки) можна було лише на національній основі.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Які були перспективи розбудови української державності після підписання Брестського мирного договору?

Перша світова війна стала могутнім каталізатором поширення національно-визвольних рухів на теренах Російської імперії. Геополітичні зміни, що відбулись внаслідок революційних процесів, призвели до розпаду єдиної держави на окремі складові.

Логічним наслідком державотворчих процесів того періоду було виникнення Української Народної Республіки, а згодом – Української Держави, що знаходило об'єктивну реальність утвердження молодої української держави на міжнародній арені. Визнання України іншими країнами світу як суб'єкта міжнародного права, налагодження відносин міждержавного рівня між новими країнами, що виникли на території колишньої Російської імперії, вирішення між ними низки питань (політичних, економічних, територіальних, розділу майна тощо) створювало сприятливі умови для вирішення великого кола проблем державного будівництва.

Однак створені на руїнах Російської імперії нові державні утворення, зокрема й Українська Народна Республіка, стали головним каменем спотикання на шляху реалізації великодержавницьких прагнень більшовиків відновити «єдину і неділиму» імперію у новому ідеологічному форматі.

Незважаючи на проголошену ними прихильність лозунгу про право націй на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, ліквідація української державності була ключовою передумовою для встановлення більшовицької влади над усією територією колишньої Російської імперії. Для реалізації цього завдання більшовики застосовували весь можливий спектр заходів від воєнних до дипломатичних. Аналіз політичних кроків обох сторін дозволяє не тільки розкрити стратегію та методи двох дипломатій, але й збагнути світоглядні засади, на яких вони базувалися.

Українсько-російські відносини того часу формувалися в умовах різкого протиборства двох політичних напрямів: українського – національно-державницького і російського – великодержавно-шовіністичного у більшовицькому варіанті. Вирішальний вплив на взаємовідносини між обома країнами мала політика більшовицької партії. Захоплення більшовиками влади в Росії і встановлення ними своєї диктатури, їх намагання поширити ідеї світової соціалістичної революції (подекуди й шляхом прямого їх експорту) на інші країни світу справили визначний вплив на українсько-російські взаємини того часу, долю самовизначення й державної незалежності України. Фактично, прагнення до державного самовизначення, що охопило національні регіони колишньої єдиної Російської імперії, не було актуальним для більшовиків в умовах прийдешньої світової соціалістичної комуни.

Брестські мирні переговори були першим кроком у встановленні міждержавних контактів молодої української дипломатії. Саме обставини і хід переговорів у Бресті між представниками держав Четверного союзу, РСФРР

і Української Народної Республіки чітко визначили позиції української та російської сторін щодо державного самовизначення України і перспектив подальших взаємовідносин.

Варто зауважити, що на той час в українського уряду не було чітко визначеної зовнішньополітичної стратегії. Спочатку українська сторона намагалася добитися дипломатичного визнання країнами Антанти. Тож УНР довелося втягуватись у переговорний процес, який ініціювали більшовицький уряд радянської Росії та представники Четверного союзу.

Як згадував В. Винниченко: «Ми мусили взятися за цю справу, щоб зовсім не оскандалитись перед своїми масами, й то тільки після того, як більшовики вступили в переговори з німецьким командуванням».

Генеральний секретаріат оголосив про свій намір стати на шлях самостійних переговорів у ноті від 11 грудня. В ній, зокрема, декларувалися принципи, на яких УНР вважала за необхідне вести мирні переговори: мир повинен бути загальним, забезпечити всім народам право на самовизначення, не допускати анексій і контрибуцій. Генеральний Секретаріат підкреслив своє право на міжнародні зносини окремо від РСФРР, що мир може мати силу для УНР лише тоді, коли його умови прийме і підпише український уряд.

Зі свого боку держави Четверного союзу вбачали в присутності представників УНР в Бресті додаткові важелі впливу на прискорення переговорного процесу з РСФРР.

Делегація УНР у складі В. Голубовича, М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза та О. Севрюка 9 січня взяла участь у першому пленарному засіданні мирної конференції і отримала офіційне визнання як самостійного і уповноваженого представництва УНР. Аналогічне визнання зробила і російська сторона.

Орієнтація на утопічний лозунг світової соціалістичної революції стала основоположною у діях більшовицьких представників під час брестських мирних переговорів і була розрахована на їх навмисне затягування.

Прагнення більшовиків до розгортання класової боротьби і світової революції знайшло своє відображення в їхньому ставленні до української сторони. Змушені (виходячи з власного гасла права націй на самовизначення аж до цілковитого відокремлення) формально визнати правочинність делегації Української Народної Республіки, російські представники в той же час відверто демонстрували свою ворожість до національно-державницьких прагнень України. Так, у приватній бесіді з членом української делегації М. Любинським голова делегації РСФРР Л. Троцький заявив: «Про що нам з вами говорити, ми бачимо, що з вами не зговоримось і нам з вами доведеться діяти як з ворогами – австрійцями і німцями».

Навмисне зволікання російською делегацією переговорного процесу сприяло скорішому укладенню мирного договору УНР із державами Четверного союзу, який було підписано 9 лютого 1918 р. Він відкривав нові перспективи зміцнення міжнародних позицій України. Договір передбачав завершення стану війни між договірними сторонами, встановлення державних кордонів, обмін військовополоненими, відмову від взаємних претензій на відшкодування збитків, заподіяних війною. Сторони зобов'язувались відновити взаємні економічні відносини, провести обмін надлишками сільськогосподарських та промислових товарів. У ньому не було жодних анексіоністських і контрибуційних вимог.

І хоч на той момент договір не міг змінити військову і політичну ситуацію на краще, він став реальним кроком у ствердженні української незалежності. Українська Народна Республіка отримала офіційне визнання з боку держав Четверного союзу, ставши повноправним суб'єктом міжнародного права.

Щодо російської радянської сторони, то прихильність утопічним ідеям світової пролетарської революції на шкоду розв'язанню національно-державних питань, хибність і суперечливість більшовицької тактики призвели до того, що власні політичні прорахунки щодо ствердження позицій радянської влади в Україні вони намагались, із запізненням, виправляти дипломатичними засобами.

Так, наприклад, ідея включення представників радянського уряду України до складу російської мирної делегації, що позбавляло їх можливості діяти самостійно, була запропонована в телеграмі Раднаркому РСФРР – ЦВК рад України ще на початку січня 1918 р. Але рішення про участь у Брестських мирних переговорах української радянської делегації, яка мала діяти в межах загальноросійської делегації, було прийнято ЦВК рад України пізніше – 12 січня, вже після офіційного визнання делегації Генерального Секретаріату.

Про участь самостійної української радянської делегації, окремо від російської, було вирішено вже після укладення 9 лютого мирного договору УНР з державами Четверного союзу, що за таких умов було запізнілим і незграбним політичним маневром. Намагаючись урятувати втрачене, представники українського радянського уряду навіть заявили про можливість визнання торговельного договору УНР з Німеччиною на умовах невтручання німців та австрійців у внутрішні справи України.

Брестський мирний договір держав Четверного союзу з РСФРР від 3 березня, зокрема його VI стаття зобов'язувала останню підтвердити право українського народу на самовизначення і законність влади Центральної Ради на території України, визнати мирний договір УНР з державами австро-німецького блоку, укласти з нею мир, негайно вивести з території УНР формування червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти її уряду та громадських установ.

Таким чином Брестські угоди наклали на РСФРР певні зобов'язання щодо України, зафіксували принципи подальших українсько-російських відносин, передбачили необхідність укладення українсько-російського мирного договору на міжнародно-правовому рівні, який би став кроком до вирішення важливих питань, що виникли внаслідок розпаду єдиної Російської імперії (політичних, економічних, територіальних, поділу майна та боргів, дипломатичних відносин тощо).

Улагодження цих проблем, своєю чергою, надавало можливість українському керівництву повною мірою сконцентрувати увагу на розв'язанні завдань державного будівництва, подолання економічної кризи, стабілізацію внутрішнього життя у краї.

Підсумовуючи, варто зауважити, що факт укладення УНР мирного договору з Центральними державами свідчив про успіх молодої української дипломатії. Це був перший вагомий акт, за яким УНР отримувала міжнародне визнання. Але це досягнення стало наслідком сприятливих зовнішніх і внутрішніх чинників. З одного боку, Німеччина та її партнери по блоку прагнули

вплинути на більшовицьке керівництво з метою прискорення переговорного процесу з РСФРР, наслідком мирної угоди з якою було б закриття Східного фронту. А мирним договором з УНР вирішувалось також питання щодо постачання продовольства в ці країни.

З іншого боку, уклавши мирний договір, Українська Народна Республіка ставала повноправним суб'єктом міжнародного права і, зважаючи на своє тогочасне хитке становище, отримувала в особі нових міжнародних партнерів певну гарантію збереження свого існування.

Що ж до представників більшовицької Росії, то мирні переговори в Бресті виявились для них цілковитою поразкою їхньої хибної зовнішньополітичної стратегії, розрахованої на експорт соціалістичної революції на Захід. У результаті власних прорахунків, мирний договір РСФРР із Центральними державами, за висловом Леніна, був анексіоністським і грабіжницьким щодо Росії.

До того ж, Брестські угоди наклали на РСФРР певні зобов'язання щодо України, зафіксували принципи подальших українсько-російських відносин, зокрема передбачили необхідність укладення українсько-російського мирного договору на відповідному міжнародно-правовому рівні.

Присутність німецько-австрійських військ, які були введені на територію України в рамках військової допомоги, згодом перетворилась у фактичну окупацію, попри свої негативні наслідки відігравала роль стабілізуючого чинника, була опорою чинної в країні влади і певною мірою перешкоджала здійсненню великодержавницьких амбіцій більшовицької Росії стосовно України.

Бібліографія

Дацків І. Дипломатичне протистояння між українською і російською делегаціями на Брест-Литовській мирній конференції // Мандрівець. 2011. № 1. С. 28–34.

Дацків І. Б. Брест 1918: Європейський прорив України. Тернопіль: Астон, 2008. 254 с.

Дацків І. Б. Брестські угоди 1918 року й українсько-російські відносини // Збірник наукових праць НДІ українознавства. Київ: Рада, 2008. Т. XIX. С. 366–376.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Львів, 1923. Ч. 2. З початків відродження Української державності (Доба Центральної Ради).

Соловйова В. В. Роль Берестейського миру у становленні української державності // Державотворчі процеси і соціально-економічні моделі розвитку України на сучасному етапі: збірник наукових статей: у 2-х т. Т. 2. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. С. 52–58.

Олексій ЛУПАНДІН

Якою була політика радянського уряду Росії щодо Української Держави 1918 р.?

Укладення Брестського миру 9 лютого 1918 р. стало не лише вагомим проривом молодої української дипломатії на міжнародній арені, але й повною несподіванкою для їхніх головних опонентів, більшовиків, які прагнули зберегти суверенітет над усіма територіями колишньої Російської імперії.

Брестський мирний договір держав Четверного союзу з РСФРР від 3 березня 1918 р. зобов'язував останню підтвердити право українського народу на самовизначення і законність влади Центральної Ради на території України, визнати мирний договір УНР з державами австро-німецького блоку, укласти з нею мир, негайно вивести з території УНР формування червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти її уряду та громадських установ.

Отже, визнавши формально факт існування суверенної й незалежної Української Держави, більшовицький уряд Росії не збирався випускати Україну зі сфери своїх геополітичних та економічних інтересів. Виходячи з тези про тимчасовість Брестського миру та окупаційний характер відокремлення України від Росії (всупереч умовам Брестського мирного договору, укладеному РСФРР з державами Четверного союзу) першочерговими заходами радянського уряду стали: негайна евакуація промислових і продовольчих товарів на схід, організація підривних груп, створення «єдиного фронту оборони від Криму до Великоросії». В березні при Наркомнаці РСФРР було створено Український відділ, завданням якого було засилання в Україну своїх емісарів, партійних працівників і організаторів партизанських загонів, перед цим організувавши для підготовки таких кадрів спеціальні курси.

Уникаючи звинувачень у порушенні умов миру, більшовики та радянський уряд РСФРР заявляли про свою непричетність до організації і підтримки антиукраїнських заходів і представляли справу таким чином, ніби наступальним німецьким військам протистоять українські радянські військові формування. З метою політичного камуфляжу було вирішено переформувати радянські військові частини на «український лад», а на провідні посади поставити осіб з українськими прізвищами. Саме тоді Ленін запропонував головнокомандуючому радянськими військами в Україні В. Антонову-Овсієнку перейти в підпорядкування українського радянського уряду і відкинути першу частину свого прізвища, ставши просто Овсієнком.

Останній, керуючись партійними директивами, наказав запросити таємно допомогу з Москви, щоб не порушувати умов миру, засилати окремі загони, які говорили українською мовою, до німецького тилу, щоб вони сіяли паніку і підіймали селянські повстання, а також розшукати осіб з українськими прізвищами або знавців української мови і діяти через них.

Цікавим напрямом діяльності більшовиків в Україні навесні 1918 р. було штучне створення окремих радянських республік. Раніше керівні більшовицькі органи негативно ставились до утворення радянських формувань за економічно-територіальним принципом, вбачаючи в цьому елементи сепа-

ратизму, і вважали Україну радянською республікою в складі загальноросійської федерації. За умов Брестського миру, керуючись більшовицькими намірами щодо України, на перше місце висувався військовий аргумент.

Тактична хитрість полягала в тому, що проголошення окремих територій України самостійними радянськими республіками в умовах протидій більшовиків наступаючим німецьким військам, виключало можливість звинувачень РСФРР у порушенні брестських угод. Так, зокрема, Донецько-Криворізька республіка, яка була створена і перебувала раніше в складі РСФРР, у нових умовах проголошувалась автономною частиною України.

Всупереч укладеним у Бресті угодам, з території РСФРР в Україну надсилались зброя, боєприпаси, військові інструктори, фінансові кошти, проводилась евакуація матеріальних цінностей. Так, зокрема, в березні – квітні 1918 р. з радянської Росії надійшло 165 тис. гвинтівок, 2840 кулеметів, 360 гармат, 29 тис. гранат, 17 млн набоїв та інша зброя. З Петрограда в Україну були перекинуті 4 загони (1400 бійців), 1 батальйон балтійських матросів, кінно-артилерійська батарея Орловського гарнізону тощо. Більшовицькі акції в Україні здійснювались за широкої фінансової підтримки з боку РСФРР. Загалом Раднарком РСФРР відпустив Главкому радянських військ в Україні 22 596 тис. крб. Це було значною сумою, якщо взяти до уваги, що декретом Раднаркому РСФРР від 28 січня 1918 р. на організацію Червоної армії в Росії було асигновано 20 млн крб.

Грошові кошти постачались партійними, радянськими і військовими працівниками, що відправлялись в Україну. Війська Червоної армії отримували спорядження і продукти з головних інтендантських складів у Москві та інших центрів. Медично-санітарне обслуговування забезпечувалось медично-санітарними органами РСФРР.

Складовою ланкою діяльності більшовиків в Україні навесні 1918 р. була організація евакуації матеріальних і продовольчих цінностей до радянської Росії. В Харкові 21 березня була створена евакуаційна комісія. Були визначені напрямки і пункти відвантаження матеріальних цінностей: Воронеж, Борисоглібськ, Тамбов, Саратов, Сизрань і допоміжні станції. Широко застосовувалась реквізиція хліба і продовольства. З робітників Харкова і Донбасу були створені військово-закупівельні загони. На допомогу їм надсилались продзагони з Москви і Петрограда. Що не можна було вивезти – підлягало знищенню.

З 12 квітня по 5 травня через ст. Ліски було вивезено з боку Донбасу і Ростова 142 паротяги, 4552 навантажених вагонів, 1660 порожніх вагонів. Загалом з боку Харкова, Донбасу, Ростова – 7,1 млн пуд. вантажів. З Луганська був евакуйований паротягобудівельний завод, завод набоїв, однієї латуні було вивезено – 200 вагонів. З Таганрога більшовики вивезли майна на 6 млн крб.

З 50 млн, що знаходились у Державному банку Миколаєва, більшовикам вдалося вивезти лише 17 млн, тому що до банку були стягнуті загони дружинників і робітників; більшовики на подальшу евакуацію цінностей не наважились. У березні з Харківської контори Державного банку було вивезено понад 150 млн крб., а в квітні з Харківського губернського казначейства – цінностей на суму понад 32 млн крб.

Як зазначалось у звіті Харківського губернського старости влітку 1918 р., подібні заходи остаточно розорили багатьох осіб, а особливо сильно постраждали

благодійні і просвітницькі установи, які за відсутністю коштів знаходились на краю загибелі. Зокрема, газета «Боротьба» писала про «немилосердну евакуацію Києва», що полягала в грабуванні всього народного добра, зневажливого ставлення більшовицької влади до інтересів місцевого робітництва.

Дії більшовиків щодо вивезення матеріальних цінностей з України, аби вони не дістались німцям, перетворились на фактичний грабунок і нищення економічного та господарського життя в Україні. Незважаючи на централізоване спрямування цієї акції, здійснювалась вона переважно наспіх і їй бракувало організації. Через невелику пропускну здатність залізничних шляхів, на станціях накопичувалось багато потягів із вантажем. У той же час, коли воєнні та продовольчі вантажі евакуйовувались, їм назустріч ішли подібні вантажі для потреб фронтових частин. Місцеві органи радянської влади, переслідуючи особисті цілі щодо озброєння своїх загонів для самозахисту і здійснення власних планів, користувались тим, що повз них проходили вантажі – брали все, що їм було потрібно. І врешті-решт потяг приходив майже повністю пограбований. Це стосувалося, зокрема, і тих потягів, які прямували на фронт.

На тлі фактичного розграбування України відступаючими військами Червоної армії більшовики намагалися зберегти своє реноме надійного політичного партнера, створюючи видимість дотримання взятих на себе в ході підписання Брестської мирної угоди міжнародних зобов'язань, зокрема щодо укладення мирного договору з Україною. Вступивши в переговорний процес з Україною, більшовицьке керівництво РСФРР формально продемонструвало перед державами Четверного союзу, що ступило зрештою на шлях виконання Брестських угод. Більшовики, пов'язані цими угодами, не мали змоги відкрито боротися за відновлення радянської влади в Україні. Але цей курс був невід'ємною основоположною частиною більшовицької політики щодо України і протягом дії Брестського мирного договору.

Українсько-російські мирні переговори тривали з 23 травня до середини жовтня 1918 р. Крім укладення перемир'я 12 червня і декількох угод, вони не привели до основної мети – укладення мирного договору. Головним гальмівним чинником затягування переговорного процесу була позиція офіційних представників більшовицького уряду Росії, які скептично ставились як до позитивного результату самих переговорів, так і взагалі щодо перспективи стосунків РСФРР з Україною.

Вважаючи Україну тимчасово окупованою територією неподільної Російської держави, радянський уряд РСФРР і більшовицька партія виношували плани збройних методів відстоювання своїх інтересів, хоча, згідно з ситуацією, обирали відповідні нелегальні форми діяльності. Незважаючи на перешкоди, які поставив при цьому Брестський договір, радянська Росія, йдучи на порушення його угод, надавала величезну нелегальну допомогу більшовикам України у створенні мережі підпілля. Вона не лише відправляла на територію України комуністичну літературу, своїх агітаторів і досвідчених підпільників, а й підтримувала їх матеріально та зброєю. Провадилась широка підтримка страйкового руху в Україні, велась більшовицька агітація серед окупаційних військ. Ще 11 березня в Харкові була створена канцелярія «Головного комісара по організації партизанської війни». У прифронтові повіти направлялись організатори, розповсюджувалась агітаційна література тощо.

Поблизу демаркаційної лінії, яка виконувала роль тимчасового кордону між обома державами, створювались опорні бази для зв'язку з більшовицьким підпіллям і допомоги йому в розгортанні повстанського руху. Через них в Україну надсилались не лише самі підпільники, а й зброя, фінансові кошти, література. З прикордонних з Росією повітів надходили повідомлення про систематичне порушення більшовиками демаркаційної смуги і протизаконні дії на території України. Ба більше, на порушення угоди про демаркаційну лінію, яка забороняла вступ і перехід нейтральної смуги військовими частинами, реквізицію продовольчих запасів тощо, радянська Росія саме в нейтральній зоні зосереджувала радянські військові частини, трансформовані пізніше в українські радянські повстанські дивізії, які в слушний час мали збройними засобами повести боротьбу за відновлення в Україні радянської влади.

Агітатори приїздили в Україну за підробленими документами під виглядом військових, що повертаються з німецького та австрійського полону, а інші під виглядом утікачів – від радянської мобілізації. Всі вони мали документи, що підтверджували їх походження з України.

Щодо підтримки страйкового руху в Україні, то яскравим прикладом цього була широко розпочата в РСФРР кампанія із збирання коштів на підтримку страйкарів в Україні. Чисельні російські часописи друкували інформацію про відрахування різними партійними і громадськими організаціями, колективами фабрик і заводів коштів у фонд страйкарів в Україні.

З прикордонних із радянською Росією повітів до Міністерства внутрішніх справ і Міністерства закордонних справ Української Держави, на адресу глави української мирної делегації на переговорах з РСФРР надходили повідомлення місцевих властей про дії більшовиків, які грабували місцеве населення, вивозили до Росії продукти, хліб, різне майно і навіть цілі фабрики, знищували те, чого не могли забрати.

Влітку 1918 р. була створена КП(б)У. Зв'язана з РКП(б) не тільки ідейно, а й організаційно, вона, по суті, становила собою підпільний філіал РКП(б) в Україні. До речі, вищі органи партії більшовиків України діяли в Москві під безпосереднім керівництвом ЦК РКП(б). Створення подібної політичної організації на території іншої держави було порушенням не лише умов Брестського миру, а й взагалі будь-яких норм міжнародного права, оскільки це було прямим втручанням у справи іншої держави.

Українська сторона надавала чисельні ноти протесту представникам РСФРР на українсько-російських мирних переговорах з приводу діяльності більшовиків у прикордонній смузі. Однак російська сторона ухилялась від відповідальності за ці вчинки, заперечувала централізованість керівництва цими діями і причетність до цього уряду РСФРР та більшовицької партії.

Прикриваючись подібними заявами, більшовики фактично прагнули використовувати всі, навіть незначні засоби свого утвердження в Україні. І якщо деякі розрізнені більшовицькі дії не спрямовувались центральними партійними й урядовими органами з Москви, то все одно вони входили в загальний план їхніх дій з метою розхитування та повалення чинної в Україні влади. Для реалізації цієї мети застосовувались різноманітні засоби, навіть самі мирні переговори між обома країнами.

Потягами, якими їхали в Україну дипломатичні представники радянського уряду РСФРР, переправлялись гроші для підпільних більшовицьких організацій, агітаційна література і навіть самі підпільники. Якщо справи конференції не посувались уперед, то чисельна радянська делегація з великим успіхом провадила пропаганду та організацію таємних більшовицьких осередків. Використовуючи свою дипломатичну недоторканність, повноважні представники радянської Росії привозили в Україну агітаційну літературу і гроші для підпільних організацій. Для поширення більшовицьких ідей і ведення агітації використовувались також російські радянські місії та консульські установи в Україні.

Всі вищенаведені факти антидержавної й антиурядової діяльності представників радянської влади і більшовицької партії в Україні, чи то офіційних осіб або нелегалів, усупереч нормам міжнародного права були прямим втручанням у внутрішні справи суверенної Української Держави, порушенням міжнародних договорів, угод і зобов'язань. Але з точки зору більшовиків, їхнього прагнення розпалити пожежу світової соціалістичної революції шляхом її експорту, цілі виправдовували засоби. Заяви більшовиків про наміри укласти мир з Українською Державою спростовувались фактами їхньої діяльності в Україні, а також тим, що, проводячи мирні переговори з представниками офіційної влади, вони водночас контактували з опозиційними українськими колами, обіцяючи їм підтримку і, своєю чергою, заздалегідь активно готувалися до самостійного захоплення влади в Україні.

Бібліографія

Доба Гетьманщини (1918 р.). Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999.

Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. Кн. 3. Зб. V, VI. Відень, 1921.

Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. Ужгород, 1930. Т. 2.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Львів, 1923. Ч. 3.

Олексій ЛУПАНДІН

Як проходили українсько-російські мирні переговори 1918 р.?

Брестські угоди, зокрема VI стаття мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу, наклали на радянську Росію певні зобов'язання щодо України: визнання легітимності УНР та її уряду, відмову від проведення антиукраїнських та антиурядових дій на території України і зафіксували принципи подальших українсько-російських відносин, передбачили необхідність укладення українсько-російського мирного договору на міжнародно-правовому рівні.

Попри непевність політичної ситуації і напруженість у стосунках між двома державами навесні 1918 р., українська сторона проводила підготовчі роботи до майбутньої українсько-російської мирної конференції. Ще за часів Центральної Ради українським урядом було надіслано Раднаркому декілька нот із пропозицією щодо початку переговорів. Однак, поки погоджувалось місце їх проведення, в Україні стався гетьманський переворот і справою мирних переговорів довелось займатися гетьманському уряду.

Переговори між представниками обох держав розпочались 23 травня в Києві. У ході роботи мирної конференції спочатку було обговорено низку важливих і принципових питань укладення прелімінарного мирного договору. Вони включали питання відходу радянських військ за демаркаційну лінію, повернення Україні залізничного рухомого складу, вивезеного до Росії під час відступу радянських військ у березні – квітні 1918 р., вільного переїзду українських громадян із Росії в Україну тощо.

Найгостріші суперечки виникли з приводу демаркаційної лінії. Російська сторона категорично відкидала вимогу української щодо перенесення лінії на північ від фактичного розташування військ.

Незважаючи на неодноразові порушення про остаточне визначення демаркаційної лінії, воно не було вирішене. Причиною тому була тісна залежність цієї проблеми від встановлення державних кордонів.

Після досягнення згоди з деяких важливих питань 12 червня було підписано умови перемир'я. За його умовами бойові операції на всьому фронті мали бути припинені на весь період ведення мирних переговорів. Договір визначав також умови повернення громадян обох держав у свою країну, відновлення залізничного сполучення і повернення рухомого складу, перегнаного до Росії, відновлення поштово-телеграфного зв'язку і пасажирсько-залізничного сполучення, встановлення тимчасового товарообміну тощо. В обох державах мали відкритися консульські представництва.

Консульські установи Української Держави були засновані у Курську, Тулі, Воронежі, Пензі, Рибінську, Казані, Саратові, Самарі, Царицині, Архангельську, Томську, Омську, Тобольську, Владивостоці, Харбіні та інших містах Росії. Своєю чергою, в Україні були відкриті російські представництва: генеральні консульства – у Києві, Харкові, Одесі та консульські агентства – у Кам'янці-Подільському, Чернігові, Житомирі і Полтаві.

На основі окремої угоди, підписаної між обома країнами 4 липня, було відновлено пасажирський залізничний рух (маршрут Москва – Київ), налагоджено евакуацію українських громадян із Росії, а також поштовий і телеграфний зв'язок.

У подальшому переговори тривали в напрямі вироблення умов миру, які б забезпечували припинення війни, встановлення державних кордонів між Україною та Росією, врегулювання питань підданства, публічних, особистих і майнових прав, поділу майна та ліквідації рахунків, налагодження економічних і фінансових стосунків, поштового і телеграфного зв'язку.

Особисто тісно укладення мирного договору було пов'язане з встановленням державних кордонів. Дискусії з цього приводу набули гострого характеру. Після довгих дебатів сторони дійшли компромісного вирішення питання щодо державних кордонів і прийняли спільну постанову, в якій висловили свою прихильність до твердих демократичних принципів, на яких повинен ґрунтуватися мир. Вони також погодилися, що визначення кордонів буде базуватися однаковою мірою на політичних інтересах народів у їх цілості, етнографічному принципі і вільному перепису населення тощо.

Однак із прийняттям цієї спільної декларації вирішення питання про державні кордони далі не просунулось.

Лінія кордону, запропонована українською делегацією, не влаштовувала російську сторону. Великі суперечки виникли з приводу північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курської та Воронезької губерній, а також Донецького басейну. Зі свого боку, російська делегація запропонувала іншу лінію межі, що відрізала до Росії 5 повітів Волині. Після довгих дебатів вона знову запропонувала новий варіант, згідно з якою до Росії від України мали відійти 4 повіти Чернігівщини, а також українські частини Курщини, Воронежчини, Харківщини та Катеринославщини. Ця лінія кордону відступала на захід від української етнографічної межі на 125–200 верст і в межах тільки Донецького басейну охоплювала територію понад 20 тис. кв. верст з українським населенням.

Глава української делегації на переговорах С. Шелухін зазначав, що в проектуванні державних кордонів у межах Донецького басейну українська сторона керувалась економічними потребами не лише України, а й Росії. Проведення кордону за українським проєктом не руйнувало тісного зв'язку металургійних підприємств України і залишало Росії регіони, які забезпечували 15% видобутку в басейні вугілля і 30% антрациту, що, на думку української делегації, становило для неї необхідну кількість. Проведення ж кордону за російським проєктом забирало від України майже все паливо, залишаючи лише 25% видобутку вугілля, тоді як для потреб України необхідно було 75%.

Для України, яка не мала інших власних ресурсів палива, це загрожувало економічним крахом. За словами С. Шелухіна, «все на Вкраїні, що живе угляним топливом, мусило б зруйнуватися, загинути або закабалитися в Росії».

Ознайомившись із російським проєктом кордонів, українська делегація дійшла висновку, що з точки зору політичного, стратегічного й економічного значення кордони, запропоновані російської стороною, були безгрунтовними і безпринципними. Єдине, чим можна було їх виправдати, то це лише метою задоволення великодержавницьких претензій радянської Росії та її

більшовицького уряду і зруйнування територіальної цілісності Української Держави, існування якої за умови таких кордонів взагалі стало б неможливим. Виступаючи на засіданні політичної комісії 17 червня, голова української політичної комісії О. Шульгин від імені української сторони зазначив, що «з точки зору політичної, як і з точок зору етнографічної, стратегічної й економічної ці кордони є цілком безґрунтовними і безпринципними […], що повністю суперечить і не відповідає нашим бажанням і сподіванням».

Своєю чергою, представники російської делегації висловлювали незадоволення українським проєктом кордонів, зазначаючи, що він у багатьох пунктах (як в економічному, так і в стратегічному значенні) є, мовляв, наступальним, експансивним щодо Росії.

Однією з найважливіших проблем була та, що, зокрема, в українсько-російських стосунках указаного періоду було визначення кордонів із державними утвореннями, які виникли після розпаду Російської імперії і безпосередньо межували з Україною. Неясним було також, від чийого імені уповноважена була виступати російська делегація: від імені колишньої Росії без України та інших територій, що відпали від неї за Брестським миром, чи від імені, власне, Росії без Білорусі й антибільшовицьких сепаратистських державних утворень на Дону, Кубані, Криму, що виникли вже після підписання Брестських угод?

Ця обставина була каменем спотикання на українсько-російських мирних переговорах. Радянська Росія ніяк не бажала погодитися з фактом відокремлення від неї Дону, Кубані, Криму, які прагнули стати на шлях державного самовизначення, і вважала їх за тимчасові антирадянські, «контрреволюційні» формування.

Українська сторона дотримувалась цілком іншої думки. Вона, зокрема, вважала, що оскільки Білорусія, Дон, Кубань стали на шлях державного самовизначення і відокремлення від радянської Росії, то і встановлення державних кордонів між ними мало вирішуватися їхніми урядами без будь-якого диктату РСФРР.

Однак радянська Росія наполягала на неподільності території колишньої Росії і пов'язувала це з умовами Брестського миру, оскільки новоутворені країни не згадувалися в цих угодах.

Українська сторона вважала таку позицію цілком безпідставною, тому що в угодах РСФРР із державами австро-німецького блоку не були зазначені гарантії непорушності й цілісності території колишньої Росії, що перебувала під радянською владою.

Повноважні представники РСФРР пояснювали причини затягування мирних переговорів з Українською Державою в справі визначення державних кордонів, по-перше, з нестабільною ситуацією в Україні – повстанським рухом, страйками, які охопили всю її територію, а, по-друге, – нестійким станом сусідніх з Україною регіонів (Дон, Кубань). Питання про Кримський півострів російська делегація ставила в залежність від III Універсалу Центральної Ради, який не зазначав належність Криму до України і був, по-перше, актом одностороннім, а по-друге, був підготовлений Центральною Радою за умов федерації з Росією, коли питання про кордони не набуло принципового значення.

У тенденції російських представників поставити вирішення питання про встановлення українсько-російських кордонів у залежність від стосунків РСФРР

з іншими державами та державними утвореннями, взагалі із загальнополітичною ситуацією, і намаганнях підпорядкувати вирішення цих питань контролю і санкції радянського уряду Росії, українська сторона бачила претензії, не виправдані ні дипломатичними актами, на які посилалась російська делегація, ні державним станом сторін.

Крім питань визначення кордонів, на українсько-російській мирній конференції розглядалася низка інших важливих проблем, що виникли в результаті розпаду єдиної російської держави, державного самовизначення України і були викликані необхідністю встановлення стосунків між РСФРР та Україною на відповідному міждержавному рівні. Насамперед це стосувалось економічних і торговельних відносин, фінансово-розрахункових питань, поділу боргів і майна колишньої Російської імперії тощо. Особливої важливості набули питання налагодження економічних і торговельних відносин, оскільки політичні й економічні наслідки революції, розпад єдиного економічного простору спричинили спад виробництва і перешкоджали розвитку економіки в політично незалежних державах, що виникли на території колись єдиної царської Росії.

Незважаючи на зазначені труднощі, переговори тривали і мали певні наслідки. 7 липня на засіданні підкомісії з товарообміну російська делегація зазначила список товарів, необхідних Росії на липень і серпень перш за все, і список товарів, які вона могла пропонувати Україні. Українська сторона заявила, що Росія може одержати 2 млн пудів вугілля, 2 млн пудів коксу, 750 тис. пудів чавуну, 100 тис. пудів залізничних рейок – загалом на суму 15–17 млн крб. Для координування розрахунків за товари українська сторона запропонувала одиницю еквіваленту товарів – один пуд українського вугілля.

Однак розгляд багатьох питань затягувався насамперед із причин зволікання справи переговорів російськими представниками. Так, наприклад, затягувались переговори в справі передачі Українській Державі рухомого складу залізниць, вивезеного до Росії під час відступу радянських військ з України навесні 1918 р., який за умовами перемир'я 12 червня мав бути повернутий Україні. Вирішення цього питання гальмувалось головним чином побоюванням російської сторони того, що залізнична техніка після повернення могла б використовуватись у боротьбі проти збройних сил радянської Росії. Повноважні представники РСФРР навіть висловлювались про неможливість взагалі передачі Україні рухомого складу залізниць «бо там – противники радянської влади, які користуватимуться цим майном […], що з Україною немає рації й інтересу складати мир, бо все одно Україна не зможе задовольнити Росію вугіллям і лісом».

Глава української мирної делегації С. Шелухін із самого початку переговорів піддавав сумніву бажання радянської Росії й більшовиків, зважаючи на їхні цілі та засоби втілення власної політичної програми, укласти мир з Україною. Подальший хід переговорів, затяжні дискусії, ставлення російських представників до вирішення спірних проблем підтвердили ці сумніви.

Російські представники, ведучи переговори з гетьманським урядом, у той же час вступали в контакти з представниками опозиційних українських структур з демократичного табору, які об'єднались в Український Національний Союз і також прагнули до влади в Україні. Російські представники ніби погодились

підтримати їх під час повстання головним чином посиленням діяльності на фронтах з метою відвернення уваги німецьких і гетьманських військ, зобов'язались визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою, абсолютно не втручаючись у внутрішні справи самостійної Української Народної Республіки. Д. Мануїльський запропонував гроші на підтримку тієї справи. Представники української демократії натомість обіцяли легалізувати в Україні комуністичну партію.

Отже, основним чинником у затягуванні мирних переговорів була позиція офіційних представників більшовицького уряду Росії як щодо ведення самих переговорів, так і взагалі щодо перспектив стосунків РСФРР з Україною.

Неспроможність дійти згоди в ключових питаннях українсько-російських взаємовідносин завели мирні переговори в глухий кут і з середини жовтня вони фактично були припинені.

Бібліографія

Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. Т. 2. Київ, 2002.

Заруда Т. В. Переговори між Українською Державою та Радянською Росією (23.05–7.10.1918 р.) // Шляхи до української державності: збірник наукових праць. Київ, 1992. С. 19–40.

Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999.

Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 394 с.

Олексій ЛУПАНДІН

Як вирішувалось питання встановлення кордонів у контексті українсько-російських мирних переговорів 1918 р.?

Формування державних кордонів України має давню історію, що тісно пов'язана, з одного боку, з територією етнічного розселення українців, а з іншого – виникненням і становленням української державності.

Першим виступом молодої української держави на міжнародній арені стала участь представників Центральної Ради в мирних переговорах у Бресті-Литовському нарівні з державами Четверного союзу та радянською Росією. Мирний договір УНР із країнами Четверного союзу, укладений 9 лютого 1918 р., відкривав нові перспективи зміцнення її міжнародних позицій. І хоч на той момент договір не міг змінити військову й політичну ситуацію на краще, він став реальним кроком у ствердженні української незалежності, особливо в територіальному питанні. Згідно з Брестськими угодами, західні кордони України мали проходити з Австро-Угорщиною по старому кордону Російської імперії. З нововідродженою Польщею – по лінії Тарноград – Білгорай – Шебрешин – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччя – Мельник – Високо-Литовськ – Кам'янець-Литовський – Пружани – Вигонівське озеро. Ця лінія загалом відповідала західним етнографічним межам розселення українців. Для її практичного втілення передбачалося створення спеціальної мішаної комісії.

Брестські угоди зафіксували необхідність укладення українсько-російського мирного договору на міжнародно-правовому рівні, що, своєю чергою, мало б вирішити низку проблем, зокрема територіальних.

Українсько-російська мирна конференція розпочалась 23 травня і тривала до середини жовтня 1918 р., і, незважаючи на певні суперечки при обговоренні низки важливих і принципових питань, 12 червня 1918 р. відбулось укладення прелімінарного мирного договору. Після цього продовжились переговори з вироблення умов миру.

Особливо тісно укладення мирного договору було пов'язане зі встановленням державних кордонів. До вирішення цього питання розділяючою межею між двома державами була демаркаційна лінія, визначена в травні 1918 р. в Курську між українсько-німецькою і російською військовими делегаціями на окремих напрямках фронту: Курському, Брянському і фактично була намічена на Воронезькому і Донському фронтах. Вона проходила через Сураж – Унечу – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів – Рильськ – Колонтаївку – Суджу – Беленіхіно – Куп'янськ. Але українська сторона не вважала цю лінію своїм кордоном. Демаркаційна лінія становила собою нейтральну зону шириною 10–40 км, обмежену лінією розташування української і російської сторін. Заборонялися вступ до цієї зони і перехід через неї військових частин, патрулів, реквізиція на ній продовольчих запасів тощо.

Питання визначення демаркаційної лінії неодноразово порушувалося на переговорах (ним займалась спеціальна змішана військова комісія). Однак до остаточного його вирішення мирна конференція не дійшла, оскільки проблема була тісно пов'язана зі справою встановлення державних кордонів.

Найбільш складною в цей період була проблема східних кордонів. Порівняно з добою Центральної Ради Українська Держава намагалась поширити свою владу на частину територій на Сході. Українська влада розповсюджувалась на Путивльський, Суджанський, Грайворонський, Рильський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський повіти Курської губернії і Валуйський повіт Воронезької губернії.

В основу своєї позиції під час обговорення питання про встановлення державних кордонів українська делегація поклала етнографічний принцип, додавши до нього ще і політичні, географічні та економічні аспекти. Однак російська сторона дотримувалась думки, що така позиція ігнорує принцип самовизначення, і зажадала, щоб питання про встановлення державних кордонів вирішувалось згідно з волею населення. Не відкидаючи повністю принципу вільного опитування населення, українська сторона вважала недоцільним проведення плебісцитів і наголошувала на неможливості вирішення такого важливого питання, виходячи з побажань груп населення окремих місцевостей, а не з інтересів усієї країни. Обґрунтовуючи принципи визначення державної належності окремих територій, українська делегація вважала одним із найважливіших принципів їх економічну цілісність з Українською Державою, зумовлену історичними зв'язками і традиціями.

Після довгих дебатів обидві делегації дійшли компромісного вирішення питання щодо державних кордонів і прийняли спільну постанову, в якій висловлювали свою прихильність до твердих демократичних принципів, на яких повинен ґрунтуватися мир. Вони також погодилися відкинути при визначенні кордонів будь-який тиск з метою загарбання й насильства. Обидві делегації заявили, що будуть при визначенні кордонів рахуватися однаковою мірою з політичними й іншими інтересами народів у їх цілості та, базуючись на етнографічному принципі, визначати кордони мирним шляхом. Обидві сторони домовлялися, що остаточні кордони мають бути визначені з урахуванням організованого і вільного перепису населення, який має робитися під наглядом спільних українсько-російських комісій після ратифікації договору та при умові звільнення спірних місцевостей від війська як з одного боку, так і з іншого.

Однак лінія кордону, запропонована українською делегацією, не влаштовувала російську сторону. Вона проходила в такому напрямку: від Вигонівського озера прямою лінією на Жлобин, у межах Мінської губернії – по р. Щарі, далі – на Любашево – Круговичі – Чепелі – Погост – Уріччя – Пасіки – Луцьк – Борову – Новий Степ; у межах Могилівської губернії – вище від Жлобина, далі – на Радин – Шепетовичі, потім по р. Сож до р. Бесіди, далі – на Святське; звідси по адміністративній межі Чернігівської губернії до Красного Рогу, далі – на Семець – Трубчевськ; у межах Орловської губернії – по р. Нерусь та р. Сева, до р. Тари на Олешковичі; далі в межах Курської губернії – на схід на Амон, Софронівну, по р. Свапа й р. Сейм на Лук'янівку – Старий Оскол – Петропавловське (Обухівка); у межах Воронезької губернії – на Шаталівку – Ріпівку – Колбино до р. Дон поверх Коротояку, далі – Доном на Ліски – Масловку – Шестаково – Нижній Кисляй – Козлову – Бутурліновку – Василівку (Водяне) – Банну і до східної межі Воронезької губернії. Звідси на південь мала йти межа з Всевеликим Військом Донським.

Великі суперечки виникли з приводу північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курської та Воронезької губерній, а також Донецького басейну. Зі свого боку, російська делегація запропонувала іншу лінію межі, що відрізала до Росії 5 повітів Волині. Згідно з варіантом, висунутим російською делегацією, до Росії від України мали відійти 4 повіти Чернігівщини, а також українські частини Курщини, Воронежчини, Харківщини та Катеринославщини. Ця лінія кордону відступала на захід від української етнографічної межі на 125–200 верст, і в межах тільки Донецького басейну охоплювала територію понад 20 тис. кв. верст з українським населенням.

У проєктуванні державних кордонів у межах Донецького басейну українська сторона керувалась економічними потребами не лише України, а й Росії. Проведення кордону за українським проєктом не руйнувало тісного зв'язку металургійних підприємств України і залишало Росії регіони, які забезпечували 15% видобутку в басейні вугілля і 30% антрациту, що, на думку української делегації, становило для неї необхідну кількість. Проведення ж кордону за російським проєктом забирало від України майже все паливо, залишаючи лише 25% видобутку вугілля, тоді як для потреб України необхідно було 75%.

Для України, яка не мала інших власних ресурсів палива, це загрожувало економічним крахом. Ознайомившись із російським проєктом кордонів, українська делегація дійшла висновку, що з точки зору політичного, стратегічного й економічного значення кордони, запропоновані російської стороною, були безгрунтовними і безпринципними. Єдине, чим можна було їх виправдати, то це лише метою задоволення великодержавницьких претензій радянської Росії та її більшовицького уряду і зруйнування територіальної цілісності Української Держави, існування якої за умови таких кордонів взагалі стало б неможливим.

Російська сторона намагалася претендувати й на такі етнографічні українські місцевості як частину Харківщини та Катеринославщини, не кажучи про північні та східні від них території.

Представники російської делегації висловлювали незадоволення українським проєктом кордонів, зазначаючи, що він у багатьох пунктах (як в економічному, так і в стратегічному значенні) є, мовляв, наступальним, експансивним щодо Росії. Претензії російської делегації стосувалися, зокрема, бажання української сторони утримати під своєю юрисдикцією залізниці Мінськ – Гомель, Москва – Курськ – Харків, Мінськ – Катеринослав, Москва – Воронеж – Ростов, які були необхідні Україні з економічних причин. Російська сторона вважала, що ці залізниці, не маючи економічного значення для розвитку України, становили лише воєнно-стратегічний інтерес і могли б використовуватись Україною проти Росії. На думку російської сторони, перехід цих залізниць, з'єднаних з російськими центральними губерніями, до України, ізолював би Москву від півдня, а головне – від Кавказу.

Позиція українського уряду в питанні про кордони диктувалася не лише бажанням утримати під своєю юрисдикцією якнайбільше місцевостей з етнографічного, політичного, економічного та географічного чинників, тісно пов'язаних з Україною, а й небажанням віддати їх під владу більшовиків. Українська делегація, твердо захищаючи інтереси своєї держави, відстоювала майже кожне українське село в прикордонній смузі, не виявляючи такої поступ-

ливості, яку гетьманський уряд робив у стосунках з Всевеликим Військом Донським. Так, наприклад, згідно з договором від 8 серпня 1918 р. та окремою угодою 18 вересня між Українською державою і Всевеликим Військом Донським, частина Таганрозької округи, що належала Україні, переходила під юрисдикцію Всевеликого Війська Донського.

Однією з найважливіших проблем, що постали в ході українсько-російських переговорів, було визначення кордонів із державними утвореннями, які виникли після розпаду Російської імперії і безпосередньо межували з Україною. Ці проблеми стали каменем спотикання на українсько-російських переговорах. Радянська Росія ніяк не бажала погодитись із фактом відокремлення від неї Дону, Кубані, Криму, які прагнули стати на шлях державного самовизначення, і вважала їх за тимчасові антирадянські, «контрреволюційні» формування.

Українська сторона дотримувалася цілком іншої думки. Вона, зокрема, вважала, що оскільки Білорусія, Дон, Кубань стали на шлях державного самовизначення і відокремлення від радянської Росії, то і встановлення державних кордонів між ними мало вирішуватись їхніми урядами без будь-якого диктату РСФРР. Виходячи з таких принципів, українська делегація у справі визначення кордонів керувалась інтересами суверенної і незалежної України, у світлі чого головною метою визначення державних кордонів було їх стратегічне забезпечення. У політичному плані вони мали бути встановлені так, щоб суверенність Української Держави не зазнала б шкоди як внаслідок втрати своїх, так і через прилучення чужих територій. На таких засадах стояла українська делегація.

Що ж до позиції російської делегації, то вона здебільшого характеризувалась традиційно великодержавницькими претензіями на території, що колись належали Російській імперії, і лише останнім часом стали на шлях самовизначення. Російська сторона протестувала проти факту офіційного визнання Українською Державою Всевеликого Війська Донського як суб'єкта міжнародного права, оскільки тим самим українська сторона відмовлялась від вирішення питання про межі Донської області з представниками РСФРР.

Вважаючи Всевелике Військо Донське за короткочасну і непевну державну формацію, повноважні представники РСФРР на підтримку власної позиції наводили докази того, що частина російської держави – Донська область – нерозривно пов'язана з Росією етнографічно, історично та економічно, не мала йти на відокремлення від неї, зауважуючи, що Всевелике Військо Донське виникло внаслідок воєнних обставин, не дістало визнання переважної більшості народу і являло собою «класове самовизначення дуже вузьких певних кіл».

Обурюючись із приводу дій української дипломатії, російська делегація оголосила 10 вересня декларацію, в якій заявляла про неподільність території колишньої Російської імперії. Зокрема, в ній заявлялось, що всі території колишньої Російської імперії становлять невід'ємну частину РСФРР і тому, крім кордонів з Австро-Угорщиною, які існували перед війною, та нової межі від Тарнограда до Вигонівського озера на всьому шляху, визначення державних меж України може статися тільки за згодою РСФРР, оскільки новоутворені країни не згадувались ні в Брестському договорі радянської Росії з державами Четверного союзу, ні в додатковому договорі її з Німеччиною від 27 серпня.

Російська сторона вбачала в діях української дипломатії в цьому напрямі намагання перегляду Брест-Литовського договору, укладеного Росією з центральними державами і порушення норм міжнародних відносин.

Така позиція російських представників негативно відбивалася не лише на вирішенні питання щодо встановлення державних кордонів, а й загалом на ході самих переговорів.

Питання про Кримський півострів російська делегація ставила в залежність від ІІІ Універсалу Центральної Ради, який не зазначав приналежність Криму до України і був, по-перше, актом одностороннім, а, по-друге, був підготовлений Центральною Радою за умов федерації з Росією, коли питання про кордони не набуло ще принципового значення. Незважаючи на докорінну зміну політичної ситуації з часу видання ІІІ Універсалу, російські представники у вирішенні кримського питання спиралися саме на його положення, розхвалюючи його демократизм, що, на їх думку, з етнографічної точки зору відповідав інтересам українського народу.

У тенденції російської сторони поставити вирішення питання про встановлення українсько-російських кордонів у залежність від стосунків РСФРР з іншими державами та державними утвореннями, взагалі із загальнополітичною ситуацією, і намаганням підпорядкувати вирішення цих питань контролю і санкції радянського уряду Росії українська делегація бачила претензії, не виправдані ні дипломатичними актами, на які посилалась російська делегація, ні державним станом сторін.

Суперечки між українською і російською сторонами вилилися в довгі дискусії і фактично зайшли в глухий кут. Розбіжності в поглядах на державотворчі і національно-політичні процеси, що стали природним наслідком колапсу імперії, а також розуміння перспектив їх розвитку призводили до напруженості між Українською Державою та РСФРР. А завдяки принциповій політиці більшовицького керівництва щодо вирішення багатьох питань українсько-російського співіснування, чимало актуальних питань національно-державного будівництва в Україні фактично не мало шансів на втілення в життя.

Бібліографія

Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ, 1994. 174 с.

Дацків І. Дипломатичні зносини між Українською Державою і радянською Росією у 1918 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 3. С. 112–122.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2 «Українська гетьманська держава 1918 року». Київ: Темпора, 2002. 351 с.

Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999. 369 с.

Соловйова В. В. Переговорний процес між Українською Державою та радянською Росією // Історія. Філософія. Релігієзнавство. Вип. 2. Київ, 2008. С. 66–71.

Олексій ЛУПАНДІН

Якою була політика радянського уряду Росії щодо Української Держави 1918 р.?

Українсько-російські відносини того часу формувалися в умовах різкого протиборства двох політичних напрямів: українського – національно-державницького і російського – великодержавно-шовіністичного в більшовицькому варіанті. Вирішальний вплив на взаємовідносини між обома країнами мала політика більшовицької партії. Захоплення більшовиками влади в Росії і встановлення ними своєї диктатури, їх намагання поширити ідеї світової соціалістичної революції (подекуди й шляхом прямого їх експорту) на інші країни світу справили визначний вплив на українсько-російські взаємини того часу, долю самовизначення й державної незалежності України. Фактично, прагнення до державного самовизначення, що охопило національні регіони колишньої єдиної Російської імперії, не було актуальним для більшовиків в умовах прийдешньої світової соціалістичної комуни.

Важливим чинником, який безпосередньо обумовлював становлення і перебіг українсько-російських відносин того часу, були умови Брестського мирного договору, VI стаття якого зобов'язувала РСФРР підтвердити право українського народу на самовизначення і законність влади Центральної Ради на території України, визнати мирний договір УНР із державами австро-німецького блоку, укласти з нею мир, негайно вивести з території УНР формування червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти її уряду й громадських установ. Таким чином Брестські угоди наклали на РСФРР певні зобов'язання щодо України, зафіксували принципи подальших українсько-російських відносин, передбачили необхідність укладення українсько-російського мирного договору на міжнародно-правовому рівні.

Необхідність встановлення відносин з радянською Росією випливала для Української Держави із загальнополітичного курсу її уряду на побудову суверенної України, закріплення її статусу на міжнародній арені, припинення воєнних дій, укладення миру, вирішення важливих питань, що виникли внаслідок розпаду єдиної Російської імперії (політичних, економічних, територіальних, поділу майна та боргів, дипломатичних відносин тощо).

Улагодження цих проблем, своєю чергою, надавало можливість українському керівництву повною мірою сконцентрувати увагу на розв'язанні завдань державного будівництва, подолання економічної кризи, стабілізацію внутрішнього життя у краї.

Для РСФРР, її уряду німецько-австрійська окупація України була стримуючим чинником у проведенні російської політики щодо України, що в рамках здійснення політичної програми більшовиків зумовлював необхідність пошуку нових напрямів і форм її реалізації.

Визначальним аспектом у формуванні стосунків між обома державами були міжнародні зобов'язання радянської Росії, що випливали з VI статті Брестського мирного договору, укладеного нею з державами Четверного союзу, які нерідко ігнорувалися більшовицьким урядом РСФРР, всупереч офіційним виступам його представників.

Українсько-російські переговори розпочались 23 травня 1918 р. у Києві і тривали до середини жовтня. Формально визнавши право українського народу на самовизначення і створення власної державності, більшовицький уряд РСФРР насправді зневажливо ставився до існування Української Держави, що не могло не позначитися на тривалих переговорах. Вже на початку мирної конференції Х. Раковський піддав сумніву факт існування незалежної Української Держави, підкресливши, що саме на українсько-російських переговорах вирішується питання про її міжнародну правосуб'єктність. На його думку, Україна не мала ще чіткого міжнародного визнання, незважаючи навіть на те, що вона раніше від Росії уклала мир із державами Четверного союзу в Бресті. Х. Раковський вважав, що міжнародна правосуб'єктність України буде визнана радянською Росією лише тоді, коли Українська Держава укладе з РСФРР відповідний договір як частина, що відпала від неї.

Роблячи цю заяву, Х. Раковський явно ігнорував умови Брестського миру, які трактували УНР як уже сформовану незалежну і суверенну державну одиницю. Ця суперечність неодноразово виявлялась і в інших заявах російських представників.

Незаперечним є факт, що до ведення мирних переговорів з Україною радянську Росію примусили її міжнародні зобов'язання за Брестським договором. Розпочавши переговори, вона, таким чином, формально продемонструвала перед державами Четверного союзу, що ступила на шлях виконання Брестських угод.

Зв'язана цими угодами, РСФРР не мала змоги відкрито боротися за відновлення радянської влади в Україні. Але цей курс був невід'ємною основоположною частиною більшовицької політики щодо України і протягом дії Брестського договору.

Вважаючи Україну тимчасово окупованою територією неподільної російської держави, радянський уряд РСФРР і більшовицька партія виношували плани збройних методів відстоювання своїх інтересів, хоча, згідно із ситуацією, обирали відповідні нелегальні форми діяльності. Незважаючи на перешкоди, які поставив у цьому Брестський договір, радянська Росія, йдучи на порушення угод, надавала величезну нелегальну допомогу більшовикам України у створенні мережі підпілля. Вона не лише відправляла на територію України комуністичну літературу, своїх агітаторів і досвідчених підпільників, а й підтримувала їх зброєю та матеріально. Провадилася широка підтримка страйкового руху в Україні, велась більшовицька агітація серед окупаційних військ.

Ба більше, на порушення угоди про демаркаційну лінію, яка заборонялa вступ і перехід нейтральної смуги військовими частинами, реквізицію продовольчих запасів тощо, радянська Росія саме в нейтральній зоні зосереджувала радянські військові частини, трансформовані пізніше в українські радянські повстанські дивізії, які у слушний час мали збройними засобами повести боротьбу за відновлення в Україні радянської влади.

Затягуючи переговори щодо встановлення державних кордонів, більшовики чинили в їх зоні антиукраїнські акції, грабуючи місцеве населення і здійснюючи реквізицію продуктів, хліба, майна у прикордонних місцевостях.

Ось що, зокрема, повідомляв глухівський повітовий староста: «Більшовицькі банди, отримавши несподівано у своє повне розпорядження кілька

кращих волостей Глухівського повіту, використовують це своє... панування у своїх виключних цілях, піддавши вогню і мечу, грабуючи все на своєму шляху. Щоденно відбуваються масові вбивства і робляться насильства над українськими громадянами, котрих більшовики примушують вступати в більшовицькі зграї та загони. Майно нескорених віддається на пограбування та винищення, на села накладаються грошові контрибуції, уганяється селянський скот, а також відбираються і щоденно великими партіями вивозяться за межі України в прилеглі Орловську та Курську губернії всі продовольчі продукти і хліб, робиться насильне збирання і мобілізація як людей, так і худоби, продовольства для потреб більшовицьких загонів... Більшовицькі банди у своїй нищівній та руйнівній роботі не задовольняються українською смугою, яка була надана їм для грабунків, але роблять постійні й систематичні збройні набіги на решту повіту, вбиваючи і грабуючи на своєму шляху всіх і все, що їм тільки не підвернеться, ведучи скрізь більшовицьку пропаганду, збираючи та вербуючи для себе прихильників з темного середовища населення».

Подібний стан був у Мглинському, Новгород-Сіверському, Новозибківському та Суразькому повітах. Зокрема, для вивезення Суразької паперової фабрики більшовики налагодили навіть моста, якого вони зруйнували під час відступу навесні 1918 р., і пригнали 160 вагонів. Коли українська адміністрація спробувала стримати ці дії, то більшовики пригрозили підірвати фабрику, щоб вона не дісталась нікому. За повідомленням із Суража, яке надійшло на адресу української мирної делегації, звідти було вивезено понад 120 вагонів залізничного майна, вивозилися хліб, коноплі, нищилися запаси пального, заготовленого для потреб суконних фабрик.

Коментуючи більшовицькі плани мирного врегулювання і взагалі щодо Української Держави, глава української мирної делегації С. Шелухін висловив свої думки з цього приводу у записці до Ради Міністрів 31 липня. Він вважав, що метою більшовиків є перетворити Україну на «спустошливий край з голодним людом і безробітними фабричними, позбавленими можливості годуватися з праці. Цим більшовики мають на меті збільшити на Україні клас людей нещасних, голодних, нужденних... для більшовиків така людність – цілий скарб, а для України – загибель».

С. Шелухін вважав, що з точки зору більшовиків, мир радянської Росії з Українською Державою не потрібен і навіть небажаний, оскільки «справа Совітського уряду вимагає, щоб Україна була переможена ним і ніяк не була б незалежною од його держави, бо в противному разі більшовицька справа на Україні стала б цілком програною… Мир йому не потрібен, бо… нинішній стан війни все-таки вигідний для більшовиків. Установлення миру вимагає од Совітського уряду і більшовиків: 1) зречення од всяких попередніх партійних і політичних планів на Україну і 2) установлення кордону, за який не вільно буде робити наїзди для реквізицій, грабунків та розбишацтв і взагалі здобиччю усякими способами. Отже, встановлення миру з Україною для Совітського уряду може бути тільки примусовим, а ніяк не по добрій волі. Се було б для його новою поразкою». А затягування переговорів російськими представниками, вважав голова української делегації, «є очевидним наміром... діждатись часу, коли Україну можна буде погубити і підгорнути під більшовицьку владу».

Оцінюючи політичну лінію, стратегію і тактику більшовиків щодо України, міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко вважав, що «більшовизм в Росії – явище, що виросло органічно з природи російського духа і має певне коріння в історії і укладі російських соціально-економічних відносин, і він відповідає глибоким імперіалістичним, державницьким стремлінням російського народу».

Українська сторона подавала численні ноти протесту російській з приводу діяльності більшовиків у прикордонній смузі. Однак повноважні російські представники ухилялися від відповідальності за ці вчинки, заперечували централізованість керівництва цими діями і причетність до цього уряду РСФРР та більшовицької партії. Зокрема, на засіданні мирної конференції 5 червня глава російської делегації Х. Раковський заявив українським представникам, що «... за ваших українських більшовиків ми можемо відповідати як однодумці, як партія, але за їхні дії як... держава і як влада відповідати не можемо». І це, не зважаючи на те, що більшовицька партія України була складовою частиною РКП(б). У такому ж дусі була відповідь російської делегації 9 вересня на претензії української сторони з приводу порушення демаркаційної лінії та прикордонних інцидентів, в якій наголошувалось, що «… внаслідок неможливості перешкодити повстанським організаціям здійснювати різні операції в нейтральній зоні, відповідальність за них, очевидно, не може лягати на Російський уряд. Українська делегація повинна погодитися, що лише встановлення кордонів і, отже, скасування нейтральної зони покладе край не тільки повстанським заходам у нейтральній зоні, але й іншим сумним подіям».

Прикриваючись подібними заявами, більшовики фактично прагнули використовувати всі, навіть незначні засоби свого утвердження в Україні.

І якщо деякі розрізнені більшовицькі дії не спрямовувались центральними партійними й урядовими органами з Москви, то все одно вони входили у загальний план їхніх дій для розхитування та повалення чинного в Україні режиму. З цією метою застосовувалися різноманітні засоби, навіть мирні переговори. Використовуючи свою дипломатичну недоторканність, члени російської мирної делегації проводили агітацію. Потягами, якими їхали в Україну дипломатичні представники радянського уряду РСФРР, переправлялись гроші для підпільних більшовицьких організацій, агітаційна література і навіть самі підпільники.

У повідомленні української мирної делегації в серпні 1918 р. зазначалося, що нею отримані відомості про те, що з потягом, який прибув із Москви в середині липня, «прибуло три вагони більшовиків», які, без сумніву, не були членами російської делегації, оскільки «такої кількості людей не було в усій делегації, навіть з тими, що прибули раніше».

Для поширення більшовицьких ідей і ведення агітації використовувались також російські радянські місії та консульські установи в Україні. Так, у повідомленні, яке надійшло 7 жовтня з Одеси до Міністерства внутрішніх справ, зазначалося, що з першого дня прибуття в Одесу генерального консульства РСФРР у робітничому середовищі почалось бродіння, викликане тим, що робітничі маси в приїзді представників радянської влади бачили початок відновлення влади рад робітничих депутатів. Наводилися дані, що в зазначеному консульстві провадився запис робітників у червону гвардію, що, володіючи

великими грошима, консульство роздавало їх «щедрою рукою всім, які прибули до них, часто не розбираючись у політичному забарвленні просителя».

Оцінюючи подібні факти, міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко зазначав, що діяльність російських радянських місій і консульств «далеко не була такого невинного характеру».

Ведучи переговори з гетьманським урядом, російські представники у той же час вступали в контакти з представниками опозиційних українських демократичних кіл, які об'єднались в Український Національний Союз (УНС) і також прагнули до влади в Україні.

Голова УНС В. Винниченко зазначав, що ініціатором встановлення контакту з представниками російської мирної делегації Х. Раковським і Д. Мануїльським для координації дій українських демократичних сил з більшовиками під час антигетьманського повстання виступили українські кола. Російська сторона ніби погодилася підтримати їх під час повстання головним чином посиленням діяльності на фронтах з метою відвернення уваги німецьких і гетьманських військ, зобов'язалась визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою, абсолютно не втручаючись у внутрішні справи самостійної Української Народної Республіки. Д. Мануїльський запропонував гроші на підтримку тієї справи. Представники української демократії, натомість, обіцяли легалізувати в Україні комуністичну партію.

Усі вищенаведені факти антидержавної й антиурядової діяльності представників радянської влади і більшовицької партії в Україні, чи то офіційних осіб або нелегалів, всупереч нормам міжнародного права були прямим втручанням у внутрішні справи Української Держави, порушенням міжнародних договорів, угод і зобов'язань. Але з точки зору більшовиків, їхнього прагнення розпалити пожежу світової соціалістичної революції шляхом її експорту цілі виправдовували засоби.

Заяви більшовиків про наміри укласти мир з Українською Державою спростовувалися фактами їхньої діяльності в Україні, а також тим, що, ведучи переговори, вони водночас контактували з опозиційними українськими колами, обіцяючи їм підтримку в антигетьманському повстанні і, своєю чергою, заздалегідь активно готуючись до нього.

Навряд чи можна було вважати щирими і відвертими такі запевнення більшовиків, як і їх обіцянки в подальшому визнати незалежність України і демократичний лад, що мав бути в ній встановлений. Наступні події в Україні показали справжню ціну більшовицьким запевненням у можливості порозуміння з демократичними українськими колами та визнанні демократичного ладу. Єдиною формою влади, до якої висловлювали свою прихильність більшовики, була лише диктатура їхньої партії.

У ставленні до інших політичних партій більшовики вважали можливими контакти лише з тими, що стояли на платформі радянської влади і могли прислужитися в боротьбі за повалення існуючого в Україні ладу (тобто йшлося про тимчасове співробітництво). При цьому більшовики наголошували на своєму лідерстві в процесі боротьби за радянську владу.

Що стосується порозуміння з українськими соціалістичними партіями демократичного напряму, яких більшовики вважали «буржуазно-націоналістичними» й «контрреволюційними», то тут взагалі не могло бути будь-якого

компромісу. Дії національно-демократичних українських кіл могли бути корисні більшовикам лише в плані загальних антигетьманських дій.

Ставлення більшовиків до проблем національно-державного відродження України обмежувалось лише голослівними заявами про визнання ними права на самовизначення. Реально більшовики вважали національне питання взагалі не настільки значущим в епоху прийдешньої світової соціалістичної революції та встановлення світової пролетарської комуни.

Тим часом восени 1918 р., внаслідок зміни міжнародної ситуації у зв'язку із занепадом Четверного союзу та його поразкою у І світовій війні, більшовицький уряд РСФРР у проведенні своєї політики щодо України почав відчувати ще міцніший ґрунт. Використавши поразку Німеччини, радянська Росія могла звільнитися від виконання умов Брестського договору, зокрема тих, що зобов'язували її визнати суверенітет України і необхідність укладення з нею відповідного мирного договору. Це, своєю чергою, надавало їй змогу відмовитися від дотримання угод, досягнутих у ході українсько-російських мирних переговорів, припинити самі переговори і зносини з українським урядом, повести відкриту боротьбу за відновлення радянської влади в Україні. Про це, зокрема, повідомляв генеральний консул Української Держави в Москві О. Кривцов, який надіслав 10 жовтня тривожну телеграму, в якій говорилося про можливість радикальної зміни політики уряду РСФРР щодо України, оскільки «з анулюванням Брестського договору всі зобов'язання Раднаркому відпадають, отже, відпадає і зобов'язання укладення (з нею) мирного договору».

13 листопада радянська Росія, анулювавши Брестський мирний договір, розпочала відкриті воєнні дії проти Української Держави за відновлення радянської влади. Період українсько-російського мирного співіснування закінчився.

Бібліографія

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2 «Українська гетьманська держава 1918 року». Київ: Темпора, 2002.

Лупандін О. І. Політика радянського уряду Росії щодо України в 1918 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 2. С. 143–157.

Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999. 369 с.

Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 394 с.

Олексій ЛУПАНДІН

Яким було ставлення української та російської сторін до виникнення державних утворень на території колишньої Російської імперії?

Бурхливі революційні процеси 1917 р. дали могутній поштовх поширенню демократичних рухів у національних районах колишньої Російської держави, наслідком чого було виникнення на частині її території (Польща, Фінляндія, Україна, Білорусія, Литва, Дон, Кубань, Грузія, Вірменія тощо) окремих держав і державних утворень. Становлення між ними відносин на державному рівні як складової загальносвітових стосунків набувало значення міжнародного визнання і відкривало перспективи їх утвердження як суб'єктів міжнародного права в широкому плані.

Налагодження відносин із країнами, що постали на територіях, які відокремились від Росії, було важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності уряду Української Держави. Визнання Україною державних утворень суб'єктами міжнародного права було вдалим тактичним ходом української дипломатії. По-перше, встановлення між новоутвореними державами принципово нових стосунків міждержавного рівня зафіксувало факт розпаду єдиної Російської імперії на окремі регіони, що прагнули самовизначення. По-друге, це мало ствердити становище Української Держави, яка сама виникла внаслідок цих процесів, що певною мірою обмежувало можливості реалізації великодержавницьких намагань РСФРР щодо відновлення «єдиної і неділимої» під зверхністю більшовиків.

Здійснюючи власний зовнішньополітичний курс, Українська Держава ставала природним союзником для інших новостворених держав. З більшістю з них були встановлені прямі стосунки, інтенсивність яких визначалась наявністю невирішених проблем, головним чином територіальних. За часів Української Держави були встановлені дипломатичні відносини і відбувся обмін послами з Фінляндією, Грузією, Вірменією, Польщею, Білорусією, Кубанським краєм, Всевеликим Військом Донським; з Литвою були встановлені консульські відносини.

У діях української дипломатії в цьому напрямі проглядались загальні закономірності, які базувалися на принципах добросусідства, забезпечення суверенітету, територіальної цілісності Української Держави тощо. Однак, зважаючи на складну внутрішню і зовнішньополітичну ситуацію, пов'язану з присутністю німецьких окупаційних військ на території України, а також політичною нестабільністю в деяких регіонах, з якими зав'язувались стосунки, від української сторони вимагалось застосування гнучкої тактики.

Щодо відносин із Білорусією, то в інтересах Української Держави було бажано мати справу з цілком незалежною білоруською державою. Насправді Білоруська Народна Республіка, проголошена в березні 1918 р., не була визнана німцями, які на той час окупували частину її території. У квітні, а потім у червні 1918 р. до Києва приїздили білоруські урядові делегації на переговори. Однак, внаслідок розбіжностей поглядів щодо територіального розмежування, а також непевності становища білоруської влади (відсутність офіційно

визнаного уряду і чітко визначеної форми білоруської держави) обидві сторони не дійшли порозуміння. Питання про кордони білоруська сторона ставила вельми принципово, зазначаючи важливе значення для неї областей, які відійшли до України за Брестським миром. Як зазначав Д. Дорошенко, який на той час перебував на посту міністра закордонних справ Української Держави, що «при такому стані речей український уряд не міг робити ніяких уступок, ані обіцянок про можливі уступки. Життєвий інтерес Української Держави наказував тримати у своїх руках лінію Прип'яті й Гомеля». Проте білоруські представники та консули були допущені в Україну, хоч і без офіційного визнання. Визнавались також і білоруські дипломатичні паспорти.

Одним із пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності українського уряду в цей період були стосунки з Кримом, де діяв крайовий уряд. Вирішення цього питання тісно переплiталось із проблемою створення українського Чорноморського флоту. З цілої низки причин – політичних, стратегічних, етнографічних – Україні не можна було відмовлятися від Криму.

Однак прилучення Криму до складу Української Держави супроводжувалось певними труднощами. До них насамперед призвели помилки попереднього українського уряду за часів Центральної Ради, III Універсал якої не включав Крим до складу України. Це суперечило позиції гетьманського уряду, який виходив із приналежності Криму до Української Держави. По-друге, це позиція радянської Росії, для якої Крим також був стратегічно важливим регіоном.

Політика Української Держави щодо Кримського півострова, на думку відомого діяча українського національного руху Д. Донцова, який на той час брав участь у мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР як експерт політичної комісії, мала бути дещо специфічною. Визнання права Криму на самовизначення мало носити характер не політичний, а лише культурно-національний із забезпеченням прав татарського народу. Українська Держава не повинна була робити жодних компромісів у справі Криму, бо приналежність Криму до України, вважав Д. Донцов, є необхідною умовою української незалежності. Український уряд мав добиватися від РСФРР визнання його суверенітету над Кримом і вести переговори про його статус в Українській Державі, виходячи з того, що півострів є її складовою і невід'ємною частиною. Інші чинники при вирішенні кримської справи мали бути відкинуті.

7–8 травня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів Української Держави були ухвалені рішення про необхідність прилучення Криму до України.

Переговори між Українською Державою і представниками Криму розпочались у вересні. Однак, внаслідок того, що кримська делегація всіляко намагалась обійти питання про злуку, українська сторона заявила про невизнання її компетентною виявляти волю та побажання кримського населення і зажадала вести справи з іншими уповноваженими, які б представляли усі народності Криму. Після довгих і гострих переговорів із новими представниками від Криму було досягнуто порозуміння й вироблено прелімінарні умови договору, за яким Крим діставав внутрішню автономію у складі Української Держави, свою адміністрацію, територіальне військо тощо.

Одним із складників зовнішньополітичної стратегії уряду Української Держави щодо новоутворених держав були відносини з Всевеликим Військом Донським і Кубанським краєм. До зближення і налагодження добросусідських

відносин між ними вели наявність спільних інтересів, а також необхідність вирішення політичних, економічних і територіальних питань. Українська Держава мала вбачати союзника у Всевеликому Війську Донському, що мало стати найпершим і найголовнішим завданням східної політики.

Але в цій сфері були й причини для суперечок. По-перше, на території Дону жило багато українського населення. Донський уряд мав територіальні претензії до України стосовно Таганрозького району, Старобільського повіту Харківщини і Луганська, які мали величезне економічне значення для Української Держави. По-друге, однією з причин, що затримувало визнання Всевеликого Війська Донського, був курс його керівних кіл на відновлення «єдиної великої Росії» і підкреслення тимчасовості його існування як окремої держави по досягненні цієї мети. По-третє, офіційне визнання Україною Всевеликого Війська Донського як суб'єкта міжнародного права вело до конфронтації з РСФРР, яка вважала його за короткочасну і непевну державну формацію, що виникла внаслідок воєнних обставин, не дістала визнання переважної більшості народу і являла собою, за визначенням представників РСФРР на українсько-російських мирних переговорах у Києві, «класове самовизначення "дуже вузьких кіл".

У такій обстановці у Києві в травні розпочались переговори з делегацією Всевеликого Війська Донського, які тривали майже два місяці. Обговорювались навіть питання про можливість федерації Дону з Україною. Але представники Донщини не погоджувалися уступити Таганрозький округ і домагались Луганська. Тому розмови і переговори у справі федерації залишилися у сфері теоретичних міркувань.

Одначе ціла низка причин політичного та економічного характеру підштовхувала Українську Державу до якнайшвидшого укладання договору з Доном. Українська сторона сподівалась, що заключення українсько-донської угоди, зокрема встановлення державного кордону на південному сході, може вплинути на прискорення вирішення питання про кордони на переговорах із радянською Росією. Для швидшого улагодження справи українська сторона була готова навіть піти на певні поступки. На можливість цього зокрема наголошував Д. Донцов, вважаючи, що «за ціну цього приятельства могла б Україна зрезигнувати з українських національних окраїн. Анексія Донщини з Кубанню була б шкідлива і неможлива до проведення».

Український уряд вважав, що краще мати на Дону українську діаспору і тим самим розбуджувати національну свідомість серед українського населення Дону, ніж мати в Україні Донську і тим самим – російську діаспору. Підтримку українського національного руху на Дону шляхом фінансування українських організацій і видань взяло на себе Міністерство закордонних справ, як це воно робило в Криму і на Кубані.

8 серпня 1918 р. між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським був укладений договір, за яким обидві сторони визнавали себе незалежними і суверенними державами, встановлювали державні кордони. Умови договору передбачали забезпечення політичних, цивільних, культурних прав своїх громадян на територіях обох держав, укладення в подальшому окремих угод щодо вільного транзиту, товарообміну, митних, фінансових відносин тощо. Зі свого боку Всевелике Військо Донське зобов'язувалося вжити

заходів для забезпечення Донецького басейну продовольчими і мастильними матеріалами, а Україна – постачати ліс і металовироби.

18 вересня була укладена окрема угода щодо спільного врегулювання питань Донецького басейну. У Харкові засновувалась постійна доно-українська комісія в справах донецького палива, метою якої було узгодження загальних питань видобутку, розподілу, торгівлі, споживання і перевезення донецького мінерального палива. Були також укладені тимчасові угоди щодо залізничного сполучення і передачі рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського та Українською Державою.

Варто зазначити, що встановлення відносин із Всевеликим Військом Донським, а також укладання з ним відповідних умов на міжнародному рівні, різко загострило і до того вкрай напружені стосунки Української Держави з РСФРР.

Радянська дипломатія наполягала на неподільності власної території, звинувачувала українську сторону в порушенні норм міжнародного права і міжнародних договорів, розцінювала ці дії як втручання у свої внутрішні справи, закидаючи Україні, що вона не мала права визначати статус окремих частин Росії.

Обурюючись із приводу дій української дипломатії, представники РСФРР на українсько-російських мирних переговорах у Києві оголосили декларацію, в якій заявляли на неподільність території колишньої Російської імперії. В ній, зокрема, говорилось: «Визнання Україною так званої Донської Республіки та її відмова встановити у згоді з російською мирною делегацією свій південно-східний кордон… є намаганням перегляду Брест-Литовського мирного договору, укладеного Росією з Центральними державами».

Побоюючись, що, визнавши суверенітет Дону, Україна зможе налагодити з ним відносини, надавати військову допомогу у боротьбі з РСФРР, російська сторона вимагала від української гарантій того, що остання не допомагатиме «бунтівникам».

Окрім того, РСФРР пов'язувала вирішення питань стосунків України з новоутвореними державами на Дону, Кубані, Криму з умовами Брестського мирного договору, який, будучи укладений державами Четверного союзу з РСФРР як однією з договірних сторін, не передбачав виникнення на її території будь-яких державних новоутворень. Саме відсутність у договірних статтях положень і взагалі згадок про можливість самовизначення в майбутньому окремих територій Росії, на думку російської сторони, констатувала територіальну цілісність РСФРР і мала й надалі зберегти її зверхність над регіонами колишньої Російської держави, відокремлення яких не було зазначено в договорі.

Українська сторона вважала заяви російських представників безпідставними, а власні дипломатичні дії цілком виправданими, оскільки угоди РСФРР із державами австро-німецького блоку не торкались гарантій непорушності і цілісності території колишньої Росії, що перебувала під радянською владою. За логікою, з відокремленням від радянської Росії Всевеликого Війська Донського як самостійного державного утворення, радянська влада на його території скасувалась і підстав для продовження переговорів з РСФРР відносно Донської області не було.

Доводячи неправочинність козацької державної формації на Дону, представники РСФРР наголошували, що в державному самовизначенні Дону пору-

шувався основний принцип самовизначення – вільне волевиявлення народу, були відсутні ознаки створення нової влади самим населенням. Голова російської делегації на мирних переговорах Х. Раковський, висловлюючи офіційну думку російської сторони з цього приводу, зазначив, що «ми визнаємо право на самовизначення, аж до цілковитого відокремлення, але це не означає, що ми визнаємо його за імпровізованою установою». Роблячи цю заяву, Х. Раковський явно ігнорував обставини створення РСФРР, яка сама виникла внаслідок державного перевороту, і встановлення згодом диктатури партії більшовиків, а не вільного волевиявлення населення Росії на Установчих Зборах.

Запеклі сварки між українською і російською сторонами з приводу визнання Всевеликого Війська Донського врешті призвели не тільки до припинення роботи українсько-російської мирної конференції, а й до фактичного припинення стосунків між Українською Державою та РСФРР.

Щодо Кубані український уряд проводив лінію на зближення з кубанським козацтвом з метою схилення його до злуки з Україною. Український уряд дивився на Кубань «як на частину української землі, котра раніше чи пізніше повинна приєднатися до України або як автономна область, або на федеративних основах».

Справа зближення з Кубанню ускладнювалась тим, що з початку літа майже вся її територія знаходилась під контролем більшовиків. Кубанський уряд, Крайова Рада і залишки козацького війська перебували на півночі Кубанського краю. Північно-східну частину контролювала Добровольча армія. Таким чином кубанський уряд опинився в оточенні сил, які неприхильно ставились до української державності та ідеї зближення Кубані з Україною.

Проте 28 червня до Києва на переговори прибула кубанська урядова делегація. Її представники, серед яких головну роль відігравали українці, йшли назустріч стремлінням включити Кубань до складу Української Держави, якщо не на автономних, то принаймні на федеративних засадах. Однак із захопленням Добровольчою армією Катеринодара, опануванням нею території Кубанського краю стало важче втілювати намічені плани. Кубанський крайовий уряд і після цього не втрачав надії об'єднання в майбутньому.

У другій половині жовтня до Києва було надіслано надзвичайну місію, яка 21 жовтня була прийнята гетьманом П. Скоропадським. На переговорах порушувались питання щодо укріплення дружніх відносин Української Держави і Кубані, укладення воєнної конвенції, з'ясовувалась підґрунтя, на якому мало відбутися об'єднання Кубані з Україною. В середині листопада між Українською Державою та Кубанню були укладені угоди про торговельні, консульські, фінансові взаємини, поштово-телеграфні зносини тощо. Було досягнуто угоди щодо висилання нових транспортів зброї та амуніції.

Варто зазначити, що у відносинах Української Держави з Всевеликим Військом Донським і Кубанню, крім вищенаведених фактів міжурядових контактів, укладення договорів та угод, встановлення дипломатичних і консульських відносин, підтримки українського національно-визвольного руху, існували ще й військові аспекти.

Український уряд за гроші і в кредит постачав цим державним утворенням зброю для боротьби з більшовиками. В Україні формувалися загони для поповнення Південної армії. Опорні пункти з вербування знаходилися у Києві,

Одесі, Харкові, Житомирі та інших містах. Так, наприкінці червня на Кубань було відправлено перший транспорт з 9700 рушниць, 5 млн набоїв, 50 тис. снарядів для тридюймових гармат, а в липні – ще один. Такий транспорт український уряд надсилав майже щомісяця. Українська сторона розробляла план відправки до Кубані дивізії генерала Натієва чисельністю 15 тис. чол.

Німецькі окупаційні власті всіляко сприяли цій справі. В середині 1918 р. ними було надіслано Дону, Кубані та Добровольчій армії понад 11,5 тис. гвинтівок, 88 кулеметів, 46 гармат, 10 тис. снарядів та іншу зброю. Тоді ж з Києва до Новочеркаська в Астраханську армію було відправлено шість ешелонів добровольців.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що діяльність уряду Української Держави в цей період характеризувалась посиленою активністю у зовнішньополітичній сфері. Крім встановлення міждержавних стосунків із загальновизнаними світовими державами, новою ланкою зовнішньої політики було налагодження контактів між новоутвореними державами, що виникли на території колишньої Росії. Налагодження між ними відносин було викликано необхідністю вирішення цілої низки питань (політичних, економічних, територіальних тощо), які виникли внаслідок розпаду єдиної держави на окремі частини. Взаємне визнання ними один одного на міждержавному рівні стверджувало їх правовий статус як суб'єктів міжнародного права, що, своєю чергою, робило очевидним факт розпаду колишньої Російської держави.

Реальні досягнення української дипломатії в цьому напрямі були пов'язані з певними труднощами. Наявність розбіжностей у поглядах провідних політичних сил цих державних новоутворень щодо вирішення спірних проблем і перспектив розвитку взаємовідносин, непевність політичної ситуації на місцях накладали свій відбиток на процеси інтеграції між ними. Українська сторона, своєю чергою, не мала повної свободи рухів у зовнішньополітичній сфері і в своїх діях залежала від «союзного» окупаційного командування.

Однак основною перешкодою у здійсненні Україною зовнішньополітичної стратегії в цьому напрямі була позиція РСФРР, яка намагалась зберегти свою зверхність над територіями, що відокремились від неї останнім часом, зокрема тих, що відійшли від неї за Брестським миром. Радянська Росія не визнавала ці державні утворення і звинувачувала Україну в порушенні норм міжнародного права, кваліфікуючи дії української дипломатії як агресивні і наступальні.

Зближення Української Держави і Всевеликого Війська Донського було не до кінця реалізованим стратегічним партнерством. Обидві сторони прагнули до укладення ефективного військово-політичного союзу, вбачаючи в ньому гарантію збереження власної державності у несприятливій міжнародній ситуації.

Щодо українсько-кубанських відносин, слід підкреслити, що вони лише частково набули міжнародно-правового оформлення (умови торгово-економічної угоди сторони не обговорили, представництва Кубанської Республіки так і не відкрили в Україні). Можливо, що українська частина кубанського керівництва, попри всі декларативні заяви солідарності з офіційним Києвом, не надто прагнула до зближення з режимом П. Скоропадського. А русофільський провід Кубані, очолюваний Військовим отаманом О. Філімоновим, цілком

задовольнявся збройними поставками з Української Держави, не вбачаючи в політиці останньої тривалий фактор міжнародних відносин.

Вирішення Кримського питання за часів Української Держави 1918 р. показало еволюцію поглядів українського керівництва у визначенні принципових засад політики щодо суміжних держав: від революційного романтизму Центральної Ради щодо дотримання права націй на самовизначення до усвідомлення пріоритетності державних інтересів України в здійсненні зовнішньополітичного курсу. Кримська політика Гетьманату була перспективною і єдиною доцільною за тогочасних обставин.

Бібліографія

Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. Тернопіль, 2009.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2 «Українська гетьманська держава 1918 року». Київ: Темпора, 2002.

Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії. Київ, 2002.

Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999.

Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. Київ–Донецьк, 2006.

Олексій ЛУПАНДІН

Як вирішувалось питання реституції культурних цінностей у контексті українсько-російських мирних переговорів 1918 р.?

Як правило, проблема повернення культурної спадщини особливо гостро постає в періоди національного та державного відродження. Тому не дивно, що в історичному аспекті дослідження цих питань набуває особливої актуальності у зв'язку з розвитком подій, пов'язаних із новітнім періодом української державності. Примітним є те, що деякі проблеми створення правового демократичного суспільства в сучасній Україні вже мали історичний прецедент.

У результаті підписання Брестського мирного договору більшовицький уряд радянської Росії мав принаймні формально визнати факт існування суверенної і незалежної Української Держави і розпочати з нею мирні переговори. Мирна конференція проходила у Києві з 23 травня до середини жовтня 1918 р. Переговори відбувались у формі пленарних засідань, на яких обговорювались основні питання. Крім цього, працювали окремі комісії, які готували необхідні матеріали до пленарних засідань.

Питання реституції культурних цінностей, що лягло в основу діяльності культурної комісії на українсько-російських мирних переговорах 1918 р., було природно викликано тогочасними революційними процесами, що призвели до розпаду колишньої єдиної Російської імперії на окремі складові і державним самовизначенням України. Врегулювання питань політичних, економічних, територіальних, поділу боргів і майна, зокрема в культурній сфері, були невід'ємним чинником тогочасного державотворчого процесу молодої Української Держави.

Український уряд намагався порушити це питання ще за часів Центральної Ради, намагаючись увійти в зносини з цього приводу спочатку з Тимчасовим урядом Росії, а згодом з більшовицьким Раднаркомом. Проте щодо практичної реалізації державотворчих аспірацій української сторони в цьому напрямку, то їм судилося здійснитися за часів Української Держави П. Скоропадського під час проведення українсько-російських мирних переговорів.

Культурною комісією, яка діяла в складі української мирної делегації і до якої увійшли відомі українські науковці, мистецтвознавці, архівісти, було проведено велику роботу з формування принципів та критеріїв, на підставі яких українська сторона вимагала повернення частини загальноімперського культурного надбання; складено списки предметів культурно-історичного значення.

Від початку було запропоновано три принципи, на яких будуть ґрунтуватися вимоги української сторони: по-перше, безапеляційному поверненню підлягають пограбовані більшовиками культурні цінності; по-друге, повернення частини пам'яток планувалося узгодити з представниками РСФРР, у разі необхідності компенсувати російській стороні їх вартість; по-третє, зберегти цілісність наукових та художніх збірок, адже виїмка окремих матеріалів знизила їхню історичну, наукову та культурну вартість. У подальшому вирі-

шено додати до списку культурних також: «речі, забрані царями Московськими, імператорами всеросійськими та Тимчасовим урядом Росії». До того ж, було уточнено, що у вирішенні цього питання має бути покладений територіальний принцип, тобто йшлося про повернення всіх культурних цінностей, що вивезені з території України незалежно від їх національної приналежності.

Оскільки за основу був узятий територіальний принцип, то список вимог української сторони прямо залежав від визначення кордонів Української Держави.

Українська сторона виділяла дві категорії речей: 1) вивезені, що підлягають обов'язковому поверненню; 2) загальноросійські, з яких Україна має отримати певну частину після розмежування. Крім цього, окремий список складався щодо речей, які українська сторона буде вимагати на підставі культурно-історичних, а не національно-територіальних прав, до якого мають «увійти кримські речі Малоросійського приказу та інше».

Обґрунтовуючи право України на античну спадщину, зокрема скульптуру, член української культурної комісії проф. Г. Павлуцький висловив побажання, «щоб з античних скульптур Ермітажу було привезено на Вкраїну ті, де більш відбилося народного духу і котрі виражають більш радості і світлі боки античного світогляду».

Виходячи з цього, українська сторона виголошувала своє право на культурну спадщину Криму та Північного Причорномор'я. Посилаючись на свідчення археологічних пам'яток, вона вважала, що «…іонійці [греки – *додано мною О. Л.*] не були зайдами, котрі з'явилися тільки для того, щоб експлуатувати багатства краю, але були вони першими ширителями культури, першими, хто зложив на Україні основи цивілізації. Ці основи не залишилися без впливу на долю і наступної української культури. Тому знахідки чорноморських колоній мають найбільше значення для українського народу, котрий має на них повне історичне право».

Ось така цікава була екстраполяція українського національного характеру на античне мистецтво, що може стати об'єктом дослідження психологічного портрета українського народу.

Україна висловлювала своє право на 1/5 частину всіх художніх скарбів, що належать Російській державі, і подала список речей, що мають бути повернені Українській Державі з Московської збройної палати, серед них: золотий, срібний та фаянсовий посуд, холодна зброя та збруя, ордени й нагороди та ін.

Значна робота проводилась і для повернення в Україну рукописів і документів. Було вирішено відмовитися від вимог на документи Білгородського стола, Великоросійських приказів, Румянцевського музею, Архіву Священного Синоду, Архіву міністерства іноземних справ, Сенату департаменту Герольдії та ін. Фактично ідея розмежування спільного історичного спадку дипломатичним шляхом відкидалася.

На підставі культурно-історичних прав українська сторона вимагала повернення низки картин художників – вихідців з України, або таких, що писали на українські сюжети. Загалом це питання було досить складне і суперечливе, вимагало окремого рішення майже по кожному художнику.

Базуючись на попередньо визначених принципах, було подано список предметів живопису, до якого увійшли такі категорії художників, чиї твори

мали бути повернені на Україну: 1) без винятку, всі твори тих митців, які родом і походженням українці, і вся творчість котрих перейнята характером української вдачі та уяви, а саме: Левицького, Боровиковського, Лосенка, Шевченка, Ге; 2) з творів тих художників-українців, що народилися в Україні, але котрих посередні чи безпосередні обставини змусили виїхати і творити поза межами України, належать до повернення усі ті речі, в яких виявлено їх український характер; ті ж твори, в яких відбився великоросійський дух, до повернення не належать; 3) ті речі, які утворено художниками не українського походження, але в Україні, і перейнято українським походженням.

Так, наприклад, вимагалися твори І. Айвазовського на підставі того, що він родом з Феодосії (батько – виселенець з Галичини), вихованець Криму; українське узбережжя Чорного моря було постійною темою його картин. І. Айвазовський розглядався як український художник, а його твори відповідно як такі, що мають український характер. Спірним є як перше, так і друге. За національністю І. Айвазовський був вірменином (народився у сім'ї дрібного крамаря Айвазяна), а ряд його картин-баталій, таких як: «Чесменський бій», «Наваринський бій» (обидві – 1848), «Сінопський бій» (1853), «Облога Севастополя» (1854) напряму пов'язані з російською історією. Проте оговорювалося, що картини, пройняті «великоросійським духом», поверненню не підлягають. Але чи можна розглядати написані під впливом романтизму картини «Морський берег» (1840) та «Дев'ятий вал» (1850), що носять український характер тільки на тій підставі, що своє натхнення художник черпав з краєвидів «українського узбережжя Чорного моря»?

До українських художників також було зараховано А. Куїнджі. Серед додаткових обґрунтувань, зокрема, йшлося про таке: «Народився в Маріуполі. Свій талант присвятив головним чином студіюванню пейзажу України». Так, дійсно пензлю А. Куїнджі належить низка картин з українськими пейзажами, але за походженням він був греком.

Ще одним митцем, картини якого вимагалися на підставі українського походження, був І. Рєпін. У короткій анотації зазначалося: «Народився на Харківщині в Чугуєві, де одержав початкову художню освіту. Українець». Якщо в перших двох випадках автори списку, власне, не зважували на національність, виходячи з принципу, що ті, хто народився і працював в Україні, апріорі є українцями в політичному розумінні цього слова, то у випадку І. Рєпіна таке досить безапеляційне твердження видається занадто контроверсійним. Дійсно, пензлю І. Рєпіна належать картини, сюжетні лінії яких пов'язані з Україною: «Запорожці пишуть лист турецькому султану» (1878–1891), «Українська селянка» (1880), «Вечорниці» (1881), «Гайдамака» (1902), «Чорноморська вольниця» (1908) та ін. Однак історичні сюжети і соціальна проблематика були квінтесенцією його творчості. І. Рєпін є також автором таких загальновідомих картини як «Бурлаки на Волзі» (1870–1873), «Хресна хода в Курській губернії» (1880–1883), «Царівна Софія через рік після ув'язнення в Новодєвічєвому монастирі» (1879) і, зрештою, «Іван Грозний і його син Іван» (1885), що є своєрідною візитівкою художника.

Для ілюстрації того, наскільки іноді невмотивованими були окремі вимоги української сторони, варто навести кілька прикладів щодо повернення культурних цінностей. Так, до категорії художників неукраїнського походження,

чия творчість пов'язана з Україною, було зараховано також М. Врубеля та М. Реріха. Знову ж таки в одну категорію потрапили дві абсолютно різні постаті, до оцінки творчості яких абсолютно не можна застосовувати однакові критерії. Якщо М. Врубеля з Україною дійсно пов'язує тривалий творчий період, зокрема, він брав участь у відновленні стінопису Кирилівської церкви і Софійського собору, розробив ескізи до розписів Володимирського собору, створив низку своїх відомих полотен, то творчість М. Реріха, який колись жив у Києві, де скінчив IV гімназію, носить виразний філософсько-релігійний характер, що досить складно пов'язати з Україною. Ймовірніше за все, що М. Реріх, пензлю якого дійсно належать сюжети, присвячені періоду Київської Русі, розглядав давньоруську спадщину як загальнослов'янську.

Цікаво, що на момент українсько-російських мирних переговорів І. Рєпін та М. Реріх були живі і навіть гадки не мали про те, що вони самі і їхня творчість розглядаються з точки зору українського національного надбання.

Аналіз підходів, якими керувалася українська культурна комісія, складаючи список художників, твори яких підлягали поверненню як культурна спадщина, свідчить про нечіткість, аморфність і суперечливість принципів, які неодмінно стали б каменем спотикання за умови, якби справа дійшла до обговорення цих вимог з російською стороною.

Такий стан речей був зумовлений відсутністю необхідного досвіду вирішення подібних питань на дипломатичному рівні, адже члени української культурної комісії були науковцями-теоретиками, фанатично відданими своїй справі, тоді як тогочасна ситуація вимагала чітких прагматичних рішень. Та й у своїй більшості вони до кінця не розуміли як подальших перспектив ведення мирних переговорів, які, до речі, всіляко гальмувались російською стороною, так і загалом можливості дипломатичного врегулювання нагальних питань українсько-російських відносин з більшовицьким урядом Росії. Не дивлячись на відсутність практичного результату діяльності культурної комісії, наукова цінність її матеріалів полягає, перш за все, у відображенні світогляду та прагнень тогочасної української інтелігенції.

Бібліографія

Кот С. Українські культурні цінності в Росії: Проблеми повернення в контексті історії та права // Проблема повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 8. Київ, 1996. С. 21–41.

Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії). Київ–Полтава, 1994. 340 с.

Нестуля О. О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917–1920 р.). Полтава, 1993. 115 с.

Нестуля О. О. Культурна комісія при делегації України на мирних переговорах з Росією 1918 р.: хроніка діяльності. Полтава, 1993. 63 с.

Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918 / упоряд.: С. Кот, О. Нестуля. // Серія «Повернення культурного надбання України: документи свідчать». Вип. 1. Київ, 1996. 320 с.

Олексій ЛУПАНДІН

Як вирішувалось питання про кордони між УНР / Українською Державою та РСФСР у 1918 р.?

Точкою відліку і водночас підставою для суперечок у питанні про кордон між УНР (потім Українською Державою) з совітською Росією був текст ІІІ Універсалу Української Центральної Ради, яким і було проголошено Українську Народну Республіку. Зокрема, та його частина, де говорилося про територію України:

«*До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені в більшости Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Воронежчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів*» .

УНР за ІІІ Універсалом. Картограф Дмитро Вортман

Українська Центральна Рада, по суті, наполягала, що «***організовану волю народу***» мають виявити обрані на Установчі Збори УНР делегати, а вибори мали пройти не лише в 9 «українських» губерніях, а й у тих прилеглих до цих губерній повітах, де українці становили більшість.

Вже 24 (11) листопада, тобто на четвертий день після проголошення ІІІ Універсалу, Мала Рада затвердила Перший розділ Закону про вибори до Установчих Зборів УНР. Пункт цього закону про виборчі округи і засвідчив, якою в УЦР бачилася територія України в найближчому майбутньому. Було створено 10 виборчих округ. Окрім 9 виборчих округ, сформованих за названими в ІІІ Універсалі губерніями (при цьому Таврійська складалася лише з трьох материкових повітів – Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського,

до Чернігівської прилучався Путивльський, а до Харківської – Грайворонський повіти), створювалася ще одна – Острогозька. До неї мали увійти суміжні з Україною повіти з українською більшістю населення: Острогозький, Валуйський, Бірючанський і Богучарський повіти Воронезької губернії та Новооскольский повіт Курської губернії.

Не всі суміжні з Україною повіти з українською більшістю населення увійшли до означених виборчих округ. Для неназваних у законі повітів з українською більшістю населення була передбачена лазівка – окремо зазначалося право «постановою повітового (народного) земського зібрання долучитися до виборів Установчих Зборів УНР, а, отже, й до України». Під час внесення питання на розгляд Малої Ради доповідач Олександр Севрюк прямо вказував: «*Деякі українські землі, як, наприклад, Таганрозька [округа] Донської області та Хотинський повіт Бессарабщини, не включені в округи з політичних причин*» та відзначав, що відповідні земства самі це можуть зробити.

Отже, етнографічний критерій і надалі залишався визначальним для окреслення кордонів України. До його відстоювання українська сторона повернулася після підписання 9 лютого 1918 р. Мирного договору з країнами Четверного союзу в Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь). Слід зауважити, що як сам підписаний в обхід совітської Росії договір, так і проголошення 22 січня 1918 р. незалежності України стали наслідком розв'язаної ленінським Раднаркомом війни проти УНР. Укладення Україною договору і вихід 10 лютого з переговорів совітської Росії перетворили УНР на союзника Німеччини та Австро-Угорщини. Тож коли Німеччина 18 лютого розпочала наступ на совітську Росію, то з України українські війська виганяли червоних разом з німецькими та австро-угорськими військами. На тлі поразок совітської Росії, яка фактично висловила готовність підписати мир на умовах Німеччини, Рада народних міністрів (РНМ, так тепер називався уряд УНР) ухвалила рішення з вимогою включити до України усі можливі території з українською більшістю населення. При розгляді 27 (14) лютого питання про **укладення миру з радянською Росією** РНМ вимагала включити до складу України «*частину Кубані, частину Ростовського округа, Таганрозький округ, Чорноморську і Ставропольську губернію, Путивльський повіт Курської губернії, чотири повіти Воронезької губернії, українську колонію на Сибіру – Зелений клин на Амурі. Крим залишається під впливом України*». Приблизне бачення кордону з Росією, за цією постановою (без «*української колонії на Сибіру та Зеленого клину на Амурі*» та деяких інших неточностей), можна зрозуміти з карти, з якою делегація УНР їхала у квітні 1919 року на перемовини в Парижі, адже принципи формування кордону були ідентичні. Візуально то все краще видно на фрагменті зробленої Дмитром Вортманом реконструкції карти 1919 року, адже там нанесені й сучасні кордони України.

Втім, то була лише декларація, адже совітська Росія усіх територій, на які претендувала УНР, не контролювала. Сусідом зі сходу стало Всевелике Військо Донське, представники якого, з одного боку, не були підписантами мирного договору в Бресті, а з іншого, були потенційними союзниками в боротьбі з совітською Росією. Тому керівники України не намагалися розширити межі України на сході. Тоді як при територіальному розмежуванні з радянською Росією (Харківська та Чернігівська губернії) претензії на нові повіти висува-

лися – фактично йшлося про ті згадані нами повіти за дореволюційними межами цих губерній, які увійшли до складу Харківської, Чернігівської та Острогозької виборчих округ. Візуально їх можна побачити на опублікованій у 1918 р. у Харкові карті УНР.

www.likbez.org.ua

Фрагмент карти України, підготовленої Делегацією об'єднаної УНР на Мирову конференцію, 1919 р. Реконструкція Дмитра Вортмана. Пунктиром показані сучасні кордони України

Щоправда, запланованих меж досягти не вдалося. Реальним обмежуючим фактором стала лінія просування німецьких військ, які території Воронезької губернії майже не зайняли. А вагомим аргументом, який зупинив просування українсько-німецьких військ, стала апеляція Росії до зазначених у III Універсалі меж України. На північному сході це були межі Харківської губернії. Зокрема, в постанові СНК РСФСР від 17 квітня зазначалося: «*Губернії: Курська, Орловська, Тульська, Воронезька, Область Війська Донського та Крим навіть за односторонньою заявою Київської ради, яка була відтворена та засвідчена в радіо германського уряду від 29 березня, входять до складу Російської Федеративної Совітської Республіки. З огляду на це, на їх територію не повинні розповсюджуватися військові дії, які ведуть на Україні*». Інакше кажучи, йшлося про побоювання подальшого просування українсько-німецьких частин.

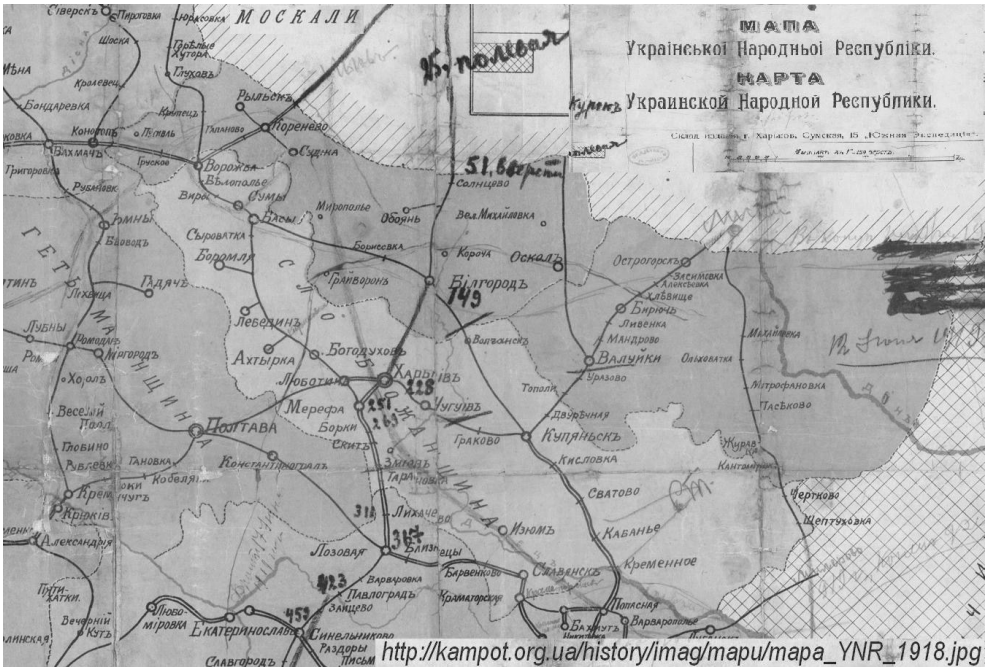

Північно-східний кордон Української Народної Республіки в баченні керівництва УНР. Фрагмент «Мапи Української Народної Республіки». Весна 1918 р.

24 апрѣл я 1918г.

РАДІОТЕЛЕГРАММА. ІОФФЕ

РУССКОМУ ПОЛНОМОЧНОМУ ПРЕДСТАВИТЕЛЮ БЕРЛИНЪ

Германо-украинское наступленіе продолжается Куроку Крыму Мирбахъ заявляетъ Германское Правительство остается на почвѣ Брестскаго договора и радіо 26 марта приписывающаго Украинѣ девять губерній но безъ Крыма Теперешнее продвиженіе онъ объясняетъ случайными пограничный инцидентами Относительно отсутствія отвѣта по вопросу о переговорахъ съ Радой Мирбахъ заявляетъ что не знаетъ Выясните эти вопросы точка Касательно Финляндіи мы готовы урегулировать отношеніе къ Свинхууду точка Украинскій и Финляндскій вопросы разсматриваемъ какъ одно цѣлое 107

НАРОДНЫЙ КОМИССАРІАТЪ ПО ИНОСТРАННЫМЪ ДѢЛАМЪ

ЧИЧЕРИНЪ

Копія телеграми Чичеріна в Берлін

24 квітня нарком закордонних справ РСФСР Георгій Чичерін у телеграмі до представника в Німеччині Адольфа Йоффе знову апелював до «9 губерній» і водночас дав зрозуміти, що просування українсько-німецьких військ продовжується через збройний спротив загонів Антонова-Овсієнка.

2 травня у зверненні до Антонова-Овсієнка Християн Раковський наголошував: «*Ми дійшли останніх меж своїх можливостей. Боюся, що післязавтра, якщо наші загони, розбиті при Коренєво, будуть продовжувати відступ, Курськ буде зайнятий німцями. Те саме загрожує Севастополю, Воронежу та Ростову. […] Необхідно запобігти, щоб німецька армія, втягнута нашими загонами, не рухалася далі*».

Формальним приводом для продовження просування німецьких військ на північ стало те, що збройний спротив чинила їм очолювана Володимиром Антоновим-Овсієнком «*армія південних республік*». Цей привід Кремль вирішив ліквідувати і вже 4 травня Антонов-Овсієнко віддав наказ підлеглим йому підрозділам про припинення «*військових дій проти німецько-гайдамацьких військ*» та заявив про складання повноважень «*Верховного головнокомандувача Південних республік*».

Того ж дня Кремль поширив цей документ своїми військовими та дипломатичними каналами, наполягаючи на тому, що «*ліквідовано який би то не було привід для перенесення боротьби на територію Російської республіки*». Одразу після оприлюднення цих документів у Коренєво між українсько-німецькою та російської стороною було укладено угоду про перемир'я, за умовами якої військові дії на Курському фронті мали негайно припинитися і встановлювалася нейтральна зона завширшки 10 км. З українсько-німецького боку ця зона мала йти по лінії Суджа – Любимівка – Коренєво і залізниці Коренєво – Рильськ.

Питання про кордон між Російською Соціалістичною Федеративною Совітською Республікою (РСФСР) та Українською Державою мало вирішитися під час мирних переговорів, проводити які вирішили у Києві. Перше засідання переговірних сторін відбулося 23 травня 1918 р., останнє – 7 жовтня.

Територіальне розмежування станом на кінець червня 1918 р.
Карта з видання: Вортман Д., Майоров М., Гордієнко Я.
Terra Ucrainica. Історичний атлас України і сусідніх земель. Харків, 2018

Проміжним результатом переговорів стало укладення 12 червня прелімінарного мирного договору між Українською Державою та совітською Росією. Але питання кордону якраз і стало предметом подальших переговорів. Делеговані від РСФСР Християн Раковський та Дмитро Мануїльський затягували переговори, висуваючи часом нереальні вимоги.

Угоду про кордони так і не було укладено. Однак фактична територія України була збільшена. Згідно з постановою Ради міністрів від 14 серпня 1918 р., українська влада розповсюдилася на Путивльський, Суджанський, Грайворонський, Рильський, Білгородський, Корочанський, Новооскільський повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронезької губернії. На цих землях була створена українська адміністрація. При цьому Путивльський та Рильський повіти увійшли до Чернігівської, решта – до Харківської губерній. За межами України залишилася більшість населених переважно українцями регіонів Воронезької губернії. Інакше кажучи, етнічний критерій був певною мірою порушений – серед приєднаних були повіти Курської губернії, де українці не становили більшість, і разом з тим чимало повітів Воронезької губернії з переважно українським населенням так і не увійшло до Української Держави.

Державні кордони України зразка 1918 р. під час ведення переговорів з РСФСР. Картосхема з журналу «Око»

На ці кордони України претендувала спочатку і совітська УСРР, але в лютому 1919 Кремль змусив їх не лише відмовитися від новонабутих повітів дореволюційної Курщини та Воронежчини, а й забрав чотири північні повіти Чернігівської губернії. Надалі питання кордону між Україною та Росією вирішувалося вже винятково в совітському (радянському) полі.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Як народився та що становив собою проєкт обласної автономії як форми адміністративно-територіального устрою влади на зайнятих денікінцями теренах України?

Ідея обласної автономії як форми устрою місцевої влади на теренах Російської імперії після падіння в ній самодержавства виникла як антитеза автономістським і незалежницьким аспіраціям українського руху, що швидко набирав обертів, ще навесні 1917 р. у колі київських діячів консервативного табору, чільне місце серед яких займали колишні депутати Державної думи – редактор газети «Киевлянин» В. Шульгін і голова «Киевского клуба русских националистов» А. Савенко, які водночас були й найбільш яскравими політичними постатями серед малоруської складової російського націоналістичного руху, що спирався тоді на офіційну у колишній імперії доктрину «о триедином русском народе».

Перші презентації ідеї обласної автономії мали місце у Петрограді на скликаних навесні 1917 р., за ініціативи В. Шульгіна, кількох приватних нарадах колишніх членів Державної Думи від дев'яти українських губерній. Представляв її там особисто В. Шульгін. На його думку, підтриману присутніми, місцеве управління у Новій Росії мало бути організоване на принципах обласної автономії за неодмінної умови поділу Південної Росії (теренів дев'яти українських губерній) на декілька областей з однорідними місцевостями у складі кожної. Таким чином, на противагу централізмові українських аспірацій (автономна Україна у складі дев'яти українських губерній) висувалася ідея широкої децентралізації та обласної автономії декількох не пов'язаних між собою українською адміністративною вертикаллю областей.

17 (4) травня 1917 р. ідея обласної автономії була закріплена у новій «Программе-декларации», ребрендованого доповненням у його назві «Киевского клуба прогрессивных русских националистов». У 7-му пункті, зокрема, було зазначено, що «Малороссия, имеющая свои исторические, этнографические, бытовые и экономические особенности, должна получить областное самоуправление (областное земство с широкой компетенцией, с разделением Малороссии на несколько областей, соответственно их местным историческим и хозяйственно-экономическим особенностям), но при непременном условии незыблемого сохранения политического единства всех русских областей государства».

Важливе місце ідея обласної автономії займала восени 1917 р. у виборчій кампанії до Всеросійських Установчих Зборів створеного у Києві В. Шульгіним та А. Савенком «Внепартийного блока русских избирателей». У параграфі «Об украинстве» затвердженого у жовтні 1917 р. «Наказа съезда русских избирателей Киевской губернии членам Учредительного собрания» зазначалося, що «Признавая необходимость для областей Южной России, населенных малороссами, областной автономии, должно однако признать, что автоном-

ное начало приведет нас к децентрализации только в том случае, если части Южной России, населенные малороссами, будут разделены на несколько автономных областей, однородных по своему характеру, составу населения, по своему прошлому, по естественно-историческим условиям и т. д. Соединение же в одно автономное целое совершенно разнородных частей Южной России, населенных малороссами, лишь поведет к замене российского централизма украинским империалистическим централизмом». Не пропонуючи Установчим Зборам схеми кінцевого поділу дев'яти українських губерній на конкретні самоврядні області, учасники з'їзду закликали Установчі збори створити одну з них під назвою «Юго-Западная Русь» на території Південно-Західного краю (Київська, Волинська і Подільська губернії) з одночасною ліквідацією губернських земств цього краю.

Деталізований проєкт розподілу дев'яти українських губерній колишньої Російської імперії на три самоврядні області розробив як член створеної на початку 1919 р. під керівництвом В. Шульгіна в Одесі «Подготовительной по национальным делам комиссии» професор Університету св. Володимира у Києві О. Білімович. Його проєкт у вигляді окремої брошури під назвою «Деление Южной России на области» побачив світ у Катеринодарі в 1919 р. – напередодні тимчасового поширення влади генерала А. Денікіна (Збройних сил на Півдні Росії) на українські губернії.

Проєкт О. Білімовичем було розроблено у двох доволі відмінних один від одного варіантах (сам автор більше симпатизував першому з них, проте урядове схвалення врешті, в основі, здобув другий), спільним для яких був поділ українських теренів саме на три самоврядні (автономні) області з подрібленням деяких губерній на декілька менших і передачею окремих територій від одних губерній до інших. Також обидва варіанти не відкидали можливість долучення Бессарабської губернії у разі відновлення російського державного суверенітету над нею.

Отже, перший варіант передбачав створення таких трьох областей:

– **Південно-Західний край (Правобережна Малоросія)**, з центром у Києві й у складі 4-х губерній: ***Київської*** (без Радомишльського повіту), з центром у Києві; ***Волинської*** (Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький, Рівненський, Острозький, Дубенський і Кременецький повіти), з центром у Рівному; ***Житомирської*** (Овруцький, Житомирський, Новоград-Волинський, Ізяславський і Старокостянтинівський повіти Волинської і Радомишльський повіт Київської губерній), з центром у Житомирі; ***Подільської*** (без Балтського повіту), з центром у Вінниці;

– **Лівобережна Малоросія**, з центром у Харкові й у складі 3-х губерній: ***Харківської***, з центром у Харкові; ***Чернігівської***, з центром у Чернігові; ***Полтавської***, з центром у Полтаві; у разі ж успішного поширення влади Збройних сил на півдні Росії за північні і східні межі Лівобережної Малоросії передбачалася можливість поширення меж цієї області на заселені малоросами (українцями) повіти сусідніх Курської і Воронезької губерній;

– **Новоросія (Південна Степова область)**, з центром в Одесі й у складі від 4-х до 6-ти губерній: ***Одеської*** (Одеський, Тираспольський і Ананьївський повіти Херсонської і Балтський повіт Подільської губерній), з центром в Одесі; ***Херсонської*** (Херсонський, окрім Криворізького району, Єлисаветградський

та Олександрійський повіти Херсонської губернії), з центром у Херсоні; ***Катеринославської*** (з Криворізьким районом Херсонського повіту), з центром у Катеринославі; ***Мелітопольської*** (Дніпровський, Мелітопольський і Бердянський повіти Таврійської губернії), з центром у Мелітополі; окрім того, ***Таврійської*** (півострівні повіти Таврійської губернії), з центром у Сімферополі, за умови, що з Кримського півострова не буде визнано за доцільне створити окрему область; ***Бессарабської***, з центром у Кишиневі, за умови повернення Бессарабії Росії.

Другий варіант передбачав створення таких трьох областей:

– **Київська або Малоросійська**, з центром у Києві й у складі 6-ти губерній: ***Київської*** (окрім Радомишльського повіту), з центром у Києві; ***Волинської*** (Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький, Рівненський, Острозький, Дубенський і Кременецький повіти), з центром у Рівному; ***Житомирської*** (Овруцький, Житомирський, Новоград-Волинський, Ізяславський і Старокостянтинівський повіти Волинської і Радомишльський Київської губерній), з центром у Житомирі; ***Подільської*** (окрім Балтського повіту), з центром у Вінниці; ***Чернігівської***, з центром у Чернігові; ***Полтавської*** (окрім Костянтиноградського повіту), з центром у Полтаві;

– **Одеська або Новоросійська**, з центром в Одесі й у складі 4-х губерній: ***Одеської*** (Одеський, Тираспольський і Ананьївський повіти Херсонської і Балтський повіт Подільської губерній), з центром в Одесі; ***Херсонської*** (Херсонський, окрім Криворізького району, Єлисаветградський і Олександрійський повіти Херсонської та Дніпровський повіт Таврійської губерній), з центром у Херсоні; ***Таврійської*** (півострівні повіти Таврійської губернії), з центром у Сімферополі; ***Бессарабської***, з центром у Кишиневі, за умови повернення Бессарабії Росії;

– **Харківська або Гірничопромислова**, з центром у Харкові й у складі 3-х губерній: ***Харківської*** (з Костянтиноградським повітом Полтавської і малоросійськими за складом населення повітами Курської та Воронезької губерній), з центром у Харкові; ***Катеринославської*** (без Маріупольського повіту, але з Криворізьким районом Херсонської губернії), з центром у Катеринославі; ***Мелітопольської або Маріупольської*** (Мелітопольський і Бердянський повіти Таврійської і Маріупольський повіт Катеринославської губерній), з центром у Мелітополі або Маріуполі.

Аналізуючи обидва розглянуті варіанти, не можна не звернути уваги, що їх автор, попри свою та того кола діячів, до якого він належав, категоричну й послідовну упередженість щодо українського руху та української державності, не тільки вважав за необхідне (головно з господарсько-економічних міркувань) включити Крим до складу однієї з українських за складом населення автономних областей, але й долучити (вочевидь – з етнографічних міркувань) до іншої з них ті повіти суміжних до неї Курської та Воронезької губерній, в населенні яких переважали українці.

Саме другий варіант розробленого професором О. Білімовичем проєкту був схвалений на урядовому рівні – 7 серпня (за старим стилем) 1919 р. на засіданні Особливої наради при головнокомандувачу Збройних сил на півдні Росії під особистим головуванням генерала А. Денікіна.

В умовах війни, що тривала, з проєкту обласної автономії можливим було реалізувати лише сам розподіл на області на контрольованих Збройними силами на півдні Росії теренах (окрім трьох областей, що постали на теренах дев'яти українських губерній, було створено ще тільки одну – Північно-Кавказьку). Області керувалися призначеними генерал-губернаторами, фактично наділеними правами диктатора, та радами при них, що складалися з представників різних відомств за посадою та за призначенням. Представницькі виборні органи – обласні земства – залишалися непевною перспективою туманного мирного майбутнього. Розподіл повноважень між генерал-губернаторами областей і центральною владою регламентувався спеціальними інструкціями генерал-губернаторам, розробкою яких, як і точним визначенням складу і кордонів областей, займалася створена Особливою нарадою невеличка комісія під головуванням міністра внутрішніх справ В. Носовича, до складу якої були запрошені В. Шульгін, проф. А. Білімович, А. Савенко та В. Левітський.

Характерно, що в декларації генерала А. Денікіна «К населению Малороссии» від 12 серпня (за ст. ст.) 1919 р., безпосередньо складеній очільником відділу освіти Особливої наради І. Малініним та професором П. Новгородцевим, принцип обласної автономії не згадувався, а йшлося тільки про те, що «в основу устроения областей Юга России будет положено начало самоуправления и децентрализации при непременном уважении к жизненным особенностям местного быта». Проте трохи більше ніж за місяць у Києві були отримані відомості, що в політичних колах Добровольчої армії визнано помилкою незгадування у розглянутій декларації принципу обласної автономії, позаяк як Особлива нарада, так і сам головнокомандувач Збойних сил на півдні Росії поділяють його.

Бібліографія

Билимович А. Деление Южной России на области // Труды Подготовительной по национальным делам комиссии. Малорусский отдел. Екатеринодар: Типография кубанских кооперативних союзов, [1919]. 37 с.

Основы организации управления Южной России // Киевлянин. 1919. 22 авг. № 2. С. 2.

Procyk A. Russian nationalism and Ukraine: the nationality policy of the volunteer army during the Civil War. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. 202 pp.

Володимир ЛЮБЧЕНКО

Якими були відносини між більшовицьким урядом РСФРР та Директорією в січні 1919 р.?

Восени 1918 р. із занепадом Четверного союзу і його неминучої поразки у Першій світовій війні докорінним чином змінилась зовнішньополітична ситуація. 14 листопада була утворена Директорія, яка очолила повстання проти гетьманату П. Скоропадського і вже через місяць була відновлена Українська Народна Республіка.

У такій ситуації більшовицький уряд РСФРР, використавши поразку Німеччини, міг звільнитися від виконання умов Брестського договору, зокрема тих, що зобов'язували його визнати суверенітет України і необхідність укладення з нею відповідного мирного договору. Це, своєю чергою, надавало йому змогу відмовитися від дотримання і тих угод, що були досягнуті в ході українсько-російських мирних переговорів, розірвати відносини з українським урядом, повести відкриту боротьбу за відновлення радянської влади в Україні. Так, наприкінці 1918 р. одночасно з падінням гетьманського режиму і відновлення УНР, розпочався наступ радянських військ в Україну.

В умовах нових геополітичних реалій, що склалися після закінчення Першої світової війни, Україна у здійсненні власного зовнішньополітичного курсу мала орієнтуватися або на РСФРР, або на Антанту. Остання, підтримуючи антибільшовицькі сили, які виступали за відродження «єдиної і неділимої» Росії, вбачала в діях України елементи «сепаратизму» ще з часів укладення нею Брестського миру з державами Четверного союзу.

Антантівські кола розглядали повстання Директорії в Україні як різновид більшовизму і так само поставилися до відновленої УНР. Свої подальші плани відбудови єдиної небільшовицької Росії вони пов'язували з Білим рухом, тому слідом за ним сприймали Україну лише як південь Росії.

Тим часом на грудень 1918 р. радянські війська вже контролювали певну частину території України. Її уряд у програмному документі висловився за федеративне об'єднання обох республік, що знайшло підтримку і схвалення Раднаркому РСФРР. Відтепер більшовицький уряд радянської Росії мав формальне виправдання, нібито дії в Україні ведуться виключно від імені українського радянського уряду, а інші дії з боку РСФРР – як надання допомоги робітникам і селянам України у встановленні радянської влади.

До того ж, Директорія не мала чітко визначеного зовнішньополітичного курсу. Давалася взнаки й відсутність єдиного погляду на пріоритети в міжнародних справах. Тогочасне українське керівництво поділилося на два табори: голова Директорії В. Винниченко і прем'єр-міністр В. Чехівський схилялись до союзу з більшовиками проти Антанти, а головний отаман військ УНР С. Петлюра дотримувався протилежної думки – йти на зближення з Антантою проти більшовиків.

Після нетривалої боротьби за владу проти гетьманського режиму Директорія не розраховувала на перспективу нового воєнного конфлікту з прорадянськими силами в Україні. Знаходячись у певній ейфорії від отримання влади, захоплюючись революційною демагогією, внаслідок недалекоглядності

у визначенні наявної ситуації і тогочасних політичних процесів, як і перспектив їх розвитку, українська влада не помічала присутності більшовицьких військ на власній території, вважаючи інформацію про факти їхньої діяльності неправдивою, провокативною чи сфальсифікованою. Лише після того, як 3 січня під більшовицьким контролем опинився Харків, уряд УНР отямився і більш виважено поставився до більшовицької агресії.

Проте, всупереч логіці, що випливала з цієї ситуації, українське керівництво, не бажаючи загострювати конфлікт, не застосовувало ніяких дій для оборони власної території. Така позиція частково пояснювалася сподіваннями частини українських керманичів на мирне врегулювання ситуації, на досягнення порозуміння з більшовицьким керівництвом.

Російська сторона, зі свого боку, заперечувала факт перебування військових формувань РСФРР на території УНР і свою причетність до збройного протистояння на її території, вважаючи його виключно внутрішніми справами України та кваліфікуючи його як конфлікт між двома урядами. Висловлювалась навіть можливість налагодження діалогу з офіційними представниками УНР, але на умовах докорінної зміни політики Директорії щодо партії більшовиків і Рад робітничих депутатів.

Існування українського радянського уряду використовувалось російською стороною для створення видимості невтручання у внутрішні справи України. Однак вимога зміни політичного курсу Директорії саме і являла собою намагання контролювати і підпорядкувати собі розвиток внутрішньої ситуації на її території.

5 січня українська сторона направила ноту уряду РСФРР, в якій констатувалось подальше зростання напруженості внаслідок продовження наступу збройних сил РСФРР і висувалась пропозиція про відновлення переговорів на міждержавному рівні між УНР та РСФРР. Однак більшовицький уряд Росії залишив це звернення без відповіді, очевидно, намагаючись виграти час, протягом якого зможе контролювати всю Наддніпрянську Україну і тим самим вирішити проблему.

9 січня Директорія надіслала свою відповідь на ноту зовнішньополітичного відомства РСФРР, в якій спростовувались заяви про непричетність радянської Росії до воєнних дій в Україні, вважаючи їх протиправними і, зокрема, втручанням у внутрішні справи українського народу. Директорія вимагала в ультимативній формі протягом 48 годин відповісти на питання щодо припинення воєнних дій проти УНР і негайного виводу своїх військ з її території. Зі свого боку, Директорія заявила про те, що в разі виконання оголошених нею умов, уряд УНР готовий приступити до мирних переговорів і товарообміну.

Така конкретизація ситуації була необхідна Директорії, щоб довести державам Антанти, що УНР перебуває в стані війни з радянською Росією і бажанням отримання першої технічної допомоги, а також з метою вплинути на власні військові частини, в яких починалось бродіння під впливом більшовицької агітації.

Проте, незважаючи на фактичний стан війни, російська сторона висловила бажання налагодити всі суперечливі питання шляхом переговорів. Дипломатичне листування між урядами обох держав чітко виявило позиції і підходи обох сторін до вирішення українсько-російського конфлікту.

Через складну міжнародну ситуацію УНР опинилась у ворожому оточенні: на заході польська армія, ведучи війну з Західноукраїнською Республікою, намагалась просуватися вглиб території України. Румунія анексувала Бессарабію, на узбережжі Чорного моря висадився десант Антанти, на південному сході активізувались частини Донської та Добровольчої армій, а найбільш активними були дії прорадянських сил, інспірованих і безпосередньо підтримуваних урядовими і партійними інституціями РСФРР.

Недолугість українських керманичів у визначенні зовнішньополітичного курсу УНР, що вони, будучи нездатні усвідомити всю небезпечність війни з РСФРР, намагались одночасно вести переговори між урядами більшовицької Росії та Антантою. Проте провідники УНР все ж таки сподівались отримати від Антанти допомогу у протиборстві з прорадянськими силами в Україні. Оголошуючи свої звернення до всіх воюючих і нейтральних держав, до народів всього світу та їх урядів, Директорія наголошувала на своїй прихильності миролюбному зовнішньополітичному курсу, закликала до підтримання добросусідських відносин з іншими народами і сподівалась завдяки цьому отримати міжнародне визнання.

Однак, незважаючи на таку двоїстість політики, під тиском голови уряду В. Чехівського Директорія санкціонувала відправку до Москви надзвичайної дипломатичної місії для проведення мирних переговорів.

Отже, попри фактичний стан війни з РСФРР, Директорія не полишала надії на дипломатичне врегулювання конфлікту. Переговорна позиція України виглядала таким чином: Директорія погоджувалась на збереження радянської влади в Україні за умови забезпечення належного представництва в радах українського селянства і була готова підписати військово-економічний союз із РСФРР, аби виступити єдиним фронтом проти підтриманого Антантою білогвардійського руху. Натомість вимагала від російської сторони припинення наступу Червоної армії на територію України, визнання незалежності УНР на чолі з тією владою, яку визначить з'їзд рад – Трудовий конгрес в термінології Директорії.

11 січня 1919 р. українська делегація відбула до Москви. Але російська сторона вдалась до перевіреної тактики навмисного затягування переговорного процесу. В умовах подальшого наступу радянських військ на територію України більшовицьке керівництво не поспішало полагоджувати конфлікт політичними засобами, сподіваючись, що найближчим часом справу буде вирішено воєнною силою.

17 січня розпочалися переговори між дипломатичною місією Директорії та представниками РНК РСФРР і ЦК РКП(б). Уже перше засідання мирної конференції показало, що конструктивного діалогу не буде. Адже сторони виходили з діаметрально протилежних підходів. Директорія трактувала цей конфлікт як зовнішній українсько-російський, прекрасно розуміючи штучність радянської української державності, тоді як більшовики виходили з позиції, що цей конфлікт є внутрішньо-українським, і пропонували своє посередництво як нейтральна сторона. Отже, від початку російська сторона фактично саботувала переговорний процес.

Українські представники заявляли, що в основу мирної угоди між Директорією і РСФРР мають бути покладені три принципи: 1) визнання повного

нейтралітету суверенної УНР; 2) невтручання РСФРР у внутрішні справи України; 3) чітка позиція РСФРР щодо діючих на території України «повстанських військ». Тільки за таких умов український уряд міг гарантувати, що не дозволить формування і перекидання через свою територію ворожих щодо радянської Росії військ.

Особлива складність переговорного процесу полягала в тому, що питання делімітації кордонів у ході українсько-російських мирних перегорів 1918 р. не було остаточно вирішене, а за нових обставин вони не визнавалися російською стороною.

Більшовицькі представники не просто тиснули на українську делегацію, яка внаслідок воєнних дій мала обмежені можливості для консультації з міністром закордонних справ УНР у Києві, але й намагалися її деморалізувати. Напередодні чергового засідання в ніч з 27 на 28 січня в готелі «Красний флот» було здійснено спробу зробити обшук у кімнатах, де зупинилася українська делегація.

Отже, в умовах цейтноту і неможливості зв'язатися з керівництвом для того, аби узгодити позиції, більшовики методично дотискали українську делегацію, щоб вона підписала угоду на вигідних для РСФРР умовах. Зрештою, українська делегація пристала на посередництво РСФРР у переговорах між двома українськими урядами, а також прийняла чотири умови більшовиків: 1) визнання Директорією влади рад в Україні; 2) визнання нейтралітету України з активним захистом від усякого іноземного втручання; 3) спільна боротьба проти контрреволюції; 4) перемир'я на час мирних переговорів.

Із зайняттям Києва більшовиками і від'їздом Директорії до Вінниці 2 лютого 1919 р. стала очевидною безперспективність ведення переговорів. Українська армія була безсила перед наступом Червоної армії, що і було головним аргументом представників більшовицького уряду РСФРР на переговорах. Саме відсутність безпосереднього зв'язку між українською місією і Директорією призвели до того, що переговори зайшли в глухий кут.

Провідники УНР, будучи прихильниками соціалістичних ідей, не усвідомлюючи всю небезпечність радикального крила комуністичної ідеології в особі більшовизму, в зовнішній політиці притримувались концепції нейтралітету, яка, по суті, була проявом нерішучості і не захищала інтересів України.

Відсутність єдиного погляду на пріоритети у міжнародній сфері, військове протиборство всередині країни справили свій вплив на двозначність зовнішньої політики Директорії взимку 1918 – на початку 1919 рр. Український уряд намагався водночас вступати в переговори з РСФРР, яка воєнними засобами прагнула встановлення радянської влади в Україні, та Антантою, від якої вона сподівалась отримати допомогу в боротьбі з більшовиками.

Подібний двоїстий курс лише ускладнив стосунки Директорії з обома центрами сили, не допомігши ані попередити агресію з боку РСФРР, ані забезпечити дипломатичне визнання УНР Антантою. Вступивши в переговорний процес із представниками більшовицького уряду РСФРР, Директорія не мала чітко визначеної лінії щодо їх ведення. Оголошення ж УНР війни радянській Росії саме в час переговорів було не військово-стратегічним маневром, а суто політичним кроком, і мало на меті продемонструвати світові більшовицьку агресію проти незалежної УНР.

Однак, навряд чи можна закидати більшовицькому керівництву РСФРР у порушенні тогочасних норм міжнародного права. В умовах глобальних геополітичних змін, викликаних зрушеннями, що спричинила Перша світова війна, бурхливих революційних подій і громадянської війни, в Україні відбувалась запекла боротьба за владу політичних сил, ідеологій і державотворчих напрямів, життєздатність яких продемонстрував подальший розвиток подій. Адже на руку більшовикам зіграв і той факт, що на відміну від УНР доби Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, УНР періоду Директорії не мала на той час міжнародного визнання.

Бібліографія

Дацків І. Б. Дипломатичні стосунки Директорії УНР із радянськими урядами Росії та України // Український історичний журнал. 2009. № 3. С. 108–122.

Реєнт О. П., Симоненко Р. Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.): зб. док. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1996. 85 с.

Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 394 с.

Соловйова В. В. З історії дипломатичних відносин Директорії УНР і Раднаркому РСФСР у 1919 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького держуніверситету. Вип. ІІІ. Запоріжжя, 1998. С. 74–82.

Олексій ЛУПАНДІН

Чому конституційні засади Української Держави Павла Скоропадського формувалися за взірцем «Зводу законів Російської імперії»?

У березні 1918 р. колишній командувач І Українського корпусу генерал П. Скоропадський повернувся до Києва. Навколо нього почала формуватися політична організація консервативного спрямування – Українська народна громада (УНГ). Склад її учасників був досить різнорідним: землевласники, військові, службовці, об'єднані усвідомленням необхідності зміни правління Центральної Ради. П. Скоропадський з однодумцями розробляв проєкт програми, яка мала скласти основні засади майбутньої держави. Консервативно-ліберальні реформи намічалися в економічній, соціальній сферах, розвитку національної освіти, вдосконаленні судочинства тощо. Форма державної моделі не визначалася, але домінувала думка про необхідність сильної, одноособової влади диктаторського типу.

Погоджене в Берліні і Відні рішення про заміну недієздатної Центральної Ради новим українським урядом, вибір генерала П. Скоропадського на роль глави гетьманської держави значно активізували діяльність членів УНГ. Генерал тільки увечері 24 квітня отримав згоду німецького командування на участь у державному перевороті під час всеукраїнського з'їзду хліборобів 29–30 квітня. Майбутній гетьман мав лише кілька днів на підготовку т. зв. інавгураційних актів, які б обґрунтовували необхідність зміни влади і декларували основні засади нової державності.

29 квітня 1918 р. у Києві з'їзд хліборобів проголосив генерала П. Скоропадського Гетьманом усієї України. Цим же днем були датовані й два основоположних документи глави держави: «Грамота до всього українського народу» і «Закони про тимчасовий устрій України». Головним завданням Грамоти було інформування населення про підстави зміни державного ладу та декларування програмних засад нової влади.

«Закони про тимчасовий державний устрій України» складалися з семи актів: «Про Гетьманську владу», «Про віру», «Права і обов'язки українських козаків і громадян», «Про закони», «Про Раду міністрів і про Міністрів», «Про Фінансову Раду», «Про Генеральний Суд». У преамбулі наголошувалося на чинності законів лише до обрання Сойму та початку його діяльності. Цей звід законів увесь нетривалий період функціонування Української Держави виступав її фактичною конституцією. У своїй сукупності ці закони мали забезпечити максимальну концентрацію влади в руках однієї особи – Гетьмана.

Відразу після оприлюднення «Законів» виявилося, що складені вони за взірцем «Зводу законів Російської імперії» в редакції 1906 р. Зокрема, відомий київський юрист О. Гольденвейзер писав про «надзвичайно швидко спечену конституцію», яка за небагатьма відступами відтворювала Основні закони Російської імперії.

Компілятивний характер гетьманської конституції підтверджує складена нами порівняльна таблиця статей «Зводу законів Російської імперії»* і «Законів про тимчасовий державний устрій України». Для прикладу взято лише один з семи законів – «Про гетьманську владу».

Про гетьманську владу	Глава первая. **О существе Верховной Самодержавной Власти**
1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах усієї Української Держави	4. Императору Всероссийскому принадлежит Верховная Самодержавная Власть.
2. Гетьман стверджує закони і без його санкції ніякий закон не може мати сили.	9. Государь Император утверждает законы и без Его утверждения никакой закон не может иметь своего совершения.
3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман міністрів складає кабінет і представляє його у повному складі на затвердження ґетьмана. Гетьман затверджує і скасовує кабінет у повному його складі.	17. Государь Император назначает и увольняет Председателя Совета министров, Министров и Главноуправляющих частями, а также прочих должностных лиц, если для последних не установлено иного порядка назначения и увольнения.
4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.	12. Государь Император есть верховный руководитель всех внешних сношений Российского Государства с иностранными державами.
5. Гетьман є верховний воєвода української армії і фльоти.	14. Государь Император – Державный Вождь российской армии и флота.
6. Гетьман оголошує області на військовому, осадному або виключному положенні.	15. Государь Император объявляет местности на военном или исключительном положении.
7. Гетьманові належить помилування засуджених, полегчення кари і загальне прощення зроблених злочинних дій скасованням проти них переслідування і висвобождення їх від суду і кари.	23. Государю Императору принадлежит помилование осужденных, смягчение наказаний и общее прощение совершивших преступные деяния с прекращением судебного против них преследования и освобождения их от суда и наказания.
8. Накази і розпорядження Гетьмана закріплюються Отаманом-міністром або відповідним міністром.	24. Указы и повеления Государя Императора, в порядке верховного управления или непосредственно Им издаваемые, скрепляются Председателем Совета Министров или подлежащим Министром.

Для підготовки конституції нового державного утворення були використані близько 40 статей, тобто лише п'ята частина «Зводу законів Російської імперії». Технологія конструювання статей була досить примітивною: замість словосполучення «Государь Император» чи «Император Всероссийский» ставилося «Гетьман», а текст перекладався українською мовою. Укладачі «Зако-

* «Основные государственные законы Российской империи» – звід законів про загальні засади державного ладу Російської імперії, який включав попередні джерела права. Після відомих подій 1905 р. 23 квітня 1906 р. в Основні закони були внесені зміни у зв'язку з утворенням Державної Думи та реорганізації Державної Ради. Вони складалися з двох розділів, 17 глав і 223 статей.

нів» задумувалися й над формулюванням офіційної назви проголошуваної держави. Відповідь вони знайшли у статті 1-й «Зводу» – «Государство Российское едино и нераздельно». Звідси за аналогією з'явилася назва «Українська Держава».

Складання перших державних актів Гетьманату в історичній літературі пов'язується з іменем правника Олександра Палтова – випускника юридичного факультету Петербурзького університету, на той час юрисконсульта дирекції Галицько-Буковинської залізниці, яка розташувалася у київському передмісті Святошині. П. Скоропадський у спогадах пише, що з О. Палтовим він зустрівся 25 квітня. Занотувавши побажання генерала, той пішов додому і через півтори години повернувся з уже майже готовою основою Грамоти. П. Скоропадського вразила «ця ясність розуму і швидкість роботи в такому складному питанні».

О. Палтов був автором/співавтором не лише гетьманської «Грамоти до всього українського народу», але й «Законів про тимчасовий державний устрій України». Переконаний монархіст і головний дорадник Гетьмана впродовж усього функціонування Української Держави не полишав надію на перетворення її в ту чи іншу форму монархії. Поза сумнівом, тільки адепт російської імперської моделі міг у такий доволі простий, по суті плагіаторський спосіб підготувати проєкт конституційних засад новітнього Гетьманату.

Виникає питання: чому П. Скоропадський, який уже не був ідейним монархістом, погодився підписати таку «конституцію»? Адже він добре знав, що традиційні українські гетьманати були напівреспубліканськими, виборними. Безперечно, не через брак часу. Прийняття такого зводу законів обумовлене уявленнями П. Скоропадського про державно-політичну модель Гетьманату як тимчасову перехідну форму правління з диктаторськими повноваженнями глави держави. Цей період тимчасовості не був чіткого окресленим. У країні мав бути встановлений «лад і порядок» та створені умови для проведення виборів представницького органу – Українського Сойму, який і мав визначити форму майбутнього державного устрою.

Тимчасові закони були цілком прийнятні для правлячої еліти Гетьманату, вихованої на цінностях російської імперської традиції, оскільки вони регенерували суспільні відносини, близькі до дореволюційних. Переважна більшість поміщиків, військових, чиновників, які очолили управлінські структури, розглядали Гетьманат як перехідне державне утворення на шляху до відродження Росії.

Конституційні акти Гетьманату цілком влаштовували й правоконсервативний, власницький спектр українського суспільства, адже вони відкривали перспективу реставрації соціально-економічних відносин, базованих на приматі права приватної власності.

Донедавна правлячі соціалістичні партії зайняли становище опозиційних, зосередилися на критиці кадетського складу уряду, оббивали пороги штабу Оберкомандо і німецького посольства, усвідомлюючи, хто насправді є «панами становища» в Україні.

У політичній системі Гетьманату за відсутності представницької гілки влади П. Скоропадський одержав персональне повновладдя, щоправда, істотно обмежене окупаційною політикою центральноєвропейських імперій.

Руслан ПИРІГ

Коли, де і на яких засадах була утворена КП(б)У?

Від початку XX століття в українських губерніях Російської імперії окремі осередки соціал-демократів діяли в складі РСДРП, розколотої в 1903 р. на т. зв. більшовиків і меншовиків. Проблема заснування єдиної всеукраїнської організації більшовиків реально постала після Жовтневого перевороту в Петрограді 1917 р. та утворення Української Народної Республіки. Однак у відповідь на проявлену ініціативу київських партійців ЦК РСДРП(б) висловився проти «окремої партії української, як би вона не називалася, яку б програму не приймала». Навіть, коли у грудні 1917 р. в Харкові було проголошено радянську Українську Народну Республіку та утворено тимчасовий уряд – Народний секретаріат і довелося визнати радянську Україну як «одиницю, що самовизначалася», ЦК РСДРП(б) ще раз підтвердив старий принцип партійного об'єднання більшовиків України: «на правах районної (місцевої, обласної по суті справи) організації». Лише докорінна зміна політичної ситуації після підписання Брестського мирного договору УНР з Центральними державами, введення на українські землі німецько-австрійських військ у лютому-квітні 1918 р. та проголошення Гетьманату П. Скоропадського знову актуалізували питання про всеукраїнське партоб'єднання. Слід зазначити, що різке неприйняття української державності виявив нарком у справах національностей Й. Сталін. На початку квітня у розмові з В. Затонським він заявив: «Достатньо грали в уряд і республіку, досить, пора кинути гру». В. Ленін обрав більш гнучку тактику, зокрема щодо статусу майбутньої КП(б)У.

На той час ЦВК і Народний секретаріат під натиском німецько-австрійських військ залишили територію України і евакуювалися до Таганрога. 18–20 квітня там відбулася нарада провідних партійних та радянських працівників з України. Серед них виявилися істотні розходження в поглядах на тактику революційної боротьби та форми партійного будівництва. Ліві (А. Бубнов, С. Косіор, Я. Гамарник) обстоювали необхідність збройного повстання проти окупаційних військ. Праві (Е. Квірінг, Я. Епштейн, В. Аверін) виступали з більш поміркованих позицій – зміцнення комуністичного підпілля та використання легальних форм боротьби. М. Скрипник та деякі учасники наради зайняли проміжну позицію (т. зв. центр).

Під час обговорення питання про партію було внесено два проєкти резолюцій. Праві (Е. Квірінг) пропонували створити автономну компартію, підпорядковану «спільному ЦК і з'їздам Російської комуністичної партії». Проєкт М. Скрипника передбачав утворення самостійної КПУ, «зв'язаної з РКП через майбутню міжнародну комісію (III Інтернаціонал)». Цей проєкт був підтриманий лівими і набрав більшість голосів. Партія стала називатися Комуністичною партією (більшовиків) України.

Рішення Таганрозької наради про утворення самостійної КП(б)У йшло в розріз з установками ЦК РКП(б) щодо принципів партійного будівництва в національних районах. Тому члени ЦК й особисто В. Ленін вжили заходів,

щоб ця ухвала не була підтримана установчим з'їздом більшовиків України. На початку травня відбулося засідання ЦК РКП(б), на якому була прийнята безпринципна, дворушницька резолюція з двох частин. Перша – відкрита, опублікована в партійній пресі, про відсутність заперечень проти створення окремої КП(б)У, розрахована на видимість невтручання в українські справи. Друга – таємна, де констатувалося, що КП(б)У має бути лише обласною організацією РКП(б).

У зв'язку з окупацією України з'їзд КП(б)У проходив у Москві в липні 1918 р. Напередодні В. Ленін, інші члени політбюро ЦК зустрічалися з групами учасників з'їзду, вимагаючи підтримати рішення про утворення КП(б)У в складі РКП(б). За офіційними даними, делегати представляли понад 4 тис. членів партії, які працювали в 40 підпільних парторганізаціях та осередках. Після гострої полеміки з'їзд ухвалив: утворити автономну в місцевих питаннях КП(б)У, яка входить у РКП(б) і «підпорядковується у питаннях програмних загальним з'їздам Російської комуністичної партії і в питаннях загальнополітичних – ЦК РКП». За це рішення проголосувало 33 делегати, проти – 5 і утрималися – 16. З'їзд обрав ЦК КП(б)У, який очолив фактичний лідер «лівих» Г. П'ятаков.

З метою запобігання сепаратистським тенденціям у компартійному будівництві VIII з'їзд РКП(б) у березні 1919 р. ухвалив спеціальну резолюцію, в якій існування радянських республік в Україні, Латвії, Литві та Білорусі визнавалося тимчасовим. Наголошувалося на необхідності функціонування єдиної централізованої комуністичної партії. При цьому було визначено й статус компартій цих республік: «Центральні комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковані ЦК РКП».

Тим часом серед більшовиків України набули поширення погляди, опозиційні декретованим ЦК РКП(б) принципам партбудівництва. Виходячи з права українського народу на незалежну радянську державу, окремі діячі КП(б)У відстоювали самостійність української компартії. Не дивлячись на ортодоксально марксистські погляди, В. Шахрай та С. Мазлах у 1919 р. видали брошуру «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною», яка фактично стала ідейною платформою українського націонал-комунізму. Автори брошури були виключені з партії. Аналогічні позиції займала й інша група партпрацівників з України (Г. Лапчинський, П. Попов, Я. Ландер та ін.). Фракція федералістів виступала з критикою ленінської програми з національного питання, домагалася утворення самостійної <u>української</u> *(підкреслення – авт.)* комуністичної партії, виступала за рівноправні федеративні відносини між УСРР і РСФРР. ЦК РКП(б) кваліфікував такі дії як націоналістичні й розкольницькі, а їх провідникам оголосив догану.

Спираючись на військові сили РСФРР, КП(б)У вдалася до встановлення та зміцнення радянської влади в Україні. Хоч періодично на вищих форумах КП(б)У спалахувала боротьба проти централізаторської політики РКП(б). І не тільки у сфері партійного, але й державного та економічного життя. II з'їзд КП(б)У в жовтні 1918 р. також проходив у Москві під контролем більшовицького керівництва. Прикметно, що членом ЦК КП(б)У був обраний Й. Сталін. На території РСФРР був створений й Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Секретарем ЦК став Е. Квірінг, а головою уряду – Г. П'ятаков,

що посилило внутрішню боротьбу в українському керівництві. ЦК РКП(б) для розрядки ситуації поставив на чолі Тимчасового робітничо-селянського уряду України (фактично першої особи в республіці) відомого революційного діяча Х. Раковського, людину неприхильну до української, і взагалі національної справи.

Обраний ІІІ з'їздом КП(б)У (березень 1919 р.) ЦК в умовах денікінської окупації був розпущений ЦК РКП(б). З початком звільнення України від білогвардійців було створено Тимчасове політбюро, точніше «Бюро ЦК КП(б)У». Проведення IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) було позначене гострою боротьбою групи демократичного централізму («децистів» – Т. Сапронов, Р. Фарбман, С. Мінін) проти жорсткої лінії ЦК РКП(б) на централізацію внутрішнього життя партії, керівництва радами, єдиноначальності у промисловості тощо. Не діставши підтримки на VIII конференції РКП(б) (грудень 1919 р.), представники «децистів» здобули більшість на конференції КП(б)У. Однак обраний делегатами Центральний комітет ЦК РКП(б) розпустив і призначив тимчасовий ЦК. Секретарем ЦК став С. Косіор.

5-та конференція КП(б)У (листопад 1920 р.) розглянула першочергові завдання господарського будівництва. Навколо звіту ЦК розгорнулася гостра полеміка, але загалом його робота була визнана задовільною. Першим секретарем було обрано В. Молотова, направленого Й. Сталіним транзитом через Донецький губком до керма КП(б)У.

В роки Української революції 1917–1921 рр. ЦК РКП(б) був змушений лібералізувати свою політику в національній, земельній, продовольчій справі, але непорушним залишалося становище КП(б)У – «невід'ємної складової», «бойового загону» РКП(б) – ВКП(б) – КПРС. Закладені більшовицьким керівництвом в умовах краху Російської імперії засади будівництва правлячої партії проіснували до розпаду новітньої радянської імперії в 1991 році.

Руслан ПИРІГ

Чому і з якою метою Тимчасовий робітничо-селянський уряд України був утворений в РСФРР (листопад 1918 р.)?

Восени 1918 р. Світова війна завершилася перемогою держав Антанти, Четверний союз розпався, 11 листопада Німеччина капітулювала, кайзер зрікся престолу. У світі, зокрема й Європі, склалася нова геополітична реальність. Держави Згоди взяли курс на відновлення Росії, підтримуючи вождів Білого руху. РНК РСФРР 13 листопада анулював Брестський мирний договір, який до цього стримував військові дії проти України. Створена соціалістичною опозицією Директорія очолила потужне антигетьманське повстання.

Керівництво ЦК КП(б)У на той час було дезорганізоване. Секретар ЦК Г. П'ятаков у вересні 1918 р. за невдале серпневе повстання проти німців і гетьманського режиму був звільнений з посади. Функції ЦК перейшли до малодієздатного Закордонного бюро. Провідні партійні діячі перебували у Москві. Там же у жовтні відбувся II з'їзд КП(б)У, який визнав «політичний напрям ЦК неправильним, організаційну діяльність – незадовільною». Перевагу отримали праві, один з лідерів яких – Е. Квірінг очолив ЦК. Керівні органи КП(б)У залишалися підконтрольними ЦК РКП(б). Фактичний куратор з'їзду, голова ВЦВК Я. Свердлов застеріг від будь яких проявів самостійності: «Ми були і залишаємося єдиною Російською комуністичною партією».

У Кремлі уважно стежили за подіями в Україні, добре розуміли неминучість падіння Гетьманату і можливість приходу до влади «буржуазно-націоналістичної» Директорії УНР. Більшовицьке керівництво спішило розпочати відновлення радянської влади в Україні і спочатку зробило ставку на військове розв'язання проблеми. 11 листопада РНК дав Реввійськраді РСФРР завдання розпочати наступ на «підтримку робітників та селян України, які повстали проти гетьмана». Була утворена рада Українського фронту, яку, за словами В. Антонова-Овсієнка, «замасковано названа радою групи Курського напрямку».

Водночас українські ліві діячі, зокрема В. Затонський і Г. П'ятаков, усвідомлювали, що відновлення УНР йде під «петлюрівськими» гаслами, і звертали увагу ЦК РКП(б) на необхідність створення радянського всеукраїнського керівного центру. З дозволу Кремля 28 листопада 1918 р. у Курську було оголошено про створення Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Його місцезнаходженням було визначене місто Суджа, яке формально входило до території Гетьманату. Головою уряду став Г. П'ятаков. Уже 29 листопада був оприлюднений Маніфест, яким режим П. Скоропадського оголошувався поваленим, Гетьман і його урядовці – поза законом, всі державні акти скасовувалися. Це ж стосувалося й Центральної Ради. Декларувалося відновлення в Україні радянської влади.

На першому засіданні були присутні кілька членів уряду – Г. П'ятаков, Ф. Сергеєв, Е. Квірінг, В. Затонський, М. Подвойський. Його формування тривало й наступні два місяці «сидіння» в Суджі та харківських «чварів». За цей час у його складі побували понад двадцять осіб. Переважали маловідомі, су-

ціль російськомовні діячі, лише кілька були етнічними українцями. Є свідчення, що до цього процесу долучався й В. Ленін, намагаючись надати утворенню національного забарвлення. Але, як виявилося пізніше, саме це й завадило Х. Раковському, на думку сталінського керівництва, набути рис «справді більшовицького» діяча. Він, як його попередник Г. П'ятаков та наступник – В. Чубар, дістав «найвищу» подяку – розстріл.

Та головним призначенням цього квазіуряду було створення зовнішньої ілюзії, що в Україні діє самостійний радянський державно-владний центр. Фактично це був уряд емігрантського типу, без держави, території, населення. Його недієздатність визначалася відсутністю предметної сфери управління. Після зайняття Червоною армією на початку січня 1919 р. Харкова урядовці переїхали до міста. Запозичену ще у Центральної Ради назву УНР замінили за взірцем РСФРР – Українська соціалістична радянська республіка (УСРР). У кінці січня за московським взірцем взяв назву Рада народних комісарів (РНК) УСРР.

Однак ЦК РКП(б) недооцінив загроз рецидиву застарілої боротьби між групами правих, які керували ЦК КП(б)У (Е. Квірінг), і лівих на чолі з головою уряду Г. П'ятаковим. У середині січня 1919 р. праві, маючи більшість голосів, провели рішення про зміщення з посади Г. П'ятакова. Той не підкорився, вимагаючи рішення ЦК РКП(б). Група «нейтральних» членів ЦК КП(б)У звернулася до В. Леніна з проханням: «не переміщати кандидатури в існуючому уряді і ЦК, а негайно прислати Християна Георгійовича (Раковського. – *Авт.*)».

19 січня 1919 р. при зустрічі з В. Леніним Х. Раковський прийняв пропозицію. Прикметно, що ще до вступу Раковського на посаду голови уряду Ленін телеграфував йому у Харків: «наперед дякую за «замирення чвари» (24 січня). Х. Раковський був революціонером європейського масштабу, людиною з енциклопедичною освітою, знанням іноземних мов, яскравим організаційним хистом. До того ж, він у травні – жовтні 1918 р. очолював делегацію РСФРР на переговорах з Українською Державою (Гетьманатом), послідовно саботуючи укладення мирної угоди. Х. Раковський зайняв посаду голови уряду УСРР і наркома закордонних справ.

Отже, при утворенні у листопаді 1918 р. Тимчасового робітничо-селянського уряду України більшовицьке керівництво вдалося до вже перевірених на практиці визначення статусу КП(б)У (липень 1918 р.) подвійних політичних стандартів. Формально вони подавалися як національні партійний і державний органи, а фактично перебували у полі дії жорсткої централізаторської політики Кремля, залишаючись субцентрами РКП(б) і РСФРР.

Руслан ПИРІГ

Яку роль відігравали російські монархісти в Українській гетьманській державі 1918 р.?

Державний переворот 29 квітня 1918 р., утворення авторитарно-бюрократичного правління гетьмана П. Скоропадського з консервативно-ліберальною ідеологією і залежністю від німецько-австрійського командування суттєво змінили розстановку політичних сил. Колишні правлячі соціалістичні партії стали в опозицію до влади, місцеві кадетські діячі склали кістяк уряду і виконували функції правлячої еліти.

Водночас репресії більшовицького режиму в Росії щодо представників старої влади, правих політичних партій і організацій, царського офіцерства, фінансових кіл інспірували потужний потік втікачів до України. В. Винниченко з властивою йому художньою експресією та класовою ненавистю так змальовує цей процес: «Вони тисячами кидають свій край, свою батьківщину; міняють прізвища; з риском попастися в руки совітських властей перебираються через українсько-російський кордон; записуються навіть в українське підданство, підробляють пашпорти, все роблять тільки для того, щоб добратися до України. Іменно "добратися", допастися, всмоктатись, вгризтись в тіло нашої молодої Держави».

Перебування в Україні сановних російських втікачів з «більшовицького раю» стало явищем настільки масовим, що П. Скоропадський уже ретроспективно спробував створити типологізований психологічний портрет такого «біженця», виділивши кілька стадій у його «київському сидінні». Перша – після приїзду до Києва – мовчить, п'є і їсть. Друга – хвалить Україну, її благозвучну мову, клімат, красу столиці. В третю стадію входить тижнів через два – виявляється, що візники дуже погані, бруківка нікудишня. І нарешті, такий тип заявляє: «Ваша Україна нісенітниця [...] та й українців ніяких немає, це все вигадка німців».

До Києва перебралися визначні діячі російського монархічного руху. Один із лідерів чорносотенних організацій «Союз русского народа» і «Союз Михаїла Архангела» В. Пурішкевич, прибувши до Києва, активно прилучився до діяльності монархічних організацій. Відомий державний діяч Росії, діяльний реформатор столипінської доби О. Кривошеїн після розпаду очолюваного ним антирадянського «Правого центру» також знаходився у Києві і був прийнятий гетьманом. Він відкрито пропагував відродження єдиної, неподільної Росії і абсолютно не сприймав Українську Державу.

Одну з провідних ролей у справі координації діяльності російських організацій відігравав барон В. Меллер-Закомельський – колишній голова Петербурзької губернської земської управи, член Державної ради, відомий підприємець. Після приїзду до Києва він увійшов до бюро Окремої наради членів Держдуми усіх скликань та Державної ради.

До Києва прибув й відомий політичний діяч, колишній депутат Державної думи і царський міністр граф О. Бобринський, який відразу увійшов до керівництва Монархічного блоку. Ця організація також поповнилася колишнім

членом Державної ради генералом В. Гурком, генералом князем О. Долгоруковим, колишнім членом Державної Думи, великим землевласником О. Гіжицьким та іншими політиками.

Другим після Києва центром зосередження монархічно налаштованих діячів була Одеса. Провідну роль тут відігравали батько і син Сухомлінови, графи Сумароков-Ельстон, Пален, князі Трубецькой і Лівен, колишній міський голова Пелікан та ін. Під впливом цієї групи знаходилася газета «Голос Юга».

Досить згуртованими були й монархісти Харкова. Насамперед, це губернський староста генерал П. Залесський. Звільнений у липні з посади, він займався формуванням монархічної Південної армії, а згодом став начальником її штабу. Активну діяльність розгорнув проф. П. Новгородцев – прибічник конституційної монархії. Інший ученый А. Погодін видавав у Харкові газету явно промонархічної орієнтації – «Русская жизнь». У місті мешкав палкий прихильник царського престолу генерал граф Ф. Келлер .

18–20 липня монархісти провели у Києві з'їзд, законспірований під зібрання Союзу українських консервативних діячів. Ініціатором його виступив близький приятель П. Скоропадського, голова Монархічного блоку Ф. Безак. З'їзд був досить представницьким, близько 70 осіб. В ухваленій з'їздом резолюції вказувалося на необхідність утворення по всій Україні осередків Союзу, розгортання агітації за відновлення в Росії монархічного ладу та приєднання до неї України .

Саме під час роботи з'їзду монархістів надійшло повідомлення про смерть імператора Миколи II. Рада Міністрів ухвалила не заперечувати проти проведення поминальної панахиди. Проте з огляду на позицію німецьких і австрійських дипломатів ні гетьман, ні члени уряду не були присутні 20 липня на багатотисячній панахиді по вбитому Государеві на Софіївській площі.

У відносинах П. Скоропадського з так званим Парламентським бюро – організаційним осередком російської політичної еліти в Україні, влітку 1918 р. склався статус мирного співіснування. Колишній член Державної ради В. Гурко писав, що як би негативно вони не ставилися до «хохломанії», як би у приватних бесідах не висміювали «опередковий двір Скоропадського», однак проти нього ніяких виступів не затіювали, розуміючи, що падіння гетьманської влади «до повалення більшовизму у Москві перетворить і весь південь Росії у більшовицький застінок».

Виношувану тривалий час російськими політиками в Україні ідею про утворення єдиного управлінського органу вдалося втілити лише у кінці жовтня 1918 р. У Києві відбувався з'їзд колишніх членів Державних дум та Державної ради, Церковного собору, земств, політичних партій. Врешті, вдалося обрати Раду державного об'єднання Росії (РДОР) – найбільш представницький орган антибільшовицьких сил того часу. До її складу ввійшло 45 осіб. Головою став барон В. Меллер-Закомельський, а заступниками – давні політичні опоненти – кадет П. Мілюков і царист О. Кривошеїн.

Активізація монархічних сил в Україні значно посилилася після літніх невдач Німеччини на Західному фронті. Однією з відверто монархічних організацій була «Наша Родина», на чолі якої стояли генерали К. Шильдбах (Литовцев), Г. Лейхтенбергський, В. Семенов. Вони займалися вербуванням офіцерських кадрів для Південної армії і вважали, що саме армія має при-

вести Росію до старого порядку і відновлення монархії, хоча б і насильницьким шляхом.

Активну підривну антиукраїнську діяльність проводив Київський національний центр, до якого входили Блок російських виборців, Клуб російських націоналістів, товариство «Русь», праві кадетські політики. Провідна роль у цьому об'єднанні належала відомому правому діячеві В. Шульгіну. У жовтні Київський національний центр провів нараду, на якій головним завданням була визначена боротьба з українською незалежністю.

В умовах втрати гетьманом підтримки Центральних держав деякі праві монархічні організації виношували наміри державного перевороту. За свідченням В. М'якотіна, Союз відродження Росії планував за допомогою офіцерських дружин заарештувати П. Скоропадського і захопити владу в Києві.

Очевидна перемога Антанти у Світовій війні, розпад Четверного союзу, а відтак і прогнозоване ослаблення гетьманської влади сприяли піднесенню духу російських правих кіл. Справжньою демонстрацією сили і впливу монархічних організацій стала проведена у неділю 29 вересня у Софійському кафедральному соборі панахида за розстріляними більшовиками колишніми царськими міністрами – І. Щегловитовим, М. Маклаковим, О. Хворостовим, М. Макаровим, головою «Союзу русского народа» Г.Ознобішиним та іншими. Порядок забезпечував великий наряд Державної варти.

Отже, встановлення авторитарного правління гетьмана П. Скоропадського, протегування російським правим політичним силам перетворили Україну в «Мекку» російських монархістів, які втікали від переслідувань більшовицького режиму. Присутність в Україні впливових представників російських правих сил істотно підривала формування засад національної політики та самостійницького курсу Української Держави.

Монархічні організації проводили конспіративні, а згодом й відкриті заходи, пропагуючи відродження єдиної і неділимої держави під скіпетром російського імператора, щоправда, розходячись у виборі наступника престолу. Восени їхня діяльність концентрувалася на зборі коштів та формуванні монархічних Південної та Північної армій. Найбільш радикальні елементи виношували плани зміщення гетьмана і захоплення влади.

Ставлення П. Скоропадського до діяльності російських монархістів в Україні було неоднозначним і визначалося кількома чинниками: по-перше, позицією підтримки монархічних сил на противагу Добровольчій армії; по-друге, спільністю завдань боротьби з більшовицьким режимом; по-третє, потужним впливом внутрішніх правоконсервативних кіл, налаштованих на відновлення Росії.

Поразка Німеччини, падіння Гетьманату, встановлення влади Директорії УНР змусили монархічні організації залишити територію України. У листопаді 1918 р. делегація РДОР (В. Меллер-Закомельський, В. Гурко, О. Кривошеїн, П. Мілюков та ін.) виїхали до Ясс на організовану представниками Антанти нараду, де ревно обстоювали необхідність відродження Великої Росії і заперечували саму ідею української державності.

Руслан ПИРІГ

У чому полягали розходження між гетьманом П. Скоропадським і командувачем Добровольчої армії А. Денікіним у баченні шляхів відродження Росії?

Відомі російські воєначальники, генерал-лейтенанти Павло Скоропадський і Антон Денікін не раз перетиналися на фронтах Першої світової війни. Однак на її завершальній стадії їхні дороги кардинально розійшлися. Нащадок відомого українського гетьманського роду Скоропадських підтримав демократизацію армії, став главою Української Держави, орієнтуючись на один з протиборчих блоків – Четверний союз. А інший, виходець із російсько-польської родини, публічно підтримав генерала Корнілова, зазнав утисків Тимчасового уряду, перебрався на Дон і став одним із вождів Білого руху.

Фундатори Добровольчої армії генерали М. Алексєєв і А. Денікін чітко визначилися з орієнтацією на Антанту як союзника Росії у боротьбі проти держав Четверного союзу. Спілку гетьмана з німцями вони засуджували, а задекларована державна самостійність України кваліфікувалася як «національний шовінізм». А. Денікін писав про Гетьманат та інші держави: «за примарною самостійністю яких виднілася сила німецького меча і капіталу».

П. Скоропадський намагався підтримувати стосунки з колишнім командувачем військами Південно-Західного фронту генералом М. Алексєєвим. Листування з ним гетьман вважав приватним. Що ж до допомоги зброєю, то «я завжди йшов назустріч його армії». При цьому зазначав, що німці «оточили мене старанним наглядом, тому видача зброї Алексєєву, а потім Денікіну завжди мала певні труднощі». Коли у жовтні 1918 р. М. Алексєєв помер, П. Скоропадський звелів відслужити в палацовій церкві панахиду та оголосити у пресі про кончину генерала.

П. Скоропадський був добре знайомим й з іншим організатором Добровольчої армії генералом А. Драгомировим. Навіть намагався залучити його до організації військової справи, але той не визнавав самостійної України і був переконаний у поразці німців. Улітку 1918 р. він виїхав до Катеринодара, де зайняв посаду голови Особливої наради (уряду) при А. Денікіні.

До середини літа 1918 р. у Києві та інших містах цілком легально діяли бюро по запису в Добровольчу армію. Потім, очевидно, за вказівкою німців, гетьманський уряд заборонив їх діяльність. Німецьке командування побачило у зміцненні Добровольчої армії можливу перспективу відкриття проти них Східного фронту.

П. Скоропадський вважав, що з приходом у жовтні 1918 р. до командування Добровольчою армією А. Денікіна ставлення до Української Держави змінилося на гірше. Почалася активна агітація серед офіцерів проти гетьмана і створюваних ним військових формувань. На думку П. Скоропадського, це дуже зашкодило справі, оскільки внесло ще більший розлад у слабку, незгуртовану і розбещену офіцерську масу.

Гетьман був переконаний, що А. Денікін розв'язав проти нього брутальне цькування, головним інструментом якого стала газета «Киевлянин». Її редактором був В. Шульгін – один із найреакційніших монархістів, налаштованих відверто вороже до гетьмана та Української Держави. Він створив розвідувальну мережу «Азбука», яка постійно постачала інформацією Добровольчу армію. А. Денікін пізніше писав, що він і генерал М. Алексєєв у стосунках з гетьманом стояли на принциповій ідейній платформі – збереження російської державності. Це положення й було покладене в основу ставлення до гетьмана. Тому й не вступали з ним в офіційні відносини. А. Денікін стверджує, що командування Добрармії не вдавалося до будь-яких конкретних заходів, ворожих гетьманському урядові. Пояснює він це двома суттєвими обставинами: по-перше, штаб Добровольчої армії не вмів і не хотів вести політичні інтриги, а, по-друге, «сам факт гетьманства не видавався загрозливим для російської національної ідеї».

І лише в умовах близької катастрофи Центральних держав П. Скоропадський сам почав пошуки порозуміння з Добровольчою армією. Адже генерал А. Денікін, залишившись вірним орієнтації на Антанту, тепер діставав повну військову і політичну підтримку переможців у Світовій війні. У той час як орієнтація П. Скоропадського на Німеччину виявилася програшною.

Коли ж П. Скоропадський 14 листопада 1918 р. проголосив федерування з небільшовицькою Росією, то генерал А. Денікін вважав за необхідне включення України до єдиного фронту боротьби з більшовиками, спільного військового командування та представництва на майбутньому міжнародному конгресі. Командування Добровольчої армії в основу такого об'єднання ставило такі вимоги: 1) Єдина Росія; 2) Боротьба з більшовиками до кінця; 3) Дотримання угод з союзниками при відмові від німецької орієнтації. А. Денікін наказав своєму представникові у Києві генералу О. Ломновському об'єднати управління всіма російськими добровольчими силами в Україні.

У ставленні П. Скоропадського до А. Денікіна були й персональні амбіції, задекларовані у федераційній грамоті: Україні «першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення Великої Росії». Категорично не бажаючи бачити А. Денікіна на чолі антибільшовицьких збройних сил, він за допомогою Донського отамана П. Краснова ініціював проведення у Києві з'їзду представників Добровольчої армії, Дону, Кубані, а можливо, й Тереку, Грузії та Криму з метою вироблення спільного плану боротьби з більшовиками.

Фактично йшлося про нове об'єднання, куди нарівні з іншими входила б і Добровольча армія. Очевидно, мало йтися також про нового командувача цього військового альянсу. Усвідомлюючи, що його пронімецьке реноме не дозволить претендувати на цю посаду, П. Скоропадський вдається до пошуків авторитетної постаті всеросійського масштабу. Він направляє в Крим до великого князя Миколи Миколайовича Романова прем'єра Ф. Лизогуба з метою умовити його очолити боротьбу за звільнення Росії від більшовиків. Князь відмовився від пропозиції, позбавивши П. Скоропадського будь-яких можливостей заблокувати командну роль А. Денікіна.

Генерал відкинув ініціативу П. Скоропадського, оскільки мав дещо інші уявлення про перспективи боротьби за ліквідацію більшовицького режиму.

Саме себе бачив на чолі військового об'єднання, яке пізніше дістало назву Збройні сили півдня Росії та офіційне визнання представництва Антанти. П. Скоропадський в оточеному військами Директорії Києві до останнього вірив у рятівну місію Антанти, представник якої приїде до столиці, змусить німців посадити за стіл переговорів гетьмана та керівництво повстанців і врятує Гетьманат від падіння.

Руслан ПИРІГ

Чому гетьман Скоропадський і члени уряду не були присутні на поминальній панахиді за «убієнним Государем» 20 липня 1918 р.?

Павло Скоропадський – представник одного з найбільш шляхетних малоросійських родів, давно інкорпорованих до вищих верств Російської імперії, зробив блискучу військову кар'єру і, за визначенням А. Каппелера, належав до кола «вірних слуг династії». Пізніше у спогадах гетьман прямо писав: «Моя вся сім'я була глибоко віддана російським царям». Водночас він наголошує, що у всьому підкреслювалося: «ми не великороси, а малоросіяни, як тоді говорилося, знатного походження».

Падіння династії Романових було внутрішньою драмою царського аристократа П. Скоропадського, але не сприймалося як трагедія. 12 березня 1917 р. у листі до дружини він досить однозначно викладає своє ставлення до царської родини: «Государ і Олександра Федорівна, про яку, я зізнаюсь, не можу тепер без огиди згадувати, самі винуваті. Государ – бідний Государ, через властиву йому безхарактерність, а Олександра Федорівна з багатьох інших причин, головне, через її бажання володарювати і зарозумілість, поза сумнівом вона є головною причиною наших нещасть».

П. Скоропадський так обґрунтував своє звільнення від присяги цареві: «Я вдячний Государеві за його відречення, оскільки ніколи б не зрадив йому, якби б він не відрікся». У квітні 1917 р. П. Скоропадський присягнув на вірність Тимчасовому уряду і залишився на посаді командувача корпусом. Хоч понад 140 генералів були звільнені з політичних мотивів. Створення в російській армії національних частин мало, за задумом військового керівництва, посилити її боєздатність. Саме українізація корпусу й стала для генерала П. Скоропадського своєрідним долученням до українського національного руху. Пізніше воно доповнилося усвідомленням своєї етнічної належності до українства і спонукало «взяти участь у долі Батьківщини». Ця свідомісна еволюція зайняла цілий рік. У квітні 1918 р. П. Скоропадський став гетьманом України.

Влітку Київ став місцем скупчення представників правих сил, які рятувалися від більшовицьких репресій у Росії. Тут зібралися відомі лідери російських монархістів В. Пурішкевич, О. Кривошеїн, О. Бобринський, В. Гурко та ін. Після відречення імператора П. Скоропадський рішуче порвав із своїм минулим, пов'язаним з царським двором. Проте в подальшому з ідейними монархістами його зв'язували людські, службові та інші стосунки. Хоч лідер усвідомлюваної незалежної держави мав іманентно не сприймати регенерацію російської монархії як загрози самостійності України і його власному статусу.

Зокрема, керівниками Київського монархічного центру були приятелі гетьмана, колишні кавалергарди Ф. Безак і О. Долгоруков. Обидва переконані монархісти вдалися до доволі авантюрної затії – власним коштом відрядили до Єкатеринбурга три пари російських офіцерів, які автономно мали з'ясувати долю царської родини.

18–20 липня під головуванням Ф. Безака монархісти проводили у Києві з'їзд, законспірований під зібрання Союзу українських консервативних діячів. Саме під час роботи з'їзду голова російської делегації на переговорах з Українською Державою Х. Раковський повідомив главу МЗС Д. Дорошенка про смерть імператора Миколи II. Водночас про смерть родини Романових резиденцію гетьмана сповістили з німецького прес-бюро. Увечері 19 липня Рада Міністрів з цього приводу заслухала повідомлення в. о. прем'єра М. Чубинського та міністра ісповідань В. Зеньковського про ставлення вищої духовної влади до проведення панахид. Виходячи з канонів православної церкви, було доручено В. Зеньковському довести до відома митрополита Антонія (Храповицького), що уряд не заперечує поминання на панахидах імператора Миколи II, але тільки за умов додавання до цього титулу слова «колишнього».

Постало питання про ставлення до поминальних заходів представників Німеччини та Австро-Угорщини. Німецький посол А. Мумм готовий був взяти участь у панахиді. Проте його колега Й. Форгач висунув умову, що це має бути не монархічне траурне богослужіння, а офіційне за присутності гетьмана або міністрів. Водночас він з цього приводу звернувся до глави МЗС С. Буріана, але той висловив побоювання, що молебен в пам'ять царя може бути сприйнятий як маніфестація у великоросійському дусі, спрямована проти української ідеї. Німецький посол пристав до позиції австрійської сторони. Це й стало вирішальним щодо неучасті гетьмана та уряду в панахиді.

Вони не були присутні 20 липня на багатотисячній панахиді по вбитому імператорові, яку провели митрополит Антоній, два єпископи та 12 священників. Застереження уряду щодо статусу «колишнього» було проігнороване. Митрополит був фанатичним монархістом. Свою відданість цареві він виклав у відомій формулі: «Від вірності Цареві мене може звільнити тільки його невірність Христові».

Не маючи змоги виявити публічну скорботу за Миколою II, колишній флігель-ад'ютант імператора глибоко переживав його трагічну смерть. За спогадами начальника гетьманського штабу генерала Б. Стеллецького, гетьман у палацовій церкві відстояв скромну панахиду (без півчих). І коли до нього звернувся один із найближчих співробітників О. Палтов, то завжди делікатний гетьман «сильно роздратованим голосом попросив залишити його на самоті. Кажуть, що у церкві Скоропадський плакав, як плачуть маленькі діти».

Та слідом за поминальними заходами поширювалися чутки, що цар врятувався: був вивезений до Німеччини, переховується у Сибіру, на аероплані перелетів до Тибету тощо. Певні сумніви були й у гетьмана П. Скоропадського, який у спогадах писав: «Хоч відразу після 16 липня у багатьох церквах і у мене були відправлені за усіма (членами родини. – *Авт.*) панахиди, але все ж здавалося, що смерть колишніх царя і цариці далеко ще не констатований факт». Перебуваючи з візитом у Німеччині, він намагався дізнатися в імператора Вільгельма про долю Миколи II, але виявилося, що й кайзер не має достовірної інформації.

Частина Романових у цей час перебувала в окупованому німцями Криму, зокрема великі князі і цариця Марія Федорівна. Вона не повірила у смерть сина і заборонила проводити панахиди. Пізніше вже в еміграції відмовилася прийняти слідчого Соколова, який за наказом адмірала О. Колчака займався

з'ясуванням обставин вбивства царської родини. В Україні реальні події стали відомі тільки у листопаді 1918 р. з публікації в газеті «Голос Кіева». Зокрема, видання повідомляло: «Разстреляна вся семья: Государь, Наследник, Александра Федоровна, Великія Княжны Татіана, Ольга, Марія и Анастасія. Вместе с царской семьей разстреляны Долгоруков, лейб-медик Боткин, лейб-лектриса Шнейдер, кн. Татищев и др. лица свиты…». Активної реакції на це повідомлення не було, оскільки громадська думка вже була підготовлена до сприйняття жорстоких реалій Єкатеринбурзької трагедії.

Руслан ПИРІГ

Чим було викликане видання П. Скоропадським федеративної Грамоти?

14 листопада 1918 р. гетьман П. Скоропадський видав державний акт – «Грамоту до всіх українських громадян і козаків», яким декларувалася зміна політичного курсу Української Держави з самостійницького на федерацію з небільшовицькою Росією. Її видання було детерміновано низкою надзвичайно складних факторів як міжнародного, так і внутрішнього характеру. У перебігу Світової війни стався злам на користь Антанти. Четверний союз, зусиллями провідних країн якого постав і тримався гетьманський режим, потерпів поразку і розпався. Представники Антанти демонстрували недружню налаштованість щодо України, анулювання урядом РСФРР Брестського миру означало можливість нової більшовицької експансії. Радикалізувалася соціалістична опозиція, об'єднана в Український національний союз. П. Скоропадський був поставлений перед важким вибором, адже йшлося про існування України як незалежної держави.

У Грамоті наголошувалося: «Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди здавна були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з чільних місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені і пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії». Саме тому Україні «першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення Великої Росії».

Це був найбільш важкий і суперечливий крок глави Української Держави за весь нетривалий період її існування. Оголошення Грамоти П. Скоропадського про федерацію з Росією базувалося на двох головних політичних розрахунках. Перший – дати чіткий сигнал лідерам Антанти про те, що вони можуть використати державний потенціал України для відродження Росії. Водночас це мало слугувати свідченням рішучої відмови Гетьманату від орієнтації на Німеччину.

Другим політичним розрахунком було бажання зіпертися на потужне великоросійське лобі, яке активно діяло в Україні. А ще більше – знайти військову силу, здатну захистити гетьманське правління. Головні надії в умовах крутого повороту у бік Росії гетьман покладав на російських офіцерів, яких, за його даними, тільки в Києві було до 15 тисяч осіб. Проте сподівання його виявилися марними. П. Скоропадський пізніше змушений був визнати: «Через кілька днів після появи Грамоти великоросійські кола вже ніякої України зовсім не визнавали».

Федеративна Грамота П. Скоропадського з її відверто русофільською позицією викликала невдоволення німецького командування, але ні запобігти

її появі, ні примусити її дезавуювати вони не могли. Бо вже й над ними тяжіла позиція переможниці Антанти. На цей час військові у Німеччині втратили домінуючі позиції і політичне лідерство перейшло до соціалістичного уряду. Колишні союзники залишили П. Скоропадського наодинці з наростаючим фронтом антигетьманського повстання.

Досить виразний політичний жест, зроблений П. Скоропадським, все ж давав надію на вияв схильності до Української Держави з боку Антанти. У спогадах він писав: «Приїхав би в цей час представник Entente, становище різко б змінилося на нашу користь». Однак прибуття до Києва не тільки військ Антанти, але й її представника відкладалося, а ситуація для гетьманського режиму ставала чимраз загрозливішою. Федеративна Грамота виявилася каталізатором дій опозиційних кіл з мобілізації сил для повалення гетьманської влади.

Одночасно з проголошенням федеративної Грамоти П. Скоропадський сформував новий склад Ради Міністрів на чолі з колишнім харківським губернатором, міністром продовольчих справ, кадетом С. Гербелем. Він відразу отримав назву «уряд російських монархістів». За останній місяць кабінет міністрів ухвалив численні постанови про виділення десятків мільйонів карбованців: МВС – на підтримання державного порядку і спокою; формування окремого військового корпусу; потреби Української, Добровольчої та Північної армій. Однак мільйонні асигнування зовсім не позначилися на зміцненні боєздатності української армії. На бік Директорії перейшли начальник Головного штабу генерал О. Греків, командири окремих корпусів. До повстання пристали Запорізька, Сірожупанна дивізії та інші частини. Навіть гетьманська гвардія – Сердюцька дивізія не стала справжньою опорою і захистом Української Держави.

Основою оборони Києва від наступу військ Директорії були російські добровольчі офіцерські дружини. Спочатку дії їх підрозділів під командуванням генерала М. Волховського мали деякий успіх. Однак частина офіцерства і правих організацій вважали його недостатньо авторитетним і вимагали заміни. В надії на залучення до захисту гетьманського режиму російських офіцерів П. Скоропадський призначає 18 листопада головнокомандувачем усіх збройних сил України з підпорядкуванням йому й цивільної влади відомого кавалерійського генерала, «першої шаблі» царської армії, графа Ф. Келлера. Вже пізніше П. Скоропадський писав, що усвідомлював небезпеку правих поглядів та україноненависництва нового командувача, але не очікував, що той поведе вкрай реакційну антиукраїнську політику. Не дивлячись на оголошення федерації, призначення Ф. Келлера, небезпеку захоплення Києва повстанцями Директорії, офіцери на мобілізацію відгукнулися слабо. Вони реєструвалися, але на фронт не йшли. З 9 тис. мобілізованих у діючих частинах було лише 800 офіцерів. П. Скоропадський звільнив Ф. Келлера і призначив головнокомандувачем свого полкового товариша генерала О. Долгорукова, який врятувати ситуацію вже був неспроможним. 14 грудня війська Директорії почали займати столицю. Цього ж дня П. Скоропадський видав свою останню гетьманську Грамоту про відречення від влади.

Уже понад століття федеративна Грамота оцінюється як найбільш суперечливий державний акт П. Скоропадського. Такий різкий злам політичного курсу, фактична відмова від державної незалежності стали результатом

кардинальної зміни міжнародної ситуації. Поразка у Світовій війні держав-патронів Гетьманату поставила перед П. Скоропадським нагальне завдання рятування Української Держави.

Він усвідомлював, що її доля в руках Антанти, яка хотіла відновлення державності Росії як свого партнера по «Сердечній згоді». Саме сподівання на схильність країн-переможниць підштовхнуло гетьмана до видання Грамоти 14 листопада. Її також можна розглядати як спробу зберегти українську державність хоч у якійсь формі. Очевидно, поява грамоти була уможливлена й дихотомною свідомістю П. Скоропадського, у якій співіснували українські і російські ментальні засади. У конкретній ситуації останні взяли гору і навіть диктували колишньому царському аристократові потребу очолити рух за відновлення великої Росії.

Бібліографія

Комуністична партія України: з'їзди і конференції. Довідник. Київ: Політвидав, 1991. 214 с.

Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах / кер. авт. колективу В. Ф. Верстюк. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. І. 387 с.

Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 335 с.

Скоропадський П. Спомини: кінець 1917 – грудень 1918 року / відпов. редактор Ю. І. Терещенко. Київ: Темпора, 2019. 756 с.

Україна й українці в постімперську добу (1917–1939) / відпов. редактор В. А. Смолій. Кер. авт. колективу Л. Д. Якубова. Київ: Академперіодика, 2021. 620 с.

Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах / кер. кол. упорядників Р. Я. Пиріг. Т. І. Київ: Темпора, 2015. 789 с.

Руслан ПИРІГ

МІЖ ДВОХ ВОГНІВ: Українська Кубанська Держава в 1917–1920 рр. Чому вона постала і чому не відбулась?

Запорожці не зникли в 1775 р. Вони вижили, вміло адаптуючись до нових геополітичних умов і створили, переселившись на Кубань, нову Січ Запорозьку. Ця Січ вижила в XIX сторіччі і цілком впевнено увійшла в XX сторіччя. Кубанська держава могла змінити історію XX сторіччя, і не тільки України. Але що це була за держава і чому не відбулася?

Інтерлюдія. Передумови створення держави

Запорожцям завжди кортіло мати свою державу. Власне, якщо розглянути історію України, то найбільшими самостійниками були запорожці. Власна територія, на якій панують власні звичаї. Власне військо, власна дипломатія і власна економіка. Потуги та геополітичних розкладів не вистачало. Але козацька корпорація вміло тримала свої звичаї та свій головний майнстрім – «На козаку нема знаку!». Тобто, на нас жодна влада, не наша, впливати не буде.

У 1775 р. Січ Запорозька була зруйнована. Утім, рештки еліти Війська, яким вдалося не потрапити на каторгу до Сибіру, примудрилися, використовуючи неабиякі дипломатичні здібності, добитися дозволу відновити своє Військо і переселитися на землі, які давно були їм знайомі, а саме Кубанські землі. Кубань на 70% – степова зона. Кубанські степи повністю відповідали знайомому ландшафту і були ідеальним підґрунтям для нової економічної бази. Окрім того, нікого не треба було звідти виганяти. На величезній території єдиним населенням був «батальйон російських єгерів». Дозвіл на повернення звичної назви – Військо Запорозьке – вони так і не отримали. Спочатку – назва Військо Вірних козаків, але вона не прижилася. Так і стали Чорноморським козацьким військом. Так і виникла Чорноморія – територія Правобережної Кубані. Власне, коли кажемо про Кубань, то й уявляємо собі саме безкрайні житні степи і станиці, які оточені бахчами та тонуть у зелені фруктових садів.

Починається переселення з малоросійських губерній на «кубанські степи». Ті, хто перебирався за річку Єя, ставали вільними. Панські загони, які намагалися віднайти своїх кріпаків, десь зникали в Чорноморії. «З Кубані нікого не видаємо!» – це гасло ніколи ніхто не казав, але всі про нього згадували. Близько ста тисяч з Харківської, Полтавської, Чернігівської губерній переселилися на Кубань в XIX сторіччі. Всі вони були інтегровані у Військо Чорноморське. В 1860 році утворилося Військо Кубанське. До чорноморців приєднали лінійних козаків, аби розбавити «великоруським елементом». Лінійці – нащадки гребенських та донських козаків. Але чорноморці жорстко тримали свою етнічну особливість. І дуже чітко відрізняли свою Кубань від Росії.

Кубанці–чорноморці були неперевершеними вояками та неперевершеними хліборобами й господарями. Ретельно дбали про свою окремішність, чітко відрізняли себе від Росії, плекали свою «козацько-українську» мову та культуру та, власне, і вважали себе Україною. «Приїжджай на нашу Кубанську

Україну», – як писав своєму побратимові Тарасу Шевченку наказний отаман Війська Чорноморського Яків Кухаренко. Про те, що чорноморці вважали себе окремою нацією, із тривогою згадували всі російські урядовці на Північному Кавказі. А іноземці вважали українців-чорноморців головними репрезентантами українців, бо вони були єдиними, які серед інших українців мали широку автономію.

Українці в Чорноморії абсолютно переважали. «В етнографічній масі українців миттєво розчинялися інші», – як писав автор «Історії Кубанського Козацького Війська» видатний науковець, кубанський козак-чорноморець Федір Щербина. Це підтверджує і перепис 1897 р. На території Кубані, на землях колишньої Чорноморії українці складали до 85 відсотків…

На початку XX сторіччя Кубань перетворилася ледь не на найрозвинутіший сільськогосподарський регіон Російської імперії. Всі складові забезпечували підстави для створення власної держави. Потрясіння в Російської імперії стимулювали цей процес. Революція 1905 р. привела до створення Кубанської Військової Ради – прообразу парламенту Кубані. Лютнева революція 1917 р. стимулювала процеси державотворення на Кубані. Військо Запорозьке (Кубанське козацьке військо) цілком довершило свою еволюцію – воно стало основою нової української держави. Але вже на Північному Кавказі.

Вступ. Початок держави. Громадяни

Головною специфікою Кубані стала наявність козацького стану, який домінував і за своїми економічними привілеями (вся земля належала Кубанському Козацькому Війську), і за своєю структурною, корпоративною ментальністю. Значна частина еліти цього війська досить чітко зберігала пам'ять про українське походження більшості кубанців, була інтегрована в загальноукраїнський простір та мала великий досвід співпраці в українському національно-визвольному русі.

Горці та іногородні були ще одним питанням для створення держави. Горці – переважно черкеси-кабардинці могли поставити рахунки для козаків відносно Кавказької війни. Цього не сталося. Кавказька війна показала, що кубанці аж ніяк не були в ній зацікавлені. І особливої «ретивості» не виявляли. У козаків-чорноморців була сіль – головний стратегічний продукт тих часів. У черкесів – ліс. Так і жили. Торгували набагато більше, ніж воювали. Але і воювали на рівних. Із взаємною воїнською повагою.

Іногородніми були ті, хто не належав до козацького стану. Зазвичай ті, хто приїхав на Кубань, починаючи з кінця 60-х років XIX сторіччя, коли вже була заборона всіх записувати до козаків. Але етнічне походження було спільне. І нова Кубанська Держава мала бути спільною для всіх – і для козаків, і для горців, і для іногородніх.

І коли повалилася монархія, миттєво почався рух до створення власної Держави, рух хаотичний, залежний від геополітичних обставин, але цілеспрямований і невідворотний.

На відміну від сусіднього Війська Донського, в 1917 р. на Кубані державотворення пішло демократичним шляхом: громадянами мали стати не лише козаки, а й «іногородні» (ті, хто не належав до козацького стану) та горці.

Здавалось, що нарешті була знайдена основа для стабільного розвитку Краю і поступового впорядкування адміністративних та, фактично, державних структур.

Батьки–засновники

На той час на Кубані вже було дуже багато людей, які внесли колосальний внесок як у розвиток Кубані, так і в розвиток усього українського національного руху. Всі вони не могли через своє козацьке походження, на яке дуже вдало прикладалися їх демократичні переконання, уявити свою Кубань частиною імперії чи диктатури. Ф. Щербина – видатний учений, письменник, політик К. Бардіж, Л. Бич, К. Безкровний, М. Рябовол, М. Дикарів, С. Ерастов та інші. Політики, письменники, збирачі унікального кубанського фольклору. Кожен із них заслуговує на окрему довгу розповідь. Кубанці, які створили фундамент як кубанської державності, так і української державності...

Держава. Інституції... і Конституція...

У січні 1918-го зібралася новообрана Законодавча Рада, до якої увійшло 46 козаків, 46 іногородніх і 8 горців. 25 (12) січня) було утворено Кубанський крайовий уряд у складі 5 козаків, 5 іногородніх і 1 горця. Першими документами уряду стали постанови про Кубанські Установчі Збори (перший парламент Кубанської республіки), 8-годинний робочий день і утворення земельних комітетів, що мали розв'язати земельні непорозуміння між козаками та іногородніми. Одна з постанов кубанського уряду передбачала поступовий перехід на українську мову викладання в навчальних закладах.

З цього часу напружені стосунки між козаками та іногородніми – представниками некозацького стану поступово почали налагоджуватись, з'явилася можливість для плідної співпраці. Насамперед на компроміс йшли представники «корінних» іногородніх (на грудневому засіданні Кубанської Ради ценз осілості для іногородніх був збільшений до двох років), які не менш, ніж козаки, побоювались, що наплив «нових іногородніх» зможе створити для них небажану конкуренцію. Міграційні потоки на Кубань зросли після розпаду Кавказького фронту — під час Першої світової війни війська Російської імперії також воювали і проти Османської імперії, на Кавказькому фронті було зосереджено понад мільйон мобілізованих солдат і козаків. Озброєні юрби солдат після розвалу фронту грабували населення, вбивали старшин та представників «буржуазії». Саме їх майстерно використали більшовики для «гібридної війни» проти Кубані: нашвидку формували загони Червоної гвардії та спрямовували на придушення «кубанської контрреволюції». Більшовикам зробити це було неважко, адже перспектива відвоювати для себе заможну Кубань та осісти на її плодючих землях приваблювала багатьох колишніх селян з різних регіонів колишньої Російської імперії.

Загострення ситуації прискорило затвердження незалежності Кубані. 1 березня (16 лютого) 1918-го, згідно з рішенням Законодавчої Ради, Кубанський Край проголошувався самостійною державою. Однак через швидкий наступ більшовиків і необхідність вирішити нагальні питання в Краю, який чимраз більше занурювався в хаос громадянської війни, Конституцію Краю прийняли лише через десять місяців.

Програмним документом Кубанської Держави стала преамбула до Конституції Кубанського Краю – «Тимчасове положення про управління Кубанським Краєм», затверджене Надзвичайною крайовою радою 18 (5) грудня 1918 р. (на Кубані зберігався дореволюційний юліанський календар). У ньому було зазначено: «*Кубанське козацтво, горці та корінні мешканці сіл і міст Кубанського Краю, які винесли з випробувань революції устої порядку та народоправства, стоять перед необхідністю облаштування рідного Краю власними зусиллями. Відсутність державної єдності та загальноросійської влади, анархія, що продовжується в центрі Росії і затягування боротьби з нею, владно диктують населенню Кубані необхідність самостійно зміцнити державність у межах Краю. […] Зараз Кубанський Край, стоячи на шляху державного будівництва, зберігає за собою всю повноту державної влади в межах Краю і керується органами, поставленими його населенням, згідно цього Положення*».

Держава у боротьбі

Але Кубанський Край ще потрібно було захистити від більшовиків. І справа ця виявилася дуже складною. Законодавча Рада постала перед гострою необхідністю формування армії. Але утворилась парадоксальна ситуація: у краї, де значна частина населення складалась з козаків, зорганізувати власне військо виявилось досить складно. Найбільш боєздатна частина козацтва, яка щойно повернулася з фронту, була втомлена, дезорієнтована в політичній ситуації та займала нейтральну позицію. На додачу відчувався гострий брак старшин середньої та вищої ланки – далася взнаки політика імперського уряду максимально скоротити можливості для простих козаків отримати офіцерські звання. За часів царату у Кубанській області так і не були створені офіцерські училища, тож для кубанського козака недворянського походження перспектива отримати офіцерське звання могла відкритись тільки в умовах воєнного часу.

У таких умовах Кубанська Рада не могла швидко сформувати армію, яка б ефективно протистояла наступу більшовиків на Катеринодар. Спроби створення кубанських військових частин за новим принципом, орієнтованим на національно-визвольну боротьбу, тільки розпочинались. Формувались вони за взірцем кошів українського Вільного козацтва і, певною мірою, як частина загального вільнокозацького руху – на Всеукраїнському З'їзді Вільного козацтва, що відбувся в Чигирині у жовтні-листопаді 1917-го, були присутні і представники Кубані. Головним ініціатором створення кошів Вільного козацтва на Кубані виступив Кіндрат Бардиж. На його думку, апеляція до козацьких запорозьких, гайдамацьких традицій забезпечувала надійну ідеологічну основу для створення Кубанської армії, кістяком якої могли стати саме загони Вільного козацтва. На початку лютого 1918-го після тривалих дебатів Крайовий уряд прийняв постанову про створення та фінансове забезпечення добровольчих військових підрозділів Вільного козацтва.

У своїй відозві до мешканців кубанських станиць Бардиж проголошував: «… в руки народної влади необхідно надати реальну силу… Сила ця в забезпеченні ідей народовладдя повинна бути організована самим народом». У загони Вільного козацтва могли вступати іногородні. В організаційному відношенні кубанське «Вільне козацтво» планувалось трансформувати

в «Крайове Кубанське військо», розділене на курені, полки та два коша – Кіш Війська Чорноморського та Кіш Війська Лінійного.

Активними організаторами гайдамацьких загонів «Вільного козацтва» стали козак станиці Канівської Григорій Шевель і вчитель Василь Чепелянський (розстріляний більшовиками в 1920-му). Головним чином ці відділи створювались у чорноморських станицях, у яких переважало українське населення. До складу цих кошів («імені гетьмана Сагайдачного», «імені гетьмана Дорошенка») входили переважно національно свідомі кубанські українці – як козаки, так й іногородні. Переважна більшість цих підрозділів виступала під гаслами боротьби за Україну та Кубань. Деякі з них формувались з метою допомоги Українському Катеринославському Кошу Вільного козацтва. Один з таких кошів, «Гайдамацький», під керівництвом осавула Адамова пізніше взяв участь у Кубанському поході.

Тимчасово командування кубанськими частинами було передано Віктору Покровському – капітану літунських частин колишньої імператорської армії, який хоч і відрізнявся енергійністю, але мав авантюрну вдачу, був далеким від інтересів Краю та пізніше відіграв у долі Кубанської Ради зловісну роль.

Між тим більшовики досить швидко захопили Чорноморську губернію та Азовське узбережжя. Коли Катеринодар вже обстрілювала артилерія червоних, Кубанська Законодавча Рада прийняла рішення залишити місто і відступити з надійними загонами козаків та черкесів (три тисячі вояків і дві тисячі цивільних) у райони, які ще не були захоплені більшовиками. Кіндрат Бардиж зі своїми двома синами та невеликою групою козацьких старшин вирішив пробиратися через гори в Грузію. У селі Шабанівському під Туапсе вони зупинились на ночівлю, де їх заарештували і розстріляли місцеві більшовики.

Намагання Законодавчої Ради пробитись з оточення червоних загонів супроводжувалось тяжкими боями. Відступ Кубанської Ради супроводжувало декілька бандуристів – іноді, під час контратак, коли не лише військовим, але й цивільним і пораненим доводилось брати в руки зброю, бандуристи співали пісні, аби підтримати бойовий дух.

З'явились звістки, що на Кубань наближаються загони Добровольчої армії Лавра Корнілова, які відступали з Ростова і, фактично, навмання блукали кубанськими степами, знекровлюючись у безперервних боях з червоними.

Це давало певну надію, що можна буде знайти союзника в боротьбі з більшовиками. 11 березня після тяжкого бою поблизу черкеського аулу Шенджий кубанці довідались, що загони Корнілова наближаються. Майже випадкова зустріч кубанських частин та Добровольчої армії в березні 1918-го врятувала обидві сили від знищення більшовиками.

На нараді в станиці Калузькій представники Законодавчої ради та добровольців обговорили умови про об'єднання сил для спільного наступу на станицю Новодмитрівську. Але укласти домовленості, які могли б забезпечити умови для подальшої взаємодії, виявилось складно.

Основу Добровольчої армії складали високопрофесійні старшини середнього та вищого рівня колишньої імператорської армії. Вони відзначались особистою хоробрістю та непримиренним ставленням до більшовиків. Утім світогляд еліти та основного складу Добровольчої армії був обмежений вузькими поглядами представників імператорської офіцерської касти. Лідери

добровольців добре знали, проти чого вони борються, але навряд чи добре усвідомлювали, за що саме. Не маючи чітко вираженої політичної програми, розрахованої на майбутній устрій колишньої Російської імперії, вони розглядали те, що відбувається навколо, не як корінний злам і остаточну ліквідацію старих політичних, економічних та соціальних структур, а як великий бунт, «смуту», заколот, придушити який можна масштабною каральною акцією жандармськими та поліційними методами. Але і серед добровольців-монархістів, і серед прихильників Установчих Зборів, які входили до Добровольчої армії, незмінним залишався один імператив: Росія має бути єдиною неподільною державою зі старим унітарним устроєм, в якому не буде місця ні автономіям, ні федеративним відносинам. Іронія ситуації полягала в тому, що за весь час свого існування Добровольча армія, що претендувала на провідну роль у відновленні «Єдиної неділимої Росії», так і залишалась армією без власної держави і залежала від тих державних утворень, на економічну та людську базу яких спиралась у своїй боротьбі.

Під обстрілом більшовицької артилерії 17 березня 1918-го договір між представниками Добровольчої армії та Кубанського Краю був таки укладений. Симбіоз між Кубанською республікою і Добровольчою армією мав тактичні успіхи: кубанці отримали фахових військових, а добровольці — колосальні військові резерви і тилову базу. Але українці Кубані прагнули захистити свою державу, яка в перспективі мала об'єднатися з Україною, а добровольці виступали за єдину Росію. І коли наприкінці 1918-го більшовиків таки вдалось вибити з Кубані, напруження між двома силами переросло у відвертий конфлікт, яскравим виявом якого стало вбивство у 1919-му денікінськими агентами голови Кубанської Законодавчої Ради Миколи Рябовола, який пропонував створити антибільшовицький фронт новоповсталих держав колишньої Російської імперії. Починається жорстке протистояння. Кубанський Край до останнього протистояв як великодержавним силам, так і більшовикам. Кубанські козаки, які складали основу Добровольчої армії, дізнавшись про вбивство М. Рябовола та репресії проти Кубанської Ради, відмовилися підтримувати «єдинонєдєлимців» і почали повертатися на рідну Кубань. Також не вдалося втягнути їх у війну з УНР, яку вони вважали своєю братньою державою. До того ж, чимало кубанських козаків воювало на боці УНР, а, наприклад, кубанський козак П. Христюк зі станиці Єлизаветинської визначився як один із провідних діячів УНР.

Загибель держави

У 1920-му Кубань таки захопили більшовики, однак повстанська боротьба українців Кубані тривала до середини 30-х років.

Тільки надзвичайно жорсткі репресії та знищення більш ніж мільйона кубанців під час Голодомору в 1932–1933 рр. змогли майже остаточно припинити національно-культурний і державний розвиток українців Кубані. Але чи остаточно?

Дмитро БІЛИЙ

Коли і за яких умов була проголошена державність совітської України?

З початком Російської революції більшовики демонстрували найлояльніше з-поміж інших загальноросійських партій ставлення до вимог України. У квітні 1917-го більшовицьке керівництво публічно підтвердило свою прихильність «праву націй на самовизначення аж до відокремлення», яким формально визнавало, зокрема, це право і для України. І це в той час, коли в популярних українських партіях навіть не обговорювали такої можливості.

Внаслідок публічної підтримки більшовиками національних прагнень України і, зокрема, Української Центральної Ради у її конфлікті з Тимчасовим урядом, українці загалом лояльно поставилися до Жовтневого перевороту. Мало того, до складу сформованого після перемоги більшовиків Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК), поряд із більшовиками та російськими лівими есерами, увійшли представники українських соціалістів.

Після захоплення влади більшовицьке керівництво було змушене оформити використовувані ними в боротьбі за владу популярні гасла у відповідні законодавчі акти. Так з'явилися не лише «Декрет про землю» та «Декрет про мир», а й затверджена 15 (2) листопада «**Декларація прав народів Росії**», де однією із засад діяльності нової влади проголошувалося «*право народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення та створення самостійної держави*».

Хоча популярні гасла не відповідали програмним завданням більшовизму, але з огляду на хиткість своєї влади ленінський Раднарком був змушений з ними рахуватися. Тому більшовицькі керманичі не могли заперечити Українську Народну Республіку, яка була проголошена 20 (7) листопада III Універсалом Української Центральної Ради. Натомість у Петрограді взяли курс на опанування України зсередини. Метод був подібний до випробуваного в Росії – скликання Всеукраїнського з'їзду рад з подальшою зміною влади. Контроль над з'їздом більшовики збиралися встановити завдяки маніпуляціям з нормами представництва та з урахуванням невеликої кількості наявних рад в Україні.

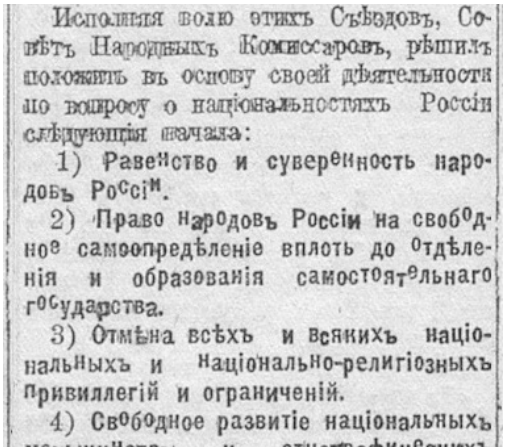

Исполняя волю этихъ Съѣздовъ, Совѣтъ Народныхъ Комиссаровъ, рѣшилъ положить въ основу своей дѣятельности по вопросу о національностяхъ Россіи слѣдующія начала:

1) Равенство и суверенность народовъ Россіи.

2) Право народовъ Россіи на свободное самоопредѣленіе вплоть до отдѣленія и образованія самостоятельнаго государства.

3) Отмѣна всѣхъ и всякихъ національныхъ и національно-религіозныхъ привиллегій и ограниченій.

4) Свободное развитіе національныхъ меньшинствъ и этнографическихъ группъ, населяющихъ территорію Россіи.

Витяг з «Декларации прав народов России», «Известия ЦИК и Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов». 1917. № 215. 16 (3) листопада

Вперше намір скликати такий з'їзд було озвучено 16 (3) листопада. Невдовзі після проголошення Української Народної Республіки ці плани були публічно підтримані наркомом у справах національностей Росії Йосифом Сталіним, який

30 (17) листопада у телефонній розмові з членом Київського осередку РСДРП(б) заявив: «*Ми всі гадаєм, що, безусловно, необхідний крайовий з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. […] На нашу гадку, взятися до скликання з'їзду повинні ви – кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін., звичайно, з Центральною Українською Радою. Коли Рада відмовиться працювати з вами в сій справі, що є для нас маловіроятним, то скликайте його без Ради*».

Рішення про скликання у Києві такого з'їзду було ухвалене 7 грудня 1917 р. контрольованим більшовиками обласним виконкомом Рад Південно-західного краю. Однак українські партії перехопили ініціативу, надіславши на з'їзд багато непідконтрольних більшовикам селянських депутатів, в результаті чого учасники з'їзду висловили безумовну підтримку Українській Центральній Раді.

Усвідомлюючи провал своїх намірів у Києві, більшовицькі делегати та їхні прихильники (ліві есери, ліві українські соціал-демократи та меншовики-інтернаціоналісти) зібралися на окрему нараду та ухвалили таке рішення: «*Ми, представники 47 рад в числі 124 чол., ухвалили покинути збори, що їх улаштували політикани з Центральної Ради та звернутись до всіх трудящих України з роз'ясненням нашого ставлення до створеного становища*». Вони спробували досягти поставленої мети іншим шляхом – частина підписантів виїхала до Харкова, де об'єдналась із делегатами обласного з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну та назвалася Всеукраїнським з'їздом рад робітничих, солдатських та *частини селянських депутатів*.

Легітимність цього зібрання як повноправного з'їзду викликала питання навіть у його учасників – саме тому в його назві йдеться про «*частину селянських депутатів*», а обраний ним вищий між Всеукраїнськими з'їздами орган радянської влади було названо Тимчасовим Центральним Виконавчим Комітетом Рад України. До його складу увійшла 41 особа, з яких 35 – більшовики. Есери та меншовики відмовилися від участі в голосуванні резолюцій.

Саме цей з'їзд і проголосив державність совітської (радянської) України. Оскільки робилося це на противагу справжній УНР, то нове державне утворення не змінило назву – це була Українська Народна Республіка. Так само, як і справжня УНР, УНР (совітів) не проголошувала незалежності, а заявила про входження до складу федеративної Росії. Головна відмінність у відносинах з ленінським Раднаркомом полягала в тому, що справжня УНР бачила федеративну Росію як майбутню державу, а ленінський Раднарком визнавала владою **Великоросії** як одного із суб'єктів такої майбутньої федеративної Росії. Тоді як совітська УНР називала саме ленінський Раднарком урядом уже начебто наявної федеративної Росії. Тому згідно з резолюцією «Харківського» з'їзду від 25 грудня 1917 р. «*Про організацію влади в Україні*» на територію України негайно поширювалися «*всі декрети і розпорядження робітниче-селянського уряду федерації, що мають для усієї федерації значення, – про землю, про робітничий контроль над виробництвом, про цілковиту демократизацію армії*». Тобто, ЦВК совітів затверджував найпопулярніші в масах рішення ленінського Раднаркому, що значно послаблювало позиції УЦР, яка була обережнішою у подібних рішеннях.

У резолюції з'їзду «*Про самовизначення України*» згадувалася федеративна Росія, і це при тому, що сама Росія себе федерацією ще не проголошувала (це відбудеться лише в січні 1918 року): «*Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих*

і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер».

Першою ухвалою новообраного ЦВК совітів України стало затвердження 26 (13) грудня телеграми до Раднаркому, у якій більшовики, що працювали в Україні, намагалися зняти з совітської Росії провину за війну з УНР: «*Якщо проллється на Україні братня кров, то вона проллється не в боротьбі українців з великоросами, а в класовій боротьбі українських трудящих мас з Радою*».

Гібридна війна проти України – тієї України, яка уможливила утримання більшовиками влади після Жовтневого перевороту, – почалася.

27 грудня 1917 р. ЦВК совітів УНР затвердив текст «**Маніфесту до всіх робітників, селян і солдатів України»**, яким оголошувалось взяття всієї повноти державної влади в Українській Народній Республіці і позбавлення Генерального Секретаріату Української Центральної Ради своїх повноважень. Йому на зміну в якості уряду України 30 грудня був створений **Народний секретаріат**. Саме Народний секретаріат і став реально діючим центром совітської влади, під формальним прикриттям якого ленінська Росія і вела війну проти УНР – Центральної Ради.

Про територію радянської УНР у резолюціях харківського з'їзду не згадувалося, але лише з тієї причини, що нові загальноукраїнські владні структури планували зайняти місце Центральної Ради та Генерального Секретаріату, а, отже, і правити Україною в межах ІІІ Універсалу. Саме про це говорив 6 квітня 1918 р. тодішній голова Народного Секретаріату Микола Скрипник: «*Народний секретаріат завжди намагався об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящих усіх місцевостей, на які претендує ця Центральна Рада*».

Геннадій ЄФІМЕНКО

Коли і за яких обставин була проголошена незалежність совітської України?

Українська совітська державність була проголошена ще 25 (12) грудня 1917-го у Харкові. Тоді цей радянський сурогат УНР проголосив себе частиною федеративної Росії, центральним урядом якої визнав ленінський Раднарком. Керівництво совітською УНР мав здійснювати її уряд – Народний секретаріат.

У січні совітська Україна відправила свою делегацію (доїхали Василь Шахрай та Юхим Медведєв) на мирні перемовини до Бреста, сподіваючись знову-таки заступити там делегацію справжньої УНР. Країни Четверного союзу не визнали цю делегацію, але Українська Центральна Рада для того, щоб укласти з цими країнами договір і з огляду на напад червоної Росії, ухвалила IV Універсал, яким проголосила незалежність України. Пояснюючи у серпні 1918 року Х. Раковському передумови ухвалення рішення про незалежність, голова української делегації на переговорах з РСФРР Сергій Шелухін зазначав:

«*Вибачайте, Ви завжди посилаєтеся на Третій Універсал. Яка шкода, що Ви не знаєте української мови. Якби Ви його прочитали, то Ви б знали, що Україна хотіла, щоби Росія була федеративною республікою. Ви цього не визнали і пішли проти України війною. Значить, Ви одпали від майбутньої федерації перші. Після цього Україна оголосила себе самостійною державою. Вам тепер треба зватися не Росією, а треба зватися – тут я приніс повне зібрання законів – Московською Державою*».

Після укладення Брестського мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу для совітської України, щоб намагатися і далі претендувати на суб'єктність, стало актуальним завданням проголошення власної незалежності. Тим більше, що через вихід Росії з переговорів Німеччина вже 18 лютого поновила воєнні дії. Водночас через сподівання, що схід України не буде зайнятий українсько-німецькими військами, ленінський Раднарком певний час не заперечував існування Донецько-Криворізької республіки, яка була проголошена 12 лютого 1918 р.

У тому, що Київ доведеться залишити, в більшовиків не було сумніву з першого дня поновлення воєнних дій. Уже 18 лютого 1918-го Сталін телеграфував Затонському: «*Пропонуємо негайно зайнятися вивезенням на схід усіх продуктів; що не можна вивезти – підірвати та спалити*».

Разом з тим совітська УНР ще раз спробувала надіслати делегатів на переговори з країнами Четверного союзу в Бресті, які були відновлені після перших успіхів німецьких військ. Але делегатів взагалі не пропустили, хоча Ленін мав щодо них якісь сподівання.

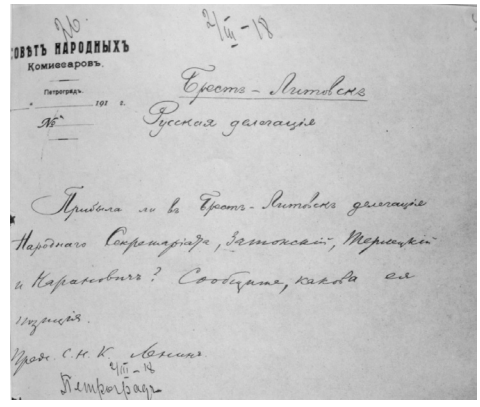
СОВѢТЪ НАРОДНЫХЪ
Комиссаровъ.
Петроградъ.
Брест - Литовскъ
Русская делегація
Прибыла ли въ Брест-Литовскъ делегація
Народнаго Секретаріата, Затонскаго, Терещенко
и Карачевичъ? Сообщите, какова ея
численность.
Пред. С.Н.К. Ленинъ
Петроградъ

Телеграма Леніна до Брест-Литовська з приводу планованого прибуття делегації від Народного секретаріату на переговори

Третього березня 1918-го Росія уклала свій Брестський мирний договір з країнами Четверного союзу. Однією з його умов було виведення російських військ із території України та укладення миру з УНР.

Щоб убезпечити Росію від проблем з Німеччиною, Народний секретаріат ініціював формальну відмову від статусу совітської України як частини федеративної Росії. Зробити це було непросто, без допомоги Кремля було не обійтися.

Станом на початок березня 1918-го на території України існувала не лише ДКР, а й деякі інші совітські «республіки», які не підпорядковувалися Народному секретаріату. Тому він взявся за їхнє об'єднання. У декларації уряду від 7 березня 1918-го зазначалося: з огляду на те, що «*об'єднана буржуазія*» загрожує «*розчавити Робітниче-селянську владу України, притому Україну в кордонах III і IV універсалів, тобто в тому числі і* ***ті частини України, які складають Донську, Донецьку, Кримську та Одеську Совітські Республіки****, саме тепер особливо необхідно тісне об'єднання всіх радянських організацій*». Те, що Кримська («Тавриди») та «Донська» совітські республіки формально ще не заявили про своє утворення, не має вводити в оману – влада там належала місцевим совітам. Зауважимо, що з початку березня Народний секретаріат очолив Микола Скрипник, який і був головним прихильником та організатором такого об'єднання.

Затвердити зміну політичної лінії мав II Всеукраїнський з'їзд рад, який розпочався в Катеринославі 17 березня. За два дні до його початку ЦК РКП(б), за присутності урядовців Народного секретаріату Василя Шахрая та Володимира Затонського, плануючи порядок денний з'їзду, ствердив: на цей з'їзд мають «*поїхати товариші з усієї України, в тому числі й з Донецького басейну… Донецький басейн розглядається як частина України*». Окремо було підкреслено, що на з'їзді має бути обрано «***один уряд для всієї України***», що й було реалізовано.

З'їзд рад тривав до 19 березня і одним із його рішень було проголошення незалежності совітської України. У резолюції з'їзду прямим текстом йшлося про вимушеність цього кроку: «***Тепер мирний договір, який насиллям нав'язується німецьким імперіалізмом Російській Федерації, формально припиняє федеративний зв'язок України з усією Совітською Федерацією. Українська Народна Республіка стає самостійною Совітською Республікою***».

Якщо в цьому пункті йшлося про вихід із «Совітської Російської Федерації», то далі зазначалося, що вже сама Україна стає федерацією: «*Трудящі маси України розглядають Українську Совітську Республіку як республіку федеративну, що об'єднує всі радянські об'єднання – вільні міста і республіки як автономні частини Української Федеративної Совітської Республіки*».

При складанні цієї резолюції враховувалося, що кількість такого роду республік / об'єднань могла бути набагато більшою, аніж називалося в резолюції від 7 березня. Саме федерація бачилася тим засобом, який, не порушуючи гасла «Вся влада совітам!» (тобто місцевим совітам), дозволить сполучити всі ці радянські об'єднання фактично неконтрольованих регіонів в одне ціле.

19 березня з'їзд рад у Катеринославі завершив свою роботу, і незабаром Микола Скрипник вже як очільник делегації незалежної совітської Української Народної Республіки (саме така назва була на печатках) разом із ще двома урядовцями за кілька днів виїхав до Москви з офіційним дружнім візитом.

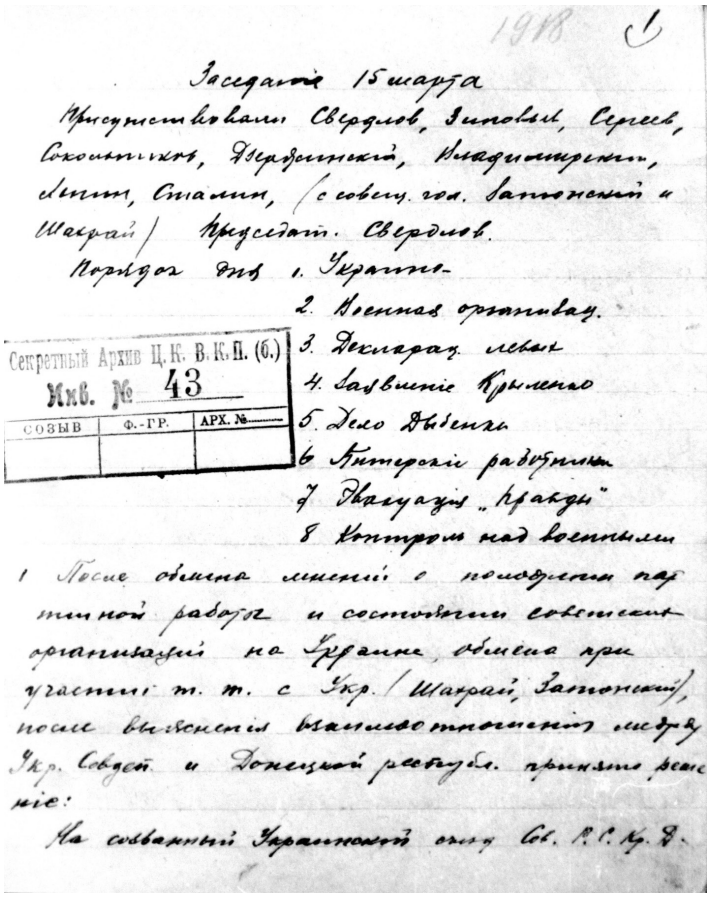

1918 I

Заседали 15 марта

Присутствовали Свердлов, Зиновьев, Сергеев, Сокольников, Дзержинский, Владимирский, Ленин, Сталин, (с совещ. гол. Закомский и Шахрай) Председат. Свердлов.

Порядок дня 1. Украина.

2. Военная организац.

3. Декларац. мелких

4. Заявление Крыленко

5. Дело Дыбенко

6 Интересы рабочих

7 Реакция „краеви"

8 Контроль над военными

1 После обмена мнений о политической партийной работе и состоянии советских организаций на Украине, обмена мнениями участии т. т. с Укр. (Шахрай, Закомский), после выяснения взаимоотношений между Укр. Совдеп и Донецкой республ. принято решение:

На совещании Украинской секц. Сов. Р. К. и Д.

Секретный Архив Ц. К. В. К. П. (б.)
Инв. № 43
СОЗЫВ | Ф.-ГР. | АРХ. №

З протоколу засідання ЦК РКП(б) від 15 березня 1918 р., де було підтверджено український статус Донбасу

Привѣтствіе Рабоче-Кр. Правительству Украинск. Народной Республики.

Принимая к свѣдѣнію декларацію Чрезвычайнаго посольства Народнаго Секретаріата Украины и постановленіе второго Всеукрайнскаго С'ѣзда Совѣтов Рабочих, Крестьянских и Солдатских Депутатов об об'явленіи Украйнской Народной Республики самостоятельной федеративной Совѣтской Республикой, Совѣт Народных Комиссаров шлет горячій братскій привѣт Рабоче-Крестьянскому Правительству, Народному Секретаріату и Центральному Исполнительному Комитету Совѣтов Рабочих, Крестьянских и Солдатских Депутатов Украины.

На сегодняшнем засѣданіи Сов. Нар. Ком. было принято посольство Украинской Совѣтской Федеративной Республики в составѣ народнаго секретаря Украины, Н. А. Скрыпника, Ю. М. Коцюбинскаго и Н. Евтесевича-Врублевскаго. Украинское посольство декларировало провозглашенную вторым Всеукраинским с'ѣздом Совѣтов самостоятельность Украинской Народной Республики как Совѣтской Социалистической Федерации. Декларація посольства была такова же как и оглашенная т. Скрипником декларація Ц. И. К.

Сов. Нар. Ком. в отвѣтных рѣчах по поводу принятой декларации единогласно высказался за признаніе Совѣтскаго Правительства Украины и принял постановленіе, которое печатается в сегодняшнем номерѣ.

Четверг, 4 апрѣля (22 марта) 1918 г. № 63. ПРАВДА.

Після зустрічі Совнаркому Росії із делегацією совітської УНР, яка відбулася 3 квітня, теза про федеративність незалежної радянської України була повторена в «Правді» – головній компартійній газеті. Там ішлося про проголошення «*Української Народної Республіки самостійною федеративною Совітською Республікою*».

Втім, офіційного визнання Росією незалежності совітської України не пролунало ні у квітні 1918-го, ні в наступні два з половиною роки. Натомість під час перебування делегації Народного секретаріату в Москві Йосиф Сталін у телефонній розмові із головою ЦВК совітів України Володимиром Затонським роздратовано зауважив: «***Мы все здесь думаем, что ЦИКУК*** *(від «Центральный Исполнительный Комитет Украины». – Авт.)* ***должен, нравственно обязан покинуть Таганрог. Достаточно играли в Правительство и республику, кажется хватит, пора бросить игру***».

Чому йшлося про Таганрог? Бо саме туди по завершенню ІІ Всеукраїнського з'їзду рад переїхав ЦВК совітів України та уряд радянської і тепер вже федеративної УНР, там перебував і новообраний голова ЦВК совітів Затонський. Це було логічно: у Таганрозькому окрузі більшість становили українці.

У відповідь на вислів Сталіна Микола Скрипник організував офіційну ноту протесту від Народного секретаріату, яка була подана 6-го квітня 1918-го Совнаркому на урядовому бланку з печаткою. У тій ноті, зокрема, зазначалося: «*Ми повинні заявити самий рішучий протест проти виступу Наркома Сталіна. Ми повинні заявити, що ЦВК рад України і Народний Секретаріат мають джерелами своїх дій не те або інше ставлення того чи іншого наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України, що виразилася в постанові ІІ Всеукраїнського з'їзду Совітів…*».

Такою ж промовистою була і відповідь стосовно Таганрога, у якій відбилося бачення урядовцями Народного секретаріату меж України: «*Таганрог є частиною Української Народної Республіки і лише населення цієї території може заявити, до якої Совітської Федерації воно хоче належати – до Російської чи Української*».

Пройде зовсім небагато часу і навіть термін «Українська федерація» забудеться, оскільки влада стане централізованою, а утворення радянських республік – як автономних, так і «незалежних» – буде можливим лише за національною ознакою. Таганрог теж ще встигне побувати в складі України в 1920–1925 рр. Але то все буде потім. Народний секретаріат зразка 1918 р. наприкінці квітня саморозпустився через наближення українсько-німецьких військ, які увійшли до Таганрога 1 травня 1918-го. «Перші совіти» в Україні добігли кінця.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Коли і за яких обставин незалежність совітської України формально визнала РСФРР?

Совітська (радянська) Україна проголосила свою незалежність ще в березні 1918 р. на II Всеукраїнському з'їзді рад. Попри вимушеність такого кроку, частина урядовців радянської УНР вважала незалежність реальністю. У Москві такі погляди вважали небезпечними, і тому сам Кремль, хоч і вітав радянську УНР, але її незалежності не визнав.

Після відходу червоних з України про небезпеку відокремлення вже радянської України у більшовицькому центрі пам'ятали, і тому створену в липні 1918-го року Комуністичну партію (більшовиків) України Кремль навіть формально не наважився означити окремою партією – КП(б)У постала як обласна організація РКП(б). Однак уже несподівана для Кремля популярність національних гасел спонукала їх повернутися до «національної» оболонки – наприкінці 1918 року опановувати Україну більшовики взялися під прапором проголошеного наприкінці листопада Тимчасового робітничо-селянського уряду України (ТРСУУ). 6 січня 1919, вже після переїзду уряду до Харкова, радянська Україна отримала схожу з РСФРР назву – Українська Соціалістична Радянська Республіка.

ТРСУУ із самого початку свого існування позиціонував себе урядом незалежної держави. Однак Кремль знову не наважився офіційно погодитися з цим, тоді як незалежність інших проголошених тоді радянських республік (Естонії, Латвії, Литви, Білорусії) він визнав майже одразу. І це попри те, що урядовці ТРСУУ сподівалися на визнання незалежності та прив'язували до нього ухвалення рішень щодо кордонів і деяких економічних декретів. Але сподівання виявилися марними.

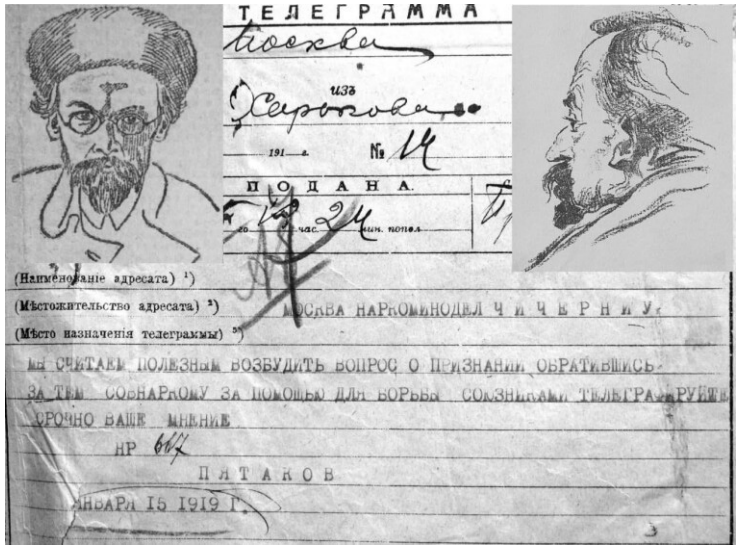

Колаж з архівного документа і зображень Георгія П'ятакова (1919) та Георгія Чичеріна (1918)

Попри невизнання з боку РСФРР, уряд УСРР продовжував позиціонувати радянську Україну як незалежну державу і мав реальну автономію в управлінні нею. Однак це не задовольняло Кремль, який уже у квітні взяв курс на «злиття» України з Росією.

Довести цю справу до кінця того року не вдалося і, головне, що згубність своєї «української» політики усвідомили в Кремлі. Тому вже в листопаді 1919-го було вирішено формально зберегти українську радянську державність, але жодним чином не розширяти державних прав УСРР, зробивши поступки лише в національно-культурній політиці. Водночас, щоб заручитися підтримкою українського суспільства, більшовики публічно почали говорити про незалежну радянську Україну. Власне, відвоювання України в денікінців вони почали під гаслом «Хай живе вільна незалежна Радянська Україна!». Та попри такі гасла, реальність була протилежною.

У 1920-му вже й мови не було про Український фронт чи українські армії, які формально існували в першій половині 1919 р.: військова справа була суворо централізована. 27 січня 1920 р. було ухвалено постанову Всеукрревкому «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР», якою скасовувалася вся попередня законодавча база УСРР. Тепер все мало працювати за законами РСФРР. І в цій же постанові йшлося про активізацію роботи з «об'єднання республік».

На початку лютого 1920-го року у Москві була створена «комісія з розробки питань федеративного устрою РСФРР», у якій місце України бачилося рівним з уже наявними в Росії автономіями.

Водночас, з огляду на зовнішні обставини, тоді ж зародилася й інша тенденція: для того щоб «підсікти буферизм Пілсудського», російські дипломати ініціювали формальне відновлення Наркомату закордонних справ УСРР.

Українська сторона була змушена навіть приготувати проєкт зміни Конституції УСРР, у якому було положення про те, що «*УСРР входить на основі добровільної згоди, котра може бути в будь-який час змінена сторонами, що домовляються, до складу Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки та має своє представництво у всіх федеративних органах*». Поступаючись тискові Кремля, управлінці УСРР погоджувалися на входження республіки до РСФРР. Щоправда, при цьому вони намагалися залишити за собою формальні державні права, зокрема право виходу радянської України зі складу Росії.

Здавалося, ще б зусилля і…

Але ситуація змінилася. Низка поразок у війні з Польщею знову актуалізувала існування УСРР як суб'єкта відносин. До цього додавалися наслідки неефективного надцентралізованого управління Україною, через що серед самих українських радянських номенклатурників зростало незадоволення визиском України. У внутрішньому листуванні неодноразово йшлося про ігнорування Кремлем українських потреб і безправність українського уряду, який без окремого на те розпорядження центру навіть маршрутного потягу не мав права сформувати.

Навіть минулорічний централіст Християн Раковський раз по раз почав вимагати в Кремля більше прав для радянської України. Зокрема, в середині жовтня у листі до Леніна Християн Раковський наголошував: «*У нас складається враження, що Україну систематично ошукують*».

7. Про об'єднання діяльности УСРР та РСФРР.

В розвиток угоди Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 1-го червня 1919 року про об'єднання діяльности обох Республік, надалі до остаточного оформлення взаємовідносин останніх, оголошується:

1. Всі декрети та постанови У.С.Р.Р., що торкаються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищезазначеною угодою (а саме: Військові, В.Р.Н.Г., Продовольства, Працесоцзабезу, Шляхів Сполучення, Пошти и Телеграфу та Фінансів), касуються і замінюються декретами Р.С.Ф.Р.Р. Останні набувають чинности і підлягають негайному виконанню.

2) Всі декрети и постанови, видані в цій галузі до менту оголошення цього, лічити скасованими.

Доручити комісіям Всеукрревкому, діяльність яких зв'язана з вищезгаданою угодою, приступити до термінового перегляду декретів кожної по своєму відомству і подати на затвердження Всеукрревкому ті з них, які потрібують змін в залежности від українських обставин.

3. Комісії, обраній Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом, для вироблення конкретних форм об'єднання Республік, негайно відновити свою працю.

м. Харків, дня 27-го січня 1920 року.

Г'олова Всеукраїнського Революційного Комітету *Петровський.*
Члени Всеукраїнського Революційного Комітету:
Затонський, Мануїльський, Гринько.
Заст. голови Комісії Юстиції
при Всеукрревкоме *Канарейкий.*
Керуючий справами Всеукрревкому *Ермощенко.*
Оголошено в „Ізвестіях" Всеукрревкому від 30-го січня 1920 р., Ч. 35.

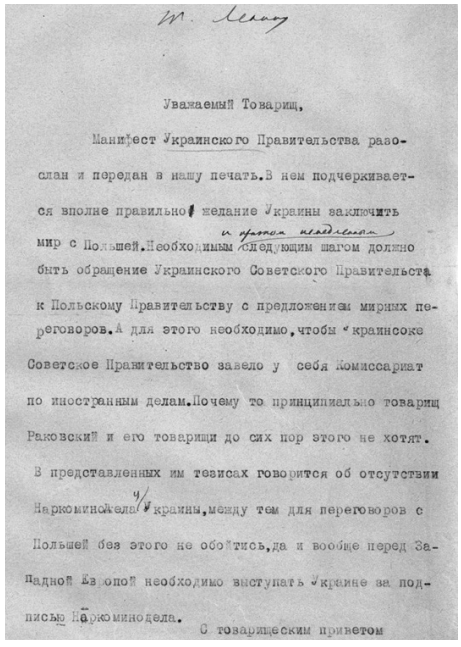

Уважаемый Товарищ,

Манифест Украинского Правительства разослан и передан в нашу печать. В нем подчеркивается вполне правильно желание Украины заключить мир с Польшей. Необходимым следующим шагом должно быть обращение Украинского Советского Правительства к Польскому Правительству с предложением мирных переговоров. А для этого необходимо, чтобы украинское Советское Правительство завело у себя Комиссариат по иностранным делам. Почему то принципиально товарищ Раковский и его товарищи до сих пор этого не хотят. В представленных им тезисах говорится об отсутствии Наркоминдела Украины, между тем для переговоров с Польшей без этого не обойтись, да и вообще перед Западной Европой необходимо выступать Украине за подписью Наркоминдела.

С товарищеским приветом

Лист Чичеріна до Леніна від 20 лютого 1920 р. з наголошенням на дипломатичній потребі формального створення Наркомату закордонних справ

УКРАЇНСЬКА СОЦІЯЛІСТИЧНА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА
ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЬ!

Центральний Виконавчий Комітет
Рад
Робітничих, Селянських, Козачих і Червоноармейських Депутатів
Української Соціялістичної Радянської Республіки
оповіщує, що

Перша сторінка з ратифікаційної грамоти прелімінарного договору з Польщею

У Кремлі врахували як зовнішні обставини, так і настрої радянських працівників, і були змушені йти на поступки – десь короткотермінові, а десь тривалiші. 12 жовтня було укладено перемир'я з Польщею, в якому радянська Україна була зазначена однією із сторін. Це був обдуманий дипломатичний крок – таким чином відсікалася можливість участі в переговорах союзника Польщі – петлюрівської УНР.

Щоб укласти твердий мир з Польщею та якось виправити економічну ситуацію, у Кремлі нарешті наважилися на формальне визнання незалежності радянської України та надання їй деяких повноважень в економічному управлінні.

З «міжнародного» боку ініціатором став нарком закордонних справ РСФРР Георгій Чичерін, який у датованому 30-м листопада листі до ЦК РКП(б) писав: «*У Ризькій угоді ми визнали формулу незалежності України, а між тим IV з'їзд Українських рад висловився за входження України до складу РСФРР. Це було до укладення Ризької угоди, котра зобов'язує нас визнати окремішність України*». І в кінці заспокоював Кремль: «*Фактично нинішні взаємовідносини можуть залишитися без змін, але їм потрібно надати форму союзу двох держав замість союзної держави*».

24 грудня розроблений комісією з участю Раковського проєкт Договору було розглянуто на пленумі ЦК РКП(б) і з його назви було вилучено слово «федеративний». Договір було складено двома мовами – російською і українською – і після узгодження в основних наркоматах РСФРР підписано 28 грудня 1920 року. Повна його назва лунала як «**Союзний Робітниче-Селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою»**. З російського боку його підписав Г. Чичерін як нарком закордонних справ та В. Ленін як голова РНК, з українського – Х. Раковський, який об'єднував у своїй особі ті ж посади в уряді УСРР.

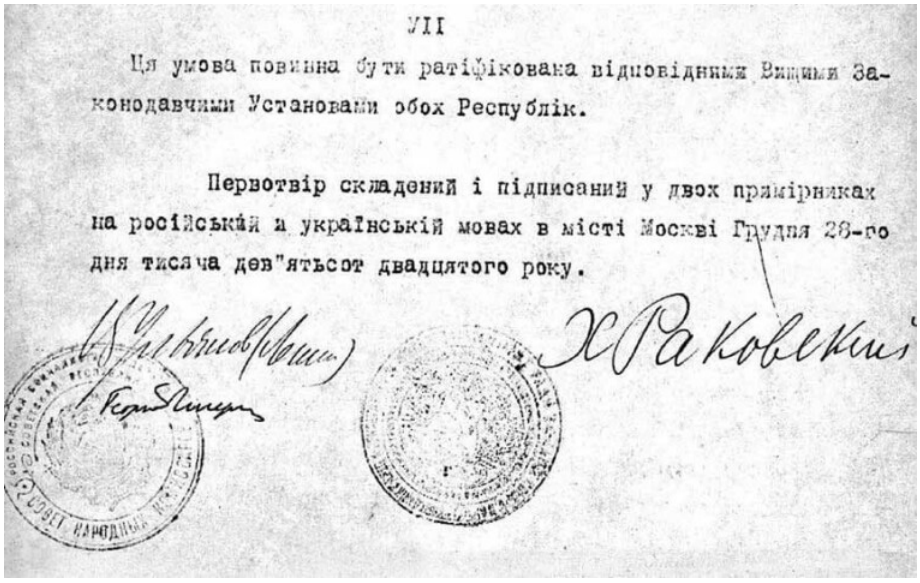

VII

Ця умова повинна бути ратифікована відповідними Вищими Законодавчими Установами обох Республік.

Первотвір складений і підписаний у двох примірниках на російській а українській мовах в місті Москві Грудня 28-го дня тисяча дев"ятьсот двадцятого року.

Х Раковский

Остання сторінка договору з українськомовного примірника

Довгоочікуване українською стороною формальне визнання радянської України містилося в преамбулі Договору, де йшлося про взаємне визнання незалежності і суверенності обох договірних сторін. У пункті другому йшлося про те, що «з самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не випливає ніяких зобов'язань відносно кого б то не було» і, відповідно, й відносно Росії. Зрозуміло, що це стосувалося і кордону між УСРР та РСФРР, який загалом усталився у квітні 1920-го з переходом Шахт та Таганрога, а в серпні уточнений передачею станиці Луганської до складу України.

Фрагмент схематичної карти РСФРР станом на кінець 1920 р.

Наступного дня, тобто 29 грудня, після промови Х. Раковського з обґрунтуванням потрібності цього Договору, він одноголосно і без жодного обговорення був ратифікований VIII Всеросійським з'їздом рад, який саме завершував свою роботу у Москві. Довгий шлях до формального визнання незалежності радянської України завершився. Шлях до реальної незалежності лише розпочався і розтягнувся на 71 рік.

Геннадій ЄФІМЕНКО

За яких обставин виник весною 1919 р. Внутрішній фронт?

Після поразки Четверного союзу у Першій світовій війні Рада народних комісарів РСФРР денонсувала Брестський мирний договір та оголосила, що більше не визнає Україну незалежною державою. Ба більше РНК зобов'язала Реввійськраду республіки протягом 10 днів підготувати війська для походу в Україну. Для інтервенції 17 листопада спільним рішенням ЦК РКП(б) й РНК РСФРР було створено керівний орган під назвою «Реввійськрада групи військ Курського напрямку». До неї ввійшли В. Антонов-Овсієнко, Й. Сталін і В. Затонський. Сама ж група військ складалася з двох «українських» і кількох російських дивізій. Наприкінці грудня вона налічувала близько 22 тис. бійців.

Вся повнота влади знаходилась у руках реввійськради, проте 28 листопада за вказівкою ЦК РКП(б) в Курську було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Він розташувався в м. Суджа. У конфіденційному листі до командувача Червоної армії Й. Вацетіса В. Ленін так пояснював справжню мету формування цього і подібних до нього урядів: «... обставина має ту добру сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію й створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище й населення не зустрічало б їх як визволителів».

Як бачимо, у вузькому колі наближених осіб Ленін називав речі своїми іменами, тобто визнавав факт окупації України російськими військами. Водночас нарком закордонних справ РСФРР В. Чичерін на запитання голови уряду УНР В. Чехівського, на якій підставі Росія веде наступ на Україну, офіційно відповідав, що російських військ в Україні немає, а Директорія має справу з військами українського радянського уряду, який діє цілком незалежно від Росії.

Допоки російські війська були на території Росії, вони називалися Групою військ Курського напрямку, але як тільки вони захопили Харків, то 4 січня 1919 р. наказом Реввійськради РСФРР були перейменовані в Український фронт. Весь цинізм перейменування стає ясним із документа, підготовленого присланим Москвою на посаду голови совєтського українського уряду Х. Раковським: «Временное рабоче-крестьянское правительство Украины, не будучи, по существу, самостоятельным, не создавало и не собирается создавать своего независимого командования, назвав Реввоенсовет группы Курского направлення "Реввоенсоветом Украинской советской армии" исключительно для того, чтобы можно было говорить о советской армии Украины, а не о наступлении российских войск, т. е. продолжать ту политику, которая начата была образованием Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. Это переименование отнюдь не означало и не означает никакого изменения по существу, тем более, что личный состав оного Реввоенсовета

определен не нами, а центральным учреждением РСФСР и негласно он является тем же самым Реввоенсоветом группы войск Курского направлення, получившим только иную вывеску для Украины».

Перед російськими військами було поставлене завдання просуватися в двох напрямках: на південь через Харків-Донбас і на Київ. Головком Й. Вацетіс конкретизував командуванню фронту завдання: вийти на лінію Дніпра й закріпитися в найважливіших містах Подніпров'я – Києві, Черкасах, Кременчуці, Катеринославі, Олександрівську. До середини лютого 1919 р. це завдання було виконано.

Армія УНР не змогла протидіяти більшовицькій навалі. Чимало повстанських загонів, з яких вона складалася, перебували під впливом лівих українських партій, що виступали за радянську форму влади. Це призвело до того, що загони Махна, Григор'єва, Живолупа, Блонського влилися до лав красної армії. Частини Українського фронту билися не лише з армією УНР, а й із денікінцями та військами Антанти. Це також сприяло переходові на бік красної армії українських повстанських сил. Розвиваючи успіх, Червона армія до травня 1919 р. взяла під свій контроль мало не всю територію України в межах колишньої Російської імперії. Частини Українського фронту зупинили просування білогвардійців у Донбасі. Особливо відзначилися загони Махна, які заволоділи Бердянськом і Маріуполем. А дивізія Григор'єва захопила Миколаїв, Херсон, Одесу і змусила антантівський десант назавжди залишити територію України. За ефективні бойові дії цей отаман був удостоєний ордена Червоного Прапора.

6 січня 1919 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України, який за кілька днів до того переїхав з РСФРР до Харкова, Україну було проголошено незалежною «Українською Соціалістичною Радянською Республікою» (УСРР). Цей уряд, цілковито залежний від Москви, навіть не намагався провадити самостійну державну політику. 25 січня в Харкові він декларував необхідність об'єднання УСРР з РСФРР на засадах соціалістичної федерації. Робилося це про людське око, бо в Україні й так послідовно втілювалась у життя політика, що становила в РСФРР цілісну систему, прикметною ознакою якої була сувора централізація політичного та економічного життя країни (згодом більшовицькі керівники означили її «воєнним комунізмом»).

Хоч Україна офіційно мала статус «радянської республіки», вільне обрання рад на її території надовго відкладалося. Натомість створювалися надзвичайні органи влади — ревкоми й комбіди, формування яких було прерогативою більшовицької партії. Центральна влада сама призначала людей у військово-революційні комітети. Широкі трудящі маси не могли контролювати їхню діяльність. У кінці березня 1919 р. було проведено об'єднання товарних фондів УСРР і РСФРР, вони поступали в розпорядження спеціальної комісії ВРНГ РСФРР, встановлювалась спільна економічна політика, а 1 червня 1919 р. було проголошено декларацію про потребу створення військово-політичного союзу радянських республік, котрий передбачав об'єднання збройних сил під єдиним командуванням, об'єднання системи управління економікою, спільну фінансову систему. Неважко уявити, що в таких умовах «українська незалежність» була чисто декларативною.

Більшовики відразу ж дали зрозуміти, що не збираються ділитися владою із жодною з лівих українських партій, які визнали радянську форму влади й чимало зробили для її поширення в Україні. 3-й з'їзд КП(б)У, що відбувся в березні 1919 р., як і два попередні, висловився за недоцільність укладення політичних угод із дрібнобуржуазними партіями.

У соціально-економічній сфері була здійснена спроба безпосереднього запровадження комуністичних відносин, в результаті якої промисловість практично припинила роботу, відбувся розрив економічних зв'язків між містом і селом. У постанові ЦК РКП(б) про господарське будівництво в Україні (квітень 1919) зазначалося: «... видобуток вугілля майже повністю припинився, заводи не працюють, залізниці також напередодні зупинки — за браком палива і через цілковиту відсутність грошових засобів». Промислові товари й речі широкого вжитку практично зникли з ринку. Гроші знецінювалися, розвивалися примітивні форми мінової торгівлі.

Як наслідок, різко змінилось внутрішньополітичне становище в Україні. Артем (Ф. Сергєєв), котрий після січневої «урядової кризи» залишив Харків, після повернення в місто на початку квітня повідомляв у секретаріат ЦК РКП(б): «В робітничих кварталах ми втратили дуже багато з того впливу, який ми мали. Проти нас виростає настрій, з яким буде дуже важко боротися. На самих міцних заводах, де не було чи майже не було меншовиків, куди вони не могли з'явитися, їх тепер слухають з увагою і старанно їм аплодують». Куди радикальніше реагувало на «воєний комунізм» українське селянство.

Невдоволення селянства політикою «воєнного комунізму» і диктатурою пролетаріату почало проявлятися з кінця зими 1919 р. 21 лютого з Олександрії на ім'я голови радянського уряду України Х. Раковського надійшла телеграма з резолюцією з'їзду делегатів повстанських загонів Херсонщини й представників селянства прифронтових волостей, в якій зазначалося, що вони визнають як єдину народну радянську владу, але «Обрану вільно, без насильства з будь-якого боку». З'їзд вимагав рівного представництва для робітників і селян на майбутній 3-й Всеукраїнський з'їзд рад, запровадження закону про соціалізацію землі, протестував проти арештів з боку ВУЧК членів «нашої селянської партії українських лівих соціалістів-революціонерів».

Резолюція не була винятком. 28 березня газета «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У) писала: «На останніх з'їздах рад особливо яскраво виявилася сліпа ненависть заможного селянства до комун і комунізму». 10 квітня в Гуляй-полі відбувся з'їзд представників 71 волості Олександрівського, Бердянського, Бахмутського, Павлоградського повітів і делегатів 3-ї Задніпровської бригади Н. Махна, на порядку денному якого стояли політичне, земельне й продовольче питання. Обговорюючи їх, делегати дійшли висновку, що партія «комуністів-більшовиків», захопивши державну владу, не гребує нічим, щоб її утримати й закріпити за собою. Як зазначалося в резолюції, 3-й Всеукраїнський з'їзд рад не став «справжнім і вільним виразником волі трудящих». Делегати висловили протест проти методів, якими діяли комісари-більшовики й агенти ЧК, а також зажадали проведення соціалізації землі, заміни продовольчої політики та «реквізиційних загонів правильною системою товарообміну між містом і селом», повної свободи слова, друку, зборів для лівих політичних течій. Чітка й непримиренна позиція гуляйпільського з'їзду

загострила стосунки речників політики «воєнного комунізму» з Н. Махном та його повстанцями.

Селянське незадоволення не обмежувалось проголошенням резолюцій, весною 1919 р. воно вибухнуло антикомуністичним повстанським рухом. У січні отаман Зелений (Данило Терпило) розірвав зв'язки з армією УНР і перейшов на радянську платформу, а в березні підняв антибільшовицьке повстання.

Офіційна ідеологія називала повстанський антикомуністичний рух лише куркульською контрреволюцією. Визначення «куркуль» не мало чіткого соціального й економічного змісту, найчастіше його використовували як політичний жупел у боротьбі з селянством. Квітневий (1919) пленум ЦК КП(б)У визначив як важливе завдання «нещадне придушення куркульської контрреволюції».

17 липня Рада робітничо-селянської оборони УСРР ухвалила постанову «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі», де йшлося про надзвичайні методи боротьби — кругову поруку, воєнну блокаду, захоплення заручників, накладання контрибуцій, виселення сімей керівників повстань.

Бібліографія

Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне: в 4-х т. Т. 4. Москва–Ленинград, 1933.

Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ, 1992.

Гражданская война на Украине. 1918–1920: сб. документов и материалов: у 3-х т., 4-х кн. Київ, 1967. Т. 1. Кн. 2.

Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. Київ, 2011.

Владислав ВЕРСТЮК

Які наслідки мав бій махновців з білогвардійцями під Перегонівкою у вересні 1919 р.?

Влітку 1919 р. в Україні склалася дуже складна військово-політична ситуація. Совєтські більшовицькі війська відступали з української території на всіх фронтах. Головною причиною відступу була успішна підривна робота в їх тилах українських повстанців. Найбільші повстанські виступи очолювали отамани Зелений та Григор'єв. Одночасно з весни свої дії активізували Збройні сили Півдня Росії під командуванням А. Денікіна. На початку липня 1919 р. він віддав своїм арміям директиву про наступ на Москву. Цей наступ вівся на фронті від Царицина до Одеси. Білогвардійці захопили також значну частину Донбасу, Лівобережної України, включно з Харковом. Важливого значення білогвардійці надавали захопленню Києва та Правобережної України. Їх головним ідеологічним гаслом була «единая и неделимая Россия». Генерал Денікін принципово не вживав слова «Україна», замінивши його на «Малороссию».

У серпні 1919 р. на Правобережжі розгорнули наступальні дії проти більшовиків об'єднані українські армії, Дієва армія УНР та УГА. Їх наступ розгортався в двох напрямках – на Одесу та Київ. 30 серпня українські підрозділи увійшли до Києва, де через кілька годин з'явилися білі. Скориставшись чисельною перевагою своїх військ, генерал Бредов поставив українцям ультиматум залишити Київ. Командуючий українськими військами генерал Тарнавський вирішив у бій не вступати, бо ще залишалась надія на спільні дії проти більшовиків, і дав команду на відступ. Очевидно, це було не до кінця продумане рішення, бо союзу не вийшло, білі розпочали наступ з півдня України, на що 24 вересня Директорія УНР оголосила про стан війни з денікінцями.

Проти білогвардійців в Україні воювала ще одна армія – Революційна повстанська армія України (махновців). З весни 1919 р. махновці воювали проти білих у складі Червоної армії, а Н. Махно носив звання комбрига. Інтриги Л. Троцького навколо боротьби з партизанщиною, звинувачення, висунуті проти махновців, змусили Махна відмовитися від посади і перейти до самостійних дій. У серпні він видав наказ про сформування Революційної повстанської армії України (махновців). У вересні 1919 р. махновці вели бої, але були відтіснені переважаючими силами білих в район Умані, який перебував під контролем армії УНР. Повстанська армія нараховувала 6–8 тис. бійців і знаходилася в критичній ситуації, їй бракувало амуніції, а рух стримував великий обоз з пораненими. Ось як згадував начальник штабу повстанців Віктор Білаш про цей момент: «Величезний обоз з біженцями і кількома тисячами поранених зв'язував нас по руках і ногах. Ми знали, яку відповідальність взяли на себе за долю багатьох тисяч людей і ламали собі голову, як бути в такий важкий момент, як полегшити обоз і підготувати армію до прориву». Хоч уенерівці та махновці керувалися різними ідеологічними гаслами, вони були дітьми української землі, а обставини підштовхували до об'єднання зусиль у боротьбі зі спільним ворогом. Спочатку відбулися попередні переговори махновців

з командуванням 1-ї бригади УСС, а згодом 20 вересня у Жмеринці командування обох армій заключило військову і політичну угоди. Сторони зобов'язувалися вести спільну боротьбу з білогвардійцями. Махновці отримали свою ділянку фронту, а також близько 700 тис. рушничних набоїв. Армія УНР розмістила в своїх лазаретах кілька тисяч поранених повстанців. Передбачалося, що після перемоги над білими на території УНР для махновців буде виділено автономний район. В результаті союзу з армією УНР махновці отримали змогу перегрупувати та реорганізувати свої військові частини і продовжити подальшу боротьбу з білогвардійцями. Останні докладали всіх зусиль, щоб ліквідувати махновську армію, після чого розпочати наступ на армію УНР.

25 вересня білогвардійці захопили Умань, в результаті махновці опинилися у повному ворожому оточенні, дорога до відступу їм була відрізана. Врятувати міг лише прорив у тил денікінців з метою повернутися до рідних місць, де повстанство могло розраховувати на енергійну підтримку місцевого селянства. Махно і керівництво повстанської армії добре розуміли це. Тому вирішили непомітно для ворога перегрупувати сили в один кулак і кинути їх у прорив. Головний бій відбувся 27 вересня поблизу с. Перегонівки. Бій, що почався між 3-ю і 4-ю годинами ранку, точився весь день і проходив із змінним успіхом. В окремі моменти здавалося, що повстанці остаточно втратили ініціативу, але саме їм випало святкувати перемогу. Справу вирішила махновська кіннота, яка в критичний момент обійшла ворога і розбила його фланг. Бій закінчився найвідчутнішою поразкою, з тих, що зазнали денікінці на Правобережній Україні восени 1919 р.

Перемога відкрила махновцям шлях до рідних місць. 28 вересня Військкреврада і штаб армії на об'єднаному засіданні з командним складом вирішили рухатися на Катеринославщину, яка була оголошена базою повстанської армії. Опівдні махновці, розбившись на три похідні колони, залишили табір на р. Синюсі. Просувалася повстанська армія надзвичайно стрімко, проходячи в окремі дні по 60 і більше верст. Уже в ніч з 28-го на 29-те вересня центральна колона з бою оволоділа Новоукраїнкою, а ранком 5-го жовтня махновці заволоділи Олександрівськом. Після Олександрівська махновці оволоділи Пологами, Гуляй-Полем, Бердянськом, Мелітополем і Маріуполем. До середини жовтня весь південь України був очищений від військ і влади Денікіна.

Бібліографія

Альмендингер В. Симферопольский офицерский полк 1918–1920 г. Лос-Анджелес, 1962.

Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. Київ. 1993.

Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918–1921. Київ: Наукова думка, 1991.

Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. Київ: Темпора, 2006.

Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. Київ, 2011.

Чоп В. М. Махновсько-петлюрівський альянс // Музеї України. 2007. № 4. С. 16–19; № 5. С. 17–20.

Владислав ВЕРСТЮК

Які більшовицькі плани зірвав виступ отамана Григор'єва?

Початок весни 1919 р. був для совєтського керівництва часом великих надій і очікувань, воно було впевнене в швидкій і невідворотній перемозі світової революції. З листопада 1918 р. Німеччина і колишня Австро-Угорщина були охоплені революційними подіями, в березні совєтська влада була проголошена в Угорщині. Виступаючи 7 квітня на урочистому засіданні Всеукраїнського ЦВК, командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко з революційним пафосом повідомив: «Революція рухається вперед. Слідом за Угорщиною рух переходить на інші країни, і цей рух буде змінюватись з просуванням нашої красної армії. У Києві ми стоїмо у коридорі, який веде у Європу». Пізніше В. Антонов-Овсієнко згадував, что в березні – квітні 1919 р. велась активна підготовка військового прориву в Угорщину через Буковину і Закарпаття. 23 березня главком Червоної армії Й. Вацетіс доповів В. Леніну перспективний план об'єднаних дій красної і совєтської угорської армій. У той же день Й. Вацетіс відправив директиву командувачу Українським фронтом, якою наказував просовувати війська в напрямі кордонів Буковини і Галичини. Отже, Україна уявлялась більшовицькому керівництву вигідним стратегічним плацдармом наступу на Європу, водночас вона розглядалась і як джерело продовольства, здатне порятувати Країну Совєт від голоду.

В Україні, як і в Росії, більшовики намагалися запровадити «комуністичні відносини», тобто перейти від капіталістичного товарообміну до комуністичного продуктообміну, що означало ліквідацію ринку, товарно-грошових відносин і приватної власності. Роль ринку як автоматичного регулятора товарів і послуг мала виконувати держава, швидше державні чиновники, які вирішували, кому, чого і скільки треба виділити. Саме в такий спосіб пропонувалося покінчити з експлуатацією, встановити тотальну рівність і т. ін. В результаті це призвело до абсолютно інших результатів і наслідків. Заводи і фабрики перестали працювати, а з магазинів зникли речі першої необхідності і продукти. Гроші втратили будь-який сенс, купівлю – продаж замінив натуральний обмін. Особливо гострою стала продовольча проблема. Хліб, вирощений селянами, був оголошений державною монополією. Селяни мали віддавати його державі без будь-якого промислового еквіваленту. Фактично відбувся розрив економічних стосунків міста і села. На спроби забрати зерно силою продзагонів селяни відповіли масовим повстанським рухом. Данило Терпило, відомий як отаман Зелений, в березні 1919 р. підняв антибільшовицьке повстання в районі Трипілля, неподалік від Києва. 1 квітня 1919 р. уряд УСРР оголосив його поза законом. По кількох днях те саме він зробив стосовно отаманів Соколовського, Гончара (Батрака), Орловського. Кількість антикомуністичних виступів чимдалі стрімко зростала. У квітні, за даними органів НКВС, їх було понад 90. Спочатку повстання розгорнулися в Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях, а відтак охопили всю територію УСРР. Як визнавали самі більшовицькі керівники, 1919 р. совєтська влада в Україні не виходила за межі губернських та повітових центрів. Для боротьби з повстанцями

у квітні було залучено 21 тис. бійців і командирів Червоної армії, створено спеціальний Внутрішній фронт. Фактично боротьба з повстанським рухом мало чим відрізнялася од фронтових дій регулярних частин. У ліквідації виступу Зеленого брали активну участь піхота, кіннота, артилерія й навіть кораблі Дніпровської флотилії, які не раз обстрілювали з гармат повсталі села. Однак село не лише не змирилося з політикою «воєнного комунізму», а й посилило опір. У перших двох декадах липня 1919 р. органи НКВС зареєстрували 207 антикомуністичних виступів на території УСРР. Чимало з них мали масовий характер. Так, загони отамана Гончара у Васильківському повіті налічували до 8 тис. повстанців, а отамана Зеленого – близько 12 тис. У виступі, що відбувся у середині травня в Подільській губернії, брало участь до 20 тис. чоловік.

Уся селянська Україна повстала проти спроби реорганізувати її життя на комуністичний лад. Це було однією з головних причин падіння совєтської влади в Україні влітку 1919 р.

Найбільше антикомуністичне повстання 1919 р. підняв кавалер ордена Червоного Прапора Никифор Григор'єв, комадир Задніпровської дивізії. Він 9 травня видав універсал до українського народу, фактично оголосивши виступ проти уряду Х. Раковського. Причиною цього стало обурення бійців дивізії, які, здобувши Одесу, повернулися додому на Єлисаветградщину для відпочинку й побачили, що продзагони пограбували їхні села. Григор'єв закликав села й волості формувати повстанські загони, захоплювати повітові центри, а сам повів свої частини (15 тис. бійців) на Київ, Катеринослав, Полтаву. Досить легко григоріївці здобули Катеринослав, Черкаси, Кременчук, Миколаїв, Херсон, не зустрічаючи значного опору тилових частин красної армії. Чимало з них перейшли на бік Григор'єва, цілком поділяючи гасло «Геть московську обжорку!».

На придушення виступу більшовикам довелося кинути до 30 тис. бійців, фактично всі боєздатні війська, частину з них зняли з фронту. Загальне керівництво каральною операцією покладалося на К. Ворошилова. Наприкінці травня він доповів у Москву: «В критичний момент не було жодної повноцінної, стійкої частини для виступу проти Григор'єва. Багато полків перейшло на його бік, інші оголосили [себе] нейтральними, деякі, виконуючи бойовий наказ, розпочали з розгрому надзвичайок, з єврейських погромів і т. ін.». Ворошилов зізнавався, що завдання виконано лише наполовину: повстанці розпорошені, але не знищені.

16 травня в Україну прибув голова Реввійськради республіки Л. Троцький. Метою його візиту стало розгортання кампанії боротьби з партизанщиною на Українському фронті. Троцький, як і Ленін, вважав необхідним «рішучий і твердий поворот руля», здійснений радикальними засобами: «чистки комісарського складу», «розстрілів і відправки в концтабори», «рішучої борьби з командирами, що мітингують». 19 травня він провів об'єднане засідання членів ЦК РКП(б) й ЦК КП(б)У. Тоді ж було ухвалено розформувати Український фронт, а його армії підпорядкувати командуванню Південного та Західного фронтів. Наступного дня газета «Коммунист» опублікувала статтю Л. Троцького «Українські уроки» із закликами викорінювати партизанщину методом «розпеченого заліза».

Всіх тих командирів, котрі не поділяли або ставили під сумнів більшовицькі доктрини, вважали авантюристами. Таким оголосили Н. Махна – талановитого повстанського ватажка, анархіста за політичними поглядами, який очолював 3-тю Задніпровську бригаду й отримав наказ у травні переформувати її в дивізію. Його погано озброєні частини самостійно стримували прорив білогвардійців у Приазов'ї. Попри це, Рада робітничо-селянської оборони УСРР під тиском Л. Троцького 25 травня ухвалила рішення «ліквідувати Махна в найкоротший час». Зробити це командування червоних не мало змоги. А ображений, зачеплений за живе комбриг сам відмовився од командних посад у Червоній армії й запропонував своїм загонам зробити вибір – перейти в розпорядження Південного фронту чи «розбитися на самостійні загони й працювати в інтересах народу».

Все це остаточно підірвало боєздатність Червоної армії. Вона почала відступати в Донбасі, розмови про визвольний похід у Європу різко припинилися. А до кінця літа 1919 р. совєтська влада в Україні скрахувала.

Бібліографія

Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918–1921. Київ: Наукова думка, 1991.

Гражданская война на Украине. 1918–1920: сб. документов и материалов: в 3-х т., 4-х кн. Київ, 1967. Т. 1. Кн. 2.

Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. Київ, 2011.

Владислав ВЕРСТЮК

Які територіальні суперечки існували між совітською Україною та РСФРР у 1919 р. та чим вони були викликані?

Після повалення влади гетьмана Скоропадського українські національні уряди вже не були стороною перемовин у питанні про кордон. Щоправда, навесні 1919 р. на Паризьку мирну конференцію відправилася делегація УНР на чолі з Григорієм Сидоренком, яка намагалася зацікавити українським питанням Раду Чотирьох. Серед матеріалів, з якими делегація виїхала, була й карта УНР, на якій було продемонстровано територіальний «план-максимум» вимог України, який базувався на баченні експертів ще часів Української Держави із додаванням декларованих кордонів ЗУНР. Основним критерієм при складанні карти України була українська більшість населення (як у 1917 р. говорилося «*край заселений поспіль українцями*»). Враховувалися також наявні адміністративні межі, стратегічне та економічне значення для України прилеглих територій.

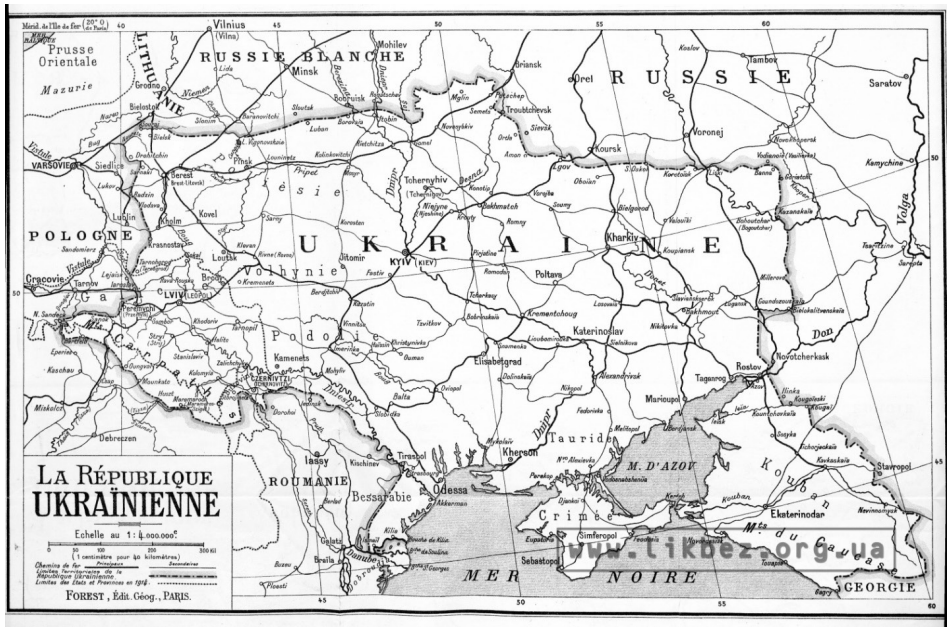

Втім, на мирній конференції делегація УНР так і не стала стороною перемовин, тож реально питання про кордон між Україною та совітською Росією вирішувалося у відносинах УСРР та РСФРР.

Ще 11 грудня 1918 р., тобто під час перебування незадовго до того утвореного Тимчасового робітничо-селянського уряду України у Суджі, на його розгляд було винесене питання про кордони. Однак воно було знято з порядку денного «*до визнання Тимчасового робітниче-селянського уряду України Радою народних комісарів РСФРР*». Про те, що такого визнання український уряд

www.likbez.org.ua

справді потребував, але не отримав, свідчить мотиваційна частина однієї з телеграм до В. Леніна від 21 січня 1919 р.: «*З огляду на те, що Українська Соціалістична Радянська Республіка ще не визнана Росією…*». Незважаючи на відсутність визнання, уряд радянської України одразу після свого створення формально позиціонував радянську Україну як окрему державу.

Оскільки в питанні про кордони керівники радянської України завжди відштовхувалися від позиції українських національних урядів, з якими боролися, то цілком логічно, що уряд УСРР претендував на ті території, які перебували під владою гетьмана Скоропадського, тобто з урахуванням низки повітів Курської та Валуйського Воронезької губерній. Про те, що на початку 1919 р. такий погляд був серед урядовців УСРР загальноприйнятим, свідчить, зокрема, текст звичайного поточного документа – рішення особливої комісії при Комісаріаті фінансів, яке було заслухане на засіданні РНК УСРР 3 березня 1919 р. У ньому йшлося про клопотання виконкому Валуйського повітового з'їзду рад з проханням надати фінансування за листопад 1918 р. освітянам повіту. Мотиваційна частина згоди на таке фінансування з боку УСРР виглядала так: «*З огляду на те, що Валуйський повіт постановою гетьманського уряду був віднесений до території України і нова постанова з цього приводу радянського українського уряду, за якою Валуйський повіт визнаний таким, що відійшов Російській Радянській Республіці, Воронезька губ. була ухвалена лише 10 лютого… ».*

Подібне клопотання викладачів Білгородського духовного училища залишили без задоволення лише через те, що їхня праця «*не відповідає основним принципам радянської влади*», а не тому, що училище перебувало в Білгороді.

Саме Білгородський повіт став основним каменем спотикання, який актуалізував територіальну суперечку на початку січня 1919 р. Радянська Росія після опанування більшовиками Харкова не поспішала віддати Україні вказаний повіт, який українські урядовці вважали своїм. Це спричинило ухвалення 13 січня (опубліковано 16 січня) спеціальної постанови ТРСУУ, в якій наголошувалося: «*З огляду на природне тяжіння Білгородського повіту до Харківської губернії, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України постановив: Згідно з клопотанням Білгородського ревкому приєднати Білгородський повіт до складу Харківщини».*

Втім, ця постанова була з боку УСРР швидше нагадуванням про «справжній» (в уяві уряду) стан речей, а не формальним перепідпорядкуванням тієї території. Щодо інших повітів, що стали українськими за Гетьманату, таких гучних нагадувань не лунало.

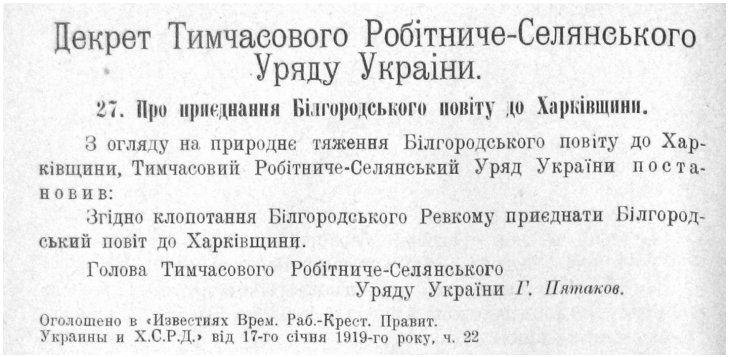

Декрет Тимчасового Робітниче-Селянського Уряду України.

27. Про приєднання Білгородського повіту до Харківщини.

З огляду на природне тяжіння Білгородського повіту до Харківщини, Тимчасовий Робітниче-Селянський Уряд України постановив:

Згідно клопотання Білгородського Ревкому приєднати Білгородський повіт до Харківщини.

Голова Тимчасового Робітниче-Селянського Уряду України *Г. Пятаков.*

Оголошено в «Известиях Врем. Раб.-Кресг. Правит. Украины и Х.С.Р.Д.» від 17-го січня 1919-го року, ч. 22

Про згоду між сторонами говорити не доводилося, тривало жорстке протистояння. Так, 22 січня 1919 р. курський губернський чрезвичком *(термін походить від російського ЧК – «Чрезвычайная Комиссия». – Авт.)* надіслав до українського уряду телеграму, у якій, зокрема, зазначалося: «*Повіти Курської губернії, які звільняються, підпорядковуються Курську, а не Харкову. Прошу вас негайно зробити розпорядження* ***Білгородській, Путивльській, Грайворонській та іншим повітовим ЧК*** *(виділення наше. – Авт.) Курської губернії, які до цього часу підпорядковувалися українському уряду, про те, що вони підпорядковуються Курську, а не Харкову. Про здійснені вами заходи прошу повідомити Курський Чрезвичком*». Інакше кажучи, як названі в телеграмі, так і деякі інші повітові ЧК на той час підпорядковувалися Харкову.

Це звернення було розглянуто в Харкові 29 січня і результату не мало. 29 січня та 2 лютого 1919 р. у надісланих з українського центру на місця телеграмах вказувалося на те, що Грайворонський повіт перебуває у складі України. За день до розгляду цього звернення завідувач відділу внутрішніх справ Василь Аверін у відповідь на запит поштового відомства зазначав: «*Грайворон, Білгород і Ворожба належать Харківській губернії*».

31 січня телеграма подібного змісту була направлена з Білгородського повітового ревкому до Курська. У ній зазначалося: «*Унаслідок телеграми сповіщаю, що Білгородський повіт, відповідно до постанови робітничо-селянського уряду України, входить до Харківської губернії. Дивуюся вашій непоінформованості*»**.**

Отже, український уряд бажав *залишити* (а не забрати в РСФРР) ці повіти у своєму складі. Однак збереження установленого за часів Української Держави українсько-російського кордону не входило до планів Кремля. Там ініціювали повернення України до означених у ІІІ Універсалі меж. Керівництво України отримало пряму вказівку Кремля відмовитися від названих повітів. З огляду на те, що, як наприкінці січня вказував голова уряду УСРР Х. Раковський, «*Тимчасовий робітничо-селянський уряд створено постановою ЦК РКП,*

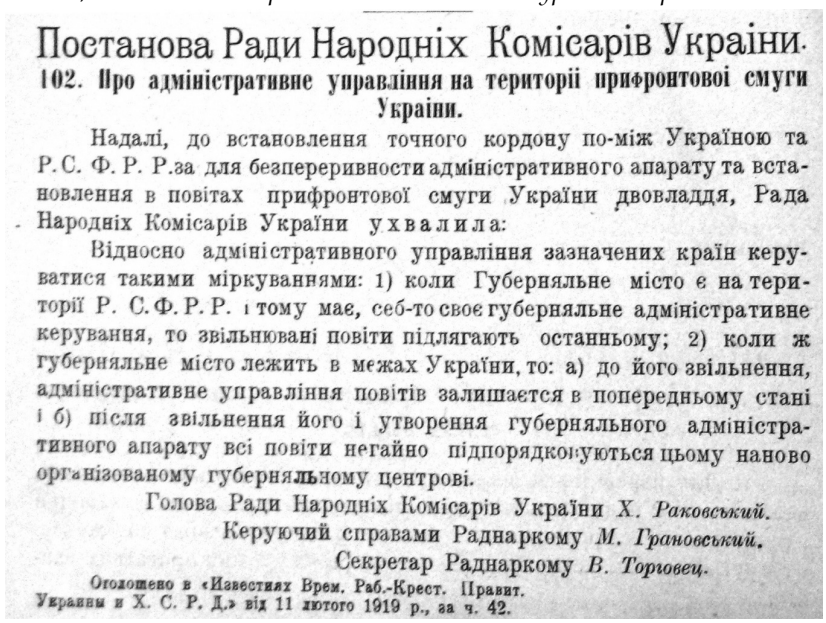

Постанова Ради Народніх Комісарів України.

102. Про адміністративне управління на території прифронтової смуги України.

Надалі, до встановлення точного кордону по-між Україною та Р. С. Ф. Р. Р.за для безперервности адміністративного апарату та встановлення в повітах прифронтової смуги України двовладдя, Рада Народніх Комісарів України ухвалила:

Відносно адміністративного управління зазначених країн керуватися такими міркуваннями: 1) коли Губерняльне місто є на території Р. С. Ф. Р. Р. і тому має, себ-то своє губерняльне адміністративне керування, то звільнювані повіти підлягають останньому; 2) коли ж губерняльне місто лежить в межах України, то: а) до його звільнення, адміністративне управління повітів залишається в попередньому стані і б) після звільнення його і утворення губерняльного адміністративного апарату всі повіти негайно підпорядковуються цьому наново організованому губерняльному центрові.

Голова Ради Народніх Комісарів України *Х. Раковський.*

Керуючий справами Раднаркому *М. Грановський.*

Секретар Раднаркому *В. Торговец.*

Оголошено в «Известиях Врем. Раб.-Крест. Правит. Украины и Х. С. Р. Д.» від 11 лютого 1919 р., за ч. 42.

є його органом і здійснює усі його розпорядження та накази безумовно», можливість відмови виконати пряме розпорядження Кремля навіть не розглядалася.

7 лютого 1919 р. була затверджена постанова РНК УСРР «**Про адміністративне управління на території прифронтової смуги України**». Формально вона лише дублювала відповідне рішення Всеросійського ЦВК від 12 січня, але відтепер і для українського керівництва термін «губернський поділ» став ідентичним поняттю «дореволюційний губернський поділ». Про це, зокрема, свідчить телеграфне повідомлення керівника управління справами РНУ УСРР М. Грановського до Москви, Курська, Білгорода та Грайворона: *«На засіданні 7 лютого Тимчасовий робітничо-селянський уряд постановив: вважати Білгородський і Грайворонський повіти такими, що входять до складу Курської губернії»*. Після цього керівництво радянської України вже не називало українськими ті повіти, які до революції не належали до дев'яти «українських» губерній.

Спільним рішенням з представниками Росії, ухваленим 25 лютого 1919 р. на «*Міжвідомчій нараді з питання про виділення Гомельської губернії та встановлення кордонів з Україною*», кордони між Україною та Росією, за винятком чотирьох північних повітів Чернігівської губернії та Криму, були затверджені довоєнні, міжгубернські, тобто в межах тих губерній, які визначила українськими Центральна Рада своїм III Універсалом. *Перекопський* перешийок мав стати кордоном між Україною та Кримом. Ці положення і стали змістом **Договору про кордон з РСФРР**, який був затверджений українським Раднаркомом 10 березня 1919 р. Таким чином, у 1919 р. ***жодного етнографічно українського регіону з РСФРР до складу УСРР не було передано, тоді як етнографічно неукраїнські Крим і чотири повіти Чернігівської губернії були виключені зі складу УСРР***. Інакше кажучи, очевидною була нерівноправність радянських республік і невідповідність декларацій реальним діям.

Геннадій ЄФІМЕНКО

У чому полягають основні чинники поразки денікінців в Україні, які в 1919 р. діяли за потужної підтримки Антанти?

Керовані Антоном Денікіним загони Збройних сил півдня Росії влітку–восени 1919 року окупували більшу частину території України. Здавалося, денікінці мали усі шанси перемогти, адже в Україні вирували антибільшовицькі повстання, що знесилили Червону армію. А там і до Москви було недалеко. Однак денікінці потерпіли нищівну поразку, і Україна у ній зіграла ключову роль.

Більшовики роком пізніше визнали, що антибільшовицькі повстання 1919 р. проходили переважно під національними гаслами. В ухваленій у березні 1920-го резолюції про відносини між УСРР та РСФРР зазначалося: «*Навколо гасла української самостійної держави організувалася влада гетьманства. В його ім'я була відновлена угодовська Директорія. […] Зрештою,* ***під цим же гаслом*** *відбувалася більша частина куркульських повстань в Україні при радянській владі, що* ***відіграли таку вагому роль при розгромі радянської влади в Україні*** *і так відчутно посприяли наступу Денікіна*».

Але свої шанси денікінці змарнували. Бо не взяли до уваги досвід більшовиків.

За це і поплатилися.

У 1919 році Антон Денікін, як і весь керований ним білий рух, так і не усвідомили потребу визнання України і всього українського. Для нього як для ідейного прихильника «єдиної неділимої Росії» таке визнання було неприйнятним.

Як наслідок, білі зламали зуби об Україну, адже невдовзі після захоплення тієї чи іншої частини України білогвардійськими тилами котилися ще потужніші повстання. А без зубів про взяття Москви годі було й говорити.

У самій Україні Денікін зразка 1919-го став рятівником більшовизму. Денікінці не приховували свого негативного ставлення ні до ідеї української державності, ні до ідеї зрівняльного розподілу землі, на чому й трималася будь-яка влада в Україні в ті буремні роки. Нищили чи заперечували право на існування всього цього білогвардійці відверто й безцеремонно. І на тлі них більшовики, точніше «комуністи», бо тоді у масовій свідомості більшовики не завжди ототожнювалися з комуністами, виглядали не такими вже й потворами.

Карикатура з російської радянської газети

Денікінці відверто тримали курс на «єдину неділиму Росію». Вони заперечували навіть самі поняття «Україна» та «українці», вважаючи «українство» вигадкою ворогів. Так само, як і Путін у 2014–2022-х, Денікін у 1919-му демонстрував повне ігнорування не лише історії, а навіть

сучасних йому подій. Приміром, денікінці називали «**ставленником немцев**» Симона Петлюру, який ще з початку Першої світової війни був симпатиком Антанти, а наприкінці 1917 року пішов у відставку з посади генерального секретаря з військових справ УНР одразу після відправлення української делегації на перемовини з країнами Четверного союзу. І навіть той факт, що з липня по листопад 1918-го Петлюра був в ув'язненні саме за влади проні-мецького гетьмана Скоропадського, не спонукав денікінців замислитися над таким недоречним наповненням власних ідеологем.

Так само, як і зараз Кремль, Денікін тоді так і не зміг визнати очевидного: українці існують, вони відрізняються від росіян, і з їхніми потребами варто рахуватися.

І це при тому, що причинами поразок більшовиків у 1919 р. була насамперед невідповідність їхніх гасел реальній політиці. Зокрема і те, що, попри попередню проукраїнську риторику, на практиці в 1919 році більшовицькі управлінці і про важливість української культури «забували», особливо «на місцях» (чого варті лише близько **200 заборон української мови**), і вимушено дозволену ними українську радянську державність намагалися ліквідувати. Це викликало шалений спротив навіть серед радянських українських партій.

У 1919-му ці антиукраїнські національно-культурні та державні дії більшовицької влади каталізували незадоволення селянських мас невиконанням обіцяного раніше розподілу землі. По всій Україні завирували повстання.

Денікінці ж не лише не ліквідували вказані причини незадоволення, а, навпаки, поглибили їх. Вони навіть на рівні гасел заперечували права українців, а українську мову принципово не називали українською. Під забороною було й саме слово «українці» – денікінці наголошували на «*малоросійській гілці російського* (російською мовою – «русского») *народу*». Було скасоване навчання українською (у їхній риториці – «малоросійською») за державний кошт. На додачу до цього, денікінці вже й теоретично заперечували не лише право українців (у тому числі під назвою «малоросів») відокремитися, а навіть саму можливість отримання ними національної автономії. Геть не йшлося і про переділ землі.

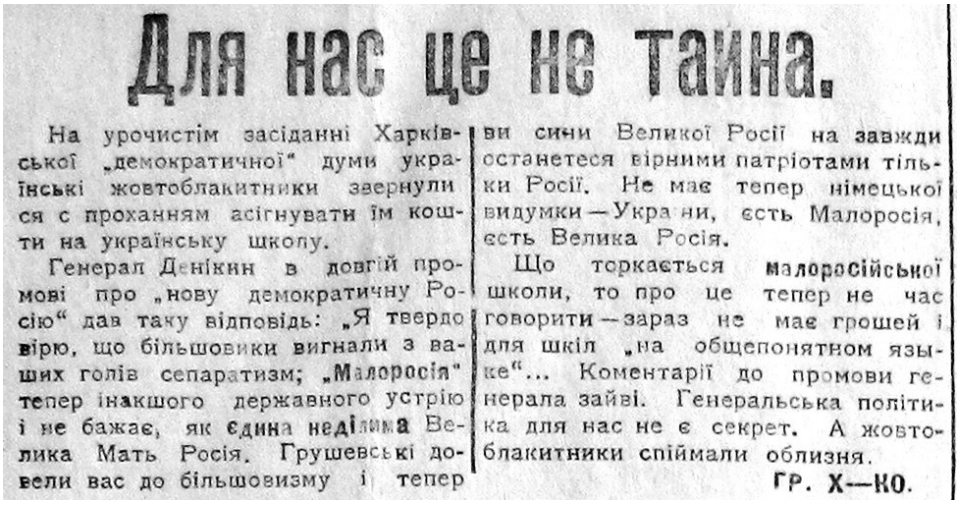

Для нас це не тайна.

На урочистім засіданні Харківської „демократичної" думи українські жовтоблакитники звернулися с проханням асігнувати їм кошти на українську школу.

Генерал Денікин в довгій промові про „нову демократичну Росію" дав таку відповідь: „Я твердо вірю, що більшовики вигнали з ваших голів сепаратизм; „Малоросія" тепер інакшого державного устрію і не бажає, як єдина неділима Велика Мать Росія. Грушевські довели вас до більшовизму і тепер ви сичи Великої Росії на завжди останетеся вірними патріотами тільки Росії. Не має тепер німецької видумки—Украіни, єсть Малоросія, єсть Велика Росія.

Що торкається малоросійської школи, то про це тепер не час говорити—зараз не має грошей і для шкіл „на общепонятном языке"... Коментарії до промови генерала зайві. Генеральська політика для нас не є секрет. А жовтоблакитники спіймали облизня.

ГР. Х—КО.

«Більшовик», 13 серпня 1919 р.

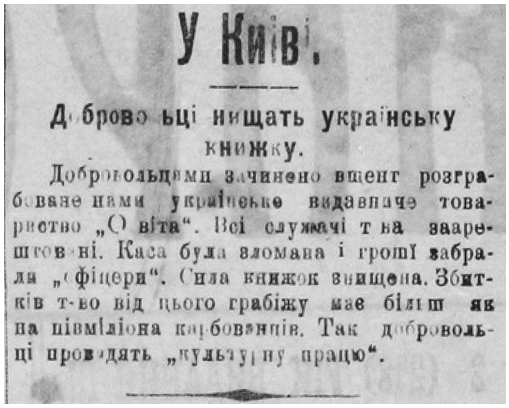

У Київі.

Добровольці нищать українську книжку.

Добровольцями зачинено вшент розграбоване нами українське видавниче товариство „Освіта". Всі службові т-ва зааре-штовані. Каса була зломана і гроші забрали „офіцери". Сила книжок знищена. Збитків т-во від цього грабіжу має більш як на півмільйона карбованців. Так добровольці провадять „культурну працю".

«Народна воля», 29 жовтня 1919 р.

Українська Народна Республіка на той час відчайдушно шукала підтримки країн Антанти, які наполягали на потребі її порозуміння з денікінцями з метою спільної боротьби проти більшовизму. Але таке порозуміння і союзні відносини були неможливими саме через діяльність денікінців. Адже, як зауважувалося у жовтневому 1919 року зверненні УНР до держав Антанти, Денікін «*нищить українську культуру, позбавляє нас права і змоги вчитись в українській школі, забороняє вживати української мови в церкві, закриває наші культурні інституції, нищить українські книжки*». Через це УНР навіть почала промацувати ґрунт на предмет угоди з більшовиками. Щоправда, успіху не мала.

Нашестя денікінців швидко дало зрозуміти українцям, що ті гірші за більшовиків. Приклади із забороною вивчення українознавства (історії та географії України) у Харкові, знищення 40 тис. томів української літератури у Києві чітко стверджували несумісність денікінщини із реаліями того часу. Такі дикунські кроки підштовхували українців до висновку, що знаходження компромісу з більшовиками може бути цілком прийнятним та сприятиме виживанню української державності і розвитку української культури.

Слід визнати: Українська Народна Республіка, попри важливість її як символу боротьби, що тривала, на той час об'єктивно майже не мала шансів на військову перемогу. Адже Антанта з усіма її матеріальними та дипломатичними ресурсами віддала тоді перевагу непримиренному єдинонеділимцю Денікіну, а вожді більшовиків, щоб зберегти вже «свої зуби», усвідомивши важливість українського питання, пішли на реальні поступки українцям. У Кремлі тоді взяли до уваги наполягання більшовика Павла Попова, який після подорожі Україною схарактеризував настрої селянства у вересні 1919 р. такими словами: «*Якщо обирати якусь із вже існуючих властей (Петлюра, Денікін, комуністи), то найменшим з усіх зол в очах селянства є Петлюра*».

Шляхом поступок більшовицькі керманичі спробували переламати ситуацію на свою користь. Слід визнати, їхні наміри мали успіх.

Саме тому більшовикам і вдалося опанувати Україну. Адже коли червоноармійцям перед їх вступом в Україну зачитували наказ голови Реввійськради РСФРР Лева Троцького, у якому йшлося про захист національних прав українців, то це само по собі засвідчувало: у Денікіна не залишається жодного шансу. У наказі, зокрема, наголошувалося:

«*Україна – це земля українських робітників і трудових селян, лише вони мають право господарювати на Україні, правити нею і будувати у ній нове життя… Пам'ятайте твердо: ваше завдання не підкорення України, а звільнення її*».

Завершувався цей наказ непересічним і неможливим для початку 1919 року – і чогось подібного нині в принципі не можуть проголосити уражені

Не покорение, а освобождение.

Товарищи солдаты, командиры, комиссары! Вы вступаете в пределы Украины. Разбивая деникинские банды, вы очищаете от насильников братскую страну.

Украина—это земля украинских рабочих и трудовых крестьян.

Только они имеют право хозяйничать на Украине, править ею и строить на ней новую жизнь.

Нанося беспощадные удары деникинцам, вы должны в то же время с братским вниманием и любовью относиться к трудящимся массам Украины. Горе тому, кто вооруженной рукой причинит насилие труженикам украинского города или села! Пусть рабочий и крестьянин Украины чувствуют себя уверенно под защитой ваших штыков!

Помните твердо: ваша задача—не покорение, а освобождение ее.

Когда деникинские банды будут разбиты вконец, тогда трудовое население освобожденной Украины само решит, как ему жить в Советской России. Мы все верим и знаем, что трудовой украинский народ выскажется за самый тесный, братский союз с нами.

Выполняйте же ваш долг, красные солдаты, командиры, комиссары!

Смерть насильникам и угнетателям—деникинцам, помещикам, капиталистам и кулакам!

Да здравствует Красная Армия!

Да здравствует свободная независимая Советская Украина!

Председатель Революционного Военного Совета Республики, Народный Комиссар по военным и морским делам, Л. Троцкий

«Красный Балтийский флот», 4 грудня 1919 р.

«русским миром» окупанти сьогодні – гаслом: «**Хай живе вільна незалежна Радянська Україна**!»

Відтоді гасло про незалежність радянської України стало незмінним у пропагандистській роботі більшовиків. Його дієвість була безсумнівною. Це було враховано і при створенні СРСР – усі республіки означалися рівноправними і, за зафіксованим ще в 1920 році Україною наполяганням, мали право на вихід із союзу.

У 1919–1923 роках Кремль прислухався до настроїв суспільства в Україні, завдяки чому зміг не лише перемогти УНР та озброєних Антантою денікінців, а й переконати частину українців у своїй національній толерантності, а то й взагалі захисті українства. Це й зумовило опанування більшовиками України. На щастя, нині такої здатності враховувати настрої активної частини українського суспільства в російських окупантів немає. І це полегшує завдання українців, на боці яких нині весь цивілізований світ.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Як змінився кордон між УСРР та РСФРР у 1920 р.?

Після перемоги над денікінцями більшовицький режим відчутно зміцнів. Небезпека втратити владу в Україні практично щезла, а з південного сходу і формально була ліквідована: вже мало небезпечні білогвардійці зосередилися в Криму. Натомість вкрай важким було економічне становище, насамперед через проблему з паливними ресурсами, основним джерелом яких був Донбас.

Для відбудови економіки і, зокрема, з метою якнайшвидшого вирішення паливної проблеми, на початку 1920 р. увесь Донбас було вирішено об'єднати в межах однієї губернії. Для цього були значно розширені межі вперше утвореної ще на початку 1919 р. (тоді – у складі Бахмутського та Слов'яносербського (Луганського) повітів як тимчасова адміністративна одиниця) Донецької губернії.

Декрет Ради Народніх Комісарів України.

73. Про утворення Донецької губерні.

З огляду на особливе значіння Донецького басейну утворюється тимчасова адміністративна одиниця з Бахмутського та Слав'яносербського повітів Катеринославщини під назвою—„Донецька губерня".

Голова Ради Народніх Комісарів України *Х. Раковський.*

Керуючий Справами Раднаркому *М. Грановський.*

Секретар Раднаркому *В. Горювеи.*

Оголошено в „Известиях Времен.Раб.-Крест. Правит. Украины и Х.С.Р.Д." від 5 лютого 1919 р. за ч. 37.

Утворення Донецької губернії як тимчасової адміністративної одиниці в 1919 р.

У 1920 році до її складу було долучено і ту частину Донбасу, що до революції була складовою Області Війська Донського, а також, з метою кращого забезпечення продовольством, приєднано низку сільськогосподарських регіонів. Оскільки більша частина Донбасу, який у межах дореволюційної Катеринославської губернії охоплював Слов'яносербський (Луганський) та Бахмутський повіти, входила до складу УСРР і була переважно українською за етнічним складом населення, то новостворена губернія стала складовою частиною радянської України. Це рішення було легалізоване узгодженою з Кремлем постановою ВУЦВК від 16 квітня 1920 р.:

Внаслідок усталення меж Донецької губернії радянська Україна приросла такими територіями: «*Від краю Донецького війська: а) Донецької округи: станиці: Гундорівська, Камінська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська, волость Карпово-Обривська; б) Черкаської округи: станиці Володимирська, Олександрівська, далі на захід умовна: станція Козачі Лагери, Мало-Несвітайська, Нижнє-Кременська і дальше*

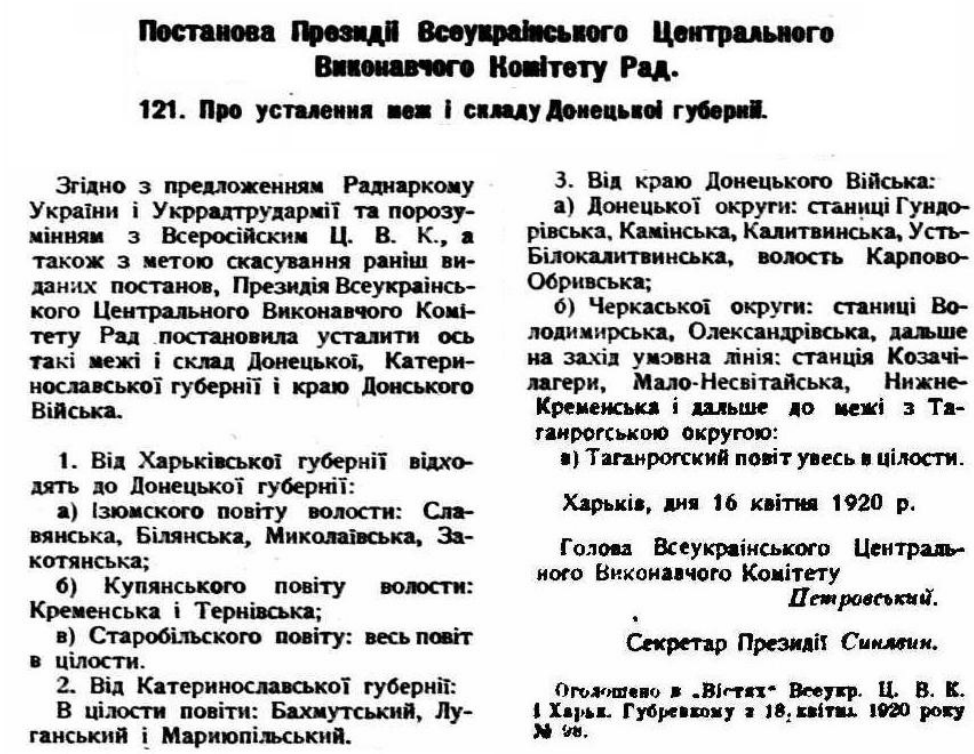

Постанова Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад.

121. Про усталення меж і складу Донецької губерній.

Згідно з предложенням Раднаркому України і Укррадтрудармії та порозумінням з Всеросійским Ц. В. К., а також з метою скасування раніш виданих постанов, Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад постановила усталити ось такі межі і склад Донецької, Катеринославської губернії і краю Донського Війська.

1. Від Харьківської губернії відходять до Донецької губернії:
а) Ізюмского повіту волости: Славянська, Білянська, Миколаївська, Закотянська;
б) Купянського повіту волости: Кременська і Тернівська;
в) Старобільского повіту: весь повіт в цілости.
2. Від Катеринославської губернії:
В цілости повіти: Бахмутський, Луганський і Маріюпільський.
3. Від краю Донецького Війська:
а) Донецької округи: станиці Гундорівська, Камінська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська, волость Карпово-Обривська;
б) Черкаської округи: станиці Володимирська, Олександрівська, дальше на захід умовна лінія: станція Козачі-лагери, Мало-Несвітайська, Нижне-Кременська і дальше до межі з Таганрогською округою:
в) Таганрогский повіт увесь в цілости.

Харьків, дня 16 квітня 1920 р.

Голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету
Петровський.

Секретар Президії *Синявин.*

Оголошено в „Вістях" Всеукр. Ц. В. К. і Харьк. Губревкому з 18 квітня 1920 року № 98.

Усталення меж Донецької губернії від 16 квітня 1920 р.

до межі з Таганрозькою округою; Таганрозький повіт увесь у цілості». Таким чином, з цього часу складовими частинами ***Українського Донбасу*** поміж інших стали і території, де етнічні українці не становили більшості. Незабаром їх було об'єднано в межах Шахтинської округи. Попри те, що при цій зміні національний чинник не брався до уваги, частина приєднаної території (Таганрозька округа) належала до української етнографічної території. Ще одна важлива деталь: Таганрозька округа не була складовою частиною Донбасу, а до Донецької губернії її, так само як і Старобільський та Маріупольський повіти, було приєднано саме з метою кращого продовольчого забезпечення робітників Донбасу.

У серпні 1920 р. до складу Донецької губернії була додана станиця Луганська (територія відповідного дореволюційного юрту). Основною підставою слугував адміністративно-географічний критерій: станиця була в безпосередній близькості від тогочасного центру Донецької губернії міста Луганська (рішення про перенесення центру губернії до Бахмута остаточно було ухвалене наприкінці 1920 року). Національний чинник у цьому випадку не враховувався, адже на цій території більшість населення становили донські козаки. Ініціативу в цьому питанні виявило керівництво Донської області. Приростання території України на сході показано на малюнку нижче.

Саме в таких кордонах РСФРР **уперше на державному рівні визнала незалежність радянської України**. До того часу статус УСРР теж не був

Зміна кордону між УСРР та РСФРР у 1920 р. Фрагмент карти «Формування українсько-російського радянського адміністративного кордону (1918–1928)». Картограф Дмитро Вортман

незмінним. У першій половині 1919 р. радянська Україна у відносинах з Кремлем користувалася тими ж правами, що й радянські республіки, формальна незалежність яких була ним визнана окремими законодавчими актами (радянські Естонія, Латвія, Литва, Білорусія). Наприкінці 1919 – на початку 1920 р. з Кремля неодноразово лунали заяви з визнанням права на незалежність УСРР. Однак жодного державного акту з визнанням незалежності радянської України у цей час ухвалено не було. І навіть згадане вище рішення від 25 лютого 1919 р. про територіальне розмежування між радянськими Росією та Україною, яке уряд УСРР ратифікував як «Договір про кордони з РСФРР», у радянській Росії подібної процедури не пройшло – ймовірно, саме тому, що розглядалося як внутрішнє російське питання.

Визнання незалежності УСРР відбулося у «***Союзному Робітниче-Селянському договорі між РСФРР та УСРР***», укладеному 28 грудня 1920 р. У його перших рядках йшлося про те, що уряди РСФРР та УСРР визнають «*незалежність і суверенність кожної зі сторін, що домовляються*». Примірники Договору були написані двома мовами, а сам Договір мав вступити у дію після ратифікації вищими органами влади – республіканськими з'їздами рад. Уже через день відбитий у білогвардійців у листопаді 1920 року Крим було передано з підпорядкування українських органів влади, де він перебував з часу захоплення більшовиками Криму, до Росії. Продиктоване економічною та географічною логікою формальне узаконення Криму як частини України тоді так і не відбулося.

29 грудня ***Союзний Робітничо-Селянський договір між РСФРР та УСРР*** було ратифіковано VIII Всеросійським з'їздом рад. В Україні аналогічна процедура відбулася 2 березня 1921 р. на V Всеукраїнському з'їзді рад. У преамбулі

до цього рішення йшлося про «*передбачену договором підставу повної рівності поміж обома Республіками*». Вкрай важливим є п. 2 Договору, у якому, зокрема, йшлося про таке: «***З самого факту старої приналежності УСРР до бувшої Російської Імперії для УСРР не витікає ніяких зобов'язань до кого б то не було***». Таким чином, цей Договір вказував на відсутність будь-яких претензій, в тому числі і територіальних, між республіками. (***див. мал.***, на якому зображена територія Донецької губернії у виданні 1923 р.).

Донецька губернія станом на 18 квітня 1923 р.

Незабаром Українська СРР саме в цих кордонах, ***тобто з Шахтами та Таганрогом, увійшла до складу Радянського Союзу,*** офіційне рішення про створення якого було затверджено **6 липня 1923 р**. У цей час увесь Донбас, в тому числі і територія, на якій українці на час створення СРСР не становили більшості населення, були складовою частиною УСРР, тобто **Українського Донбасу**. Водночас низка заселених переважно українцями регіонів Воронежчини, Курщини та Кубані залишалася у складі радянської Росії.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Хто і кому «дарував» території у 1920-х роках після взаємного визнання РСФРР та УСРР за договором 1920 р.?

Вперше питання про кордон між радянськими Україною та Росією постало на початку 1919 року. У його визначенні у Кремлі змушені були спиратися на задекларований у квітні-травні 1917 року Українською Центральною Радою етнографічний принцип, який у листопаді був юридично оформлений ІІІ Універсалом УЦР, однак через складнощі втілення в життя він обмежувався губернськими межами — територією УНР було означено 9 губерній, причому Таврійську — без Криму.

Спираючись саме на визначені ІІІ Універсалом як українські 9 губерній, російський Раднарком протестував навесні 1918 року проти введення українсько-німецьких військ на інші етнографічно українські території, насамперед — Курської губернії. І саме губернський поділ став основою для першого розмежування між УСРР та РСФРР, яке було формально узгоджене наприкінці лютого — на початку березня 1919 року. Тоді, незважаючи на належність на початку 1919 року до України низки повітів колишньої Курської губернії, територією УСРР було визнано 9 довоєнних губерній, причому Таврійську — знову без Криму, а Чернігівську — без чотирьох північних повітів (Мглинського, Суразького, Стародубського та Новозибківського), де українці не становили більшості населення.

У 1920 році з економічних (єдність Донбасу) та адміністративно-географічних (близькість до губернського центру) мотивів до Донецької губернії УСРР з центром у Луганську було долучено значну частину колишньої області Війська Донського, на основі якої згодом було утворено дві округи — Таганрозьку, де переважали українці, та Шахтинську, де переважали росіяни. Саме в такому складі, тобто з Шахтами та Таганрогом, УСРР у грудні 1920 року була вперше визнана радянською Росією незалежною державою, а в липні 1923 року увійшла до складу СРСР.

Одразу після створення СРСР питання кордону знову стало предметом переговорів. Це здавалося логічним кроком, оскільки національний склад населення при територіальному розмежуванні між УСРР та РСФРР був врахований лише на губернському рівні. Як зазначалося у одному із звернень до керівництва СРСР за підписами Афанасія Буценка та Михайла Полоза, «*ще при створенні Української Соціалістичної Радянської Республіки постало питання про неспівпадіння етнографічних кордонів України з кордонами 9-ти губерній, у яких українці становили більшість і через це віднесених до складу УСРР. Але в той гострий період громадянської війни, що відбувалася на території УСРР, було не до уточнення кордонів. Було вирішено це питання перенести на пізніший час, коли, по закінченню війни та зміцненню радянського ладу, його можна бути вирішити в усій повноті після детального і спокійного висвітлення збоку етнографічних та економічних даних*».

Взявши за основу ці схвалені радянською владою критерії, українська сторона запропонувала приєднати до УСРР частину Курської й Воронезької губерній РСФРР загальною чисельністю 2 050 956 осіб, 69% яких становили українці.

Фрагмент схематичної карти РСФРР станом на кінець 1920 р.

Представники РСФРР виступили проти цього. Комісія ЦВК СРСР винесла компромісне рішення — приєднати до УСРР території із загальною чисельністю 1 019 230 осіб, 58,1% яких становили українці (у зверненні до політбюро ЦК РКП(б) голови комісії Олександра Черв'якова йшлося про територію з населенням 901 000 осіб, з яких українці становили 53%). Серед територій, що підлягали приєднанню, були і Білгородський та Грайворонський повіти Курської губернії.

Рішення комісії, за винятком хіба що приєднання Путивльського повіту до УСРР, опротестували як українська, так і російська сторони. Голова комісії Черв'яков усі їх заперечення вважав немотивованими. Але якщо в аргументах, якими він у листі до політбюро ЦК РКП(б) спростовував позицію української сторони, лунала апеляція до економічних критеріїв (у «неприєднуваних» територіях українці становили навіть більшу частку, ніж у «приєднуваних»), то у випадку з російською стороною Черв'яков змушений був визнати: «*Протести та особливі думки представників РСФРР безпідставні, оскільки вони, на відміну від українських, жодного принципового обґрунтування не мають. Якщо задовольняти ці протести (йшлося про позитивну реакцію на протест якоїсь із двох сторін. — Авт.), то краще переглянути питання в бік об'єднання в складі УСРР усіх територій, на яких українці становлять більшість. Це буде і принципово, і політично*».

Більшовицьке керівництво вчинило всупереч рішенню комісії та рекомендаціям її голови. Було враховано пропозиції лише російської сторони, тобто ті, які, як зауважував голова комісії Олександр Черв'яков, «*на відміну від українських, жодного принципового обґрунтування не мають*».

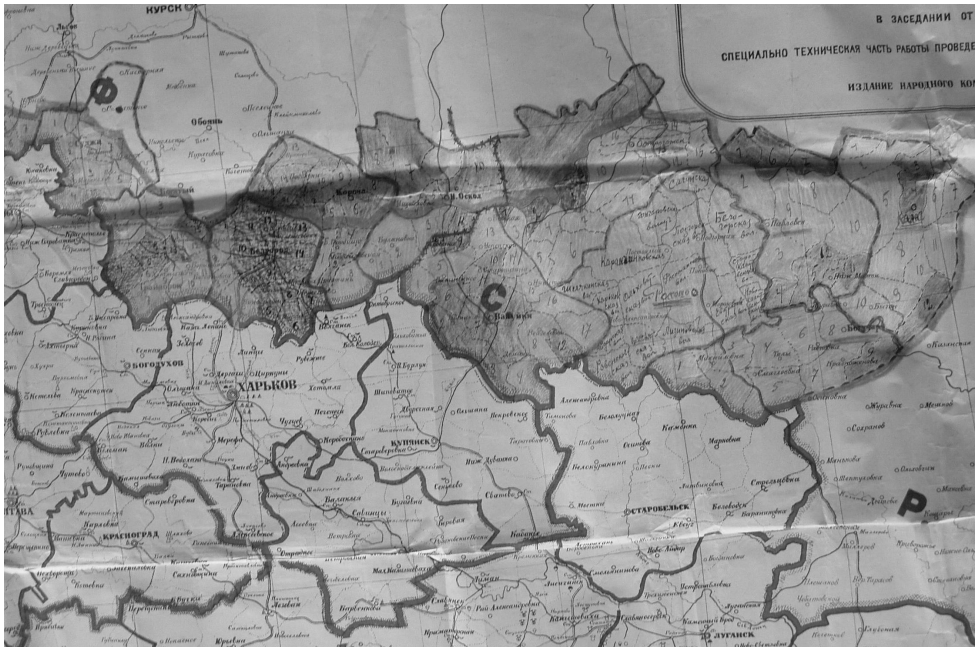

Пропозиції української сторони у 1924 р. щодо зміни
північного українсько-російського кондону

11 грудня 1924 р. політбюро ЦК РКП(б) вирішило «*визнати необхідним приєднання до України Путивльського повіту Курської губернії*». Отже, формально начебто не заперечуючи етнографічний критерій, підтриманий навіть у резолюції Комінтерну від 24 грудня 1924 р., компартійне керівництво СРСР відмовилося його застосовувати. Фактично на північному сході відбулося лише часткове виправлення кордону на користь УСРР.

Ще меншою мірою етнографічний критерій було враховано при зміні кордону на південному сході. Там вирішили відібрати в України більшу частину Шахтинської та Таганрозької округ (в останній українці становили абсолютну більшість).

Формальна крапка в питанні про кордон була поставлена ухвалою Президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 року «Про врегулювання кордонів УСРР з БСРР та РСФРР», яка так і не пройшла належного за Конституціями УСРР, РСФРР та СРСР затвердження вищими органами влади цих державних утворень, тобто з'їздами рад. Основними змінами кордону стали, з одного боку долучення до України майже усього колишнього Путивльського повіту Курської губернії РСФРР, а з іншого — передача більшої частини Шахтинської та Таганрозької округ УСРР до складу радянської Росії. Загалом до складу УСРР було передано територію, на якій проживало 278 тисяч осіб, а до складу Росії з України — територію з населенням 478,9 тисяч.

Певний час українська сторона не вважала ці рішення остаточними. Апелюючи до формально визнаного Кремлем за основний етнографічного критерію, вона і після цієї ухвали ставила територіальне питання. Тези червне-

Фрагмент карти «Формування українсько-російського радянського адміністративного кордону (1918-1928)». Картограф Дмитро Вортман

вого 1926 року пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» закінчувалися адресованим політбюро ЦК дорученням такого змісту: «Провадити далі роботу в справі об'єднання в складі УСРР всіх межуючих з нею територій з українською більшістю населення, що входять до складу Радянського Союзу».

Об урегулировании границ Украинской Социалистической Советской Республики с Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Белорусской Социалистической Советской Республикой.

[Пост. През. ЦИК Союза ССР 16 октября 1925 г. (Собр. Зак. СССР, 1926 г., № 4, ст. 26)].

В целях урегулирования границ Украинской Социалистической Советской Республики с Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Белорусской Социалистической Советской Республикой, Президиум Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР, в соответствии с пунктом „б" ст. 1 и ст. 6 Конституции Союза ССР, постановляет:

2. В состав Украинской Социалистической Советской Республики включаются следующие части территории Российской Социалистической Федеративной Советской Республики:

а) Семеновская волость, Новозыбковского уезда, Гомельской губернии;

б) селение Знобь, Трубчевской волости, Почепского уезда, Брянской губернии;

в) селения Хинельской волости, Севского уезда, Брянской губернии: Фатевиж, Барановка, Демьяновка, Муравейня, Толстодубово (бывш. Лемешковской волости) и Сельцо-Никитское, Сетное, деревня Грудская (бывш. Подыводской волости);

г) весь бывш. Путивльский уезд (с гор. Путивлем), за исключением бывш. Крупецкой волости в старых ее границах;

д) бывш. Кринчевская волость, бывш. Суджанского уезда, Курской губернии;

е) южная часть Грайворонской волости, Грайворонского уезда, Курской губернии;

ж) южная часть Муромской волости, Белгородского уезда, Курской губернии и

з) Троицкая волость и часть Уразовской волости, Валуйского уезда, Воронежской губернии.

4. Передаются в состав Российской Социалистической Федеративной Советской Республики нижеследующие части территории Украинской Социалистической Советской Республики:

а) Федоровский, Николаевский (с гор. Таганрогом), Матвеево-Курганский, Советинский, Голодаевский районы и восточная часть Екатериновского района, Таганрогского округа;

б) Глубокинский, Лепинский, Каменский, Усть-Белокалитвенский, Владимирский, Сулинский, Шахтинский (с гор. Шахты) районы и части территории Сорокинского и Алексеевского районов Шахтинского округа.

5. В связи с переходом указанных в ст. 4 настоящего постановления Шахтинского и Таганрогского округов Украинской Социалистической Советской Республики к Российской Социалистической Федеративной Советской Республике, считать границы между Украинской Социалистической Советской Республикой и Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой, в силу настоящего постановления, по следующей линии:

Сорокинский район рекой Северный Донец разбивается на две части, из коих северная отходит в Российскую Социалистическую Федеративную Советскую Республику, а южная остается в пределах Украинской Социалистической Советской Республики; далее граница идет по реке Северный Донец, вплоть до впадения в нее р. Б. Каменки. Станица Гундоровская, в установленных границах землепользования, отходит к Российской Социалистической Федеративной Советской Республике, при чем при установлении внешних границ землепользования ст. Гундоровской рудники не входят во внутреннюю черту и остаются за Украинской Социалистической Советской Республикой. Дальше граница идет по р. Б. Каменке, при чем хутора Н. Шевырев и Плещаков отходят в Российскую Социалистическую Федеративную Советскую Республику, а хутора Власов и Королев остаются за Украинской Социалистической Советской Республикой с тем, что землепользование всех этих хуторов остается без изменения до производства землеустроительных работ. Далее граница идет между землепользованиями совхоза „Красная Могила" (бывш. Провалье) и хуторами Ковалево, Платово и Гуково, отсюда граница идет по меже с. Кринички (б. Бирюково), захватывая хутор Добрыднев, т.-е. по границе Шараповского района. Далее, проходя по территории Алексеевского района и оставляя в пределах Украинской Социалистической Советской Республики землепользования ст. Остаховой и хуторов Н. Ефремовского, Н. Александровского и В. Тузловского, граница доходит до Таганрогского округа и, проходя по старой окружной границе Шахтинского и Таганрогского округов на протяжении 5 верст, идет по направлению р. Тузлово по районной границе между Голодаевским и Дмитриевским районами до р. Миус. Далее граница идет по р. Миус по границам землепользования между селами Мариновкой, Григорьевкой и Голодаевкой так, что с. с. Мариновка и Григорьевка остаются в пределах Украинской Социалистической Советской Республики, а с. Голодаевка отходит к Российской Социалистической Федеративной Советской Республике.

Проходя далее по границе землепользования немецких колоний Виппперовки, Мариенгейм и Густав Фельд, при чем эти колонии отходят к Российской Социалистической Федеративной Советской Республике, граница идет по Амвросийской районной границе до речки Средний Еланчик. Далее граница устанавливается по землепользованиям сел Покрово-Киреевки, хуторов Екатеринославского, Слюсарево до балки Грузский Еланчик, оставляя северо-западную часть Екатериновского района в пределах Украинской Социалистической Советской Республики. Далее граница идет по балке Грузский Еланчик, вплоть до границы Мариупольского округа.

Фрагмент укладеної Дмитром Вортманом карти «Формування українсько-російського радянського адміністративного кордону (1918–1928)».

У грудні 1926 р. відбувся Всесоюзний перепис населення. Виявилося, зокрема, що в Таганрозькій окрузі, яка на той час вже була у складі РСФРР, українці становили 71,5% населення. Чимало українців мешкало суцільною смугою у межуючих з Україною районах Курської та Воронезької губерній.

У травні 1928 р. Микола Скрипник звернувся в політбюро ЦК КП(б)У з офіційним поданням з приводу зміни кордонів. 18 травня його було розглянуто на політбюро ЦК КП(б)У. Лазару Кагановичу, Власу Чубарю і Миколі Скрипнику було доручено остаточно його відредагувати та адресувати до ЦК ВКП(б). Редагування звелося, головним чином, до відмови від згадок про українські претензії на Північний Кавказ, і, насамперед, на Таганрожчину. Але навіть у такому вигляді клопотання Кагановича, що прозвучало у вигляді прохання поставити на закрите засідання секретаріату ЦК ВКП(б) питання «Про передачу УСРР повітів з більшістю українського населення Курської і Воронезької губерній, у зв'язку з районуванням Центрально-Чорноземної області», виявилося безрезультатним. Кордони залишились без змін.

У лютому 1929 р. питання кордонів було озвучено на зустрічі українських письменників з генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Йосифом Сталіним. Він дав зрозуміти, що воно вирішене остаточно: «Ми в ЦК двічі вивчали питання і залишили без наслідків. Ми повинні бути особливо обережні, тому що такі зміни провокують величезний спротив з боку деяких росіян».

Після розпаду СРСР визначена ще в 1925 р. лінія територіального розмежування між УСРР та РСФРР на сході та півночі стала державним кордоном між Україною та Російською Федерацією.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Чому і коли була розпочата більшовицька політика українізації та яку роль вона зіграла в опануванні більшовиками України?

Гасло про право націй на самовизначення до Жовтневого перевороту було одним із ключових у більшовицькій риториці. Воно зіграло неабияку роль у втриманні ними влади, а затверджена 15 (2) листопада 1917 р. підписами Володимира Леніна та Йосифа Сталіна «Декларація прав народів Росії» стала його законодавчим підтвердженням.

У свій перший прихід (січень–квітень 1918) більшовики намагалися враховувати національний чинник, але реально територію України вони не контролювали, та й влада їхня була нетривалою.

Кремлю експеримент з визнання України спочатку здався невдалим, і тому у жовтні 1918-го, на II з'їзді КП(б)У в Москві було ухвалено рішення про приєднання України до Росії. Однак антигетьманське повстання під проводом Директорії змінило вже затверджений алгоритм дій. 28 листопада 1918-го у залізничному вагоні на вокзалі в Курську було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. З того часу захоплення республіки велося під прикриттям гасла про відновлення української радянської державності.

Неочікувано для Кремля це гасло виявилося надзвичайно вдалим. Україна була опанована малими силами – перш за все через те, що на бік червоних масово переходили повстанські селянські загони та частини дієвої армії УНР. І хоча не все було гладко і навіть така прорадянська партія як УСДРП (незалежних) називала більшовиків окупантами, все ж у січні–квітні 1919-го Червона армія захопила майже всю територію УНР.

З перших днів існування нової влади постало питання: як бути з українською мовою та культурою? І тут події розвивалися не зовсім так, як це мало бути за української державності. Попри зроблену в лютому пропозицію Сталіна зробити державними обидві мови – українську і російську, в УСРР перевагу явно віддавали російській.

В результаті, як зауважив згодом Микола Скрипник, було ухвалено «*щось із 200 розпоряджень […] про заборону вживання української мови*». Серед них, приміром, наказ наркома пошти і телеграфу Іннокентія Халепського про використання виключно російської мови при надсиланні кореспонденції.

Такі дії стали могутнім каталізатором антибільшовицького повстанського руху. Підсумовуючи причини невдач більшовиків у 1919-му, Християн Раковський у переданих В. Леніну 19 листопада «тезах з українського питання» зазначав: «*Лозунг "самостійної української держави" став знову популярним і під ним пройшла уся боротьба проти нас на Україні. Недбале наше ставлення до національного питання, наша свідома чи несвідома русифікаторська політика на Україні посилила цей рух*».

Та русифікаторська політика значною мірою стала наслідком роботи «*сарани, яка прийшла з Росії*», тобто відряджених Кремлем працівників, які активно впроваджували комуністичне будівництво в Україні. Саме від них виходили найбільш недолугі заборони української мови.

Однак часом відзначалися і найвищі посадовці УСРР. Так, приміром, Раковський на початку серпня 1919-го на засіданні ВУЦВК вказав на потребу «*диктатури російської культури*». Цим висловом апелювали українські комуністи-боротьбисти (УКП(б)), які при критиці «русифікаторської політики» більшовиків згадували цей випадок включно до березня 1920-го, тобто до саморозпуску боротьбистів.

Напередодні третього захоплення України у Кремлі ретельно проаналізували причини «української» поразки 1919-го. Дурість та небезпечність нігілістичного ставлення до української мови та культури на той час стала очевидною для багатьох компартійних керманичів. Наркомвоєн РСФРР Лев Троцький, який у 1919-му чимало поїздив по Україні, ще до формальних ухвал занотував у себе: «*Вести прогресивну національну політику: дати українську школу, дати українську пресу, нещадно вигонити пихате відношення до української мови в Університеті, як і в армії… Зробити українську мову потужним провідником комуністичних ідей*».

У тому ж дусі висловлювався і Володимир Ленін. У презентованих 21 листопада тезах, які й були покладені в основу ухваленої згодом резолюції «Про Радянську владу в Україні», він писав: «*Найбільша обережність у ставленні до націоналістських традицій, суворе дотримання рівності української мови і культури, зобов'язання вивчати українську мову для всіх посадових осіб і т.д. і т.п.*».

Сама резолюція була затверджена 29 листопада пленумом ЦК РКП(б). У п. 4 документа, зокрема, наголошувалося: «*Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалися царизмом і експлуататорськими класами Росії, ЦК РКП(б) ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню перешкод до вільного розвитку української мови і культури […] Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою*».

Таким чином, саме наприкінці 1919-го Кремль вперше офіційно визнав **окремішність української мови від російської** та їх рівноправність. Якщо взяти до уваги, що ще у березні 1919-го Ленін сумнівався в українській мові як масовому явищі, то зміна була кардинальною. Але проти слів Леніна протестував українець Володимир Затонський. Він помітив важливу деталь, яка йшла в дисонанс зі змінами: у мотивації рішення йшлося про «поступку», від якої за належної нагоди слід буде відмовитися. Затонський дивився на те інакше: «*Якщо мова йде про українську мову, то це не поступка. […] Це стара звичка товаришів дивитися на Україну як на Малоросію, як на частину Російської імперії – звичка, котра втолочена вам тисячоліттями існування російського імперіалізму*». Але на його перестороги ніхто уваги не звернув.

Втілювати на практиці вказані настанови більшовики почали не відразу — належних кадрів не вистачало. Але якщо у 1919-му у радянській пресі на захист української мови виступали союзники більшовиків по радянському табору, насамперед боротьбисти, УСДРП (незалежні) та УСДРП (незалежні ліві), то у січні 1920-го такі дописи з'явилися вже і в більшовицькій пресі. Таким яскравим прикладом є розміщена 24 січня у київському «Коммуністі» (саме так, з двома літерами «м», це було принципово!) стаття Гр. Химинка з промовистою назвою «**Украинский язык не есть язык Петлюры**». Вже із назви

РЕЗОЛЮЦІЯ

Ц. К. Р. К. П. про Совітську Владу на Вкраіні.

Резолюція ухвалена партийною конференцією 2--5 грудня сього року.

1. Неуклінно проводючи пріпціпи самоврядування націй, Ц. К. рахує необхідним ще раз ствердити, що Р. К. П. стоіть на грунті визнання самостійности У. С. Р. Р.

2. Рахуючи безспірною для кожного коммуніста і для кожного робітника необхідність тіснійшого звязку для всіх радянських республик в іх боротьбі з грізними силами світового імперіалізму, Р. К. П. стоіть на тій позіції, що определення форм цього союзу буде нарешті вирішено самими українськими робітниками і працюючими селянами.

3. В сучасний мент відношення між У. С. Р. Р. та Р. С. Ф. Р Р. визнаються федеративним звязком на грунті вирішення В. Ц. В. К. від 1 червня 1919 року та Ц. В. К. У. від 18 травня 1919 року.

4. Позаяк Українська культура (мова, школа і т. и.) спокон віку переслідовалась царатом, та визиску ючими класами Росії Ц. К Р. К П. ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами ухилятися від перешкоди до вільного розвитку українскої мови та культури. Поскільки на грунті віковічного пригнічення серед відсталої частини Української маси — спостерігаються націоналистичні тенденції, члени Р. К. П. повинні відноситись до них з вельми великим терпінням та обережностью протиставлючи ім слово товариського з ясування одваковости интересів працюючих тарів України та Росії. Члени Р.К.П. на теріторії України повинні справді

«Про Совітську Владу на Україні». Першодрук резолюції українською мовою, фрагмент / Бюлетень оргбюро ЦК КП(б)У, 1919. С. 5. 15 студня

статті та мови її написання стає зрозуміло, що вона була спрямована проти наявних у середовищі більшовиків забобонів щодо «штучності» або «буржуазності» української мови.

Обгрунтувавши в першій своїй тезі думку про те, «*що будь-яка мова, в тому числі й українська, є не самоціль, а засіб*», Хименко у доступній формі «питання-відповідь» втлумачував читачу «азбучні істини». Зокрема, п. 4 звучав так:

«4) Чи треба розвивати українську мову?

Не лише треба, але й необхідно, оскільки вона є тим засобом, за допомогою якого ми втілимо ідеї комунізму в трудящих масах України. Звідси висновок: Українська мова не є мова Петлюри, а взагалі мова, як і всі мови – є лише засіб, який організовує трудящих. Тлумачити ж інакше, значить бути наївним, страждати на русифікаторство, прагнути асиміляції. Для кожного комуніста в ставленні до мови має бути зрозумілим, що не асиміляція, а кон'югація, тобто взаємодія рівноправних мов дасть в майбутньому єдину мову, яка буде створена соціалістичним ладом».

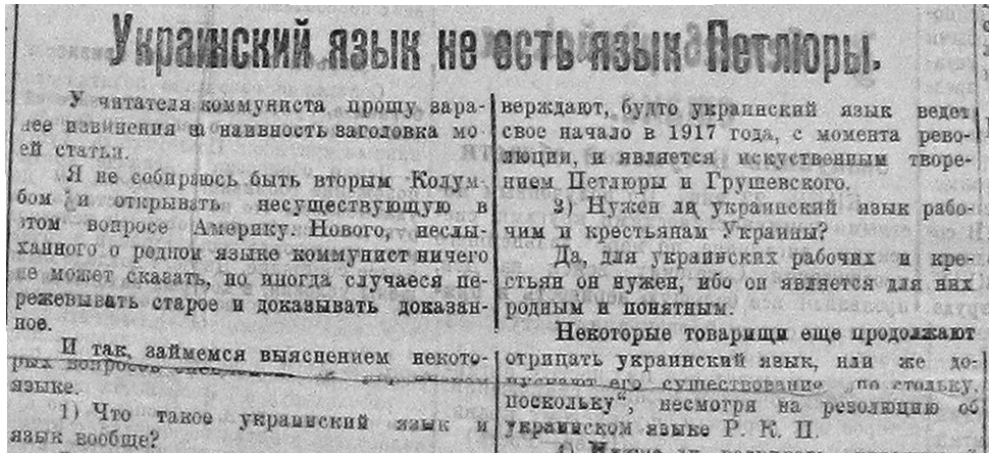

Украинский язык не есть язык Петлюры.

У читателя коммуниста прошу заранее извинения за наивность заголовка моей статьи.

Я не собираюсь быть вторым Колумбом и открывать несуществующую в этом вопросе Америку. Нового, неслыханного о родном языке коммунист ничего не может сказать, но иногда случается пережевывать старое и доказывать доказанное.

И так, займемся выяснением некото-
рых вопросов
языке.

1) Что такое украинский язык и язык вообще?

верждают, будто украинский язык ведет свое начало в 1917 года, с момента революции, и является искуственным творением Петлюры и Грушевского.

2) Нужен ли украинский язык рабочим и крестьянам Украины?

Да, для украинских рабочих и крестьян он нужен, ибо он является для них родным и понятным.

Некоторые товарищи еще продолжают отрицать украинский язык, или же допускают его существование „по стольку, поскольку", несмотря на резолюцию об украинском языке Р. К. П.

Вирізка з газети «Коммунист/Коммуніст». Київ, 24 січня 1920 р.

Щоправда, у лютому виникла проблема із військовим та транспортним відомствами – деякі працівники не бажали приймати кореспонденцію українською. Троцький і Раковський пропонували жорстко відреагувати на такі випадки, а Ленін після отримання таких сигналів телеграмою від 22 лютого накрутив русифікаторам чуба: «*Необхідно негайно завести перекладачів в усіх штабах і військових установах, зобов'язавши безумовно приймати всі заяви і папери українською мовою. Це безумовно необхідно – щодо мови всі поступки і максимум рівноправності*».

А вже 23 лютого було опубліковано ухвалений двома днями раніше **декрет ВУЦВК про рівноправність мов**. У ньому наголошувалося: «*На усій території Української СРР, в усіх цивільних і військових установах має застосовуватися українська мова нарівні з великоросійською. Жодна перевага великоросійській мові неприпустима. Усі установи як цивільні, так і військові, зобов'язані приймати заяви та інші справи як на великоросійській, так і на українській мові і за відмову чи ухиляння в прийманні винні будуть притягуватися за всією суворістю воєннореволюційних законів*».

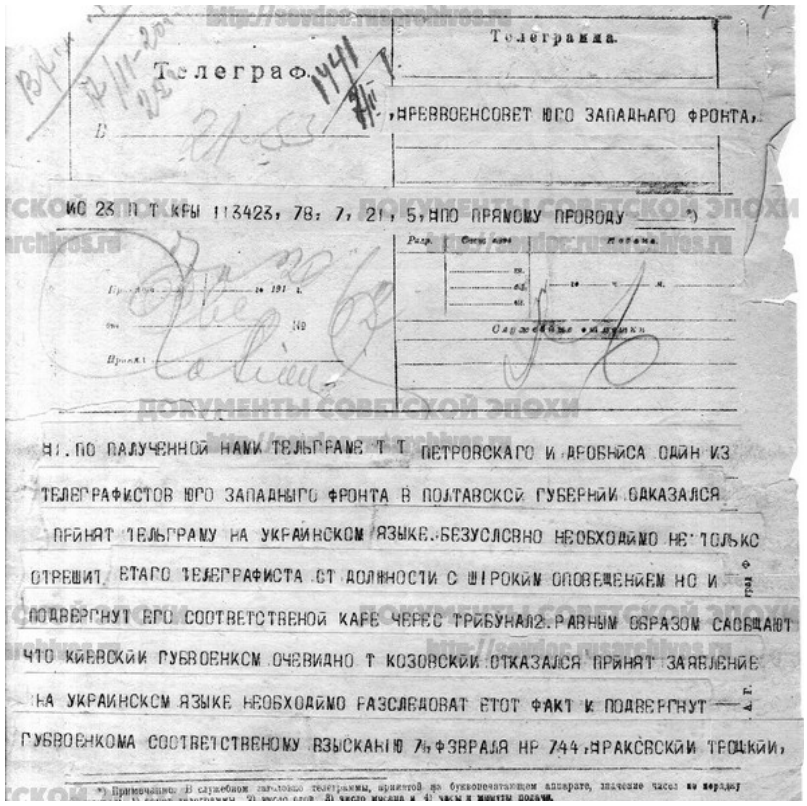

Телеграмма.

Телеграф.

,НРЕВВОЕНСОВЕТ ЮГО ЗАПАДНАГО ФРОНТА,

ИО 23 П Т КРЫ 113423, 78, 7, 21, 5, НПО ПРЯМОМУ ПРОВОДУ

НТ. ПО ПАЛУЧЕННОЙ НАМИ ТЕЛЬГРАМЕ Т Т ПЕТРОВСКАГО И ДРОБНЯСА ОДИН ИЗ ТЕЛЕГРАФИСТОВ ЮГО ЗАПАДНЫГО ФРОНТА В ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНИИ ОКАЗАЛСЯ ПРИНЯТ ТЕЛЬГРАМУ НА УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ. БЕЗУСЛОВНО НЕОБХОДИМО НЕ ТОЛЬКО ОТРЕШИТ ЭТАГО ТЕЛЕГРАФИСТА ОТ ДОЛЖНОСТИ С ШИРОКИМ ОПОВЕЩЕНИЕМ НО И ПОДВЕРГНУТ ЕГО СООТВЕТСТВЕНОЙ КАРЕ ЧЕРЕС ТРИБУНАЛ2. РАВНЫМ ОБРАЗОМ СООБЩАЮТ ЧТО КИЕВСКИЙ ГУБВОЕНКОМ ОЧЕВИДНО Т КОЗОВСКИЙ ОТКАЗАЛСЯ ПРИНЯТ ЗАЯВЛЕНИЕ НА УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ НЕОБХОДИМО РАССЛЕДОВАТ ЭТОТ ФАКТ И ПОДВЕРГНУТ ГУБВОЕНКОМА СООТВЕТСТВЕНОМУ ВЗЫСКАНЮ 7ъ ФЗВРАЛЯ НР 744 ,НРАКОВСКИЙ ТРОЦКИЙ,

Одне із повідомлень початку лютого 1920 р.
про випадки ігнорування української мови в УСРР

Мало того, в опублікованій 27 лютого статті Раковського «Державні відносини Росії і України» прямо зазначалося: «**Ми бажаємо, щоб українська мова стала домінуючою мовою України**». Зрозуміло — України радянської, комуністичної.

Лютневі рішення 1920 року і стали початком більшовицької українізації. Відтоді українську мову справді почали впроваджувати у державному будівництві, в тому числі в системі наркомату шляхів сполучення та в мережі військових установ в Україні. У березні Раковський домігся, щоб зобов'язання приймати доповіді та повідомлення українською було поширене і на усні повідомлення. Після тривалої підготовки у серпні 1920-го навіть було відкрито Школу червоних старшин у Харкові, де викладали українською.

Втім, реальне ставлення русифікованих більшовиків до української мови мало змінилося. У написаних наприкінці 1920-го (або на початку 1921-го) «тезах з національного питання» Затонський визнавав: «**В товщі партії [...] багато хто вбачає націоналізм у вживанні неросійської мови**». Власне, завдяки тривалому пануванню комуністів та сучасній російській пропаганді такий погляд на ознаку «українського націоналізму» і був неабияк поширеним до початку повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Яку мету переслідувала радянська Росія, ініціювавши 1920 р. «визвольний» похід Червоної армії на західні землі України та проголошення Галицької соціалістичної радянської республіки?

Основою зовнішньої політики більшовицької Росії було перенесення вогнища соціалістичної революції в Центральну і Західну Європу. При цьому Східну Галичину Москва розглядала як «ворота» для експорту революції до Польщі, Румунії, Чехії, Угорщини та інших країн.

Про зацікавленість ленінського керівництва Галичиною (її нафтою, залізничними шляхами у Європу, численними лісопилками, броварнями, гуральнями) свідчить творення 1920 р. низки партійно-пропагандистських органів: Галбюро при ЦК РКП(б) у Москві, Галбюро при губернських парткомітетах Росії для агітаційно-мобілізаційної праці серед галицьких біженців і колишніх військовополонених, Галбюро при політвідділах (резервної армії в Казані та фронтових 12-ї й 14-ї армій, націлених на Львів), які мали поширювати серед українців і поляків ідеї «визвольного» походу червоних козаків за Збруч. Нові загарбницькі плани Кремля почали реалізовуватися влітку 1920 р., коли в ході війни проти Польщі Червоній армії вдалося переламати невдалий початок операції та перейти в широкий наступ на Варшаву і Львів.

Конгрес Комінтерну, що відбувся того року в Москві за участю В. Леніна, налякав повоєнний світ ухвалою: «Міжнародний пролетаріат не вкладе меч у піхви до того часу, поки Радянська Росія не включиться ланкою у федерацію радянських республік всього світу». Першим етапом світової пролетарської революції, заявив 21 липня 1920 р. В. Ленін червоноармійцям, мав стати «шлях в Угорщину, Польщу і Німеччину… через Галичину». Кремль планував зробити Львів столицею Галицької соціалістичної радянської республіки. Як уже зазначалося, завчасно створили і її уряд – Галревком на чолі з В. Затонським. Отже, в ході загального наступу війська Південно-Західного фронту на чолі з О. Єгоровим (майбутнім маршалом, знищеним у 1939 р.) і членом Реввійськради Й. Сталіним наприкінці липня 1920 р. вступили на територію Східної Галичини.

Після невдалого штурму Львова керівництво більшовицьких республік Росії та України вирішило тимчасовою столицею Галицької соціалістичної радянської республіки визначити Тернопіль. Заздалегідь визначено й промоутерів радянізації західноукраїнського регіону. Питання про формування майбутнього керівного органу Галицької соціалістичної радянської республіки – Галревкому – розглядали в Харкові ще 4 квітня 1920 р., тобто до початку радянсько-польсько-української війни, на засіданні Тимчасового бюро ЦК КП(б)У за участю Х. Раковського, О. Шумського, С. Косіора та ін. Відтак ухвалили рішення сформувати Галревком у складі п'яти осіб, причому трьох обрати, а О. Устиновича та І. Сіяка призначити. Передбачалося, що Галревком

«ніякого відношення не має до армії, ніяких прав і функцій органу влади й існує як політичне представництво». Однак після переходу двох фронтових бригад ЧУГА на бік польсько-українського війська 11 травня 1920 р., Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши інформацію І. Сіяка, вирішило завчасно Галревком не створювати. Галицьких біженців і полонених, які залишилися на території Наддніпрянщини, рекомендовано перекинути в Росію, де сформувати з них запасну бригаду, а «надійні елементи використати для радянської роботи з метою підготувати їх для праці в Галичині». Щоправда, 30 червня 1920 р. на засіданні ЦК КП(б)У в Харкові таки ухвалили постанову про утворення Галревкому та курсів для 150 агітаторів, призначених для ідейно-виховної роботи в зайнятих районах Галичини. Однак щодо персонального складу Галревкому згоди не досягли. С. Косіор виступив категорично проти включення до нього колишніх старшин Легіону УСС, ГА і ЧУГА. Врешті Галревком сформували в Харкові 8 липня 1920 р. на спільному засіданні Галоркому і Політбюро ЦК КП(б)У в складі: В. Затонський (голова), М. Баран, А. Бараль, Ф. Конар, М. Левицький, К. Литвинович, І. Немоловський. Галревком 15 липня у Харкові ухвалив постанову про створення Галицької соціалістичної радянської республіки, що мала затушувати в пам'яті галицьких українців національне творення ЗУНР, її злуку із УНР, діяльність Є. Петрушевича і С. Петлюри. Наступного дня після бесіди з В. Затонським В. Ленін на засіданні ЦК ВКП(б) затвердив склад і план діяльності, ухвалу про виділення Галревкому 50 млн карбованців. 18 липня розповсюджено листівку «До селян і робітників Галичини!», у якій передчасно сповіщалося, що вони вже є громадянами радянської республіки й мають зустрічати «гідно і достойно пролетарську Червону армію».

Російський слід щодо творення Галревкому підтверджують документи з фондів 14-ї армії Російського державного військового архіву. Серед них – протоколи засідань Галбюро спільно з політвідділом армії. Один із них, від 28 липня 1920 р., свідчить, що на засідання у Жмеринці за участю М. Горбунова (член Реввійськради 14-ї армії), М. Барана, Н. Гірняка, О. Паліїва, Ф. Конара було ухвалено: «Галбюро при політвідділі К. Литвиновича, І. Немоловського вважати Галревкомом». За кілька днів, 31 липня, В. Затонський телеграфував Й. Сталіну та С. Косіору: «Прошу відрядити до мене галичан. Тут в Галревкомі страшне безлюддя». Нарешті, у постанові засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 3 серпня 1920 р. за участю С. Косіора, Г. Петровського, В. Чубаря прийнято рішення утворити у Львові нелегальний партійний центр – ЦК КПСГ у складі: В. Затонський, М. Баран, Ф. Конар, М. Левицький, О. Шумський, К. Литвинович, І. Немоловський, І. Краснокутський та ін., разом 12 осіб, а також Галревком. Згідно з повідомленням Польового управління 14-ї армії, В. Затонський виїхав до Тернополя 3 серпня 1920 р., і лише 11 серпня 1920 р. в цьому місті відбулося засідання ЦК Комуністичної партії Східної Галичини, яке перезатвердило склад Галревкому на чолі з В. Затонським. Раднарком радянської Росії, політуправління фронту й армій прагнули сформувати у галичан-українців, поляків та євреїв позитивне уявлення про Червону армію і більшовицьку Росію.

Декрет № 1 Галревкому не лише декларував зміну державного устрою і польської влади, але й ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, передачу

у «всенародну власність» фабрик, заводів, банків, копалень, призупинив чинність правових зобов'язань Австро-Угорщини, Польщі й ЗУНР. Революційна влада націоналізовувала не лише великі і середні промислові підприємства, але й дрібні, зокрема побутові та торговельні, що завдало багатьом польським і єврейським підприємцям значної фінансово-господарської і моральної шкоди. Контроль за виробництвом почали здійснювати фабрично-заводські комітети, наспіх обрані профспілки. Для прискорення відбудови господарських об'єктів, ліній зв'язку влада організовувала комуністичні суботники і недільники. Розпочато вивіз десятків вагонів краденого зерна, сільськогосподарських знарядь, металовиробів на схід.

Водночас ревкоми практично не вирішували декларованого право на землю. Лише частина зубожілих селян дістала наділи землі, які було націоналізовано в заможних поляків, власників фільварків і монастирів, насамперед римо-католицьких і греко-католицьких. Водночас на базі кількох світських і монастирських господарств ревкомівці розпочали творення перших сільськогосподарських комун, до яких переважно вступали безземельні або малоземельні українські селяни.

Окремим декретом Галревком скасував обов'язкову державну мову, а всі мови населення оголосили рівноправними. Впровадження української державної мови урядом ЗУНР засуджено як антинародне.

Важливою функцією Галревком вважав боротьбу з «контрреволюційними елементами». Ще наприкінці липня І. Немоловський надіслав прохання до Реввійськради 14-ї армії «організувати два концтабори: у Вінниці – для лояльних галичан, і в Харкові – для ненадійних». У ті дні В. Затонський звернувся до Харкова з проханням надіслати «для організації чекістської роботи» з Одеси Н. Яковлєва (Епштейна), який у 1919 р. був членом Реввійськради 14-ї армії, і, як вважав голова Галревкому, добре зарекомендував себе під час революційної зачистки Одеси від «ворогів радянської влади і розбирається в проблемах Галичини».

Нові центральні та місцеві органи влади формувалися за участю і підтримки бригадних і полкових командирів, політкомісарів Південно-Західного фронту, одним із командирів якого був Й. Сталін. Місцеві ревкоми проводили суботники і недільники, організовували експропріацію збіжжя у землевласників, гроші та коштовності в заможних поляків і євреїв, намагалися реорганізувати за більшовицьким зразком заклади освіти; здійснювали тиск на церковні громади та священнослужителів греко-католицької церкви. До радянського будівництва влада намагалася залучити зубожілих селян і міщан, громадян лівих поглядів, представників москвофільських структур, недавніх вояків Червоної Української Галицької Армії, що повертались до рідних домівок улітку 1920 р.

«Визвольний» похід Червоної армії у Східну Галичину, а відтак у Центрально-Східну Європу, зупинив наприкінці серпня збройний спротив об'єднаного польсько-українського війська під Львовом і Замостям. Після відступу Червоної армії за Збруч у вересні 1920 р. Раднарком більшовицької Росії, ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У намагалися насадити більшовицькі ідеї за допомогою структур Закордоту, осередків КПСГ, шляхом дискредитації діячів ЗУНР, навернення до радянофільства її керманича Є. Петрушевича.

Микола ЛИТВИН

Що спонукало патріотично налаштоване стрілецтво Галицької армії в листопаді 1919 р. перейти у стан Добрармії А. Денікіна, а в січні 1920 р. – до Червоної армії?

Після переходу Збройних сил Західно-Української Народної Республіки за Збруч галицькі бригади охопила епідемія тифу, що й спонукало Начальну команду Галицької армії вийти з бойових дій. У цій ситуації командування Добровольчої армії Росії намагалося роз'єднати воєнні потуги армій УНР і ЗУНР і запропонувало командуванню ГА перейти в її підпорядкування. Згідно з міжармійським договором від 17 листопада 1919 р., ГА перейшла на постій, розмістившись у подільських шпиталях й не використовувалася у боях проти Армії УНР. Перехід до білогвардійських частин не сприйняло чимало стрільців і старшин, які дезертирували. Невдоволення стрілецтва намагалися використати емісари Червоної армії, які в їхньому середовищі проводили активну більшовицьку пропаганду.

Важливими передумовами переходу галицьких бригад від Добрармії до Червоної армії були: складна епідеміологічна ситуація, постійні поразки денікінців, а також неможливість відступу до Румунії через відмову офіційного Бухареста. Вказані проблеми обговорено на нараді 12 лютого 1920 у Києві представників ГА та командування XII армії, на якій укладено т. зв. Київську угоду, яка проголошувала: «1. Галицькі частини утворюють три окремі бригади по три стрілецьких, артилерійських і кінних полків згідно зі штатами Червоної Армії. 2. Сформовані бригади передаються 44, 45 і 58-й стрілецьким дивізіям. 3. Політвідділу армії спільно з парткомом ЧУГА переглянути командний склад, підібрати командирів і комісарів, які повинні знати мову і побут галичан. 4. При політвідділі XII армії утворити галицьку секцію. 5. Командування і діловодство в бригадах проводити українською мовою. 6. Всі галичани зі шпиталів України та інших республік будуть направлятись виключно в ЧУГА. 7. На військовій службі залишити стрільців віком 18–35 років, інших демобілізувати. 8. За хворими і пораненими встановлюється опіка XII армії. 9. Галицькі бригади будуть використані насамперед на польському фронті, а також проти інших ворогів, які можуть діяти на західному напрямі. 10. Від 12 лютого ЧУГА зараховується на всі види постачання XII армії…».

Уже через кілька днів після переходу ГА на бік Червоної Армії їй довелося підтвердити лояльність до нової влади. Спільно з 3-ю бригадою 45-ї дивізії 4-та і 9-та бригади та інші частини корпусу генерала А. Кравса взяли участь у боях проти денікінської групи генерала М. Бредова, яка пробивалася уздовж Дністра до Могильова. Особливо відзначилися в них 19–21 лютого курені Львівської бригади ГА підполковника А. Бізанца. Ці події дещо зміцнили довіру радянського командування до галичан. Командувач XIV армією І. Уборевич теж 16 лютого підписав договір з Начальною Командою армії про передачу їй усіх ешелонів із провіантом на залізничних лініях Бірзула–Одеса, Роздільна–

Тирасполь та повернення до ЧУГА виздоровців з Одеси. 2000 хворих стрільців з Тирасполя і Роздільної у шпиталях приморського міста XIV армія брала під опіку.

Начальна Команда і ревком домагалися збереження єдності армії. З цією метою делегація у складі Н. Гірняка, Ф. Ерлє, Д. Паліїва і В. Гадзінського провела перемовини з В. Затонським, який відповів: доля ЧУГА уже вирішена Центральним Комітетом РКП(б) і КП(б)У, вона повинна реорганізуватись, а її бригади передаються XII і XIV радянським арміям; при вступі на територію Галичини вони мали об'єднатися.

Днем «похорон УГА і народження ЧУГА» було названо день 27 лютого 1920 р., коли з Вінниці до Балти – ставки Начальної Команди прибули В. Затонський, В. Порайко – призначений командувачем ЧУГА, новий начальник штабу полковник російської армії В. Іванов і політкомісар армії М. Михайлик. Діяч Компартії України на параді командного складу оголосив, що прибулі з ним очолять утворений Польовий штаб ЧУГА у Балті. Армійський ревком поступився місцем парткому Компартії Східної Галичини і Буковини, який розгорнув широку пропагандистську кампанію. Того ж дня пройшов багатолюдний мітинг стрільців і старшин частин, на якому виступив і В. Затонський, який висловив ворожість і недовіру до старшинського складу, в якому бачив ворогів. Водночас поставив завдання до 10 березня реорганізувати Галицьку армію, затвердив план, розроблений групою штабних старшин під керівництвом полковника А. Шаманека.

У Бершаді на базі II корпусу сформовано 1-шу бригаду Червоних Українських Січових Стрільців (ЧУСС). Її командиром призначено А. Шаманека, а від 22 березня 1920 – Б. Білинкевича. Начальником штабу став підполковник А. Бізанц, а полки очолили І. Бакович, Р. Волощук і З. Носковський. Політкомісаром бригади призначено Я. Струхманчука. Бригада мала 4,5 тис. стрільців і близько 200 старшин, півтори тисячі коней, сотню кулеметів. Вона отримала призначення до 44-ї стрілецької дивізії І. Дубового. При її політвідділі створено галицьку секцію, яку очолив Н. Гірняк. Коли вона відходила на фронт, жителі Бершаді надіслали телеграми до Харкова і навіть Москви з проханням залишити галичан у місті з метою захисту від повстанських загонів, яких немало гуляло тоді на півдні України.

Друга галицька бригада, командиром якої призначено О. Лисняка (від 22 березня – Ю. Головінського), а начальником штабу – М. Луцького, формувалась на базі частин Першого корпусу в Чечельнику. Налічувала понад 4 тис. стрільців і підпорядковувалась 45-й стрілецькій дивізії Й. Якіра.

Із частин III корпусу генерал А. Кравс сформував і очолив Третю бригаду (з 24 березня комбригом став О. Станимір). Начальником штабу призначено В. Льобковіца, а політкомісаром – М. Балицького, якого невдовзі замінив Ф. Замора. Бригада нараховувала 3,5 тис. стрільців, півтори тисячі коней і діяла у складі 58-ї стрілецької дивізії.

Польовий штаб ЧУГА видав низку наказів і розпоряджень, які не дістали підтримки особового складу. Скасовано старшинські звання, окремі їдальні для командного складу, впроваджувалася виборність командирів. Відзнаку вояків ГА – тризуб замінила червона зірка, синьо-жовті прапори – червоні. Інколи стрільці комбінували відзнаки – під червоні зірки давали синьо-жов-

ту основу. Заборонявся гімн «Ще не вмерла Україна». В урочистих випадках стрілецькі оркестри грали «Інтернаціонал». У бригадах і полках з'явилися політкомісари, на посади яких прибули виключно галичани та ще й деякі некомуністи: Ф. Замора, М. Балицький, Ф. Конар-Палащук, М. Опока, М. Козоріс та ін. Не всі знайшли спільну мову зі стрілецтвом. Але чимало з них заслуговували повагу. «Професор Замора, – писав про свого комісара генерал А. Кравс, – високоосвічена, ідейна людина, в першу чергу українець, щойно потім комуніст. Коли б комуністи мали саме таких комісарів, їх влада була б побудована на граніті».

З метою «перевиховання» галичан значна увага приділялася політичній роботі: відновлено роботу пресової служби, вийшли газети «Перелом» (згодом перейменована на «Червоний Стрілець»), «Червоний УСС» та ін. З пресою співпрацювали А. Баб'юк (Мирослав Ірчан), Л. Лепкий, Р. Купчинський, Ю. Шкрумеляк, Т. Франко, М. Козоріс, Р. Заклинський, В. Чайковський.

Нове командування намагалося продовжити культурно-освітянські традиції. Цим займався спеціальний відділ при штабі, яким незмінно керував сотник О. Левицький; підвідділи очолювали: видавничий – Р. Заклинський, історичний – М. Євшан, а після його смерті – Ю. Шкрумеляк, І. Кревецький, театральний – П. Артимович. При сотнях і куренях відкривались бібліотеки, в частинах діяли школи для неграмотних, стрілецькі клуби; збережено похідний театр. Шанобливо пройшли Шевченківські дні. За галицькою традицією на Шевченківському обході тільки в Балті було зібрано для хворих 33 тис. крб. Чимало коштів з невеликої стрілецької платні передано на будівництво пам'ятника Кобзареві в Одесі. За участю багатьох галичан, командувача ЧУГА В. Порайка і В. Затонського 11 березня відбулося закладення пам'ятника Т. Шевченкові у Києві. Галичани відвідали святковий Шевченківський вечір у міському театрі, який поставив Л. Курбас. У Шевченківських святкуваннях взяли участь тисячі жителів Балти, Бершаді, Чечельника, Бірзули та інших містечок і сіл.

Реорганізація армії продовжувалася фактично до кінця березня. Бригади і полки, курені і сотні поповнювались виздоровцями, готуючись до нових звитяг. Перед відправкою частин на польський фронт почав розтліватися морально-політичний стан стрілецтва. Новації в армії викликали незадоволення значного загалу старшин – бойових командирів, інтендантів, суддів, урядовців, що залишилися без посад. Таємно покинув армію полковник А. Шаманек, убитий пізніше румунами при переправі через Дністер. Галицькі генерали А. Кравс, М. Тарнавський із сином, десятки полковників, отаманів, сотників, поручників, четарів теж покинули її ряди. Багатьом це врятувало життя. Негативні почуття у стрілецтва викликали регулярні мітинги з їхніми лобовими атаками на «світовий імперіалізм», гаслами битися за «світову революцію». Комісари влаштовували кампанії масового прийому в компартію. У 3-й бригаді, наприклад, із 7 тис. стрільців і старшин у квітні значились партійними 750 осіб, серед них траплялись жандарми і священники. 25 березня командувач ЧУГА наказав священників відправити до збірної станції у Бірзулу, що викликало чергову хвилю масового незадоволення.

Водночас до галицьких частин зачастили посланці ген. М. Омеляновича-Павленка, отаманів Ю. Тютюнника, Д. Зеленого, А. Волинця та ін. Це були

не просто візити ввічливості, а агітаційні акції. Негативне ставлення галичан до нової влади викликало свавілля органів Надзвичайної комісії в Україні, масові, нерідко безпідставні арешти і розстріли на Поділлі, Донбасі, Криму. Вказані обставини спричинили перехід 23 березня 1920 р. 2-ї і 3-ї бригад на бік польсько-українського війська; близько 2 тис. червоних стрільців і старшин, а серед них ген. А. Тарнавського, польська влада інтернувала у таборі в Тухолі. 27 березня 1-шу бригаду польське військо оточило під Михнівкою, понад 2,4 тис. січовиків полонено, з яких лише 330 погодилися перейти до армії С. Петлюри й брати участь у польському поході на Велику Україну. Як відомо, десятки галичан, здебільшого поранених і хворих старшин і стрільців ЧУГА, наприкінці квітня 1920 р. чекісти розстріляли у вагонах, які відправлялися з Одеси до Харкова. Дві сотні галицьких старшин розформованої ЧУГА у травні відконвоювали до Кожухівського концтабору під Москвою, де на них чекали важкі фізичні випробовування, нові хвороби. Понад сотні старшин у липні відправлено до Ярославської в'язниці, Соловецьких таборів. Однак переповнену в'язнями баржу військові потопили у Білому морі.

У міжвоєнну добу чимало недавніх стрільців і старшин ЧУГА поповнили лави галицьких праворадикальних політичних сил (Української військової організації, Організації українських націоналістів, Фронту національної єдності, центристських (Українське національно-демократичне об'єднання) і лівих політичних партій (Комуністична партія Західної України, «Сельроб»)), дехто емігрував до Чехословаччини та за океан; в УСРР більшість із них у 1930-ті репресовано.

Бібліографія

Денник Начальної Команди Галицької Армії. Нью-Йорк, 1974.
Замора М. Один із сорока мільйонів. Львів, 1993.
Кравс А. За українську справу. Спомини. Львів, 1937.
Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. Львів, 2004.
Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. Харків, 2015.
Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. Київ, 2002.
Тарнавський М. Спогади. Львів, 1992.
Цьокан І. Від Денікіна до більшовиків. Фрагмент споминів з Радянської України. Відень, 1921.

Микола ЛИТВИН

Якими були наслідки Ризького мирного трактату 1921 р. для України та народів Центрально-Східної Європи?

1919–1921 роки були часом виходу Європи з стану Світової війни. Велика війна завершилася в листопаді 1918 р., але розпочалася велика кількість малих воєн і військових конфліктів між новоповсталими державами. Паризька мирна конференція, виробивши чотири мирні договори, серед яких Версальський був найважливішим, заклала основи нової геополітики в Європі, з якою змушені були змиритися переможені країни. У Західну Європу прийшов довгоочікуваний, однак несправедливий, мир. Але в Центрально-Східній Європі до нього було ще далеко. Основним джерелом напруги була Совєтська Росія, де протягом трьох років продовжувалася громадянська війна. Центральне гасло більшовиків – розпалювання світової комуністичної революції – лякало лідерів Антанти, але їм не вистачило рішучості і сил побороти це зло в зародку. Ставка на Колчака і Денікіна (єдину і неподільну Росію) виявилася помилковою, насамперед тому, що нехтувала прагненням неросійських народів до незалежного життя.

Найгостріше відчували небезпеку, яка йшла від совєтської Росії, країни, які з нею безпосередньо межували. Українська Народна Республіка зазнала кількох більшовицьких нападів. Загрожували вони і Польщі. Вже в лютому 1919 р. відбулися перші військові сутички між арміями цих країн. Більша війна між цими країнами здавалася неминучою. Очільник Польської держави Ю. Пілсудський був перейнятий ідеєю створення ряду буферних держав, які б відділили Польщу від Росії. Серед них ключове місце він відводив Україні. Весною 1920 р. Варшавською угодою була реалізована ідея українсько-польського союзу. Відбувся спільний похід української і польської армій на захоплений більшовиками Київ. Однак досягнути переконливої перемоги не вдалося. Тому було кілька різних причин. Зокрема, як уже було зазначено, відсутність рішучості у лідерів Антанти у боротьбі з більшовизмом. Підтримуючи Польщу, Антанта підштовхувала її до замирення з Росією, особливо активно робив це прем'єр Великобританії Ллойд Джорж літом 1920 р. Тому восени 1920 р. в Ризі було підписано угоду про перемир'я, а в березні 1921 р. – мирний договір. Совєтська сторона категорично заперечила проти присутності на переговорах делегацій УНР та ЗУНР, але включила до свого складу представників української совєтської республіки.

Якщо одним словом відповісти про наслідки договору для України, то вони були фатальними. Іноді українські історики називають його другим Андрусово, порівнюючи з Андрусівським договором 1667 р., який поділив територію України між Росією та Польщею. За Ризьким миром сталося щось подібне, лише Росії дісталося значно більше. Багато хто з сучасників вбачав у Ризькому мирі аналог поділів Польщі. Інколи зауважують, що Варшавська угода 1920 р. теж була побудована на територіальних поступках Польщі, але вона мала іншу філософію, поступки робилися українською стороною заради

продовження боротьби за незалежність. Ризький мир поставив крапку на цій боротьбі. Його підписання стало успіхом для совєтської дипломатії та тріумфом інкорпораційної концепції Р. Дмовського, політика, зорієнтованого на Росію, який, так як і росіяни, не визнавав права українців на національне самовизначення і в якого не було жодних симпатій до українців. П'ята стаття договору робила неможливим перебування в Польщі антибільшовицьких організацій, передусім Директорії та уряду УНР. У польському сеймі 12 квітня 1921 р. відбулася гостра дискусія щодо подальшого перебування на її території Державного Центру УНР. Націонал-демократи наполягали на його ліквідації. Український уряд мусив скорочувати штат і кількість міністерств, маскувати їх під неполітичні громадські організації. Нема сенсу переповідати хід подій того часу, вони добре відомі. Можна лише констатувати, що питання про українську незалежність, хоч і не було зняте з порядку денного, проте відтерміноване на багато десятиліть, а народ і територія поділені поміж сусідніх держав.

Підписання Ризького миру фактично завершило формування нової геополітичної системи в Європі. Іноді її називають Ризько-Версальською. Повернуся до думки, що ця система була сформована за рахунок переможених. Йдеться не лише про українців, білорусів та литовців, але й про німців, угорців, австрійців, які втратили великі території і мусили виплачувати непосильні репарації. При цьому ця система, хоч і не визнала, але зберегла життя більшовицькому режиму, який не полишав планів перетворення Європи у світовий революційний плацдарм. Створений 1919 р. в Москві Комінтерн своїм головним програмним завданням вважав встановлення світової диктатури пролетаріату та утворення Всесвітнього союзу соціалістичних радянських республік, а головно, вів велику підривну роботу в цьому напрямку по всьому світу.

Ці обставини мали фатальний вплив на подальшу історію Європи XX ст. Комунізм підштовхнув до появи націонал-соціалізму, фашизму та реваншизму. Друга світова війна стала продовженням першої. Тільки її жертви були значно більшими. Українське питання, розв'язане нашвидкуруч поділом території та народу на частини, обернулося в совєтській частині Голодомором 1932–1933 рр., сталінським терором.

В історичній пам'яті Ризький мирний договір помітних слідів не залишив. Він не є предметом для щорічних нагадувань ЗМІ, як, скажімо, День Соборності чи День пам'яті героїв Крут. Він не позначений особливою увагою кіно і телебачення. І це закономірно: негативні конотації, закладені в основу договору, не сприяють його пригадуванню. Проте не все так однозначно. Цей договір є завершальною частиною Української революції з її сумним підсумком мовчазної міжнародної згоди на поділ української території, її окупацію більшовиками. Століття, яке відділяє нас від моменту підписання договору в Ризі, а також знання того, що відбулося в міжвоєнний час у Центрально-Східній Європі, підштовхує до роздумів про те, як небезпечно будувати політику на поділах та експансії. Історія свідчить, що такий спосіб ніколи не вирішував, а лише ускладнював проблеми.

Владислав ВЕРСТЮК

Науково-популярне видання

ПЕРЕЛОМ:
Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини

Діалоги з істориками

У двох книгах
Книга 1

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

Упорядники
Геннадій БОРЯК, Олексій ЯСЬ

Редактор
Ніна ЯЦЕНКО

Макет і науково-допоміжні роботи
Світлана БЛАЩУК, Надія ЛІСУНОВА

Ознайомитися з новинами й іншими виданнями можна на сайті та facebook-сторінці
Інституту історії України Національної академії наук України:
http://history.org.ua
https://www.facebook.com/history.org.ua

Підписано до друку 25.10.2022 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 55,0. Обл.-вид. арк. 56,3.
Наклад 300 прим. Зам. 41.2022 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

П27 **ПЕРЕЛОМ:** Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У двох книгах. Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ: НАН України. Ін-тут історії України, 2022. Книга 1. 800 с.; іл.

ISBN 978-966-02-9981-8 (загальний, електронне видання)
ISBN 978-966-02-9982-5 (Кн. 1, електронне видання)

Науково-популярне видання у форматі уявного діалогу фахівців-істориків із читачами висвітлює широкий діапазон проблем з історії України від середньовічних часів до сучасності. Актуальні питання української минувшини репрезентуються у різноманітних контекстах кардинального перелому новітньої історії, пов'язаного з російсько-українською війною 2014–2022 рр.

У тривалій історичній ретроспективі розглядається багатовікова російсько-українська конфронтація, котра значною мірою визначила зміст, конфігурацію і спрямованість ранньомодерної, нової та сучасної історії України. На численних історичних сюжетах, проблемах і фактах показується вмотивованість сучасної війни, перебіг її гібридної фази, природа путінської Росії та її неоімперського проєкту, скерованого на підпорядкування пострадянського простору і його суцільну делімітацію.

Аналізується соціокультурне й посттоталітарне підґрунтя рашизму, котрий став визначальним чинником у повномасштабній військово-політичній агресії сучасної Росії проти незалежної України. Наголошується, що сучасна війна спрямована не тільки на знищення України як держави і повне розчинення української ідентичності та підміну її гібридними проекціями (малоросійською, новоросійською і т.п.), а й руйнацію сучасного світового устрою.

Для найширшого читацького загалу.

УДК 94(477):[327.88+341.324](470+571:477)